

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKİLÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ

REPUBLIC OF TURKEY
ISTANBUL UNIVERSITY
INSTITUTE OF ATATÜRK'S PRINCIPLES
AND REFORMS

Aralık 2024 / December 2024

Dizinler / Indexing and Abstracting

Web of Science – Emerging Sources Citation Index (ESCI)

SCOPUS

TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

ERIH PLUS

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

Research Bible (ResearchBib)

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Gale Cengage

Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Institute of Atatürk Principles and History of Reforms, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Hayrünisa ALP ÖZAL

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Institute of Atatürk Principles and History of Reforms, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Süleymaniye Mahallesi, Bozdoğan Kemerli Caddesi, No: 8, Fatih, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 10626 / 10437
E-mail: rpts@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta>
<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/rpts/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca'dır.
The publication languages of the journal are Turkish, English, German and French.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafa.budak@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editor in Chiefs

Doç. Dr. Hayrûnisa ALP ÖZAL

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- hyralp@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Yakup AHBAB

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- yakup.ahbab@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Serkan TUNA

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- serkan.tuna@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TOPDEMİR

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- ramazan.topdemir@istanbul.edu.tr

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Arş. Gör. Dr. Ali ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- alishahin@istanbul.edu.tr

Editorial Asistanları / Editorial Assistants

Arş. Gör. Umut DERE

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- umutdere@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Anıl DİNCEL

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- anildinzel@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Duygu SAYGIN

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- duygu.saygin@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Önder KOCATÜRK

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- onder.kocaturk@istanbul.edu.tr

Elizabeth Mary EARL

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye
- elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa BUDAK	İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye - mustafa.budak@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Halil BAL	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - balhalil@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul, Türkiye - mdelican@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Ş. Can ERDEM	Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - cerdem@marmara.edu.tr
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ	İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, İstanbul, Türkiye - fgedikli@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU	Princeton Üniversitesi, Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, New Jersey, ABD - hanioglu@princeton.edu
Prof. Dr. Cemil HASANLI	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Avrupa ve Amerika Ülkelerinin Yeni ve Modern Tarihi Bölümü, Bakü, Azerbaycan - jhasanli@yahoo.com
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR	Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye - maokur@yildiz.edu.tr
Prof. Dr. Kenan OLGUN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye - kolgun@ybu.edu.tr
Prof. Dr. Vasif QAFAROV	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan - vasifqafarov@rambler.ru
Prof. Dr. Musa QASIMLI	Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Avrupa ve Amerika Ülkelerinin Yeni ve Modern Tarihi Bölümü, Bakü, Azerbaycan - musa_qasimli@hotmail.com
Prof. Dr. Ali SATAN	Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - ali.satan@marmara.edu.tr
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA	St. King Tamar Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Tiflis, Gürcistan - zaza.tsurtsumia@gmail.com
Prof. Dr. Selma YEL	Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Ankara, Türkiye - selmayel@gazi.edu.tr
Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - ramazan.gullu@istanbul.edu.tr
Doç. Dr. Emanuel PLOPEANU	Köstence Ovidius Üniversitesi, Tarih ve Siyaset Bilimi Fakültesi, Köstence, Romanya - emmiplop@yahoo.com
Doç. Dr. Michael REYNOLDS	Princeton Üniversitesi, Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, New Jersey, ABD - mar123@princeton.edu
Doç. Dr. Manizheh SADRİ	İslam Azad Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tebriz, İran - msadri18@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Embiye MEHMET KAZIMOVA	Şumnu Konstantin Preslavski Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şumnu, Bulgaristan - emi_mehmed777@abv.bg
Dr. Öğr. Üyesi Metin ÖMER	Köstence Ovidius Üniversitesi, Ovidius Bilim, Kültür ve Maneviyat Enstitüsü, Köstence, Romanya - metinomer@yahoo.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editörden / From The Editor

Mustafa BUDAK..... VIII

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Mason Kaynaklarına Göre Cumhuriyet Döneminde Türkiye Masonlarının Yaşadığı Fesih Ve Bölünme Hadiseleri
According to Masonic Sources, the Events of Dissolution and Division Experienced by the Masons of Türkiye During the Republican Period
Enver Emre ÖCAL 1

History of American Chamber of Commerce for The Levant (1911-1914)
Levant Amerikan Ticaret Odası Tarihi (1911-1914)
Nesrin KANBEROĞLU, Ramazan Erhan GÜLLÜ 43

II. Abdülhamid Döneminde Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi Işığında Mekteb-i Bahriye’de Eğitim ve Öğretim
Education and Training at the Mekteb-i Bahriye (Naval Academy) During the Reign of Abdülhamid II in Light of the Naval Military Schools Regulations
Muhammet Sebahattin KURTARAN..... 73

Savaşın Gölgesinde Eğitim: Birinci Dünya Harbi Sürecinde Bahriye Mektebi
Education in the Shadow of War: Turkish Naval School during the First World War
Mehmet KORKMAZ 109

Hiyerarşi ve Sarayın Temsili Bağlamında Sultan Mehmed Reşad’ın Kadınefendilerinin Haremdeki Konumları
The Status of Sultan Mehmed Reşad’s Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation
Lale UÇAN 137

İstanbul’da Şehremini Halil Edhem (Eldem) Bey Dönemi ve Faaliyetleri
Halil Edhem (Eldem) Bey’s Tenure as Mayor of Istanbul and His Activities
Yusuf YILDIRIM 167

Mustafa Kemal Paşa’nın Batı Anadolu’da Eskişehir, İzmit, Bilecik ve Bursa Seyahatlerine (Ocak 1923) Dair İzlenimler ve Bazı Tespitler
Observations and Insights on Mustafa Kemal Pasha’s Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit, Bilecik, and Bursa (January 1923)
Ali OKUMUŞ..... 197

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Görülen Bolşevik Eğilimleri ve Kaynakları
Bolshevik Tendencies and Sources in the Turkish Press during the National Struggle Period
Mustafa ARIKAN 239
- İki Darbe Arası Dönem Türk Siyasetinde Lozan Algısı (1960-1980)
The Perception of Lausanne in Turkish Politics between Two Coups (1960-1980)
Firdes TEMİZGÜNEY 279
- Savaş ve Diploma Arasında: II. Dünya Savaşı'nda Belçika'nın Almanlar Tarafından İstilas ve Türk Öğrenciler
Between War and Diploma: The German Invasion of Belgium in World War II and Turkish Students
Murat AYDOĞDU 313
- From Friends to Foes: Romanian Diplomats in Türkiye during the Early Years of the Communist Regime (1947–1949)
Dostluktan Düşmanlığa: Komünist Rejimin İlk Yıllarında Türkiye'deki Rumen Diplomatlar (1947-1949)
Metin OMER 357
- Resolution or Interest Oriented Policy? International Influence on the Cyprus Conflict Between 1960-1974
Çözüm ya da Çıkar Odaklı Politika mı? Kıbrıs Çatışması Üzerinde 1960-1974 Yılları Arasındaki Uluslararası Etki
Yakup KAYA, Merve GÖNLÜHOŞ ELMAS 377
- Türkiye'de Ara Rejimler ve İşinsanları
Interim Regimes and Businesspeople in Türkiye
Haluk ALKAN 411
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Tarihçesi
Istanbul University Faculty of Literature History of Turkish Language and Literature Department
Ali Şükrü ÇORUK 439
- Russia-Armenia Relations on the Context of Humanitarian Cooperation (1991-2023)
Rusya-Ermenistan İnsani İş Birliği (1991-2023)
Gunel MUSAYEVA 473

EDİTÖRDEN

Dergimizin aralık sayısı hazırlıkları sürerken sevindirici bir haber aldık: *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, dünya çapında bir elektronik araştırma ve eğitim kaynaklarıyla ilgili veri tabanı olan **Gale Cengage** dizini tarafından taranmaya başlandı. Bu, bir ekip çalışmasının başarısının ödüllendirilmeye devam ettiği anlamına gelmektedir.

Aralık 2024 sayısı 15 makaleden meydana gelmektedir. Görüldüğü gibi makale sayımız artmış durumdadır. Çünkü dergimize “yağmur gibi” makaleler gelmektedir. Bundan dolayı dergi yönetimi olarak makale sayımızı arttırmaya karar verdik.

Dergimizin ilk makalesi, her zaman gizemini korumuş olan Masonlukla ilgilidir. Enver Emre Öcal’ın yazdığı “*Mason Kaynaklarına Göre Cumhuriyet döneminde Türkiye Masonlarının Yaşadığı Fesih ve Bölünme Hadiseleri*” adlı makale, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e masonluğun ana hatlarıyla tarihini anlattıktan sonra Cumhuriyet devrinde yaşadıkları fesih ve bölünme süreçlerini ayrıntısıyla incelemektedir.

İkinci makale ise Nesrin Kanberoğlu ve Ramazan Erhan Güllü’nün birlikte yazdıkları “*Levant Amerikan Ticaret Odası Tarihi (1911-1914)*” adını taşımaktadır. Bu makale, hem ABD’nin Doğu Akdeniz (Levant) ticaretine girmesi ve hem de ABD-Osmanlı ticari ilişkilerinin geliştirilmesi yönündeki çabaları ele almaktadır.

Bundan sonraki iki makale ise Osmanlı Bahriye Mektebi’ne ilişkindir. Bunlardan ilki, bir doktora öğrencisi olan Muhammet Sebahattin Kurtaran tarafından yazılmıştır. “*II. Abdülhamid Döneminde Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi Işığında Mekteb-i Bahriye’de Eğitim ve Öğretim*” başlıklı bu makale, adı geçen talimatname çerçevesinde, Osmanlı Arşivi belgelerinden de yararlanarak, 20. yüzyıl başlarında Mekteb-i Bahriye’nin eğitim ve öğretim düzeni ile işleyişini değerlendirmektedir. Mehmet Korkmaz’ın makalesi ise “*Savaşın Gölgesinde Eğitim: Birinci Dünya Harbi Sürecinde Bahriye Mektebi*” adını taşımaktadır. Yazar makalesinde, Osmanlı Bahriye Mektebi’nin I. Dünya Savaşı gelişmelerinden nasıl etkilendiğini arşiv belgeleri ışığında ortaya koymaktadır.

Lale Uçan, “*Hiyerarşi ve Sarayın Temsili Bağlamında Sultan Mehmed Reşad’ın Kadınefendilerinin Haremdeki Konumları*” adlı makalesinde, her zaman çekiciliğini koruyan Osmanlı haremimi, II. Meşrutiyet perspektifinden inceleyerek bu kurumun son şeklini anlatmıştır.

II. Meşrutiyet dönemine ilişkin diğer bir makale ise “*İstanbul’da Şehremini Halil Edhem (Eldem) Bey Dönemi ve Faaliyetleri*” başlıklı olup Yusuf Yıldırım tarafından yazılmıştır. Arşiv belgeleri ile devrin gazete ve dergilerine dayalı hazırlanan makalenin en dikkat çekici noktası, altı aylık kısa görev döneminde Halil Edhem Bey’in ekonomik ve bürokratik sebeplerden dolayı kendisinden beklenen hizmeti yapamamasıdır.

Bilindiği gibi Mustafa Kemal Paşa’nın yurtiçi gezileri ünlüdür. Bu geziler, Gazi’ye halkın taleplerini dinleme fırsatı vermektedir. Bu gezilerinden biri de Mustafa Kemal Paşa’nın Ocak 1923’te yaptığı Batı Anadolu gezisidir. Ali Okumuş “*Mustafa Kemal Paşa’nın Batı Anadolu’da Eskişehir, İzmit, Bilecik ve Bursa Seyahatlerine (Ocak 1923) Dair İzlenimler ve Bazı Tespitler*” adlı makalesinde bu geziye yönelik bazı izlenim ve tespitlerde bulunmuştur. Ayrıca yazar, bu gezi üzerinden Cumhuriyet’e giden süreci değerlendirmektedir.

Aynı döneme ait bir diğer makale “*Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Görülen Bolşevik Eğilimleri ve Kaynakları*” başlıklı olup, Mustafa Arıkan tarafından yazılmıştır. Makalenin ilk amacı, Millî Mücadele döneminde Ankara hükümeti ile Bolşevikler arasındaki resmi ilişkilerin dışında kalan farklı aktörlerin faaliyetleri hakkında bilgi vermektir. İkincisi ise bu aktörlerin devrin Türk basını üzerindeki etkileridir. Bundan dolayı makalenin ana kaynağı devrin Türk gazeteleri olmuştur.

Yüzüncü yılını kutladığımız Lozan Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti’nin tasfiyesinden sonra yeni bir Türk devletinin tescili ve radikal bir medeniyet değişiminin miladı olması sebebiyle, her zaman en

önemli tartışma konularından biridir. İşte Firdes Temizgüney, “*İki Darbe Arası Türk Siyasetinde Lozan Algısı (1960-1980)*” başlıklı makalesinde 1960-1980 yılları arasında Türk siyasetindeki Lozan algısını incelemektedir. Yazara göre bu algı, Türkiye’nin iç ve dış politik gelişmelerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

Murat Aydoğdu, “*Savaş ve Diploma Arasında: II. Dünya Savaşı’nda Belçika’nın Almanlar Tarafından İstilas ve Türk Öğrenciler*” adlı makalesinde, II. Dünya Savaşı’nda, Belçika’daki Türk öğrencilerinin Alman istilası sırasında yaşadıkları olayları, bu öğrencilerin Türkiye’ye getirilme çabalarını ve zorluklarını anlatmıştır. Makaleden öğrenilen bir başka husus ise Türk hükümetinin bu öğrencilere yönelik çelişkili ve rasyonellikten uzak yaklaşımıdır.

Dergimizin iki İngilizce makalesinden biri olan “*From Friends to Foes: Romanian Diplomats in Türkiye during the Early Years of the Communist Regime (1947-1949)*” adlı diplomasi tarihine ilişkin makale, Metin Ömer tarafından yazılmıştır. Esas olarak makale, komünist rejime geçtikten sonra Romanya’nın Türkiye’deki diplomatlarını geri çekme sürecini ve onlara karşı tutumunu ele almıştır. Makale, ağırlıklı olarak Romanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerine dayanarak hazırlanmıştır.

Yakup Kaya ve Merve Gönlühoş Elmas ise, Türk dış politikasının ana meselelerinden biri olan Kıbrıs’ı konu edinmişlerdir. “*Çözüm ya da Çıkar Odaklı Politika mı? Kıbrıs Çatışması Üzerinde 1960-1974 Yılları Arasındaki Uluslararası Etki*” başlıklı makalede yazarlar, Türk ve Amerikan belgeleri ile İngiliz ve Türk gazeteleri ışığında, Kıbrıs’ta barış ve güvenliğin bölgeyle ilgisi olmayan devletlerin katılımı olmadan da sağlanabileceğini ortaya koymuşlardır.

Haluk Alkan’ın makalesi 1961-1983 yıllarına ilişkindir. “*Türkiye’de Ara Rejimler ve İş İnsanları*” başlıklı makalesinde yazar, ara rejimlerde izlenen politikaların, yasal düzenlemelerin ve yeni kurumların sektörel düzeyde iş örgütleri üzerindeki uzun dönemli etkilerini analiz etmiştir.

Fazla üzerinde durulmaz ancak, geleneği olan fakültelerin temelini teşkil eden bazı bölümlerin tarihçesini bilmek adeta o fakültenin tarihini öğrenmek gibidir. Ali Şükrü Çoruk da bu zorlu görevi üstlenmiş ve alanında Türkiye’de ilk olan “*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Tarihçesi*”ni yazmıştır. Makalede, ilk dönemlere ağırlık verilmekle beraber başlangıcından bugüne adı geçen bölümün bir tarihçesi yazılmaya çalışılmıştır.

Dergimizin son makalesi Azerbaycanlı Gunel Musayeva’ya aittir. “*Russia-Armenia Relations on the Context of Humanitarian Cooperation (1991-2023)*” başlıklı İngilizce makalesinde yazar, insani iş birliğinin “Yumuşak Güç” olarak devletlerarası ilişkilerde önemli yer tuttuğunu belirterek, söz konusu yıllar içinde özellikle Rusya ile Ermenistan arasındaki kültürel iş birliğinin uygulama ve gelişme dinamiklerini incelemiştir.

Yeni sayılarda buluşmak dileğiyle...

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi Editörü

FROM THE EDITOR

As we were preparing the December issue of our journal, we received exciting news: *Recent Period Turkish Studies* has been indexed by **Gale Cengage**, a globally recognized electronic research and educational database. This is yet another indication of the continued recognition of our team's collaborative efforts.

The December 2024 issue consists of 15 articles, marking a notable increase in the number of contributions. The influx of submissions to our journal has led us to increase the number of articles published in each issue.

The first article in this issue addresses Freemasonry, a subject that has always retained its intrigue. Enver Emre Öcal's article, titled "*According to Masonic Sources, the Events of Dissolution and Division Experienced by the Masos of Türkiye during the Republican Period*" outlines the historical evolution of Freemasonry from the Ottoman Empire to the Republic, before delving into the dissolution and schism processes Freemasons experienced during the Republican era.

The second article, written by Nesrin Kanberoğlu and Ramazan Erhan Güllü, is titled "*History of American Chamber of Commerce for The Levant (1911-1914)*". This study examines both the United States' entry into Eastern Mediterranean (Levant) trade and efforts to foster U.S.- Ottoman commercial relations.

The next two articles focus on the Ottoman Naval Academy (Bahriye Mektebi). The first, authored by doctoral student Muhammet Sebahattin Kurtaran, is titled "*Education and Training at the Mekteb-i Bahriye (Naval Academy) During the Reign of Abdülhamid II in Light of the Naval Military Schools Regulations*". Drawing on Ottoman Archive documents, the article explores the educational organization and operations of the Naval Academy at the turn of the 20th century. The second article, written by Mehmet Korkmaz, is titled "*Education in the Shadow of War: Turkish Naval School during the First World War*". Using archival documents, the author investigates how World War I impacted the academy's operations.

Lale Uçan contributes an article on the Ottoman harem with "*The Status of Sultan Mehmed Reşad's Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation*". The author examines the Ottoman harem, a long-standing subject of interest, from the perspective of the Second Constitutional Era, presenting the institution's final structure.

Another article on the Second Constitutional Era, "*Halil Edhem (Eldem) Bey's Tenure as Mayor of Istanbul and His Activities*" is authored by Yusuf Yıldırım. This study, based on archival documents, newspapers, and journals, highlights Halil Edhem Bey's inability to meet public expectations during his short six-month tenure due to economic and bureaucratic challenges.

Mustafa Kemal Pasha's domestic tours are well-known in Turkish history. These tours provided an opportunity for him to listen to the people's demands. Ali Okumuş explores one of these tours in "*Observations and Insights on Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit, Bilecik, and Bursa (January 1923)*". The article provides observations and evaluations of this journey, linking it to the path leading to the establishment of the Republic.

Another article from the same period is "*Bolshevik Tendencies and Sources in the Turkish Press during the National Struggle Period*" authored by Mustafa Arıkan. The article sheds light on the activities of various actors outside the official relations between the Ankara government and the Bolsheviks, as well as their influence on the Turkish press of the time. Therefore, the primary source of this article has been the Turkish newspapers of the period.

The centenary of the Treaty of Lausanne remains a significant topic of discussion, as it marked the dissolution of the Ottoman Empire and the recognition of a new Turkish state. Firdes Temizgüney, in her article titled "*The Perception of Lausanne in Turkish Politics between Two Coups (1960-1980)*"

examines the perception of Lausanne in Turkish politics between 1960 and 1980, highlighting how these views shifted in response to domestic and international developments.

Murat Aydoğdu's article, "*Between War and Diploma: The German Invasion of Belgium in World War II and Turkish Students*" recounts the experiences of Turkish students in Belgium during the German occupation, as well as the efforts and challenges to repatriate them. The study also highlights the Turkish government's inconsistent and irrational policies regarding these students.

One of the two English articles in this issue, authored by Metin Ömer, is titled "*From Friends to Foes: Romanian Diplomats in Türkiye during the Early Years of the Communist Regime (1947-1949)*". The article primarily examines Romania's process of recalling its diplomats from Türkiye and its attitude towards them after the transition to a communist regime. The article is primarily based on documents from the Romanian Ministry of Foreign Affairs Archive.

Yakup Kaya and Merve Gönlühoş Elmas focus on Cyprus, a central issue in Turkish foreign policy, in their article "*Resolution or Interest Oriented Policy? International Influence on the Cyprus Conflict Between 1960-1974*". Using Turkish and American documents as well as English and Turkish newspapers, the authors argue that peace and security in Cyprus could be achieved without the involvement of states unrelated to the region.

Haluk Alkan's article pertains to the years 1961-1983. In his article titled "*Interim Regimes and Businesspeople in Türkiye*" the author analyzes the long-term effects of policies, legal regulations, and new institutions implemented during interim regimes on sectoral business organizations.

Although often overlooked, knowing the history of certain departments that form the foundation of established faculties is almost like learning the history of the faculty itself. Ali Şükrü Çoruk has taken on this challenging task and written the first-ever history of the Department of Turkish Language and Literature at Istanbul University's Faculty of Letters in his article "*Istanbul University Faculty of Literature History of Turkish Language and Literature Department*". The study provides a comprehensive history of this foundational department, with particular focus on its early years.

The final article, authored by Azerbaijani scholar Gunel Musayeva, is titled "*Russia-Armenia Relations in the Context of Humanitarian Cooperation (1991-2023)*". The author, noting that humanitarian cooperation holds an important place as "Soft Power" in interstate relations, examines the dynamics of implementation and development of cultural cooperation, particularly between Russia and Armenia, during the specified years.

We look forward to meeting you in future issues...

Prof. Mustafa BUDAK

Editor of Recent Period Turkish Studies Journal

Mason Kaynaklarına Göre Cumhuriyet Döneminde Türkiye Masonlarının Yaşadığı Fesih Ve Bölünme Hadiseleri

According to Masonic Sources, the Events of Dissolution and Division Experienced by the Masons of Türkiye During the Republican Period

Enver Emre ÖCAL*

*Doç. Dr., İstanbul Topkapı Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.E.Ö. 0000-0002-9654-0241

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Enver Emre Öcal,
İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi, İdari
ve Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail:
enveremreocal@topkapi.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.12.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
03.12.2024

Kabul/Accepted: 11.12.2024

Atıf/Citation: Öcal, Enver Emre. "According to Masonic Sources, the Events of Dissolution and Division Experienced by the Masons of Türkiye During the Republican Period." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 1-42. <https://doi.org/10.26650/YTA2024-1460527>

ÖZ

Osmanlı'da masonluk 18. yüzyıldan itibaren yayılmıştır. Uzun süre yabancı obediyanlara tabi olarak devam eden bu yapı 1908 İhtilali'nden sonra değişime uğramış ve ilk defa bir Osmanlı Maşrık-ı Azamı ve Yüksek Şurası kurulmuştur. Cumhuriyet devrine kadar varlığını bu şekilde sürdüren masonluk, bu dönemde "Uykuya Yatırılma" ve "Büyük Bölünme" gibi mühim hadiseler yaşamıştır. Makalenin amacı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e masonluğun tarihsel boyutunu irdelemek, sonrasında Cumhuriyet'te yaşadıkları hadiseleri detaylıca ele almaktır. Makalede TBMM tutanakları ve arşiv vesikaları gibi birincil kaynakların yanı sıra Türkiye'de ve dünyada yayımlanmış olan masonik eserler kaynak olarak kullanılmıştır. Bu suretle daha önce akademik yayınlarda ele alınmamış bakir bir konu olarak 1965 yılı sonrasında Türkiye masonluğunda yaşananlar, Türkiye masonlarının uluslararası tanınma pratiği bağlamında ele alınmış ve bütüncül biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Masonluğu, Masonluk, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Demokrat Parti Dönemi, Adalet Partisi Dönemi

ABSTRACT

Freemasonry began to spread within the Ottoman Empire in the 18th century, initially operating under the authority of foreign obediences. This structure underwent a significant transformation following the 1908 Revolution, which led to the establishment of the Ottoman Mashriq-ı Azam and Supreme Council for the first time. Freemasonry continued in this form until the Republican era, during which it faced pivotal events such as the "Put to Sleep" and the "Great Schism."

This article aims to trace the historical development of Freemasonry from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye and to provide a detailed analysis

of the significant events that occurred during the Republican period. Using primary sources such as the minutes of the Grand National Assembly of Türkiye, archival documents, and Masonic publications from both Türkiye and abroad, the study focuses on the developments within Turkish Freemasonry after 1965. By examining this underexplored topic within the context of the international recognition practices of Turkish Freemasons, the article seeks to provide a comprehensive understanding of the challenges and transformations experienced by Freemasonry in Türkiye.

Keywords: Turkish Freemasonry, Freemasonry, History of the Republic of Türkiye, Democrat Party Period, Justice Party Period

Extended Abstract

As is widely known, Freemasonry originated in Europe before the fourteenth century as an organization of construction workers in lodges, resembling the guild system in the Ottoman Empire. Operative Freemasonry, initially composed of craftsmen, underwent a significant transformation in the seventeenth century, evolving into what is known as Speculative Freemasonry. This shift occurred with the inclusion of individuals from diverse professions seeking to escape the constraints of the feudal system. From that point onward, Freemasonry integrated an 'esoteric' dimension to its beliefs and became a hub for bourgeois revolutionary activity. Anti-church and anti-monarch movements in various regions began to organize primarily within Masonic lodges.

Freemasonry entered Ottoman lands in the eighteenth century and expanded to different cities and regions, closely tied to foreign obediences. Notably, over time, several prominent Ottoman figures - including sultans, princes, and sheikhulislams - became initiates. Particularly after the Crimean War and up until the Second Constitutional Monarchy period, the number and influence of Masonic lodges across the empire increased significantly.

Masonic lodges, which steadily grew and strengthened within Ottoman society, played a key role in the Committee of Union and Progress (CUP), the driving force behind the Second Constitutional Monarchy. Many influential CUP members were Freemasons. This cadre eventually founded the first Ottoman Supreme Council and the Ottoman Grand Lodge. Following the dissolution of the CUP after the First World War, the Ottoman Grand Lodge and Supreme Council were restructured with new members in 1919.

With the establishment of the Republic of Türkiye, Freemasonry adapted to the new political framework. Some prominent founders of the Republic were Freemasons, enabling the organization to sustain itself during the early Republican years. However, as the one party regime consolidated its power, it sought to control the social foundations

of the revolution exclusively and disallowed competing organizations. Civil organizations, including Freemasonry, faced increasing pressure. Anti-Masonic rhetoric, led by Interior Minister Mahmut Esat Bozkurt, heightened concerns within Masonic circles about the possibility of being banned. In response, to preserve certain legal rights and the Supreme Council's existence, Turkish Freemasonry voluntarily declared itself dissolved, or in Masonic terms, "fell asleep."

As mentioned earlier, Turkish Freemasonry "fell asleep" during the Republican period and reawakened after the death of Atatürk, resuming its activities. However, prior to this, the Grand Lodge had been established by the Supreme Council of Türkiye, which originated during the Ottoman era. This led to the creation of a hierarchical structure between the two institutions of Turkish Freemasonry, which, contrary to general Masonic practices, should have been independent of each other. From its inception, the Grand Lodge operated in a subordinate and dependent position to the Supreme Council of Türkiye, a situation that conflicted with the universal principles of Anglo-Saxon Freemasonry. This distorted organizational framework was subsequently inherited by the Freemasonry of the Republican period.

After 1948, the Supreme Council once again assumed leadership of Turkish Freemasonry. Contrary to universal Masonic traditions, it extended its authority to the symbolic lodges, operating in the first three degrees of Freemasonry - Apprentice, Journeyman, and Master - and played a decisive role in the establishment of the Grand Lodge. However, general Masonic practices dictate the opposite: the Grand Lodge should be established as an independent and autonomous Masonic authority, free from external influence, and should have exclusive authority over symbolic lodges. This divergence from tradition rendered the Masonic organization in Türkiye "irregular" in the eyes of Anglo-Saxon Freemasonry.

After its reawakening, the primary objective of Turkish Freemasons was to rectify this situation and achieve recognition by Anglo-Saxon Freemasonry, which held considerable global influence and served as an umbrella organization for world Freemasonry. The year 1965 marked a significant period of both intensified recognition efforts and undesirable political controversies for Turkish Freemasonry. Among the most notable incidents was the case of prominent Turkish politician Süleyman Demirel, who, amid allegations of being a Freemason, arranged for a falsified document to be issued by the Grand Lodge declaring that he was not a Freemason, despite evidence to the contrary.

This controversy fractured the longstanding hierarchy between the Supreme Council and the Grand Lodge, leading to intense debates and eventually a split within Turkish Freemasonry. The division resulted in the formation of two separate obediences, each with its own Supreme Council and Grand Lodge. One group pursued recognition by Anglo-Saxon Freemasonry and ultimately succeeded. The other aligned itself with French Freemasonry, continuing the Ottoman-era tradition of Supreme Council dominance. Today, the two organizations do not recognize each other and consider one another “irregular” in the Masonic sense.

Giriş

Mason, batı dillerindeki sözlük karşılığı olarak duvarcı, taş yontucu, mesleği inşaatçılık olan kişi anlamındadır. Aynı zamanda söz konusu kelimenin Franmason (Freemason-Özgür Mason) kelimesine izafe edildiği görülür. Bu ise eski/kadim (ancient) ve kabul görmüş (accepted) gizli (ezoterik) bir örgüt üyeliğine sahip olan kişi anlamında kullanılmaktadır.¹ Aslında bu iki kelime de masonluk tarihinin birbiri içine geçmiş iki yönünü karşılaması bakımından isabetlidir. Çünkü klasik anlatıda masonluğun ortaya çıkışı “Operatif Masonluk”² ile başlar. Orta Çağ döneminde Avrupa’da örgütlenmeye başlayan Operatif Masonluk “lonca” benzeri zanaat teşkilatlanmasına dayanmaktadır. İlk Operatif Localar 5 ve 6. yüzyıllarda “collegia” ve “ministeria” gibi inşaat işiyle uğraşan meslek grupları şeklinde ortaya çıkmıştı.³ Duvarcı ya da yapı ustalarının kurduğu bu örgütlenmeler feodalitenin yaygınlaşmasını sağlayan iktisadi koşulların yapısal dönüşümü ile birlikte manastırlarla birleşmek zorunda kalmıştır. Çünkü feodal düzende vasallık ve tabiiyet ilişkileri hakimdi. Dolayısıyla, feodal toplumda kişi hürriyeti dahi bir zanaatkârın özgür çalışmasını temin edemiyordu. Böyle bir zanaatkâr ancak toprağa bağlı köle, yani “serf” olarak hayatını idame ettirebilirdi. Bağımsız meslek örgütü ya da lonca benzeri oluşumlar kurulmasının hukuki altyapısı yoktu. Bu nedenle, söz konusu oluşumlar manastırlarda faaliyet göstermeye başlamışlardı. Böylelikle yapı ustaları olarak Kilise yasalarının kendilerine tanıdıkları serflikten kurtularak özgürce hareket etme ve yer değiştirme imkanı buluyorlardı. Operatif Masonlar 6 ve 7. yüzyıllarda kilise ve manastır inşa eden, bu durumdan istifade ile manastır derneklerinde örgütlenen bir yapıya dönüşmüşlerdi.⁴ 11 ve 12. yüzyıllarda artık manastırların dışında kurulan laik tarzda yeni tür zanaatkâr birlikleri (gilde) meydana getirmeye başladılar. Bu durum, zanaat erbabına hareket serbestisi kazandıran hukuk düzeninin yerleşmesi, mülkiyet hakkının güvenlik altına alınması ve ticaret burjuvazisinin gelişmesi neticesinde gerçekleşebilmişti. Burjuva sınıfının azamet kazanmasıyla birlikte manastırlar zanaat ustaları için güvenlik, çalışma ve bilgi merkezi olmaktan uzaklaştı ve bu görev burjuvazinin hakim olduğu kentlere devrildi.⁵ Lucien Febvre’e göre 12. yüzyılda ticari hayat serbest ve

1 *Longman Dictionary of Contemporary English*, “Freemason”, B. 15, 1992, Basım yeri mevcut değil, s. 412.

2 Operatif Masonluk, Avrupa’da 18. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüş olan geleneksel inşaatçılık mesleği ve bu mesleğe sahip olanların kurduğu örgütlerdir. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 512.

3 Paul Naudon, *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*, B. 2, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s. 27.

4 Marc Bloch, pek çok kişinin feodal beyin tasarrufu ve kılıç altında yaşamaktansa “piskopos asası” altında yaşamayı daha arzulanabilir bir seçim olarak gördüğünü ve Kilise kurumlarına özgü kalcılığın ve bu kurumlara duyulan saygının onları aranan koruyucular haline getirdiğini belirtmiştir. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, B. 4, çev. Melek Fırat, İslık yayınları, İstanbul, 2019, s. 525-526.

5 P. Naudon, *Tarihte...*, s. 28-30.

kazançlıydı. Bu bakımdan burjuva sınıfı ciddi ölçüde kâr etmeye başlamıştı. 13. ve 14. yüzyıldan itibaren gezgin ticaret özgürce genişlemiş ve usulca tekelleşmeye başlayan kent ticaretine angaje olmuştu. İşte bu dönemde görünür olan burjuva sınıfı 12. yüzyılın “gilde” ve “hanse” gibi zanaat birliklerine mensup girişimcilerinin ardılları olarak ortaya çıktı.⁶ Operatif Masonluk örgütlenmesiyle bu gelişmelerden doğrudan etkilenmiş ve burjuvazinin belirleyici olmaya başladığı toplumsal üst-yapı ortamında bir kez daha dönüştürme yaşamıştır. 14. yüzyıl itibarıyla bu oluşumlar İngiltere’de ve Almanya’da “kardeşlik” şeklinde isimler almaya ve egemen otoritelerden bağımsız “kapalı” bir yapı oluşturmaya başlamıştır.⁷ Buralarda bir yandan zanaatkârların hakları gibi hususlarda çalışmalar yürütülüyor; diğer yandan da tarikat benzeri dinsel çalışmalar yapıyordu.⁸ Takip eden süreçte zanaatkâr olmayan kişiler de bu örgütlenmelerin bünyesine “kabul edilmiş” üyeler olarak katılmaya başladı.⁹ Tam bu esnada Kilise ve Aristokrasiye, yani siyasi boyutta halen devrin egemenleri olarak görülen toplumsal unsurlara karşı verilen mücadelenin öncüsü burjuva sınıfı açısından Operatif Mason localarına zanaatkâr olmayan kimselerin alınması önemli bir seçenek doğurmuştu. Sanayi burjuvazisinin ve modern kapitalizmin dizginlenemediği 18. yüzyıla gelindiğinde Londra’daki “Saint Paul Locası”nın 1703 yılında aldığı yapı locaları imtiyazlarının yalnız inşaat işçilerine mahsus olmayacağı ve her sınıftan üyelere söz konusu imtiyazların tanınacağı yollu kararı bu seçeneği daha da pekiştirdi.¹⁰ Mason locaları üye alma yönünde esneyince burjuvazi siyasi düzeni değiştirebilecek “kapalı” bir örgütlenme yapısına erişim imkanına sahip oldu. Bu noktadan hareketle ilk Spekülatif Mason¹¹ Locasının 24 Haziran 1717’de kapitalizmin merkezi konumuna gelen Londra’da açılmasının söz konusu gelişmelerin doğal neticesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.¹² Bu tarihten 1816 yılına değin spekülatif locaların tüm Avrupa’ya hatta dünyaya yayıldığı görülmektedir.¹³ Anlaşılan, Londra

6 Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 78, 81.

7 P. Naudon, *Tarihte...*, s. 33.

8 Anke Neugebauer, “Die Bruderschaft der Wittenberger Steinmetze und Maurer und Ordnung von 1497”, *Das ernestinische Wittenberg: Residenz und Stadt*, Wittenberg-Forschungen 5, Petersburg, 2020, s. 163.

9 Mithat Gürata, *Masonluk*, Savaş Matbaacılık A. Ş., İstanbul, 1987, s. 24.

10 L. Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm...*, s. 83.

11 Spekülatif Masonluk, 18. yüzyılda ortaya çıkan sosyal, bilimsel, kültürel ve ezoterik çalışmalar yapan modern masonluk anlayışıdır. Bu dönemde artık mason localarına üye alınanların duvarcı ustası ya da inşaatçılık mesleği ile iştiğal etmesi gerekmiyordu. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 637 vd.

12 18 ve 19. yüzyıllarda kapitalizmin merkezinin Londra’ya kayması tezi ünlü tarihçi Fernand Braudel’e aittir. Fernand Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, B. 4, Say Yayınları, İstanbul, 2017, çev. İsmail Yerguz, s. 81; John Dickie, *Hür Masonlar Modern Dünyayı Nasıl Şekillendirdi?*, çev. Mehmet Şengöçmen, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 72 vd.

13 Robert Ingham, *History of Freemasonry*, vol. 4, The Masonic History Company, New York, 1927, s. 1091; R. I. Clegg, *History...*, Vol. 5, s. 1518; R. I. Clegg, *History...*, vol. 7, s. 2166, 2179, 2239, 2241, 2242, 2255, 2257, 2261, 2262, 2265, 2268 vd., 2272 vd., 2291.

merkezli kapitalist sistemin üzerinde oturan ve dünya ekonomisini domine eden burjuva sınıfı Spekülatif Locaları da aynı merkezden örgütlenme ve tüm dünyaya yayma stratejisini benimsemiştir. Rober I. Clegg'in belirttiği gibi dünyadaki tüm büyük localar, Fransız Locası hariç doğrudan veya dolaylı olarak Londra Büyük Mason Locası'ndan neşet etmiştir.¹⁴ Londra Masonluğu kurulduktan sonra tüm mason localarında İngiliz obediyanına¹⁵ bağlı olmak üzere uygulanan "Anglosakson Masonluğu" anlayışı yayılmıştır.¹⁶

24 Aralık 1772 tarihinde alternatif olarak Fransız Locası bağlı olduğu İskoç Masonluğu anlayışından bağımsızlaşmış ve kendi masonluk anlayışını diğer ülkelere ihraç etmeye başlamıştır.¹⁷ "Fransız Masonluğu" pek çok yaklaşımı ile Anglosakson Masonluğu'ndan ayrılmaktaydı. Bunlardan en önemlisi Anglosakson Masonluk anlayışının geleneklerine sıkı sıkıya bağlı ve "teist"¹⁸ bir yaklaşımı benimsemiş olmasına rağmen Fransız Masonluğu "laik" ve ağırlıklı olarak "ateist" bir yapıyı ihtiva etmesiydi. Ayrıca, Anglosakson Masonluğunun katı merkezizetçi anlayışına nazaran Fransız Masonluğu tüm obediyanların özgür ve bağımsız olduğunu savunan "liberal" bir anlayışa sahipti. Bu nedenle Fransız Masonluğuna kadınlar kabul edilirken Anglosakson Masonluğu kadınların üye olmasını yasaklamıştı. İki masonluk anlayışı arasındaki en belirgin ayırıcı özellik ise Anglosakson Masonluğunda localar Büyük Loca (Grand Lodge) adı verilen bir obediyan çatısı altında toplanırken, Fransız Masonluğunda locaların Büyük Doğu/Maşrık (Grand Orient) ismi ve hakimiyeti altında organize olmasıydı.

14 R. I. Clegg, *History...*, Vol. 4, s. 1177.

15 Obediyans: Mason Localarının bir araya gelmeleriyle oluşan ve kendisine bağlanan localar üzerinde yönetici egemenlik kuran bağımsız federatif örgüt. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, Büyük Mason Mahfili, Basım yeri mevcut değil, s. 502.

16 M. A. Özgen, *Masonluk Sözlüğü*, s. 320.

17 R. I. Clegg, *History...*, Vol. 4, s. 1291.

18 Anglosakson Masonluğu teist nitelikli bir Tanrı inancını masonluğun kaçınılmaz koşulu olarak benimsemiştir. Anglosakson Masonluk anlayışı Tanrı'yı yalnızca ilk neden olarak benimseyen ve vahyi kabul etmeyen "deist" anlayışı reddeder ve "teist" nitelikli Tanrı inancını benimser. Büyük Üstat Enver Necdet Egeran teizmeden masonların ne anladığını şu şekilde açıklamıştır: "...Bize göre Teizm, fikri mihverini (eksenini) Allah üzerinde temerküz ettirir (toplar). Fakat Teizmin Allah'ı uzak bir yerde duran süpernatürel (doğüstü) bir maddi varlık değil, tabiat içinde ve insan içinde tezahür eden manevi bir varlıktır." Yani Egeran'ın anlattığı Tanrı anlayışı Spinoza'nın panenteist her şeyin içinde varolan cevher anlamındaki tanrıdır. Bkz.: Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 151, 168 vd., 685; Enver Necdet Egeran, *Gerçek Yüziyle Masonluk*, HKEMBL İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2015, s. 139; Musa Kazım Arıcan, "Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza", *Beitulhikme An International Journal of Philosophy*, V. 3, I. 1, s. 17-32. Murat Özgen Ayfer, her masonun farklı inanca sahip olma özgürlüğü olduğunu belirtmekte, ancak "Tutucu/Dogmatik Masonluk" dediği Anglosakson Masonluğunun din konusunda hassas olduğunu ve bazı dogmalara sahip olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Murat Özgen Ayfer, *Masonluk Nedir ve Nasıldır?* B. 4, Pentagram Yayınları, Ankara, 2002, s. 327-328. Büyük Üstatlardan Nafiz Ekemen'in çevirdiği ve A.B.D Masonlarının dergisi "New Age"de yayımlanan Spinoza'nın Tanrı fikrinin masonlukla uyumlu olduğunu izah eden makale için bkz.: H. Geffen, "Spinoza ve Masonluk", *Türk Mason Dergisi*, çev. Nafiz Zeki Ekemen, Ekim 1955, Yıl 5, Sayı 20, s. 1062-1064.

Bu farklılıklar neticesinde dünyada 18. yüzyıldan itibaren iki masonluk anlayışının ortaya çıktığı ve yayıldığı tespit edilmektedir. Günümüzde, artık Anglosakson Masonluğunun dünyada genel kabul görmüş ve yaygın bir masonluk olduğu, bununla birlikte Fransız Masonluğunun da ciddi bir etkiye sahip olarak Anglosakson Masonluğunun alternatifini oluşturduğu söylenebilir.¹⁹ Farklı ülkelerin masonlukları bu iki masonluk anlayışına bağlanarak kurulmakta ve çalışmalarını sürdürmektedir. Özellikle Anglosakson Masonluğu ABD ve Kıta Avrupası başta olmak üzere dünya çapında hakim ve yaygın bir etkiye sahiptir. Bu masonluk 1929 yılında yayımladığı “Tanınma Koşulları”na uymayan hiçbir yapıyı masonik bir oluşum olarak kabul etmemekte ve resmi ilişki kurmayı reddetmektedir. Bu nedenle Anglosakson Masonluk sistemine katılmak isteyen tüm masonik oluşumlar düzenli sayılabilmek için söz konusu ilkelere eksiksiz uymakla yükümlüdür.²⁰ Türkiye gibi bazı ülkelerde ise bahse konu iki masonluk anlayışının aynı anda mevcut bulunabildiği ve iki ayrı masonluk modelinin ülke masonluğunun farklı kesimlerine hakim olduğu da görülmektedir.

1. Osmanlı Döneminden Cumhuriyet’e Türkiye’de Masonluk

Masonluk Osmanlı topraklarına Avrupa ve Dünyadaki yayılışına paralel biçimde 18. yüzyılda yabancı obediyanlar aracılığıyla girmiştir.²¹ Bu yıllarda Osmanlı masonları arasında özellikle Fransız Masonluğunun etkisi hakimdir. Aynı dönem bilindiği üzere Osmanlı toprak düzeninin bozulduğu, kapitalist üretim ilişkilerinin Osmanlı’da egemen olmaya başladığı ve Osmanlı Devleti’nin Avrupa siyasi sistemine katıldığı bir dönemdir.²² Nasıl ki Spekülatif Masonluk tüm dünyadaki etkinliğini ve yaygınlığını burjuvazinin masonluğa girişinden sonra artırırsa Osmanlı’da da kapitalist üretim ilişkilerinin Osmanlı iktisadi hayatında görünür olduğu ve dünya kapitalistlerinin belirleyici aktör olarak Osmanlı ekonomisine etki etmeye başladığı dönemde yaygınlık kazanmıştır. Böylelikle, Avrupa merkezli kapitalizmin ve masonluğun merkezden periferiye yayıldığı ve Osmanlı Devleti’nin bu periferi de bulunması sebebiyle söz konusu yayılımın

19 Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 236.

20 Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 53.

21 Paul Dumont, *Grand Orient de France arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu XIX. Yüzyıl Ortası ile Birinci Dünya Savaşına Yakın Dönemde İstanbul’da Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları XX. Yüzyıl Başlarında Selanik’teki Fransız Obediyansına Bağlı Fran Masonluk*, çev. Rifat İnsel, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1985, s. 3; İlhami Soysal, *Dünyada ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar*, B. 5, Derin Yayınları, İstanbul 2004, s. 218 vd.; Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, (Yayınevi belli değil), İstanbul, 1958, s. 18. Hatta Robert Ingham Clegg 1738 yılında İzmir ve Halep’te loca çalışmaları olduğunu iddia etmektedir. R. I. Clegg, *History...*, vol. 7, s. 2270.

22 Ahmet Emre Biber, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğin Evrimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6/1, 2009, s. 29-31; Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, B. 23, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 40; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi -I-*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2021, s. 226, 232;

doğrudan hedefi olduğu iddiası rahatlıkla söylenebilir. Bu yayılım Üçüncü Ahmet devrine denk gelmektedir. Mason kaynaklarının neredeyse tümünün ittifak ettiği üzere İstanbul'daki ilk mason locası Fransız Obediyanına bağlı olarak Galata'da Perşembe Pazarı'nda Arap Camii civarında açılmıştır. Söz konusu locanın Galata çevresinde bulunan Levantenler, yani Osmanlı liman kentlerinde yaşayan ve çoğunlukla ticaretle uğraşan Avrupalılar tarafından idare edildiği iddia edilmektedir.²³ Bu iddia Osmanlı'ya kapitalizmin ve burjuvazinin girişiyle masonluğun girişinin paralel ilerlediği tezini destekleyen bir veridir. Ancak bazı masonik çalışmalarda geçmesi dışında Kırım Harbi'ne kadar kurulduğu söylenen localar hakkında herhangi bir vesika bulunmamaktadır. Bununla beraber Clegg'in belirttiğine göre 18. yüzyılda İzmir ve Halep'te mason locaları faal durumdadır. Güngör Öcal da bu bilgiyi doğrulamakta ve İskoçya Büyük Locası'ndan aldığı beratla 1748 yılında Halep'te kurulan locayı²⁴ Osmanlı topraklarında uygun bir kuruluş belgesine sahip ilk mason locası olarak kaydetmektedir.²⁵ Bu verilerden söz konusu dönemde İzmir ve Halep'te masonik faaliyetlerin başladığı anlaşılmaktadır. Bundan sonraki süreçte de yeni localar açılmaya devam etmiştir.²⁶

Ancak Osmanlı'da masonluk esas olarak Kırım Harbi ile birlikte yayılım göstermiştir.²⁷ Hatta 1861 yılında Osmanlı ve tevabii topraklardaki locaları kapsamak üzere Şûrâ'yı Âlî-i Osmanî dahi kurulmuştur.²⁸ Tarihçi Paul Dumond bu görüşü desteklemiş ve Kırım Harbi sonucunda Osmanlı topraklarına göç eden Avrupalıların gelişinden sonra Osmanlı'daki mason localarında ciddi bir artış gözlemlendiğini ileri sürmüştür. Dumond'a göre Tanzimat Devri koşulları da söz konusu artışta önemli bir etkiye sahiptir.²⁹ Gerçekten de Tanzimat Reformları ve devri, eğer yabancı sermaye çevreleri tarafından Osmanlı'ya yayılmaya başlayan kapitalist üretim ilişkilerinin üstyapı reformlarına yansımaları şeklinde ele alınırsa, kendi üstyapı kurumlarını Osmanlı'ya transfer etme amacı güden Batı merkezli burjuvazinin 18. yüzyıldan itibaren etkisi altına aldığı

23 Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, Türkiye Mason Locası, İstanbul, 1958, s. 18. Levanten tanımı ve kapitalist ticaret ilişkisi için bakınız Raziye Oban Çakıcıoğlu, "Levanten kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 340, 343

24 Bahse konu loca "Union Lodge from Drummond Kilwinning from Greenock"dur.

25 R. I. Clegg, *History...*, Vol. 7, s. 2270; Güngör Öcal, *Türk Masonluğu*, B. 2, HKMBL İktisadi İşletmesi, Ankara, 2015, s. 25 vd.

26 Celil Layiktez, "İngiltere Büyük Locası Arşivlerinde Türkiye ile İlgili Dokümanlar", Mimar Sinan, Sayı 71 (1989), s. 18; Thierry Zarcone, *İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler*, çev. Ali Bertkay, İstanbul, 2005, 15; Abdurrahman Erginsoy, *Türkiye'de Masonluğun Doğuşu ve Gelişmesi*, B. 3, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası [HKEMBL] İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2015, s. 6; K. Apak, *Ana Çizgileriyle...*, s. 20; G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 29-30.

27 Celil Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi Başlangıç 1721-1956*, C. 1, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1999, s. 17.

28 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 38.

29 Paul Dumont, *Osmanlıcılık, Ulusçuluk ve Masonluk*, B. 3, çev. Ali Bertkay, İstanbul, 2014, s. 13, 52.

spekülatif mason locaları kanalıyla Avrupa’da gerçekleştirdiği dönüşüme benzer bir dönüşümü Osmanlı’da da hayata geçirmeye çalıştığı ve bunu Atatürk’ün deyimiyle *ecnebi sermayesinin memlekette müstesna bir mevkie malik olduğu ve ilmî manasıyla devlet ve hükümetin ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmadığı*³⁰ Tanzimat Devri koşullarından istifadeyle pratiğe dönüştürdüğü iddiası mantıklı bir zemine oturacaktır. Kaldı ki söz konusu devirde Osmanlı’da açılan locaların sayısal olarak ulaştığı seviyeye bakıldığında bu iddianın doğruluğu çok daha iyi anlaşılacaktır.³¹

Görüldüğü üzere Tanzimat Devri ve Kırım Harbi Osmanlı topraklarında açılan mason localarının artması ve yaygınlaşması için bir milat olmuştur. Bunun en belirgin nedeni ise Osmanlı Devleti’ni büyük bir iktisadî bunalıma düşürecek dış borçlanma sarmalını ilk olarak Kırım Harbi’nin zorunlu kılmasıydı.³² Dolayısıyla, Kırım Harbi’nin Osmanlı’daki mason localarının artışına etkisi bu borçlanmaların Osmanlı’nın kapitalist üretim ilişkilerine ve emperyalist sisteme geri dönülmez biçimde eklenmesini sağlamasındandır. Söz konusu borçlanmalar neticesinde Batı merkezli ticaret ve sanayi burjuvazisi Osmanlı’nın iktisadî düzenini kendi lehine dönüştürmüş ve spekülatif mason localarına üye yaptığı Batılılaşma yanlısı Osmanlı bürokratları aracılığıyla Osmanlı’nın üstyapı kurumlarını kapitalist sisteme entegre etme imkanına sahip olmuştur.³³

Osmanlı bürokratlarının buradaki tarihsel rolü Tanzimat, Meşrutiyet ve modernleşme gibi üstyapı dönüşümlerinin Osmanlı iktisadi yapısının koşulları gereği burjuva sınıfı öncülüğünde kendiliğinden gelişen bir süreç olarak değil, Batı burjuvazisinin müdahalesiyle yukarıdan aşağı merkezizetçi bir yöntemle hayata geçirilmesinden kaynaklıydı.³⁴ Bu nedenle bahse konu dönüşümlerin hayata geçirilmesinde öncülük görevi üstlenen Osmanlı bürokratlarının çoğu mason locası üyesiydi. Nasıl ki kapitalist

30 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, B. 5, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 113.

31 Kırım Harbi sonrasında İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Kahire’de İngiliz Masonluğuna bağlı 16, Fransız Masonluğuna bağlı 6, İtalyan Masonluğuna bağlı 6 ve Osmanlı tebaası Türkler ile Ermenilerin kendi dillerinde çalışma yapmaları için İstanbul, Manisa ve Selanik’te 4 olmak üzere toplamda 32 loca açılmıştır. G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 55-62.

32 Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, B. 2, T. C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2010, s. 49-50.

33 İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, B. 3, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 14. Bazı tarihçiler bu olguları “komplo” eleştirisine indirgeyerek kapitalizm-masonluk, emperyalizm-masonluk ve burjuvazi-masonluk ilişkilerini yok saymaya çalışsa da Batı’daki burjuva devrimlerinin ve keza Osmanlı’daki meşrutizetçi dönüşümün öncülerinin mason oldukları gerçeği değişmemektedir. İlber Ortaylı, “Masonluk Üzerine”, *Hürriyet*, 4 Ağustos 2024, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/masonluk-uzerine-42498670>.

34 Murat Belge, “Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 260-265; Enver Emre Öcal, “Batılılaşma ve Türk Modernleşmesi”, *100 Yıllık Cumhuriyet Türk Modernleşmesi*, Ed. Zeynep Banu Dalaman, Enver Emre Öcal, Suat Dönmez, Gökhan Ak, İstanbul Topkapı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2023, s. 81.

üretim ilişkileri Osmanlı'nın kendi tarihsel gelişiminin doğal bir ürünü olarak ortaya çıkmamış ve merkezi Londra'ya kayan kapitalist burjuvazinin³⁵ etkisiyle filizlenmeye başlamışsa, Osmanlı masonluğu da aynı etkinin sonucunda ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Osmanlı'da açılan ilk mason locaları yabancı obediyanlara bağlı olarak kurulmuş, çoğunlukla yabancı üyelerden ve Batılılaşma yanlısı Osmanlı bürokratlarından oluşmuştur. Böylelikle, Batı burjuvazisi Osmanlı'daki mevcut düzene yönelik muhalefeti gizli faaliyet çerçevesinde örgütlemiş ve ihtiyaç duyduğu dönüşümlerin hayata geçirilmesini rahatlıkla sağlamıştır.³⁶ Aynen 18. yüzyılda Avrupa'da Monarşiye ve Kilise'ye karşı vermiş olduğu savaşında gerçekleştirmiş olduğu gibi.

Tam da bu sebeplerle Abdülaziz yönetimini devirmek için harekete geçen Birinci Meşrutiyet taraftarı bürokratların Padişah adayı Beşinci Murad,³⁷ onunla birlikte hareket eden Ali Şefkati ve Ali Suavi³⁸ Beyler, Birinci Meşrutiyet'in öncü simalarından Mithat Paşa, Süleyman Paşa ile Şehzade Nurettin ve Şehzade Kemalettin Efendiler mason locası üyesiydi.³⁹ Birinci Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan "Yeni Osmanlı" anlayışa sahip Namık Kemal,⁴⁰ Şinasi ve Ziya Paşa da masondu.⁴¹ Söz konusu durum Tanzimat Devri için de geçerliydi. Tanzimat'ın meşhur paşaları Âli ve Fuat Paşalar ile Mustafa Reşit Paşa'nın mason oldukları çeşitli eserlerde vurgulanmaktadır. Abdülaziz'in yaveri Rauf Bey, Başmabeyinci Cemil Bey, İbrahim Edhem Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve maiyeti de

35 Kapitalizmin merkez değiştirmesi tezi için F. Braudel, *Kapitalizmin...*, s. 81.

36 "Unutmamak gerekir ki 19. yüzyılda masonluk, gizli bir cemiyet olmakla beraber aslında esas itibariyle liberal siyasi muhalefetin kendini ifade etmesi ve örgütlenmesine imkan veren bir ortam olarak görülmelidir." Ethem Eldem, *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, C. 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18.

37 E. Eldem, *V. Murad'ın...*, C. 1, s. 18.

38 Ali Suavi'nin masonluğu hakkında bkz.: Eralp Polat, "Namık Kemal K. (Kardeş) Vatan Şairi ve Gazeteci (1840-1888)", *Mimar Sinan*, No: 134, 2004, s. 56, 57; Mete Tunçay, "Jön Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler Üstüne". *Birikim*, Sayı 45, 1978, s. 53; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, B. 2, C. 1, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 381. Sina Akşin, Abdülaziz'e yönelik Ali Suavi'nin başını çektiği komplo girişimlerinin Cleanthi Scalieri önderliğindeki masonlar tarafından yapıldığını belirtmektedir. Bernard Lewis de "Modern Türkiye'nin Doğuşu" isimli eserinde bu tespitleri doğrulayıcı iddialar ortaya koymuştur. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2023, s. 47; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 13. Baskı, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2022, s. 239-242 vd.

39 M. Tunçay, *Jön Türkler...*, s. 53; Edhem Eldem, Geç Osmanlı Döneminde Masonluk ve Siyaset Üzerine İzlenimler. *Toplumsal Tarih*, C. 6, S. 33, 1996, s. 19; M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İletişim Yayınları. İstanbul, 1985, s. 77; Constantin Svolopoulos, "L'initiation de Mourad V A La Franc-Maçonnerie Par Cl. Scalieri: Aux Origines du Mouvement Liberal en Turquie", *Balkan Studies*, Ed. K. Mitsakis, Vol. 21, Issue 2, 1980, s. 442.

40 E. Eldem, *V. Murad'ın...*, C. 1, s. 19.

41 Nurullah Çetin, "Ziya Paşa", *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı*, Ed. İsmail Parlatur, Akçağ Yayınları, s. 137; Can Kapyalı, "Yeni Osmanlılar ve Masonlar", *Mimar Sinan*, No: 122, 2001, s. 79.

mason localarına kayıtlıydı. ⁴² Bununla birlikte İkinci Meşrutiyet hareketinin öncü kadrolarının da mason oldukları bilinmektedir.

Zaten işin en başında İttihat ve Terakki masonluk benzeri “Carbonari” tipi bir teşkilatlanma modeliyle kurulmuştur.⁴³ İttihat ve Terakki’nin nüvesini oluşturan İbrahim Temo⁴⁴, İshak Sukuti, Çerkes Mehmet ve Abdullah Cevdet başta olmak üzere Meşrutiyet yanlısı gençlerden müteşekkil kadro ondalık sayılara ayrılmış hücre tipi örgütlenme tarzıyla masonik Carbonari etkisini açıkça belli etmektedir.⁴⁵ İttihat ve Terakki’yle birleşen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinin kahir ekseriyeti bu etkiyi daha ileri taşımış ve doğrudan masonluğa intisap etmiştir. Anayasanın tekrar yürürlüğe konulması ve Meclis’in açılması adına⁴⁶ 1908 yılında İkinci Abdülhamit’e karşı ayaklanan İttihatçılar bu nedenle “çoğunluk” itibariyle masonlardan oluşmaktaydı.⁴⁷ Söz konusu dönemde İttihatçılar arasında masonluk o derece yaygındı ki siyasi otoritelerini tesis ettikleri 1909-1918 yılları arasındaki iktidar dönemi masonlar tarafından “Mason Devlet” olarak anılmaktadır.⁴⁸ Hatta bu süreçte milliyetçilik fikirlerinden etkilenen Osmanlı masonluğu kendi Yüksek Şurasını ve Büyük Locasını kurmuştur. Böylece Eski ve Kabul Edilmiş Skoç Ritinin Osmanlı ve tevatübî ülkelerde en yüksek ve hakim kudreti olan Şurayı Âlî-i Osmanî, 1861 yılındaki kuruluşun sonra “Türkiye Yüksek Şurası” ismiyle fiilen

42 Fuat Paşa’nın masonluğu hakkında bkz.: Hüseyin Çelik, *Ali Suavi Hayatı ve Eserleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991, s. 6. Âli Paşa için bkz.: T. Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal...*, C. 1, s. 381; Roderick H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, C. 1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 109; Roderick H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, C. 2, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 203.

43 Angelo, Iacovella, *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33.

44 İbrahim Temo, 29 Mart 1909 tarihinde Muhibban-ı Hürriyet Locasına kurucu üye olarak 7 Matrikül numarasıyla katılmıştır. Sahir Erman ve Suha Umur, “Ünlü Masonlar”, *Mimar Sinan*, Sayı: 30, 1970, s. 77.

45 Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki “1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi”*, çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27.

46 Söz konusu gelişmeler için bkz.: Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, B. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 160 vd.

47 Bunlar arasında Mehmet Talat (Paşa), Cemal Paşa, Rahmi Bey (Meşhur İzmir Valisi), Mithat Şükrü (Bleda), İsmail Hakkı Canbolat, Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey, Emanuel Karasu ve Manyasizade Refik Bey gibi mühim isimler bulunmaktaydı. İttihat Terakki’nin triumvirası Enver-Talat-Cemal Paşalar arasında Enver Paşa’nın masonluğuyla ilgili herhangi bir belge veya iddia mevcut değildir. Ancak, Talat ve Cemal Paşalar masondur. Talat Paşa, İtalya Büyük Locası’na bağlı Macedonia Risorta Locası’nda 15209 matrikül numarasıyla 06.12.1903 tarihinde tekeris (Masonluğa kabul) edilmiştir. Masonluğun en üst derecesi olan 33. dereceye yükseldikten sonra 1909 yılında kurulan Osmanlı Maşriki-Azami’nin Üstadı Azami olmuştur. A. Iacovella, *Gönye...*, s. 39-43; Haz. Yavuz Selim Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde 1920-1924 Dâimi Hey’et-i Muazzama Zabıtları*, C. 1, HKEBML İktisadi İşletmesi, İstanbul 2023, s. 30, 32; Haz. Yavuz Selim Ağaoğlu, *Osmanlı Masonluğu 1917-1920 Dâimi Hey’et-i Muazzama Zabıtları*, HKEBML İktisadi İşletmesi, İstanbul 2018, s. 55; E. E. Öcal, *Türkiye’de...*, s. 84 vd.

48 HKEBML, *Türk Masonluğu’nun 95. Yılı*, İstanbul 2004, s. 15.

uykudan uyandırılmıştır.⁴⁹ Ancak, dönemin Osmanlı masonluğu sadece İttihatçı kadrolardan ibaret değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı'nın aleyhine neticelenmesi ve Anadolu'da başlayan işgaller ile birlikte Osmanlı masonluğu faaliyetlerine bu defa İttihatçıların muhalifi olan İtilafçı kadrolarla devam etmiştir. Böylece, 24 Ocak 1919 tarihinde Büyük Üstatlığa İtilafçıların öncülerinden Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey seçilmiştir.⁵⁰

İttihatçılar tasfiye edildikten sonra Mondros Mütarekesi ile birlikte açılan yeni dönemde emperyalizmin merkezi konumundaki İngiltere'nin Yüksek Komiserliği tehcir sürecini bir sözde soykırım suçlamasına dönüştürme ve İttihatçıları “Ermeni kıırımı” yapma iddiasıyla yargı önüne çıkarma stratejisini hayata geçirmiştir.⁵¹ Bunun neticesinde işgalci kuvvetlerden destek alan Damat Ferit Paşa hükümetinin ve İtilafçıların desteğiyle İttihatçıların öncü isimleri savaş suçlusuz olarak Divan-ı Harb-i Örfi’de yargı önüne çıkarılmış ve Malta Adası’na sürgüne gönderilmiştir.⁵² Bu isimler arasında pek çok mason bulunduğu halde Rıza Tevfik Bey’in Üstad-ı Azamlığı döneminde Osmanlı Masonluğu işgal kuvvetlerinden yana tavır almıştır.⁵³ Hatta söz konusu dönemde Osmanlı masonları emperyalistlerin sözde soykırım iddiaları ile muvafık bir yaklaşım içine girmiş ve “anamlı” bir tarih olan 24 Nisan 1919’da Talat Paşa dahil bazı ittihatçı masonların tard edilmesine karar vermiştir.⁵⁴

Rıza Tevfik Bey’den sonra Büyük Üstatlığa Fuat Hulusi (Demirelli) Bey seçilmiştir. Bu dönem Milli Mücadele günlerine denk geldiği için Osmanlı Masonluğu tasfiye havasına girmiştir. Fuat Bey’den sonra Prof. Dr. Besim Ömer (Akalin) Büyük Üstatlık makamına geçmiştir. Onun Büyük Üstatlığı Ankara’nın güçlendiği döneme denk geldiğinden Osmanlı Masonlarında Ankara Hükümeti’nin ideolojisine ve siyasi pratiğine yönelik bir

49 33. Dereceye yükseltenler: Mithat Şükrü (Bleda), Mehmet Talat (Paşa), Mehmet Cavit (Maliyeci Cavit), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Mehmet Arif Bey, Nessim Mazelyah Efendi, Mahmut Galip Bey, Osman Adil Bey, Galip Paşa (Pasiner), Mişel Noradunkyan Efendi, David J. Kohen, Adil Bey, Fuat Hulusi (Demirelli), Sarim Kibar, Asım Bey. İ. Soysal, *Dünyada ve...*, s. 244, 246; A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 30-32. G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 74. Eric Anduze, *Osmanlı Türkiye’inde Masonluk, 1908-1924*, çev. Can Kapyalı, Sokak Kedisi, İstanbul, 2012, s. 176 vd.

50 Y. S. Ağaoğlu, *Osmanlı...*, s. 25; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990, s. 48. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın tarihsel süreci, İttihat-Terakki karşıtlığı ve Rıza Tevfik’in muhalif fikirleri için Ali Birinci’nin çalışmasına bakılabilir.

51 Toktamış, Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, B. 6, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 87; Azmi Süslü, “Tehcir Olayındaki Gerçekler”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 6, S. 1, s. 271, 277; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, B. 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 82.

52 Rıdvan Akın, “İttihat ve Terakki Hükümetleri’nin Divan-ı Harb-i Örfi’de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. I, 2014/1, s. 59, 77-78; B. Şimşir, *Malta...*, s. 80.

53 Orhan Koloğlu, *Cumhuriyet Dönemi Masonlar*, Pozitif Yayınları, Yayın yeri mevcut değil, 2004, s. 31-33.

54 Haz. Y. S. Ağaoğlu, *Osmanlı...*, s. 63, 65.

yakınlaşma başlamıştır.⁵⁵ Bunun sonucu olarak 1 Mayıs 1921 tarihinde “Osmanlı Maşrik-ı Azamı” ifadesi “Türkiye Maşrik-ı Azamı” şeklinde değişikliğe uğramıştır. İzmir’in kurtuluşuna müteakip 14 Eylül 1922 tarihli celsede Türkiye masonları adına Mustafa Kemal Atatürk’e tebrik mesajı gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁶ 1923 yılındaysa Talat ve Cemal Paşalarla Mithat Şükrü Bey’in tard kararı iptal edilmiştir.⁵⁷ Bu yeni dönemde Osmanlı Masonları Cumhuriyet devrinin ruhuyla örtüşmeye çalışan farklı bir Türkiye masonluğu anlayışına evrilmiştir.

2. Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarından Fesih Sürecine Türkiye’de Masonluğun Geçirdiği Süreçler

Türkiye Masonluğu artık Cumhuriyet devrine ayak uydurma ve yeni koşullar içinde varlığını idame ettirme yoluna girmişti. İktidarda yeni bir hakim kuvvet mevcuttu ve bu kuvvetin başat hedefi ülkedeki tüm kurum, yapı ve kişileri “milliyetçilik” ideolojisi altında birleştirmekti. Cumhuriyet’in kuruluşu da aynen Türk modernleşmesindeki gibi öncü rol üstlenecek toplumsal bir sınıfın (Burjuva) olmayışı nedeniyle yukarıdan aşağı merkezizetçi bir modelle gerçekleşmek durumundaydı.⁵⁸ Bu nedenle başta Atatürk olmak üzere kurucu kadro Osmanlı devrinden kalma toplumsal ilişki ve kurumları tasfiye etmek ve yerine kendi ideolojisini yayacak kurumlar oluşturmak adına başta tekke ve zaviyeleri, 1931 yılında ise Türk Ocakları gibi önemli bir sivil oluşumu kapatma kararı aldı.⁵⁹ Böylece topluma yukarıdan aşağı ideoloji götüreceği ve kültürel üstyapı dönüşümünü gerçekleştirecek yegane sivil (yarı-sivil) kurum olarak Halkevleri kalacaktı.⁶⁰ Cumhuriyet’in amacı feodal yapılar aracılığıyla kuşatılmış Osmanlı bakiyesi toplumu yurttaşlık bilincine sahip bireyler olarak yeniden inşa etmek, hiç olmadı yeni nesilleri bu bilinçte eğitebilmektir. Dolayısıyla, Halkevleri gibi bilinç taşıyıcı merkezi bir örgüte ihtiyaç duyulması günün koşullarında rasyonel bir tercih olarak öne çıkmıştı. Toplumda kökleşmiş tüm kurumlar tasfiye edilirken mason localarının açık kalmasıysa mümkün görünmüyordu. Söz konusu durum kurucu kadronun masonlukla yakın olduğu intibamı

55 Haz Y. S. Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde...*, C. I, s. 88, 90.

56 Mason imzası ve mührüyle Anadolu’ya mesaj göndermenin nasıl bir tepki uyandıracakını öngöremediklerinden Türkiye masonları bu mesajı Atatürk’e arz edilmek üzere kendisi de mason olan Meclis İkinci Başkanı Adnan Adıvar’a göndermeyi uygun bulmuştur. Haz. Y. S. Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde...*, C. I, s. 150 vd; Haz. Y. S. Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde...*, C. II, s. 852-853.

57 Haz. Y. S. Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde...*, C. I, s. 32, 91.

58 Attila İlhan, *Hangi Atatürk*, B. 4, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 51.

59 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, B. 6, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, 256; Engin Yetkin, *Türkiye’de Otoriteriyenizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018, s. 176.

60 E. Yetkin, *Türkiye’de Otoriteriyenizm...*, 176.

uyandırabileceği gibi ciddi bir tepkiye de neden olabilirdi. Zaten masonluğun kökü dışarda bir yapı olduğu yönünde toplumda yaygın bir kanaat mevcuttu.⁶¹ İktidar, bu kanaatin açıktan dillendirilmesine zemin hazırlasa da diğer taraftan masonluk karşıtı yayınlar yapan kimselerin bastırıldığı kitapları toplatmak suretiyle masonluk hakkında toplumda oluşabilecek yanlış algının önüne geçmeye çalışmaktan da geri durmamıştı. Arşiv vesikaları arasında bulunan bir belgede Cevat Rifat Atilhan⁶² tarafından basılan “Yahudilik ve Masonluk” kitabı zararlı yazılar taşıdığı sebebiyle Hükümet tarafından toplattırılmıştır.⁶³ Buna rağmen geleneksel dini oluşumların yasaklandığı tarihsel bir ortamda böyle bir örgütün ayakta kalması Cumhuriyet’in kurucu kadrosu tarafından istenmiyordu. Mahmut Esat Bozkurt’un 28 Ekim 1931 tarihli Anadolu Gazetesi’nde kaleme aldığı makalede özetlediği üzere *Türk Ocakları hakiki milliyetçi oldukları halde ikilik olmasın diye yerini Cumhuriyet Halk Fırkası’na bırakmış olduğu halde ve tekkelerin doğru ve isabetli biçimde kapatıldığı bir tarihsel dönemde masonluğun bir teşekkül olarak açık kalması kesinlikle kabul edilebilir bir durum olarak görülemezdi.*⁶⁴

Ancak Türkiye masonluğuna derhal müdahale edilmedi. Cumhuriyet devrinde uzunca bir müddet varlığını “açık”⁶⁵ şekilde sürdürmeye devam etti. Tabii her devirde olduğu gibi Cumhuriyet devrinde de o dönemin öncü isimleri arasında mason üyeler bulunmaktaydı. Ve yine her devirde olduğu gibi mason cemiyeti söz konusu devrin

-
- 61 Mahmut Şevket Paşa’ya suikast yapanlardan Yüzbaşı Kazım farmasonluk ve Siyonizm’in milli menfaatlere uymadığı ve yayılmaya başladığı ve İttihatçıların bu cereyanlara kapıldığı yönünde propaganda yapmak istemiş, dahası Mahmut Şevket Paşa, Cemal Bey, Azmi Bey, Nesim Rosso ve Emmanuel Karasu gibi isimlerin Siyonizme ve farmasonluğa sahip çıktıkları için öldürülmesi düşüncesini benimsemişti. Böyle bir propagandanın halk içinde karşılık bulacağıının bilinmesi o devirden beri masonluğun pek de olumlu karşılanmadığının göstergesidir. Ayrıca, masonluğun “Kökü dışarıda” bir oluşum olduğu Meclis’te yapılan bir konuşmada Mahmut Esat Bozkurt tarafından da alenen dile getirilmiştir. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusı (DH.KMS.)*, 63-63, 15/07/1332; Hacer Göl, “Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 1, Mart 2021, s. 343; İ. Soysal, *Dünyada ve...*, s. 319; Ergün Aybars, “Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Tarihi*, Sayı: 4, Haziran 1994, s. 246.
- 62 Bu kanaati oluşturanların başında gelen en önemli isim Cevat Rifat Atilhan’dı. Atilhan için bkz.: Celil Bozkurt, *Eserleri ve Fikirleri ile Cevat Rifat Atilhan*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011, s. 196-204; Celil Bozkurt, “Bir Yahudi Aleyhtarının Anatomisi: Cevat Rifat Atilhan”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, No: 2, Yaz 2018, s. 111 vd. Atilhan’ın konuyla ilgili “Dünya Nazarında Yahudilik ve Masonluk”, “Masonluk Nedir?”, “Kendi Vesikalarına Göre Masonluk Nedir?” ve “Farmasonluk İnsanlığın Kanseri” gibi çalışmaları bulunmaktadır.
- 63 Gerçi buradaki esas maksadın masonlardan ziyade Yahudilere yönelik komplo iddialarının önüne geçmeye çalışmak olması daha rasyonel görünmektedir. Çünkü aynı dönemde Yahudilere yönelik olumsuz neşriyatları yüzünden farklı yayımlar ve kartpostallar da yasaklanmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kararlar Daire Başkanlığı*, 30-18-1-2, 08 Haziran 1936; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-2, 92-94-10; BCA, 30-18-1-2, 66-53-7.
- 64 Mahmut Esat, “Farmasonluğa: Son ve Kısa Cevaplarım 4”, Anadolu, 28 Ekim 1931, s. 1.
- 65 Burada açıklıktan kasıt yine yalnız üyelerin katıldığı fakat umuma açık lokallerde balolar düzenlenmesi ve bunların gazetelerde yayımlanmasıdır.

ideolojisine ve siyasetine uygun şekilde konumlanma pratiğini başarıyla hayata geçirmişti. Bu bağlamda 1931 yılında çıkmaya başlayan mason üyelere mahsus “Büyük Şark” isimli mason dergisinde yayımlanan bir yazıda *Türk Masonluk teşkilatının Cumhuriyetçi esaslara istinat ettiği, laik prensiplere bağlı olduğu ve her memleketin masonluğunun o memleket hudutları dahilinde “milli” bir anlayışta olduğu, kendi milli gayelerini takip ettiği* ileri sürülmüştür.⁶⁶ Kaldı ki, bu söylem yukarıda anlatıldığı üzere masonluğun Batı’da geçirmiş olduğu evreler açısından da tutarlılık arz etmektedir. Batı burjuvası siyasi üstyapıyı kendi lehine dönüştürmek için Cumhuriyetçi idealler doğrultusunda İmparatorlukları devirmiş, bu süreçte masonlar başı çekmiştir. Dolayısıyla, Türkiye’deki masonlar için İmparatorluğun sona ermesi, Cumhuriyet’in kurulması ve sonrasında gerçekleşen Kemalist devrim pratiği kendi idealleri açısından olumlu gelişmelerdi. Bu nedenle Milli Mücadele’de Cumhuriyet’in kuruluşunda, Lozan Konferansı görüşmelerinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki devlet örgütlenmesi içinde görev alan pek çok mason mevcuttu. Örneğin, Lozan Konferansı görüşmelerine katılan Mustafa Zühdi Bey (İnan), Reşit Safvet Bey (Atabinen), Hasan Saka, (Maliyeci) Mehmet Cavit Bey, Tevfik Kamil Bey (Koperler) ve Muslihiddin Adil Bey (Taylan) masondular.⁶⁷ Bunun yanı sıra Cumhuriyet’in ilk yıllarında devlet yönetimi içinde bulunan masonlar arasında İçişleri Bakanlığı yapmış olan Şükrü Kaya, Başbakan Hasan Saka, Atatürk dönemi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İçişleri Bakanı Mehmet Cemil Uybadin, Heyeti Temsiliye üyesi Bekir Sami Kunduh, Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar, Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Yunus Nadi, Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati, Tarım Bakanı ve Atatürk Orman Çiftliği kurucularından Reşat Muhlis Erkmen, Mümtaz Ökmen, Maliye Bakanı Hilmi Uran, Sağlık Bakanı Refik Saydam, Meclis Başkanı Kazım Özalp, İsmet İnönü dönemi Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, Atatürk’ün yaveri Cevat Abbas Gürer, Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, Necip Ali Küçüka ve Ali Fethi Okyar⁶⁸ sayılabilir. HKEMBL’nın 95. kuruluş yılı nedeniyle basılan kitapta Türkiye Masonluğunun uykuya yattığı 1935 yılı itibarıyla altmışa yakın mason mebus ve bunun dışında kabinede ciddi sayıda mason bakan bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁹ Mason olmayan kaynaklar da bu bilgiyi destekleyen isimler vermektedir.⁷⁰ Bu sebeptendir ki Cumhuriyet döneminde masonlar varlıklarını bir müddet daha sürdürebilmiştir.

66 *Büyük Şark*, Yıl 1, No 1-2, Nisan-Mayıs 1931, s. 21, 22.

67 Y. S. Ağaoğlu, *Masonluk Tarihimizde...*, C. 1, s. 109, 110.

68 Fethi Okyar’ın masonluğuna dair herhangi bir belge mason kaynaklarında bulunmadığı halde Celil Layıktez ve İlhami Soysal’ın kitaplarında mason olduğu iddia edilmektedir.

69 E. E. Öcal, *Türkiye’de...*, s. 85; H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğunun 95. Yılı*, İstanbul, 2004, s. 17; Tamer Ayan, “Türkiye Masonluk Tarihinin Anahatları”, *Mimar Sinan*, No 104, 1997, s. 19 vd.

70 İ. Soysal, *Dünyada ve...*, s. 12-13; O. Koloğlu, *Cumhuriyet Dönemi...*, s.83-85.

1927 yılında “Tekamül-i Fikrî Cemiyeti” adını alarak resmi bir dernek statüsüne kavuşan Maşrıkî Azam, 1929 yılında “Türk Yükseltme Cemiyeti” ismini tercih etmiştir.⁷¹ Bu dönemde masonların kendilerini gizlemeye gerek duymaksızın faaliyet yürüttükleri ve balolar düzenledikleri tespit edilmektedir. Bu balolar dönemin gazetelerine haber olmuş ve muhafazakar cenahtan ciddi anlamda tepki toplamıştır. Özellikle “Sebilürreşad Dergisi”ne ait yazı ve makalelerde bu tepkiyi fazlasıyla görmek mümkündür.⁷² 1930’lu yıllara gelindiğinde artık masonların Türkiye’deki varlıklarını devam ettirmeleriyle ilgili kamuoyunda olumlu olmayan bir hava esmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bilhassa devrin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt Bey, masonluk aleyhtarı bir yaklaşım içindedir. Mahmut Esat Bey, masonluğu milliyet prensibine ve ulus-devlete zarar verici bir oluşum olarak görmekte ve masonların beynelmilel amaçlar doğrultusunda hükümet içinde hükümet kurma emelleri olduğunu düşünmektedir. Mason ağırlıklı muhalefet basınının yayınları neticesinde Adalet Bakanlığı’ndan istifa etmek zorunda kalan Mahmut Esat Bey takip eden süreçte gazete yazarlığına başlamış ve masonlara yönelik mücadelesini köşe yazarlığı yapmak suretiyle sürdürmüştür. Bu yazılarda masonluğun Türk milletini ve memleketini ikiye ayıran büyük bir tehlike olduğu, derhal kökünden sökülüp atılması gerektiği ve masonluğun milliyet düşmanı olduğu yönünde fikirler ileri sürmüştür.⁷³ Ayrıca 1 Ağustos 1933 gecesini İzmir’deki Zuhal Locası kurşunlanmıştır. Ateş açılan otomobilde Mahmut Esat Bozkurt da bulunmaktadır. Bu nedenle masonlar tarafından olayı azmettiren kişinin ya da gerçek failin Mahmut Esat Bozkurt olduğu iddia edilmiştir.⁷⁴

Bu arada masonların kendilerine yönelik baskı ortamının arttığı 1930-1935 yılları arasında görünür olmaya devam ettikleri, umuma açık toplantı ve balolar düzenlemeye devam ettikleri gazete haberlerine yansımıştır. Örneğin, 1932 yılında İstanbul’da 21

71 Kemal Özcan, Atatürk Döneminde Masonluk ve Masonlarla İlişkilere Dair Bazı Arşiv Belgeleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 1275.

72 Örneğin, 22 Ocak 1925 ve 14 Şubat 1929 tarihlerinde Pera Palace Oteli’nde iki büyük davet organizasyonu düzenlemiştir. *Sebilürreşad*, “Maşrık-ı A’zam Balosu”, C. 25, 22 Ocak 1925, s. 173-174; *Sebilürreşad*, “Farmasonların Balosu”, C. 25, 29 Ocak 1925, C. 25, s. 185-187; *Cumhuriyet*, “Mason Balosu”, 27 Kânunisani 1929, s. 1; *Akşam*, “Mason Balosu”, 28 Kânunisani 1929, s. 3.

73 Mahmut Esat Bozkurt’un masonluk karşıtı yazıları için bkz.: *Anadolu*, “Türk Hakimiyeti”, 3 Eylül 1931, s. 1; *Anadolu*, “Masonlara Cevap”, 7 Ekim 1931, s. 4; *Akşam*, “Masonluk, Mahmut Esat Bey Hücumlarına Devam ediyor”, 13 Teşrinievvel 1931, s. 1; *Anadolu*, “Masonluk Meselesi, Sabık Adliye vekili Mahmut Esat Bey’in Beyanati”, 11 Ekim 1931, s. 4; *Anadolu*, “Mason Tekkesinin İmtiyazı Nedir Ki Hâlâ Duruyor”, 18 Ekim 1931, s. 1; *Milliyet*, “Masonluk Mahmut Esat B. ‘Sabık Adliye Vekilinin Hücumları’”, 9 Teşrinievvel 1931, s. 1; Mahmut Esat, “Farmasonluk Dağılmalı”, *Anadolu*, 27 Birinci Teşrin 1932, s. 1

74 Kurşunlama olayının faili “İzmir Suikastı” olayından tanınan Giritli Şevki’dir. *Hizmet*, “Karşıyaka’da Tabanca sesleri”, 3 Ağustos 1933, s. 2; *Yeni Asır*, “Karşıyaka’da Sabaha Karşı Atılan Silahlar”, 3 Ağustos 1933, s.4; *Hizmet*, “Masonlara Karşı Silah Mes’esi”, 6 Ağustos 1933, s. 2; *Yeni Asır*, “Karşıyaka’da Atılan Silahlar”, 7 Ağustos 1933, s. 1; *Cumhuriyet*, “Adliyede ve Mahkemelerde İzmir’de Mason Locasına Atılan Silah”, 12 Ağustos 1933, s. 2.

ülkeden 38 murahhasın katıldığı büyük bir konvan⁷⁵ toplanmıştır. Bu kongreye İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanı Üstadı Azam Prof. Dr. İsmail Hakkı Nalçacı, Fahrettin Kerim Gökay, Fransız Maşrıkı Azamı ve aynı zamanda Fransa Sosyalist Hareketinin öncü isimlerinden Fransız Meclisi İkinci Reisi Arthur Groussier de katılmıştır.⁷⁶ Mahmut Esat Bey, özellikle bu Konvan sonrasında 1932 yılı itibariyle masonluk karşıtı yazılarına hız vermiştir. 1933 yılının ağustos ayında İzmir Kordon'daki bir loca taşlanmıştır. Bozkurt'un bu olayla ilgisi bulunmamaktadır. Ancak, söz konusu olayı masonluk aleyhtarı kampanyanın doğal sonucu olarak değerlendirmek gerekmektedir.⁷⁷ Tüm bu gelişmelere rağmen masonlar varlıklarını sürdürmüş ve çeşitli organizasyonlar düzenlemek suretiyle kamuoyunda görünür olmaya devam etmiştir.⁷⁸

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1935 yılının mayıs ayında gerçekleşen Dördüncü Büyük Kurultay'ında yeni bir Parti Programı kabul edildi. Bu programla birlikte uluslararası amaçlarla ve kökü yurt dışında olan cemiyetler kurulması yasaklandı.⁷⁹ Bunun neticesinde Hükümet tarafından işin kendilerine uzanacağını öngören masonlar ilerde oluşabilecek hukuki engelleri aşmak ve Yüksek Şura'nın çalışmalarına devam etmesini sağlamak adına kendini fesih alternatifine yöneldi. Dolayısıyla, yaygın kanaatin aksine Türk Yükseltme Cemiyeti "verilen bir emirle" Hükümet tarafından kapatılmadı. Üstelik İçişleri Bakanlığı'ndan Valiliklere Mason localarının kapatılmasına dair herhangi bir resmi yazı dahi gönderilmedi.⁸⁰

Aslında işin gerçeği, kendisi de mason olan devrin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Yüksek Şura üyesi 33 dereceli yedi kişilik bir heyeti Ankara'ya çağırmasıyla başlayan göstermelik bir fesih hadisesinden ibaretti. Bu heyette Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, Himaye-i Etfâl kurucularından İsmail Hurşit Gün, İstanbul Emlak Bankası Direktörü Üstadı Azam Muhiddin Osman Omay, Süreyya Plajı'nın ve Süreyya Opera Binası'nın

75 Uluslararası nitelik taşıyan ve bağımsız, özerk masonik kuruluşların delegelerinin bir araya geldiği toplantı. M. A. Özgen, *Mason Sözlüğü*, s. 398.

76 *Vatan*, "Mason Kongresi", 5 Eylül 1932, s.1; *Son Posta*, "Masonluk Kongresi ve Bir İhtilaf", 14 Temmuz 1932, s. 1; *Cumhuriyet*, "Beynelmîlel Mason Kongresi Merasimle Açıldı", 7 Eylül 1932, s. 1; *Milliyet*, "Mason Kongresi Dün İkinci İçtimamı Yaptı", 8 Eylül 1932, s. 3; *Büyük Şark*, "1932 İstanbul Konvanı", Kanunisanî-Şubat 1933, s. 1; *Büyük Şark*, Şubat-Mart 1932, s. 1; *Akşam*, "Mason Kongresi Toplandı", 7 Eylül 1932, s. 1; *Son Posta*, "Beynelmîlel Mason Kongresi Dün Toplandı", 7 Eylül 1932, s. 1.

77 H. Uyar, "*Sol Milliyetçi*" *Bir Türk Aydını Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Buke Yayınları, 2000, s. 64, 67.

78 *Son Posta*, "Meşrîki Azam Balosu", 4 Mart 1933, s. 6.

79 *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 51.

80 *Kurun*, "Mason Teşkilatı Kapatılmış Mıdır?", 15 I. Teşrin 1935, s. 2. Diğer iddiayı ortaya atan gazetelere örnek için bkz.: *Cumhuriyet*, "Türkiye Mason Locaları Bir Emirle Kapatıldı", 14 Birinciteşrin 1935, s.1; *Anadolu*, "Hükümet Türk Mason Localarını Kapatdı", 14 Birinciteşrin 1935, s. 4; *Son Posta*, "Türkiye'de Masonluk Artık Tarihe Karıştı", 14 Birinci Teşrin 1935, s. 2.

kurucusu Fuat Süreyya İlmen Paşa, Muhip Nihat Kuran, M. Reşit Mimaroglu, Milletvekili Rasim Ferit Bey bulunmuştur. Bu toplantıda Şükrü Kaya mason üstatlara, Hükümet aksiyon almadan önce kendi kendini feshetme, yani “uykuya yatırma” ve masonlara ait malları da Halkevlerine hibe etme tavsiyesinde bulunmuştur. Ayrıca bu yola gidilmediği takdirde Hükümetin bizzat mason cemiyetini kapatacağını ve gelecek için bunun hayırlı olmayacağını eklemiştir. Bu konuşma üzerine harekete geçen Büyük Üstat Muhittin Osman Omay 12 Ekim 1935 tarihinde tüm localara çalışmaların durdurulması yönünde bir duyuruda bulunmuştur. 3 Aralık 1935 tarihindeyse İstanbul Valiliği’ne verdiği dilekçeyle derneğin faaliyetini tatil ettiğini belgelemiş ve dernek mührünü de söz konusu makama teslim etmiştir.⁸¹ Takip eden süreçte İzmir’deki masonlar da Valiliğe müracaat ederek localarını kapattıklarını bildirmiştir.⁸²

Aslında hadise göstermelik bir fesih hadisesidir. Kaldı ki dönemin Türk Ocakları ve Türkiye Kadın Birliği de aynı şekilde kendini feshetmiştir. Ancak, Masonların fesih hadisesi bu cemiyetlerinki gibi mevzuata uygun bir fesih değildi. Türk Ocakları ve TKB kendilerini feshederken Genel Kurul kararı almıştı.⁸³ Oysa masonlar böyle bir karar almaktan imtina etmişti. Dernekler Kanunu’ndaki fesih kurallarına göre Genel Kurul kararı almaksızın valiliklere gönderilen yazıların hukuki karşılığı yoktu.⁸⁴ Buna rağmen masonlar fesih görüntüsünü tahkim etmek adına fiili olarak mal varlıklarını Halkevlerine devretmişlerdi.

Bu durumun oluşturduğu karmaşayı daha sonraki yıllara ait arşiv vesikalarında görmek mümkündür. Örneğin, CHP Genel Sekreterliği’ne bağlı 7. Büro Şefliğinden 8. Büro Şefliğine gönderilen 20 Ocak 1949 tarihli mütalaa yazısında aynı zamanda Konya Milletvekili olduğu anlaşılan 7. Büronun Şefi, 8. Bürodan yapılan mütalaa hakkında görüş talep etmektedir. Mütalaa, Samsun’da kurulan Fıkaraperver Cemiyeti’nin aynı zamanda Türk Yükseltme Cemiyeti adıyla anıldığı ve bu nedenle mason yapılanması olduğu kanaatine varılarak cemiyetin mallarının Halkevlerine devredilmesi gerektiği belirtilmektedir. Fakat söz konusu belgede mühim bir çelişki mevcuttur. 7. Büro’ya ait belgenin ilk sayfasında Mason Kulübü olarak isimlendirdiği Türk Yükseltme Cemiyeti’nin

81 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 196-203.

82 Son Posta, “İzmir’in Mason Locaları”, 20 Birinci Teşrin 1935, s. 3.

83 *Cumhuriyet*, “Türk Ocakları H. Fırkasına İltihak Etti”, 11 Nisan 1931, s. 1, 4; *Milliyet*, “Kurultay, Dün Fesih ve Fırkaya İltihak Kararını Verdi”, 11 Nisan 1931, s. 1; *Son Posta*, “Türk Ocakları Bugün Tarihe İntikal Etmiştir, Ocak Murahhasları Ankara’da Toplandılar”, 11 Nisan 1931, s. 1; *Hakimiyeti Milliye*, “Kurultay Toplandı”, 11 Nisan 1931, s. 1; Aşlı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 746-749.

84 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 201.

İçişleri Bakanlığının 1935 yılında verdiği emirle lağvedildiği belirtilmektedir.⁸⁵ Belgenin mütalaa kısmında ise Dahiliye Vekaletinden 15 Kasım 1931 tarihinde bir tel çekildiğini ve bu telde “kendi kendini fesheden” mason kulüplerinin bina ve möbllerinin Halkevlerine devrinin talep edildiği ileri sürülmektedir.⁸⁶ Birincisi, söz konusu belgenin 1931 tarihli olması mümkün değildir. Çünkü telde Dahiliye Vekili Namına imzası bulunan Vehbi Demirel Bey henüz o tarihte Dahiliye Vekaleti Müsteşarlığı görevinde bulunmamaktadır.⁸⁷ Kaldı ki 1931 yılında mason derneklerinin kapatılması gibi bir durum henüz kamuoyunda bile oluşmamıştır. Dolayısıyla belgede sehven 1931 yazılmıştır. Gerçek tarihe Muhittin Osman Omay’ın 12 Kasım 1935’te yaptığı duyurunun ve Mason localarının kapandığına yönelik 14 Ekim 1935 tarihli gazete haberlerinin ertesi-ne denk gelen 15 Kasım 1935 tarihidir. İkincisi, 1935 tarihi doğru kabul edildiğinde İçişleri Bakanlığı’nın yazdığı telde “kendi kendini feshettiği” belirtilen bir dernek için “İçişleri Bakanlığı’nın emriyle kapatıldı” iddiasını ortaya atmak hukuki bir çelişki doğurmaktadır. Bu dernek ya kapatılmıştır ya kendini feshetmiştir. Üçüncüsü ise Fıkralara Yardım Cemiyeti’nin Türk Yükseltme Cemiyeti olduğu kabul edilse bile söz konusu cemiyetin “kendini feshettiğine” dair İçişleri Bakanlığı arşivinde herhangi bir vesika bulunmadığı sabittir. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Mason Locası feshin hukuki gereklilikleri yerine getirmemiştir.⁸⁸

Bu gelişmelerin sonrasında 6 Aralık 1949 tarihinde CHP Samsun Bölgesi Müfettişi Antalya Milletvekili Niyazi Aksu tarafından CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazılmıştır. Aksu bu yazıda CHP İl İdare Kurulu’nun talebi doğrultusunda durumu yerinde tetkik ettiğini ve Türk Yükseltme Cemiyeti’nin “kendi kendini feshederek” taşınır taşınmaz mallarını Halkevlerine devre karar vermiş olduğunu bildirmiştir.⁸⁹ Ancak, CHP Genel Sekreteri cevabî yazısında Aksu’dan bu iddiasını belgelendirmesini talep etmiş ve ayrıca Mason Derneği’nin mallarına el konulabilmesi için mer’i Dernekler Kanunu’na istinaden Dernek Nizamnamesinde fesih halinde malların nereye devrolunacağına dair açık bir beyanın bulunması gerektiğini belirtmiştir. Yazının ekinde de böyle bir maddenin veya ibarenin bulunmadığını kanıtlamak amacıyla Türk Yükseltme

85 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 1.

86 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 3.

87 Görev yapmış Müsteşarlar için bkz.: <https://www.icisleri.gov.tr/icisleri-bakanligi-tarihcesi>.

88 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 4.

89 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 6.

Cemiyeti Nizamnamesini göndermiştir.⁹⁰ Ayrıca, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün CHP Genel Sekreterliği'ne yazmış olduğu 13 Mayıs 1947 tarihli yazıda Türk Yükseltme Cemiyeti'nin “kendi kendini feshettiğine” dair bir karar vesikasının arşivlerinde mevcut olmadığı ve adı geçen Cemiyetin İstanbul Merkezi'nin faaliyetlerini tatil ettiğine dair 3 Aralık 1935 tarihinde Valiliğe bir beyanname ilettikten sonra herhangi bir faaliyette bulunmadığı, bu nedenle 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu 10. maddesi mucibince hukuki mevcudiyetinin hükmünün kalmadığı yönünde bir mütalaa da bulunulmuştur.⁹¹ Son olarak Tapu Sicil Muhafızı Adil Karaçor Bey de yukarıdaki çelişkidenden bahisle söz konusu Derneğe ait olan Samsun'da kaim binanın Halkevlerine temlik için bilgi ve belge talep etmiştir. Ancak böyle bir belge mevcut olmadığından resmi makamlar Vehbi Demirel Bey tarafından Dahiliye Vekili adına hazırlanan tele dayanarak resen işlem başlatmış ve söz konusu binayı içindeki mallar ile birlikte Halkevlerine devretme cihetine gitmiştir.⁹²

Tüm bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Türk Yükseltme Cemiyeti İçişleri Bakanlığı'nın emriyle kapatılmamış, bununla birlikte kendisini Dernekler Kanunu'na uygun şekilde feshetmediği gibi kuvvetle muhtemeldir ki İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'in inisiyatifıyla sadece feshetmiş gibi göstermekle iktifa etmiştir.

3. Türkiye'de Masonluğun Uyanışından “Büyük Bölünme”ye Kadar Geçen Sürede Yaşanan Gelişmeler

Türkiye Masonluğunun Cumhuriyet Devrinde yaşadığı ilk dönüm noktası kuşkusuz ki 1935-1948 yılları arasındaki uyku evresidir.⁹³ Türkiye masonluğunun uykuda kaldığı 1935-1948 yılları masonlar açısından etkin geçen bir dönem olmuştur. Uykuda kalınan devir boyunca Yüksek Şura'nın önemli masonik çalışmalara devam ettiği görülmektedir. “95. Yılında Türk Masonluğu” isimli kitapta bulunan şu sözler uyku süreci boyunca

90 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 7; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 8-14.

91 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 17; T. C. Resmi Gazete, 14 Temmuz 1938, Sayı 3959.

92 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 23. Aynı vesikalar arasında mevcut olan “Aslı Gibidir” ibaresi ile CHP Samsun İl İdare Kurulu Başkanlığı'na gönderilen yazıda söz konusu telin tarihi bir kez daha yanlış verilmiştir. Roma rakamları ile 15.II.1935 olarak verilen tarihte henüz mason localarının devri hususu yukarıda anlatıldığı üzere söz konusu değildir. Dolayısıyla bu tarihin 15.XII.1935 olarak atılması gerekirken sehven 15.II.1935 şeklinde atıldığı anlaşılmaktadır. Bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi, 490-1-0-0, 1777-1208-1, s. 21.

93 Bir masonik birimin (loca ya da atölye) çalışmalarının bağlı olduğu obediyan ya da otoriter masonluk kuruluşu tarafından, bir obediyan ya da bir diğer Masonluk kuruluşunun çalışmalarının ise yetkili devlet organları tarafından geçici olarak durdurulmasına “Uykuya yatmak” denir. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 395.

Türkiye masonlarının hangi faaliyetlerde bulunduğunu özetlemektedir: “*Evlerde toplanırlar. Masonik dokümanları, ritüelleri, örf ve adetleri kendilerinden sonra geleceklere aktarmak için evlerinde, işyerlerinde oluşturdukları mabetlerde çalışırlar. Türk masonluğunun yer altında gizli bir örgüt gibi çalıştığı tek dönem budur.*”⁹⁴ Bunların dışında Yüksek Şura uyku dönemi boyunca terfiler yapmak, gizli mabet çalışmalarında bulunmak ve uyanışa hazırlanmak gibi faaliyetlere devam etmiş ve bazı mason üyeleri 33. dereceye yükseltmiştir.⁹⁵ Aslında masonların kendi iradeleri ile uykuya yatmalarının en temel nedeni daha önce de belirtildiği üzere Yüksek Şurayı bu şekilde faal tutmak istemeleriydi. Çünkü, Şükrü Kaya gibi hükümette bulunanlar başta olmak üzere o günün masonları⁹⁶ Yüksek Şura’yı masonluğun en yetkili üst kurumu sayıyorlardı.⁹⁷

Yüksek Şura fesih kararından uzak tutulduktan itibaren Yüksek Şura üyeleri simgesel loca olarak adlandırılan Çırac-Kalfa-Usta derecelerinden müteşekkil ilk üç derecede faaliyet gösteren mason localarını yeniden harekete geçirmek için çalışmalara başladı. Yüksek Loca’nın bu şekilde bir yol izlemesi ve simgesel locaları harekete geçirmeye çalışması, Türkiye masonlarının iç meseleleri açısından tarihi sonuçlara yol açacaktı. Çünkü, evrensel Anglosakson Masonluk ilkelerine göre simgesel localara yönelik her türlü faaliyet ancak bağımsız bir Büyük Loca tarafından yürütülebilirdi.⁹⁸ Neticede 3512 sayılı yeni Cemiyetler Kanunu’nun 10. maddesi aksi mütalaalara rağmen Mason cemiyetinin resmî olarak yeniden açılmasını mümkün kıldı. Bunun üzerine Yüksek Şura 1939 yılı itibarıyla ilk locaları kurdu.⁹⁹ İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’ye yönelik yansımaları bu locaların faaliyetlerini kısıtladı.¹⁰⁰ 1946 yılına kadar söz konusu locaların faaliyetine dair bir emare bulunmamaktadır. Ancak bununla birlikte localara üye kabulü ve Yüksek Şura tarafından derece yükseltmelere kesintisiz biçimde devam edildiği gö-

94 Hüseyin D. Akarlı, “Türkiye H.K.E.M.B.L.’nin 95. Yılında Geçmişe ve Geleceğe Bakış”, Düzenleyen: Şakul Muhterem Locası, *95. Yılında Türk Masonluğu*, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 2004, s. 10 vd.; A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, 87.

95 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 87-88.

96 11 Mayıs 1924 tarihinde Resne Locası’nda tekrar edilen Şükrü Kaya’nın masonluğu ve Türkiye masonlarına kendilerini fesih kararı alması için bkz.: Kağan Kale, *Hakikat ve Hürriyet’in Peşinde Necat Muhterem Mahfili ve 1930 Olayları*, 2. Baskı, HKEMBL İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2020, s. 18; *Tesviye*, “Şükrü Kaya”, Nisan 1994, Yıl 2, Sayı 11, s. 19-21.

97 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 249.

98 Çünkü evrensel Anglosakson Masonluğu ilkelerine göre simgesel localar Yüksek Şura’nın değil bağımsız “Büyük Loca”ların otoritesi altında kurulur ve çalışır. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 122 vd.

99 T. C. Resmî Gazete, 14 Temmuz 1938, Sayı 3959. Bu localar Ülkü, Kültür ve İdeal’di. Ülkü Locası halen daha 1 numaralı loca olarak faaliyetlerine devam etmektedir. H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğunun 95. Yılı*, İstanbul, 2004, s. 33, 35, 37; G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 251; Hürol Taşdelen, *Türkiye’de Mason Teşkilatı Yasaklı Dönem 1935-1938 1939-1947*, Çevrimiçi, https://www.academia.edu/41251049/Turkiye_de_Mason_Tarikat%C4%B1_1936_1947_Yasaklı%C4%B1_Y%C4%B1llar, 12 Kasım 2023, s. 10; “Ülkü Muhterem Locası 60 Yaşında”, *Ülkü Kitabı 1948-2008*, Yıltem Matbaası, İstanbul, 2009, s. 12, 24 vd.

100 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 88.

rılmektedir.¹⁰¹

5 Haziran 1946 tarihinde Cemiyetler Kanunu'nda yapılan 4919 sayılı değişiklikle Mason localarının kurulmasının önü tamamen açılmış oldu. Ancak, Türkiye masonları kendi açılarından stratejik bir önlem olarak hemen harekete geçmeyi tercih etmedi. 1948 yılına gelindiğinde artık yeniden uyanışa karar verildi ve Yüksek Şura tarafından 5 Şubat 1948 tarihinde “Türkiye Mason Derneği” ismiyle resmi olarak İstanbul Valiliği'ne başvuruda bulunuldu.¹⁰² Böylece Türk Masonluğu bir kez daha ve resmen faaliyete geçmiş oldu. Faaliyete geçişle birlikte yeni simgesel localar tekrar açılmaya başladı. İdeal, Kültür ve Ülküden sonra İzmir, Uyanış, Kardeşlik, Hürriyet, Sevgi, Atlas, Doğuş ve 26 Mart 1950 tarihinde Müsavat Locası açıldı. Tüm bu localar İnönü döneminde kurulmuştu.¹⁰³

Mayıs 1950'de Türkiye'de önemli bir Genel Seçim yapılmış ve bilindiği üzere Demokrat Parti ciddi bir oy oranıyla iktidara gelmişti.¹⁰⁴ Yönetimin el değiştirmesine rağmen Türkiye masonluğundaki büyüme süreci hız kesmeksizin devam etmiştir. Örneğin, 7 Şubat 1951'de İzmir'de Nur Locası'nın açıldığı tespit edilmektedir.¹⁰⁵ Bunun dışında Yükseliş, İnanış, Bilgi, Promethe, Libertas, Hakikat, Ahenk, Fazilet, Barış, Dikmen, Kemâl, Gönül, İrfan, Ümit, Yıldız ve Erenler Locaları DP döneminde açılan diğer localardır.¹⁰⁶ DP Bakanları, partilileri ve bürokratları arasında da mühim masonlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında masonlukta Büyük Muhteremlik makamına gelmiş Zühtü Hilmi Velibeşe (Ekonomi ve Ticaret Bakanı)¹⁰⁷, İsmail Namık Gedik (İçişleri Bakanı)¹⁰⁸, Mümtaz Tarhan (Çalışma Bakanı)¹⁰⁹, Büyük Üstatlıkta bulunmuş Fuat Hulusi Demirelli (İstanbul Milletvekili)¹¹⁰, Hayrettin Erkmen (Çalışma Bakanı)¹¹¹, yine Büyük Üstatlık yapmış olan Ahmet Salih Korur (Başbakanlık Müsteşarı, Milli Emniyet

101 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 256.

102 A. Erginsoy, *Türkiye'de Masonluğun*, s. 88 vd., 89.

103 K. Apak, *Ana Çizgileriyle...*, 175.

104 E. J. Zürcher, *Modernleşen...*, s. 252.

105 “İzmir'de Nur Mahfili”, *Türk Mason Dergisi*, Nisan 1951, Yıl 1, Sayı 2, s. 101.

106 K. Apak, *Ana Çizgileriyle...*, s. 181-184; İlhami Soysal, *Dünyada ve...*, s. 331-333. 1954 yılında açılan Fazilet ve Ahenk Localarının haberi için bkz.: *Türk Mason Dergisi*, “Mason Aleminden Haberler”, Temmuz 1954, Yıl 4, Sayı 15, s. 775.

107 BCA, Yassıada Mahkemesi Kararları 10-9-0-0, 95-293-2; *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, Ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, Ankara 2010, s. 572; C. Layikteş, *Türkiye'de Masonluk...*, C. 1, s. 201.

108 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 546; C. Layikteş, *Türkiye'de Masonluk Tarihi Yapılanma 1957-1970*, C. 2, Yenilik Basımevi, İstanbul, 2001, s. 86.

109 C. Layikteş, *Türkiye'de Masonluk...*, s. 201; *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 615.

110 H.K.E.M.B.L, *Türk Masonluğu'nun...*, s. 17, 42; *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 567.

111 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 635; C. Layikteş, *Türkiye'de Masonluk...*, C. 2, s. 122.

Hizmet Reisi)¹¹², Yümnü Üresin/Hasan Yümni Üresin (Ulaştırma Bakanı)¹¹³, Haluk Ökeren (Tokat Milletvekili)¹¹⁴, Ahmet Hulusi Köymen (Bursa Milletvekili, Milli Savunma Bakanı, Çalışma Bakanı)¹¹⁵ gibi önemli isimler yer almaktaydı. Ayrıca 27 Mayıs sonrasında Anayasayı İhlal Davası nedeniyle DP Milletvekili Muzaffer Kurbanoglu'nun makamında yapılan aramada bulunan masonik belge ve davetiyelerden, Manisa Milletvekilliği ve TBMM Başkanlık Divanı Kâtip Üyeliği ve Başkanvekilliği yapmış olan bu şahsın da mason olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶

50'li yılların henüz başında bir gelişme daha yaşanmış ve Türkiye masonluğunun yeni dergisi “Türk Mason Dergisi” 1951 yılının ocak ayında çıkmaya başlamıştır.¹¹⁷ Türkiye Masonluğunun en önemli hadiselerinden bir diğeri ise uykudan uyanma sonrası nasıl re-organize olunacağı hadisesi olmuştur. Çünkü, Türkiye masonluğu Anglosakson Masonluğu tarafından “düzenli” kabul edilmek ve tanınmak istiyordu. 1951 yılı sonrasında denk gelen süreç “Münkir Mason” olayına kadar tamamen uluslararası tanınma çalışmalarına ağırlık verilen bir süreç olmuştur. Ancak bu süreç esnasında çok farklı hadise-ler cereyan etmiş ve Türkiye masonları açısından beklenmeyen neticeler doğmuştur.

4. Türkiye Masonluğunun Uluslararası “Anglosakson” Masonluğu Nezdinde Tanınma Girişimleri ve Büyük Bölünme

Yukarıda da bahsedildiği üzere Yüksek Şura tarafından kurulan “Türkiye Mason Derneği” bağımsız bir Büyük Loca olmaktan ziyade sanki yeni bir Yüksek Şura statüsüne sahip gibiydi. Dolayısıyla uluslararası Anglosakson masonluğu tarafından bağımsız ve “düzenli” bir yapıda değildi. Bunun yanı sıra 1957 yılına kadar açılan 28 locanın hepsi de Yüksek Şura'nın berati ile kurulmuştu. Söz konusu durum uluslararası masonluk açısından “düzenli” kabul edilmeyi engelleyici diğeri bir engeldi. Anglosakson Masonluğunun evrensel ilkelerine aykırılık arz eden bu gibi hususlar, bir müddet sonra

112 Polat Safi, *Milli İstihbarat Teşkilatı 1826-2023*, Kronik Kitap, İstanbul, 2023, s. 225; Erdal İltter, *Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi 'Milli Emniyet Hizmetleri Riyâseti (M.E.H./MAH) (1927/1965), MİT Basımevi, Ankara 2002, s. 57; C. Layiktez, Türkiye'de Masonluk, C. 2, s. 122; H.K.E.M.B.L, Türk Masonluğu'nun...*, s. 23. Ancak burada şunu özellikle belirtmek gerekir ki Safi, Milli İstihbarat Tarihini detaylı biçimde ele aldığı çalışmasında Ahmet Salih Korur'un mason büyük üstadı olduğundan bahsetmemiştir. Oysa bu durum hem tarihsel veri olarak önemli olması hem de o gün için bugünkü Milli İstihbarat Teşkilatı [MİT] Müsteşarına karşılık gelen Milli Emniyet Hizmeti Riyaseti [MAH] Reisinin aynı zamanda Türkiye Büyük Mason Locası'nın Üstad-ı Azamı (Büyük Üstat) olmasının istihbarî önemi dolayısıyla milli istihbaratı merkeze alan böyle kapsamlı bir çalışmada yer alması gerekirdi.

113 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 549; BCA, 10-9-0-0, 95-293-2.

114 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 597; BCA, 10-9-0-0, 95-293-2.

115 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 551; Ergin Koparan, Bursa'da Masonluk 1930- 1935. *Mimar Sinan*, S. 165, 2014, s. 84-90; Hürol Taşdelen, *Türkiye'de Mason Tarikatı 1923-1935*, Ankara 2019, s. 2017.

116 *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 2, s. 584; BCA, 10-9-0-0, 95-293-2.

117 *Türk Mason Dergisi*, Y. 1, S. 1, Ocak 1951, Ön kapak.

Türkiyeli masonlar arasında huzursuzluk meydana getirmiş ve kısa zamanda büyük çoğunluğun benimsediği şekilde simgesel locaların Yüksek Şura'dan bağımsız olarak kurulacak bir Büyük Locaya tabi olması talebi oluşmuştur. 1950 yılı itibarıyla başlayan bu tartışmaların neticesinde 28 Ocak 1951 tarihinde Mim Kemal Öke başkanlığında İstanbul'da toplanan Yüksek Şura tarafından Mustafa Hakkı Nağcı'nın Büyük Üstatlığa seçildiği yeni "Türkiye Büyük Locası" kurulmuştur.¹¹⁸ Önceden seçilmiş olan tüm simgesel localar da bu Büyük Locaya bağlanmıştır. Yeni kurulan Büyük Loca'nın haberi Mart 1951'de yabancı obediyanlara da duyurulmuştur. Ancak, tahmin edileceği üzere Yüksek Şura himayesinde kurulmuş olan Büyük Loca'nın Anglosakson masonluğu tarafından "düzenli" kabul edilmesi mümkün olmamıştır. Bunun sebebi yeni simgesel locaların kurulması yetkisinin halen Yüksek Şura'nın otoritesi altında bulunmasıydı. Oysa Anglosakson masonluğunun bağlı bulunduğu Skoç Riti'ne¹¹⁹ göre Büyük Localar sorumlu, bağımsız ve kendini yönetebilen bir kurumsallığa sahip olmalı ve Simgesel Derecelerin yegane tartışmasız otoritesi kabul edilmeliydi. Dolayısıyla, Büyük Loca'nın bu otoriteyi Yüksek Şura veya başka bir masonik kuruluşla paylaşması kabul edilemezdi.¹²⁰ Bunun üzerine Yüksek Şura üyeleri yeni bir çözüm olarak İzmir ve Ankara'da birer masonik ünite kurulmasına karar vermişti. Yeni açılacak bu ünitelerin yetki çerçevesi İstanbul'daki Büyük Loca ile aynı seviyede olacaktı. Ancak, tahmin edileceği üzere bu üniteler de genel olarak Yüksek Şura'nın otoritesi altında bulunmak durumundaydı ve bu durum masonlar arasında yeni bir huzursuzluk doğuracaktı. Mim Kemal Öke'nin vefatından sonra Yüksek Şura'nın başına geçen Fuat Hulusi Demirelli de aynı politikaya yönelmiş ve Yüksek Şura'nın en üst masonik otorite olarak yola devam etmesini tercih etmişti. İlerleyen süreçte bu gelişme daha farklı bir boyut kazanmış ve masonik üniteler tartışması yerini Bölge Locaları oluşturulması sorununa bırakmıştı. Çünkü, Anglosakson Masonluğuna bağlanmak isteyen masonlara göre kurulacak olan Bölgesel Localar da yine Yüksek Şura egemenliği altında olacağı için Anglosakson Masonluğu açısından "düzenli" sayılmayacaktı.

Türkiye masonluğu iç çatışmalar yaşadığı esnada bir yandan da "düzenli" statüsü elde etmek için sürekli yeni çareler aramaktaydı. Bu arayışlar neticesinde Ankaralı masonlar bağımsız bir Büyük Bölge Locası kurma kararı verdi ve 12 Ağustos 1955 tarihinde geçici mahiyette bir metin kaleme alarak bu durumu ilan etti. Böylece yeni "Türkiye

118 *Türk Mason Dergisi*, "Türkiye Büyük Mahfili Yeniden Tesis Edildi", Y. 1, S. 2, Ocak 1951, s. 126; T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, C. 6, Toplantı: 1, 30.IV.1951.

119 Rit, Masonlukta yüksek ya da filozofik dereceler sistemidir. Çırak, Kalfa ve Üstat dereceleri tüm mason ritlerinin temel ve ortak olan yanlarıdır. Bugün masonik dünyada en yaygın olan ritler "Eski ve Kabul Edilmiş Skoç Riti" ve "Fransız Riti"dir. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 237, 572 vd.

120 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 268, 270 vd., 273, 274, 278.

Büyük Locası” Ankara’da bulunan localar tarafından resmen kurulmuş oldu. Daha önce kurulan “Türkiye Büyük Locası” ise “İstanbul Büyük Locası”na dönüştü.¹²¹ İstanbul ve İzmir’deki locaların da bu oluşuma katılmaları istendi.¹²² Ancak, İstanbul ve İzmir localarını bunu kabul etmedi. Neticede, birçok tartışmalar ve 6 Kasım’da İstanbul’da toplanan mason konvanına rağmen localar arasında bir mutabakat sağlanamadı ve 5 Şubat 1956 günü merkezi İstanbul’da yeni bir “Türkiye Büyük Mason Locası” daha kurulmuş oldu.¹²³ Böylece ikili bir yapı ortaya çıktı. 1956 yılı içinde iki ayrı Büyük Loca’nın varlığının zorluklara vesile olduğu ileri sürülerek Büyük Locaların birleşmesi konusu gündeme geldi. 16 Aralık 1956 tarihinde iki büyük loca tarafından gerçekleştirilen İstanbul Konvanında bu birleşme gerçekleşti ve Türkiye’de tek bir Büyük Loca hakimiyeti kabul edilmiş oldu.¹²⁴ 1 Şubat 1957’de kurulan yeni Büyük Loca, “Türkiye Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası [THKEMBL]” adını aldı. 1 Nisan 1957 tarihinde Büyük Loca ile Yüksek Şura arasında bir konkordato yapıldı. İlk etapta zaruri olarak Osmanlı Maşrıkı Azamı’na ait nizamname kullanıldı. Ekim 1957’de, 1 Mart 1959 tarihinde yürürlüğe girecek yeni bir Localar Genel Tüzüğü hazırlanmaya başlandı. Tüzük, tam halini alıp yürürlüğe girdikten sonra eksik olan tüm mevzuat tamamlanmış oldu¹²⁵ ve Maşrık-ı Azam nizamnamesinden ayrılma sağlandı. Bu Tüzükte dikkat çeken hususlar şunlardı: 1. Büyük Loca ve bağlı Locaların toplantı ve çalışmalarında bütün Kutsal Kitapların bir kürsü üzerinde ve göz önünde bulundurulmaları ile yeminlerin kişilerin kendi inançları üzerine yapılması 2. Masonluğa katılacaklarda Allah (Evrenin Ulu Mimarı) inancı olması ve iyi ahlak sahibi olmanın aranacak ilk ve en önemli şart olması 3. Türkiye Büyük Locası’nın kuruluşu olan 16 Aralık gününün her yıl kutlanması geleneğinin onaylanması.¹²⁶

Bütün bunların neticesinde THKEMBL tam da amaçladığı biçimde Yüksek Şura’dan bağımsız ve kendi Anayasasına bağlı masonik bir kuruluş olarak yabancı obediyanlar

121 K. Apak, *Ana Çizgileriyle...*, s. 195.

122 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun*, s. 113.

123 K. Apak, *Ana Çizgileriyle...*, s. 205.

124 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 116

125 Söz konusu nizamname ilk olarak 14 Mart 1910 tarihinde Fransızca dilinde ve Osmanlıca tercümesiyle basılmıştır. İkinci baskısı 1923 yılında ve yine Osmanlıca’dır. Üçüncü basım ise aslına sadık kalınmak suretiyle 1932 yılında Latin harfleriyle yayımlanmıştır. 1948 sonrasındaki uyanıştan sonra da kullanılan Tüzük, son halini 1 Mart 1959’da alarak yürürlüğe girmiş ve 1972 yılına kadar kullanılmıştır. *Türkiye Büyük Meşrikinin Alêlûm Mahfiller Hakkında Cari Nizamnamei Umumisi*, 3. Baskı, Alâeddin Matbaası, İstanbul, s. 3; Anadolu Güneşi Araştırma Locası, *1932 Basımlı Aslı ve Günümüz Türkçesiyle Türkiye Büyük Maşrıkı’nın Localar Genel Tüzüğü*, B. 3, der. Güngör Öcal, HKEMBL, İstanbul, 2013, s. 3 vd.

126 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 318-319.

tarafından tanınmaya müsait “düzenli” bir statüye kavuşmuş oldu.¹²⁷ Ancak evrensel masonluk açısından henüz bu statü bir başlangıç seviyesiydi ve tanınma ya da “düzenli” sayılma için bazı ritüel ve mevzuat farklılıklarının da giderilmesi lüzumu söz konusuydu. 1959 yılında New York Büyük Locası üstatları Türkiye Büyük Locası’nın tanınması hususunda gayri resmî görüş bildirmek suretiyle tüzük ve ritüellerde yapılacak bazı açıklamalarla farklılıkların çözümlenebileceğini belirtmişlerdi.¹²⁸ O günlere ait 29 Eylül 1959 tarihli ilginç bir mektupta dönemin THKEMBL Büyük Katibi Enver Necdet Egeran New York Locası üstatlarına Türkiye masonlarının halihazırda tüzük ve ritüel değişiklikleri yaptığını, Allah’a *müphem bir kudret olarak değil Kutsal Kitaplarda anlatılan manevi bir varlık olarak* inanmaya başladıklarını, yeminlerini Kutsal Kitaplar, Gönve ve Pergel üzerine el koyarak gerçekleştirdiklerini iletmış ve toplam 32 locaya sahip oldukları bilgisini vermiştir.¹²⁹

25 Kasım 1959 tarihinde ise yeni bir gelişme olmuş ve İskoçya Büyük Locası Büyük Kalfası, Egeran’a gönderdiği mektupta İskoçya Büyük Locası’nın üstatlarıyla Türkiye masonluğunun “nizami” kabul edilmesi üzerine yapmış oldukları görüşmede “menşe sorunu”nu çözümlmek için zorluklarla karşılaştıklarını belirtmiş ve çözüm olarak İskoçya, İngiltere, İrlanda ve tüm “nizami” Büyük Locaların kullanmakta olduğu ritüellerin değiştirilmeksizin doğrudan kabul edilmesi önerisinde bulunmuştur.¹³⁰

Kısa süre sonra 27 Mayıs 1960 hükümet darbesi gerçekleşmiş ve Türkiye Büyük Locası’nın Üstad-ı Azamı Ahmet Salih Korur tutuklanarak Yassıada’ya gönderilmiştir. Yerine gelen Büyük Üstat ise Kemalettin Apak’tır. Bunun yanı sıra mason locası üyesi DP’li 9 milletvekili gayri muntazam hale getirilmiştir.¹³¹ Gerçi Cemal Gürsel’in Cumhurbaşkanlığı döneminde görev yapan Bakanlar Kurullarında hayli mason bakan bulunduğu yaygın bir iddiadır.¹³² Kısacası, Türkiye masonluğu “Darbe” döneminde de iktidarda yer almış ve masonik çalışmalarını sürdürmüştür.¹³³ Apak döneminde tanınma çalışmaları devam etmiş, farklı ülkelerin düzenli locaları nezdinde tanınma yönünde girişimlerde bulunulmuştur.¹³⁴ Hatta darbenin gerçekleştiği 1960 yılının mayıs ayında

127 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 116 vd.

128 Yavuz Selim Ağaoğlu, “Türk Masonluk Tarihinde Çıracılık Derecesi Ritüelleri”, *Düzenleyen: Şakul Muhterem Locası, 95. Yılında Türk Masonluğu*, s. 94.

129 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s 326 vd.

130 E. N. Egeran, *Gerçek Yüzüyle...*, s. 52 vd; Y. S. Ağaoğlu, *Türk Masonluk...*, s. 95.

131 Ahmet Salih Korur’a ve bahse konu gayri muntazam ilan edilen dokuz azaya daha sonra hakları iade edilmiştir. H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğu’nun...*, s. 18.

132 İ. Soysal, *Dünyada ve...*, s. 375.

133 H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğu’nun...*, s. 18, 23.

134 A. Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun...*, s. 117.

*Türkiye Mason Derneği'nin daveti üzerine Amerika'nın Kuzey ve Güney İskoç Mason teşekküllerinin reisleri ile Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda, Avusturya ve Almanya'daki İskoç masonlarının reisleri ve murahhasları İstanbul'a gelerek üç gün süren temaslarda bulunmuşlardı.*¹³⁵ Bu buluşma netameli günler yaşamakta olan darbe ortamındaki Türkiye açısından bakıldığında kuşkusuz ki merak uyandıran ilginç bir gelişmedir. Hatta söz konusu ilginçlik yıllar sonra bir milletvekili tarafından dikkati çekmiş ve TBMM Genel Kurul'una verdiği gensoru önergesine girmiştir. 27 Mayıs'ın karışık günlerinde bilerek yahut gözden kaçarak günlük gazetelere yansımamış bu olay Millî Selamet Partisi Isparta Milletvekili Hüsameddin Akmumcu tarafından 4 Ağustos 1971 tarihinde Meclis kürsüsünden dile getirilmiş, 27 Mayıs 1960 günü ve o günü takip eden günler müddetince kısa adı A.M.I olan Milletlerarası Mason Birliği'nin her yıl yapılan toplantısını İstanbul'da tertiplemediği belirtilmiştir. Devamında, her türlü siyasi ve gayri siyasi toplantının yasaklandığı günlerde İstanbul'da tek bir toplantı yapıldığını, onun da A.M.I. toplantısı olduğu vurgulanmıştır.¹³⁶ Toplantıya Türkiye Masonluğu adına Hazım Atıf Kuyucak'ın katıldığını söyleyen Akmumcu, son olarak tüm bunların İstanbul ve Havalisi Örfî İdare Kumandanı Fahri Özdilek ile Askeri Vali Refik Aktulga tarafından gayet iyi bilindiğini iddia etmiştir.¹³⁷ Tüzüğünde “millî” bir müessese olduğunu ve “kökü dışarıda” olmadığını ileri süren masonların böyle bir uluslararası toplantıya iştirak etmesi bir yana 27 Mayıs Darbesi esnasında Uluslararası Mason Toplantısının tüm yasaklara rağmen İstanbul'da yapılması asıl dikkat çekici ve manidar olan unsurdur. 23 Nisan 1961 tarihli Konvan Tersimatında (Tutanak), bilhassa dış ilişkilerin tesisi esnasında Büyük Locanın ateist değil teist olduğunun ve Yüksek Şura'dan tam bağımsız bir statüde bulunduğunun yabancı Büyük Locaları ikna edecek şekilde yetkililerce vurgulanması gerektiği kaydedildi. 27 Nisan 1963 tarihli Konvan'da ise bu yönde somut bir adım atılarak “Kainatın Ulu Yaradanı” yerine “düzenli” localarda kabul edildiği gibi “Kainatın Ulu Mimarı” ifadesinin kullanılması yönünde bir karar alındı. Ve son olarak İskoç Masonlarının yapmış olduğu öneri resmen kabul edildi ve 27 Nisan 1963 tarihli Konvan'a sunulan İdare Raporu'nda mevzuat ve ritüel değişiklikleri ile ilgili çalışmaların bırakılarak, doğrudan Anglosakson Masonluğuna ait mevzuat ve ritüellerin tercüme edilmesi ve aynen tatbiki resmen kabul edildi.¹³⁸

135 Luther A. Smith, “Masonik Bir Toplantı”, *Türk Mason Dergisi*, Y. 1, S. 2, Ocak 1951, s. 2206.

136 Açılımı Association Maçonnique Internationale olan bu örgüt Mason Sözlüğüne göre A.M.I 1921 yılında kurulmuş obediyanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir örgüttür. Ancak çalışmalarını 1950 yılında sona erdirmiştir. Dolayısıyla bu toplantı bir A.M.I toplantısı olmasa bile pek çok önemli ülkenin masonlarının kritik günlerde toplandığı uluslararası bir mason toplantısıdır. Murat Özgen Ayfer, *Mason Sözlüğü*, s. 43.

137 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C. 16, Toplantı: 2, 4.8.1971.

138 26/27 Nisan 1969 Konvan Raporu, İdare Raporu Eki, s. 9'dan aktaran: Y. S. Ağaoğlu, *Türk Masonluk...*, s. 95.

Görüldüğü üzere Türkiye masonları salt evrensel masonluk tarafından tanınmak adına “bağımsızlık” iddiası içindeki duruşlarından taviz vermek suretiyle özgün ve millî bir mevzuat yerine doğrudan Anglosakson Masonluğuna ait mevzuatın tercüme edilerek kullanılması cihetine gitmeye karar vermişti. Belki bu tavizkar tavrın neticesi olarak uzun zamandır sürüp giden tanınma girişimleri nihayetinde masonlar açısından müspet bir netice doğurmuş ve 1963 yılı itibariyle İskoçya ve New York Locaları başta olmak üzere dünyadaki birçok “düzenli” Büyük Loca THKEMBL’ni tanıyarak “nizamî” kabul etmiştir.¹³⁹ 1965 yılında ise İskoçya Büyük Locası, Türkiye Büyük Locası’ni Anglosakson Masonluğuna resmen tanıtmak adına masonik bir merasim düzenlemiştir.¹⁴⁰ Ancak bundan bir müddet önce masonlar açısından olumlu sayılabilecek bu atmosferi bozacak ve Türkiye masonlarını ikiye bölecek nitelikte siyasi bir hadise yaşanacaktı. “Münkir Masonluk Hadisesi”¹⁴¹ olarak tarihe geçen bu gelişmenin baş aktörü ise Türk siyasetinin geleceğine damgasını vuracak olan Süleyman Demirel’di.

29 Kasım 1964 tarihinde yapılacak Adalet Partisi Büyük Kongresi’nde genç bir siyasetçi olarak Demirel’in partinin Genel Başkanı seçileceği düşünülmekteydi. Söz konusu seçim için üç aday yarışmaktaydı: Süleyman Demirel, Tekin Arıburun ve Sadettin Bilgiç.¹⁴² Bilgiç’in taraftarları seçimde Demirel’e karşı avantaj elde edebilmek için Bilgi Locasının bastırıldığı albümden faydalanarak Süleyman Demirel’in mason olduğunu teşhir etmişlerdi.¹⁴³ Demirel ise bunu kesin bir dille reddederek “*Ben Mason değilim. Ben, sabah kahvaltısına Kur’an-ı Kerim okumadan oturmayan bir ailedenim*” şeklinde bir beyanat vermek zorunda kalmıştı.¹⁴⁴ Hatta Demirel, devrin Büyük Üstat Kaymakamı Enver Necdet Egeran kanalıyla Büyük Loca’dan kendisine ait mason kaydı bulunmadığına dair 14 Kasım 1964 tarihli ve Türk Yükseltme Cemiyeti antetli sahte bir belge almıştı.¹⁴⁵ Söz konusu belgede Ankara şubesi mührü ve ikinci başkanın imzası da bulunmaktaydı. Belgede: “*İsteğinize uyarak yapılan tetkiklere göre cemiyetimizde kaydınızın bulunmadığı anlaşılmıştır*” ibaresi yer almaktaydı. Ancak, takip eden süreçte söz konusu belgede yanıltıcı bilgi verildiği ve Demirel’in Bilgi Locası mensubu bir mason olduğu Egeran tarafından da kabul edildi. Egeran, politik geleceği parlak “*bir mason*

139 E. N. Egeran, *Gerçek Yüzüyle...*, s. 56.

140 Yavuz Selim Ağaoglu ve M. Remzi Sanver, *Masonluk Tarihimizde 1965 Olayları Yarım Asır Sonra Bir Retrospektif Denemesi*, 3. Baskı, HKEMBL İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2018, s. 266.

141 O. Koloğlu, *Cumhuriyet Dönemi...*, s. 155-161.

142 *Cumhuriyet*, “A.P. Lideri Bugün Seçiliyor”, 29 Mart 1964, s. 1.

143 Y. S. Ağaoglu ve M. R. Sanver, *Masonluk...*, s. 250; *Cumhuriyet*, “AP’de Mücadele Hızlandı”, 26 Kasım 1964, s. 1; *Akis*, “A.P. Demokrat Parti!”, 20 Kasım 1964, s. 13.

144 *Cumhuriyet*, “A.P. Lideri Bugün Seçiliyor”, s. 1; *Akis*, “A.P. Savulun Başbakan Geliyor!”, 4 Aralık 1964, s. 7.

145 *Yön*, “Anglosakson Temsilcisi Mobilci Necdet Egeran Büyük Üstatlığı Kaybetti”, 19 Kasım 1965, Yıl 4, Sayı 138, s. 8.

biraderinin” siyasi hayatını olumsuz etkilememek amacıyla bu belgeyi verdiğini açıkça itiraf etti.¹⁴⁶ Neticede Demirel, bu belgeyi kullanarak AP delegelerini ikna etmiş ve ciddi bir oy farkıyla AP Genel Başkanı seçilmişti.¹⁴⁷ Yaşanan bu olay yukarıda belirtilen ve uzun süreden beridir varlığını derinden derine hissettiren Yüksek Şura-Büyük Loca çatışmasının iyiden iyiye açığa çıkmasını sağladı. Bundan sonra yaşanacaklar ise Türkiye masonluğunun geri dönülmez biçimde ikiye bölüneceği sürecin başlangıcı olacaktı.¹⁴⁸

Demirel olayının Türkiye masonları arasında bölünmeye sebep olmasındaki görünür nedenler mason üstadı Suha Aksoy’a göre *bir politikacıya, kendi yararına kullanması için, o politikacının Mason olmadığına dair bir belge verilmesinin yanlışlığı* dışında şu sebeplere dayanmaktadır: 1. Aksoy’a göre belge sahtedir. *Çünkü belge verilirken, belgeyi imzalayan kişi belgeyi isteyen zatın Mason olduğunu bilmektedir.* 2. O tarihte belgeyi veren Enver Necdet Egeran henüz Üstat Kaymakamıdır ve *Üstat Kaymakamının, Büyük Üstat ve Büyük Görevliler Kurulu’nu haberdar etmeden böyle bir belge vermesi* masonik ilkelere göre *yanlıştır.* 3. Büyük Üstatlık seçimlerinden önce Enver Necdet Egeran aday olmayacağını *söylediği halde adaylığı kabul etmiş ve Büyük Üstat seçilmiştir.* 4. Düzenlenen *Konvanda belge olayının görüşülmesine engel olan Büyük Üstat Ekrem Tok, bu engelleme davranışıyla suç işlemiştir.* 5. Büyük Üstat seçiminde *beş oy boş çıkmıştır. Masonlukta çekimsizlik yoktur. Bu sebeple Aksoy’a göre seçimlerin yenilenmesi gerekmektedir.*¹⁴⁹

Demirel olayına bu şekilde yaklaşan geneli Yüksek Şura’nın otoritesini kabul etmiş kişilerden müteşekkil mason üyeler ciddi anlamda yaşananlara tepki göstermişlerdi. Neticede Yüksek Şura, Necdet Egeran Bey’e “Masonlukta tard ve ihraç”, Ekrem Tok Bey’e de “bir seneliğine masonluk hak ve hizmetlerinden mahrumiyet” cezası verdi. Buna karşılık Büyük Loca Egeran’a ve Tok’a herhangi bir ceza vermemiş, aksine Yüksek Şura’yı Büyük Loca’nın Büyük Üstatlarına ceza vermek suretiyle sahip olduğu yetkiyi aşmakla suçlamıştır. Bununla birlikte Büyük Loca, Büyük Amir Kaymakamı Galip Taş Bey aracılığıyla Yüksek Şura’nın Büyük Üstat seçimine müdahale etmeye ve kulis yapmaya çalıştığını da öne sürmüştür. Ayrıca, Büyük Loca’ya göre Yüksek Şura yetki sahibi olmadığı halde simgesel locaların işlerini görmeye ve aksi durum söz

146 Y. S. Ağaoğlu ve M. R. Sanver, *Masonluk...*, s. 250; Yön, “Demirel’in Türk Masonluğunda Yarattığı Buhran”, 4 Kasım 1966, Y. 5, S. 188, s. 16

147 *Cumhuriyet*, “Demirel AP Genel Başkanı Oldu”, 30 Kasım 1964, s. 1; *Hürriyet*, “Demirel Büyük Farkla Genel Başkan Seçildi”, 30 Kasım 1964, s. 1; *Milliyet*, “Demirel Ezici Bir Farkla Başkan Oldu”, 30 Kasım 1964, s. 1.

148 Y. S. Ağaoğlu ve M. R. Sanver, *Masonluk...*, s. 251.

149 Suha T. Aksoy, *1965-1966 Olayları*, HKEMBL İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2022, s. 81-82.

konusu olduğu halde simgesel loca kurma yetkisini haiz olduğu iddiasına devam etmekteydi.¹⁵⁰ Bu tartışmalar ilerleyen süreçte öylesine ciddi bir boyut almıştır ki aleyhindeki itirazlara dayanamayan Necdet Egeran Bey, Büyük Loca tarafından ceza almadığı halde Büyük Üstatlıktan istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁵¹ 5 Aralık 1965 seçimiyle Egeran'ın yerine geçen yeni Büyük Üstat Hayrullah Örs¹⁵² de Yüksek Şura'ya ve itirazcılara yönelik politikaya aynen devam etmiştir. Ve bunun neticesinde itirazcılar daha keskin bir ayrılığa yönelerek açıktan tavır almaya ve istifalara başlamıştır.

Demirel'e verilmiş olan belgeye itiraz eden ve buna karşılık Büyük Loca'dan beklediği yaklaşımı göremeyen Yüksek Şura, 9 Nisan 1966 tarihinde göndermiş olduğu mektupla Büyük Loca ile aralarında mevcut olan konkordatoyu feshettiğini ilan etmiştir.¹⁵³ Bunun üzerine İzmir ve İstanbul'daki localardan itirazlar yükselmeye başlamıştır. Bu itirazların sonucunda yaklaşık Yüksek Şura yanlısı masonlar Büyük Loca'dan istifa etmiş ve Yüksek Şura tarafından tanzim edilen yeni simgesel loca kurma çalışmalarına yönelmiştir.¹⁵⁴ Yeni localar, 4 Haziran 1966 tarihinde bir araya gelerek ilk toplantılarını gerçekleştirmiş ve Özgür Masonlar Büyük Locası'nı yani o günkü ismiyle Türkiye Büyük Mason Mahfilini kurmuştur. Söz konusu toplantıda ilk Büyük Üstat olarak Orhan Hançerlioğlu seçilmiştir. Ve böylece Türkiye'de iki Büyük Loca ve iki ayrı obediyan ortaya çıkmıştır. Büyük Mason Mahfili, akdettiği 8 maddelik konkordatoyla Yüksek Şura tarafından resmen tanınmıştır. Ve kısa zamanda "Liberal Masonluk" olarak bilinen Fransız masonluğuna tabi yabancı localar tarafından tanınmıştır. Kısa müddet sonra 1967 yılı itibarıyla Fransa Büyük Locası'ndan "berat" alarak aynı çizgide çalışan on beş "Büyük Doğu" tarafından da resmen tanınmıştır.¹⁵⁵

Söz konusu gelişmeler üzerine yeni Büyük Üstat Hayrullah Örs, locadan istifa eden Yüksek Şura yanlısı masonları ve mevcut Yüksek Şura'yı gayri muntazam ve klandesten ilan etmiştir.¹⁵⁶ Örs'ün Büyük Üstadı olduğu Büyük Loca'nın kucağındaki yeni

150 S. T. Aksoy, *1965...*, s. 83.

151 A. Erginsoy, *Türkiye'de Masonluğun...*, s. 123; Süha Aksoy, *Masonlukta 50 Yıl*, Basımevi belli değil, İstanbul, 2009, s. 162.

152 H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğunun...*, s. 18.

153 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 365 vd.

154 A. Erginsoy, *Türkiye'de Masonluğun...*, s. 124.

155 G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 404 vd, 408, 410; Ümit Sakmar, "Özgür Masonlar Büyük Locasının 50 Yılı Nasıl Geçti", *Özgür Masonlar Büyük Locası 50 Yaşında*, Logos Yayıncılık, Basım yeri mevcut değil, 2016, s. 11-12.

156 A. Erginsoy, *Türkiye'de Masonluğun...*, s. 124.

görev ise evrensel menşe intizamına dahil yeni bir Yüksek Şura kurmaktı.¹⁵⁷ Bu esnada mevcut Yüksek Şura'nın verdiği aylık kararını ve Büyük Loca'ya yönelik uygulamalarını onaylamayan on Yüksek Şura üyesi üstat mason 9 Aralık 1967 tarihinde Büyük Loca'nın öncülüğünde kurulacak Yüksek Şura'yı yeniden organize etme çalışmalarına katılmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda re-organize edilen Yüksek Şura "Türkiye Fikir ve Kültür Derneği" adı ile resmî kuruluşunu gerçekleştirerek 4-33. dereceleri kapsayacak şekilde Eski ve Kabul Edilmiş Skoç Ritine bağlı olarak çalışmalarına başlamıştır.¹⁵⁸ Büyük Loca, bu arada adres değişikliği yapmış ve Taksim'de bulunan ve ismi sonradan Nur-u Ziya Sokağına dönüşecek olan Polonya Sokağına taşınmıştır.¹⁵⁹ Takip eden süreçte uzun zamandır mevcut olan menşe nizamı sorunu ve buna bağlı olarak gelişen Türkiye masonluğunun İngiltere Birleşik Büyük Locası tarafından "düzenli" kabul edilmeme hususu pratik bir formül ile çözüme bağlanmıştı. Bu formüle istinaden Türkiye masonlarının 1909 yılında kurulan Türkiye Büyük Locası ile tarihsel bağlantı oluşturarak menşe nizamı temin etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Türkiye Büyük Locasının kurucuları arasında Mısır Büyük Locasına bağlı Resne Locasının¹⁶⁰ da mevcut olduğu ileri sürülmüştür. Resne Locasının 1935 senesine kadar İngiltere Birleşik Büyük Locası'nın ritüellerinin tercümelerini aynen kullanmak suretiyle çalışmalarını sürdürdüğü ve 1946'da farklı isimlerle uyandırılan yeni locaların kurucuları arasında Resne Locası üyesi masonların oldukları öne sürülmüştür. Son olarak, menşe itibarıyla "düzenli" sayılan Mısır Büyük Locası'ndan gelen Resne Locası üyeleri tarafından kurulan altı locanın halen faaliyette bulunduğu, böylelikle Resne Locası dahil tanınmak için gereken yedi locanın mevcut olduğu ve tüm bu nedenlerle Türkiye masonluğunun menşe nizamına dahil edilmesi gerektiği detaylı biçimde İngiltere Locası'na açıklanmıştır.¹⁶¹ İngiltere Locası bu tezi kabul etmiş ve 9 Eylül 1970 tarihinde Türkiye Büyük Locası'nı resmen tanımıştır. 7 Ekim 1970 günü İrlanda Büyük Locası da Türkiye Büyük Locasını

157 Menşe intizamı, bir büyük locanın tanınmış bir büyük loca tarafından yahut en az üç kökeni muntazam locanın bir araya gelmesiyle usulüne uygun biçimde kurulmuş olması anlamına gelmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet devrindeki localar gereken "menşe intizamı" koşullarını taşımıyordu. Ed. M. Remzi Sanver, *Masonluk Kültürü*, Anadolu Güneşi Araştırma Locası, 2010, s. 53 ve S. T. Aksoy, *1965...*, s. 28; Der. Nafiz Ekemen, *Arşivlerimiz İçinde 1965 Olayları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1978, s. 2.

158 Çetin Yalçın, "1909-1970 Yılları Arasında Türk Masonluk Tarihi", *Sadık Dostlar 1959-2009*, Yıltem Matbaası, İstanbul, 2008, s. 175; H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğu'nun...*, s. 18; G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s. 419, 421vd. Yeni Yüksek Şura üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı: Başkan (Hakim Büyük Amir) Ekrem Tok, Mehmet Ali Haşmet Kırcı, Mecit Duruiz, Mukbil Gökdoğan, Kemal Eyüb

159 Murat Özgen Ayfer, *Masonluk Nedir...*, s. 281

160 Resne Locası, Mısır Millî Büyük Locasına bağlı olarak 1 Kasım 1908'de kurulmuştur. İlk Üstad-ı Muhteremi ise Kahraman- Hürriyet Resneli Niyazi Bey'in kardeşi Eczacı Osman Fehmi Bey'dir. Erenler Muhterem Locası, *Türk Masonluk Tarihinde 50 Yıl*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 2007, s. 27; Ergin Koparan, "Resne'den Sur'a 45 Yıl: Erenler Muhterem Locası", *Mimar Sinan Dergisi*, No. 125, s. 18-19.

161 Y. S. Ağaoğlu ve M. R. Sanver, *Masonluk...*, s. 501; S. T. Aksoy, *1965...*, s. 39.

tanıma kararı almıştır.¹⁶² Böylece 1909'dan itibaren süren tanınma sorunu ortadan kalkmış ve Türkiye Büyük Locası evrensel Anglosakson masonluğu tarafından “düzenli” statüde bir loca olarak yoluna devam etmiştir.

Türkiye masonları arasındaki temel ayrılık aslında dünya çapında yaşanan Anglosakson Masonluğu-Fransız Masonluğu arasındaki çatışmadan da etkilenmişti.¹⁶³ Murat Özgen Ayfer Türkiye masonluğu içinde yaşanan çatışmayı dünyada ve Türkiye’de yaşanan siyasi ve kültürel gelişmeler bağlamında okuyarak farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna göre genelde devlet bürokrasisi içinde yer alan son dönem Osmanlı aydınında¹⁶⁴ Fransız kültürünün ağırlığı fazladır. Bu nedenle Osmanlı masonluğu da genel olarak Fransız Obediyansına bağlı localarda doğmuş ve söz konusu etkinin dışında kalamamıştır. Ancak, 1945’lerden ve özellikle de 1950’li yıllardan itibaren Türkiye’de var olmaya başlayan ABD ve NATO etkisi ABD, İngiltere ve Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesinin de önünü açmıştır.¹⁶⁵ Bu durum Türkiye masonlarını doğrudan etkisi altına alarak Anglosakson Masonluğuna dahil olmalarına vesile olmuştur. Ve sonuç olarak Türkiye masonluğu iki farklı masonluk anlayışına yönelmiştir.

Sonuç

1935 yılında kendi isteğiyle “uykuya yatan” Türkiye masonları siyasi durum değişmesiyle birlikte 1948 yılında uykudan uyandırılmıştır. Gerçi makalede belirtildiği üzere Türkiye’deki masonlar henüz uykudayken de Yüksek Şura kanalıyla masonik çalışmalarına devam etmiş ve yeni locaların açılmasını sağlamıştır. Bilinenin aksine makalede işaret edildiği gibi mason localarının Atatürk tarafından kapatılmış olmamasının ve uykuya yatma işinin göstermelik bir fesihle gerçekleştirilmiş olmasının nedeni de Yüksek Şurayı kapanma kararından uzak tutmak ve faaliyetlere devamını sağlayabilmektir. Böylece 13 sene müddetince uykuda kalan Türkiye masonluğu Yüksek Şura eliyle bir kez daha uyandırılabilirdi. Ancak, Skoç Ritine bağlı olarak çalışan Türkiye

162 H.K.E.M.B.L., *Türk Masonluğu’nun...*, s. 18; *Mimar Sinan Dergisi*, “İç Haberler”, s. 107; Der. N. Ekemen, *Arşivlerimiz İçinde...*, s. 108; G. Öcal, *Türk Masonluğu*, s.462.

163 Cemal Kıpçak, “Neden İki Tür Masonluk?”, *Mason Dergisi*, Y. 23, S. 13, 1 Ekim 1973, s. 10-13.

164 Kenan Özkan’ın da belirttiği üzere Osmanlı’da aydın, devlet adamları arasından çıkmıştır. İktisadi alt-yapısı nedeniyle Batı’daki gibi bir sivil aydın zümresi Osmanlı’da oluşmamıştır. Osmanlı’da aydın zümrenin oluşumu 19. yüzyıl modernleşmesine paralel biçimde gelişmiştir. Bu zümre klasik ulemeden farklı şekilde yetişmiş Batılı tarzda yeni bir aydın tipolojisini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu aydın zümre, Batılı kavramları bilen, Batılı yaşam tarzını benimsemiş ve Batı dillerini konuşan bir aydın profilini haizdir. Ve bunun dışında bahse konu zümrenin kökleri yurt dışında açılan elçiliklerde görevli memurlar ile Tercüme Odası’ndan yetişmiş bürokratlara dayanmaktadır. Tam da bu nedenle Osmanlı’da ilk dönem aydın zümre aynı zamanda devlet adamıdır. Bkz.: Kenan Özkan, “Bir Modernleşme Deneyimi Olarak Kemalizm’e Tarihsel Süreklilik Perspektifinden Bakmak”, *100 Yıllık Cumhuriyet Türk Modernleşmesi*, Ed. Zeynep Banu Dalaman vd., İstanbul, 2023, s. 66.

165 Murat Özgen Ayfer, *Masonluk Nedir...*, s. 276 vd.

Yüksek Şurası uykudan uyandırma faaliyetini anlaşılabilir biçimde bu ritin kaidelerine ve Anglosakson Masonluğunun lideri konumunda olan İngiltere Birleşik Büyük Locası ilkelerine aykırı biçimde gerçekleştirmişti. Oysa “düzenli” sayılabilmek ve menşe nizamında bulunabilmek için teamüllere uygun hareket edilmesi ve simgesel locaların bağımsız bir Büyük Loca tarafından kurulması gerekmektedir. Buna rağmen Türkiye’de aksi istikamette hareket edilmiş ve anlaşıldığı üzere Yüksek Şura otorite alanı dışında hareket ederek tanınma sürecinin uzamasına neden olmuştur. Bu da Türkiye masonluğunun uyanıştan itibaren 22 sene müddetince tanınmaması sonucunu doğurmuştur.

Tam bu noktada asıl sorgulanması gereken ise Türkiye masonluğunun hangi saiklerle bu tanınma olayına ve menşe nizamına dahil olma çabalarına giriştiği hususudur. Bu durum, komünizmi enternasyonal ölçekte yaymak isteyen ve tüm ülkelerde kendisine bağlı yapılanmalar teşkil etmeye çalışan Komintern (Komünist Enternasyonal) örgütlenmesine benzetilebilir. Nasıl ki Komintern tüm ülkelerdeki komünist hareketleri tek merkeze (Sovyetler) bağlamak ve bu merkezden yönetmek stratejisine sahip idiyse ve tüm ülkelerin komünist hareketleri bu oluşuma dahil olma çabası verdiyse Anglosakson Masonluğu için de aynısı geçerliydi.¹⁶⁶ Her ne kadar mason kaynaklarında evrensel masonluğa ve onun menşe nizamına katılma pratiği masonluğun gereği olarak görülse de ulusal bir yapılanma olduğunu iddia eden bir oluşum için İngiltere Masonluğu tarafından tanınma çabasının bu kadar yoğun olması ciddi bir çelişkidir. Anlaşıldığı üzere bunun ilk nedeni masonlara göre evrensel masonluk ilkelerinin taşıyıcısı olduğu kabul edilen en önemli loca tarafından tanınmanın dünya masonluğunun nezdinde itibarlı bir konum elde edilmesine vesile olmasıdır. Bir de Komintern örneğinde belirtildiği gibi evrensel bir yapıya dahil olmak demek aynı zamanda o yapının ihtiva ettiği ilkelerin dünyaya yayılması için ihtiyaç duyulan birliği sağlamak ve katılan açısından da evrensel bir gücü yanına almak anlamına gelmektedir. Kaldı ki herhangi bir oluşum veya yapı için inandığı ilkelerin taşıyıcısı ve öncüsü olan enternasyonal merkeze eklenmek inandığı ilkelere katkı sunmak ya da o evrensel gücün pek çok açıdan desteğini elde etmek açısından yadsınamaz bir kazanımdır. Örneğin makalede belirtildiği üzere “düzenli” sayılmak adına İskoçya Locası’nın desteğinin sağlanması veya yine Türkiye masonlarının tanınması için Amerikalı mason üstatlar tarafından Skoç Riti Ritüellerinin tercümelerinin kullanılmasına yönelik verilen taktik-strateji söz konusu desteğin teorik ve pratik örnekleri olarak öne çıkmaktadır. Tüm bunlar evrensel bir yapıya veya birliğe dahil olmanın somut kazanımlarıdır. Türkiye

166 Komintern’in gelişimi ve 21 Koşul vesilesiyle oluşturmaya çalıştığı merkezi yapı için bakınız: Enver Emre Öcal, *Şefik Hüsnü Değmer’den İşçi Partisi’ne Aydınlık Hareketi’nin Tarihsel Süreci*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017, s. 25, 89.

masonları da evrensel Anglosakson masonluğunun öncüsü konumundaki İngiltere Birleşik Locasının ve tüm Anglosakson masonluğunun desteğini sağlamayı kuvvetle muhtemeldir ki bu perspektiften hareketle ısrarla talep etmiştir.

Bu arada makalede tartışılan diğer bir konu da eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in masonluğu hadisesidir. Bu noktada makaledeki bulgulardan hareketle şunu hassaten belirtmek gerekir ki Türkiye masonları arasındaki temel ayrılık noktasını tek başına bu hadisenin oluşturduğunu söylemek kesinlikle mümkün değildir. Kaldı ki tarihte cereyan eden hiçbir hadise iktisadi alt-yapı ilişkileri, tarihsel bağlam, tarihin o anındaki maddi koşullar ve tüm bağlantıları göz önünde bulundurulmaksızın tek bir kişi veya hadiseye indirgenemez. Bu açıdan bakıldığında nasıl ki Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi hadisesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdına düzenlenen suikasta¹⁶⁷ indirgenemezse Türkiye'deki mason bölünmesinin nedeni de Demirel hadisesine indirgenmemelidir. Söz konusu bölünmenin altında yatan sebepler yukarıdaki bulgulardan anlaşılacağı üzere bu olayı fazlası ile aşan tarihsel birikimin neticesidir. Aslında hadisenin temelinde çok önceden beri var olan, uykudan uyandırılma olayından itibaren derinden derine akıp gelen bir otorite çatışmasının varlığının yattığı aşikardır. Demirel olayı ise bu sessiz çatışmanın yoğunlaştırdığı birikimin sadece taşmasına neden olan küçük bir vesileden ibarettir. Gerçekte olan ise Yüksek Şura ile Büyük Loca arasında yaşanan otorite çatışmasıdır. Dolayısıyla, “Büyük Bölünme” hadisesi yukarıda bahsi geçen iki kurum arasındaki iktidar çatışmasından kaynaklanmıştır. Fakat bu çatışmanın arka planında siyasi, iktisadi ve hakimiyete dayalı daha girift evrensel bir çatışmanın olduğu da görmezden gelinmemelidir. Makalede de belirtildiği üzere Murat Özgen Ayfer'in bu konudaki yaklaşımı hayli derinliklidir. Buna göre Osmanlı döneminde Frankofon kültürü ve dili Türkiye üzerinde hayli etkindir.¹⁶⁸ Dolayısıyla, Osmanlı döneminde Türkiye'de siyasi ve kültürel açılardan Fransa'ya karşı ciddi bir yönelim mevcuttur. Bu Türkiye masonluğu için de böyledir. Osmanlı masonları, ki buna şehzadeler de dahildir, Fransız Obediyansına bağlı localarda tekris edilmişlerdi.¹⁶⁹ Braudel'in de belirttiği üzere Birinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin merkezi ABD'ne kaymış¹⁷⁰ ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren İnönü dönemiyle birlikte Türkiye'de Anglosakson kültürü, dili ve iktisadiyatı egemen olmaya başlamıştır.¹⁷¹ Bunun mason localarına da yansımış olabileceği ve ayrılığın temelinde yatan asıl evrensel çatışmanın

167 Bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 354.

168 Murat Özgen Ayfer, *Masonluk Nedir...*, s. 276 vd.

169 Edhem Eldem, *V. Murad'ın...*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18.

170 Fernand Braudel, *Kapitalizmin...*, s. 81.

171 Attila İlhan, *Hangi...*, 47, 170 vd.

gereçeklerinin buralarda aranabileceğine dair yaklaşımlar bu açıdan irdelenmeye muhtaç ve sorgulanabilir görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları¹⁷²

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

2. Süreli Yayınlar¹⁷³

Akis Son Posta

Akşam T.B.M.M Tutanak Dergisi

Anadolu T. C. Resmî Gazete

Cumhuriyet Tesviye

Hakimiyeti Milliye Türk Mason Dergisi

Hizmet Vatan

Hürriyet Yeni Asır

Kurun Yön

Mason Dergisi Zaman

Milliyet

Mimar Sinan

Sebilürreşâd

172 Kullanılan belgelerin künyesi dipnotlarda gösterilmiştir.

173 Kullanılan süreli yayınların künyesi dipnotlarda gösterilmiştir.

3. Araştırma Eserler

- Ağaoğlu, Yavuz Selim ve Sanver, Remzi M. *Masonluk Tarihimizde 1965 Olayları Yarım Asır Sonra Bir Retrospektif Denemesi*. 3. Baskı. HKEMBL İktisadi İşletmesi. İstanbul. 2018.
- Ağaoğlu, Yavuz Selim. “Türk Masonluk Tarihinde Çıracılık Derecesi Ritiüelleri”. Düzenleyen: Şakul Muhterem Locası. *95. Yılında Türk Masonluğu*. (Yayınevi belirtilmemiş). İstanbul, 2004. ss. 87-117.
- Ağaoğlu, Yavuz Selim. *Mahmut Esat’a Karşı Unutulmuş Bir Mücadele*, HKMML İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2017.
- Akarlı, Hüseyin Dilek. “Türkiye H.K.E.M.B.L.’nin 95. Yılında Geçmiş ve Geleceğe Bakış”. Düzenleyen: Şakul Muhterem Locası. *95. Yılında Türk Masonluğu*. (Yayınevi belirtilmemiş). İstanbul, 2004. ss. 8-20.
- Akın, Rıdvan. “İttihat ve Terakki Hükümetleri’nin Divan-ı Harb-i Örfi’de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921). *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. C. I. 2014/1. ss. 59-121.
- Aksoy, Suha T. *1965-1966 Olayları*. HKEMBL İktisadi İşletmesi. İstanbul. 2022.
- Aksoy, Süha. *Masonlukta 50 Yıl*. (Basımevi belli değil). İstanbul, 2009.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. B. 9. İmge Kitabevi. İstanbul. 2023.
- Anadolu Güneşi Araştırma Locası. *1932 Basımlı Aslı ve Günümüz Türkçesiyle Türkiye Büyük Maşrıkı’nın Localar Genel Tüzüğü*. B. 3. Der. Öcal, Güngör. Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası İktisadi İşletmesi. İstanbul, 2013.
- Anduze, Eric. *Osmanlı Türkiye’sinde Masonluk*. 1908-1924. Çev. Can Kapyalı. Sokak Kedisi. İstanbul. 2012.
- Apak, Kemalettin. *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*. (Yayınevi belli değil). İstanbul. 1958.
- Arıcan, Musa Kazım. “Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza”. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. V. 3. I. 1. ss. 17-32.
- Arıkan, Mustafa ve Deniz, Ahmet. “Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15. 2004, ss. 401-432.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*. C. II. B. 5. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara. 2008.
- Ateş, Toktamış. *Türk Devrim Tarihi*. 6. Baskı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul. 2010.

- Aybars, Ergün. “Mahmut Esat Bozkurt ve Masonlar”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Tarihi*. S. 4. Haziran 1994. ss. 245-262.
- Belge, Murat. “Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. 1. İletişim Yayınları. İstanbul. 1983.
- Biber, Ahmet Emre. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğin Evrimi”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. C. 6. S. 1. 2009. ss. 27-44.
- Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. Dergah Yayınları. İstanbul. 1990.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. B. 4. Çev. Melek Fırat. İslık yayınları. İstanbul. 2019.
- Bozkurt, Celil. “Bir Yahudi Aleyhtarının Anatomisi: Cevat Rifat Atilhan”. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*. No. 2. Yaz 2018. ss. 102-119.
- Bozkurt, Celil. *Eserleri ve Fikirleri ile Cevat Rifat Atilhan*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Braudel, Fernand. *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. B. 4. Çev. İsmail Yerguz. Say Yayınları. İstanbul. 2017.
- C.H.P. Programı. Ulus Basımevi. Ankara 1935.
- Çakıcıoğlu, Raziye Oban. “Levanten kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 22. ss. 337-356.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi Hayatı ve Eserleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.
- Çetin, Nurullah. “Ziya Paşa”, *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı*, Ed. Parlatur, İsmail Akçağ Yayınları, ss. 129-199.
- Davaz, Aslı. *Eşitsiz Kız Kardeşlik*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul. 2014.
- Der. Ekemen, Nafiz. *Arşivlerimiz İçinde 1965 Olayları*. Yenilik Basımevi. İstanbul. 1978.
- Dickie, John. *Hür Masonlar Modern Dünyayı Nasıl Şekillendirdi?*. Çev. Mehmet Şengöçmen. Kronik Kitap. İstanbul. 2023.
- Dumont, Paul. *Grand Orient de France Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu XIX. Yüzyıl Ortası ile Birinci Dünya Savaşına Yakın Dönemde İstanbul’da Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları XX. Yüzyıl Başlarında Selanik’teki Fransız Obediyansına Bağlı Fran Masonluk*. Çev. Rıfat İnsel. Yenilik Basımevi. İstanbul. 1985.
- Dumont, Paul. *Osmanlılık, Ulusçuluk ve Masonluk*. B. 3. Çev. Ali Berktaş. İstanbul. 2014.
- Ed. Sanver, M. Remzi. *Masonluk Kültürü*. Anadolu Güneşi Araştırma Locası. 2010. s
- Egeran, Enver Necdet. *Gerçek Yüzyüyle Masonluk*. HKEMBL İktisadi İşletmesi. İstanbul. 2015.

- Eldem, Edhem. Geç Osmanlı Döneminde Masonluk ve Siyaset Üzerine İzlenimler. *Toplumsal Tarih*. C. 6. S. 33. 1996. ss 16-28.
- Eldem, Edhem. *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*. C. I. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul. 2019.
- Erenler Muhterem Locası. *Türk Masonluk Tarihinde 50 Yıl*. Yenilik Basımevi. İstanbul. 2007.
- Erginsoy, Abdurrahman. *Türkiye'de Masonluğun Doğuşu ve Gelişmesi*. B. 3. Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası İktisadi İşletmesi. İstanbul, 2015.
- Erman, Sahir ve Umur, Suha. “Ünlü Masonlar”. *Mimar Sinan*. S. 30. 1970.
- Febvre, Lucien. Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İmge Kitabevi Yayınları. Ankara. 1995.
- Genç, Mehmet. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi -I-. Ötüken Yayınları. İstanbul. 2021.
- Göl, Hacer. “Mahmut Şevket Paşa Suikastı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. C. 7. S. 1. Mart 2021. ss. 334-362.
- Gürata, Mithat. *Masonluk*. Savaş Matbaacılık A. Ş. İstanbul. 1987.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İletişim Yayınları. İstanbul. 1986.
- Haz. Ağaoğlu, Yavuz Selim. *Masonluk Tarihimizde 1920-1924 Dâimî Hey'et-i Muazzama Zabıtları*. C. 1. HKEBML İktisadi İşletmesi. İstanbul 2023.
- Haz. Ağaoğlu, Yavuz Selim. *Muvaffakiyet Hasıl Olmuştur*. Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Derneği İktisadi İşletmesi. İstanbul 2023.
- Haz. Ağaoğlu, Yavuz Selim. *Osmanlı Masonluğu 1917-1920 Dâimî Hey'et-i Muazzama Zabıtları*. HKEBML İktisadi İşletmesi. İstanbul 2018.
- Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası. *Türk Masonluğunun 95. Yılı*. İstanbul. 2004.
- Iacovella, Angelo. *Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul 1998.
- Ingham Clegg, Robert. *History of Freemasonry*. V. 4. The Masonic History Company. New York. 1927.
- Ingham Clegg, Robert. *History of Freemasonry*. V. 5. The Masonic History Company. New York. 1927.
- Ingham Clegg, Robert. *History of Freemasonry*. V. 7. The Masonic History Company. New York. 1927.
- İlhan, Attila. *Hangi Atatürk*. 4. Baskı. Bilgi Yayınevi. Ankara. 1999.

- İlter, Erdal. *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi 'Millî Emniyet Hizmetleri Riyâseti (M.E.H./MAH) (1927/1965)*. MİT Basımevi. Ankara 2002.
- Kale, Kağan. *Hakikat ve Hürriyet'in Peşinde Necat Muhterem Mahfili ve 1930 Olayları*. B. 2. Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası İktisadi İşletmesi. İstanbul. 2020.
- Kapyalı, Can. "Yeni Osmanlılar ve Masonlar". *Mimar Sinan*. No. 122. 2001. ss. 73-88.
- Karl, Marks. *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı*. B. 4. Çev. Sevim Belli. Sol Yayınları. Ankara. 1976.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. B. 23. İletişim Yayınları. İstanbul. 2022.
- Koloğlu, Orhan. *Cumhuriyet Dönemi Masonlar*. Pozitif Yayınları. (Yayın yeri mevcut değil). 2004.
- Korle, Sinan. *Kızıltoprak Günlerim*. İletişim Yayınları. İstanbul. 1997.
- Küçükömer, İdris. *Düzenin Yabancılaşması*. B. 3. Bağlam Yayınları. İstanbul. 2002.
- Layikteş, Celil. "İngiltere Büyük Locası Arşivlerinde Türkiye ile İlgili Dokümanlar", *Mimar Sinan*, S. 71. 1989.
- Layikteş, Celil. *Türkiye'de Masonluk Tarihi Başlangıç 1721-1956*, C. 1. Yenilik Basımevi, İstanbul, 1999.
- Layikteş, Celil. *Türkiye'de Masonluk Tarihi Yapılanma 1957-1970*, C. 2. Yenilik Basımevi, İstanbul, 2001.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. B. 13. Çev. Boğaç Babür Turna. Arkadaş Yayınevi. Ankara. 2022.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. B. 15. 1992. Basım yeri mevcut değil.
- Naudon, Paul. *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*. B. 2. Varlık Yayınları. İstanbul. 1978.
- Neugebauer, Anke. "Die Bruderschaft der Wittenberger Steinmetze und Maurer und Ordnung von 1497". *Das ernestinische Wittenberg: Residenz und Stadt*. Wittenberg-Forschungen 5. Petersburg. 2020. ss. 163-176.
- Öcal, Enver Emre. "Batılılaşma ve Türk Modernleşmesi". *100 Yıllık Cumhuriyet Türk Modernleşmesi*. Ed. Dalaman, Zeynep Banu, Öcal, Enver Emre, Dönmez, Suat, Ak, Gökhan. İstanbul Topkapı Üniversitesi Yayınları. İstanbul. 2023.
- Öcal, Enver Emre. "Türkiye'de Masonluk ve Mason Dergiciliğinin Bir Örneği: Büyük Şark Dergisi". *Belgi Dergisi*. S. 26. Temmuz 2023. s. 75-106.
- Öcal, Enver Emre. *Şefik Hüsnü Değmer'den İşçi Partisi'ne Aydınlik Hareketi'nin Tarihsel Süreci*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- Öcal, Güngör. *Türk Masonluğu*. B. 2. HKMBL İktisadi İşletmesi. Ankara. 2015.
- Özcan, Kemal. Atatürk Döneminde Masonluk ve Masonlarla İlişkilere Dair Bazı Arşiv Belgeleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C. 7. S. 2. s. 1274-1291.

- Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. B. 2. T. C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. Ankara. 2010.
- Özgen Ayfer Murat. *Mason Sözlüğü*. Büyük Mason Mahfili. Basım yeri ve tarihi mevcut değil.
- Özgen Ayfer Murat. *Masonluk Nedir ve Nasıldır?*. B. 4. Pentagram Yayınları. Ankara. 2002.
- Özkan, Kenan. “Bir Modernleşme Deneyimi Olarak Kemalizm’e Tarihsel Süreklilik Perspektifinden Bakmak”, *100 Yıllık Cumhuriyet Türk Modernleşmesi*. Ed. Dalaman, Zeynep Banu, Öcal, Enver Emre, Dönmez, Suat, Ak, Gökhan. İstanbul, 2023, ss. 62-76.
- Polat, Eralp. “Namık Kemal K. (Kardeş) Vatan Şairi ve Gazeteci (1840-1888)”. *Mimar Sinan*. No: 134. 2004. ss. 50-78.
- Politzer, Georges. *Felsefenin Temel İlkeleri*, Çev. Muzaffer Erdost. Eriş Yayınları. Basım yeri belli değil. 2003.
- Ramsour, Ernest Edmondson. *Genç Türkler ve İttihât Terakki “1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi”*. Çev. Hacasan Yüncü. Kayıhan Yayınları. İstanbul. 2001.
- Roderick H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, C. 1. Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Roderick H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, C. 2. Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Safi, Polat. *Milli İstihbarat Teşkilatı 1826-2023*. Kronik Kitap. İstanbul. 2023.
- Sakmar, Ümit. “Özgür Masonlar Büyük Locasının 50 Yılı Nasıl Geçti?”. *Özgür Masonlar Büyük Locası 50 Yaşında*. Logos Yayıncılık. (Basım yeri mevcut değil). 2016.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*. İmge Kitabevi Yayınları. Ankara. 2003.
- Soysal, İlhami. *Dünyada ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar*. B. 5. Derin Yayınları. İstanbul 2004.
- Stalin, Joseph. *Son Yazılar 1950-1953*. 3. Baskı. Eriş Yayınları. (Basım yeri belli değil). 2005.
- Süslü, Azmi. “Tehcir Olayındaki Gerçekler”. On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. C. 6. S. 1. ss. 271-280.
- Svolopoulos, Constantin. “L’initiation de Mourad V A La Franc-Maçonnerie Par Cl. Scalieri: Aux Origines du Mouvement Liberal en Turquie”, *Balkan Studies*, Ed. K. Mitsakis, V. 21. I. 2, 1980, ss. 441-457.
- Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri*. B. 2. Bilgi Yayınevi. Ankara. 1985.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. B. 19. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul. 2010.

- TBMM Albümü 1920-2010*. 2. Cilt. Ed. Yıldırım, Sema ve Zeynel, Behçet Kemal. Ankara 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. B. 2. C. 1. Hürriyet Vakfı Yayınları. İstanbul. 1988.
- Tunçay, Mete. “Jön Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler Üstüne”. *Birikim*. S. 45. 1978. ss. 52-53.
- Türkiye Büyük Meşrikinin Alelûmum Mahfiller Hakkında Cari Nizamnamei Umumisi*. B. 3. Alâeddin Matbaası. İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusu (DH.KMS.)*, 63-63, 15/07/1332
- Uyar, Hakkı. “*Sol Milliyetçi*” Bir Türk Aydını Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943). Buke Yayınları. 2000.
- Ülkü Kitabı 1948-2008*. “Ülkü Muhterem Locası 60 Yaşında”. Yıltem Matbaası. İstanbul. 2009.
- Yalçın, Çetin. “1909-1970 Yılları Arasında Türk Masonluk Tarihi”. *Sadık Dostlar 1959-2009*. Yıltem Matbaası. İstanbul. 2008.
- Yetkin, Engin. *Türkiye’de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Marmara Üniversitesi.
- Zeytinoğlu, Emin ve Güngör, Yüksel (Haz.), *Türk Masonluk Tarihinde Vatan Locasının Yeri*, Basım yeri ve tarihi mevcut değil).
- Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. B. 6. Çev. Yasemin Saner. İletişim Yayınları. İstanbul. 2022.

4. Elektronik Kaynaklar

- İçişler Bakanlığı. “Görev Yapmış Müsteşarlar”. <https://www.icisleri.gov.tr/icisleri-bakanligi-tarihcesi>.
- Ortaylı, İlber. “Masonluk Üzerine”. *Hürriyet*. 4 Ağustos 2024. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/masonluk-uzerine-42498670>.
- Milliyet*, “Ölüm”, 3 Mayıs 1986, s. 6. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/VJiEIDhHuSaoEj8c72_x2F_bGw_x3D__x3D_; <https://iletisim.com.tr/kitap/kiziltoprak-gunlerim/7503>
- Taşdelen, Hürol. *Türkiye’de Mason Tarikatı 1923-1935*. Ankara 2019. Çevrimiçi. <https://www.huroltasdelen.com/index.php/component/content/article/35-mason/kitaplar/turkiye/55-turkiye-de-mason-tarikati-1923-1935?Itemid=101>
- Taşdelen, Hürol. *Türkiye’de Mason Teşkilatı Yasaklı Dönem 1935-1938 1939-1947*, (Çevrimiçi). https://www.academia.edu/41251049/Turkiye_de_Mason_Tarikat%C4%B1_1936_1947_Yasakl%C4%B1_Y%C4%B1llar, 12 Kasım 2023, s. 10.

History of American Chamber of Commerce for The Levant (1911-1914)

Levant Amerikan Ticaret Odası Tarihi (1911-1914)

Nesrin KANBEROĞLU* , Ramazan Erhan GÜLLÜ**

*Dr., İstanbul University, Faculty of Letters,
Department of History, İstanbul, Türkiye
**Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of
Letters, Department of History, İstanbul,
Türkiye

ORCID: N.K. 0000-0001-5614-9224;
R.E.G. 0000-0002-6819-4003

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Nesrin Kanberoğlu,
İstanbul University, Faculty of Letters,
Department of History, İstanbul, Türkiye
E-mail/E-posta: nbka19@gmail.com

Submitted/Başvuru: 09.08.2023
Revision Requested/Revizyon Talebi:
25.10.2024
Last Revision Received/Son Revizyon:
11.11.2024
Kabul/Accepted: 20.11.2024

Citation/Atf: Kanberoğlu, Nesrin., Güllü,
Ramazan Erhan. "History of American
Chamber of Commerce for The Levant
(1911-1914)" *Yakın Dönem Türkiye
Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46
(2024): 43-71.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1531099>

ABSTRACT

The relationship between the United States and the Ottoman Empire began on May 7, 1830, with the signing of a commercial agreement between the two states. This agreement was followed by subsequent treaties over the years, and the amicable relationship between the two nations encouraged American merchants to engage with the Ottoman Empire. However, despite these agreements, trade did not reach the anticipated levels. Several factors contributed to this stagnation, including the geographic distance of the Ottoman Empire, the absence of a direct steam ferry line, and deficiencies in the banking system. Additionally, U.S. policies played a significant role in this limited trade activity. The adoption of the 'Open Door Policy' in 1899 marked a turning point, as it prompted the U.S. to become more active in many regions, including the Levant. As part of this new approach, the U.S. upgraded its mission in İstanbul to an embassy in 1906. Subsequently, in 1911, it established the 'American Chamber of Commerce for the Levant' to promote trade in the region. This article examines the establishment of the chamber- an institution that played a pivotal role in the global expansion of American commerce-in the Ottoman Empire and its efforts to foster trade between the two nations.

Keywords: American Chamber of Commerce for the Levant, American Embassy, Ottoman Empire, Türkiye, Trade

ÖZ

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki, 7 Mayıs 1830'da iki devlet arasında imzalanan ticaret anlaşmasıyla başlamıştır. Bu anlaşmayı yıllar içinde başka anlaşmalar da takip etmiş ve iki devlet arasındaki dostluk ilişkisi Amerikalı tüccarları Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye teşvik etmiştir. Ancak iki ülke arasındaki anlaşmaya rağmen ticaret beklenen düzeyde olmamıştır. Bunun Osmanlı'nın uzak bir kıta olması, direkt buharlı vapur hattının bulunmaması, bankacılık yetersizliği gibi pek çok nedeni vardı. Ancak bu durgunlukta ABD'nin ana politikalarının da etkisi mevcuttu. ABD'nin 1899'da

benimsediği yeni tutumu "Açık Kapı Politikası" ile Amerikan tarihi farklı bir yöne doğru yol almış, bu tarihten sonra Amerika Levant dâhil birçok kıta ve ülkede faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu politikanın gereği olarak, ilk önce -1906 yılında -İstanbul'daki misyonunu büyükelçiliğe dönüştürmüş ardından -1911 yılında -Levant'ta ticareti geliştirmek amacıyla "Levant Amerikan Ticaret Odası"nı kurmuştur. Makalede, Amerikan ticaretinin dünyaya yayılmasında önemli bir kurum olan odanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kuruluş öyküsü ve iki ülke arasındaki ticareti geliştirme çabaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Levant Amerikan Ticaret Odası, Amerikan Büyükelçiliği, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye, Ticaret

Introduction

Chambers of commerce, which were established to develop trade, began to open in many countries of the world since the sixteenth century. Countries opened these chambers not only in their own lands but also in different geographies, thus expanding their trade to different countries. The first chamber in the Ottoman Empire was opened by the Austro-Hungarian Empire in the nineteenth century, and other European countries followed in time. It became possible for the United State to open a chamber in the Ottoman Empire in 1911. The reason for this delay was related to America's policies. The first name of the chamber opened by America in 1911 in Istanbul¹, was 'American Chamber of Commerce for Turkey'.² In 1912, the name of the chamber changed as 'American Chamber of Commerce for the Levant(ACCL)'.³ Although it has such a deep-rooted history and existed until 1931, the history of ACCL has not been studied by Turkish academics. Although ACCL is mentioned in articles, no article has been written about it. The first and most important reason for this was that the existence of the necessary material to carry out the study was not known. Because Ottoman sources are insufficient on this subject. As the development of technology made it possible to access world archives and libraries, it became possible to access American archives. On this opportunity, while preparing the article, ACCL's publication, '*Levant Trade Review*' Magazine, was first used. Secondly, '*Daily Consular Reports*' were used because the chamber was affiliated with the American Embassy. Apart from these, other local and foreign magazines of the period, official publications of the states, the *Prime Ministry Ottoman Archive* and copyrighted works were also used. The period covered by the article is 1911-14. In order to keep the subject within the framework of an article and to understand what kind of establishment process the chamber went through, the period from the establishment of the chamber to the World War was discussed. And taking into account the argument of history, answers to some questions were sought: 'Why and how was the chamber established?' 'Did it provide economic benefit to the cities where the chamber was

-
- 1 Istanbul, the capital of Türkiye, has been named differently in each period. It was called 'Constantinople' in the Byzantine Period, 'Stamboul' by non-Muslim subjects and foreigners in the Ottoman Period, and '*Dersaadet*' by the Ottoman people and administration.
 - 2 As of December 2021, upon Turkey's request, "Türkiye" has begun to be used instead of "Turkey" in international platforms and official correspondence. Therefore, the word "Türkiye" was used when referring to the country in the article. However, since the official name of the chamber was the "American Chamber of Commerce for Turkey", the word "Turkey" was used when referring to the chamber.
 - 3 At the second annual meeting, the name of the chamber was changed from 'American Chamber of Commerce for Turkey' to 'American Chamber of Commerce for the Levant.' The name 'Turkey' in the branch names also became 'Levant' after 1912. Since the Cairo and Beirut branches were established after the name change, they were established as Levant. Only the ACCL abbreviation has been used in the paper to avoid confusion by using different abbreviations.

established?’ ‘Was the chamber able to solve the existing problems?’ ‘Did it contribute to the development of trade between the two countries?’ ‘How was it affected by the wars?’.

History of American Chamber of Commerce for Turkey / the Levant

Chambers of commerce began to be opened in many countries of the world since the sixteenth century in order to contribute to the development of domestic and foreign trade. While chambers of commerce began to open in Western countries in the early sixteenth century, the first chamber in the Ottoman Empire was opened by the Austro-Hungarian Empire in 1870. The Ottoman Empire opened the first local chamber of commerce under the name ‘Dersaadet Ticaret Odası’ in 1882. Subsequently, France, England, Italy, Greece, and the Netherlands chambers of commerce were established in the Ottoman lands, respectively. America and Russia opened a chamber of commerce here at a very late date.⁴ America’s delay was due to its adoption of new policies, called the Open Door Policy, in 1899. According to this policy, America would have the right to trade in China with equal opportunities as other great powers. With its new policy initiative, America was planning to conduct active trade not only in China, but also in international seas and the Ottoman Empire. For this reason, William Rockhill, one of the authors of the ‘Open Door Policy Notes’ and one of the essential figures of America’s commercial success in China, was appointed to Istanbul as the American ambassador on 24 April 1911. In addition, Gabriel Bie Ravndal, who attached importance to increasing America’s commercial activities in the eastern Mediterranean, was assigned from Beirut to Istanbul as the new consul general.⁵

The American Chamber of Commerce for Turkey was established in Istanbul in 1911 with the initiative of the American Consulate General. A meeting was planned at the consulate on 22 March 1911, to establish the chamber.⁶ Approximately 60 merchants, as well as American Consul General Ravndal and consular officials, attended the meeting held on 22 March. These merchants were people who represented the trade between

4 Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, Dogan Kitap, İstanbul, 2012, pp. 138–45.

5 Küçük, *Levant and Turkish–American Relations*, p. 42.; American President Taft’s message to congress in 1911 was showing the importance they gave to the Ottoman Empire. In referring to American relations with Turkey, he remarked that “*in spite of the attendant economic uncertainties and detriments to commerce, the United States has gained markedly in its commercial standing with certain of the nations of the Near East. Turkey, especially, is beginning to come into close relations with the United States through the new interest of American manufacturers and exporters in the possibilities of those regions, and it is hoped that foundations are being laid for a large and mutually beneficial exchange of commodities between the two countries.*” For detailed information, see, Leland James Gordon, *American Relations With Turkey*, London, 1932, p.58.

6 ‘Empire News’, *The Orient*, Vol. I, No.47, 8 March 1911, p.6.

Istanbul and America. During the meeting, Consul General Ravndal drew attention to the increasing trade between America and Türkiye in the last ten years. Also, he appointed a commission to prepare a report for the next meeting. A board of directors was also elected for the chamber. The board consisted of the following people: Messrs. Peets, Chester, Gates, Heizer, Oswald, Anderson, Bucknam, Constantinides, Mizzi, Levy, Mewes, Kendall, Damon and Nergarian.⁷ After the meeting, the members went to the American Embassy and were welcomed there by American diplomat John R. Carter. The American diplomat welcomed the members well and expressed his satisfaction with the establishment of the chamber.⁸

At first, W.W. Peet, Treasurer of American Missions in Türkiye, was chosen as president of the ACCL. However, the American Board of Commissioners for Foreign Missions did not allow this situation. Because their abroad representatives should not have involved in the political issues of the country where they lived. Mr. Peet could not accept the presidency due to this pressure from the American Board. However, the American Board stated that Peet could provide external support and guidance to the chamber if he wished.⁹ At the third meeting of the chamber, Consul General G. Bie Ravndal was elected Honorary President of the chamber.¹⁰ Thus, after a few meetings, the ACCL was established, and the board of directors and all other boards were formed. According to the decision taken, the board of directors of the central chamber consisted of the following people:

Honorary President:	G. Bie Ravndal	Secretary:	O.S. Heizer
First Vice President:	A.T. Chester	Treasurer:	N. Castelli
Second Vice President:	C.F.Gates		

7 The board didn't entirely consist of merchants. People had different professions. The board included a diplomat, historian, government contractor, treasurer, lawyer, architect, journalist, and a few importers and exporters. Having people from different professions was beneficial in terms of transferring information to America and developing America's trade with the Ottoman Empire.

8 'American Chamber of Commerce for Turkey', *The Orient*, Vol. I, No.50, 29 March 1911, p.5.

9 'The Presidency of The Chamber', *Levant Trade Review*, Vol. 1, No.1, June 1911, p.3.; As missionary and aid activities damaged America's commercial interests, this attitude of the United States continued in the following years. For detailed information, see. Thomas A. Bryson, Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 4, Sep. 1974, p.450-467, 455-457.

10 'Summary of Minutes of 3rd Session', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.38.

The chamber did not consist only of the board of directors, and it also had a large administrative section. In addition, many committees were formed to ensure that the work was completed smoothly. These committees would deal with the following issues: ‘Nominations’, ‘membership’, ‘finance’, ‘rooms, library, entertainment’, ‘commerce and transportation’, ‘commercial information and statistics’, ‘printing, publication and the press’, ‘arbitration, legal and government relations’ and ‘*members union permanente des delegues du commerce etranger*’.¹¹

The ACCL and its branches would consist of American businessmen residing in the Ottoman Empire as a rule.¹² The chamber would also have a magazine to be distributed to its members. This magazine, called ‘Levant Trade Review’,¹³ would be distributed free of charge to chamber members, and the magazine would not be sold. There were different purposes in publishing the magazine. First of all, it was important to inform the members about each other and create a bond between them. Later, protecting American commercial profit in the region, showing the business potential in the Levant, and explaining administrative-legal procedures were equally important. The magazine published its first edition as the ‘June 1911’ issue.¹⁴ The first edition was printed in 2,500 copies. After it was distributed to members, it was distributed free of charge to commercial circles in Türkiye, Iran, Egypt, Romania, Russia, Greece, Bulgaria, and America.¹⁵ The magazine had representatives in many cities, including the Ottoman Empire. These cities were Aleppo, Alexandria, Athens, Bagdad, Batoum, Belgrade, Beirut, Bralia(Roumania), Harput, Janina(Albania), Jerusalem, Konia, Larnaca(Cyprus), Mersine, Odessa(Russia), Salonica, Samsoun, Smyrna, Teheran(Persia), Trebizond, Tripoli-in-Barbary, Varna(Bulgaria).¹⁶

The chamber changed its name at the second annual meeting held in January 1912 and changed the name from ‘American Chamber of Commerce for Turkey’ to ‘American Chamber of Commerce for the Levant’.¹⁷ Although the reason for this was not

11 ‘American Chamber of Commerce’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.1.

12 ‘Aid from Government–Banking Facilities’, *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, 6 March 1912, p.1077.

13 ‘Levant’ is used in European literature for the countries on the eastern shores of the Mediterranean. For detailed information, see. Turan, “Levant”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.27, 2003, p. 145.

14 The magazine began publication in 1911. Its first issue was published in June 1911, and its last issue in May-June 1931. Its publication was halted between December 1916 and June 1919 due to war. Initially, the magazine was published four times a year, it began publishing monthly in 1919. The magazine’s copies up to 1921 are in the Princeton University Library. The entire collection exists in the American Research Institute in Türkiye-Istanbul.

15 ‘The Initial Number of Levant Trade’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.104.

16 ‘Levant Trade Review Correspondents’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.2, Nov. 1911, p.233.

17 ‘The Chamber’s 2nd Annual Meeting’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.388-96.

mentioned at the meeting, it was probably related to the fact that the chamber did not remain based in Istanbul and started to open branches outside Türkiye's territory. For example, the Salonica branch was established in May 1911.

In 1912, the membership fee was 50 francs per year for members resident in Istanbul and 30 francs for all non-resident central organization members. Annual dues for members in the United States were six dollars.¹⁸ There is no information that membership dues increased in the next two years. However, in 1913, the Salonica branch did not collect dues from its members (during the year) due to the negative economic conditions created by the Balkan Wars. The chamber also cancelled the general assembly meeting it planned to hold in 1913.¹⁹ The headquarters in Istanbul held meetings if there was necessary throughout the year. In addition, an ordinary meeting was held every three months, and an annual meeting was held once a year. However, in 1913, the headquarters did not meet much due to wars.

The chamber held two receptions from the time it was founded until the outbreak of First World War. The first of these were organized for American Ambassador William Woodville Rockhill on 8 November 1911. Ottoman Beirut deputy Suleiman El Bustani, Smyrna deputy Nassim Mazliah Efendi, M. Boscovich and M. Mazaraki who managers of Banque d'Athenes, which would open a branch in New York, members of the American Embassy and Consulate, and many businessmen of Istanbul were among the guests invited to the reception. The reason why the chamber held a reception on behalf of Ambassador Rockhill was that Rockhill was the first American ambassador appointed to the capital since the chamber was established. A welcome speech was made to the ambassador at the reception, and also Americans in the city were given the opportunity to meet the ambassador. Ambassador Rockhill also made a speech at the reception, expressing his satisfaction with the reception and support they would give to American merchants in the Ottoman Empire as an embassy. At the reception, Ottoman Beirut deputy Süleyman el Bustani, who was elected as an honorary member of the chamber, also made a speech. Expressing that he was pleased to be invited, Al Bustani stated that the issues in the fields of 'education', 'politics' and 'commercial' should be developed to develop relations between the two countries. Additionally, Dr. Marcellus Bowen, chairman of the welcoming committee, stated in his speech that the number of members

18 'Notice Regarding Membership', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.3, Dec. 2012, p.220. In those years, one dollar was equivalent to five francs. This means that six dollars and 30 francs are the same amount. See. 'The Chamber's 2nd Annual Meeting', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.388-90.

19 'Salonika Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.350-2.

reached 376 in November 1911. This was a good number for a period of eight months. Moreover, the treasury of chamber was also in good condition.²⁰

The chamber held its second reception on 28 February 1914. The chamber wanted to hold a reception every year but did not do due to the wars in the country. According to their own statements, it wasn't appropriate to 'celebrate' while people struggled with 'pain' all over the country. When peace was established everywhere, it was finally possible to hold a reception in 1914. The banquet was held at *Tokatliyan Hotel*, and almost all of the 225 seats prepared for the guests were filled. For the banquet, the hotel was equipped with oriental rugs, wall decorations and flags of America, Türkiye, Greece, Iran, the Balkan States and Egypt. There were also lots of flowers, palm trees and a live orchestra. The guest of honour at the reception was the new American Ambassador Henry Morgenthau, who was appointed to the Ottoman Empire in November 1913. Talat Bey, the Ottoman Minister of Internal Affairs, Suleiman el Bustani, Ottoman Minister of Commerce and Agriculture, Mahmud Pasha, Ottoman Minister of Public Works, Oskan Efendi, Ottoman Minister of Post and Telegraph, Iranian Ambassador Mirza Mahmoud Khan, Bulgarian Minister A. Tocheff and his wife, Romani Minister C. Mano, Greek Minister D. Panas, Serbian representative W. Pavlovitch, Smyrna deputy N. Mazliah, and his wife were among the important guests.²¹

Many people gave speeches in the night. The most notable speech belonged to Consul General G. Bie Ravndal. Touching on the developing relations between the two countries, Mr. Ravndal referred to some points:

- There were migrations from the Ottoman Empire to the United States for business (usually Armenians). These people were sending the money to their families and relatives in Anatolia. Thus, a considerable amount of dollars was coming to Anatolia.
- In addition, the Ottoman Empire was a country frequently visited by tourists. And most of the tourists were American citizens. This caused dollars to enter the country.
- Trade between America and the Ottoman was generally in favor of the Ottoman. America was importing products from the Ottoman Empire. This brought dollars to the Ottoman Empire.

20 'Reception to Ambassador Rockhill', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.2, Nov. 1911, pp.210-5. The number of members of the chamber increased to 425 in Jan. 1912. See. 'The Chamber's 2nd Annual Meeting', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, p.388.

21 'The Chamber's Banquet', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.303-4.

All these show that the economic relationship between the two countries was in favor of the Ottoman Empire. Therefore, the Consul General emphasized that this contradiction should be resolved. For this, first, a ‘direct and regular steamship’ connection was needed between the two countries. Secondly, ‘direct banking’ facilities and lastly, a ‘parcel post’ contract were required. And the role of the ACCL in encouraging trade between the two countries should not be forgotten. Stating that they, as the embassy, provide all kinds of support to the chamber, the consul also thanked the chamber members ‘for their contributions’.²²

Minister of Internal Affairs Talat Bey also gave a speech in the night and praised America’s industrial and commercial progress. Also, he congratulated the ACCL for their work. The conversations continued throughout the night. As understood from another speech in the night, the number of members of the chamber had reached 600 (together with other Ottoman branches) in a short period of three years.²³

The chamber participated in three international trade congresses between the date of its establishment and the outbreak of First World War. The first of these was the ‘International Congress of Chambers of Commerce’ held in Boston in June 1912,²⁴ and the other was the ‘Fifth International Congress of Chambers of Commerce’ held in Boston in September 1912. The chamber sent a group of representatives from different cities such as Trabzon, Bucharest, Cairo, and Smyrna to both congresses. The congresses were important in terms of developing trade between the Levant and the countries participating in the congress. Additionally, important issues were being discussed to facilitate trade. Some of these were: ‘calendar reform’, ‘uniform check law’, ‘international postal reforms’, ‘consular bills’ and ‘international exhibition regulations’. After the congress, the participants visited chambers of commerce and different commercial cities of the country, and also got information about possible collaborations.²⁵ That’s why the ACCL started working for the 6th congress to be held in Paris in June 1914. The chamber was planning to host the participants in Paris in the Levant at the end of the congress and was meeting with many businessmen for this purpose.²⁶

ACCL attended the congress in Paris with many representatives. One of Levant’s delegates was Esquire Lucien Memminger, American Consul in Rouen. The purpose of

22 ‘The Chamber’s Banquet’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, p.306.

23 ‘The Chamber’s Banquet’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.304-14

24 ‘American Chamber of Commerce’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.388-400.

25 ‘International Congress of Chambers’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.2, Sept. 1912, p.204.

26 ‘Invitation to Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.225.

Memminger²⁷ in attending the congress was to persuade the participants for a trip to the Levant. As he stated, ‘Even though the chamber he represented as a delegate was headquartered in Istanbul, there were basically American benefits. He first talked about the trip with John H. Fahey, President of the Chamber of Commerce in the United States. John H. Fahey stated that he would mention the issue at the board meeting in October. The President also asked Mr. Memminger for some information about the qualifications of the participants and the tour program. The fact that the president said ‘I will mention the issue’ meant that the trip would take place. Previous trips had been made to South America, China and central Europe, and these trips had taken place with him mention the issue. These trips enabled the expansion of American trade. Mr. Memminger insisted on a trip to the Levant to protect American benefits. Because while the annual amount of products imported by America only from Türkiye and Egypt was 40 million dollars, its export to these countries did not exceed 6 million dollars.’²⁸

But one month after the Paris Congress, in July 1914, First World War broke out. The Ottoman Empire joined the war on 30 October 1914. The United States did not enter this war which devastated all of Europe, until 1917. That’s why there was no negative atmosphere in its relations with the Ottoman Empire until 1917. They continued to trade with each other as long as opportunities allowed. The chamber continued to exist. However, the war that engulfed almost all of Europe did not make the planned commercial trip to the Ottoman Empire possible, neither in 1914 nor in the following year.²⁹

Branches of American Chamber of Commerce for Turkey / the Levant

After the ACCL was established, branches affiliated to the chamber began to open. To establish a branch, the number of members had to be more than 25. Moreover, there was a fee that the branches had to pay to the headquarters. In 1911, the annual dues that branches had to pay to the headquarters was 7.50 francs per member. Each branch could have its own officers. Branches were an inseparable part of the chamber. The aim of both the chamber and its branches was to develop Ottoman-American trade and industry.³⁰ ‘Laws of the American Chamber of Commerce for Turkey’ would be valid in the branches. According to these general provisions:

27 Memminger was the Vice Consul of Smyrna in 1911. See. ‘Smyrna Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.95.

28 ‘American Commercial Excursion’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.1, June 1914, pp.50-6.

29 For detailed information, see. ‘Our 5th Annual Meeting’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.4, March 1915, pp.315-9.

30 ‘Summary of 3rd Session’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.38.

- The branch secretary would also be the branch correspondent of the ‘Levant Trade Review’,
- The central chamber in Istanbul would provide stationery to the branches, and these expenses would be covered from the central treasury.
- All members in America and outside the branch territory were to be treated as members of the national organization.
- A low dues payment of 7.50 francs per member was determined to the central chamber in Istanbul. This would strengthen both the branches and the central chamber. ACCL was the central chamber of commerce not only in Istanbul but also in all of Türkiye and neighbour regions.³¹

After the central chamber was established in Istanbul, branches began to open in important commercial regions of the Ottoman Empire. These branches were Salonica, Izmir(Smyrna), Cairo, and Beirut, respectively.

Salonica Branch American Chamber of Commerce for Turkey / the Levant

Located in the Balkan lands of the Ottoman Empire, Salonica was the most important trade centre of the Rumelia Region after Istanbul. This was especially related to the city was at the centre of three railway lines. Also, the mild climate and fertile soil made agriculture possible. The crops produced in the inner regions were transported to the centre of Salonica via railway. The city’s location by the sea and its proximity to Europe made the port of Salonica commercially busy. The Port of Salonica was a port with a high volume of both national and international trade.³² The construction industry was also active as the city, whose population exceeded 200,000 in 1910, was growing rapidly. Everything, including construction vehicles, came from abroad to Salonica, where there were no factories. The city provided its needs from countries such as Germany, England, Austria, and Italy, and most of the machines came from America. Other products from America were: Vehicles, cabots, cotton goods, clocks and watches, flour, office furniture, hardware, iron beds, roofing, khaki, leather, oleo and cotton seed oil, petroleum, pumps, rubber shoes, safes, shoes, soap, windmills and moving picture films. Especially large amounts of tobacco were sent abroad from the Port of Salonica.³³

31 ‘Smyrna Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.96-8.

32 *Selanik Vilayet Salnamesi*, Selanik, 1325, p.618.

33 ‘Salonica Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.105–10.

Due to the commercial density, many American traders as well as Europeans lived in this city. The establishment of the ACCL in Istanbul set an example for Americans living in Salonica. With the invitation of George Horton, the United States Consul in Salonica, two meetings were held at the United States Consulate with the participation of merchants. The purpose of the meeting, the first of which was held on 18 May 1911, and the second on 27 May 1911, was to develop US-Salonica commercial relations. At the meeting, it was discussed how to develop these relations, and Consul Horton invited the merchants to be ACCL members to improve the relations. The consul's invitation gave positive results, and since there were 25 members, a branch of ACCL was established in Salonica. Additionally, some decisions regarding the branch were taken.

These:

- The rules of the national organization would apply until special rules were developed for the branch,
- Membership dues would be 25 francs annually, to be paid in advance, starting from 1 July 1911,³⁴
- One-third of the 25 franc would be sent to the national headquarter for printing magazines and sending free printing materials to the branches,

To avoid from heavy expenses on the Salonica Branch, Horton proposed that the general assembly meetings be held in a hall belonging to the consulate in Salonica. He also stated that one room of his apartment in the city could be used as a 'board room' for one year. The branch's catalogue and similar documents would also be stored in this room. The consul's offer was gratefully accepted. Thus, the Salonica Branch was placed under the protection of the United States and also had the authority to raise the American flag.³⁵

The board of directors and administrators of the branch were also elected:³⁶

President:	George Horton	Secretary:	Vital Ojalvo
Treasurer:	John L. Binda	Asist. Secret.:	Sylvan Brautman

34 Since one dollar was equal to five francs in 1911, dues meant 'Five dollars per year'.

35 'Salonica Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.105-8.

36 In 1912, these names changed completely. See. 'Salonica Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.98.

Directors: Messrs. Ihno Bensussan, Edmond Maulwurf, Jean Marocco, Isaac Modiano, Barouh Sarfati, Isaac Nahman, Samuel Scialom, Victor Sciaky, Henry Tiano, Athanas Serefas.³⁷

In February 1912, the number of members of the ACCL Salonica branch was 54. These 54 people represented most importers and exporters in Salonica. The new president of the chamber was Mr. Sam Scialom. The new president asked for help from the American press to promote the chamber and make it work better. Through the press, he asked American exporters to send their contact information, the products they grow, and their price information to the chamber.³⁸ The branch was established and worked with great enthusiasm, but it could not reach the level it had hoped for due to the crises experienced by the Ottoman Empire. Because 1911 was a negative year for the Ottoman Empire in terms of economy, politics, and even health. Malisors revolted in Albania, a cholera epidemic broke out throughout the Ottoman geography, Italy declared war on the Ottoman Empire, internal uprisings broke out in the country, and dynamite attacks were made on the railways. All these events greatly reduced the import trade of the Macedonia. Imports in Macedonia decreased, but overall trade did not fall lower than in previous years.³⁹ In fact, there was an increase in the value of export from Salonica, the main port of tobacco shipments, to America. While the products sent from Salonica to America in 1910 were 2,827,650 dollars, in 1911 it was 5,860,495 dollars.⁴⁰ This was a relatively good situation. This good situation was due to the loans given by banks to improve trade. Several banking institutions in Salonica and Istanbul gave large loans to develop trade. In this sense, Banque de Salonique was especially important. Other banks that provide large loans were Banque d'Athenes, Banque d'Orient and Banque Ottomane. After the Turkish-Italian conflict and the crisis in Macedonia, regional banks reduced loans, which was negative for trade.⁴¹ The year 1912 was negative in terms of agricultural products. Drought, strong

37 'Salonica Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.105.

38 'American Chamber of Commerce for Turkey', *Daily Consular and Trade Reports*, No.40, 16 Feb. 1912, p.713.

39 'Salonica Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, pp.98-9. American Vice Consul in Salonica, John L. Binda, reported to the headquarters in America what needed to be done to increase American imports. For detailed information, see. 'Turkey', *Daily Consular and Trade Reports*, No.63, 15 March 1912, p.1076

40 'Shipments by Consular Districts', *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, 6 March 1912, p.956.

41 'Salonica Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, pp.98-9.

winds and grasshopper invasion⁴² caused bad crops in Kosovo, Monastir, and Salonica. Add to this the wrong agricultural system and the absence of modern agricultural equipment, and the situation had worsened.⁴³ Despite this, the export value from Salonica to America in 1912 was higher than both 1911 and 1913. While the products sent from Salonica to America in 1912 were 6,476,999 dollars, in 1913 it was 6,173,203 dollars.⁴⁴ The worst for the branch was the outbreak of the Balkan War in October 1912. The armies of Bulgaria, Serbia, Greece, and Montenegro, who formed an alliance against the Ottoman Empire, acted in mid-October and began to occupy Ottoman lands. The war continued until August 1913, and Salonica ceased to be Ottoman territory in this process.⁴⁵

The branch continued its normal operations for nine months before the war broke out. The most important effort of the chamber at that time was to establish a direct steamship service between New York and Salonica. It was also working on a plan to form a delegation of businessmen from Salonica and send them to important industrial centres in America. However, the outbreak of war, in their words, ‘paralyzed their efforts’. Two successive Balkan Wars were commercially devastating for Salonica.⁴⁶ On 9 November 1912, the Turkish flag was replaced by the Greek flag. The president of the branch of commerce, who said that this situation upset them, postponed the general assembly that was supposed to be held in 1913 indefinitely. The branch had suspended the chamber’s activities due to political-economic uncertainty in the city. It was able to hold meetings in January 1914 and at the end of the year. The branch president stated that they wished for peace at the meeting in January.⁴⁷ However, the outbreak of First World War in June 1914 made the president’s dream impossible. Although Greece did not enter the war until 1917, the involvement of the surrounding states in the war generally caused trade to come to a halt.⁴⁸

42 There was a grasshopper invasion in this region from the spring of 1911. When the local people could not destroy the grasshoppers, the state took over and hired paid labourers. Despite this, it was not easy to destroy grasshoppers. In 1912, the fight against grasshoppers was still continuing. Moreover, since the same problem was experienced in other parts of the country, the ‘grasshopper law’ was enacted and the struggle continued from all parts of the country. See. [Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası] BOA.BEO. 3898/292287, BOA.BEO.3901/292528, [Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Siyasi Kısım] BOA.DH.SYS. 46/6, [Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela] BOA.MV.165/35.

43 ‘Salonica Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.2, Sept. 1912, p.152.

44 ‘Exports to the United States’, *Daily Consular and Trade Reports*, No.157, 7 July 1914, p.110.

45 Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, Constable and Company, London, 1914, pp. 151–9.

46 The war left not only the merchants in Salonica, but also the state that collected taxes from Salonica and Edirne, in a very difficult situation. The state could not pay some of its debts to foreign banks due to lack of income. See. Babacan and Avşar, *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, p. 647.

47 ‘Salonica Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.350–4.

48 ‘Salonica Branch American Chamber’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.3, Dec. 1914, p.282.

Smryna Branch American Chamber of Commerce for Turkey / the Levant

Smyrna (Izmir) was one of the most important trade ports in the Anatolian region of the Ottoman Empire. The city both was buying products from all over the world and was sending products to all over the world. The trade volume with America was also high. The value of export from Smyrna to America in 1910 was worth 4,045,308 dollars.⁴⁹ The main products sent from the city were tobacco, fig,⁵⁰ opium, licorice, valonia, carpet, and olive oil. Statistics on imports from America in the same year are not available. However, the main products coming from there were hardware,⁵¹ agricultural tools, cotton products, machinery, tools, furniture, oils, shoes, boots, and rum. To facilitate and expand the conduct of this trade, it was decided to establish a branch of the chamber in Smyrna. The Smyrna branch would deal especially with local issues and support the central organization. With this mind, the first meeting for the new branch was held in Smyrna on 7 June 1911. The following members from the ACCL were present at the meeting:

Messrs. L. Memminger, Rufus Lane, F. Blackler, J.D. Langdon, Ernest Magnifico, M. Lambichi, T.S. Baltazzi, S.S. Seferiades, Ant. Reggio, Avidikian, E.C. Tambakio, A. Papadimitriou, J. Manola, A. Vifiadachi, A.E.C. Bird.

It was decided to establish the branch by unanimous vote of the members. It completed the organization of the Smyrna branch on 4 July 1911. At first, 43 members joined the branch. The annual dues fee for the Smyrna branch was determined as 30 francs, and one quarter of the collected fee would be sent to the head office in Istanbul.⁵²

According to the Smyrna branch organizational plan, the US consul general in Smyrna would be the honorary president. However, in the first place, Deputy Consul General Lucien Memminger became the honorary president. According to the decision taken, the other administrators of the chamber consisted of the following people:

49 'Increased Turkish Shipments', *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, 6 March 1912, p.956.

50 Among the export from Izmir to America, 'dried fig' export was especially high. See. Rixford, *Smyrna Fig Culture*, U.S. Department of Agriculture, Washington, 1918, p.1.

51 America had good workmanship in terms of hardware. That's why 60 percent of the hardware products sold in the Ottoman Empire came from America. See, Ravndal, *Turkish Markets for American Hardware*, U.S. Government Printing Office, Washington, 1917, p. 7.

52 'Smyrna Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.96-100.

Hon. Pres.: Lucien Memminger	Second Vice-President: S.A. Seferiades
President: Francis Blackler	Secret. & Treasurer : T.S. Baltazzi
First Vice-Pres.: Rufus W. Lane	Commercial Adviser: Ant. Reggio

Committee on Arbitration, Legal and Government Affairs: J.D. Langdon (Chairman), M.E. Lambichi, Chas. Missir, A.E.C. Bird, Eric Whittall (Legal Adviser).⁵³

In the same year, George Horton was appointed as consul general to Smyrna, so he became the new honorary president. At the request of the new consul general, the branch convened at three o'clock on 27 February 1912. The Consul General organized this meeting to get to know the businessmen and merchants of Smyrna and to exchange ideas with them. Mr. Horton stated that, as the consulate general, they would provide full support to develop trade with America. They would provide equal opportunities to both exporters and importers and establish all necessary connections with America. According to the Consul General, the trade volume between America and Smyrna was high. Especially in the last two years, there was a significant increase in export from Smyrna to America. The figure, which was 1,973,735 dollars in 1900, increased to 4,530,721 dollars in 1911. Carpet, sandpaper, fig, soap, leather, tobacco, and opium were effective in this increase. Export reports are known because they were kept by the consulate, but data on imports is not available. The development of trade was providing employment opportunities for the unemployed and poor as well as for the merchants. That's why the consulate was making efforts to develop trade between the two countries. American manufacturers were unaware of the stability of businesses in Smyrna or the morality of merchants. This was reducing trade capacity. In this respect, Levant Trade Review magazine was gaining importance. Because the magazine was promoting very well the businesses and industries in the Levant.⁵⁴

While the ACCL was trying to improve commercial relations between the Ottoman Empire and America, towards the end of 1911, Italy had an eye to Tripoli, which belonged to the Ottoman Empire. This situation created tension between the Ottoman Empire and Italy. When Italy bombed Beirut in 1912, the tension between the two countries turned into war. Although the war was for Tripoli, the struggle continued in different regions such as the Adriatic Sea and the Aegean Islands. This situation caused Smyrna to be under the Italian threat. As a matter of fact, in April, the Italians attacked and

⁵³ *ibid.*95.

⁵⁴ 'Smyrna Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.448-54.

damaged the radio-telegraph lines where Alaçatı and Ilıca in Smyrna.⁵⁵ It occupied the 12 Islands also. Italy wanted to occupy Smyrna and Chios Island also. For this reason, Muslims in Chios fled to Smyrna.⁵⁶ This situation had negative consequences from a commercial perspective. Smyrna Port was one of the busiest trade ports of the Ottoman Empire. Almost every country had commercial relations with Smyrna Port. That's why England⁵⁷ and Austria did not allow the occupation of Smyrna by the Italians and sent warships to both Smyrna and Samos Island.⁵⁸ With the end of the Tripoli War, Smyrna was freed from the Italian threat, but the Balkan Wars broke out in the same year. The Balkan wars did not directly threaten Smyrna, but the economic depression caused by the war affected the city. Moreover, according to the letter written by the branch secretary, very little rain had fallen in the region for six months. This was negative for the yield of barley cultivated in high regions. Moreover, there was a grasshopper invasion. The state put up a great struggle on this issue but could not completely end the grasshopper invasion. This situation was alarming not only for barley but for the entire crop. More importantly, the government mobilized 'reserve armies' due to the war. This meant a major labor shortage. There were concerns that crops would not be harvested in some areas. Moreover, there was a killing frost at the end of April, which caused concern for the crops. Despite the frost, at least the grapes remained productive, so there was no problem in exporting raisins.⁵⁹ While 1912 went through such problems for the Smyrna branch, the real devastating event was the outbreak of the World War in 1914. Because the Ottoman government, realizing that it would be involved in the war, closed the Smyrna Port to trade. It started to send the products that exported from Smyrna Port to Urla Port. However, under the conditions of that day, it took four hours for the products to reach Urla Port. That's why export came to an end. Due to the destruction caused by the war and all men who could hold a gun went to war, the only thing that could be exported was tobacco. Imports had stopped completely.⁶⁰

Cairo Branch of the American Chamber of Commerce for the Levant

When Egypt which located at the junction of Africa and Asia, came under Ottoman rule sixteenth century, Ottoman rule in Cairo also began. The city, located in the south

55 [Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım] BOA.HR.SYS. 2909/82, BOA.HR.SYS. 2909/92.

56 BOA.MV. 164/57.

57 Babacan and Aşar, *Cauid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, pp. 253–4.

58 'Sisam'dan Alınan Haberler', *Ahenk*, No.4930, 30 Sept. 1912, p.2.

59 'Smyrna Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.50.

60 'Smyrna Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.4, No.4, March 1915, p.346.

of the Nile delta, has a history of thousands of years. Although it has a desert climate, the presence of the Nile River gave life to the city, its deep-rooted history, being the capital during the Mamluk Period, its warm climate and its proximity to the Mediterranean made the city a centre of attraction. The city, which attracted foreign tourists with its pyramids, was also a place where trade and foreign merchants were lots.⁶¹ Cairo, which especially export antique and authentic products, was also a centre of attraction for American merchants. That's why Constantin Xippas, Director at Large of the American Chamber of Commerce for the Levant, sent a letter to the magazine on 18 March 1912. According to this letter, a branch would be established in Cairo in a short time.⁶² This branch emerged on the occasion of the visit to Cairo of Dr. Hubbert Banning, the secretary of the central organization in Istanbul. As a matter of fact, two months after the letter, on 25 May 1912,⁶³ a new branch was established at a meeting held at Vacuum Oil Company in Cairo. Despite the short announcement, participation in the meeting was high, and business people who wanted to increase their commercial relations with America and introduce Egypt to America attended the meeting. According to the decision taken, the board of directors of the Cairo branch was as follows:

Officers:

Honorary President: Paul Knabenshue

President: Constantin Xippas

Vice President: J. Hug

Secretary: P. N. Macdonald

Treasurer: R. Kuster

Messrs: S. Abravanel, G.J. Sassine, P. Lassus, Directors

D.D. Anastassiades, Rudolf Stross, Directors

John E. Panayottou Directors⁶⁴

61 For detailed information about tourists who went to Cairo, see. 'Freight and Passenger Traffic-Shipping', *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, 21 July 1914, pp.394-5.

62 'Cairo Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, p.462.

63 'American Commercial Organizations', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.206.

64 'Cairo Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.18.

When the branch was established, the annual value of the products Egypt imported from America was 1,994,639 dollars. Egypt was importing the following from the United States: Automobiles, motorcycles, carriages, beer, canned goods, railway, coal, cotton, sheeting, thread, drugs, electrical appliances, fish, salted, smoked, flour, wheat, corn, furniture, glucose, musical and scientific instruments, iron and steel, hardware, locks, machinery, lamps and lighting devices, leather, lumber, meats, metals, oils, cottonseed, mineral, benzine, lubricating, petroleum, paints and colors, perfumery, printed matter, rubber, manufactures of, starch, tinware, toys, tubing, varnish.⁶⁵ The reason for importing some products, such as hardware, from America instead of Europe, which is closer, was that the products were of higher quality compared to Europe.⁶⁶

The products exported from Cairo to America in the same year were as follows: Antiquities and curios, carpets, rugs, cigarettes, dom nuts, personal effects, cinematograph films, clothing, Egyptian goods, gum Arabic, household effects, ivory, mummy cases, pictures, porcelain, rags, senna, shawls, sheep skins, tobacco. The total export from Egypt to America was 20,369,584 dollars. This meant that Egypt's export to America was higher than its imports.⁶⁷ However, trade between America and Egypt was at a disadvantage compared to trade with Europe.

The reasons for that: Inadequate shipping facilities, buyers waiting more than two months for goods delivery, difficult payment terms demanded by American manufacturers, easy access to goods from European warehouses...For such reasons, the Cairo branch was established. In this way, the problems that made trade difficult would be identified, and trade between Egypt and America would be improved. An office would be rented for the branch, meetings would be held there from now on, and catalogues of American manufacturers would be created and preserved there. In the office, free information would be given to merchants both in Egypt and America, and the necessary connections would be established. The management team of the branch remained unchanged for years.⁶⁸ The chamber must have been successful because export from Egypt to America increased in 1913.⁶⁹ Moreover, producers in America were told how trade should be done in Egypt and the local conditions.⁷⁰ However, the outbreak of World War in August 1914 had a negative impact on the Cairo branch, as well as the other branches.

65 'Imports from the United States', *Daily Consular and Trade Reports*, No.185, 9 Aug. 1913, p.794.

66 'Cairo Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.18.

67 'Imports from the United States', *Daily Consular and Trade Reports*, No.185, 9 Aug. 1913, p.794.

68 'Cairo Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.18.

69 'Exports to the United States', *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, 21 July 1914, p.392.

70 'Egyptian Commercial Methods', *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, 21 July 1914, pp.393-4.

Moreover, Egypt was unilaterally removed from Ottoman rule by England on 18 December 1914. Although Egypt was de facto occupied by England in 1882, it was officially a part of the Ottoman Empire. This situation continued until December 1914. When the World War broke out in the summer of 1914, the Egyptian government chose to remain impartial, which did not please England. In October, when the Ottoman Empire declared that it was included in the war against Russia and France, England declared that it had taken Egypt completely under its protection and completely abolished Ottoman rule.⁷¹ Thus, 400 years of Ottoman rule in Egypt ended. And Cairo, like Salonica, ceased to be a branch of the Ottoman Empire.

Beirut Branch American Chamber of Commerce for the Levant

Beirut, located on the eastern Mediterranean coast of the Ottoman Empire, was a sanjak of the Ottoman province of Syria until 1888.⁷² It was separated from Syria in 1888 and became the province of Beirut. The population of the city, which is the main port of Syria, was more than 150,000 in 1908. Beirut, which had the appearance of a village in the first quarter of the nineteenth century, had changed within a hundred years. In the 1820s, while there was no house with windows in the city except the house of the British consul, the city became prosperous in a short time.⁷³ The main reason for this development is related to the fact that the city was the main port of Syria while it was a part of the Syrian province. Since it was the main port, the city was connected to Damascus by a well-constructed motorway. This enabled the product inside the region to reach the port easily. Moreover, the mild weather and fertile soil of the Mediterranean made the city attractive. As a matter of fact, within a hundred years, masonry houses, orderly streets, hospitals, local and foreign schools, printing houses,⁷⁴ modern palaces, newspapers, postal and telegraph services, and streetlamps constructed in the city. While people used to go somewhere on donkeys, they were replaced by phaetons, automobiles, and electric trams over time. Also, there was a Protestant College founded by Americans in the city. The college also had a fully equipped medical faculty. There were also some industrial workplaces created by Americans. In these workplaces, which were developed especially to support widows and orphans, crochet, and embroidery products such as rugs and lace were made, and these products were then sold to many countries,

71 Görgün, "Mısır", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 2004, pp. 569–575.

72 Selam, *Beyrut Şehremininin Anıları, 1908–1918*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, p. 88.

73 'American Trade Relations', *Levant Trade Review*, after 1912, pp.4–11.

74 Rasim, *Memalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası*, Tophane-i Amire Matbaası, 1305, p. 270.

especially America.⁷⁵ Although Beirut was not a large city, it was zealous in production and trade.

The main products exported from Beirut to America: Antique goods, books, butter, carpets-rugs, gramophones, gramophone records, groceries, handkerchiefs, household goods, jewellery, lace, cotton, liquors, olive oil, olives, orange blossom water, powder(-face), provisions, silk clothes, skins, goat, sundries, tobacco, type, metal and wool.⁷⁶ A significant amount of red gum trees and hardwoods were imported from America to Beirut.⁷⁷

Beirut's economy was negatively affected by the Tripoli War that started in 1911. The search for raw materials and markets by Italy, which established its union late, took Italy away to Tripoli. The war, which started with Italy's declaration of war on 29 September 1911, spread to Beirut in February 1912. The Italians bombarded the Ottoman ships in the port of Beirut on 24 February 1912, to force the Ottoman Empire to quit the war. Two ships belonging to the Ottoman Empire sank during this cannon fire, and also the city was injured by the bombing.⁷⁸ The Ottoman Bank, Salonica Bank, *Şikal Bank*, Tax Office, pier walls, and two private buildings were damaged. In addition, 54 civilians died and 57 people were injured. During the war, which lasted about a year, the people of Beirut were worrying. Because Italian warships continued to cruise the coasts for a year. This caused a stagnation in trade.⁷⁹ Although the Tripoli War ended against the Ottomans on 18 October 1912, its effects continued for a long time. Moreover, the Balkan Wars, which started in the same year, caused the trade stagnation to continue.

ACCL branch in Beirut was established in 1912 at the initiative of the American Consul General in Beirut, Hon W. Stanley Hollis. There was a chamber of commerce already in Beirut, independent of the ACCL in Istanbul. The chamber of commerce in Beirut and the chamber of commerce in Istanbul had the same method and purpose. The consul general, who visited Istanbul in mid-1912, stated that they wanted to join the ACCL due to this similarity.⁸⁰ Thus, the fourth branch of the chamber of commerce was

75 'American Trade Relations', *Levant Trade Review*, after 1912, pp.4-11.

76 'Exports from Beirut, Syria', *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, p.375.

77 'Trade of Turkey', *Levant Trade Review*, Vol.4, No.2, Sept. 1914, p.134.

78 Selam, *ibid*, pp.93-4: After the bombing, the Ottoman Empire decided to deport the Italians in the country. See, Babacan and Aşar, *Cauid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, p. 251.

79 Umar, "Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya'nın Beyrut'u Bombardımanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Vol.51, 2001, pp. 737-64.

80 'Hon W. Stanley Hollis', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.97.

opened in Beirut, 1.5 months after the branch opened in Cairo in May.⁸¹ The managers of the branch in Beirut were:

Officers:

Honorary President:	W. Stanley Hollis
President:	W. Stanley Hollis
Vice President:	Michel B. Audi
Secretary:	Joseph B. Audi
Treasurer:	Albert Pharaon
Directors:	Elias Sabbagh, Franklin Evans Hoskins,
Directors:	Murad Baroudi, L. Manasseh. ⁸²

In December 1912, some people changed in the Beirut branch. The honorary president, vice president, and secretary remained the same, but the president and treasurer changed. The new president was Basile A. Xippas, and the new treasurer was Michel R. Pharaon. Additionally, A. Carabiberi, B. Dagher, and A. Trad joined the directors.⁸³

The Minister of Commerce and Agriculture of the Ottoman Empire, Suleyman Efendi Bustani of Beirut,⁸⁴ also became an honorary member of the ACCL Beirut branch. Suleyman Efendi Bustani was a more well-known figure in American public life than any other Ottoman. Because he visited America several times in his youth and looked after American benefits. That's why his ministry made the ACCL Beirut branch happy.⁸⁵ However, the general situation of the country and the wars did not create a promising environment. The crop had become increasingly unproductive over the past five years. The yield in 1912 was at its lowest point in the last five years. The outbreak of the Tripoli War made the situation even worse.⁸⁶ Beirut was a city at the forefront in

81 'American Commercial Organizations', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.206.

82 'Beirut Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.97.

83 'American Chamber of Commerce', *Levant Trade Review*, Vol.2, No.3, Dec. 1912, p.213.

84 He was appointed as the Minister of Commerce and Agriculture to the Said Halim Pasha Cabinet, which was established on 16 June 1913. See. Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, p.155.

85 'Suleiman Effendi Bustani', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.1, June 1913, p.76.

86 For detailed information about the effects of the war on Beirut's economy, see. 'Trade Review of Syria. Beirut', *Daily Consular and Trade Reports*, No.187, 12 Aug. 1913, p.833.

olive and silk production. The best cocoons and raw silk in the Ottoman Empire were in Brusa and Beirut. The main buyer of these cocoons and raw silks was Italy. The Tripoli War between Italy and the Ottoman had a negative impact on trade and destroyed a major source of income for Beirut, just like Brusa.⁸⁷ That's why the reports coming in June 1913 weren't positive. The Tripoli War ended at the end of 1912. But a hailstorm which caused great damage to the crops, occurred in 1913. Although silk was good in terms of production, it was not sold at a high price.⁸⁸ The olive crop was more productive than silk, but sugar and cotton prices were low, and the troubles in the region caused unemployment and out-migration to increase. Imports from America to Beirut increased, but export from Beirut to America decreased.⁸⁹ Especially the interest in lace decreased, which had a negative impact on widows and orphans. The wars the country was in caused trade to be very quiet for years.⁹⁰ The American consul in Beirut thought that the commercial problems experienced by Americans living in the region would be overcome through the ACCL. But the general situation did not allow this. At the end of 1912, the Tripoli War finished, the Balkan Wars broke out afterwards, and the Ottoman Empire lost most of its Balkan lands in these wars. These losses caused some provinces to re-view their situation. Beirut was one of these cities. He was quite uneasy due to his geographical location and the threatening glances that had surrounded him for years. Due to fears of war, local people began to talk of joining British- controlled Egypt or being invaded by France.⁹¹ The city's political uncertainty and concerns about the future were hindering the development of trade. Moreover, shortly after, in 1914, the World War broke out, which would affect the entire country.

Conclusions

Chambers of commerce first started to open in Europe in the sixteenth century. European countries opened these chambers both in their own lands and in distant lands over time. The reasons for opening chambers in other lands were to learn about trade opportunities in distant countries and to develop trade with their own countries. The first chamber in the Ottoman Empire was opened by Austria-Hungary in the sixteenth century. The Ottoman Empire opened its own national chamber after 12 years later than Austria-Hungary, then the other European states followed. It became possible for

87 In the normal process, the income of Brusa and Beirut alone from silk export was 8.5 million dollars. See. 'Silk Industry', *Daily Consular and Trade Reports*, No.175, 29 July 1913, p.553.

88 'Beirut Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.1, June 1913, p.77.

89 'Letter from Beirut', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.280.

90 'Beirut Branch American Chamber', *Levant Trade Review*, Vol.3, No.1, June 1913, p.77.

91 Selam, *ibid*, 94.

America to establish a chamber of commerce in the Ottoman Empire in 1911. The support of the American Embassy was an important factor in the formation of the ACCL, which was established in Istanbul, the capital of the state. The chamber, which was opened with the participation of 60 American merchants living in Istanbul, quickly spread to different cities of the country, and opened branches. These branches were Salonica, Smyrna, Cairo, and Beirut, respectively. Being a port city was the common property of these four branches. In addition, they were cities where international trade was active, as they had commercial ports. There was a requirement to have 25 members to open a branch, and after exceeding 25 members, these branches opened and grew over time. There was dues that members had to pay to the chamber. A small part of these dues was sent to the central chamber in Istanbul, and the rest were paid to its own branch. In February 1914, the number of members of the ACCL in the Ottoman Empire reached 600. Reaching this number of members in less than three years was a success for the chamber.

Each branch was acting to facilitate and develop trade between its own city and America. As can be seen from the paper, the chamber and its branches were beneficial in terms of facilitating and expanding international trade. The chamber was working on issues such as credit facilities, banking services, parcel postage, promotion of the city, supply of goods, transportation opportunities, and facilitating trade between merchants in the Ottoman Empire and merchants in America. A direct steamship voyage between the Ottoman Empire and the United States was the subject it particularly strived for. In 1914, effort became a reality. In April, the US, together with the Germans, launched New York- Istanbul ferry services.⁹² The chamber held a ‘quarterly’ meeting every three months and an ‘annual’ meeting once a year, and convened whenever it deemed necessary. The same was valid for branches. The chamber was always attending international congresses held in Europe or America and was telling the whole world about the trade opportunities in the Ottoman Empire. Therefore, it went down favourable by the Ottoman governments throughout its existence. As an indication of this, people from the administrative section of the Ottoman Empire such as Talat Pasha, Suleiman al Bustani, Nassim Mazliah attended the annual meetings or receptions of the chamber and made supportive speeches. The chamber hosted merchant groups from America in the cities where it had branches and made efforts to bring a large team of delegates attending the congress to the Ottoman Empire. This was the chamber’s biggest effort just before the

92 For more information see. “Hapag’s New Levant Line”, *Levant Trade Review*, March 1914, Vol.3, No.4, p.394; “Direct Steamship Service”, *Daily Consular and Trade Reports*, 7 July 1914, No.157, p.108.

outbreak of First World War. This was exactly the purpose of the participation of Lucien Memminger, who represented the Ottoman Empire in the 1914 Paris Congress. He knew that a large-scale visit to the Ottoman Empire by American delegates would increase the trade volume between the Ottoman Empire and America. However, the outbreak of World War prevented this plan from being realized. War meant threat for commerce. Even the word “war” was enough to scare the merchant. Tripoli War didn’t have much of a negative impact to commerce. However, the Balkan Wars created a commercial shock. Despite this, the merchant continued trading. However, the outbreak of the World War was devastating for the entire Ottoman geography and merchants. Although the Ottoman Empire and the United States had good relations until 1917, the closure of the main ports to trade for security reasons reduced international trade to the level of non-existence.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was produced from Project Number 122C046 supported by TUBITAK.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen 122C046 numaralı projeden üretilmiştir.

REFERENCES

Official publications

Presidency of State Archives, Ottoman Archive

BOA.BEO. 3898/292287, BOA.BEO.3901/ 292528,

BOA.DH. SYS. 46/6,

BOA.HR.SYS. 2909/82, BOA.HR.SYS. 2909/92.

BOA.MV. 164/57, BOA.MV.165/35.

Department of Commerce and Labor, The Bureau of Manufacturers, Daily Consular and Trade Reports

“American Chamber of Commerce for Turkey”, *Daily Consular and Trade Reports*, No. 40, Washington, 16 Feb. 1912, p.713.

- “Shipments by Consular Districts”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, Washington, 6 March 1912, p.956.
- “Increased Turkish Shipments to United States”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, Washington, 6 March 1912, p.956.
- “Aid from Government-Banking Facilities”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.55, Washington, 6 March 1912, p.1077.
- “Turkey”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.63, Washington, 15 March 1912, p.1076
- “Direct Steamship Service”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.157, Washington, 7 July 1914, p.108
- “Exports to the United States”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.157, Washington, 7 July 1914, p.110.
- “Exports to the United States”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, Washington, 21 July 1914, p.392.
- “Egyptian Commercial Methods”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, Washington, 21 July 1914, pp.393-4.
- “Silk Industry”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.175, Washington, 29 July 1913, p.553.
- “Imports from the United States”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.185, Washington, 9 Aug. 1913, pp.794-5.
- “Trade Review of Syria”, *Beirut. Daily Consular and Trade Reports*, No.187, Washington, 12 Aug. 1913, p.833.
- “Freight and Passenger Traffic-Shipping”, *Daily Consular and Trade Reports*, No.169, Washington, 21 July 1914, pp.394-5.

Periodicals

- ‘Sisam’dan Alman Haberler’, *Ahenk*, No.4930, 30 Sept. 1912, p.2.
- ‘American Chamber of Commerce for Turkey’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.1.
- ‘The Presidency of The Chamber’, *Levant Trade Review*, (Vol.1/ No.1, June 1911, p.3.
- ‘The Initial Number of Levant Trade Review’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.104.
- ‘Smyrna Branch American Chamber of Commerce for Turkey’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.95-100.

- ‘Summary of Minutes of 3rd Session of the American Chamber of Commerce for Turkey’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, p.38.
- ‘Salonica Branch American Chamber of Commerce for Turkey.’ *Levant Trade Review*, Vol.1, No.1, June 1911, pp.105-10.
- ‘Reception To Ambassador Rockhill by The Chamber of Commerce’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.2, Nov. 1911, pp.210-5.
- ‘Levant Trade Review Correspondents’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.2, Nov. 1911, p.233.
- ‘Exports from Beirut, Syria to the United States of America’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, p.375.
- ‘The Chamber’s 2nd Annual Meeting’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.388-96.
- ‘American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.388-400.
- ‘Cairo Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, p.462.
- ‘Smyrna Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.1, No.4, March 1912, pp.448-54.
- ‘Cairo Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.18.
- ‘Smyrna Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.50.
- ‘Hon W. Stanley Hollis’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.97.
- ‘Beirut Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, p.97.
- ‘Salonica Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.1, June 1912, pp.98-9.
- ‘Salonica Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.2, Sept. 1912, p.152.
- ‘International Congress of Chambers of Commerce’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.2, Sept. 1912, p.204.
- ‘American Chamber of Commerce for the Levant Beirut Branch’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.3, Dec. 1912, p.213.
- ‘Notice Regarding Membership’, *Levant Trade Review*, Vol.2, No.3, Dec. 1912.
- ‘American Trade Relations with the Near East’, *Levant Trade Review*, (undated volume, after 1912), pp.4-11

- ‘Suleiman Effendi Bustani’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.1, June 1913, p.76.
- ‘Beirut Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.1, June 1913, p.77.
- ‘American Commercial Organizations in Foreign Countries’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.206.
- ‘Invitation to Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.225.
- ‘Letter from Beirut, Syria’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.3, Dec. 1913, p.280.
- ‘The Chamber’s Banquet’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.303-14.
- ‘Hapag’s New Levant Line”, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, p.394.
- ‘Salonica Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.3, No.4, March 1914, pp.350-4.
- ‘American Commercial Excursion into the Mediterranean’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.1, June 1914, pp.50-6.
- ‘Trade of Turkey’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.2, Sept. 1914, p.134.
- ‘Salonica Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.3, Dec.1914, p.282.
- ‘Our 5th Annual Meeting’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.4, March 1915, pp.315-9.
- ‘Smyrna Branch American Chamber of Commerce for the Levant’, *Levant Trade Review*, Vol.4, No.4, March 1915, p.346.
- ‘Empire News’, *The Orient*, (Vol. I/No.47), 8 March 1911, p.6.
- ‘American Chamber of Commerce for Turkey’, *The Orient*, (Vol. I/No.50), 29 March 1911, p.5.

Copyrighted Works

- Babacan, H. and Avşar, S.: *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Binbaşı Mustafa Rasim: *Memalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası*, Tophane-i Amire Matbaası, 1305.
- Bryson, T.A.: “Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 4, Sep. 1974, pp. 450-467.
- Gordon, L.J.: *American Relations With Turkey*, London, 1932.
- Görgün, H.: ‘Mısır’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, 2004, pp. 569–75.
- Güneş, İ.: *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

- Kk, H.: ‘Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations 1911–1931’, unpub. M.Sc.Thesis, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Rankin, R.: *The Inner History of the Balkan War*, Constable and Company, London, 1914.
- Ravndal, G.B.: *Turkish Markets for American Hardware*, U.S. Government Printing Office, Washington, 1917.
- Rixford, G.P.: *Smyrna Fig Culture*, U.S. Department of Agriculture, Washington, 1918.
- Selanik Vilayet Salnamesi*, Selanik, 1325.
- Selam, S.A.: *Beyrut Şehremininin Anıları, 1908-1918*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- Toprak, Z.: *Türkiye’de Milli İktisat*, Dogan Kitap, İstanbul, 2012.
- Turan, Ő.: ‘Levant’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.27, 2003, pp.145–7.
- Umar, . O.: ‘Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya’nın Beyrut’u Bombardımanı’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Vol.51, 2001, pp.727-864.

II. Abdülhamid Döneminde Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi Işığında Mekteb-i Bahriye’de Eğitim ve Öğretim

Education and Training at the Mekteb-i Bahriye (Naval Academy) During the Reign of Abdülhamid II in Light of the Naval Military Schools Regulations

Muhammet Sebahattin KURTARAN*

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

ORCID: M.S.K. 0009-0001-0035-1682

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muhammet Sebahattin Kurtaran,
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail:

muhammetskurtaran@gmail.com

Başvuru/Submitted: 22.07.2024

Revizyon talebi/Revision requested:
13.09.2024

Son revizyon/Last revision received:
27.09.2024

Kabul/Accepted: 27.09.2024

Atıf/Citation: Kurtaran, Muhammet Sebahattin. "Education and Training at the Mekteb-i Bahriye (Naval Academy) During the Reign of Abdülhamid II in Light of the Naval Military Schools Regulations." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 73-107. <https://doi.org/10.26650/YTA2024-1520476>

ÖZ

Mekteb-i Bahriye, Osmanlı Devleti’nde askerî denizcilik eğitiminin modernleşmesinde ve okul düzeni almasında öncü bir rol oynamıştır. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, mektep kuruluşundan bu döneme kadar 100 yılı aşkın bir denizcilik eğitimi tecrübesine sahip olmuştur. Mektebin müfredatının, dünyada denizcilik alanında yaşanan teknik gelişmelere uygun olarak hazırlanmasına gayret edilmiş ve bahriye sahasındaki ilerlemelerin takip edilmesine önem verilmiştir. Bu düzende, mektepte yetişmiş olan nitelikli insan gücü başta donanma olmak üzere devletin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. Bu makale ile II. Abdülhamid döneminde, Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi çerçevesinde, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken Mekteb-i Bahriye’nin eğitim-öğretim düzeni ile idari işleyişi ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra döneme ait arşiv belgeleri ışığında talimatnâmede yer verilen kuralların ne seviyede uygulamaya aktarıldığı incelenmiştir. Ayrıca mektepte görev yapan muallimlerin profilleri, talebelerin geldikleri okullar, Osmanlı coğrafyasında yaşadıkları mahaller, baba meslekleri talimatnâmenin uygulandığı dönem göz önünde bulundurularak, devrin belgelerindeki bilgiler ışığında tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekteb-i Bahriye (Bahriye Mektebi), Askerî Denizcilik Eğitimi, II. Abdülhamid, Osmanlı Bahriyesi, Osmanlı Donanması

ABSTRACT

Mekteb-i Bahriye (The Naval Academy) played a pivotal role in the modernization of military maritime education and school organization within the Ottoman Empire. By the late 19th century, the institution had accumulated over a century of experience in maritime education since its establishment. This article

examines the educational system and administrative operations of Mekteb-i Bahriye during the reign of Abdülhamid II, spanning the transition from the 19th to the 20th century, within the framework of the Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye (Naval Military Schools) Regulation. The study also evaluates the extent to which the rules outlined in these regulations were implemented, based on archival documents from the period. Additionally, the article seeks to analyze the profiles of the teaching staff, the educational backgrounds of the students, their geographic origins within the Ottoman Empire, and the professions of their fathers, drawing on data from contemporary documents to contextualize the era in which the regulations were applied..

Keywords: Mekteb-i Bahriye (Naval Academy), Military Maritime Training, Abdülhamid II, Ottoman Maritime, Ottoman Navy

Extended Abstract

Mekteb-i Bahriye (The Naval Academy) played a vital role in aligning the military maritime education of the Ottoman Empire with a structured school discipline framework. It was instrumental in training the qualified personnel required for the state's navy and maritime administration. Students who were educated at the Mekteb-i Bahriye became qualified naval officers and served at various levels of the state, primarily within the navy. This article examines the activities of the Mekteb-i Bahriye during the reign of Abdulhamid II, focusing on the Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye (Naval Military Schools) Regulation. By the early 1900s, the academy had accumulated over a century of experience in military maritime education, which provided the basis for analyzing its internal operational structure. In addition to exploring the theoretical framework of the academy's administration, this study aims to reveal the extent to which the regulation was implemented in practice using archival documents from the period.

In addition to serving as educational institutions, schools are integral parts of society, consisting of individuals whose backgrounds reflect the socio-cultural dynamics of their time. Documents such as student petitions submitted during school applications, grade slips, and notebooks containing information about the school provide valuable information about various aspects of Ottoman society. These records help clarify which regions of the Ottoman Empire the students came from, which schools they previously attended, and the professions of their fathers, thus shedding light on the broader social context of the period. Within the framework of the article, the human resources of the Mekteb-i Bahriye were evaluated under the guidance of archival records.

The primary sources for this article are archival materials found in the Presidential Ottoman Archives. These include documents related to the Mekteb-i Bahriye (The

Naval Academy) transferred from the Naval History Archive to the Ottoman Archives. These are complemented by naval annals, period documents, memoirs, and previously written theses and articles on the subject.

This article examines the status of the Mekteb-i Bahriye during the reign of Abdülhamid II, from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century, within the framework of the Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye (Naval Military Schools) Regulation and archive documents of the period. The following questions are addressed within the boundaries of this review:

- How did the Mekteb-i Bahriye function at the beginning of the 20th century?
- What were the practical applications of the instructions in the Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Regulation?
- Which courses were included in the academy's curriculum?
- What were the profiles of the teachers teaching at the Mekteb-i Bahriye and what were the expectations from them?
- From which schools did the accepted students graduate?
- Which regions of the Ottoman Empire did the students represent?
- What were the professions of the students' fathers? Were applications to the Mekteb-i Bahriye limited to the children of naval personnel, or did they also include children of individuals from other professions?

The findings demonstrate that the implementation of the Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Regulation during Abdülhamid II's reign is well-documented through archival materials. The courses offered at the academy reflected advancements in maritime technology of the period. A significant proportion of the instructors were graduates of the Mekteb-i Bahriye, and they were expected not only to teach but also to produce scholarly works on maritime education and translate relevant foreign texts. The students admitted to the academy came from Istanbul and its surrounding regions, as well as various parts of the Ottoman Empire. Analysis of available records indicates that applicants came from diverse professional backgrounds, as reflected in the occupations of their fathers. Overall, the Mekteb-i Bahriye provided its graduates, educated within the Ottoman educational system, with opportunities to pursue careers in the navy and serve at different levels of the state apparatus.

Giriş

Osmanlılar kuruluş yılları itibariyle bir kara devleti özelliği gösterse de yüzyıllar içerisinde hâkim oldukları topraklar onları karalar ile sınırlandırılmayacak bir konuma kavuşturmuştur. Özellikle Anadolu’da fetihlerin ilerlemesi ve sahillere ulaşılmasıyla birlikte karada güçlü kalmanın en önemli koşullarının başında denizlerdeki hâkimiyetin geldiği görülmüştü. Bu durum hedefleri büyük olan bir devlet için göz ardı edilemez bir gerekliliktir. Zira tarihte adından söz ettiren devletler arasında denizlerde hâkimiyet kurmuş olanların öne çıkması, bunu açıklıkla göstermektedir. Osmanlılar da güçleri ölçüsünde denizlerde söz sahibi oldular.

Denizcilik, karadan farklı olarak kendine ait koşulları ve kültürü olan bir sektördür. Bilgi eksikliği ve tecrübesizlik denizciliğin kabul edebileceği bir durum değildir. Bu nedenle çağın deniz teknolojisinin ve güncel gelişmelerinin içerisinde yer almak, insan gücünü nitelikli bir şekilde yetiştirmek ve doğru organizasyonu sağlamak bu sektörde vazgeçilmez bir husustur. Dolayısıyla bir devlet dönemin deniz teknolojisine uygun gemilere sahip olabilir. Ancak onları etkin bir şekilde kullanabilecek, gerektiğinde inşasını ve tamirini sağlayabilecek insan gücünün olması, devletin denizlerdeki organizasyonu için nitelikli gemileri deniz gücü içerisinde barındırmak kadar mühimdir. Elde olan insan potansiyelinin doğru olarak kullanılmasında eğitim en hayati noktada yer almaktadır. Eğitimin doğru planlanması ve uygulanması devletin insan gücü zenginliğinin etkin kullanılmasını sağlamaktadır.

Yukarıdaki genel değerlendirmelere Osmanlılar açısından baktığımızda imparatorluğun zirveye ulaştığı dönem sonrası gerilemenin başlaması ve denizlerde ilk ağır darbenin İnebahtı’da (1571) yaşanması akabinde ikinci ağır yenilgi ile Çeşme’de (1770) karşılaşılması, hem acı bir ders hem de denizcilik alanında bir dönüm noktası olmuştur.¹ Osmanlı donanmasının 6 Temmuz 1770 tarihinde Baltık’tan gelen ve bünyesinde kapak², firkateyn³ gibi gemileri barındıran Rus donanması tarafından mağlup edilmesi, Osmanlı adına sarsıcı bir etkiyi beraberinde getirmişti. Bu savaşta Osmanlı Devleti’ne

1 İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, Küre Yayınları, İstanbul, 2007, s. 55.

2 Kapak: İkinci sınıf iki ambarlı harp gemilerinden olup güvertesinden başka her bordasından iki sıra topu olan kalyondur. Güvertesinden başka top ambarı ve tavlon denilen ikinci kat güvertesinde top bulunurdu. Top mevcudu seksen ile yüz on arasındaydı. Cençileriyle beraber mürettebatı sekiz yüz ile bin olarak değişmekteydi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 472.

3 Firkateyn: Ahşap harp gemisi olup güvertesinin altında bir batarya topu vardır. Firkateynlerde otuz iki toptan elli iki topa kadar bulunurdu. Daha büyük olan firkateynler de bulunmaktaydı. Güverte ve top ambarlarında birer sıra topu bulunmakla birlikte yetmiş dört topa kadar mevcuttu. Bkz. *Kamûs-ı Bahri Deniz Sözlüğü*, der. Süleyman Nutki, haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 92.

ait içerisinde hatt-ı harp, firkateyn, üç direkli gemi, kadirga⁴ ve diğer türde gemilerle birlikte 62 adet gemi Ruslar tarafından yakılmak kaydıyla kullanılamaz hâle getirilmişti. Bunun yanı sıra altı gemi de Rusların kontrolüne geçmişti. Çeşme’de alınan mağlubiyet Osmanlı deniz gücünün yeterli seviyede olmadığını düşündürse de esasında Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın⁵ muhalif duruşuna rağmen Osmanlı donanmasını dar bir alanda birbirine bitişik şekilde demirleyerek düşman gemilerinin taarruzuna imkân veren Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa’nın stratejik ve taktiksel kusurlarının bir neticesiydi.⁶ Rus donanmasının Osmanlılara karşı almış olduğu bu galibiyet Ruslara Akdeniz ve Ege’deki faaliyetlerini daha zahmetsiz bir şekilde devam ettirebilme fırsatını verdi.⁷ Çeşme’nin ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar denizlerde Osmanlıların yeni adımlar atmasının hayati bir ihtiyaç olduğunu gözler önüne serdi. Böyle bir atmosferde nitelikli ve eğitilmiş insan gücüne olan ihtiyaçla birlikte modern denizcilik eğitiminde Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn ile temeli atılan Mekteb-i Bahriye’yle devam eden süreç başlamış oldu.

1. Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar Mekteb-i Bahriye’de Eğitim

Osmanlı’da ilk modern denizcilik eğitiminin verildiği kurum olan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn’un açılmasında 1768’te başlayan 1774’e kadar devam eden Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı ordusunun teknik anlamda zayıflık içinde olmasının mühim bir etkisi vardı. Osmanlı-Rus mücadelesi sırasında topçuluğun çağın koşullarına uygun hâle getirilmesi çalışmaları önem kazandı. Bu süreçte Ekim 1772’de açılan ve bir yıl faaliyet gösteren bir topçu okuluna rağmen savaşta bir tesiri görülmemişti. Osmanlı donanmasının yeniden yapılandırılması teşebbüsleri de Çeşme yenilgisinin ardından istenilen seviyeye ulaşamadı. Yeni dönemde atılacak reform adımlarında eğitilmiş personelere duyulan gereksinim bir deniz mühendishanesinin gerekliliğini ortaya koydu.⁸ İlk adım olarak bu kapsamda Baron de Tott’un gözetiminde ve Kermovan’ın yönetiminde 29 Nisan 1775’te ilk adım atıldı.⁹ Tersâne-i Âmire’de Darağacı mevkiinde eski

4 Kadirga: Gayet uzun ve dar, kısmen su seviyesinde denecek kadar alçak ve hareketleri pek seri gemilerdir. Limanlara giriş çıkışta ve düşman gemisine saldırı esnasında kürekle, denize açıldıktan sonra ve hava rüzgârlıken yelkenle hareket ederdi. Bkz. İdris Bostan, *Osmanlılar ve...*, s. 117.

5 Osmanlı Devleti’nde kaptân-ı deryâlık ve sadrazamlık yapmış Gazi Hasan Paşa hakkında bilgi için bkz. Mahir Aydın, “Cezayirli Gazi Hasan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 501-503.

6 Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 33.

7 Münir Aktepe, “Çeşme Vakası”, *DİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 289.

8 Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn”, *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 513.

9 Mustafa Kaçar, “Tersâne Mühendishanesi’nden Bahriye Mektebi’ne Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 9, S. 1-2, s. 54.

gemilerin konulduğu hangarların birinde faaliyete geçirilen denizcilik eğitimi, müessese olarak “Riyaziye Mektebi” yahut “Hendesehâne” ismiyle anılmaktaydı.¹⁰

Baron de Tott’un sınav yaparak seçtiği ilk talebeler genelde temel riyaziye (matematik) bilgisi olan eski kaptanlardan, onların ya da yüksek makamlardaki bazı devlet görevlilerinin çocuklarından meydana geliyordu. Eğitim için ihtiyaç duyulan bazı kitaplar ve aletler Fransa’dan getirilmişti. İlk dönemlerden itibaren talebelere Kermovan tarafından riyaziye ağırlıklı dersler verilmekteydi. Osmanlı Devleti’nin iyi eğitilmiş nitelikli denizcilere ihtiyaç duyması ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın da talebiyle ders programında hendese, coğrafya ve deniz mühendisliği derslerine öncelik verecek şekilde düzenlendi. Okulun nizamnâmesi 1776 başlarında hazırlandı. Okula on öğrenci alınırken, bir hoca ve yardımcısı ile bir alet muhafızından oluşan üç kişilik maaşlı kadro tayini gerçekleştirildi. Okulun ilk hocası olan Cezayirli Seyyid Hasan Bey, aynı zamanda birkaç dile de hâkimdi. Rus savaşı nedeniyle okuldan kaptan olarak ayrılmış olan Cezayirli Seyyid Hasan Bey, Kılburun Deniz Muharebesi’nde alınan mağlubiyetten sorumlu tutularak idam edildi. İlerleyen senelerde hocalık görevi Seyyid Osman, Gelenbevî İsmâil, Palabıyık Mehmed Efendiler gibi devrin matematikçileri tarafından yürütüldü.

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün 1781’de Mühendishâne-i Tersâne-i Âmire olarak adlandırılmaya başlandı. 1784 yılında Halil Hamîd Paşa’nın sadâreti sırasında mektep yeniden düzenlendi. İlk olarak yer darlığının giderilmesine çalışıldı. Ardından mektep, tersâne zindanını yakınında üç ambarlı kalyonların yapıldığı mevki civarında yeni yapılan birkaç odalı bir binaya taşındı. Bu dönemde ders programı da yeniden ele alındı. Eğitim kadrosu Fransa’dan getirilen Lafitte Clave ve Monnier adlı mühendislerle desteklendi. Gelenbevî ve Kasapbaşızade İbrahim efendiler hendese ile ilgili derslerde görevlendirildi. Mektepteki eğitime katkı sağlamak haricinde harita çizen, müstahkem mevkiilerin takviyesiyle ilgilenen, teknik hizmet sunan Fransız mühendis ve subayları, 1787-1788 Osmanlı-Rus/Avusturya Savaşı nedeniyle rakip devletlerin karşı çıkmalarından dolayı ülkelerine geri çağırıldılar.¹¹ Savaş sonrası yaşanan tecrübeler ışığında, 1793 yılında inşasına başlanan Lağımçı ve Humbaracı ocaklarında bulunanların eğitilmesinden sorumlu olmasının yanında harp okulu olarak da hizmet sunacak yeni bir mühendishânenin kurulması göz ardı edilemez bir noktaya geldi. 1795’te inşası biten kuruma Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün adı verildi.¹²

10 Kemal Beydilli, “Savaş Eğitiminde Okullaşma (1775-1807)”, *Türk Denizcilik Tarihi*, C. 2, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2009, s. 275; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 23-24.

11 Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün”, s. 513.

12 Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün”, *DİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 515-516.

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'da hocalık yapabilecek seviyedeki kişilerin sayısı sınırlı olduğundan her iki mühendishânenin eğitim-öğretim faaliyetleri birleştirildi.¹³ Deniz mühendishânesinde 1797'de dersler dört ana grup halinde devam ettirilmekteydi. Bu dersler; harita ve coğrafya, seyr-i sefâin, gemi inşası, kılâ' hendese ve istihkâm idi. Hem kara mühendishânesi hem de deniz mühendishânesi için 1797 yılı önemli bir tarihti. Bu yıllarla birlikte Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'a derya fenleri ve kalyon inşası, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'a ise istihkâm ve hendese çerçevesinde kale inşası ve kara askerliği ile ilgili savaş bilimlerinin öğretilmesi yetkisi verilerek kara ve deniz mühendishâneleri birbirinden ayrıldı.

III. Selim (1789-1807) devri reformlarının yürürlük kazandığı Nizâm-ı Cedid döneminin yıkıcı bir isyanla sona ermesi (1807) ve okulda görev yapan hocaların maaşlarının yeterli seviyede olmaması Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'daki eğitimi menfi yönde etkiledi. Bu olumsuz durum sonraki dönemlere de sirayet etti. Hatta Sultan II. Mahmud (1808-1839) devrinde Kaptân-ı Deryâ Koca Hüseyin Paşa'nın¹⁴ kaleme aldığı 1824 tarihli bir raporda bu konulara yer verildi.¹⁵

Deniz mühendishanesinden mezun olan seyr-i sefâin kısmı öğrencileri ilk olarak savaş gemilerinde jurnal hocası (seyir zâbiti) daha sonra levâzım hocası (levâzım zâbiti) ardından başhoca, son olarak da yapılan sınavı geçerek kaptan olmaktadır. Ayrıca inşaiye kısmından mezun olanlar ise gemi mimarı olarak görev yapmaktaydılar. Bu düzen III. Selim döneminde ve onu takip eden dönemde de devam etmiştir.¹⁶

Bahriye Mektebi binası, Kasımpaşa'da çıkan ve tersâneyi de etkileyen yangın sırasında büyük zarar gördü (1821). Bu durumdan dolayı aynı bölge içerisinde yer alan bir bıçkı mağazası düzenlenerek okul haline getirildi. Ardından öğrenciler geçici olarak buraya yerleştirildiler. Yeniçeriliğin 1826'da ilga edilmesi ve geleneksel kurumların kapatılarak yerlerine Batı tarzında yenilerinin açılması esnasında Kasımpaşa'da bulunan Gazi Hasan Paşa Konağı satın alındı. Bu konak yıkılıp yerine 400 öğrenciye eğitim verebilecek yeni bir okul binası yapımına başlandı (1828). Hâlihazırdaki okul da geçici olarak Heybeliada'ya taşındı. 1838 yılında Kasımpaşa'da inşa edilen binanın tamamlanmasının ardından okul yeniden oraya taşındı.

13 Emin Yakıtal, "Bahriye Mektebi", *DİA*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 510.

14 Osmanlı Devleti'nde kaptanıderyâlık ve sadrazamlık yapmış Koca Hüseyin Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

15 Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn", s. 514.

16 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 122.

Bu süreçte kara ordusunun piyade ve süvari birimlerine subay yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne ismiyle bir okul açıldı (1834). Kara okulunun ismine riayet edilerek Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun’un adı da Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne olarak zikredilmeye başlandı. İlerleyen süreçte Mekteb-i Bahriye’nin binası öğrenci kapasitesine yetmediğinden okul 1846’da son olarak tekrar Heybeliada’ya taşındı.¹⁷ Bu karar sonrası Bahriye Mektebi’ne alınan 14 ila 16 yaşlarındaki öğrencilerin okuldaki mesleğe yönelik dersleri takip etmekte zorlandıkları görüldü. Üzerinde durulan bu hususun eğitim-öğretim açısından ulaşılmak istenilen hedefe varılmasını geciktirdiği fark edildi. Bunun üzerine Bahriye Meclisi tespit edilen bu soruna çare aradı. Bu dönemde ibtidaî (ilkokul) ile âlî (yüksekokul) tahsili arasında ortaöğretim sınırlı olduğundan ve Mekteb-i Bahriye’nin mevcut dört sınıfı “âlî” kabul edildiğinden, ortaöğretimin karşılığı olacak kademenin açılması ihtiyacı belirdi. Böylece Mekteb-i Bahriye’nin idadî kısmının kurulmasına ve her yıl Recep, Şaban ve Ramazan aylarında okula öğrenci alınmasına karar verildi. Ayrıca idadî tahsilini başarı ile tamamlayanlar Mekteb-i Bahriye’nin âlî kısmına kabul edilecekti (1852).¹⁸

Sultan Abdülaziz (1861-1876) tahta çıkışının ardından Osmanlı donanmasını büyük denizci devletlerin donanmalarının seviyesine çıkarabilmek için önemli bir çaba gösterdi. Padişahın bu bakış açısı çerçevesinde Bahriye Mektebi’ne alınacak öğrenci sayısının artırılması, eğitim-öğretimde ilerleme kaydedilmesi hedeflendi. Bu dönemde denizcilik alanındaki gelişmeler öğretimin daha teknik bir düzeyde planlanmasını gerektirmişti. Bahriye Mektebi içerisinde güverte ve inşaiye eğitimi yanında buhar eğitimi de verilmeye başlandı. Bahriye Mektebi’nde üzerinde durduğumuz dönemde toplam sekiz yıllık teorik ve pratik eğitim verilmekteydi (Dört yıl idadî, iki yıl harbiye, iki yıl eğitim gemisi). 1875 yılında Kasımpaşa’da Bahriye Rüşdiyesi açıldı. Mekteb-i Bahriye’nin idadi sınıflarına bu okuldan öğrenci alındı. Daha sonra aynı okulda Menşe-i Küttab sınıfı açıldı. Rüşdiye eğitimini bitirdikten sonra kâtip olmak isteyenler iki yıl bu sınıfta okuyarak “brik kâtibi” olarak tersânede ve donanmada görevlendirildi.¹⁹

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) devriyle birlikte Mekteb-i Bahriye bir asırlık süreci geride bırakmış donanımlı bir eğitim kurumuydu. Bu süreç belli bir tecrübeyi de beraberinde getirmişti. Denizcilik eğitiminde teorik bilginin yanında pratiğin önemi göz ardı edilemez bir durumdu. II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Bahriye’de talebeler,

17 Emin Yakıt, “Bahriye Mektebi”, s. 510; Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928-1939)*, İkinci Kitap, Deniz Matbaası, İstanbul, 1941, s. 15-17; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve...*, s. 509-510.

18 *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, t.y., s. 43.

19 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara, 1973, s. VIII.

bahriye sınıfında geçirdikleri iki yıllık eğitimin devamında mülâzım-ı sâni rütbesiyle talim gemisine gönderildiler. Burada mektepte öğrendiklerini iki sene daha uygulama yaparak pekiştirmeyi sürdürdüler. Daha sonrasında mülâzım-ı evvel olarak donanmada vazifelendirildiler.²⁰ Bu dönemde bahriye sahasında hizmetleriyle İngiliz Hobart Paşa ve Woods Paşa ile Alman Starcke Paşa ve Kalau von Hofe Paşa gibi yabancı müşavirler dikkat çekmişlerdir. Askerî denizcilik eğitimine katkıları açısından değerlendirildiklerinde Henry Woods'un hizmetleri içerisinde Mekteb-i Bahriye'de muallimlik görevinde bulunmasını ayrıca zikretmek gerekir. Starcke Paşa ise mektep ile ilgili bir rapor hazırladı. Kalau von Hofe ise padişah iradesiyle 1892'de Mekteb-i Bahriye'nin tanzim edilmesine memur edildi. Buna göre haftada iki gün mektepte talebelere harp ilmini (fenn-i harb) öğretecekti ve Tersâne-i Âmire'de Selimiye fırkateyninde topçuluk dersi verecekti. Ayrıca mektebin programıyla ilgili fikirlerini paylaşacaktı.²¹

2. Mekâtib-i Askerîye-i Bahriye Talimatnâmesi Çerçevesinde Mekteb-i Bahriye'de Eğitim-Öğretim

Mekteb-i Bahriye 19. yüzyılı tamamlarken artık yüz yılı aşmış bir askerî eğitim kurumuydu. Böyle bir okulun kendine ait bir kültürü ve disiplini olması olağan bir durumdu. Bir asrı tamamlayıp yeni bir yüzyıla geçerken mektebin işleyişini görebilmek noktasında Mekâtib-i Askerîye-i Bahriye Talimatnâmesi, önemli veriler sunmaktadır. Bu önemli talimatnâme, 8 Ekim 1897 (26 Eylül 1313) tarihinde Mekteb-i Bahriye'den Bahriye Kütüphanesi'ne²² gönderilmiştir. Toplamda 64 bendlik Mekâtib-i Askerîye-i Bahriye Talimatnâmesi'nde mektebin eğitim-öğretim programı ve idarî işleyişi ile ilgili mühim bilgiler yer almaktadır.²³ Talimatnâme kitapçığı üzerinde yazan tarih ve döneme ait arşiv belgeleri ile diğer kaynaklar talimatnâmenin II. Abdülhamid döneminde mektepte uygulandığını göstermektedir.

20 *Deniz Harp Okulu...*, s. 58.

21 Selman Soydemir, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 67-144; Ali Fuat Öreç, "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 412. Starcke Paşa'nın Mekteb-i Bahriye ile ilgili hazırlamış olduğu raporun değerlendirmesi için bkz. Mehmet Korkmaz, "II. Abdülhamid döneminde Bahriye Mektebi'nde Eğitim Reformuna Yönelik Starcke Paşa'nın Islahat Layihası", *Uluslararası Türk Askerî ve Öğretim Tarihi Sempozyumu Bildirileri 16-17 Eylül 2021*, C. II, İstanbul, 2022, s. 155-171.

22 Bahriye Kütüphanesi hakkında genel bilgi için bkz. Mehmet Korkmaz, "Bahriye Kütüphanesi", *Z Tematik Dergi*, Kütüphane, 2021/5, s. 106-107; Mehmet Korkmaz, "Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresi'nin Kurucu Müdürü Mehmet Hikmet (Salahor) Paşa (1863-1934): Hayatı, Askerî Faaliyetleri ve Eserleri", *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, S. 43, 2020, s. 109-154.

23 *Mekâtib-i Askerîye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla Umûr-ı Askerîye ve Tedrisiyye ve Dâhiliyesi Hakkında Müceddeden Tanzim Kılınan Talimat*, Mekteb-i Bahriyeden, 26 Eylül 1313, İstanbul Deniz Müzesi Kütüphanesi, Demirbaş no: 823.

Mekâtib-i Askerîye-i Bahriye Talimatnâmesi'nin ilk bendinde Haddehâne ve Kasımpaşa Rüşdiyesi'nin Mekteb-i Bahriye'ye bağlı olduğu, adı zikredilen okullarda eğitim-öğretimin kurallara uygun sürdürülüp sürdürülmediğinin Mekteb-i Bahriye'den gönderilecek memurlarla denetleneceği belirtilmiştir. Talimatnâmenin bu maddesinde bahriye ile ilgili eğitim faaliyetlerinde Mekteb-i Bahriye'nin üst kurum olarak konumlandırıldığı ve eğitim-öğretimi kontrol edici pozisyonda yetkilendirildiği vurgulanmaktadır. Ayrıca ilgili madde adı geçen kurumların Mekteb-i Bahriye ile olan organik bağına göstermesi açısından da önemlidir. Talimatnâmenin ikinci bendi, mektebe kaydolan talebenin eğitim süresi hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre talebe dört yıl idadî, iki yıl bahriye sınıflarında eğitim gördükten sonra diplomasını alarak mülâzım-ı sâni rütbesine ulaşacak, ardından iki yıl da eğitim gemisinde görev yaptıktan sonra mülâzım-ı evvel olarak donanmada görevine başlayacaktı.²⁴ Talebenin mektepte bulunduğu süreler ve geçirdiği aşamalar göz önünde bulundurulduğunda verilen eğitimde teorik bilginin pratiğe aktarılmasının bahriye mesleğinin doğası gereği vazgeçilemez ana kaidelerden biri olduğu görülmektedir. Talimatnâmenin üçüncü bendinde Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne'de yer alan sınıflarda okutulan derslerin yanında talim sefinesinde tedris olunun dersler ile Kasımpaşa Rüşdiyesi²⁵ ve Haddâd şakirdânının dersleri de belirtilmiştir. Talimatnâmeğe göre Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne'deki dersler ve eğitim gemisindeki tedrisat aşağıdaki listelerde belirtildiği şekildedir:

MEKTEB-İ BAHİRİYE İDÂDÎ SINIFLARININ DERSLERİ			
1.SINIF	Ders İsimleri	2.SINIF	Ders İsimleri
Ders Adetleri ²⁶		Ders Adetleri	
90	Usûl-i Hendese	90	Usûl-i Hendese
60	Cebr-i Adî	60	Cebr-i Âlâ
30	Târih-i Osmanî	30	Târih-i Umûmî
90	İngilizce	90	İngilizce
60	Kitâbet	60	Kitâbet
60	Resim	30	Menâzır
-	Hava müsaid oldukça ayak tâlimi	60	Resim
-	İhtiyarî Fransızca	-	Ayak Tâlimi

24 Talimatnamenin bu bendinde belirtilen kural İkdâm Gazetesi'nin Mekteb-i Bahriye ile ilgili haberinde okuyucuya şu şekilde aktarılmıştır: "Sâye-i mârifetvâye-i cenâb-ı padişahîden Mekteb-i Fünûn-u Bahriye-yi Şâhânedan mukaddema neşet idüb mülâzım-ı sânilik rütbesi tevcihiyle tâlim sefine-i hümayumunda iki sene müddetle amelîyat görmüş olan kırk bir efendinin uhdelerine mülâzım-ı evvellik rütbesi tevcihi hususuna lede'l-arz irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfepenâhi şerefsudur ve müteallik buyurulmuşdur." Bkz. İkdâm, 18 Muharrem 1319, nr. 2467, s. 2.

25 Kasımpaşa Rüşdiyesi hakkında yazılmış bir makale için bkz. Mehmet Korkmaz, "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi", *Tarih Dergisi*, S. 72, 2020/2, s. 115-137.

26 Ders programında geçen ders adetleri ifadesiyle verilmek istenilen bilgi ilgili sınıfın bir eğitim-öğretim yılı boyunca göreceği toplam ders saatidir.

-	-	-	İhtiyarî Fransızca
3.SINIF	Ders İsimleri	4.SINIF	Ders İsimleri
Ders Adetleri		Ders Adetleri	
40	Müsellesât-ı Müsteviyye	60	Müsellesât-ı Müsteviyye
60	Kutû-ı Mahrûtiyyât	60	Hikmet
60	Cerr-i Eskal-i Ecsâm-ı Salbe	60	Hendese-i Resmiyye
90	İngilizce	60	Kimyâ
60	Kitâbet	30	Hıfzu's-sıhha
30	Tarama	60	Kitâbet
20	Resim	30	Tarama
-	Ayak Tâlimi	30	Resim
-	İhtiyarî Fransızca	-	Ayak Tâlimi
-	-	-	İhtiyarî Fransızca
-	-	90	İngilizce

Talimatnâmenin beşinci bendinde sınıfların ders programlarında yer alan Fransızca'nın, ders saatleri haricinde olmak üzere talep eden öğrencilere ihtiyarî surette okutulacağı belirtilmiştir. Ders programlarına bakıldığında İngilizce'nin zorunlu dersler içerisinde yer aldığı Fransızca'nın ise tercihe bağlı (seçmeli) olduğu görülmektedir.²⁷ Bunun temel nedeni dönemin şartları dikkate alındığında İngiltere'nin denizlerde hâkim güç olması, deniz teknolojisi anlamında rakiplerine göre daha önde yer alması, İngiltere'nin bahriye sahasında örnek teşkil etmesi, güncel teknik gelişmelerin takibinin bu dilde yapılmak istenilmesidir. Zira bu dönemde âlî (yüksek) mektepler olan Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye'de Fransızca zorunluymken Mekteb-i Bahriye'de İngilizce zorunlu yabancı dil olarak okutulmaktaydı.²⁸ İçinde İngilizce dersinin de bulunduğu bahriye sınıflarına ait ders programı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu tablodan İngilizce dersinin diğer dersler içerisindeki ağırlığı görülebilmektedir:

27 H. 1319 tarihli Bahriye Salnamesine göre İngilizce muallimi olarak Ali Efendinin Fransızca muallimi olarak Osman Efendinin Mekteb-i Bahriye'de görev yaptıkları görülmektedir. Bkz. *Bahriye Salnamesi*, 1319.

28 Mekteb-i Mülkiye hakkında bilgi için bkz. Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye, 1859-1960: Tanzimat'ın Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020. Mekteb-i Harbiye hakkında bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Harbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 115-119. Mekteb-i Tıbbiye hakkında bkz. Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *DİA*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 2-5.

MEKTEB-İ BAHRİYE ²⁹			
Bahriye Sınıfları			
1.SINIF	Ders İsimleri	2.SINIF	Ders İsimleri
Ders Adetleri		Ders Adetleri	
60	Seyr-i Sefâin	60	Hey'et-i Bahriye
30	Topçuluk Fenni	60	Topçuluk Fenni
40	Hey'et-i Âdi	30	Gemicilik Fenni
30	Mebâdi-yi İnşaiyye	20	Torpedo
20	Târifat-ı Makine	20	Fenn-i Harb-i Bahriye
30	Ganâim Kavâidi	30	Hukûk-ı Düvel
30	Coğrafya-i Tabii	90	İngilizce
90	İngilizce	60	Kitâbet
60	Kitâbet	30	Harita-i Bahriye Ahzı
-	Kılınç Talimi	-	Kılınç Talimi
-	İhtiyârî Fransızca	30	İhtiyârî Fransızca
30	Târifat-ı Arma	-	-

Talimatnâmenin bir sonraki bendinde eğitim programında yer alan ilim ve fenlerin üç kısma ayrıldığı yazılmıştır. Bunlar riyaziye (matematik), nazariyat (teori), eşkâl ve talimdir. Eğitim içeriğinin sadece sınıflardaki dersler ve kitabî bilgilerden ibâret değil, aynı zamanda uygulamalardan da oluştuğu anlaşılmaktadır.

Yedinci bende üç kısma ayrılan derslerin zorluk seviyelerine göre “üss-i mizan” günümüz tabiriyle taban notu uygulamasının olduğu ifade edilmiştir. Buradaki amaç talebelerin belli bir başarının düzeyinin altında olmasının önüne geçilmesidir. Bu durum hem talebe hem de mektebin genel başarısı için önemliydi.³⁰

29 Makine Mühendisliği sınıflarında görülen dersler: 1.Sınıf; Tarifât-ı Makine, Hey'et-i Âdiye, Tarifât-ı Arma, Mebâdi-i İnşaiyye, İngilizce, Resm-i Makine, Kitâbet, Kılınç Tâlimi, İhtiyârî Fransızca. **2.Sınıf**; Fenn-i Makine, Tefâzuli ve Temami, İngilizce, Kitâbet, Torpedo, Resm-i Makine, Kılınç Tâlimi, İhtiyârî Fransızca. 3.Sınıf; Hesabât-ı Makine, Cerr-i eskâl-i Aliyye, Kuvve-i Tahmiliyye-yi Ecsam, Bi'l-Hesab-ı Resm-i Makine, İngilizce, Kitâbet, Hukuk-u Düvel. İnşaiyye Mühendisliği sınıflarında görülen dersler: 1.Sınıf; Mebâdi-i İnşaiyye, Hey'et-i Adiyeye, Tarifât-ı Arma, Tarifât-ı Makine, İngilizce, Kitâbet, Resm-i Makine, Kılınç Tâlimi, İhtiyârî Fransızca. 2.Sınıf; Fenn-i İnşaiyye, Tefâzuli ve Temâmi, İngilizce, Kitâbet, Torpedo, Kılınç Tâlimi, İhtiyârî Fransızca. 3.Sınıf; Hesabât-ı İnşaiyye, Kuvve-i Tahmiliyye-yi Ecsam, Cerr-i eskâl-i Aliyye, Bi'l-hesab-ı Resm-i İnşaiyye, İngilizce, Kitâbet, Hukuk-u Düvel, İhtiyârî Fransızca. *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla Umûr-ı Askeriyye ve Tedrisiyye ve Dâhiliyesi Hakkında Müceddeden Tanzim Kılınan Talimât*, 3. Bend.

30 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 1-7. Bendler.

Talimatnamenin sekizinci bendinde günde üç saat ders iki saat müzakere (etüt) yapılması ve hava koşullarının uygun olması halinde üçüncü dersin ardından genel talimlerin yapılması istenilmiştir.³¹ Talim, karada öğrenilenlerin denizde uygulamaya geçirilmesi adına okulun en mühim meselelerinin başında gelmekteydi. Eğitim gemisi ile eğitimin uygulamalı olarak pekiştirilmesi daha yoğun olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında mektepte görülen ve daha sonraki yıllarda da süregelen bir uygulamadır. Mesela 1863'te Hüdavendigâr isimli firkateyn, eğitim gemisi olarak kullanılmıştır. Aynı gemi 1872 tarihinde okulun son iki sınıfında yer alan talebeleriyle birlikte Tunus ve Trablusgarb'a gitmiştir. Muhbir-i Sürûr firkateyni 1873'te mekteb gemisi olarak sekiz ay boyunca Port Said, Süveyş, Aden, Basra ve Bombay'da bulunarak İstanbul'a geri dönmüştür. 1880 tarihinde Nüvid-i Fütuh briki³² talim için Gemlik ve İzmit Körfezi dolaylarında vazifelendirilmiştir. 1897'de tekrar Nüvid-i Fütuh gemisi İzmit Körfezi'nde mektebin son sınıf öğrencilerinin talim yapabilmesi için görevlendirilmiştir.³³ Örneklerini çoğaltabileceğimiz mektep gemisi ile uygulamalı eğitim, talebelerin tecrübe kazanması için mühimdi. 20. yüzyılda da bu uygulama devam etmiştir.³⁴ Talimatnâmede eğitim gemisi müfredatı aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

Eğitim Gemisi Dersleri			
1.SINIF	Ders İsimleri	2.SINIF	Ders İsimleri
Ders Adetleri		Ders Adetleri	
60	Top Talimi	60	Top Talimi
130	Alât-ı Rasadiyye Kullanımı	130	Alât-ı Rasadiyye Kullanımı
120	Fenn-i Navigasyon Ameliyyatıyla Harita-i Bahriye Ahzı	120	Fenn-i Navigasyon Ameliyyatıyla Harita-i Bahriye Ahzı
130	Usûl-i Mellâhiye ve Manevra-i Bahriye	130	Usûl-i Mellâhiye ve Manevra-i Bahriye
60	Fenn-i Makine	60	Fenn-i Makine
90	İngilizce	90	İngilizce
60	Tüfek Talimi	60	Tüfek Talimi
-	Limanda buldukça portolan kullanımı	-	Limanda buldukça portolan kullanımı

31 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 8. Bend.

32 Brik: İki direği kabasorta armalı yelkenli gemidir. Bkz. *Kamûs-ı Bahri...*, s.39.

33 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 4/57; BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 39/92; BOA, Y.PRK.ASK, 114/37; Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, yay. haz. Nurcan Bal, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s. 4-21; Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür Sultan II.Abdülhamid'in Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 123-126.

34 Amiral Ziya Vehbi Dümer hatıratında 1924 yılında Hamidiye gemisi ile talimlerini ve bu süreçte yaşadıklarını okuyucuya aktarmaktadır. Bkz. *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, yay. haz. Osman A. Kaynak, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 65-79.

Mekteb-i Bahriye’de talebelerin imtihan edilmesi konusuna 9-12 bendlerde yer verilmiştir. İşlenen derslerdeki öğrenme durumunu görmek için üç ayda bir hocalar tarafından öğrenciler sözlü (şifâhî) olarak hususi imtihan edileceklerdi. Belli bir periyotta öğrencilerin imtihan edilmeleri onların dersten öğrendiklerini düzenli tekrar etmeleri için mühimdi. Her yıl öğrencilerin bir üst sınıfa geçebilmeleri için yapılan genel (umumî) imtihanlarda hususi imtihanlar gibi sözlü olacaktı. Bahriye Nezareti tarafından tayin edilen mümeyyizler de bu imtihanlarda bulunacaklar ve imtihan cetvellerinde mümeyyizlerin mühürleri yer alacaktı. Bu döneme ait imtihan cetvelleri incelediğinde ilgili evraklarda imtihanlarda görev yapmış kişilerin isimleri ve mühürleri yer aldığı görülmektedir.³⁵ Buradan Bahriye Nezareti’nin imtihanların kurallara uygun yapılmasına verdiği değer açıkça anlaşılmaktadır. Yapılan genel sınavlardan bir dersten beş puandan daha düşük alan şakirdân sınıfını geçemeyecekti. Bunun yanında içinde bulunduğu sınıfın taban puanını (üss-i mizan) elde edemeyen öğrenciler de sınıfta kalacaklardı. Gerek idadi sınıflarında olsun gerek bahriye sınıflarında olsun iki defa kalan öğrenciler nefer olarak donanma-yı hümayuna gönderileceklerdi. Bu durum sınıf geçmenin ciddiyetini ve başarıdan ödün verilmediğini ortaya koymaktadır.³⁶

Talebelerin ahlâkî durumlarının takibi ve gerektiğinde uygulanacak yaptırımlar hakkındaki hükümlere 13 ve 14. bendlerde yer verilmiştir. Bir eğitim-öğretim yılı için talebe 50 ahlâk puanı verilmekteydi. Senenin sonunda öğrencilerin yıl içerisindeki durumları incelenip buna göre ahlâkî durumları belirlenmekteydi. Mektepteki eğitim tamamlandığında ahlâk notları diplomalarına işlenecekti. Eğer talebe 50 ahlâk puanının kırkını adaba ve askerî düzene aykırı hareketler ile kaybederse donanmaya nefer olarak gönderilecekti.³⁷ Öğrencinin ahlâk puanında eksilmeler yaşaması sonucunda alacağı ceza, mektebin disipline verdiği ciddiyeti göstermektedir. Döneme ait diplomalarda (şehâdetname) talebenin tavır ve davranışlarına ait değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Mesela Mekteb-i Bahriye’den Aşıkpaşalı Faik İsmail Efendi’ye 1900 tarihinde verilen diplomada talebenin tavır ve hareketleri ile ilgili şu değerlendirmeler yer almaktadır: “*Mumâileyh mukannenî olan elli numaradan elli numarayı kazanarak*

35 *Mekteb-i Bahriyye-yi Şâhâne ve Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmî Cedvelidir*, 1317; *Mekteb-i Bahriyye-yi Şâhâne ve Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmî Cedvelidir*, 1313. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başındaki imtihan cetvellerine bakıldığında imtihan cetvellerinin son kısımlarında “*Mekteb-i Fünun-ı Bahriyye-yi Şâhâne ve Leyli Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmîlerine Memur Buyurulan Mümeyyizân*” başlığı altında sınavlarda görevlendirilen kişilerin isimlerini ve görevli olduğu kurumların adları görülebilmektedir.

36 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyyenin Ders Programlarıyla...*, 9-12. Bendler.

37 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyyenin Ders Programlarıyla...*, 13-14. Bendler.

*nizamnâme-i mahsûsuna nazaran tavır ve hareketi aliyyü'l-a'lâ itibar olunmuştur.*³⁸ İsmail Efendi'den bir sonraki dönemde mezun olan Tirebolulu Mehmed Şükrü Efendi'ye verilen şehadetnamede de öğrencinin davranışları ile alakalı benzer ifadelerin olduğu görülmektedir.³⁹

Mekteb-i Bahriye'ye hariçten talebe kabul edilmesi meselesi talimatnâmenin 15 ve 17. bendleri arasına işlenmiştir. Dışarıdan Mekteb-i Bahriye'ye kayıt yaptırmak isteyen talebeler kabulleri için dilekçe vereceklerdi. Başvuru yapan talebe mektepte yapılacak imtihanında göstereceği başarıya göre idadının münasip sınıfına kaydolunacaktı. Ne kadar yetenekli olursa olsun bahriye sınıflarına kaydedilmeyecekti. Burada amaç öğrencinin mektep bünyesinde yer alan idadî sınıflarında gerekli eğitim alıp istenilen altyapıyı oluşturduktan sonra üst kademeye alınmasıdır. Mektebe kayıt yapılacak öğrencilerin yaşı 12'den küçük 16'dan büyük olamayacaktı. Çünkü denizcilik mesleğine erken yaşlarda başlanması ve ihtiyaç duyulan tecrübenin teorik ve pratik elde edilmesi mühimdi. Müracaat eden talebenin hastalığının olup olmadığına sıhhiye heyeti tarafından muayene edildikten sonra karar verilecekti. Mektebe öğrenci kabulünde vücut sağlığı ehemmiyet verilen bir durumdu. Öğrencinin sıhhati mektepte verilen pratik meslekî eğitimde göz önünde tutulan bir gereklilikti. Başvuru esnasında doldurulan öz geçmiş evrakında öğrencinin fizikî ve ruhsal sağlığı ile ilgili de sorular yer almaktaydı. Bu sorulardan bazıları şunlardı: “Çiçek, kızıl, kızamık çıkardı mı? Çiçeğe, tifoya, koleraya aşılandı mı? Hangi tarihlerde neye, kaç defa aşılanmıştır? Horlama, sayıklamak, gece kalkıp gezinmek gibi bir hâli var mıdır? Sıtma, sara, cinnet gibi bir hastalığı var mıdır?”⁴⁰ Okula kayıt için başvuru yapan öğrenciler mektebin genel imtihanlarının tamamlanmasının ardından dersler başlayana kadar müracaat edebilecek, dersler başladıktan bir ay sonra başvuranların müracaatları kabul olunmayacaktı. Burada eğitim-öğretimin başlangıcıyla birlikte okula alınacak öğrencilerin muntazam bir şekilde dersleri takip etmelerine verilen önem vurgulanmaktadır.⁴¹

38 Mekteb-i Bahriyye-i Şâhânenen fi Ramazan sene 1317 ve fi 13 Kânûn-ı Sâni sene 1315 (25 Ocak 1900)'de Aşıkpaşalı Faik İsmail Efendi'ye verilen şehadetnâmedir. Bkz. *Askerî Tarihimizde Diplomalara*, yay. haz. Halûk Perk, MSÜ Merkez Basım ve Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 369-370.

39 Mekteb-i Bahriye-i Şâhânenen fi Ramazan 1318 ve fi Kânûn-ı Evvel sene 1316 (23 Aralık 1900)'de Tirebolulu Mehmed Şükrü'ye verilen şehadetnâmedir. “*Mümâileyh mukannenî olan elli numaradan elli numarayı kazanarak nizamnâme-i mahsûsuna nazaran tavır ve hareketi aliyyü'l a'lâ itibar olunmuştur.*” Bkz. *Askerî Tarihimizde Diplomalara...*, s. 371-372.

40 Mekteb-i Bahriye-yi Şâhâne'ye kayıt olmak isteyen Hüseyin Avni Bey'in tercüme-i hâl varakası. Bkz. *İBB Atatürk Kitaplığı*, Demirbaş: Bel_Mtf_001579.

41 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 15-17. Bendler.

Mekteb-i Bahriye'ye 1894-1904 yılları arasında kayıt ve kabul için verilen arzuhâlere bakıldığında Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafından başvuru yapıldığı görülmektedir. İstanbul'un semtlerinde yer alan okullardan mezun talebelerin başvurularının diğer yerlere kıyasla daha fazla olması doğal bir durum olarak kabul edilebilir. Özellikle Mekteb-i Harbiye'ye kaynak teşkil etmesi amacıyla kurulmuş askerî rüşdiyelerden olan Fatih Askerî Rüşdiyesi, Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi, Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nden talebelerin başvuru dilekçelerinin fazlalığı dikkat çekicidir.⁴² Tek bahriye rüşdiyesi olan Kasımpaşa Bahriye Rüşdiyesi'nden şahadetnâme alan talebeler kural gereği imtihan edilmeden Mekteb-i Bahriye'ye alınmaktaydılar. Askerî rüşdiyeler dışında sivil rüşdiyeler olan Bayezid Rüşdiyesi, Beşiktaş Rüşdiyesi, Beylerbeyi Rüşdiyesi, Çeşme Rüşdiyesi, Galata Rüşdiyesi, Kapandakik Rüşdiyesi, Kocamustapaşa Rüşdiyesi, Makriköy Rüşdiyesi, Mirgün Rüşdiyesi, Hamidiye Rüşdiyesi, Üsküdar Rüşdiyesi, Vefa Rüşdiyesi, Kartal Rüşdiyesi, Tekfurdağı Rüşdiyesi, Gelibolu Rüşdiyesi, Eskişehir Rüşdiyesi, Cide Mekteb-i Rüşdiyesi, Tirebolu Rüşdiyesi, Trabzon Rüşdiyesi, Vize Mekteb-i Rüşdiyesi, Rodos Rüşdiyesi ve Limni Rüşdiyesi'nde eğitim almış talebelerden de Mekteb-i Bahriye'ye talep oluyordu. Ayrıca Hadika-i Marifet, Mekteb-i Feyziye, Mekteb-i Osmanî, Necm-i Terakki Mektebi, Şemsülmaarif Mektebi, Ravza-i Terakki Mektebi, Rehber-i Tahsil Mektebi ve Numune-i Terakki özel okul mezunlarının da mektebe kabul için dilekçe verdikleri dikkati çekmektedir.⁴³ Bunların dışında Bolu İdadisi, Bursa İdadisi, Gelibolu İdadisi, İzmir İdadisi, Kala-i Sultâniye İdadisi, Midilli İdadisi, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İdadisi, Mekteb-i Sultanî, Rodos İdadisi, Samsun İdadisi, Sinop İdadisi, Tekfurdağı İdadisi, Vefa Mülkiye İdadisi eğitimine başlamış olan talebelerden de mektebe dilekçe verenler oluyordu. Mektebe kabul için dilekçe veren adaylar imtihanlarının ardından uygun bulunanlar Mekteb-i Bahriye'ye ve Tüccar Kaptan Mektebi'ne yerleştirilirken; rüşdiye mezuniyeti koşulunu sağlamayanlar, imtihanda başarısız olanlar mektebe kabul edilmemekteydi. Dilekçelerden tespit edilebildiği kadarıyla mektebe kabul için talepte bulunanların baba meslekleri çeşitlilik göstermekteydi. Şöyle ki bahriye içerisinde görev yapan rütbeli askerler, vefat etmiş askerler, cami hatibi, kâtip, gümrük müdürü, tahlisiye memuru ve tersane işçisi baba mesleği olarak kaydedilenler arasında öne çıkmaktaydı. Bu durum

42 Askerî Rüşdiyeler hakkında yapılmış bir doktora çalışması için bkz. Emrah Berkant Patoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüşdiyeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018.

43 Müslümanların kurduğu özel mektepler ile ilgili yapılmış bir doktora çalışması için bkz. Nuri Güçtekin, *İstanbul'daki Müslim Özel Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2013.

genel anlamda bahriye ile ilgili kişilerin çocuklarının yanında farklı meslek gruplarına mensup olanların çocuklarının da bahriyeye talebinin olduğunu göstermektedir.⁴⁴

Talimatnâmede yer alan bir diğer konu makine ve inşaiye sınıfları için öğrenci alınması hususudur. Mekteb-i Bahriye’den sınıfında birinci, ikinci ve üçüncü olarak mezun olanlar erkan-ı harb olarak kaydolunacaklardı. Mektebi derece ile bitiren talebeler maarif madalyası⁴⁵ ile ödüllendirilmekteydi.⁴⁶ Her sene idadî dördüncü sınıfından makine ve inşaiye sınıfları talebesini belirlemek için sınıfın birinci, ikinci, üçüncü öğrencileri ayrılarak dördüncüsünden onuncusuna kadar yedi öğrenciye kuraya tabi olacaktı.⁴⁷ Kura meselesi bu dönemde mektepte bulunmuş öğrencilerin hatıratlarında da yer almıştır. Nitekim Bahriyeli Emin Efendi (Yüce), Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı hatıratında kura için şunları söylemektedir⁴⁸:

“Bahriye birinci sınıfın en mühim meselesi kura idi. Nazır dairesinde nazır, ders nazırı ve bir iki muallim ile dâhiliye zabiti hazır olduğu halde tabur olduk. Biz kuraya dâhil olmayacağımızdan birinci ve ikinci ile birlikte bir tarafa ayrılıp seyirci vaziyetinde bırakıldık. Kuraya dâhil olacak talebenin adedi kadar fiş hazırlandı. Ve o sene için lüzum gösterilen iki çarkçı ve iki inşaiye için dört fişe işaret konarak hepsi birden bir torbaya atıldı. İleriden yirmi kişinin kuraya idhali münâsib görüldüğünden sıra ile gelmeye başladılar. Kaptan olamamak korkusuyla herkesin rengi kaçmıştı. Bazılarının elleri titriyor ve fişi düşüyordu. Biz gayr-ı ihtiyari güliydük. Boş çıkanlar sevinerek koşup gidiyordu. Nihayet Kulaksızlı Mahir ve Sultanahmedli Yahya Efendilere çarkçılık ve Aksaraylı Mümtaz ve Şehreminli Rakım Efendilere de inşaiyelik isabet etti. Bundan bittabi pek meyyus oldular.”

Bu hatıratta talebelerin o dönemde kuraya bakış açısı net bir şekilde görülmektedir. Çarkçılık ve inşaiye alanında uzmanlaşmak meslek hayatları içerisinde görev aldıkları yerlerde işlerin layıkı ile yürütülmesinde kaptan olmaktan daha az mühim bir mesele değildi. Ancak kaptan olarak buldukları mevkilerde söz sahibi olmak ve rütbe almak subayların gözünde kıymetli bir yerdedi.

44 *Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Mektepler, defter nu. 4495, Mekteb-i Bahriye-yi Şâhâneye kabul edilecek şakirdanın imtihana mahsus defteridir. Adı geçen defter 75 sayfa üç ekten oluşmaktadır. R. 1310-1320 yılları arasında mektebe başvuran öğrencilerin arzuhallerini ve başvuruları sonucunda verilen kararları barındırmaktadır.*

45 Maarif madalyası, 23 Eylül 1901 tarihinde ihdas edilmiştir. Bu madalya ile ilgili dört maddelik bir nizamname bulunmaktadır. Nizamnamede madalyaların kimlere verileceği şu ifadelerle açıklanmaktadır: *“Mekâtib-i Âliye-i Askeriyye ve Mülkiyeden sınıfının birincisi ve ikincisi olarak ibrâz-ı liyakât ile şehadetnâme arz edenlere mahsus altın ve gümüş olarak (Ma'arif) namıyla ve numunesi veçhile bir kuta madalya ihdas buyurulmuştur.”* Bkz. Meryem Çekim, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Taltifat (1876-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2023, s. 43-44.

46 *DTA, Mektepler, 42/48.*

47 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla..., Mekteb-i Bahriyeden, 18. Bend.*

48 *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıratı*, yay. haz. Şakir Batmaz, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.74.

Mekteb-i Bahriye’de tedrisâtın hakkıyla yürütülebilmesinden sorumlu olan eğitim-öğretim personelinin görevleri talimatnâmede işlenen bir diğer konuydu. Mektepteki düzenin ve işleyişin sağlanmasında ders nazırı baş sorumluydu. Derslerin sorunsuz bir şekilde işlenmesinden ve vaktinde derslere girilip çıkılmasından ders nazırı mesuldü. Derslerin müzakere edilmesi aşamasında nöbetçi hoca ve yardımcısı nöbet usulüyle sınıfları gezerek öğrencilere derslerinde yardımcı olacaklardı. Hocalar, öğrencilerin hafta boyunca durumlarına takip edecekler, bunları ilgili deftere not düşecekler ve derslerin tamamlandığı çarşamba günü bu defterleri ders nazırına teslim edeceklerdi. Hocalar, öğrenciler hakkında deftere işledikleri notlarda 20 puan elde eden öğrenciler izin zamanları dışında da ödüllendirme babında İstanbul’a gitmelerine izin vereceklerdi. Talebe, yapılan notlandırmada 5 puanın altında kalırsa hocaları tarafından uygun görülene kadar izinsiz bırakılarak, başarısız olduğu derse çalıştırılacaktı.⁴⁹ Görüldüğü gibi kurallara uyan öğrencilerin davranışları ödülle takdir edilip, pekiştirilirken; hâl ve hareketlerinde özensiz olanların cezalandırılacağı belirtilerek ikaz edilmesi uygun görül-müştür.

Okulun hocalarından beklentilerin talimatnâmenin ilgili bendlerinde kendine yer bulunduğunu görmekteyiz. Talebeleri geleceğe hazırlayanların niteliği mektepte eğitim-öğretimin işleyişinde mühim bir yerdedir. Mekteb-i Bahriye’de görev yapan hocalar verdikleri derslerle alakalı olarak basılmak üzere üç yıl içerisinde kitap hazırlayacaklardı. Mektepten ayrılmaları halinde bu işi ardından gelen muallime devreceklerdi. Mektepte görev yapan hocalar tercüme ile bir kitap hazırlamaları halinde basılacak kitabın masrafı okul tarafından karşılanacaktı. Basılan eserden elde edilen gelirin yarısı kitabı hazırlayan hocaya yarısı mektebe kalacaktı. Ayrıca hocalar tarafından tercüme edilen kitapları ve işlenen derslerle ilgili konuları değerlendirmek üzere mektebin meclisi ayda bir kere toplanacaktı. Okulda verilen derslerde hedeflenen başarıya ulaşılabilmesi için mektebe tayin edilecek öğretmenler buna uygun seçilecekti.⁵⁰ Mektepte görev alan ya da alacak muallimlerinden sadece ders anlatmaları değil, aynı zamanda eser üretmelerinin beklenmesi muallimlerin var olan bilgiyi aktaran değil, aynı zamanda katkı da yapabileceği bir konumda olması istenilmekteydi. 19. yüzyılın son çeyreği 20. yüzyılın başı itibarıyla Mekteb-i Bahriye’de görev yapan muallimlerin Batı dillerinden özellikle İngilizceden tercümeleriyle de eğitim-öğretim materyallerinin zenginleşmesi

49 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 19-22. Bendler.

50 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 23-26. Bendler.

noktasında adımlar attıkları görülmektedir.⁵¹ Muallimler faydalı hizmetlerinde dolayı da ödüllendirilmekteydiler. Örneğin 1901 tarihinde yapılan kitâbet sınavlarında öğrencilerin takdire şâyân bir başarı göstermelerinden dolayı ve gayretlerinden ötürü Kitâbet-i Osmaniye muallimlerinden Kolağası İhsan Efendi ile Yüzbaşı Behçet Efendinin taltif edilmesi uygun görülmüştü.⁵²

Mekteb-i Bahriye’de bu dönemde görev yapan muallimlerin profillerine baktığımızda görev alan öğretmenlerin birçoğunun okulun mezunu olduğu görülmektedir. Bir zamanlar talebe olarak mektepte bulunanların meslekî kariyerlerine yine mezun oldukları okulda devam edebildikleri anlaşılmaktadır. Görev yapan eğitimcilerin rütbeleri ferik ve mülâzım-ı sâni arasında değişmekteydi. Mektebin genel eğitim-öğretim organizasyonu içerisinde nazır, ders nazırı, müdür, muallimler yanında dâhiliye zabiti, tabib, imam, baş muhasebe kâtibi, muhasebe muavini de okul personeli olarak görev yapmaktaydılar. Mektep içerisinde bulunan personel kendi görev tanımları içerisinde sorumluluklarını yerine getirmekteydi. Aşağıdaki tabloda 1319 (1901) Bahriye Salnamesine göre Mekteb-i Bahriye’de görev yapan muallim ve personel kadrosu yer almaktadır:

Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebi Muallimleri ⁵³			
İsmi	Menşei	Rütbesi	Memuriyeti
Hüsnü Paşa	Mekteb-i Bahriye	Ferik	Nazır
Sami Bey	Mekteb-i Bahriye	Kaymakam	Ders Nazırı
Ali Naci Bey	Mekteb-i Bahriye	Kaymakam	Seyr-i Sefain ve Heyet-i Bahriye Muallimi
Haşim Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Binbaşı	Resim Muallimi
Arif Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Binbaşı	Müdür
Cemil Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Binbaşı	Temâmî ve Tefazülî Muallimi
Süleyman Şükrü Efendi	Tıbbiye	Binbaşı	Tabib
Tahir Efendi	Tıbbiye	Binbaşı	Tabib-i Sâni
İsmail Efendi	-	İmam-ı Evvel	İmam
Ali Efendi	Sefâin Kitabetinden	Kol-ı Evvel	Tahrirat Kâtibi
İsmail Efendi	Mekteb-i Bahriye	Kol-ı Sâni	Çarkçılık Muallimi
Ali Efendi	Fabrika	Kol-ı Sâni	İngilizce Muallimi
Raşid Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-ı Sâni	Tüccar Kaptan Mektebinde Hesâb-ı Müsellesat Muallimi

51 *Müsellesât-ı Müsteviye*, müellifi: Isaac Todhunter, mütercimi: Bekir Sıdkı (Mekteb-i Bahriye-i Şahane Hikmet-i Tabiye, Müsellesat-ı Müsteviye, Fenn-i Mesaha Muallimi), Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, 1307; *İşârât-ı Umumiye-i Bahriye*, mütercimi: Abdülhamid (Mekteb-i Bahriye-i Şahane İşârât-ı Umumiye ve Topçuluk Muallimi), İstanbul, 1309; *Tabikât-ı Hendesiye*, müellifi: Isaac Todhunter, mütercimi: Mehmed Ali (Mekteb-i Bahriye-i Şahane Hendese-i Resmîye ve Usul-i Hendese Muallimi), İstanbul, 1321.

52 *DTA, Islahat*, 187/3.

53 Mekteb-i Bahriye’de görev yapan muallimlerin tablosu 1319 Bahriye Salnamesinden yararlanılarak hazırlanmıştır. 1315 ve 1317 tarihli Bahriye Salnameleri de incelendiğinde Mekteb-i Bahriye’de görev alan personelin ağırlıklı olarak kendi mezunlarından olduğu görülmektedir. Kasımpaşa’da yer alan Bahriye Rüşdiyesi’nin muallim kadrosunda da benzer durum söz konusudur. Bkz. *Bahriye Salnamesi*, Matbaa-i Bahriye, 1319.

Halid Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Gemicilik Muallimi
Hamid Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	İşaret-i Umumiye Muallimi
Şükrü Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Tarih Muallimi
Seyid Ali Efendi	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Çarkçılık Muallimi
İhsan Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Kitabet ve Kavaid-i Osmâniye Muallimi
Osman Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Coğrafya ve Jimnastik Muallimi
Bahaddin Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Heyet-i Felekiye Muallimi
Bekir Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Hikmet Muallimi
Hakkı Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Fenn-i Harb Muallimi
Zülfikar Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	İnşaiyye Muallimi
Şevki Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Müsellesat Muallimi
Behçet Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Kitabet Muallimi
Osman Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Fransızca Muallimi
İbrahim Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Çarkçılık Muallimi Muavini
Osman Vasıf Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Coğrafya Muallimi
Talat Efendi	Mekteb-i Bahriye	Yüzbaşı	Elektrik Muallimi
Vasıf Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Hendese Muallimi
Ahmed Tevfik Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Cebir Muallimi
Rıza Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Muallim Muavini
Kâzım Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Muallim Muavini
Râşid Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Muallim Muavini
Ali Rıza Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Muallim Muavini
Şemseddin Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Hacı Ali Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Dâhiliye Zâbiti
Tevfik Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Dâhiliye Zâbiti
Mehmed Receb Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Dâhiliye Zâbiti
Ahmed Efendi Kaptan	Mekteb-i Bahriye	Kol-1 Sâni	Dâhiliye Zâbiti
Ali Rıza Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Ziya Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Şinasi Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Ali Ağa	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Ahmed Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Evvel	Dâhiliye Zâbiti
Salim Efendi	-	Mülâzım-1 Sâni	Müretteb
Ruhi Efendi	Mekteb-i Bahriye	Mülâzım-1 Sâni	Resım Muallimi Muavini
Mehmed Efendi	-	Kalyon Kâtibi	Baş Muhasebe Kâtibi
Bekir Efendi	Sefâin Kitabetinden	Fırkateyn Kâtibi	-
Süleyman Efendi	-	Korvet Kâtibi	Sevk Memuru
Hâfız Derviş Efendi	-	Brik Kâtibi	Muhasebe Muavini

Mektepte disiplin ve düzenin sağlanmasında uygulanacak kurallar talimatnâmenin 27 ile 32. bendleri arasında yer almaktadır. Talebe gerek dersteki durumunda gerekse de başka bir kabahatli durumundan dolayı senede iki kere izin hakkından mahrum kalırsa hocaları veya zâbit tarafından verilecek rapora göre bütün öğrencilerin bulunduğu akşam yoklamasında nöbetçi muallimler huzurunda azarlanacaktı. Aldığı bu ceza ahlâk

siciline kaydedilecekti. Öğrencinin ders esnasında hocanın sorusuna istenilen cevabı vermemesi izninin kaldırılması durumunu gerektirecek seviyede değilse, sadece o gün uygulanmak üzere yemekhanede diğer öğrenciler yemek yerken ayakta bekleyecek, herkes yemek yedikten sonra öğrenciye ekmek ve su verilecekti. Mektepte darb cezası iki şekildeydi. Kabahati hafif olanlara zâbitan odasında, kabahati ağır olanlara öğrencilerin önünde suçu okunduktan sonra kışına vurulacaktı. Hapis cezası gerektiren durumlarda ilgili kişinin içinde yer alacağı boyutta kapısında süngülü bir nöbetçinin de bulunduğu bir mahalde ceza uygulanacaktı. Talimatnâmenin cezalandırma ile ilgili bendlerinde yazılanlara uygun olarak 1892-1898 yılları arasında Mekteb-i Bahriye’de bulunan Muhiddin Efendi (Atayığıt), öğrenciyken İttihad ve Terakki üyeliği sebebiyle aldığı hapis cezasına hatıratında yer vermiştir.⁵⁴

Nefer olarak donanmaya gönderilme ve mektepten atılma cezaları ise üç şekilde uygulanacaktı. Bunlardan ilki öğrencinin iki sene bulunduğu sınıftan terfi edememesidir. İkincisi bir sene içerisinde sekiz defa tekdir (azarlanma), darb ve hapis cezası almadır. Üçüncüsü ise askerî adaba aykırı suç, cinayet derecesinde harekette bulunmaktır. Belirtilen bu cezaların uygulanmasında mektep müdürü, iki muallim ve üç dâhiliye zabitanından oluşan bir heyet kurulacak, gerekli soruşturma sonucunda suçun ispatının ardından mektepten Bahriye Nezareti durum arz edilerek cezai işlem uygulanacaktı.⁵⁵ Başarısızlık ve mektepteki düzeni bozucu hareketler ciddi bir cezayı ardından getirmekteydi. Böyle durumlarda kurulması istenilen heyet günümüzün okullarındaki disiplin kurullarının geçen yüzyıldaki örneğini göstermektedir. Mesela, 1904’te Bahriye Mektebi birinci sınıf öğrencilerinden Rusçuklu Mehmed Tefvik memleketine firar etmesinden dolayı mektepten atılmasına karar verilmiştir. 1907 tarihinde ise Nizameddin isimli talebenin, olumsuz davranışlarından dolayı okuldan gönderildiği görülmektedir.⁵⁶ Bu örneklerden mektepte kural dışı hâl ve hareketlere müsamaha gösterilmediği anlaşılmaktadır.

Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne’de iç işleyişle ilgili kural ve kaideler talimatın önemli bir kısmında dikkatle işlenmiştir. Mekteb-i Bahriye’de sınıf mevcudu üç bölüğe ayrılarak, en üst sınıftan alt sınıfa doğru birinci, ikinci, üçüncü bölüm olarak ifade edilecekti. Her

54 Mehmet Korkmaz, *Bahriye Mektebi’nde bir Jön Türk...*, s. 109-138.

55 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 27-32. Bendler.

56 *DTA, Muhakemât ve Hukuk Müşavirliği*, 87/4; *BOA, Zabtiye (ZB)*, 453/42. Mektepteki disiplinin korunması ve derslerin düzenli bir şekilde işlenmesi adına talebelere verilen ceza örneklerini arttırmak mümkündür. 1875 tarihinde derste düzeni bozan 13 öğrencinin cezalandırılmasına karar verilmiştir. *DTA, Mektepler*, 2/8. Yine aynı seneye ait bir başka arşiv vesikasında Mister Woods’un sorduğu sorulara cevap veremeyen dört öğrencinin cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Bkz. *DTA, Mektepler*, 2/10. 1909’da muallimin ders anlatmasına mani olan Bahriye birinci sınıf öğrencilerinin cezalandırılması konusu mektebin disiplin gündeminde yer almıştır. Bkz. *DTA, Tersane*, 941/25.

bölüğün başına kurallara hâkim, eğitimlik vazifesini lâıykıyla yerine getirecek bir yüzbaşı ve mülâzım getirilecekti. Her bölüğün sorumluluğu ilgili zabıtanda olacaktı ve her gün bölük zabıtlarından bir yüzbaşı ya da mülâzım ve bir çavuş ile bölük emini nöbetçi olacaklardı. Talebelerin abdest alıp camiye gidişlerinde ve dinî kurallara uygun şekilde vazifelerini yerine getirirken nöbetçi zabıt ve bölük nöbetçisi öğrencilere nezaret edeceklerdi. Nöbetçi zabıt kalk borusunun ardından hamama gidecek öğrencileri kontrol ederek onların hamamda gereğinden fazla bulunmalarını sağlayacaktı. Nöbetçi zabıt yemeklerin pişirilip, dağıtılmasından sorumlu olacaktı. Ayrıca dâhilî ve haricî temizliği de kontrol edecekti.⁵⁷ Mektepte iç disiplinin sağlanmasında talebelerden sorumlu zâbitanların (subayların) önemli bir role sahip oldukları ilgili bendlerde verilen bilgilerden net bir şekilde görülmektedir.

Talimatnâmede ele alınan konulardan biri de kıyafet meselesiydi. Mektep içerisinde düzenin korunmasında ve disiplinin sağlanmasında öğrencilerin kılık-kıyafet kurallarına uymalarına önem verilmekteydi. Talimatnâmenin 42 ile 44. bendleri arasında kıyafet konusunun sınırları açık bir şekilde çizilmiştir. Her şeyden önce öğrencilerin İstanbul'a gidecekleri vakit veya resmî zamanlarda giyebilmeleri amacıyla bir takım yeni kıyafet okulun deposunda muhafaza edilmekteydi. Okul dâhilinde öğrencilerin giydikleri kıyafetlerin eski olması sorun değildi. Sadece kıyafetlerin yırtık ve düğmelerinin eksik olmaması gerekiyordu. Buna aykırı hareket eden öğrenci olması halinde izinden mahrum bırakılacaktı. Öğrencilerin kıyafetleri şekil, renk, düğme olarak birbirine benzeyecekti. Bahriye dairesince senede iki defa imâl ettirilen kıyafetlere uygun olacaktı. İzin vakitlerinde talebeler farklı tarzda elbise giyenler, düğmeleri farklı, buldukları sınıfın işaretlerinden başka işaret bulunduranlar, fesleri büyük, saçları gereğinden uzun olanlar, bellerine kurallar uygun olmayan kuşak bağlayanlar izne çıkarılmayacaklardı.⁵⁸ Mektebin kıyafetlerinde bir standart olması ve bunun dışına çıkılmaması, kıyafetlere özen gösterilmesinin okulu temsil eden bir unsur olması bu kuralın önemini ortaya koymaktadır. Kıyafet kurallarına uymayanların cezalandırılması durumu mektebin konuya ciddiyetle yaklaştığını göstermektedir.

Talebelerin Mekteb-i Bahriye eğitimleri esnasındaki hâl ve tavırlarının görevli idarî personel tarafından kurallar çerçevesinde takip edilmesi talimatnâmenin üzerinde durduğu bir konuydu. Mektepte nöbetçi ve sınıf subayının yanı sıra hafiye ile jurnal memurları da bulunacaktı. Öğrencilerde gözlemlenecek, gerekli hallerde tespit edilebilmesi için öğrencilerin omuzlarında bölük ve sınavlarda elde ettikleri dereceye göre sınıf

57 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 33-41. Bendler.

58 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 42-44. Bendler.

numaraları olacaktır. Sınıflarda ve mütalaa yapılırken öğrencinin düzenini muhafaza etmek için çavuş, bölük emini ve onlardan sonra birinci onbaşı, ikinci onbaşı bulunacaktır. Sınıflarda meydana gelebilecek her türlü nizamı aykırılık çavuşlardan sorulacaktır. Duruma göre onbaşılarda mesul olabilecektir. Mektepte bulunan bütün öğrenciler yemek vakti, onbaşı ve çavuşlarıyla birlikte yemekhanede bulunacaklardır. Bunun yanında hiçbir öğrenci evinden yemek getirmeyecektir. Bu kurallardaki amaç talebeler arasındaki disiplinin sağlanması, askerî terbiyeye uygun hareket edilmesi ve eşitlik çerçevesinde mektep içi düzenin korunmasıdır.

Öğrencilerin teneffüşhâne ve koğuşları bölükler halinde birbirinden ayrılmıştır. Bu düzene göre öğrenci kendi bölüğünün teneffüşhanesine geçmek istemesi durumunda nöbetçi subay tarafından izin verilmeyecektir. Öğrenci derslerle ilgili şikâyetini kendi çavuş ya da hocasına ileticektir. Bu vesile ile diğer bölüklerdeki öğrencilerle görüşmeyecektir. Koğuşlarda her öğrencinin yatağı üzerindeki siyah levhalarda kendi bölük ve takım numaraları bulunmaktaydı. Yat borusu ardından yatağında bulunmayan öğrenciler bu numaralardan tespit edilecekti.

Talebeler izinli olarak okul dışında buldukları vakitlerde üniformanın haysiyetine aykırı davranışlarda bulunmayacaklardır. Başbozuk takımıyla dolaşılmaması, askerlere yasak olan yerlerin civarından geçilmemesi, mahalle kahveleri gibi bir kısım işe yaramaz adamların buldukları yerlere gitmemeleri; buldukları yerlerde bir subaya rastladıklarında onu selamlamaları konularında net bir şekilde uyarılacaklardır. Talebeye yapılan bu uyarılara riayet edip etmedikleri hafife olarak görevlendirilecek subaylar ile denetlenecektir. Bölük zabitanı bölüğünde yer alan öğrencilerin okul dâhilinde ve izne gittiğinde davranışlarından haberdar olacaktır. Talebeler ile ilgili bilgiler sorumlu bölük zabiti tarafından deftere kaydedilecektir. Müdür tarafından bu defterler sıkça kontrol edilecektir.⁵⁹ Öğrencinin sadece mektep içinde değil, mektep dışındaki hâl ve hareketleri dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Çünkü her öğrenci mektebi temsil etmekteydi. Bunun yanında II. Abdülhamid döneminin siyasî atmosferi dikkate alındığında öğrencilerin bu denli kontrol altında olması düşüncesi devrin şartlarıyla uyumlu görünmektedir. Ayrıca mektep talebelerinin üniformalarında yaka numarası bulunması hem kişilerin tespiti hem de takipleri manasında mühim bir husustur.⁶⁰

59 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 45-55. Bendler.

60 *DTA, Sandıklar*, 15/43. 1898 yılı Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne mezunlarının yer aldığı fotoğraf albümünde bulunan talebelerin fotoğraflarına bakıldığında yaka numarası uygulaması açıkça görülmektedir. Konuyla alakalı fotoğraf makalenin ekler kısmında yer almaktadır. Bkz. Ek-3.

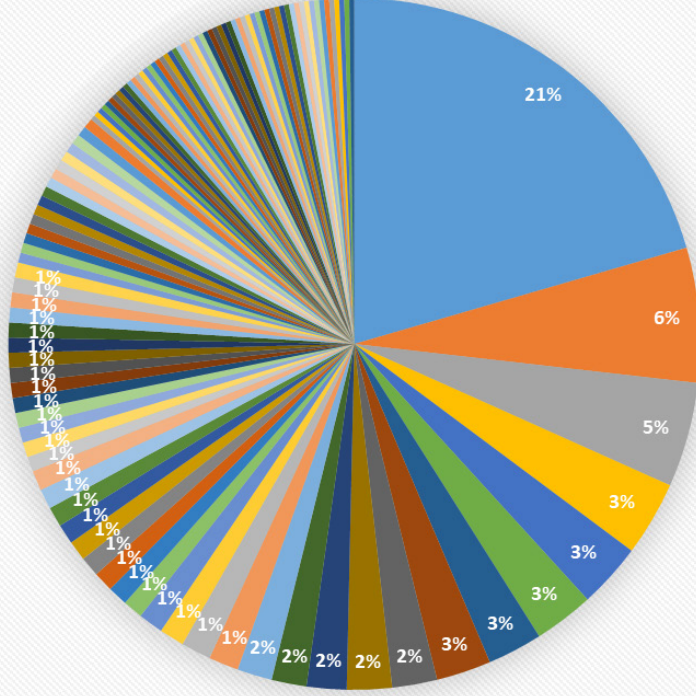
Mektep içerisinde disiplin sağlanmasında ve kuralların uygulanmasında nöbetçi subaylarının işlevsel bir yeri vardı. Nöbetçi bölük subayı sınıflara hocalar gelinceye kadar talebenin düzenini koruyacaktı. Mazereti nedeniyle derse gelemeyen hoca olması durumunda teneffüs vaktine kadar bölüğünün başında bulunacaktı. Bölük subayları öğrencinin kullanması için devletçe verilmiş eşyaları ve talebenin kıyafetlerini kontrol edecekti. Nöbetçi subaylar geceleri devriye gezerek gerekli tedbirleri alacaklardı.⁶¹ Öğrencinin düzenli ve sürekli olarak kontrol altında olması disiplinin vazgeçilmez gerekliliklerinin başında gelmekteydi.

Mekteb-i Bahriye öğrencilerinin geldikleri mahallere baktığımızda ağırlıklı olarak İstanbul ve semtlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bu noktada Kasımpaşa başı çekmektedir. Semtin uzun yıllardır tersaneye ve bahriyelilere ev sahipliği yapması bu durumu anlamlı kılmaktadır. Mektebin başkent İstanbul’da bulunuşu da tercih yoğunluğundaki bir başka etkidir. Osmanlı Devleti’nin sahil şehirlerden de mektebe öğrenci gelişi mevcuttu. Bu dönemde Osmanlı hâkimiyetindeki Balkan şehirlerinden ve Kuzey Afrika’ndan da talebelerin Mekteb-i Bahriye’de eğitim aldıkları dikkati çekmektedir. Aşağıdaki grafikte Mekteb-i Bahriye’ye 1899/1900 (Hicri 1317) tarihinde kayıtlı 492 öğrencinin geldikleri mahaller yer almaktadır.⁶²

61 *Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyenin Ders Programlarıyla...*, 56-64. Bendler.

62 Metin içinde paylaşılmış olan Mekteb-i Bahriye’ye kayıtlı talebelerin (İdadi, Bahriye, Makine Mühendisliği, İnşaiye Mühendisliği) Osmanlı toprakları içerisinde mektebe geldikleri yerler hakkında bilgi sunan grafik “*Mekteb-i Bahriye-yi Şâhâne ve Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmi Cedveli (H.1317)*”nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bahriye Talebelerinin Memleketeri

■ Kasımpaşa: 88	■ Üsküdar: 27	■ Asitane: 21	■ Mustafapaşa: 15	■ Galata: 13
■ Tophane: 12	■ Yeniçeşme: 11	■ Kulaksız: 11	■ Trabzon: 9	■ Beşiktaş: 9
■ Tekfurdağı: 8	■ Cibali: 7	■ Kartal: 7	■ Eyüp: 6	■ Girit: 6
■ Balat: 5	■ Kadıköy: 5	■ Tirebolu: 4	■ Beylerbeyi: 4	■ Sinop: 4
■ Akсарay: 4	■ Kapandakik: 4	■ Eğrikapı: 4	■ Ortaköy: 4	■ Sultanselim: 4
■ Adana: 4	■ Sultanahmed: 3	■ Bebek: 3	■ Süleymaniye: 3	■ Beykoz: 3
■ Rize: 3	■ Hırkaşerif: 3	■ Kanlıca: 3	■ Aşıkpaşa: 3	■ Şehremini: 3
■ Küçükpazar: 3	■ Cihangir: 3	■ Vefa: 3	■ Heybeliada: 3	■ Bağdad: 3
■ Ünye: 2	■ Hocapaşa: 2	■ Kadıçeşmesi: 2	■ Mirgün: 2	■ Camikebir: 2
■ Selânik: 2	■ Fatih: 2	■ Sürmene: 2	■ Küçükpiyale: 2	■ Zindanarkası: 2
■ Yanya: 2	■ Piyale: 2	■ Kesmekaya: 2	■ Kayseri: 2	■ Yahya Kethüda: 2
■ Şehzadebaşı: 2	■ Fındıklı: 1	■ Hoca Hüsrev: 1	■ Arnavutköy: 1	■ Vakfıkebir: 1
■ Nişantaşı: 1	■ Kırşehir: 1	■ Koçhisar: 1	■ Nuruosmaniye: 1	■ Büyükdere: 1
■ Isparta: 1	■ Çamlıca: 1	■ Manastır: 1	■ Kalaisultaniye: 1	■ Kızıltoprak: 1
■ Çemberlitaş: 1	■ Büyükpiyale: 1	■ Edirnekapı: 1	■ Gemlik: 1	■ Bartın: 1
■ Safranbolu: 1	■ Karamürsel: 1	■ Zile: 1	■ Avrathisar: 1	■ Hayrabolu: 1
■ Akçaabad: 1	■ Çeşme: 1	■ Yenice: 1	■ Gelibolu: 1	■ Yenişehir: 1
■ Arabgir: 1	■ Maguncu: 1	■ Kandilli: 1	■ Trablusgarb: 1	■ Sivrihisar: 1
■ Yalıköy: 1	■ Yenibahçe: 1	■ Silivri: 1	■ Yeniköy: 1	■ Furuzağa: 1
■ Düzce: 1	■ Gönce: 1	■ İslimiye: 1	■ Hasköy: 1	■ Batum: 1
■ Sanyer: 1	■ Sankız: 1	■ Kabataş: 1	■ Yakackı: 1	■ Ereğli: 1
■ İzmid: 1	■ Müftühamamı: 1	■ Büyükkada: 1	■ Eminçeşme: 1	■ Giresun: 1
■ İzmir: 1	■ Kumkapı: 1	■ Erenköy: 1	■ Gedikpaşa: 1	■ Ahırkapı: 1

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı gibi Osmanlı’nın denize kıyısı bulunan hemen hemen bütün vilayetlerinden öğrencilerin mektebin kapısından girdiği ve eğitim aldığı görülmektedir.

Sonuç

Mekteb-i Bahriye, Osmanlı Devleti’nde hem modernleşmenin öncüsü olan bir kurum olması nedeniyle hem de çağdaş askerî eğitimde okullaşmanın somut örneği olarak önemli bir yere sahipti. Dönemin şartlarına uyumlu nitelikli personel yetiştirilmesi ve mezunların bahriyeye hakkıyla hizmet etmesi mektebin öncelikli hedeflerindendi. 1775 ile birlikte başlayan devletin deniz gücü için ihtiyaç duyulan yetişmiş insan kaynağının vücuda getirilmesi düşüncesi 20. yüzyıl sonlanırken bir asrı aşmış denizcilik eğitimi deneyimini de beraberinde getirmiştir. II. Abdülhamid dönemi içerisinde yeni bir yüzyıla girilirken Mekteb-i Bahriye’nin eğitim-öğretim düzeni ve idarî işleyişi hakkında 64 bendlik Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi önemli veriler sunmaktadır. Talimatnâmede mektebin eğitim-öğretim düzeni bütün ayrıntısıyla işlenmiştir. Mektepte yapılacak dersler, üss-i mizan uygulaması, harîçten okula kayıt ve kabul için başvuran talebelerden sağlamaları gereken koşullar, ödül ve cezalar, kılık-kıyafet düzeni, ahlâk kurallarına riayet, muallimlerin nitelikleri ve onlardan beklentiler, idarî personelin görev ve sorumlulukları talimatnâmede işlenen konu başlıklarıdır. Bu konuların değerlendirilmesinin yanında, talimatnâmenin uygulandığı döneme ait arşiv belgeleri, salnameler, mektebe ait not fişleri, başvuru dilekçeleri ve hatıratlarla teorinin pratiğe aktarımının ne ölçüde olduğu gözlemlenmiştir.

Esas itibarıyla Mekâtib-i Askeriye-i Bahriye Talimatnâmesi, akademik ve ahlakî disipline vurgu yapmaktadır. Devletin ihtiyacı olan nitelikli deniz subaylarının yetişmesinde bu durum vazgeçilemez bir husustu. Nitekim talimatnâme maddelerinde yer alan kurallar bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Mektep içerisindeki ya da izinliyen talebenin düzenli olarak idarî personel tarafından denetlenmesi, başarı ödüllerle teşvik edilirken, akademik başarısızlıkların ve davranışlarda tespit edilen disiplinsizliklerin ise cezalandırılması bunun açık örnekleridir. Talimatnâmede, talebeyi yetiştirecek en önemli aktör olan öğretmenlerden beklentiler de dikkat çekici noktadadır. Muallimlerden beklenen sadece dersi aktaran, sınav yapan konumda olmak değil, aynı zamanda kendi alanlarında eser üretebilen, yabancı dilden çeviri yapabilen yetkinlikte olmalarıydı. Bu düşünce yapısı öğretmenlere biçilen akademik rolü göstermesi bakımında dikkate şayandır. Dönemin bahriye salnameleri incelendiğinde mektepte görev yapan muallimlerin önemli bir kısmının Mekteb-i Bahriye’den mezun oldukları görülmektedir. Bunun nedeni

bahriyenin kendine ait bir uzmanlık sahasının olması ve bu seviyede bir okula muallim yetiştiren kurumların sınırlılığdır. Ayrıca kendi mezunlarına mektep içerisinde istihdam imkânı sunması diğer bir mühim noktadır.

Talimatnâmede yer alan ders programlarına bakıldığında Mekteb-i Bahriye’de eğitim alan talebenin sadece kitabî bilgi ile sınırlı kalmayan aynı zamanda öğrendiğini talem ile pratiğe aktaran bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra dönemin deniz teknolojisine uygun teorik ve uygulamalı bilgi sahibi, yabancı dil bilen, hukuk bilgisine sahip, tarihinden haberdar nitelikli deniz subayları yetiştirilmek istenilmiştir.

Mekâtib-i Askerîye-i Bahriye Talimatnâmesi’nin uygulandığı dönemde Mekteb-i Bahriye’ye kabul için başvuruda bulunan talebelerin geldikleri okullar, kabul durumları, baba meslekleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre 1894-1904 yıllarına arasında Mekteb-i Bahriye’ye girebilmek için dilekçe veren talebelerin başvuruları incelendiğinde, Osmanlı coğrafyasının genelinde yer alan rüşdiyelerden mezun ya da idadi eğitimini sürdüren öğrencilerin mektebe başvurdukları ve giriş imtihanındaki başarı durumlarına göre mektebe kabul edildikleri anlaşılmaktadır. Baba mesleklerinin öncelikle bahriye sahasında görev yapanlar olmakla birlikte çeşitli meslekleri icra eden kişilerin çocuklarının da mektebe başvurdukları gözlemlenmiştir. H.1317 (1899/1900) tarihinde mektepte kayıtlı öğrencilerin geldikleri mahallere bakıldığında, İstanbul ve çevresinde yer alan semtlerin ağırlıkta olduğu ancak başta kıyı şeridinde yer alan şehirden olmak üzere Anadolu’nun çeşitli şehirlerinden, Balkanlardan ve Kuzey Afrika’dan öğrenciler olduğu görülmüştür. Genel olarak bakıldığında Mekteb-i Bahriye, devletin eğitim sistemi içerisinde yetişen genç nüfusa bahriye sahasında kariyer yapma imkânını sunduğu görülmektedir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

Zabtiye (ZB)

1.2. Deniz Tarihi Arşivi (DTA)⁶³:

Mektepler

Muhakemat ve Hukuk Müşavirliği

Islahat

Sandıklar

Tersane

2. Süreli Yayınlar:

İkdam

3. Resmî Kaynaklar:

Bahriye Salnamesi, 1315

Bahriye Salnamesi, 1317

Bahriye Salnamesi, 1319

4. Beşiktaş Deniz Müzesi Kütüphanesi:

Mekâtib-i Askeriyye-i Bahriyyenin Ders Programlarıyla Umûr-ı Askeriyye ve Tedrisiyye ve Dâhiliyyesi Hakkında Müceddeden Tanzîm Kılınan Talimât, Mekteb-i Bahriyeden, 26 Eylül 1313, Deniz Müzesi Kütüphanesi, Demirbaş no: 823.

Mekteb-i Bahriyye-yi Şâhâne ve Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmî Cedvelidir, 1313.

63 Deniz Tarihi Arşivi, 2021 yılı itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'ne devredilmiştir. Arşiv belgeleri ile ilgili tasnif çalışmaları devam etmektedir. Bundan dolayı makalede Deniz Tarihi Arşivi'ndeki belge numaraları verilmiştir.

Mekteb-i Bahriye-yi Şâhâne ve Tüccar Kapudan Mektebi Şakirdanının İmtihân-ı Umûmî Cedvelidir, 1317.

5. Araştırma Eserler:

- Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıratı*,
Yayına Hazırlayan: Şakir Batmaz, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Aktepe, Münir: “Çeşme Vakası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.8,
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 288- 289.
- Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, yay. haz. Osman A. Kaynak, Deniz Kuvvetleri
Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Askerî Tarihimizde Diplomalara (1866-1977)*, yay. haz. Halûk Perk, MSÜ Merkez Basım
ve Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Aydın, Mahir: “Cezayirli Gazi Hasan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
(DİA)*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 501-503.
- Babaoğlu, Resul: *Mekteb-i Mülkiye, 1859-1960: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve
Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
2020.
- Beydilli, Kemal: “Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi (DİA)*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 513-
514.
- Beydilli, Kemal: “Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi (DİA)*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 515-
516.
- Beydilli, Kemal: “Savaş Eğitiminde Okullaşma (1775-1807)”, *Türk Denizcilik Tarihi*, C.
2, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009, s. 275-276.
- Beydilli, Kemal: *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne
Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Bostan, İdris: *Osmanlılar ve Deniz*, Küre Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çekim, Meryem: *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Taltifât (1876-1909)*, Yayımlanmamış
Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2023.
- Çelik, Yüksel: *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Çoker, Fahri: *Bahriye Mektebimiz*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara,
1973.
- Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, t.y.

- Gencer, Ali İhsan: *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu(1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Güçtekin, Nuri: *İstanbul'daki Müslim Özel Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2013.
- İşârât-ı Umumiye-i Bahriye, mütercimi: Abdülhamid (Mekteb-i Bahriye-i Şahane İşârât-ı Umumiye ve Topçuluk Muallimi), İstanbul, 1309.
- Kaçar, Mustafa: "Tersâne Mühendishânesi'nden Bahriye Mektebi'ne Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 9, S. 1-2, s. 54.
- Kamûs-ı Bahrî Deniz Sözlüğü*, der. Süleyman Nutkî, haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 39.
- Korkmaz, Mehmet: "Bahriye Kütüphanesi", *Z Tematik Dergi, Kütüphane*, 2021/5, s. 106-107.
- Korkmaz, Mehmet: "Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresi'nin Kurucu Müdürü Mehmet Hikmet (Salahor) Paşa (1863-1934): Hayatı, Askerî Faaliyetleri ve Eserleri", *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, S. 43, 2020, s. 109-154.
- Korkmaz, Mehmet: "II. Abdülhamid döneminde Bahriye Mektebi'nde Eğitim Reformuna Yönelik Starcke Paşa'nın Islahat Layihası", *Uluslararası Türk Askerî ve Öğretim Tarihi Sempozyumu Bildirileri 16-17 Eylül 2021*, C. II, İstanbul, 2022, s. 155-171.
- Korkmaz, Mehmet: "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi", *Tarih Dergisi*, S. 72, 2020/2, s. 115-137.
- Korkmaz, Mehmet: *Bahriye Mektebi'nde Bir Jön Türk Muhiddin Atayîğit'in II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Mektebi Hatıraları (1892-1898)*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2023.
- Korkmaz, Mehmet: *Bahriyede Bir Ömür Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.
- Kurtoğlu, Fevzi: *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928-1939)*, İkinci Kitap, Deniz Matbaası, İstanbul, 1941.
- Müsellesât-ı Müsteviye*, müellifi: Isaac Todhunter, mütercimi: Bekir Sıdkı (Mekteb-i Bahriye-i Şahane Hikmet-i Tabiiye, Müsellesat-ı Müsteviye, Fenn-i Mesaha Muallimi), Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, 1307.
- Öreñç, Ali Fuat: "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 395-423.
- Özcan, Abdülkadir: "Harbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 115-119.
- Patoğlu, Emrah Berkant: *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüşdiyeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

- Sarı, Nil: “Mekteb-i Tıbbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 2-5.
- Soydemir, Selman, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Süleyman Nutkî Bey’in Hatıraları*, yay. haz. Nurcan Bal, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tatbikât-ı Hendesiye*, müellifi: Isaac Todhunter, mütercimi: Mehmed Ali (Mekteb-i Bahriye-i Şahane Hendese-i Resmîye ve Usul-i Hendese Muallimi), İstanbul, 1321.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- Yakıtıl, Emin: “Bahriye Mektebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 509-511.
- Zorlu, Tuncay: *Osmanlı ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

ترجمه حال ورقه‌سی

عبره شاهنامه موجود اولان مکتبلردن برنه دخول استنفاستنده بولتان طالبین ، اشو مرتب سؤاللرک جوابلری یازوب امضالدهقن واپورن ویاوصی' قانونلرینه تصدیق ایشلردکن سکره معایبه ابتداییه هبتنه تودیع ایدم چکدرده .

سؤال	جواب
۱ طالب ویدرتیک اسلری وعلملری نادر ؟	اسم هسبعونی بره یسک اسمی احمدده .
۲ تاریخ ولادتی نادر رحیل ولادتی ترمسیدر ؟ ولایت ، قضا ، نایبه، قریه، محله ، چاده ، سوقاقی، نومرو)	ولادتیم ۱۱۸۰ حکمیه بیک خان لوده .
۳ مکتبه دوشوندهنقدعمل افغانی وقاج سیه دیری اقامت ایلدیک؟	وخلرده اول بیک خان لوده ایوم نامی سونافندانی ساریک
۴ ایوری برجات اولدنی قشمرده اکی پین نعلانک آدرسی،	ایوم بی برهیا ندر .
۵ طالب مکتبه قبولی حالدهماؤون بولدننی زمان دورسده ایتده کیمک خالصنده بیوت ایدمچی بو خانک آدرسی .	حکمیه آقارده شادوخ سونامنه (۱۷۷۷) سمرقند خان لوده چو . یک شادوخ اقامت ایلدیم
۶ ویدرتیک صنعی ویا مسکی نادر ؟	سه بره بره یسک صفا و بره یسکینه سفا سفا احمد افند در
۷ پدی برجات ایسه سی ، دکلی ایسه سب وفانی نادر ؟	برهیا ندر سفا (۱۷۸۷) ولا ندر
۸ واهسی برجات ایسه سی ، دکلی ایسه سب وفانی نادر ؟	برهیا ندر ولادونی (۱۷۹۵) در .
۹ قاج دانه قازدهنی واردر ؟ وستری ندر ؟ برجات دکلی ایسه سب وفانتری ندر ؟	ایچی برادرم واردر برهیا ندر بر نیلی ولادونی (۱۷۷۷) ویدرتیک (۱۷۱۵) در .
۱۰ مقلما حالکی مکتبلرده تحصیل ایشدر ؟	حکمیه آقار ندر مکتبه .
۱۱ سوک بولدننی مکتبلدن آلدنی شهادتنامه ویا تصدیقنامه ی نظرآ درجه اعلیقی نادر ؟	عالم الاعلی در .
۱۲ اجنی لسانلرینه واقفیدر ؟ بردن زیاده اجنی لسانه ووقی حالده مالکیستی دعا ائی قوبوشور ؟	
۱۳ چینگک ، قیزل . قیزلق چیقاردی ؟	کرم برون آتله قیز امیره چیقارم
۱۴ چینگک ، نیلویه ، قوزایه آتلاندی ؟ حالکی تاریخلرده قاج دفعه ونیه آتلانددر ؟	بیچاره برهیدر وشم شتوب وه کچر سفا کتب برسم وه آتلانم
۱۵ خورلاقم ، سایلماق وکیجه فالوب کزنگک کی برحال وارییدر ؟	
۱۶ سینه ، سرعه ، چنت کی برخته نی وارییدر ؟	
۱۷ ساری غلردن برنه طونلری ؟	
۱۸ نیلوده کوشکک ویا کوجکک کی برخته نی وارییدر ؟	

۱۳۳۳ سنه قشمر

طالبک امضاسی
حجرت
طالبک ایورن ویا وصی' قانونیسی
بدر و صبحه صفا بره یسک
بره یسکینه سفا سفا
کیمک

المطالع بولنی همدارم
سالم

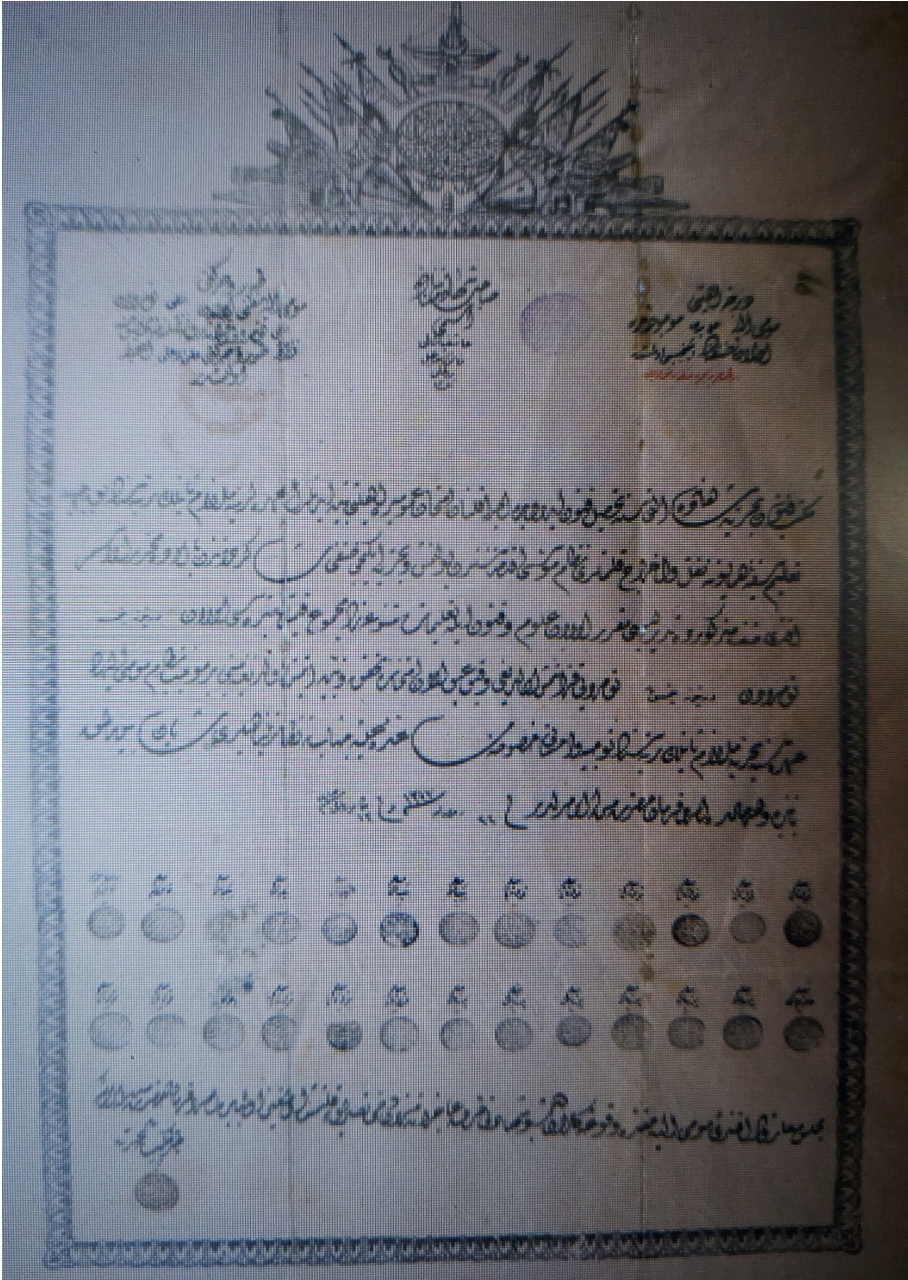
یوقاربدکی جوابلرک دوشورو اولدنی بن دخی تصدیق ایدم ۱۳۳۳ سنه قشمر

احضار : — طالب مکتبه قبول ایلدیکده سکره ۱۵ ، ۱۶ ، ۱۷ ، ۱۸ کی اجهیل خصوصانده خلاف برمال کوربوره درحال مکتبلدن اخراج اولغور و شصتی ایچون اجرا ایشلن معارف تمسین ایشلریبور .

Ek-2: Mekteb-i Bahriye-yi Şahane'ye kayıt olmak isteyen Hüseyin Avni Bey'in tercüme-i hâl varakasıdır. İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: Bel_Mtf_001579.

Ek-3: H. 1315 (M. 1898) senesi Mekteb-i Bahriye-yi Şahane mezunları albümünden talebe fotoğraflarıdır. *Beşiktaş Deniz Müzesi*, Envanter Nu: 7117.

Ek-4: M. 1900 tarihinde Mekteb-i Bahriye-yi Şahane'den mezun olan Aşıkpaşalı Faik İsmail Efendi'ye verilmiş olan şahadetname. *Askerî Tarihimizde Diplomalara* (1866-1977), yay. haz. Halûk Perk, MSÜ Merkez Basım ve Yayınevi, İstanbul, 2021.

Savaşın Gölgesinde Eğitim: Birinci Dünya Harbi Sürecinde Bahriye Mektebi

Education in the Shadow of War: Turkish Naval School during the First World War

Mehmet KORKMAZ*

*Doç. Dr., Millî Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0002-7988-742X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Korkmaz,
Millî Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mkorkmaz10@gmail.com

Başvuru/Submitted: 31.07.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:

20.11.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:

03.12.2024

Kabul/Accepted: 18.12.2024

Atıf/Citation: Korkmaz, Mehmet. "Education in the Shadow of War: Turkish Naval School during the First World War" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 109-136.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1525789>

ÖZ

İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük topyekün ve küresel savaşlardan biri olan Birinci Dünya Harbi, İttifak Devletleri ve İtilaf Devletleri arasında 1914-1918 yılları arasında cereyan etti. Savaşın doğal olarak toplumlar üzerinde maddî ve manevî yıkıcı etkileri oldu. Karmaşa ve kaosu hâkim olduğu ortamda sosyal hayatın yanı sıra eğitim ve öğretim süreçleri de olumsuzluklara maruz kaldı. Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu bu savaşta, seferberliğin ilanı ile okullardaki bazı eğitimcilerin cepheye sevk edilmesi ve yoksulluk gerekçesiyle çocukların okullara gönderilmemesi gibi faktörler eğitimi olumsuz anlamda etkileyen unsurlar arasında yer aldı. Mülki eğitimin yanı sıra askerî eğitim sahasına da harbin yansımaları oldu. Cephelelerde daha fazla subaya ihtiyaç olduğundan askerî okullarda görev yapan subaylardan bazıları cephelere sevk edildi. Askerî okullarda eğitimi devam eden son sınıf öğrencilerinin erken mezun edilerek cepheye gönderilmeleri de söz konusu oldu. Bu makalede Osmanlı Devleti'nde askerî deniz eğitimi veren Heybeliada Bahriye Mektebi'nin (Deniz Harp Okulu) savaş sürecinden nasıl etkilendiği sorusunun cevabı aranmıştır. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yaptığı ittifakın Bahriye Mektebi'ndeki eğitim öğretim süreçlerine yansımaları araştırılmıştır. Savaş döneminde askerî bir eğitim kurumunda yaşanan gelişmelerin ele alındığı bu makalede, konu Türk askerî eğitim tarihi açısından analiz edilerek Bahriye Mektebi üzerindeki tesirleri ağırlıklı olarak arşiv vesikaları ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bahriye Mektebi, Birinci Dünya Harbi, Askerî Eğitim, Cemal Paşa, Almanlar

ABSTRACT

The First World War, one of the largest global conflicts, was fought between the Central Powers and the Allied Powers from 1914 to 1918. The war significantly disrupted education and training processes across various sectors. In schools,

some educators were sent to the war front following the declaration of war, while economic hardship prevented many families from sending their children to school. These challenges extended beyond civilian education to military training institutions. In military schools, several officers were reassigned to active duty on the battlefield. Additionally, senior students nearing graduation were required to complete their studies early and were deployed to the front lines. This article examines the impact of the war on the Turkish Naval School (*Bahriye Mektebi*), which provided military naval training in the Ottoman Empire. It explores how the Ottoman Empire's alliance with Germany influenced the education processes at the school. The study situates the Turkish Naval School within the broader context of Turkish military education history and evaluates the effects of the four-year conflict on its operations. The analysis draws primarily on archival documents to provide a detailed account of the challenges faced by the institution during this period.

Keywords: First World War, Turkish Naval School, Military Education, Cemal Pasha, Germans

Extended Abstract

It is well-documented that the military, economic, social, and political conditions of nations involved in war are often adversely impacted. Such circumstances frequently lead to domestic insecurity and chaos. The First World War, one of the most extensive and global conflicts in human history, inflicted significant and destructive effects on both states and societies.

For the Ottoman Empire, which was compelled to join this war, the consequences were materially and morally devastating for Turkish society. The empire mobilized all its resources, both material and spiritual, to sustain its war effort. However, alongside the deteriorating economy, there was also a noticeable decline in social cohesion and stability. Institutions across various sectors, including education and training, were profoundly affected by the challenges and disruptions brought about by the war.

With the declaration of mobilization at the onset of the First World War, a significant number of schoolteachers were conscripted for military service. Additionally, the widespread poverty and social chaos caused by the war prevented many students from attending school, further disrupting education processes. As with civilian educational institutions, schools providing military training were profoundly impacted by the war. One significant measure implemented was the early graduation of senior students in military schools, allowing them to be deployed to the battlefield as quickly as possible.

This article explores the impact of the First World War on the Turkish Naval School (*Bahriye Mektebi*), which provided military maritime education in the Ottoman Empire. Drawing primarily on archival documents, the study examines the effects of the four-year conflict on the institution. Additionally, the article analyzes how the Ottoman Empire's alliance with Germany influenced the education and training processes at the Turkish Naval School.

Based on our research, it was determined that education at the Turkish Naval School continued relatively uninterrupted during the First World War, despite some minor challenges. British experts, who had been appointed to reform the Turkish Naval School in the years preceding the war, returned to their country when the conflict began. In their place, officers from Germany, the Ottoman Empire's wartime ally, were assigned to the school.

Prior to the war, English had been the mandatory foreign language taught at the Naval School; however, with the onset of the war, it was replaced by German. Additionally, naval officers graduating from the school, who had previously undertaken maritime internships and specialized training in England, France, and Germany, were sent exclusively to Germany during the war.

The study investigates the influence of the Ottoman Empire's alliance with Germany on the educational processes at the Turkish Naval School, analyzing the institution's experience during the war within the broader context of Turkish military education history. Drawing primarily on archival documents, the research examines the four-year impact of the war on the Naval School, highlighting the resilience of its institutional structure despite the psychological strain experienced by both teachers and students.

The Minister of Naval Affairs, Cemal Pasha, played a particularly influential role during this period, providing support and fostering the development of the Naval School. To provide a comprehensive framework, the study also includes a comparative analysis of the school's situation before and after the war. In this context, the developments at the Naval School during the war are analyzed as part of the history of Turkish military education.

Giriş

Savaş dönemlerinde savaşa taraf olan ülkelerin askerî, ekonomik, sosyal ve politik durumları olumsuz yönde etkilenir. Örgün eğitim de aynı şekilde savaşların yaşandığı ortamlarda birtakım olumsuzluklara maruz kalır. İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük topyekûn savaşlardan Birinci Dünya Harbi de harbin tarafları başta olmak üzere birçok ülkeyi doğrudan veya dolaylı olarak etkiledi. Osmanlı Devleti'nin bir ittifak içinde dâhil olduğu ve dört yıl devam eden harp sürecinde Osmanlı eğitim müesseselerinin bilhassa yüksek eğitim veren okulların harpten nasıl etkilendiği sorusu önem arz etmektedir. Zira cephede asker ihtiyacının had safhada olduğu bir dönemde askerlik yapabilecek yaşa gelmiş olan gençlerin yüksekokullarda eğitime devam etmelerinin mi yoksa bir an evvel cepheye sevk edilmelerinin mi uygun olacağı ikilemi ortaya çıkmıştır. Ayrıca harp sebebiyle genel devlet bütçesindeki ödeneklerin büyük ölçüde savaş giderlerine ayrılması ve kimi kurumların ödeneklerinin kısılması gibi sebeplerle bazı dönemlerde yüksek eğitimin aksadığına dair örneklerle karşılaşıldı. Bunun en bariz misali Birinci Dünya Harbi sürerken 1915 yılında genel bütçeden tahsisatı tamamen kesilen Mülkiye Mektebi'nin 6 Eylül 1915'te geçici bir kanunla kapatılmasıydı. Savaştan ciddi şekilde etkilenen mektep İstanbul Dârülfünunu Hukuk Mektebi'nin Ulûm-ı Siyasiyye Şubesi hâline getirildi. Mektep aradan üç yıl geçtikten sonra Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın gayretleriyle 28 Mart 1918 tarihli bir kanunla tekrar açılıp Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı.¹ Bu tekil örneğin haricinde harp döneminde yüksek eğitim kurumlarında savaş koşullarının etkilerinin ortaya çıkarılması ve savaşın eğitimi şekillendirmedeki rolü geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Konuya ilişkin yapılacak çalışmalar neticesinde ortaya çıkacak sonuçların değerlendirilmesi şüphesiz gelecek perspektifi oluşturmak açısından da önem arz etmektedir.

Bu makalede konu, bir askerî yüksek eğitim kurumu olan Bahriye Mektebi özelinde detaylı olarak araştırılmıştır. Tarihçesine bakıldığında mektebin açılmasına giden sürecin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordunun ve donanmanın teknik açıdan zayıf olduğunun açık bir şekilde ortaya çıkmasıyla başladığı görülür. Bilhassa savaş devam ederken Çeşme'de Osmanlı filosu ile Rus filosu arasında cereyan eden muharebede (5 Temmuz 1770) Türk filosunun aldığı ağır yenilgiyle birlikte çok sayıda denizcinin hayatını kaybetmesi öncelikle donanmanın modernizasyonunu ve eğitimli personelin önemini gündeme getirdi. Nitekim Tersâne-i Âmire'de 29 Nisan 1775'te Hendesehâne/Hendese Odası adıyla yani teknik bilgiyle donatılmış (mütefennin) deniz zabıtları

1 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, C. I, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 391-393; Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3. Baskı, EK-C. 2, TDV Yayınları, Ankara, 2019, s. 239.

yetiştirilmek üzere bir deniz mühendishanesi açıldı. Daha sonra Mühendishâne-i Bahriyye adını alacak olan kurum Osmanlı Devleti'nde askerî teknik eğitimin modernleştirilmesi kapsamında açılan mühendishanelerin ilki olması açısından önemlidir. Mühendishâne-i Bahriye sonradan Bahriye Mektebi adını alarak 1830'da Heybeliada'ya, 1838'de Kasımpaşa'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın eski konağının bulunduğu mahalde inşa edilen binaya taşındı.² 1852 yılının Haziran ayında (Hicri 1268 Ramazan) ise mektep Kasımpaşa'dan artık daimi olarak kalacağı yer olan Heybeliada'ya nakledildi.³ Osmanlı donanmasına eğitilmiş subaylar yetiştiren yegâne kurum olan Bahriye Mektebi, cumhuriyetin ilanından sonra ise Deniz Harp Okulu adını aldı ve hâlen aynı isimle eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.

Birinci Dünya Harbi başında Osmanlı Devleti'nin harbe girme kararı alması ve akabinde Almanya ile yaptığı anlaşma ve ittifakın sosyal, politik, ekonomik ve askerî etkilerinin yanı sıra Türk askerî eğitimine ve bu çalışma özelinde ele alınan Bahriye Mektebi'ndeki eğitim süreçlerine de ciddi bazı etkileri oldu. Makalede bu etkilerin araştırması birincil öncelik olmakla birlikte savaş döneminde bahriye nazırı olarak görev yapan Cemal Paşa'nın mektebe gösterdiği özel ilgi de kayda değerdir. Bu temel konular makalenin genel teorik çerçevesi oluşturmuş ve meselenin bir bütünlük içinde sunulmasını sağlamak amacıyla mektebin harpten önceki ve sonraki durumuna da değinilmiştir. Daha evvel konuya ilişkin doğrudan bir çalışmanın mevcut olmaması sebebiyle bu araştırmanın kaynaklarını büyük ölçüde arşiv vesikaları oluşturmuştur.

1. II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Harbi'ne Bahriye Mektebi

Esasında Birinci Dünya Harbi başlamadan önceki yıllarda bilhassa 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devletin birçok kurumunda olduğu gibi başta Harbiye ve Bahriye nezaretleri gibi askerî kurumlarda ıslahat girişimleri söz konusu oldu. Bahriyedeki ıslahat programını uygulamak üzere daha önceki yıllarda örneklerine sıkça rastlandığı üzere İngiltere'den askerî uzmanlar davet edildi. Bu kapsamda Birinci Dünya Harbi patlak verene kadar sırasıyla Amiral Gambel, Amiral Williams ve Amiral Limpus

2 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, yay. haz. Feza Günergun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 82; Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 513.

3 Fevzi Kurtoglu, "Hendesehane-i Bahrî, Mühendishane-i Bahrî", *Deniz Mektepleri Tarihiçesi (1928-1939)*, İkinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı IX. Deniz Şubesi Yayınları, İstanbul, 1941, 25-26.

başkanlığındaki askerî misyonlar İstanbul'a geldi.⁴ İslahat programının içeriğinde; donanmanın güçlendirilmesi, bu maksatla cemiyet kurulması gibi faaliyetlerin yanı sıra idari olarak Bahriye Nezareti'ne bağlı Bahriye Mektebi'nin ıslahı da vardı. Mektebin genel eğitim öğretim programının ve iç nizamnamesinin gelişmiş denizci devletlerin bahriye mekteplerine göre geniş çaplı reforma tabi tutulması gerekiyordu. Bu amaçla başta İngiltere olmak üzere, Fransa, ABD, Almanya ve İtalya devletlerindeki askerî denizcilik okullarının eğitim programları incelendi.⁵

Osmanlı Devleti, buharlı gemi teknolojisine sahip gemileri donanmasına dâhil etmeye başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren deniz harp sanayisi açısından büyük ölçüde İngiltere'ye bağımlı hâle geldi. Bu durum İngiltere'deki askerî denizcilik eğitiminin örnek alınarak bazı düzenlemeler yapılmasını da beraberinde getirdi.⁶ Hatta 1864 yılında açılan Erkân-ı Harbiye-i Bahriye yani Deniz Harp Akademisi İngiltere'deki örneği incelenerek açıldı.⁷ Bahriyenin geçmişte hem teknolojik hem de eğitim açısından İngiltere'ye olan bu bağımlılığı II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki ıslahat çalışmaları sırasında da kendini gösterdi. Bahriye Mektebi'nde muallim Yüzbaşı İbrahim Aşkî Bey inceleme yapmak üzere İngiltere'ye gönderildi (Nisan-Haziran 1910).⁸ Aşkî Bey'in hazırladığı rapor neticesinde Bahriye Nezareti'nin Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'ne bağlı olarak Tedrisat-ı Bahriye Şube Müdürlüğü⁹ kuruldu. Başına da Aşkî Bey getirildi.¹⁰ Şube, Bahriye Mektebi ve mektep gemisi öğrencileri ile donanmadaki mühendislerin ve Zabitan İhtisas ve Gedikli Küçük Zâbit (Astsubay) mekteplerinin bütün idari ve eğitim öğretim işlerine bakmakla mükellefi.¹¹

4 İstanbul'a gelen İngiliz misyonlarının başında bulunan Amiral Douglas Gamble, Şubat 1909-Mart 1910; Amiral Hugh Williams, Nisan 1910-Nisan 1912; Amiral Arthur Limpus, Nisan 1912-Eylül 1914 tarihleri arasında görev yaptılar. Bkz. Chris B. Rooney, "Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Deniz Misyonları'nın Uluslararası Önemi, 1908-1914", çev. Önder Kocatürk, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 13-14, (2008), s. 73.

5 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR. 3.), 612/18. 10 Mart 1910; *Ceride-i Bahriye*, 7 Temmuz 1327, S. 530, s. 1161.

6 *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İkinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı IX. Deniz Şubesi Yayınları, İstanbul, 1941, s. 34; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. A. Maden, S. Canpolat, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s. 349-353.

7 Mehmet Korkmaz, "Türk Bahriyesinde Modernleşme Çabaları: Kurmay Sınıfının Teşkili ve Gelişimi", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Nisan 2021, S. 642, s. 59-63.

8 *BOA*, HR.SFR.3. 613/1. Lef 1-3.

9 Teşkilinden kısa bir süre Bahriye Nezareti teşkilatında yapılan değişiklik neticesi bu birimlerin ismi de değişti. Bu kapsamda Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi (Kurmay Başkanlığı), "Birinci Daire" adını aldı. Tedrisat-ı Bahriye (Deniz Eğitim) Şube Müdürlüğü ise "Üçüncü Şube" adını aldı.

10 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz*, Dz.K.K. Yayınları, Ankara, 1973, s. IX; Bahri S. Noyan, "Bahriye Mektebi'ne Dair", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9, Ekim 1970, s. 87; *BOA*, HR.SFR.3. 630/43. 2 Nisan 1911.

11 Ali Haydar Emir, "Osmanlı Bahriyesi 10 Temmuz 1330'dan 23 Temmuz 1333'e Kadar", *Mecmua-i Seneviye-i Bahriye*, Üçüncü Sene, Bahriye Matbaası, İstanbul, 10 Temmuz 1333, s. 34-35, 70-71; *Bahriye Salnâmesi*, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1328, s. 30.

Donanmanın ıslahı için İngiltere'den gelen heyetin başında bulunan İngiliz Amiral Gambel, Bahriye Mektebi'nin İngiltere'deki eğitim sistemi üzere ıslah kararı alınması sonrasında programı tatbik için İngiltere'den Yarbay Holland'ı getirtti.¹² 1911 yılının ağustos ayında mektepte ders nazırı olarak göreve başlayan Holland, aynı zamanda Tedrisat-ı Bahriye Şube Müdürlüğü'ne müşavir olarak atandı. Mektepteki muallimlere kurum içi eğitim vermek ve bahriye subaylarının ihtisas kursları ile öğrencilerin ders programlarını düzenlemekle görevlendirildi. Matematik ve fen derslerine de girdi. Disiplinli çalışmasıyla reform planını uygulayan Holland İngiltere'den kendisine yardımcı olmak üzere İngilizce, matematik ve fen dersleri ile navigasyon, gemi inşası, astronomi, elektrik, jimnastik gibi dersler için muallimler getirtti.¹³ Mektebin talim gemisindeki zabıtların ihtiyaç duydukları kitaplar ve ders materyalleri de İngiltere'den getirtilmişti. Mektep zamanla kalorifer ve elektrikle donatılmış, laboratuvarlar açılmış, personel ve materyal yönünden takviye edilmiş olup bu hâliyle modern bir eğitim kurumuna dönüştürülmüştü.¹⁴

Amiral Gambel'dan sonra gelen ve görevi ondan devralan Amiral Limpus, 1912 yılının haziran ayında Bahriye Mektebi'ndeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini bizzat yerinde görmek amacıyla Heybeliada'ya bir ziyaret gerçekleştirdi. Hazırladığı raporunda mektep nazırı Albay Sermed ile mektebin ders müdürü Yarbay Holland'ın uyumlu ve gayretli çalışmalarından duyduğu memnuniyeti dile getirdi.¹⁵ Fakat bu durumun mektebin eğitim kalitesine yansıdığını ifade etmek mümkün değildi. Zira 1912 eğitim yılı sonunda icra edilen imtihanlarda öğrencilerin genel performans sonuç raporları iç açıcı değildi. Hazırlanan raporda öğrencilerin derslerdeki genel başarı ortalaması vasat olarak tespit edildi.¹⁶ Ayrıca 48 öğrenciden ibaret Bahriye Mektebi'nin son sınıf öğrencilerininin eğitim gördüğü talim gemisinin eski olması sebebiyle rutubet sorununun yanı sıra

12 BOA, Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Mektubi (MKT.) 7582/15-16. 30 Ekim 1909.

13 BOA, HR.SFR.3. 613/25. Lef 1-3; 613/11. Lef 1-6; 630/57. 2 Haziran 1911; 630/50. Lef 1-3; 668/11. Lef 1-26. 5 Ekim 1912; BOA, Meclis-i Vükelâ (MV.) 230/113. 26 Kasım 1913; BOA, DTA, Bahriye Nezareti (BN.) 55/1055. 23 Haziran 1913; İrade Bahriye (İ.BH.) 12/10. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e, 26 Mart 1913; İ.BH. 13/25.

14 BOA, MV. 159/124. 18 Aralık 1911; Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, C. 79, S. 482, Ağustos 1973, s. 49-50.

15 Amiral Limpus, Bahriye Nezareti'ne sunduğu raporunda mektepteki eğitimin daha iyi bir hâle getirilmesine yönelik çeşitli teklifler de sundu. Öğrencilere komuta etme ve sorumluluk duygusunun iyi aşılması, başarılı olanların taltifi, başarılarının ilişkisinin kesilmesi, yeni alınacak öğrenci sayısının 20 olması, liyakatsiz muallimlerin mektepten alınarak başka yerlere gönderilmesi, yeni dört İngiliz muallimi getirilerek bunların ikisinin İngilizce, ikisinin ise teknik derslere girmesi, muallimlerin Heybeliada'da iskân edilmesinin önemli olduğu, öğrencilerin iki senede bir göz muayenesine tâbi tutulması, dersler için gerekli teknik alet ve cihazların temini, kürek ve yelken talimlerine önem verilmesi gibi önerilerde bulunmuştu. Bkz. Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 54-56.

16 BOA, DTA, BN. 138/3149. Yarbay Safvet Bey'in raporu, 7 Temmuz 1912; Yarbay Şerafeddin ve Yüzbaşı Faik'in raporu, 27 Haziran 1912 ve 4-5 Temmuz 1912; Yüzbaşı Mehmet Ali ile Mümeyyizler Binbaşı Ali ve Yüzbaşı Nuri'nin 4 ve 6 Temmuz 1912 tarihli raporları.

makine ve teknik aksamının eğitim için uygun olmadığı görüldü. Talim gemisinde muallim olarak bulunan zabıtların görevlerini iyi yapmadıkları da raporda yer buldu.¹⁷ Nitekim Mektep Nazırı Sermed Bey mütalaasında mektepteki durumun iyi olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etti. Gösterilen gayrete rağmen öğrencilerin maneviyatları düşük, yarıya yakını derslere ilgisiz ve çoğu kopya çekmekteydi. Kendilerine ve çevrelerine karşı güvensizlik içindeydiler, üstlerine karşı itaat kültürü oluşmamıştı ve askerî disipline sahip değildiler. Sermed Bey raporunda mektebe alınacak öğrencilerin fiziki özelliklerinin mükemmel olmasının yanı sıra zeki ve iyi ahlaklı olmalarının öneminde de değinmiş ve Yarbay Holland'ın da öğrencilerdeki genel disiplinsizlikten şikâyetçi olduğunu aktarmıştı.¹⁸

Bahriye Mektebi'nde öğrenciler Yarbay Holland'ın kurduğu sistem gereği bir yıl içerisinde üç kez imtihana tâbi tutuldular. Birinci imtihanda başarı gösteremeyenlere bir şans daha verildi, ikinci imtihanda başarısız olanların mekteple ilişkisi kesildi. Derslerin ağırlık merkezini fizik ve matematik teşkil ediyordu. Kimya, felsefe, hukuk, sosyoloji, biyoloji ve benzeri dersler müfredat dışı bırakılmıştı. Tarih derslerinde genel olarak Türk tarihine, özellikle de Türk deniz tarihine önem verildi.¹⁹ Bu dönemde İngiltere ile denizcilik eğitimi sahasında görülen bir diğer gelişme Osmanlı donanmasından dört bahriye zabıtının Liverpool'deki telsiz telgraf okuluna (Marconi Wireless Telegraph School) dört aylığına eğitim için gönderilmesi idi.²⁰

2. Birinci Dünya Harbi Sürecinde Deniz Harp Eğitimi

İngiltere'den getirilen askerî misyonların rehberliğinde başlatılan Bahriye Mektebi'nin ıslahına yönelik çalışmaların devam ettiği ve henüz meyvelerinin tam alınmadığı bir süreçte dünya büyük bir savaşın eşiğine geldi. Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarıyla ittifak yaparak İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaş girmesi ve İngiltere ile hasım devlet hâline gelmesi üzerine bahriyenin ıslahı maksadıyla İngiltere'den getirilmiş olan subaylar ülkelerine döndüler. Ancak Yarbay Holland'ın kurduğu sistem üzere ve onun yetiştirdiği Türk muallimler nezaretinde mektepte eğitim devam etti.²¹ Harp sebebiyle mektepteki bazı subaylar gemilere gönderilse de muallim

17 BOA, DTA, BN. 138/3149. Yüzbaşı Haydar'ın raporu, 21 Ağustos 1912; BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO.) 4076/305700. Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne, 26 Ağustos 1912; Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz...*, s. 78-79.

18 BOA, DTA, BN. 138/3149. Bahriye Mektebi Nazırı Albay Sermed Bey'in Bahriye Nezareti'ne gönderdiği 14 ve 18 Temmuz 1912 tarihli raporlar.

19 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 50.

20 BOA, HR.SFR.3. 629/40. 5 Mayıs 1911.

21 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 50; *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, haz. Osman Alpay Kaynak, Dz.K.K. Yayınları, İstanbul, 2003, s. 42.

sıkıntısı yaşanmadı. Yine de mektepteki her öğrenci taburunda görevlendirilen bazı sınıf subaylarının gemilere gönderilmesinin eksikliği hissedildi.²²

Diğer taraftan Almanya ile yapılan ittifak gereği karadaki cephe kumandanlıklarına ve karargâhlara tayin edilen Alman subaylar Türk ordusunda söz sahibi oldukları gibi bahriyede de bunun etkisi görüldü. 9 Eylül 1914'te Alman Amiralı Souchon'un Osmanlı donanmasının başına getirilmesini müteakip Bahriye Mektebi ders nazırlığına bir süre Alman Dr. Hettich atandı. Dersleri, meslek dersleri ve yardımcı dersler olarak ayıran Hettich, meslek derslerinde başarı gösterenlerin diğer derslerde başarısız dahi olsalar sınıflarını geçmelerini sağladı.²³ Amiral Souchon'un talebi üzerine Bahriye Mektebi müfredatına haftada yedi saat Almanca dersi ilave edildi ve bu amaçla Almanya'dan Dr. Bass ve Wiedow getirildi. Silah eğitimi Alman çavuşlar tarafından Almanca komutlarla yaptırıldı. Beden eğitimi derslerine Almanya'dan gelen çavuşlar girdi.²⁴ Bahriye Mektebi'nde denizaltı konusunda ihtisas yapan zabıt ve öğrencilere Almanca öğretmek üzere de bir Alman muallimi görevlendirildi.²⁵

Bahriye Mektebi'nden mezun olup da donanma stajı ve çeşitli ihtisas alanlarında (elektrik, makine, mayıncılık, denizaltı vb.) savaştan önceki yıllarda İngiltere, Fransa ve Almanya'ya gönderilmekte olan Türk deniz subayları, harp yıllarında güverte sınıfından olanlar Alman Bahriye Mektebi'ne, mühendis ve makine sınıfından olanlar ise Alman donanmasına staja gönderildiler. Alman Bahriye Mektebi'nde bir yıl okuyan Türk öğrenciler okul gemisine tayin edilir, kısa bir süre sonra da donanmaya iltihak ederdi. Bu durum harp yılları boyunca devam etti.²⁶ Nitekim 14 Haziran 1918 tarihinde mezun olan 13 güverte sınıfı teğmen mühendislik eğitimi almak üzere Almanya'ya gönderildi. Savaşın sona ermesiyle 27 Mayıs 1919'da yurda döndüler.²⁷ Bu subaylar kendilerine

22 *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 42.

23 Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, Dz.K.K. Yayınları, [t.y], s. 83.

24 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 51-52; *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 46.

25 Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/357.

26 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 52.

27 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz...*, s. 82; *E.Gv.Albay Abdurrahman Benlioğlu'nun Hatıraları*, haz. Nurcan Bal, Dz.K.K.İği Yayınları, İstanbul, 2004, s. VII.

görev verilene kadar Bahriye Mektebi'ne yerleştirildiler ve akşamları öğrencilerin derslerine yardımcı oldular.²⁸

Denizci subayların eğitimi açısından harp döneminde yaşanan bir diğer gelişme deniz tayyareciliği sınıfının ihdas edilerek tayyareci ve tayyareci râsıdı olmak isteyen güverte ve çarkçı sınıflarına mensup üsteğmen veya yüzbaşılar için Yeşilköy'de bir Bahri (Deniz) Tayyare Mektebi açılması oldu. Savaşın başında Almanya'ya gönderilerek eğitim alan iki bahriye subayı (Gv. Yzb. Mahmud Savmi ve Osman Yümeni) ve bir makine subayı (Mk. Ütgm. İsmail Hüseyin) Almanya'dan dönüşlerinde bu okula atanarak okulu kurulmasını sağladılar (10 Nisan 1916).²⁹

3. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Mektebin Geliştirilmesine Yönelik Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinden Cemal Paşa, 1914 yılının mart ayında Bahriye Nazırı olarak atandı. O yıl harbin başlamasından hemen sonra aralık ayında kendisine ilave görev olarak 4. Ordu Kumandanlığı'nın verilmesi üzerine Suriye cephesine gitti. Nazırlık ve kumandanlık görevini savaşın sonuna kadar sürdürdü.³⁰ Cemal Paşa, nazırlığında kendisinden önce İngiltere'den getirilmiş olan uzmanlar tarafından gerek donanmanın gerekse Bahriye Mektebi'nin ıslahı için başlatılan girişimlerin takipçisi oldu. Mektebin eğitim düzeyinin ileri bir seviyeye çıkarılması için hususi gayret gösterdi. Mektebe rağbeti artırmak için gazetelerde ilan ve haberler yayınlattı. "Genç ve Zeki Vatan Evladına" başlığıyla 2 Ağustos 1914 tarihli Sabah gazetesinde yayınlattığı bir ilanda önce donanmanın önemi üzerinde durarak donanmasızlık yüzünden maruz

28 Vehbi Ziya Dümer, anılarında Almanya'dan dönen Türk subaylarına Alman Deniz Harp Okulu ve okul gemilerinde gördüklerini anlattıklarını ve bunların hepsinin birer fotoğraf albümü oluşturmalarından etkilenecek kendilerinin de albüm oluşturmaya başladıklarını yazmaktadır. Bkz. *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 50-51. Almanya'dan dönüp de Bahriye Mektebi'ne sınıf subayı ve muallim olarak verilen bu subaylar arasında ileride Deniz Kuvvetleri'nde önemli makamlara gelecek olan Sadık Altıncan, Rıdvan Koral, Necati Özdeniz, Emrullah Nutku ve Abdurrahman Benlioğlu gibi isimler de bulunuyordu. Almanya'dan gelen bu sınıfın mektepte fazla kalmadığı bilgisini paylaşan Büyüktuğrul, bunların çoğunun Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'ye katıldığını ilave etmektedir. Bkz. Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu Sırasında 60 Yıl Hizmet (1918-1977)*, C. I, Dz.K.K. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27.

29 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz...*, s. X; BOA, DTA, BN. 3/15, 9/115, 33/517, 61/1183, 96/2017, 96/2027. Diğer taraftan Cemal Paşa'nın hatıratında, mektebin kurulmasının Fransız uzmanlara havale edilmesi yönünde karar alındığı, ayrıca Fransız şirketlerinden birine 12 deniz uçağı siparişi verildiği bilgisini paylaştığı göz önüne alındığında bunun harpten önce yapılan bir girişim olduğu ve harbin başlamasıyla akamete uğradığı anlaşılmaktadır. Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, 6. Baskı, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 123.

30 Cemal Paşa, Birinci Dünya Harbi başlayınca nazırlık uhdesinde kalmak üzere Suriye'deki 4. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmişti. 1917 yılının aralık ayında ordu kumandanlığından ayrılarak İstanbul'a geldi. Kasım 1918'de diğer İttihatçı liderlerle birlikte ülke sınırları dışına çıktı. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Cemal Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 306-307.

kalınan olumsuzluklara değindi. Bahriyede görev yapacakların kıymetli ve şerefli vatan evladı olduğunu, mektebin ülkenin en mükemmel, en sıhhi ve en son teknolojiyle donatılmış bir eğitim yuvası hâline geldiğini hatırlattı. Mektebin her yönden mükemmel ve Avrupa'daki emsalleriyle eşdeğer hâle getirilmesi maksadıyla İngiltere'den uzmanlar getirildiğini ve başarı sağlandığını hatırlattı.³¹ Başvuru şartlarını taşıyan gençlerin ülkenin bu saygın kurumuna başvurmalarını isteyerek mektebe 50 öğrencinin alınacağını açıkladı.³² Bu dönemde mektebin idadi birinci sınıfına 11-12, ikinci sınıfına 12-13 yaşındaki çocuklar imtihanla alınıyordu. Mektebin idadi sınıfından yeterli mezun verildiğinden harbiye birinci sınıfına (günümüzdeki Deniz Harp Okulu) doğrudan doğruya öğrenci kaydı kaldırılmıştı.³³

Cemal Paşa, savaş döneminde 4. Ordu Kumandanı olarak Suriye Cephesi'nde bulunmakla birlikte Bahriye Mektebi'ndeki eğitimle yakından ilgilendi. Bahriye Nezareti müsteşarına gönderdiği 10 Haziran 1916 tarihli bir telgrafta, mektebe alınacak öğrenciler için temmuz ayında gazetelere ilan verilmesinin nizamname gereği olduğunu hatırlatması bunun göstergesidir. Mektepteki eğitim yılı sonunda yapılan imtihan sonuçlarına ve eğitim öğretimde görülen gelişmelere dair rapor talep etmesi de mektebe ilgisinin bir tezahürüydü.³⁴

Bahriye Mektebi'ne kayıt döneminde gazetelerde yayınlanan haberlerde, ciddi bir gelişim gösteren bahriye mekteplerinin sağlam ve mükemmel bir deniz nesli vücuda getirecek hâle geldiğine vurgu yapıldı. Eğitim programının en ileri denizci devletlerinin bahriye mektepleri programlarına eşit olduğu bildirildi. Her tarafta haksız bir kötülemeye maruz kalan Osmanlı milletinin en medeni usul ve terbiyeyi ne kadar derinden ve ne kadar hızlı intibak etme kabiliyetinde olduğunun Bahriye Mektebi örneğinde görüldüğü beyan edildi. Uzun sahilleri olan Osmanlı Devleti'nin kuvvetli bir donamaya muhtaç olduğu, bu donanmayı vücuda getirmek için çalışılmakla birlikte gemileri idare, denizleri müdafaa ve geçmişte yaşanmış olumsuzlulardan dolayı oluşan vahim durumu ıslah edecek nesli de hazırlamaya aynı derecede lüzum olduğu açıklandı. Güverte ve çarkçı

31 *Sabah*, 2 Ağustos 1914, s. 3-4. Oradan aynen naklen Latin harfleriyle yayınlanmış hâli için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1398-1399.

32 Mektebin idadi sınıfına kayıt yapacaklar için başvuru şartları şöyleydi: Öğrencinin yaşının 13-14 arasında olması; aşı belgeleri, nüfus cüzdanları ve aile doktorunun sağlık raporu ile birlikte Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti'nin İkinci Dairesi'ne müracaat etmeleri; Bahriye Merkez Hastanesi'nden ilk tıbbi muayenelerini icra ettirmek üzere müracaatta bulunmaları ve ardından kabul imtihanına girmeleri. Bkz. *Sabah*, 2 Ağustos 1914, s. 3.

33 "Güverte Mekteb-i Bahriyesi Tâliblerine", *Tasvir-i Efkâr*, 14 Ağustos 1916, s. 2; "Bahriye Mekteplerimizde Terakkiyât", *Tanin*, 18 Haziran 1918, s. 3.

34 *BOA*, DTA, Mülga Bahriye Nezareti Fonu (MBN), No. 719. Kudüs'te Cemal Paşa'dan Bahriye Nezareti Müsteşarlığı'na, 10 Haziran 1916. Vesikanın sureti için bkz. Ek-1.

mekteplerinin hazırlık sınıflarına başvurunun iki katına çıkmasından duyulan memnuniyet de dile getirilmiştir.³⁵

Cemal Paşa'nın bahriye mekteplerine olan ilgisi Suriye'den döndükten sonra da devam etti. Mektebin yeni eğitim öğretim dönemine başlaması sebebiyle 1 Eylül 1918 tarihinde Heybeliada'ya giderek dini dersler muallimi Ahmed Hamdi (Akseki) tarafından yapılan duayla yeni eğitim dönemini başlattı. Öğrenci taburlarının geçişini izledi.³⁶ Paşanın Bahriye Mektebi'nin iyi bir düzeye çıkarılması için gösterdiği gayretine bir diğer örnek kamuoyunun yakından tanıdığı kendi alanında uzman bazı isimlere yarı zamanlı olarak mektepte ders verdirmesidir.³⁷ Bu kapsamda tarih dersine Yahya Kemal (Beyatlı),³⁸ Türk tarihi dersine Yusuf Akçura³⁹ ile Hamdullah Suphi (Tanrıöver),⁴⁰ beden eğitimi dersine Ali Sami Yen girdi.⁴¹ Falih Rıfki (Atay) da Heybeliada'da bulunan Çarkçı Mektebi'nde edebiyat ve Türkçe dersleri verdi.⁴² Diğer isimlerden farklı olarak Falih Rıfki ders vermeyi kendisi talep etti ve Cemal Paşa'nın onayı üzerine 1917-1918

35 "Bahriye Mekteplerimizde Terakkiyat", *Tanin*, 18 Haziran 1918, s. 3.

36 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 2.

37 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 2-5; Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi...*, s. 81-85; Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 51.

38 Yahya Kemal, 5 Mart 1918-11 Kasım 1920 tarihleri arasında mektebin güverte sınıfı öğrencilerine haftada üç gün, ayda iki bin kuruş ücret karşılığında tarih dersi vermek üzere vazifelendirilmiştir. Sonradan kendisinin derslere gelemeyeceği beyan etmesi üzere vazifesine son verildi. Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. s. 356. Vesikanın sureti için bkz. Ek-2. Yahya Kemal'in anılarında derse girdiği mektepleri yazdığı satırlar arasında Bahriye Mektebi'ne yer vermediği görülmüştür. Bkz. Nihad Sami Banarlı, *Yahya Kemal'in Hâtraları*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1960, s. 53-58.

39 Yusuf Akçura, 20 Aralık 1916-30 Kasım 1918 tarihleri arasında Bahriye Mektebi'nde güverte 1., 2., ve 3. sınıflarına konferans usulüyle Türk tarihi dersleri vermiştir. Kendisine aylık iki bin kuruş maaş tahsis edilmişti. Bu sırada Hilal-i Ahmer Cemiyeti Murahhası olarak Esirler Komisyonu'ndaki görevinden dolayı yurtdışına çıkmak durumunda kaldığı dönemlerde aynı derse Hamdullah Suphi Bey girmiştir. Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. s. 334. Vesikanın sureti için bkz. Ek-3.

40 Aynı zamanda Dârülfünun'da hocalık yapan Hamdullah Suphi Bey, 1 Eylül 1917-30 Kasım 1918 tarihleri arasında mektebin güverte sınıflarına Türk tarihi derslerini konferans usulüyle verdi. Kendisine aylık iki bin kuruş maaş tahsis edilmişti. Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. s. 349. Vesikanın sureti için bkz. Ek-5.

41 Ali Sami Yen, 17 Şubat 1917-27 Nisan 1919 tarihleri arasında Çarkçı Mektebi'nde terbiye-i bedeniye (beden eğitimi) derslerine girdi. Kendisine aylık bin kuruş maaş tahsis edilmişti. Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. s. 339. Vesikanın sureti için bkz. Ek-4. Ali Sami Bey, Çarkçı Mektebi'nde bir spor takımı da kurmuştu. Bkz. *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 44.

42 Funda Selçuk Şirin, *Falih Rıfki Atay (1893-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 92-93.

eğitim yılında derslere girdi.⁴³ Ayrıca Orhan Midhat,⁴⁴ Vedi Sabra, Orhan Halit gibi isimler de lisan, coğrafya ve hukuk derslerine girdi.⁴⁵ Sinanyan ve Andon gibi tanınmış müzisyenler ile âdâb-ı muaşeret öğretmek üzere Jakomi adlı bir İtalyan ve bir Fransız dans öğretmeni de mektebe davet edilerek ders verdiler.⁴⁶ O sıralarda Bahriye Mektebi'nin asli kadrosunda görev yapıp da sonradan öneli görevlere gelecek olan bazı muallimler de vardı. Bunlardan Ahmed Hamdi (Akseki) akaid-i diniyye muallimi olarak mektepte görev yapıyordu.⁴⁷ Deniz harp tarihi muallimi Ali Haydar Emir⁴⁸ ve İbrahim Aşkî gibi meşhur isimler de mektebin asli kadrosunda ders vermekteydi.

Birinci Dünya Harbi döneminde mektepte fiziki iyileştirmeler de söz konusu oldu. Dershane binaları, hastane ve jimnastik salonu yenilendi ve laboratuvarlar modern aletlerle donatıldı.⁴⁹ Güverte ve makine sınıflarına kaynak olmak maksadıyla ilkokul mezu- nu 12-13 yaşlarındaki çocukların istihdam edildiği Heybeliada'da bir Bahriye Namzet (İhzarî) Mektebi de açıldı.⁵⁰ Mektep, Cemal Paşa'nın emriyle 1918'de satın alınan Rum Ruhban Okulu binasında faaliyete geçirildi. Burada eğitim gören öğrenciler iki yıl sonra sınıflarına göre güverte ve makine okullarına dağılacaklardı.⁵¹ Makine subayı yetiştiren Tersâne-i Âmire bünyesindeki Haddehâne Şakirdân Mektebi 1908'de kapatılarak yerine 24 Ekim 1916'da yine tersanede Camialtı mevkiinde bir Çarkçı Ameliyat Mektebi açıldı. İnşaiye zabiti de yetiştiren mektep, Cemal Paşa'nın emriyle satın alınan Heybeliada'nın kuzey tepesindeki eski Rum Ticaret Mektebi binasına taşındı (1 Nisan 1917). Aynı binada 1916 yılında eğitim süresi dört yıl olan Bahriye Kâtip Mektebi

43 Osman Eroğlu, *Falih Rıfkı Atay'ın Fikir ve Sanat Dünyası*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2023, s. 49. Falih Rıfkı Bey, Bahriye Nezareti kayıtlarına göre 3 Aralık 1916'da Bahriye Nezareti'ne girdi, 20 Kasım 1918'de istihdamına lüzum kalmadığı gerekçesiyle bahriyeden kaydı silindi. Mektepte kendisine iki bin kuruş aylık maaş tahsis edilmişti. Bkz. *BOA*, DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. Vesikanın sureti için bkz. Ek-6.

44 Orhan Midhat Barbaros (d.1894-ö.1964). Bahriye Mektebi'nde 1914-1919 yılları arasında lisan, edebiyat ve coğrafya dersleri verdi. Daha sonra avukatlık ve yazarlıkla meşgul oldu. Bkz. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/orhan-midhat-barbaros> (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2024.

45 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 51.

46 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 4-5.

47 Ahmet Hamdi Akseki, 30 Mart 1916 tarihinde göreve başladığı mektepteki akaid-i diniyye ve ahlak dersleri muallimliği vazifesini 1 Mart 1922 tarihine kadar sürdürdü. Cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda diyanet işleri başkanlığı görevinde bulundu. Bkz. İsmail Kara, Rabia K. *Gündoğdu, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Mücadelesi ve Eserleri*, C. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019, s. 110-113.

48 Ali Haydar Emir'in hayatına dair bkz. Mehmet Korkmaz, "Ali Haydar Emir Alpagut: Hayatı ve Eserleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 35 (2019), s. 57-77.

49 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz...*, s. X, 87; Bahri Noyan, "Bahriye Mektebi'ne Dair", s. 87.

50 Bahri Noyan, "Bahriye Mektebi'ne Dair", s. 87.

51 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 3; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi...*, s. 1401.

açıldı. Bu okul üç dönem mezun verdikten sonra kapandı.⁵² Bahriye Mektebi'nden 1910 yılına kadar güverte, inşaîye ve makine sınıfı zâbitler mezun olurken bu tarihten 1920 yılına kadar sadece güverte sınıfı zâbitlerin yetiştiği görülmektedir. Bu durum makine ve inşaîye sınıflarının Çarkçı Ameliyat Mektebi'ne nakledildiğini göstermektedir.

Askerî deniz eğitimine ilişkin bir diğer gelişme 27 Aralık 1917'de bahriye bandosuna astsubay yetiştirmek üzere Tir-i Müjgan vapurunda Mızıkça Çırakları Mektebi açılması oldu.⁵³ Bu mektep bir süre sonra Heybeliada'nın güneydoğu tepesi üzerindeki Çam Limanı'na bakan burunda bulunan ve Cemal Paşa tarafından nekahethane⁵⁴ olarak inşa ettirilen binanın bir kısmına nakledildi. Bu mektep, Çarkçı Mektebi müdürünün idaresi altındaydı.⁵⁵

Diğer taraftan Deniz astsubay ihtiyacının karşılanması amacıyla 20 Aralık 1915 tarihli Makine Çırakları ve 3 Şubat 1916 tarihli Gemici Çırakları nizamnameleriyle küçük zâbit (astsubay) yetiştirilmek üzere Muin-i Zafer gemisinde çırak okulları açıldı. Aynı dönemde Alman bahriyesine gönderilen Türk subaylar ile gemici ve makine çırakları yurda döndüler.⁵⁶

Birinci Dünya Harbi yıllarında görülen bir diğer gelişme eğitilmiş denizci subay ihtiyacının daha kısa sürede karşılanması için Bahriye Mektebi'nin dört yıl eğitim veren idadi kısımlarında 1917 yılından itibaren dördüncü sınıfın kaldırılması oldu. Bu sınıfın dersleri üçüncü sınıfa aktarılarak eğitime devam edildi.⁵⁷ Dikkat çeken bir diğer husus 1912 yılına kadar her yıl Bahriye Mektebi'nin Harbiye sınıflarına (Deniz Harp Okulu) öğrenci kabulü normal seyrinde devam ederken en son 6 Ağustos 1912 girişlilerin ardından sonraki üç yılda (1913, 1914 ve 1915) Harbiye sınıfına öğrenci alınmamasıdır.⁵⁸ Bu yüzden mektebin harbiye sınıfından yani Deniz Harp Okulu'ndan 1915, 1916 ve 1917 yıllarında mezun verilmemiştir. Mektep sonraki yıllarda düzenli olarak mezun vermeye devam etmiştir.⁵⁹

52 Bahri Noyan, "Bahriye Mektebi'ne Dair", s. 87; Ali Haydar Emir, "Osmanlı Bahriyesi 10 Temmuz 1330'dan 23 Temmuz 1333'e Kadar", s. 82-84; Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 3; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi...*, s. 1400.

53 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Haydar Emir, "Osmanlı Bahriyesi 10 Temmuz 1330'dan 23 Temmuz 1333'e Kadar", s. 95-96. Bahriye Musika Çırakları Nizamnamesi için ayrıca bkz. BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) 23/4.

54 Nekahethane, hastaların nekahet dönemlerini geçirdikleri, şifa kazandıkları yer.

55 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 3; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi...*, s. 1401; Ertuğrul, *Deniz Okulumuz*, (Yayınlayan kurum, yayın yeri ve tarihi mevcut değil), s. 11.

56 Saim Besbelli, "Meşrutiyet Donanması", *Donanma Dergisi*, C. 75, S. 437, Nisan 1962, s. 81-82; Ali Haydar Emir, "Osmanlı Bahriyesi 10 Temmuz 1330'dan 23 Temmuz 1333'e Kadar", s. 91

57 Niyazi Uras, "Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918", s. 52.

58 Bunun sebebi anlaşılacak kadar beraber idadi sınıflarından yeterli sayıda öğrencinin harbiye sınıfına geçmemiş olabileceği akla gelmektedir. Ancak üç yıl peş peşe böyle bir durumun yaşanmış olamayacağından farklı bir durumun söz konusu olduğu değerlendirilmektedir.

59 Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz...*, s. 81-82.

Harp yıllarında İtilaf Devletleri uçaklarının havadan İstanbul'a yaptıkları bombardıman ve denizatlılarla Marmara denizinde icra ettikleri harekât doğal olarak endişe uyanıydı. Savaşın psikolojik etkisinin Heybeliada'da öğrenciler arasında nasıl hissedildiğini o sırada mektepte öğrenci olan Afif Büyüktuğrul şu ifadelerle dile getirmektedir:

“7 Ekim 1918 günü saat 15.00 sıralarında düşman uçakları bomba atacak diye bizi alelacele toplayıp okulun Büyükada'ya bakan çamlıklarına çıkardılar. Bomba mektebin önünde bulunan Turgut Reis zırhlısına atılabilir diye çam ağaçlarının altında beklemeye başladık. O gün yaklaşmakta olan İngiliz uçaklarının sayısı yedi idi. Sinek kadar görülebilecek bir yükseklikten uçuyorlardı. Okula baktığımız zaman bir miktar askerin ellerinde mavzer tüfekleri olduğu hâlde uçakların saldırısını beklediklerini gördük. Subaylarımıza sorduğumuzda, uçaklar yaklaştığı zaman sırt üstü yatıp uçaklara nişan alıp onları düşürecekler cevabını verdiler.”⁶⁰

4. Bahriye Mektebi Talimatnameleri

Bu çalışmanın konu edindiği zaman diliminde Bahriye Mektebi'nin idare ve eğitim faaliyetlerini düzenleyen ve Cemal Paşa'nın onayıyla yayınlanmış üç adet talimatname mevcut olup bunlara özet olarak da olsa değinilmesi konuyu tamamlayıcı olacaktır. Bu talimatnamelerden ilki Heybeli'deki Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne'ye Mahsus Nizâmât-ı Dâhiliyeden (Şerâit-i Kabûliye) adını taşımaktadır. Talimatnamede mektebe kabul şartları, velilerin öğrenciler için tedarik edecekleri eşya ve malzemeye açıklandıktan sonra her ders için icra edilecek mülakatlarda çıkabilecek örnek sorulara yer verilmiştir.⁶¹

60 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 23. Büyüktuğrul'un hatıraları okulun tarihçesine de ışık tutmakta olup 1918 yılının haziran ayında mektebin idadi sınıfına kayıt için şahsen başvuru yaptığında 150 kadar müracaat eden öğrenci bulunduğunu, ayrıca makine subayı olmak için Çarkçı Mektebi'ne (Makine Subay Okulu) başvuranlar da olduğu bilgisini verir. Bir ay sonra ilk yoklama için okula çağrılarak mülakâta alınmışlar, okul müdürü ile beş subaydan kurulu bir heyet tek tek öğrenci adaylarıyla görüşerek niçin deniz subayı olmak istediklerini ve ailelerine dair sorular sormuşlardır. Öncelikle deniz subayı çocuklarının, ünlü generaller ile devlet adamı çocuklarının tercih edildiği mütalaasında bulunan Büyüktuğrul, kendi 50 kişilik sınıflarında 22 öğrencinin deniz subayı çocuğu olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 1.

61 *Heybeli'deki Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye Mahsus Nizâmât-ı Dâhiliyeden (Şerâit-i Kabûliye)*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1330.

Bir diğer talimatname Güverte Mektebi Bahriye-i Şâhânesi'nin Teşkilat ve İdare-i Umumiye Talimatnâmesi adını taşımaktadır.⁶² Talimatnamede öncelikle mektepte görev yapan idari ve akademik personel ile bunların görev tanımı yapılmıştır. Ardından mektebe kabul şartları, eğitim ve öğretim esnasında dersler ve imtihan usulü açıklanmıştır.⁶³ Talimatnamede açıklandığına göre mektebin on eğitim ve talim şubesi mevcuttu: Disiplin, gemicilik, seyrüsefain, makine, riyaziyat, edebiyat (lisan-ı Osmanî), coğrafya, tarih, akaid-i diniyye ve elsine-i ecnebiye.⁶⁴ Bahriye Mektebi'ne dair bir diğer talimatname, Güverte Mekteb-i Bahriye-i Şâhânesi Talebesinin Sûret-i Kabul ve Talim ve Terbiyesi Hakkında Talimatname adını taşımaktadır. Talimatnamede mektebe kabul şartları, müracaatın nasıl yapılacağı, mektepteki eğitimin ve imtihanların icrası, mektepten ihraç sebepleri gibi başlıklar bulunmaktadır.⁶⁵

Birinci Dünya Harbi, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de yapılan ateşkes antlaşmasıyla nihayete erdi. Ardından İtilaf Devletleri mütarekede yer alan bazı maddeleri ihlal ederek Kasım 1918'den itibaren Osmanlı topraklarının birçok yerinde işgal hareketi başlattılar. İstanbul'da önce stratejik noktaları kontrol altına almak amacıyla 13 Kasım'da işgale başladılar. 16 Mart 1920'de ise İstanbul'da idareye, askerî ve mülki kurumlara el koyarak bütün yazışmaları ve faaliyetleri kontrol altında tuttular. Bahriye Mektebi Müdürü Yarbay Şevket Bey harp döneminde olduğu gibi harpten sonra da bu görevini sürdürerek idareciliğiyle mektepteki eğitim kalitesinin yükseltilmesi için çaba sarf etti ve bunda başarılı da oldu. Şevket Bey'in, Mütareke döneminde işgal kuvvetlerinin temsilcileriyle kurduğu temasla mektebin işgale uğramaması ve eğitimin devamı yönünde gösterdiği gayret de takdire şayandı. Dolayısıyla harp yıllarında

62 Talimatnamede yer alan hususlar şu alt başlıklar altında sunulmuştur: İdare, müdür muavini, idare memuru, kuyudât ve tedrisat memuru, şubât-ı tedrisiye ve talimiye, encümen-i muallimîn, ser-muallim, şubât-ı tedrisiyenin kıdemli muallimleri, muallimler, terbiye-i bedeniye muallimi, tabib, muhasebe memuru, sınıf ve kısım zabiti, nöbetçi zabiti, ael-umum zabitan ve muallimin, merakib-i bahriye memuru, sene-i tedrisiyenin taksimi, kayıt ve kabul, ders ve imtihan, numara, ehliyet cetvelleri, geşt ü güzâr, tecziye, mektep salnamesi, filika, harik tertibatı, jimnastik salonu, mezuniyet, kütüphane, laboratuvarlar, dersane, posta, lokanta, talebe mevaki, müracaat ve muhaberat-ı resmîye, rapor defterleri, sınıflar, muafiyet fihristi, hastahane, takrir, raporlar vesaire, üniforma, talimlerde giyilecek elbise, nöbetçiler ve mektep emini, gündelik vazife cetveli. Bkz. *Güverte Mektebi Bahriye-i Şahanesi'nin Teşkilat ve İdare-i Umumiye Talimatnâmesi*, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1918. s. 1-77.

63 Talimatnamede mektebin günlük eğitim programı şöyle açıklanmıştı: Saat 05.30 hamam borusu, 06.00 kalk borusu ve beden hareketleri ile duş, 06.30 çay, 06.50 sabah müzakeresi, 07.35'te paydos ve tabip muayenesi, 08.00 sabah yoklaması ve birinci ders, 09.00 paydos, 09.10 ikinci ders, 10.10 paydos, 10.25 üçüncü ders, 11.25 paydos, 11.30 paydos, 12.00 iskanca, 12.30 öğle namazına abdest borusu, 14.15 beşinci ders, 15.15 paydos (Pazartesi ve Perşembe günler 14.15-15.15 arası konferans), 15.30 talim-i mübtedaii (ikinci namazı ve çay), 17.30 mütalaa, 18.30 paydos (akşam taburu ve yemek), 19.00 yatsı namazına abdest borusu, 20.00 müzakere, 21.00 paydos, 21.15 yat borusu, 21.45 devriye. Bkz. *Güverte Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi'nin Teşkilat ve İdare-i Umumiye Talimatnâmesi...*, s. 77.

64 *Güverte Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi'nin Teşkilat ve İdare-i Umumiye Talimatnâmesi...*, s. 10.

65 *Güverte Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi Talebesinin Sûret-i Kabul ve Talim ve Terbiyesi Hakkında Talimatname*, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1918, s. 1-19.

ve harpten sonra İstanbul'un işgal altında bulunduğu dönemde Bahriye Mektebi'ndeki eğitimde bir aksama söz konusu olmadı. Ancak mektebin idadi sınıflarına yeni öğrenci alınmadı. Mevcut öğrencilerle eğitime devam edildi.⁶⁶

Bahriye Mektebi'ne bağlı olarak Heybeliada'da farklı binalarda eğitim yapan mektepler (Namzet, Çarkçı ve Mızık) işgal kuvvetlerinin bu mekteplerin binalarına el koyarak Rumlara tahsis etmeleri üzerine buralardaki öğrenciler sahildeki Bahriye Mektebi binasına nakledildiler.⁶⁷ Okulda sıkışık bir hayat başlasa da sınıf mevcutları az olduğu için bu sıkışıklık bir şikâyet konusu olarak gündeme gelmedi.⁶⁸ Mütareke döneminde mektepteki yabancı dil eğitiminin tekrar İngilizce'ye dönmesi üzerine harp yıllarında Almanca eğitime başlamış olanlar zor durumda kaldı ve bunlar ne Almanca'yı ne de İngilizce'yi tam öğrenebildiler.⁶⁹

Mütareke döneminde mektepte öğrenci olanlar Heybeliada etrafındaki hareketliliğe tanık oldular. Mesela Vehbi Ziya Dümer, bir gün mektebin sınıf subaylarının rıhtımının kayıkhaneye köşesine toplanarak Bozburun yönüne baktıklarını, bu sırada birçok Türk harp gemisinin düzenli olarak İzmir yönüne gittiğini ve subayların fevkalade üzgün olduklarını görür. O sırada anlam veremese de sonradan bu durumun mütarekenin imzalanması üzerine yaşandığını öğrenir. Çanakkale Boğaz'ı dışındaki düşman donanmasının mütareke gereğince Boğaz'dan içeri girdiği ve İzmir limanına gittiği de o sırada haber alınır. Okulda gazete okumadıklarından gelişmelerden haberdar olmadıklarını yazan Dümer, harbin mağlubiyetle neticelenmesinden duydukları acıyı dile getirir. Savaşın sonucunu daha evvel öğrenmiş olan okuldaki subayların derslere engel olur düşüncesiyle öğrencilere malumat vermedikleri bilgisini de paylaşmaktadır.⁷⁰ Afif Büyüktuğrul da anılarında okul önüne işgal kuvvetlerine ait Yunan ve İngiliz savaş gemilerinin nöbetleşe teker teker veya filo hâlinde geldiklerini, okul müdürünün gemileri resmi olarak ziyaret ettiğini, gemi komutanlarının da iade-i ziyarette bulduklarını nakleder.⁷¹ Mütareke

66 Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi...*, s. 83; Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 4, 26.

67 Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi...*, s. 83; Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 26.

68 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 26.

69 Vehbi Ziya Dümer anılarında, Mütareke döneminde mektep için İngilizce muallim bulunmasında zorluk yaşandığını, bir ara iki gayrimüslim bayanın İngilizce derslerine girdiğini, ancak kısa süre sonra ayrıldığını, öğretmensizlikten ve düzenli ders göremediklerinden yabancı dil öğrenmeden mezun olduklarını yazmaktadır. Bkz. *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 45.

70 *Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları...*, s. 50.

71 Yunan taraftarı Heybeliada Rumlarının taşkınlıklar yaptıklarını da yazan Büyüktuğrul, "Sanki İstanbul alınmış da bizler de adada bir toplama kampına sevk edilmiştik. Rumların gösterileri Yunan savaş gemilerinin okul önüne demirledikleri günlerde şiddetleniyordu. Denizi Yunan bayrağı çekmiş sandallar dolduruyor, bu sandallar topluca Yunan gemilerini selamladıktan sonra göstericiler bağırarak okul önüne gelip bize karşı küfürler ediyorlardı." açıklamasını yapmaktadır. Bkz. Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 26, 29.

döneminde millî mücadeleye destek maksadıyla mektep çevresinde yapılan faaliyetlere tanıklık eden Büyüktuğrul, İstanbul'dan mektebe çok fazla miktarda mavna gelmeye başladığını, nöbetçi subayların bunların içinde sebze ve meyve var gibi cevaplar verseler de Anadolu'ya gizli yolla kaçırılan silah ve cephanene bulunduğu gerçeği sonradan öğrendiğini yazar. Mektebin ara istasyon olarak kullanıldığını, mavnaların içinde uçak parçaları, top, tüfek ve mühimmat bulunduğunu, bunların geceleyin takalarla yelken açıp Yalova'ya çıkarıldıklarını bildirir.⁷²

Birinci Dünya Harbi ve İstanbul'un işgali gibi sıkıntılı günlerde eğitim faaliyetinin aksatılmaması için azami gayretin gösterildiği Bahriye Mektebi'nde Millî Mücadele dönemi de suhuletle geçirilmiş ve Anadolu'daki mücadelenin Türk ordusunun zaferiyle neticelenmesinin ardından 1924 yılından itibaren düzenli olarak öğrenci alımı tekrar başlamıştır. Mektep, 27 Mayıs 1928 tarihinde Heybeliada Bahriye Mektebi, 1930 senesinden itibaren ise Deniz Lisesi ve Deniz Harp Okulu adını almıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok devlet kurumunun ıslahına yönelik çalışmalar başlatıldığı gibi Bahriye Mektebi'ndeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de ıslahı gündeme geldi. Planlanan bazı iyileştirmeler için İngiltere'den bahriyeli askerî müşavirler getirildi. Ancak mektebin reforma tabi tutulmasına ilişkin teşebbüslerden 1911'de başlayan Trablusgarp Harbi ile onun ardından devam eden 1912-1913 Balkan Harbi ve müteakiben patlak veren Birinci Dünya Harbi sebebiyle arzu edilen neticeler tam olarak alınamadı.

Bu çalışmada Birinci Dünya Harbi'nin ortaya çıkmasıyla oluşan savaş ortamında Bahriye Mektebi'ndeki eğitim öğretim faaliyetlerinin nasıl etkilendiği sorusuna cevap aranmıştır. Elde edilen sonuçlara göre mektepte savaş döneminde eğitimin aksamaması için idareciler tarafından gösterilen gayret başarılı olmuş ve bunun neticesinde ciddi ve kayda değer bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Hükümet, savaş sebebiyle bozulan genel bütçe dengesini göz önüne alarak giderleri azaltmak gayesiyle bazı kısıtlamalara giderek Mülkiye Mektebi'ni kapatmıştı. Ancak gerek Harbiye Mektebi ve gerekse Bahriye

72 Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu...*, s. 30. Anadolu'ya silah kaçırma operasyonlarına katılan ve o sırada Bahriye Mektebi'nde vazifeli olan Üsteğmen Abdurrahman (Benlioğlu) da Bahriye Mektebi'nin silah deposundaki silah ve mühimmatı (480 mavzer tüfeği, 120 sandık cephane, 180 Schneider tabanca, 200 kasatura ve palaska) bir gece takaya yüklenerek Yalova'ya nasıl naklettiğini hatıratında nakleder. Takaya malzemeler yüklendikten sonra mektebin önünden hareket etmeden evvel dört öğrencinin de kendisiyle gelmekte ısrar etmesi üzerine, tekrar gelip sizi alacağım diyerek onları oyaladığını da beyan etmektedir. Bkz. *E.Gv. Albay Abdurrahman Benlioğlu'nun Hatıraları...*, s. 2-3.

Mektebi gibi ordu ve donanmaya eğitimli subaylar yetiştiren askerî eğitim kurumlarının genel bütçedeki payları korunmuştur. Bu durum Bahriye Mektebi'nde eğitimin sorunsuz bir şekilde devamını sağlayan en önemli etken olmuştur.

Birinci Dünya Harbi'nden önceki durumla mukayese edildiğinde harp döneminde Bahriye Mektebi'nde kısmen de olsa bazı idari ve yapısal değişiklikler oldu. Bu kapsamda öncelikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gelmiş olan mektepteki İngiliz idareci Yarbay Holland ve birkaç İngiliz muallim harbin başlamasıyla birlikte ülkelerine döndüler. Bunların yerine Almanya'dan gelen subaylar ikame edildi. Ayrıca harpten önce mektepte okutulan zorunlu yabancı dil İngilizce iken harbin başlamasından itibaren bunun yerini Almanca aldı. Kayda değer bir diğer değişiklik ise harp sebebiyle cepheye daha fazla subay gönderilmesi amacıyla mezun sayısını artırmasına yönelik gayretlerdir. Bu amaçla dört yıllık idadi sınıfları 1917 yılından itibaren üç yıla indirildi. Ancak yine de mezun edilen öğrenci sayısında düşüşler olduğu görüldü.

Bahriye Mektebi'nden mezun olup da donanma stajı ve çeşitli ihtisas alanlarında eğitim için yurtdışına gönderilen bahriye subaylarının artık yalnızca Almanya'ya gönderilmeye başlanması da savaş dönemine mahsus bir uygulama olarak öne çıktı. Savaştan önceki yıllarda benzeri eğitim için İngiltere, Fransa ve Almanya'ya gönderilen bahriye subayları harp boyunca artık tek bir ülke ile sınırlandırılmıştı.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı döneminde Bahriye Nazırı ve aynı zamanda 4. Ordu Kumandanı olarak görev yapan Cemal Paşa'nın Bahriye Mektebi'ne gösterdiği özel ilgi kayda değerdir. Paşa mektebe kamuoyunun ve gençlerin rağbetini artırmak için öğrenci alım dönemlerinde gazetelerde mektebin propagandasını yapan haberler yayınlattı. Mektebin fiziki yapısıyla ilgili gelişmeler de yaşandı ve laboratuvarlar modern aletlerle donatıldı. Dershane binaları ile hastane ve jimnastik salonu yenilendi. Heybeliada'yı bir askerî deniz eğitim üssü hâline getirme gayretinde olan Cemal Paşa, mevcut Bahriye Mektebi'nin idadi ve harbiye sınıflarına ilave olarak daha evvel Kasımpaşa'da faaliyet gösteren kâtip, çarkçı, mızıkacı gibi farklı sınıflarda eğitim veren askerî deniz eğitim kurumlarını Heybeliada'da topladı. Bahriye Mektebi'ndeki bazı derslere kamuoyunun yakından tanıdığı kendi alanında uzman isimleri davet etmesi de Cemal Paşa'nın mektebe gösterdiği hususi ilgisinin bir tezahürüydü. Nitekim tüm bu faaliyetler meyvesini verdi ve Bahriye Mektebi İstanbul'da döneminin hem eğitim hem de sosyal hayat açısından en iyi okulları arasında yer aldı. Netice olarak Birinci Dünya Harbi döneminde savaşın psikolojik etkisi doğal olarak muallimler ve öğrenciler üzerinde hissedilse de bu süreçte kurumsal yapısını ve sürekliliğini muhafaza eden Bahriye Mektebi'nde eğitimde bir aksama söz konusu olmadı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁷³

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

*Deniz Tarihi Arşivi (DTA)*⁷⁴

2. Süreli Yayınlar⁷⁵

Ceride-i Bahriye

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

3. Araştırma Eserler

Akyıldız, Ali, “Mekteb-i Mülkiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3. Baskı, EK-C. 2, TDV Yayınları, Ankara, 2019, s. 238-240.

Ali Haydar Emir, “Osmanlı Bahriyesi 10 Temmuz 1330’dan 23 Temmuz 1333’e Kadar”, *Mecmua-i Seneviye-i Bahriye*, Üçüncü Sene, Bahriye Matbaası, İstanbul, 10 Temmuz 1333, s. 3-96.

73 Kullanılan arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

74 Daha evvel Deniz Müzesi bünyesinde bulunan ve Mülga Bahriye Nezareti’nin arşivlik malzemesini ihtiva eden Deniz Tarihi Arşivi’ndeki defter ve vesikalar koleksiyonu, Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi gereği 2021 yılının mart ayı itibarıyla Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerine (Kâğıthane) devredilmiştir. Bahse konu arşiv koleksiyonu Devlet Arşivleri Başkanlığı’nın araştırma salonundaki bilgisayarlardan erişime açılmış ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

75 Kullanılan süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

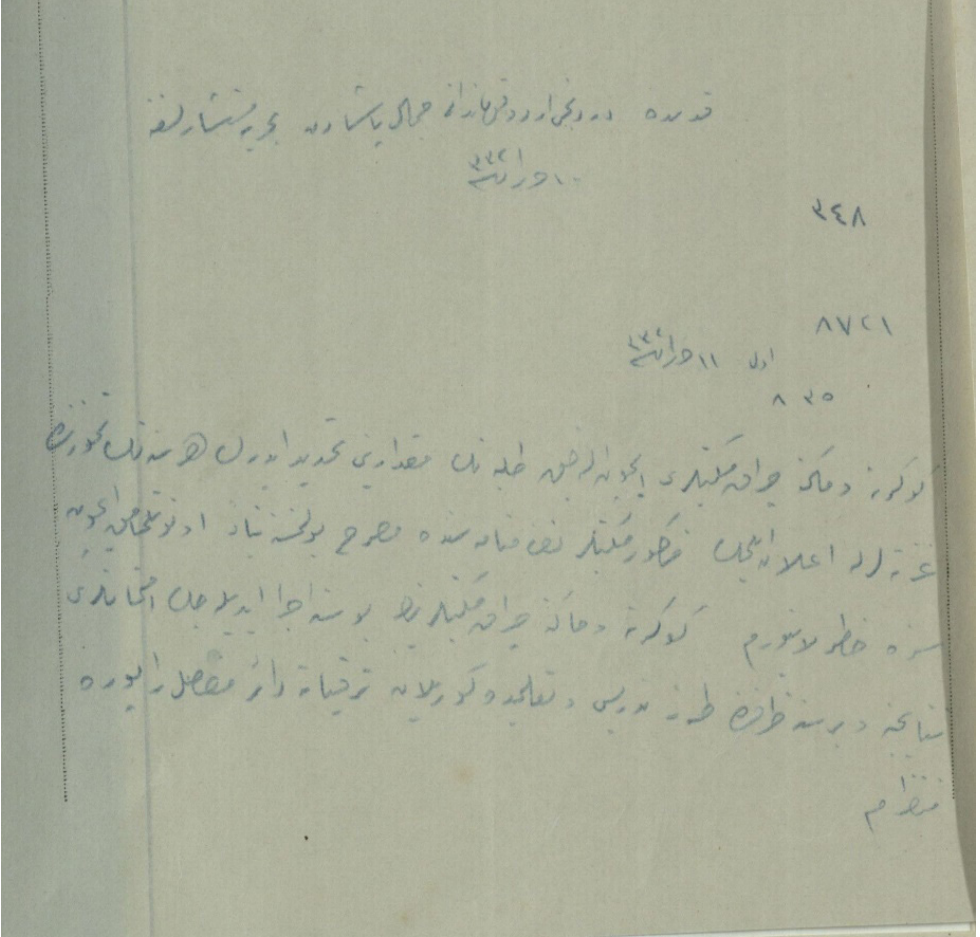
- Amiral Vehbi Ziya Dümer'in Anıları*, haz.: Osman Alpay Kaynak, Dz.K.K. Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bahriye Salnâmesi*, 18. Tertip, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1328.
- Banarlı, Nihad Sami, *Yahya Kemal'in Hâtıraları*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1960
- Besbelli, Saim, "Meşrutiyet Donanması", *Donanma Dergisi*, C. 75, S. 437, Nisan 1962, s. 67-113.
- Beydilli, Kemal, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 513-514.
- Büyüktuğrul, Afif, *Cumhuriyet Donanmasının Kuruluşu Sırasında 60 Yıl Hizmet (1918-1977)*, C. I, Dz.K.K. Yayınları, İstanbul, 2005.
- Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, 6. Baskı, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, C. I, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.
- Çoker, Fahri, *Bahriye Mektebimiz (Deniz Harp Okulu ve Lisesi)*, Dz.K.K. Yayınları, Ankara, 1973.
- Deniz Mektepleri Tarihiçesi*, İkinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı IX. Deniz Şubesi Yayınları, İstanbul, 1941.
- E.Gv.Albay Abdurrahman Benlioğlu'nun Hatıraları*, haz. Nurcan Bal, Dz.K.K.lığı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Eroğlu, Osman, *Falih Rıfka Atay'ın Fikir ve Sanat Dünyası*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2023.
- Ertuğrul, *Deniz Okulumuz*, (Yayınlayan kurum, yayın yeri ve tarihi mevcut değil).
- Güverte Mektebi Bahriye-i Şahanesi'nin Teşkilat ve İdare-i Umumiye Talimatnâmesi*, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1918.
- Güverte Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi Talebesinin Suret-i Kabul ve Talim ve Terbiyesi Hakkında Talimatname*, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1918.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "Cemal Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 306-307.
- Heybeli'deki Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye Mahsus Nizâmât-ı Dâhiliyeden (Şerâit-i Kabûliye)*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1330.
- Kaçar, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C. II, yay.haz. Feza Günergun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 69-137.

- Kara, İsmail, Rabia K. Gündoğdu, *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Mücadelesi ve Eserleri*, C. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019.
- Korkmaz, Mehmet, “Ali Haydar Emir Alpagut: Hayatı ve Eserleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 35, 2019, s. 57-77.
- Korkmaz, Mehmet, “Türk Bahriyesinde Modernleşme Çabaları: Kurmay Sınıfının Teşkili ve Gelişimi”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S. 642, Nisan 2021, s. 59-63.
- Kurtoğlu, Fevzi, “Hendesehane-i Bahrî, Mühendiahane-i Bahrî”, *Deniz Mektepleri Tarihçesi (1928-1939)*, İkinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı IX. Deniz Şubesi Yayınları, İstanbul, 1941, 1-35.
- Noyan, Bahri S., “Bahriye Mektebi’ne Dair”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9, Ekim 1970, s. 82-87.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. A. Maden, S. Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Chris B. Rooney, “Osmanlı İmparatorluğu’na Gelen İngiliz Deniz Misyonları’nın Uluslararası Önemi, 1908-1914”, çev. Önder Kocatürk, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 13-14, (2008), s. 73-105.
- Sayacı, Kenan, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, Dz.K.K. Yayınları, [tarih ve yayın yeri mevcut değil].
- Şirin, Funda Selçuk, *Falih Rifki Atay (1893-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Uras, Niyazi, “Mekteb-i Bahriye-i Şahane 1876-1918”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, C. 79, S. 482, Ağustos 1973, s. 44-56.

4. İnternet Kaynakları

- <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/orhan-midhat-barbaros> (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2024.

EKLER

Ek-1: Kudüs'te 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Bahriye Nezareti Müsteşarlığı'na. Bahriye Mektebi'ne öğrenci alımı için gazetelere ilan verilmesine dair talimatı, 10 Haziran 1916. Kaynak: DTA, Mülga Bahriye Nezareti Fonu (MBN), No. 719.

 ۱۳۴۹
 349

۵۷
 ۱۳۴۹
 ۳۴۹

امراضا بطان اقدام و کتبہ تجزیہ تک کیہ سمی

اسم نذر رسک	دسترک	نوردک	سید رسک
	۱۳۴۹		۳۴۹

صفا	صنفی	کلی نامور رشہ نقل و ضام نام نامی	
		نقل نامی	کلی نامی
<p style="text-align: center;">دو دفعہ</p> <p> در وقتہ روز پنجشنبہ صبحیہ طریحہ نون ناصباہ بریفہ صدری در کلون اولونہ شکر کسب و کسب تیسو معائنہ ڈیور و طریحہ نماز و کتبہ نقل و ضام نام نامی، ایمانیہ ڈیور و طریحہ نماز و دو دفعہ معائنہ ایک دفعہ نماز و کتبہ نقل و ضام نام نامی، ایمانیہ ڈیور و طریحہ نماز ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ ۱۳۴۹ سنہ </p>	<p>۱۳۴۹</p>	<p>۱۳۴۹</p>	<p>۳۴۹</p>
<p>۱۳۴۹</p>			

Ek-5: Hamdullah Subhi Bey'in Bahriye Mektebi'nde hocalık yaptığı dönemde yoklama kalemی künye defterinde tutulan kaydı. Kaynak: DTA, Zabitan Künye Defteri, 134/333. s. 349.

Hiyerarşi ve Sarayın Temsili Bağlamında Sultan Mehmed Reşad'ın Kadınefendilerinin Haremdeki Konumları

The Status of Sultan Mehmed Reşad's Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation

Lale UÇAN*

*Dr., Non-affiliated, İstanbul, Türkiye

ORCID: L.U. 0000-0002-4393-743X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Lale Uçan,
Non-affiliated, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail:
laleucan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.02.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.09.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.09.2024

Kabul/Accepted: 30.09.2024

Atıf/Citation: Uçan, Lale. "The Status of Sultan Mehmed Reşad's Kadınefendis in the Harem: Hierarchy and Palace Representation." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 137-165.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1443736>

ÖZ

19. yüzyılla birlikte oluşan yeni toplumsal anlayış, büyük kentlerde aile yapısını kuşatırken köklü dönüşümler ifadesi bu ortamı izah eder. II. Meşrutiyet perspektifinden Sultan Mehmed Reşad'ın sarayına bakıldığında unutulmaması gereken önemli bir nokta; valide sultanın olmadığı bir haremde bahsedildiğidir. Buradan hareketle, haremde hiyerarşi bağlamında kadınefendilerin kökenleri ve saraya gelişleri tartışılacaktır. Kadınefendilerin sarayı temsil vazifeleri çözümlenirken, aslında bu köklü müessesenin son şeklini görmeye çalışacağız. Saray dışında, sosyal yaşam içerisinde kadınefendilerin statüsü de ele alınacaktır. Haremde ve saray dışında mekân ziyaretlerinin bize neler söylediğine kapı aralayacağız. Onların haremdeki gündelik yaşantılarının uzantısında sosyal hayata katılma pratikleri, çalışmaya dâhil edilecektir. Sultan Mehmed Reşad'ın eşleri, Osmanlı toplumundaki kadının statüsü ve bu statünün değişen dinamikleri bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Mehmed Reşad, Kadınefendi, Harem, Dolmabahçe Sarayı, Temsil

ABSTRACT

The 19th century marked significant social transformations, particularly in the structure of family life in major cities, reflecting the broader currents of change. When examining Sultan Mehmed Reşad's palace during the Second Constitutional Era, a key point to consider is the absence of a valide sultan (queen mother) in the harem. This study explores the origins of the kadınefendis (consorts) and their integration into palace life within the hierarchical structure of the harem. By analyzing the kadınefendis' roles in representing the palace, this research seeks to provide insight into the final form of this long-established institution. The study also examines the status of the kadınefendis in social life

beyond the palace walls, drawing attention to the significance of their visits to various locations both within and outside the harem. These activities will be analyzed as extensions of their daily lives, highlighting their participation in the broader social fabric. Furthermore, the study situates Sultan Mehmed Reşad's consorts within the context of women's status in Ottoman society, exploring how their roles reflect the evolving dynamics of gender and social hierarchy during this transformative period.

Keywords: Sultan Mehmed Reşad, kadınefendi, harem, Dolmabahçe Palace, Representation

Extended Abstract

Understanding the Ottoman palace harem requires an analysis that accounts for temporal shifts, local dynamics, and the human factor. During the classical period, the presence of concubines from various geographies within the palace harem symbolized the ruler's power, prestige, and wealth, serving as an extension of the dynasty's authority. Studies focusing on the 18th century reveal that most court concubines were identified as the daughters of fathers listed as slaves, while their mothers' identities were often obscure. These women were frequently recorded as *binti Abdullah*, and details about their mothers and siblings, who might have served as their heirs, are rarely mentioned. This lack of familial connection underscores how the ties of concubines with their biological families were severed, with their sense of belonging being redefined through the palace hierarchy rather than through familial bonds. A 1908 document examined in this study offers valuable insights into the evolving structure of the Ottoman palace harem. This document highlights detailed and specific information about the concubines, reflecting a broader transformation within the institution. Among these changes was the phenomenon of *voluntary captivity* practiced by Circassian tribes, which contributed to the shifting dynamics of the harem. Unlike the *rootless* concubines of earlier periods, these women were often the daughters of families rooted in the aristocratic traditions of the Caucasian tribes, bringing with them a distinct sense of identity and prestige. This study sheds light on the transition of the harem institution, emphasizing the role of these aristocratic women in redefining its social and cultural dimensions.

In the *Hanedan Defteri* (Imperial Family Register), where the names of Mehmed Reşad's family members are recorded, the Sultan's wives are listed after the names of his father and mother. They are identified as *Başkadın Kâmres* (Kamures), Second Lady Mihrengiz, Third Lady Nazperver, and *İkbâl Dîlîrib Hanımefendi*. Notably, the term *menkûha*, meaning "married wife", is used in reference to the *kadınefendis*. This terminology suggests that Mehmed Reşad's wives were not concubines but formally wedded spouses. This distinction reflects the broader societal perception of women and

family being promoted during the Second Constitutional Era, as evidenced in palace practices.

In traditional Ottoman court life, the *valide* sultan derived her legitimacy in the harem through her son, the reigning sultan. However, during Sultan Mehmed Reşad's reign, which began when he ascended the throne at the age of 65, legitimacy within the harem was derived directly from the elderly sultan himself, as there was no *valide* sultan. It is essential to underline that Mehmed Reşad's reign marked a period devoid of a *valide* sultan, traditionally regarded as the "sultan of the harem." This unique circumstance highlights Mehmed Reşad's harem as a historical first. During this period, the *kadinefendis*, from the *Başkadinefendi* (Chief consort) to the other consorts, played significant roles in various ceremonial functions. These included hosting guests within the harem and participating in representation activities in social life. What sets this era apart in the context of harem life is the visibility of Mehmed Reşad's wives in settings outside the confines of the harem.

On March 21, 1910, during the visit of Bulgarian King Ferdinand and Queen Eleonora to Istanbul, the queen was hosted by *Başkadinefendi* Kâmres. Similarly, during the visit of Emperor Karl of Austria-Hungary and Empress Zita, the Empress expressed a desire to see the harem, and Sultan Mehmed Reşad introduced his wives to her. These events illustrate the *kadinefendis*' role in representing the palace, as seen in their acts of hospitality and participation in religious ceremonies, such as the visit to the Hırka-i Saâdet.

In the absence of a *valide* sultan, the women of the harem assumed roles and responsibilities in social life, particularly in representing the palace. Within the context of patriotism and nationalism, the Hilal-i Ahmer Society (Red Crescent Society) provided a platform for Ottoman women to participate in public activities. In 1912, *Başkadinefendi* Kâmres served as the honorary president of the Ladies' Branch of the Ottoman Hilal-i Ahmer Society. She awarded diplomas to 28 women who successfully completed a course organized by the society. This event marked a significant first, as *Başkadinefendi* Kâmres not only attended the ceremony but also delivered a prepared speech, highlighting her role in fulfilling a representative duty entrusted to her.

Similarly, Nazperver *Kadinefendi* played a prominent role in the Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyeti (Domestic Products Consumption Women's Society), serving as its patron and as the honorary president of the Muâvenet-i Askeriye (Military Aid) Commission within the organization. She also presided over the abovementioned

society's first meeting. The society aimed to align production with the public's needs in accordance with *zevk-i milli* (national taste) and public opinion, supporting the national economy and promoting national fashion. Beyond their philanthropic efforts, these women also contributed economically to the state's ability to finance the war through their active engagement in such initiatives.

Başıkbâl Dîlîfirîb Hanımefendi's presidency of the Society for the Protection of Children further illustrates the roles of harem women in the Constitutional Monarchy. Their involvement in such organizations demonstrates not only their representative responsibilities on behalf of the palace but also their expanding sphere of influence within social life during this transformative period.

Giriş

*Saray içerisinde tabuların akıl almaz örtüsü ile kaplanmış ve gözlerden korunmuş en kutsal bölümü*¹ olan hükümdar haremi,² Topkapı Sarayı'ndan sonra Dolmabahçe Sarayı'na geçildiğinde o örtüsünün arkasında yavaş yavaş da olsa değişikliğe uğramıştır.³ Zamanın ruhuna uygun bu köklü ve kemikleşmiş yapının geçirmiş olduğu değişikliklere, kaideler ve insan birikimi dinamizm kazandırmıştır.⁴ Yazımızda öncelikle II. Meşrutiyet'in uzantısında “Sultan Mehmed Reşad'ın sarayında nasıl bir haremle karşılaşıyoruz?” soruna, haremdaki hiyerarşik yapı ve kadınefendilerin konumları çerçevesinde cevaplar aranacaktır. 20. yüzyıl başlarında cariyelerin kökenleri, hangi yollarla saraya geldikleri ve saraya intisap edilişlerindeki prosedür konuya dahil edilecektir. Mevcut bu işleyişin “haremin kurumsal yapısına etkileri olmuş mudur?” sorusu, valide sultanın olmadığı haremda kadınefendilerin üstlenmiş oldukları vazifeleri üzerinden tartışılacaktır. Sultan eşlerinin sarayı temsil etmeleri bağlamında teşrifattaki yerlerine misafir ağırlamalarından saray dışı ziyaretlere; kadınefendi muâyedelerinden dini mera-simlere örnekler verilerek harem değerlendirilecektir.

Meşrutiyet Yıllarının Haremine Kapı Aralamak

Osmanlı sarayında haremi çözümlenmeye çalışırken zaman, yerel dinamikler ve insan faktörü göz önünde bulundurulmalıdır. Klasik dönem saray haremi içerisinde farklı coğrafyalardan getirilmiş cariyelerin olması ve himaye edilmelerine zemin hazırlayan yapı, hükümdar ve hanedanın gücüyle birlikte itibarına olduğu kadar zenginliğine işaret eder.

-
- 1 A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 131.
 - 2 Osmanlı sarayında harem teşkilatı hakkındaki çalışmalar arasında Abdurrahman Şeref, “Topkapı Sarayı Hümayûn Harem-i Hümayûn Dairesi”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, I, 1911, s. 521-527; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945; A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998; Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992; Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996; *Aşıkpaşazâde Tarihi, Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013; Ali Akyıldız, “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Araştırmaları, Festschrift in Honor of Özer Ergenç*, I, 2019, s. 177-217; Ali Akyıldız, “Kadınefendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 94-96; Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 33; Ali Akyıldız, “Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu V*, 2017, s. 693- 712; Ali Akyıldız, *Harem-in Padişahı Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017; Ali Akyıldız, *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019; Arzu Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018; Betül İpsirli Argıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
 - 3 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 498.
 - 4 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 41-42.

Aynı zamanda farklı coğrafyalar, geniş bir zaman dilimi tek ve standart bir harem yapısından ziyade çeşitlilik gösteren harem teşkilatını dinamik kılar.⁵

Sürece bakıldığında erken yıllarda yabancı hükümdarlar, padişaha hediye olarak köle ve cariye göndermişlerdir. Cariyeler gerek savaşlarda gerekse ele geçirilen şehirlerde esirler arasında ya da azatlı kızlar içerisinde seçilirken⁶ hediye edilme vasıtasıyla harem-i hümayûna gelen kızlar da olmuştur. Yine Kırım Hanı, valiler, farklı konumlarda bulunan devlet adamları da çeşitli sebeplerle saraya cariye temin etmiştir. Bir başka yol da devlet adamlarının cariyelerini almaktır. Vefat sonrasında müsadere yoluyla gelen cariyeden, satın alınmaya ya da İstanbul Gümrük Emini tarafından tedarik edilenlere⁷ kadar farklı yollardan hareme intisap mekanizması işler tutulmuştur.

Geleneksel cariye temin yollarının farklılaşması, İngiltere başta olmak üzere Batı devletlerinin Osmanlı topraklarında esir ticaretinin kaldırılması yönünde baskıları⁸ ve Rusya'nın Kafkasya'yı istilası üzerine Çerkes göçü de bu yolu önemli ölçüde etkilemiştir.⁹ Uygulama, yüzyılın sonlarına kadar bu şekilde devam etmiştir.¹⁰ Ayşe Osmanoğlu dedesi Sultan Abdülmecid'in haremde Çerkes eşleri olduğunu yazarken,¹¹ Sultan Abdülaziz'in eşlerinden Dürrinev Kadınefendi'nin Abhaz soylularından, Nesrin Kadınefendi'nin ise Çerkes asıllı olduğu bilinir.¹² Sultan II. Abdülhamid'in eşlerinin ise tamamına yakını Kafkas kökenli, Müslüman, hür ve soyludur.¹³ Bu gidişatın doğrultusunda 20. yüzyıl Osmanlı saray haremine geldiğinde, daha çok hür kökenli cariyelerin alındığı ve bu yaklaşımın bir âdet haline geldiği gözlemlenir.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid Selanik'e gönderildiğinde, Yıldız Sarayı'ndaki cariyelerin çoğunun Çerkes asıllı

5 Geniş bilgi için bkz. *Harem Histories Envisioning Places and Living Spaces*, ed. Marilyn Booth, Duke University Press, Durham and London, 2010. Fatih Sultan Mehmed yıllarına kadar Osmanlı padişahları Bizans imparatorları, tekfuruları, Anadolu beyleri, Sırp ve Bulgar krallarının kızlarıyla evlenmişler ve sonrasında eşlerini genellikle cariyeler arasından seçmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray ...*, s. 146-147; Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 693- 712.

6 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 12.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray...*, s. 146-147; Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 12-13; Betül İpşirli Arğıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında...*, s. 68-71.

8 *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları-II- Hatırat ve Belgeler (Mukayyet)*, yay. haz. Edhem Eldem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 82.

9 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, 1965, s. 60-64; Betül İpşirli Arğıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında...*, s. 32-33.

10 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 36.

11 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18.

12 Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 693-712.

13 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, haz. Harun Açıba, L&M, İstanbul, 2004, s. 90; Ali Akyıldız, "Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi", s. 697; Ali Akyıldız, *Saray Harem...*, s. 245-271.

14 Ali Akyıldız, "Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler", s. 204; *Aşıkpaşazâde Tarihi ...*, s. 164-165.

olduğunu okumaktayız.¹⁵ Yine Çerkes köle ve cariyelerin yasaklanmasına yönelik uygulamalar doğrultusunda saraya yeni cariyeye alımına son verilmek istenmişse de mevcut olanlar istihdam edilmişlerdir.¹⁶ Cariyeleri, saltanat kaldırılıp Abdülmecid Efendi'nin halife ilan edildiği yıllarda haremde görmekteyiz.¹⁷

Çerkes kabileleri tarafından uygulanan, *gönüllü esirlik usûlü* bu değişimin hızlanmasının bir parçası olmuştur. Bu hanımlar *köksüz* cariyeler değil, tam aksine Kafkas kabilelerinin bir adım ötesinde aristokrat geleneğe mensup ailelerin kızlarıdır.¹⁸ Dahası bu cariyelerin yakınlarının iltimasları doğrultusunda saraya getirildiklerine de tanık olmaktadır.¹⁹ Kolağası Çerkes Osman imzalı 15 Mart 1908 tarihli evrakta, ferman buyrulmuş on dört cariyenin getirildiği ifade edilirken çok önemli mevzular izah edilmiştir. Bu meseleyle ilgilenen isim Çerkes Osman²⁰ muhtemeldir ki; o bölge ile yakın ilgisi olduğu kadar harem için kızların seçilmesinde vazifelendirilmiş ve güvenilirliğiyle bilinen bir şahıstır.²¹

Belgede öncelikle kızların, Kafkasya ahalisi muhacirlerinden olduğu yazılmıştır. Kızların kendi isimlerinin yanı sıra babalarının ve annelerinin adları, hangi karye ve nahiyeden geldikleri kayıt altına alınmıştır. Saraya alınan kızların kökenlerinin görülmesi adına aileleriyle aidiyetlerinin tamamen koparılmaması, anne ve baba isimlerinin birlikte kayıtlara geçirilmiş olması önemlidir. Belgede dikkat çeken bir diğer önemli nokta *evlâd-ü iyâllerimiz* olarak ifade edilen bu cariyelerin, İstanbul'da pederlerinin ve velilerinin *efkâr-ı şâhâneye* muhalif saray ve konaklarda akrabalarının olmadıkları malumatıdır. Tarih, Sultan II. Abdülhamid'in artık iktidarının son günlerine işaret etmektedir. Güvenlik adına bu kızlar ve aileleri *tebaa-yı sâdık* kullarından *tahkik* ettirilmiştir yani bir nevi soruşturulmuşlardır. Kızların peder ve valide hizmetinden başka kimsenin de işleriyle ilgilenmediklerine açıklık getirilmiştir. Peder ve velilerinin *hüsn-i rızalarıyla* memnun ve mutlu olarak *şevketmeâb efendimiz hazretlerine* takdim kılındıkları izah

15 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 36.

16 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64; *Harem ve Cariyelik*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM. Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul, 2011, s. 44-45.

17 Lale Uçan, *Halife Abdülmecid Efendi Zamanın Ruhunun Peşinde Bir Hanedan Mensubu*, Timaş Akademi, İstanbul, 2021, s. 142-146.

18 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64; *V. Murad'ın Oğlu...*, s. 83.

19 "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", s. 60-64. II. Abdülhamid'in gelini Mislimelek Hanım, hareme kızların tedarikine ilgilenecek saray adamlarının olduğunu söyler. Bunlar içerisinde en bilineni Çerkes Mehmed Bey'in vazifesi, saray için kız tedarik etmektir. *Harem'den Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanhoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 47-48.

20 Tamirhâne-i Hümayûn'da Müstahdem Kolağası.

21 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 255/2, lef 1-2, 2 Mart 1324 (2 Mart 1908).

edilmiştir. Belgenin altındaki mühürlerde, Züleyha ve Ayşe gibi anne isimlerinin geçiyor olması sürece kızların validelerinin dahil edildiklerini göstermektedir.²²

Diğer taraftan 18. yüzyıl kapsamındaki araştırmalarda, saraylı kadınların çoğunun babasının köle olarak geçtiği tespit edilirken annelerinin tespitinde zorlanıldığı bilinmektedir. Yani saraylı cariyelerin büyük bir kısmının, *binti Abdullah* olarak yazılması ve varisleri arasında annelerinin ve kardeşlerinin çok sınırlı şekilde isimlerinin zikredilmeleri bu cariyelerin aileleri ile bağlarının tamamen kopartılmasına yönelik bir uygulamadır. Bu sayede aidiyet duyguları aileleri üzerinden değil, saray üzerinden inşa edilmiştir.²³ Uygulamayla saraya gelen kızların isimlerinin değiştirilmesi, önceki hayattaki kimliklerinin silinmesi hatta reddedilmesi olarak izah edilebilir.²⁴ Süreç takip edildiğinde cariyelere ait özel bilgilerin kayıtlarda detaylandırılmasını, Osmanlı saray haremindeki değişime yönelik yorumlayabiliriz.

Sultan Mehmed Reşad'ın Hanımlarının Hareme İntisabı

Bu başlıkta öncelikle harem içerisinde kadınefendilerin²⁵ konumlarını çözümlenmeye yönelik, "II. Meşrutiyet'in ve *hürriyetin* padişahı²⁶ Sultan Mehmed Reşad'ın kadınefendileri saraya nasıl alınmışlardı?" sorusuna cevaplar aranacaktır. Osmanlı sarayında iki temel yapı üzerinde inşa edilen harem-i hümâyûnda birinci grup, hanedan mensubu olanlar diğeri ise onlara hizmet eden kesimdir. Hiyerarşisi bulunan her iki grupta hanedan mensubu hanımlar, bu yapının elit kesimini oluşturmuştur.²⁷ Yazımızı, daha önce de değindiğimiz gibi bu elit kesim içerisinde yer alan ve padişah eşleri statüsünde bulunan kadınefendiler çerçevesinde kaleme alacağız.

1912 tarihli kayıttaki Mehmed Reşad'ın haremde üç kadınefendi ve bir Başıkbal karşımıza çıkar. İsimler zikredilmeden Başkadınefendi, 2. Kadınefendi, 3. Kadınefendi ve Başıkbal'den bahsedilir.²⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı

22 BOA, Y.PRK.ASK, 255/2, lef 1-2, 2 Mart 1324 (2 Mart 1908).

23 Betül İpşirli Argit, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında ...*, s. 81-82.

24 V. Murad'ın Oğlu..., s. 56-58.

25 Sarayda kadınefendilerin konumları hakkında yapılan çalışmalar arasında bkz. Aytül Develi, *Bir Kadınefendinin Portresi: Servetseza Kadınefendi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024.

26 Cevdet Küçük, "Mehmed V", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 28, Ankara, 2003, s. 418-422.

27 Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun...*, s. 160-169.

28 BOA, *Hazine-i Hâssa Defter (HH.d)*, 13023, 29 Zilhicce 1330 (9 Aralık 1912), s. 2-6.

Arşivi'nde yapmış olduğumuz araştırmalar doğrultusunda sıralamayı, Kâmres²⁹, Dürriadn³⁰, Mihrengiz³¹, Nazperver ve Dilfirib olarak Hanedan Defteri'ndeki veriye göre düzenlemenin uygun olacağını düşünmekteyiz.³² Önemli bir nokta, kadınefendilerin isimlerinin geçtiği yerlerde nikâhlı eş anlamına gelen *menkûha* kelimesinin yazmasıdır. Cengiz Göncü de Mehmed Reşad'ın eşlerinin cariyeye konumunda değil nikâhlı eş olduklarını tespit etmiştir.³³ Bu esinti, muhtemelen 2. Meşrutiyet ortamında topluma benimsetilmeye çalışılan kadın ve aile anlayışının saraydaki yansımalarıdır.

Kadınefendilerin kökenleriyle birlikte hareme geliş süreçleri özelinde konuya yaklaştığımızda, 5 Mart 1855 tarihinde Gence'de dünyaya gelen Kâmres Başkadınefendi'nin babası Çeçen asıllı Yusuf Bey, annesi ise Cihanşin Hanım'dır. Asıl adı Lülüfer iken saraya intisap ettiğinde ismi, mutluluk veren anlamına gelen Kâmres olarak

29 Hânedan defterinde padişahların çocuklarının ve annelerinin yazılı olduğu sayfalarda Kâmres Başkadınefendi olarak değil de sadece kadınefendi olarak kaydedilmiştir. *BOA, Bâb-ı Asâfi Hanedan Defterleri (A DVNSHND.d)*, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 5.

30 Dürriadn öldükten sonra padişah, Başıkbal Dilfirib ile evlenir. *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*, s. 6. Hanedan Defteri'nde ikinci sırada Dürriadn'ın ismi zikredilmesine rağmen Arşiv belgesinde adı yazılmayan kadınefendinin ölüm haberinde III. Kadınefendi'nin teçhiz ve tekfin masrafları 10.265 kuruş olarak kayıtlara geçmiştir. *BOA, Mabeyn İrade (MB.İ)*, 137/85, lef 1, 19 Teşrinievvel 1325 (1 Kasım 1909). Gazete haberinde olduğu gibi "Bir Vefât-ı Müessif," *İkdam*, No. 5428, 30 Teşrinievvel 1325 (1909), s. 2. Dürriadn'e ait sandukayı çevreleyen şebekede bulunan iki dairesel madalyonda yine adı yazılmadan III. Kadınefendi olarak zikredilir. Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017, s. 430-434; Simavî hatıratında Dürriadn Kadınefendi'yi III. Kadınefendi olarak zikreder. Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim: Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1918)*, haz. Sevda Şakar, Şehir Yayınları, Ankara, 2007, s. 91. Necmeddin Efendi Yalısı'nın müstemilatının caddeye bakan kısmında Şehzade Necmeddin Efendi'nin annesi Dürriadn Kadınefendi için yaptırılmış olduğu çeşmenin kitabesinde ise adı yazılırken kaçmıcı kadınefendi olduğu belirtilmemiştir: "Pâdişâh-ı Meşrûtiyet-perver Sultân-ı Mehmed Hân-ı Hâmis Efendimiz hazretlerinin mahdum-ı şehriyârieleri Necmeddin Efendi hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri Dürriadn Kadınefendimerhûmenin hayrâtıdır. Sene (...)."

Bu malumat doğrultusunda belgelerde vefat eden ve ismi anılmadan yazılan kadınefendinin Dürriadn olduğunu düşünmekteyiz. Literatürde de farklı şekillerde kadınefendilerin sıralaması yapılmıştır. Uşaklıgil, *Yakın Tarihimiz* isimli mecmuada, *Kralların Ziyareti* isimli yazısında Sultan Reşad'ın nikâhlı kendisine evlat vermiş üç kadınefendisiyle bir baş ikbâlden bahseder. Onun sarayda hizmet ettiği zamanlarda resmen bildiği bu kadınları zikreder. Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti," *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, S. 23, 1962, s.212-214. Ünüvar sıralamayı Kâmures, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib olarak yapar. Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşad Sarayı*, yay. haz. İbrahim Pazar, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017, s. 165; Hanzâde Sultanefendi, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, yay. haz. İsmet Bozdağ, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002, s.147. Açıba, Dürriadn vefatıyla Mihrengiz Kadınefendi'nin üçüncü kadınefendi olduğunu belirten zevcelerini Kâmures Başkadınefendi, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib olarak sıralar. Harun Açıba, *Kadınefendiler (1839-1924)*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 172. Enver Behnan Şapolyo, üç kadını olduğunu söylerken onların isimlerini şu şekilde sıralamıştır: Mihrengiz, Kâmres ve Dürriadn kadınefendiler. Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 448.

31 *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*, s. 7.

32 *BOA, A.DVNSHND.d, I, 24. Ocak 1329 (25 Ocak 1911)*.

33 *Harem ve Cariyelik...*, s. 44-45; Milli Saraylar Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi K. 35-2.

değiştirilmiştir.³⁴ Piyano çalan Kâmres, saraya küçük yaşta geldiği için eğitimden geçmiştir.³⁵ Güzel bir genç kız olan Kâmres Hanım, Mehmed Reşad'la şehzadelğinde evlenmiş ve 46 yıl evli kalmışlardır.³⁶ 26 Ağustos 1873 tarihinde Kâmres Başkadınefendi'den dünyaya gelen Şehzade Mehmed Ziyâeddin Efendi³⁷, Sultan Mehmed Reşad'ın büyük oğludur.

İsminin anlamı Adn cennetinin incisi olan Dürriadn,³⁸ 16 Mayıs 1860'ta dünyaya gelmiştir. Ubuh ve Voçibe ailesine mensup olan Dürriadn'ın babası, Voçibe Mustafa Bey'dir. Açba, Dürriadn'ın doğum yerinin Kars olarak yanlış yazıldığını belirtir. Kadınefendi'nin gerçek adının da Hatice olduğunu ve Rus zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne geldiklerini paylaşır. Yaklaşık üç ya da dört yaşlarında saraya verilip orada büyütülmüştür. Kardeşleri Aziz ve Murad beyler Sapanca Gölü yakınında Maşukiye isimli köyü kurmuşlardır. İlerleyen yıllarda Aziz Bey'in kızı İnşirah Hanım, Sultan Vahideddin'in eşi olarak karşımıza çıkar.³⁹ Dolayısıyla ailenin sarayla yakın ilişkileri dikkat çekicidir. 10 Ekim 1876 tarihinde Mehmed Reşad'la evlenmişlerdir ve 33 sene evli kalmışlardır.⁴⁰ Dürriadn Kadınefendi, 23 Haziran 1878 tarihinde dünyaya gelen Şehzade Mahmûd Necmeddin Efendi'nin annesidir.⁴¹

Ünüvar, Mihrengiz Kadınefendi'nin 15 Ekim 1869 tarihinde Adapazarı'nda doğduğunu anlatsa⁴² da Açba Çerkeslerin Ubuh kabilesinden olan Mihrengiz'in, Soçi'de doğduğuna değinir. 93 Harbi yıllarında ailesiyle Osmanlı topraklarına geçtiklerinde aile birbirini kaybetmiştir. Gerçek ismi Fatma olan Mihrengiz, saraylı bir hanım tarafından yetiştirilmiş ve bu sayede iyi bir eğitim alarak piyano çalmasını da öğrenmiştir.⁴³ 4 Nisan 1885'te Mehmed Reşad'la evlenen⁴⁴ Mihrengiz Kadınefendi, sonrasında ailesini

34 Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti," s. 212-214. Ünüvar, kadınefendinin adının sarayda Kâmures olarak telaffuz edildiğini yazar. Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 165.

35 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 163.

36 Halit Ziya Uşaklıgil, "Kralların Ziyareti", s. 212-214; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 165. Mehmed Reşad'ın 1872 senesinin ilk aylarında Kâmures Hanımla evlendiği yazmaktadır. Hanzâde Sultaneferendi, *Osmanlı Hanedanı...*, s. 147.

37 Mehmed Reşad Türbe haziresinde yer ayrılan isimler: Şehzâde Mehmed Ziyâeddin, eşi Pürizâd Hanımeferendi, çocukları Behiye, Düriye, Rukiye, Hayriye, Latife sultanlar; Şehzâdeleri Mehmed Nâzım ve Ömer Fevzi efendiler. *BOA, A.DVNSHND.d.*, II, s. 54.

38 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 166-167.

39 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 166-167.

40 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 166-167.

41 Hânedan Defteri'nde şehzâdenin doğumu 22 Cemâziyelahir 1295 tarihi olarak yazar. *BOA, A.DVNSHND.d.*, I, s. 6.

42 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 167.

43 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-170.

44 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 167. Açba 1887 yılında evlendiklerini yazar. Bu tarih oğlu Ömer Hilmi Efendi'nin resmi evraklarda geçen doğum yılı 1886 ile çelişmektedir. Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-169.

buldurmıştır. Kardeşi İbrahim Bey'i sarayda görevlendirmiş; kardeşinin ilk eşi vefat edince onu maiyetinde hizmetli olan Demsan Hanım ile evlendirmiştir. Eşinin padişah olmasından sonra kardeşi İbrahim Bey, sarayda vazifelendirilmiştir.⁴⁵ İbrahim Bey'in bu makama getirilmesinde hangi kriterlerin etkili olduğunu tam olarak bilemesek de Mihrengiz Kadınefendi faktörü göz önünde bulundurulmalıdır.

12 Haziran 1870 doğumlu Nazperver Kadınefendi'nin ismi Emine'dir. Abhaz asıllı olup Çikotua hanedanına mensup Nazperver'in babası İsmail Bey, annesi ise Prens Mahmud Dziapş-İpa'nın kızı Prenses Aliye Dziapş-İpa'dır.⁴⁶ Teyzelerinden Dürrünev, Sultan Abdülaziz'in başkadınefendisi diğeri ise Yusuf İzzeddin Efendi'nin hanımı Cavidan Başkadınefendi idi.⁴⁷ Kardeşi Behiye Hanım ile dört yaşlarında teyzesinin yanına verilmiştir. Teyzesi eğitimi ile özel ilgilenmiş, Fransızca öğrenmesini sağlamıştır. Nazperver, Mehmed Reşad tarafından beğenilince nikâhları kıyılmış⁴⁸ ve zevcinin vefatına kadar evli kalmışlardır.⁴⁹ Sultan Mehmed Reşad'ın hanımları içerisinde Mihrengiz Kadınefendi'nin ismi Hanedan Defteri'nde, Şehzade Ömer Hilmi Efendi'nin annesi olarak üçüncü sırada yazılıdır.⁵⁰ 2 Mart 1886 tarihinde⁵¹ dünyaya gelen Şehzade Ömer Hilmi Efendi,⁵² Sultan Mehmed Reşad'ın en küçük oğludur.⁵³

Hakkında çok az malumata ulaşılan Dilfirib Kadınefendi, 28 Ocak 1890⁵⁴ tarihinde İstanbul ya da yakınlarında dünyaya gelmiştir. Çerkes olduğu tahmin edilen Dilfirib'in, ufak yaşlarda saraya verildiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁵ Kayıtlarda Dilfirib'in ismi Mehmed Reşad'ın başıkbali olarak da geçer. Hanedan Defteri'nde Başıkbal Dilfirib Hanımefendi'nin dördüncü kadınefendilik unvanına tevcîhi dolayısıyla, Bâb-ı Âlî tarafından resmî muamelenin uygulanması istenmiştir.⁵⁶ Başıkbal Hanımefendi'ye

45 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 168-170.

46 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175.

47 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171.

48 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175.

49 Açba ve Ünüvar padişahın kızının olduğunu ve vefat ettiğini yazar. Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 171-175; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171. Diğer taraftan arşiv kayıtlarında bu yönde bir malumata rastlanılmamıştır. *BOA, A.DVNSHND.d, I, s.5-7.*

50 *BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 7.*

51 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 260-261.

52 *BOA, A.DVNSHND.d, II, 26 Eylül 1922, s. 54.*

53 *BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 7.*

54 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 172.

55 Harun Açba, *Kadınefendiler...*, s. 176-179.

56 "Başıkbâl devletlü ismetlü Dilfirib Hanımefendi Hazretlerine dördüncü kadınefendi unvanı tevcih buyrulmuş olduğundan...". *BOA, A.DVNSHND-d, II, 2 Şubat 1332 (1917), s. 38.*

dördüncü kadın unvanı, 14 Şubat 1917 tarihinde verilmiştir.⁵⁷ Saraydaki düzende kadınefendilerden birisinin ölümü ya da padişahın eşlerinden birisini boşamasıyla başıkbal, sonuncu kadınefendiliğe yükseltilir. Padişahın uygun görmesiyle kadınefendiye, yeni statüsü yazılı olarak bildirilir.⁵⁸ Harem içerisinde bir atama ya da rütbe tevcihi olarak da nitelendirebileceğimiz durumu, böylelikle belgelenmiş olur.⁵⁹ Dilfirib, Sultan Mehmed Reşad'ın vefatıyla kısa bir süre Yıldız Sarayı'nda ikamet etmiştir ve sonrasında saraydan ayrılmıştır.⁶⁰

Sultan Mehmed Reşad'ın haremi için öncelikle yukarıda örnek teşkil eden belge doğrultusunda, kökenleri belli Kafkas ailelerin Müslüman kızları tercih edilmiştir. Bu kızlardan bazıları, yakınlarının yapmış oldukları evliliklerle de saraya akraba olmuşlardır. Dürriadın Kadınefendi örneğinden hareket ettiğimizde erkek kardeşinin kızı İnşirah Hanım, Vahideddin'in eşleri arasındadır.⁶¹ Yine Nazperver Kadınefendi'nin teyzeleri Sultan Abdülaziz'in ve Velihaht Yusuf İzzeddin'in zevceleri olmuştur.⁶² Bu akrabalık bağı, adeta Kafkas kızlarının saraya girebilmelerinin yolunu açan bir mekanizma gibi çalışmıştır. Akrabalık yoluyla kurulan bu yapıda aileler, kızlarının yapmış oldukları nikâhlar sayesinde kendilerine fayda sağlamıştır da diyebiliriz.⁶³

Takip edilmesi gereken önemli bir nokta da aynı coğrafyadan seçilen hanımların kendi toplumlarındaki kabile, aile ve asalet gibi kriterlere hâkim kültürün haremdeki hiyerarşi ve görev dağılımlarına ne derece sirayet etmiş olduğudur. Oluşturulan mekânizmada saraya intisap edecek olan yeni cariyenin kabilesine kadar bilinmesi, ortamda nasıl vazifelendirileceğine ve ona nasıl bir yol çizileceğine kadar haremdeki kariyeri yine haremın elit ya da önde gelen kadınları tarafından belirlenmiştir.⁶⁴ Mehmed Reşad'ın⁶⁵ Kafkas kökenli ailelerin kızlarıyla nikâhlanması, bu konudaki hassasiyetiyle⁶⁶ yorumlanabileceği gibi saray haremının son yıllara doğru izlemekte olduğu geleneği sürdürdüğünü gözler önüne serer.

57 BOA, MB.İ, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917).

58 Ali Akyıldız, "Kadınefendi", s. 94-96.

59 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 41.

60 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 176-179.

61 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 166-167.

62 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 170-171.

63 Harun Açıba, *Kadınefendiler*, s. 188.

64 V. Murad'ın Oğlu, s. 85.

65 Süleyman Kâni İrtəm, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1908)* haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51.

66 BOA, MB.İ, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917); BOA, A.DVNSHND.d, II, 2 Şubat 1332 (1917), s. 38; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 5; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 6; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24 Ocak 1329 (25 Ocak 1911), s. 7; BOA, A.DVNSHND.d, I, 24. Ocak 1329 (25 Ocak 1911).

Sultanın Şehzade Mehmed Ziyâeddin,⁶⁷ Mahmûd Necmeddin⁶⁸ ve Ömer Hilmi,⁶⁹ isimlerinde üç erkek evladı vardır.⁷⁰ Mehmed Reşad ilk kez baba olduğunda 29 yaşındadır. İkinci şehzadesi Mahmûd Necmeddin doğduğunda 34, son şehzadesi Ömer Hilmi dünyaya geldiğinde 42 yaşındadır. Sultanın, Nazperver ve Dilfirib kadınefendilerden çocukları yoktur. Kâmres ve Dürriadn kadınefendiler 18, Mihrengiz ise 17 yaşlarında anne olmuşlardır.⁷¹ Bu yıllarda, harem dairelerinin kullanımında birtakım değişikliklere rastlanılmıştır. Sultan Mehmed Reşad, kadınefendiler, evli şehzadeler, gelinler ve torunlarla⁷² birlikte hem Dolmabahçe hem de Yıldız saraylarında⁷³ yaşamıştır.⁷⁴ Bu yönüyle de daha *ailevi* bir haremde bahsedilebilir.⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu geniş coğrafya, 20. yüzyıla gelindiğinde daha sınırlı bir alana çekilir. Harem teşkilatı içerisinde cariye olarak seçilen hanımların kökenlerine bakıldığında, çoğunlukla bu farklı coğrafyalardan artık daha sınırlı bir bölgeye odaklanılır. Bu yaklaşım, Sultan Mehmed Reşad'ın kadınefendileri için de izlenilmiştir. Osmanlı sarayında çeşitlilik göstermeyen daha standart, köken olarak bilindik, yeri geldiğinde aristokrat, inanç, gelenek ve yaşantı olarak tanıdık daha korunaklı bir harem ortamı oluşturulmuştur.

Valide Sultansız Haremde Kadınefendinin Konumu

Tahta çıkan padişahın hayatta olan annesi için kullanılan *mehd-i ulyâ-yı saltanat* veya *vâlide sultan* unvanı harem içerisindeki hiyerarşide güç ve iktidar sahibi en üst noktaya işaret eder.⁷⁶ Osmanlı sarayının harem hiyerarşisinde uzun yıllar önemli bir

67 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5.

68 Hânedan Defteri'nde şehzâdenin doğumu 22 Cemâziyelaahir 1295 tarihi olarak yazar. BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 6.

69 Hânedan Defteri'nde Şehzâdenin doğumu 26 Cemâziyelevvel 1303 (2 Mart 1886) olarak yazılmıştır. BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 7.

70 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5-7; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 82-83.

71 BOA, A.DVNSHND.d, I, s. 5-7.

72 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 58; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâatunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanevendileri*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2008, s. 515.

73 BOA, MB.İ, 161/80, 2 Temmuz 1330 (17 Haziran 1912); "Beşiktaş Saray-ı Hümayûnu'nda devletlü necâbetlü Ziyâeddin Efendi Hazretleriyle devletlü ismetlü sultanevendiler hazretlerine mahsûs altı oda bir sofa ..." BOA, MB.İ, 168/24, 26 Cemâziyelaahir 1331 (2 Haziran 1913); BOA, HH.d, 26469, 27 Şubat 1326 (11 Mart 1911) s.1-4; BOA, Mâbeyn Dosya (MB), 1052/20, lef 1-2, 25 Eylül 1327 (8 Ekim 1911); BOA, Hazne-i Hâssa İrâde (HH.İ), 240/115, 24 Mayıs 1329 (6 Haziran 1913).

74 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1941, s. 69-70.

75 V. Murad'ın Oğlu..., s. 92.

76 J. Deny, "Valide Sultan," *İslam Ansiklopedisi*, 13, Milli Eğitim Bakanlığı, 1986, s. 179-186; Arzu Terzi, *Bezmîalem Vâlide...*, s. 25-32. Ali Akyıldız, kitapta vermiş olduğu *valide sultanlar ve validelik süreleriyle* ilgili çizelgede J. Deny'nin listesini esas aldığı; fakat bazı valide sultanların ölüm tarihlerini düzelttiğini yazmıştır. Ali Akyıldız, *Valide Sultan...*, s. 32-37.

konumda olan valide sultanların sonuncusu, 1889 tarihinde vefat eden Sultan Murad'ın annesi⁷⁷ Şevkiefsar Valide Sultan'dır.⁷⁸ “Valide sultanın olmadığı bir harem yaşantısının izleri takip edildiğinde bu kapı, nasıl aralanır?” sorusunu cevaplandırmadan önce kelimenin seyrinde dikkat çeken *vâlîde kadınefendi* sıfatı üzerinde kısaca durulacaktır. Arşiv kaynaklarında düzenli olmasa da isim verilmeden *devletlû ismetlû vâlîde kadınefendi*,⁷⁹ *devletlû, ismetlû büyük kadınefendi* olarak da zikredilir.⁸⁰ Bu yıllar, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu dönemlerdir. “Bu evsafi taşıyacak isim kim olabilir?” sorusundan hareket ettiğimizde, sarayda padişahla bağlantısı olan en yaşlı hanım Perestû Kadın karşımıza çıkar. Sultan Abdülmecid'in dördüncü kadını Çerkeslerin Ubuhan kabilesinden olan Perestû Kadınefendi, çocuğu olmaması ya da çocuğunun küçük yaşta ölmesi sebebiyle Şehzade Abdülhamid'in ve Cemile Sultan'ın⁸¹ analığı olmuştur.⁸² Ali Akyıldız, Sultan II. Abdülhamid'in annesi Tirimüjgân Kadınefendi'nin küçük yaşta vefatı üzerine kendisini büyüten analığı Perestû Kadın için bu unvanın sembolik olarak kullanılmış olduğunu söyler.⁸³

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan bir sene sonra, Perestû'nun ismi evrakta şu şekilde kayıtlıdır: “*Zât-ı şevket-simât cenâb-ı şehriyârinin vâlidelikleri ve cennetmekân Sultan Abdülmecid Hân Hazretlerinin dördüncü kadınları devletlû Perestû Kadın Hazretleri.*”⁸⁴ Açıba hatıratında, Perestû'nun adının geçtiği yerlerde *valide sultan* hatta *son valide sultan* unvanının kullanıldığına değinmiştir. Diğer taraftan halk ve saray içinde kendisinin valide sultan değil de *efendimizin anneliği kadınefendi* olarak bilindiğini de paylaşır. Resmîyette ise *mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye kadınefendi* unvanının kayıtlarda mevcut olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in Perestû'nun hastalanması sebebiyle üzüntülerini *makam-ı mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyyeleri*

77 Eldem, Selahaddin Efendi'nin yazılarında pek çok kaynakta Şevkefza olarak geçtiğini ifade ederken bazen de Şevki Efsar geçtiğini hatta mühüründe Şevki Efsar olarak takip etmiştir. Diğer taraftan arşiv evrakında ise Şevkefza yazılımına nadiren rastlandığını paylaşır. Yine 1908 sonrası yazışmalarda ise Şevkiye Sultan olarak geçtiğini belirtir. *V. Murad'ın Oğlu...*, s. 56-58. Şevki-Efsar için bkz. Arzu Terzi, *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 81-90, 93, 212.

78 J. Deny, “Valide Sultan,” s. 179-186; Arzu Terzi, *Bezmiâlem Vâlîde...*, s. 27; Ali Akyıldız, *Vâlîde Sultan...*, s. 488-492.

79 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 36; BOA, *Yıldız Hazine-i Hâssa (Y.PRK.HH)*, 24/24; BOA, HH.d, 16525, 14 Cemâziyelevvel 1301 (12 Mart 1884), s. 7, 9; BOA, HH.d, 17475, 13 Receb 1310 (31 Ocak 1893), s. 2.

80 “...*Cennetmekân Abdülmecid Han'ın dördüncü kadınları devletlû, ismetlû büyük kadınefendi...*” BOA, HH.d, 28995, s. 12, 17 Rebiülahir 1318 (14 Ağustos 1900).

81 Cemile Sultan için detaylı bilgi bkz. Özge Taşkın, *A Biography of An Ottoman Princess: Cemile Sultan (1843-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020.

82 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 142-143.

83 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 37-38.

84 BOA, *Topkapı Sarayı Masraf Defterleri (TSM.A.E)*, 1295/2, 18 Temmuz 1293 (30 Temmuz 1877). *Büyük kadınefendi* unvanı da kullanılmıştır. BOA, HH.d, 21452, s. 6, 29 Zilkade 1300 (31 Ekim 1883).

85 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 35, 88-91.

kadınefendi sıfatıyla dile getirmesi, sıradan bir teâmül değildir.⁸⁶ Perestû'nun ölüm ilanı haberi gazetelere, *Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin dördüncü kadınları ve padişahımız efendimiz hazretlerinin vâlidelikleri devletlû ismetlû kadınefendi hazretleri* satırlarıyla yansımıştır.⁸⁷ Altı çizilmesi gereken nokta, *vâlide kadınefendi* unvanının sürekli olarak tercih edilmediğidir.⁸⁸

Haremdeki hiyerarşik yapıda *vâlide kadınefendi* bir ara formül olarak açıklanabileceği gibi, Sultan II. Abdülhamid'in analığına duyduğu muhabbetin bir tezahürü olarak izah edilebilir. Açık ve net valide sultan mevkii bahşedilen Perestû, her ne kadar devlet işlerine karıştırılmasa da bu konunun haklarına ve salahiyetlerine sahiptir. Şöyle ki; merasim günlerinde Hânedân-ı âl-i Osman, şefkat, Mecidi nişanları, vâlide tacı adı verilen zümrütlü iğne takmış ve selamlık törenlerinde yerini almıştır. Sarayın harem işlerinden sorumludur. Abdülhamid padişah ilan edilmeden üç gün önce Perestû'yu Maçka'daki evinde ziyaret etmiş, sonrasında Topkapı Sarayı'nda biat merasimi yapılmıştır. Perestû, cuma selamlıklarında sultanın yanındadır.⁸⁹ Padişah bir anlamda Perestû Kadınefendi'ye, valide sultanın harem idaresinden temsiline kadar üstlenmiş olduğu yetkilerini kullandırmıştır.

Haremdeki Temsil Vazifeleriyle Mehmed Reşad'ın Kadınefendileri ve Haremin Konukları

Osmanlı saray yaşantısında valide sultanlar haremdeki meşruiyetlerini genç oğullarından alırken, Osmanlı tahtına 65 yaşında⁹⁰ çıkan Sultan Mehmed Reşad'ın sarayında ise artık valide sultan olmadığı için kadınefendiler meşruiyetlerini yaşlı padişahattan almışlardır. Dönem olarak II. Meşrutiyet de göz önünde bulundurulduğunda bu yılları harem yaşantısı bakımından ayrıcalıklı kılacak olan durum, Sultan Mehmed Reşad'ın eşlerinin harem dışındaki mekanlarda görülmesidir. Kadınefendilerin haremde ziyaretçi ağırlamaktan sosyal hayat içerisindeki temsil faaliyetlerine kadar önemli merasimlerde yer aldıkları bu yıllar, dikkate değerdir.

86 Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı...*, s. 37-38.

87 BOA, *İrâde Husûsi (İ. HUS)*, 148/67, lef 4, 27 Teşrinisâni 1322 (10 Aralık 1906).

88 Aynı yıllarda, II. Abdülhamid adına yazılan bir başka telgrafta *vâlide sultan hazretleri* unvanı geçmektedir. Akyıldız, bu unvanının yanlış bir şekilde kullanıldığını yazmıştır.

89 Ayşe Osmanoğlu, *Babam...*, s. 17-24.

90 Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 418-422.

Haremin gizemine kapılan yabancı hanım konuklar zaman zaman bu mekâna davet edilmişlerdir.⁹¹ Kâmres Başkadınefendi 21 Mart 1910 tarihinde, Bulgar Kralı Ferdinand ve eşi Eleonora'nın İstanbul ziyaretinde kraliçeyi ev sahibi hassasiyetiyle titizlenerek ağırlamıştır.⁹² Avusturya ve Macaristan İmparatoru Karl ve eşi Zita'nın İstanbul'u ziyareti, Mayıs ayının 19. pazartesi günü gerçekleşmiştir. Haremi görmek isteyen İmparatoriçe, Mehmed Reşad'ın eşleriyle tanıştırılmıştır. Tantanalı bir şekilde haremden karşılanan Zita'nın, Kâmres ve Mihrengiz kadınefendileri sevdiği anlatılır. O kadar ki; padişahın eşlerinden Nazperver Kadınefendi'nin Fransızca konuşması konuyu oldukça şaşırtmıştır. Gençliği ve güzelliği ile dikkat çeken Dilfirib Kadınefendi de imparatoriçenin dikkatini çekmiştir. İmparatoriçeye kahve ikramı yapılmış peşi sıra genç kalfalar, Çerkes ve Türk oyunları ile ortamı şenlendirmiştir. Haremden ayrılırken misafire, süslü nakışlarla işlenmiş başlık hediye edilmiştir.⁹³

1911 senesinde İstanbul'a gelen Bopal Hâkimesi⁹⁴ Cihan Begüm, Sultan Mehmed Reşad'ı ziyaret etmiştir.⁹⁵ Yanında oğulları Ubeydullah ve Hamidullah hanlar da vardır. Yüzü kalın bir peçe ile örtülü hanımefendi, padişah ile Farsça konuşmuştur.⁹⁶ Sultan Begüm'ün Dolmabahçe Sarayı'ndaki harem ziyaretinde, Mehmed Reşad da konuşma eşlik etmiştir. Sayısız koridorlardan sonra iki uzun çizgide sıralanmış hadımaların bulunduğu alanın ardından, kadın maiyetin hazır bulunduğu bölüme geçilmiştir. Cihan Begüm'ün Farsça sohbetini *valide sultana*,⁹⁷ Mehmed Reşad'ın tercüme ettiği anlatılır. Padişah haremden hanımların daha rahat konuşabilmeleri için çıktığında ise bir kızın konuşmaları tercüme ettiği paylaşılır.⁹⁸ Yıldız Sarayı'na da teşrif buyuran Cihan Begüm'e çay ikramıyla birlikte⁹⁹ hediyeler verilirken harem dairesini ziyaret eden Hâkime Begüm, hanımlarla¹⁰⁰ tanıştırılmıştır.¹⁰¹

91 Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 111-145.

92 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi...*, s. 362-363.

93 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 56, 302-303.

94 Bopal (Bhopal). Berna Korucu Üçüncü, "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 2019, s. 251-268.

95 "Bhopal Hâkimesi", *İkdam*, No. 510, 9 Ağustos 1911, s. 2.

96 Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında...*, s. 158.

97 O dönemde sarayda valide sultan yoktur.

98 Berna Korucu Üçüncü, "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", s. 251-268.

99 "Bhopal Hâkimesi", *İkdam*, No. 510, 9 Ağustos 1911, s. 2.

100 Hanımsultan ifadesi geçer.

101 Lütfi Simavî, *Son Osmanlı Sarayında...*, s. 158.

Kadın efendi Muâyedeleri

Merasimler, iktidarın meşruiyetinden tebaasıyla ilişkilerine, gücün temsiline ve toplumsal birlikteliğe kadar pek çok anlam barındırır. Törenlerde teşrifat çerçevesinde hareket edilirken, kullanılan mekanlar, yer alan kişiler, kıyafetler ve protokol merasim hakkında birçok ip ucunu saklar. Sarayda her sene iki kez düzenlenen muâyede, Osmanlı Devleti'nde ramazan ve kurban bayramlarının ilk günlerinde padişahın huzurunda yapılmıştır.¹⁰² Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na intikal eden törenler arasında Muâyede Merasimi, yine ismiyle müsemma salonda düzenlenmiştir. Dolmabahçe Sarayı Muâyede Salonu, tek parça ve geniş bir mekân olması hasebiyle, kalabalık toplulukların katılımıyla gerçekleşen törenler için elverişlidir. Mekân açısından salon dört ana sütunla dekoratif amaçlı elli altı sütun, heybetli kubbesi ve kubbeden sarkan yaklaşık dört buçuk ton ağırlığındaki billur avizeyle hayranlık uyandırır.¹⁰³

Sultan Mehmed Reşad'ın bayram alaylarının önceki yıllara göre daha sade¹⁰⁴ cereyan ettiği bilirse de hazırlıklara özen gösterilmiştir.¹⁰⁵ Kadın efendiler bu merasimi, Merasim Dairesi ve Muâyede Salonu arasındaki uzun koridordan takip etmiştir.¹⁰⁶ Ahşap kafesleriyle mahfil hem hanımları erkeklerden gizlerken hem de kadınların merasimi rahatça izlemelerine yardımcı olmuştur. Merasimde padişah Taht Odası'na geldiğinde sadrazamın, nazırların eşleri ve diğer hanımlar Muâyede Salonu'nu çevreleyen mahfile kalfalar tarafından davet edilmiştir.¹⁰⁷ Küçük şehzadeler, padişahın hanedan hanımlarını kabul ettiği salonda merasime dahil olmuşlardır.¹⁰⁸ Hünkarın validesi yoksa önceki sultanların kerimeleri, yaş sırasına göre torunları ve onların anneleri huzura kabul edilmiştir. Törende statülerine uygun bir şekilde yerlerini alan kadın efendilerin muâyedesinde önce Kâmres Başkadın efendi tacı, altın sırma işlenmiş kuyruklu elbiseyle hünkarın huzuruna yalnız çıkmıştır. Peşi sıra diğer kadın efendiler, konumlarına göre padişahın yanına girmiştir. Onları, haremdeki pozisyonlarına göre kıdemli ustalar

102 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 108-119, 209-215.

103 Dündar Ali Kılıç, "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 2006, s. 41-50.

104 Hakan Karateke, *Padişahım...*, s. 108-119; 209-215.

105 Ayşe Osmanoğlu, *Babam ...*, s. 78-79.

106 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 122.

107 Emine Fuat Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 478-479.

108 Ali Vâsıb Efendi *Bir Şehzâdenin Hâtrâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, YKY, İstanbul, 2004, s. 70.

ve kalfalar, göğüslerindeki nişanlarıyla padişahın kahvecileri izlemiştir. Ünüvar, sarayda ders verdiği yıllarda öğrencilerinden Düriye ve Rukiye sultanlarla birlikte huzura çıktığından bahsetmiştir.¹⁰⁹

Mehmed Reşad'ın sarayında harem halkının bayramlaşmasını, altın sırma işlemeli saltası, elinde altın bastonu ve pırlanta iğneli hotozuyla başkâtibe organize etmiştir. Saray terbiyesi, yürüyüşü ve edasıyla başkâtibe sırasıyla şeyhülislamın hanımını, vezir haremelerini isimlerini tekrar ederek padişaha takdim etmiştir. Sultan istirahate çekildiğinde, misafirlerle baş ve ikinci kâtibeler ilgilenmiştir.¹¹⁰ Hanımlar bayramlık kıyafetlerini, takılarını ve elbiselerini tamamlayan aksesuarlarla merasime özen göstermiştir. Devlet ricâlinin aileleri ve Mısırlı prensesler de haremın konukları arasında yerlerini almışlardır.¹¹¹ Davetli hanımlar, Dolmabahçe Sarayı rıhtımının harem kısmında haremağaları tarafından karşılanmıştır. Şark kültürünün ve saray adabının izlerini taşıyan, asalet, nezaket ve zarafetin sirâyet ettiği bu atmosfere davetli hanımları haremın üst katındaki salonlarda hotozlar takmış, canlı renkler tercih etmiş brokar kıyafetler içerisinde uzun kuyruklu etekleri broşlarla bellerine iştirilmiş kalfalar, ağırlamıştır. Öncesinde kendilerine içecek ikram edilen misafirler, sonrasında kadınefendilerle ve hanımsultanlarla buluşmuştur.¹¹²

Muâyede sonrasında konuklara sarayda *mükellef* bir ziyafet, peşi sıra şerbet ve kahve ikram edilmiştir.¹¹³ Hareme dönüldüğünde konuklar konumlarına göre, Topkapı Sarayı'ndan getirilen mücevher süslü takımlarla ya da altın-gümüş zarf ve fincanlardan kahvelerini içmiştir. Kahveci Usta, kırk kişilik maiyetiyle bu ikramın usulüne uygun yapılmasını organize ederken misafirler, birbirlerine çarpmadan ve ayaklarının ucunda hizmet eden kırk kişilik *peri alayını* hayranlıkla izlemiştir.¹¹⁴ Ziyaretçiler, saraydan genellikle ikindiden sonra ayrılırken saray bahçesini Zeki Üngör'ün idaresinde Mabeyn Bاندosu şenlendirmiştir.¹¹⁵

Hırka-i Saâdet Ziyareti ve Kadınefendiler

Hırka-i Saâdet veya Hırka-i Şerîf, Hz. Muhammed (SAV.)'in Kab bin Zübeyr'e söylemiş olduğu bir şiir sebebiyle hediye ettiği rivayet edilen hırkadır. Kab'ın ya da

109 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

110 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

111 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

112 Emine Fuat Tugay, *Bir Aile...*, s. 478-479.

113 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

114 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 121-125.

115 *Ali Vâsıb Efendi...*, s. 70.

ailesinin sonrasında hırkayı Halife Muâviye'ye sattığı söylenir. Hırka, diğer kutsal emanetlerle birlikte 1517'de İstanbul'a getirilmiştir. Hırka-i Saâdet ziyaretleri, Yıldız ve Dolmabahçe sarayları yaşam alanları olarak kullanıldığında da Topkapı Sarayı'nda gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle Hırka-i Saâdet, Yıldız ve Dolmabahçe saraylarına nakledilmemiştir.¹¹⁶ Hırka-i Saâdet ziyareti önceleri saraya özgü bir merasimken, padişahlar Topkapı Sarayı'ndan başka saraylara geçtiklerinde kısmen de olsa halka açık bir tören olarak görülmeye başlamıştır.¹¹⁷ Ramazan ayının on beşine denk gelen günde hanedanın ananesi doğrultusunda, Topkapı Sarayı Hırka-i Saâdet Dairesi'nde merasim icra edildiğinde bütün hanedan, devlet adamları ve saray mensupları iştirak etmiştir. Merasime erkeklerden sonra sultanlar, hanımlar ve çocuklar da dahil olmuştur.¹¹⁸

Ramazan-ı Şerif'in 15. günü Hırka-i Saâdet ziyaretine iştirak eden kadınefendiler, padişah alayla Topkapı Sarayı'na geçtiğinde, onun yanında yer almıştır.¹¹⁹ Bu merasime katılacak olanların her birine Kitâbet Dâiresi tarafından davet tezkireleri gönderilirken davetiyelerin sahiplerinden geleceklerine dair kayıt şartı istenmiştir.¹²⁰ Sultan, Hırka-i Saâdet ziyaretlerine saray erkânının ailelerini de davet etmiştir. Son Hırka-i Saâdet ziyaretinden bir gün önce başkâtibine, *senin kerîmen vardı. Artık büyümüştür. Validesine söyle de onu da birlikte ziyarete getirsin* diyerek davette bulunmuştur.¹²¹ Merasim öncesinde Topkapı Sarayı harem dairesindeki kalfalar ve ustalar tarafından karşılanan kadınefendiler, odalarda istirahat etmiştir. Kadınefendilerin, sultanefendilerin, harem halkının, vekillerin ve vezirlerin eşlerinin tebriği sonrasında, Hırka-i Saâdet'in açılması beklenmiştir.¹²²

Sultan, Hırka-i Saâdet'i saklı olduğu yerden usulü ile çıkarıp ziyaretini yerine getirdikten sonra odanın sağ tarafına yönelerek Kurân-ı Kerim'e yüz sürmüştür. Ardından odanın kapısı açılmıştır, imâm-ı evvelin duasıyla padişahın ayakta tuttuğu bohça birer birer merasimde davetliler tarafından öpülerek ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu merasime iştirak edenlere, Mehmed Reşad tarafından etrafı talik hatla yazılı beyaz yazma hediye edilmiştir. Merasimin erkeklere ait bölümünden sonra hırka ziyareti, sultanlara ve harem halkına açılmıştır.¹²³

116 Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 1998, s. 37-45.

117 Dündar Ali Kılıç, "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", s. 41-50.

118 *Ali Vâsıf Efendi...*, s. 106.

119 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96, 106-107.

120 İzzet Ziya, *Saraydan ...*, s. 90.

121 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 270-272.

122 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 131-132.

123 İzzet Ziya, *Saraydan Hâtıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Yücel Yiğit, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018, s. 90.

Hırka-i Saâdet ziyaretinde hâfızlar Kurân-ı Kerîm okurlarken, buhurdanlıklardan etrafa güzel kokular yayılmıştır. Kadınefendiler, bohça içindeki Hırka-i Saâdet'in yanında ayakta duran Sultan Reşad'ın önünden mevkilerine göre geçmiştir. Ünüvar, 1918 senesi hırka ziyareti sırasında padişahın yüzündeki yorgunluğu satırlarına taşımıştır. Sadece o değil herkesin padişahı yorgun gördüğünü yazmıştır. Bu ziyaret aslında padişahın, son hırka ziyareti olmuştur.¹²⁴ Ziyaret öncesi ve sonrasında özenle giydikleri kıyafetler ve kıymetli takılarını takmış büyük sultanlar ve kadınefendiler odalarda dinlenmiştir. Uzun saatler süren ziyaret sonrasında harem kadınları, arabalarıyla dairelerine dönmüştür.¹²⁵

Saray Dışı Mekânları Ziyaret

İktidar olduğunda Mehmed Reşad hem meşrutiyet hem de kutsal saltanatın hizmetinde olduğunu dillendirirken,¹²⁶ padişahın haremine toplum nezdinde esmekte olan değişim rüzgarları sirayet etmeye başlamıştır. Bu yıllarda yaşanan dikkat çekici yaklaşım, padişah eşlerinin sosyal hayata dönük adımlar atmaya başlamasıdır. Meşrutiyet yıllarının haremî olarak da görebileceğimiz bu zaman diliminde kadınefendiler, üst üste yaşanan savaşlar sonrasında yardım amaçlı derneklere ekonomik destekleriyle ve bilfiil katkı olarak yaşamlarını saray dışında farklı kesimlere açmışlardır.

1912 yılı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Hanımlar Şubesi fahri başkanı olarak gördüğümüz Kâmres Başkadınefendi, bu konuda kıymetli bir örnektir.¹²⁷ Aslında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bünyesinde hayata geçirilen etkinlikler Osmanlı kadınına, kamusal alanı açmıştır.¹²⁸ Hilâl-i Ahmer Kadınlar Merkezi'ndeki oluşuma, gönüllü kadın hareketinin resmîleştirilmesi olarak da yaklaşılabılır.¹²⁹ 13 Temmuz 1914 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'nde düzenlenen kursta, ilk defa hastabakıcılık eğitimlerini tamamlayan hanımlara Kâmres Başkadınefendi tarafından diplomaları verilmiştir.¹³⁰ Kursu başarıyla tamamlayan 28 hanımefendiye diplomaları törenle takdim edilirken,¹³¹

124 Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96, 106-107.

125 Çağatay Uluçay, *Harem...*, s. 162-163; Safiye Ünüvar, *Bir Muallimenin...*, s. 95-96; Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", s. 44-45.

126 Cevdet Küçük, "Mehmed V", s. 418-422.

127 *BOA, MB.İ*, 160/18, 11 Mart 1328 (27 Mart 1912). 11 Mart 1912 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti'nin fahri başkanlığının Kâmres Başkadınefendi tarafından kabul edildiği bildirilmiştir. *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, Ahmed İhsan ve Şurekasi, İstanbul, 1917-1333, s. 228-229, 231-232-233; Muzaffer Tepekaya, Leyla Kaplan, "Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2003, s. 150.

128 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 318.

129 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992, s. 81.

130 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, s. 228-229, 231-233.

131 "Hilâl-i Ahmer'de Bir Merâsim-i Behîn", *İkdam*, No. 6249, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

bir ilk olarak görebileceğimiz önemli bir gelişme cemiyetin fahrî Başkanı Kâmres Başkadınefendi'nin merkeze teşrif buyurmasıdır.¹³²

Sultan Mahmud Türbesi'ndeki cemiyet merkezinde düzenlenmiş olan törende, Kâmres Başkadınefendi'nin başkanlığında önemli isimler ağırlandı.¹³³ Öncelikle Kâmres Başkadınefendi'nin teşrif buyurması kadar konuşma hazırlanması ona yüklenen vazifeyi anlatır.¹³⁴ Kâmres Başkadınefendi için hazırlanan konuşma,¹³⁵ meselenin hassasiyetinin kadın diliyle aktarımıdır. Başkadınefendi'nin bu mekân ziyaretini, padişah ve veliaht sonrasında sarayın kadın tarafından temsil edilmesi olarak okuyabiliriz. Bir o kadar kıymetli olan, gazetelerde Kâmres'in konuşma metninin haberleştirilmesi¹³⁶ ile de bu atmosferin geniş kitlelere duyurulması gayretidir. Bu ortam, 20. yüzyılın başlarında hanedan kadınlarının saray dışındaki hareket alanı ve haremdeki hiyerarşinin gelmiş olduğu noktayı yansıtmaktadır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince peşi sıra bazı cemiyetlerde kadınlar, orduya destek olmak amacıyla çaba sarfetmiştir.¹³⁷ Osmanlı kadınına yaşam mücadelesine atan Cihan Harbi, bu yönüyle Osmanlı kadınının kaderini çizmiştir. Seferberlikle cephe gerisinde üreten insan gücünde yaşanan sorunlar, Osmanlı kadınına ailesiyle birlikte yeni arayışlara sürüklemiştir. Savaş ortamında kadın vatanserverlik duygularıyla askerini ihtiyaçlarını hazırlamak vazifesini yerine getirirken,¹³⁸ geçimi için de iş aramaya yönelmiştir.¹³⁹ Bu noktada Mamulât-ı Dâhiliye İstihlakı Cemiyeti'nin Sultan Mehmed Reşad'ın Üçüncü Kadınefendisi Nazperver'in himâyesi

132 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Takvim 3*, 1917-1333, s. 228-229; 231-233.

133 "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde Şehâdetnâme Tevzi'i", *Tanin*, No. 1997, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

134 "Hilâl-i Ahmerde Bir Resm-i Behîn", *Peyâm*, No. 234, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

135 Konuşmayı Başkadınefendi adına, Hazinekar Nevfer Kalfa yapmıştır.

136 "Hilâl-i Ahmer'de Bir Resm-i Behîn", *Peyâm*, No. 234, 14 Temmuz 1914, s. 1-2.

137 "Cihad ve Kadınlar", *İkdâm*, No. 6426, 10 Kânunusâni 1915, s. 1; Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 29-47; Ali Akyıldız, *Anka'nın Son Baharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 175-185.

138 "İstihlak-ı Millî Cemiyeti," *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4; "Osmanlı Hanımlarına", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4.

139 Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 52-53.

altında olduğu görülür.¹⁴⁰ İstihlâk-ı Millî Cemiyeti bünyesinde, Muâvenet-i Askeriye adıyla oluşturulan komisyonun¹⁴¹ fahri başkanı olarak Nazperver Kadınefendi karşımıza çıkar.¹⁴² Siyasetle ilgili olmayan cemiyetin öncelik verdiği mesele, halka yerli eşyayı tanıtmak ve yerli mallarının kullanılmasını özendirmektir. Bu sebeple üretim, halkın ihtiyaçları doğrultusunda *zevk-i millî ve umûmiyeye* uygun şekilde olmuştur.¹⁴³ Dönem şartlarına bakıldığında, *millî iktisat ve millî moda* anlayışına hizmet eden bir yaklaşım söz konusudur.¹⁴⁴ Ekonomik gündemden uzak kalmayan ve hassasiyetlerini dile getirmeye çalışan cemiyet mensupları, ithal mallarını boykot kampanyasını desteklemiştir.¹⁴⁵ Dolayısıyla kadınefendinin de zihniyet olarak bu anlayışın uzantısında durduğu fikrinin altı çizilmelidir.

Askerler için çaba sarf eden bu cemiyete, hanedan mensubu hanımların çeşitli ziyaretleri olmuştur. İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'nde komisyon başkanı Nazperver Kadınefendi, Üçüncü Hazînedar Kalfayla birlikte cemiyetin Bâb-ı Ali Caddesi'ndeki dairede düzenlenen ilk toplantısına başkanlık etmiştir. Cemiyet o günlerde, kahraman askerler için kıyık eşya ve hediyeler hazırlamakla meşguldür. Nazperver Kadınefendi, askerler için 40 lira, terzilik öğrenen hanımlara ise 10 lira yardımda bulunmuştur. Kadınefendi, dairede gördükleri intizamdan, sarf olunan gayret ve itinadan dolayı memnuniyet ve tebriklerini bildirmiştir.¹⁴⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin bünyesinde İstanbul'da açılan hastanenin Çanakkale Savaşları'nda yaralanan askerlerin tedavisi için

140 Cemiyete 50 liralık bir ödeme yapılmıştır. *BOA, H.H.I.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913). Mamûlât-ı Dahiliye İstihlâkî Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi, İstihlâk-ı Millî Cemiyeti bağlı olarak teşekkül etmiştir. *Tanin*, No. 1525, 28 Şubat 1913, s. 4; "Mamûlât-ı Dâhiliye İstihlâkî", *Kadınlar Dünyası*, No. 5, 8 Nisan 1329, s. 4; Tunaya, Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâkî Kadınlar Cemiyeti-i Hayriyesi'nin, İstihlak-ı Millî Cemiyeti'ne bağlı kadın şubesi olduğunu ifade edilmektedir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 508; Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", *Nevsâl-i Millî*, s. 248; Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1996, s. 214-217. Cemiyetin yapılanmasına bakıldığında, Mart 1913'te Mamulât-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyeti, Melek Meliha ve Zaim Hayriye hanımların öncülüğünde kurulduğu söylenir. İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'nin uzun süreli etkinlik gösterememesine rağmen İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin 1920'lere kadar mücadelesi olmuştur. Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

141 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4.

142 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4; "Osmanlı Hanımlarına", *Tanin*, No. 2067, 24 Eylül 1914, s. 4. 28 Nisan 1913 tarihli evrakta ise cemiyete 50 liralık bir ödeme yapılmıştır. *BOA, H.H.I.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913).

143 *Tanin*, No. 1525, 28 Şubat 1913, s. 4; "Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâkî", *Kadınlar Dünyası*, No. 5, 8 Nisan 1329 (21 Nisan 1913), s. 4

144 Tiğince Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998, s. 84.

145 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

146 "İstihlâk-ı Millî Cemiyeti", *Tanin* No. 2075, 2 Teşrinievvel 1914, s. 2; *İkdam*, "İlâne-i Müşfikâne", No. 6327, 19 Teşrinievvel 1335 (2 Eylül 1914), s. 2.

kullanılması planlanmıştır.¹⁴⁷ Aynı zamanda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi, Nazperver Kadınefendi'nin *taht-ı riyâset-i fahriyesine* verilmiştir. İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi'ne başta bulunan¹⁴⁸ Nazperver Kadınefendi'nin çabası ile Divanyolu'ndaki hastanenin ihtiyaçları temin edilmiştir. Kadınefendi, bizzat cepheden gelen yaralıların ziyaretine gitmiş ve onlarla sohbet etmiştir. Aktif olarak cemiyetin faaliyetlerinde gördüğümüz Nazperver sembolik bir isim değildir. Açıba, *onun vakur ama müteessir hâlini asla unutamayacağını* yazmıştır. Bir anlamda evladı olan memleketine ana hassasiyeti ile yaklaşmış, içerisinde buldukları zorlukları aşmak için yaralarını sarmaya çalışmıştır. Kadın duyarlılığı ile bu ortamdan etkilenen Nazperver Kadınefendi'nin kalfalarından Reşkidil Hanım, dairesine kapanıp saatlerce ağladığını ve cephede çocuklarını kaybeden annelerini düşündüğünü ve çok üzüldüğünü paylaşmıştır.¹⁴⁹

Nazperver Kadınefendi'nin aynı zamanda kültür ve sanatla olan ilişkisi de dikkat çekicidir. Gelirinin bir kısmını bu yönde sarf eden kadınefendi bir anlamda, tiyatroların himayesini üstlenmiştir. Açıba'ya göre Nazperver Kadınefendi, çabalarıyla Osmanlı Devleti'nin *melikesi* olarak adlandırılabilir bir isimdir.¹⁵⁰ İstihlâk-ı Millî Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi yararına kadınefendinin himayesinde, 14 Mayıs Cumartesi günü Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu'nda müsamere düzenlenmiştir. Gündüz hanımlar ve gece ise beyler gösteriyi izlemiştir. Nazperver Kadınefendi'nin adı, Balkan göçmenlerinin yanında olmak üzere kurulmuş Esirgeme Derneği cemiyetinin 250 kişilik üyeleri arasında da geçer.¹⁵¹

Esirgeme Derneği'ne destek veren padişahın bir diğer eşi, Dildirib Hanımefendi'dir. 28 Nisan 1913 tarihli evrakta Esirgeme Derneği'nin *İkbâl Hanımefendi* Hazretlerinin *taht-ı riyâsetine* verildiği bilgisine ulaşmaktayız.¹⁵² Bu süreçte haremın hiyerarşik yapısı içerisinde padişahın eşleri, sarayın temsil vazifesi için uygun muhataplardır. Son dönemde, haremın kendi içindeki dengesine üst üste yaşanan savaşlar ve meşrutiyet rüzgârı

147 "Teberru-ı Şefkatkarâne", *İkdam*, No. 6591, s. 2. Hilâl-i Ahmer için 6 top tülbent, altı top patiska, 7 top Amerikan, Saray-ı Hümâyûn 4. Hazinekar Kalfası tarafından Hilâl-i Ahmer Hastanesi'ne ihdâ edilmiştir. "Hilâl-i Ahmer'e Teberruât", *İkdam*, No. 6573, 6 Haziran 1915, s. 2. İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti Hastanesi Reisi olarak karşımıza, Melek Hanımefendi çıkmaktadır. *BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS)*, 2174/3, lef 3, 20 Mayıs 1915.

148 "Teberru-ı Şefkatkarâne", *İkdam*, No. 6591, s. 2; "Hilâl-i Ahmer'e Teberruât", *İkdam*, No. 6573, 6 Haziran 1915, s. 2.

149 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 279-281.

150 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin...*, s. 279-281.

151 Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 155-160.

152 Derneğe 50 liralık bir de yardım yapılmıştır. *BOA, HH.İ.*, 210/82, 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913); Başıkbal Hanımefendi'ye dördüncü kadın unvanı 14 Şubat 1917 tarihinde verildiğinden hareket ettiğimizde bu ismin Dildirib olduğunu söyleyebiliriz. *BOA, MB.İ.*, 191/33, lef 1, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917).

değişim yönünde etkili olmuştur. Göz ardı edilmemesi gereken nokta, kadınefendilerin sınırlı da olsa yardım amaçlı derneklerdeki faaliyetleriyle sosyal hayata dahil olarak kendilerine bir hareket alanı açmalarıdır.

Sonuç

Sultan Mehmed Reşad'ın iktidar yıllarına bakıldığında öncelikle *haremin padişahu* olarak bilinen valide sultansız zamanlar olduğunun altı çizilmesi gerekir. 20. yüzyılda harem için Kafkas kökenli ailelerin kızlarının seçilmesi, sarayın geleneksel zihniyetini bu dönemde sürdürdüğünü ortaya çıkarır.¹⁵³ Kâmres, Dürriadn, Mihrengiz, Nazperver ve Dilfirib¹⁵⁴ kadınefendilerle nikâhlı Sultan Mehmed Reşad'ın Mehmed Ziyâeddin, Mahmûd Necmeddin ve Ömer Hilmi isimlerinde üç şehzadesi vardır. Bu yönden daha *ailevi*¹⁵⁵ bir harem ikliminden bahsedilebiliriz. Farklı coğrafyaların dil ve ırk çeşitliliğinin yerine daha küçük, sınırlı coğrafyadan seçilmiş bilindik gelenek-adet olarak tanıdık, yeri geldiğinde asil ve hür kızlardan oluşan daha standart daha korunaklı bir harem karşımıza çıkar.

Valide sultansız saray haremde kadınefendilerin, sarayı temsil anlamında sorumlulukları söz konusudur. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti örneğinden hareket ettiğimizde, Kâmres Başkadınefendi kıymetli bir örnektir. Bu derneğin, *vatanseverlik ve millilik*¹⁵⁶ bağlamında Osmanlı kadınlarının kamusal faaliyete açılmalarına zemin hazırlandığını ifade edebiliriz. Bir başka perspektiften bakıldığında ekonomik yönden güçlü hanımlar, hayırsever olmalarının yanı sıra bu yöndeki hassasiyetleriyle devletin savaşı finanse edebilmesi adına katkı sağlamışlardır. Bir adım ileriye gittiğimizde, millî ekonominin gelişmesi yönünde çaba sarf etmişlerdir.¹⁵⁷ Bu çalışmaların basın aracılığıyla duyurulması, kadınefendilerin faaliyetlerinin etki alanlarının genişlemesine ve onların isimlerinin farklı mecralara ulaşılmasına imkân sağlamıştır. Aynı şekilde Avrupa'ya bakıldığında, kraliyet ailesi üyelerinin de Kızılhaç Cemiyeti'nin koruyucusu ve destekçisi oldukları gözden kaçırılmamalıdır.¹⁵⁸ Bu sürece, harem yaşantısında değişmekte olan dinamiklerdeki Batı etkisinin izleri olarak yaklaşılabilir.

Yine Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâk Kadınlar Cemiyeti, bir başka kadınefendi

153 Ali Akyıldız, *Valide Sultan...* s. 468-493.

154 Dürriadn vefat ettikten sonra kadınefendi olur.

155 V. Murad'ın Oğlu..., s. 92.

156 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 318.

157 Elif Mahir Metinsoy, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Kadınları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 53.

158 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 319.

Nazperver'in himayesindedir. Nazperver Kadınefendi aynı zamanda cemiyet bünyesindeki Muâvenet-i Askeriye Komisyonu'nun fahri başkanıdır. Nazperver'in adı, cemiyette düzenlenen ilk toplantının başkanı olarak geçer. Kadınefendi bulunduğu her ortamda, yerli malı kullanılmasının önemine işaret eden konuşmalar yapmıştır. Ekonomik gündemden uzak kalmayan, bu yönde hassasiyetlerini dile getirmeye çalışan cemiyet mensuplarının, ithal mallarını boykot kampanyasını desteklemeleri¹⁵⁹ aslında kadınefendinin bu yönde tavrını ve söylemini yansıtmaktadır. Başıkbal Dilfirib Hanımefendi'ye de bir başka kadın cemiyeti olan Esirgeme Derneği'nin başkanlığında rastlamamız, haremde kadınefendilerin Meşrutiyet ortamındaki sarayı temsil anlamında üstlenmiş oldukları vazifelerle birlikte kendilerine açılan hareket alanlarını göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları:

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Bâb-ı Asâfi Hanedan Defterleri (A. DVNSHND.d)

Hazîne-i Hâssa Defter (HH.d)

Hazîne-i Hâssa İrâde (HH.İ.)

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS)

İrâde Husûsi (İ.HUS)

Mâbeyn Dosya (MB)

Mâbeyn İrâde (MB.İ)

Topkapı Sarayı Masraf Defterleri (TSMA.E)

Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

Yıldız Hazne-i Hâssa (Y.PRK.HH.)

159 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", s. 29-47.

1.2. Dolmabahçe Sarayı Arşivi:

Milli Saraylar Halife Abdülmecid Efendi Kütüphanesi

2. Süreli Yayınlar:

İkdam

Tanin

Peyâm

3. Araştırma Eserler:

“Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, Haziran 1965, s. 60-64.

Açba, Harun: *Kadınefendiler (1839-1924)*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Açba, Leyla: *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, haz. Harun Açba, L&M, İstanbul, 2004.

Akyıldız, Ali: “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremindedir Gayrimeşru Köle ve Cariyeler”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Araştırmaları, Festschrift in Honor of Özer Ergenç, I*, 2019, s. 177-217.

Akyıldız, Ali: “Kadınefendi”, *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 94-96.

Akyıldız, Ali: “Son Dönem Osmanlı Padişahlarının Nikâh Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu*, V, 2017, s. 693-712.

Akyıldız, Ali: *Anka'nın Son Baharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Akyıldız, Ali: *Haremin Padişahı Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Akyıldız, Ali: *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015.

Akyıldız, Ali: *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

Alderson, A.D.: *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Ali Vâsib Efendi Bir Şehzâdenin Hâtırâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, YKY, İstanbul, 2004.

Aşıkpaşazâde Tarihi Osmanlı Tarihi (1285-1502), haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Demirel, Fatmagül: *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Deny, J.: “Valide Sultan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1986, s. 179-186.

- Develi, Aytül: *Bir Kadınefendinin Portresi: Servetseza Kadınefendi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024.
- Hanzâde Sultanefendi, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, yay. haz. İsmet Bozdağ, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Harem Histories Envisioning Places and Living Spaces*, ed. Marilyn Booth, Duke University Press, Durham and London, 2010.
- Harem ve Cariyelik*, haz. T. Cengiz Göncü, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul, 2011.
- Harem'den Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanlıoğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.
- İpşirli Arğit, Betül: *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- İrtem, Süleyman Kâni: *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1908)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.
- Karateke, Hakan: *Padişahım Çok Yaşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kılıç, Dündar Ali: "Osmanlı Devlet Törenlerinin Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na İntikali", *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 2006, s. 41-50.
- Korucu Üçüncü, Berna: "Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 2019, s. 251-268.
- Kurnaz, Şefika: *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
- Kurnaz, Şefika: *II. Meşrutiyet Döneminde Kadın*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996.
- Kurnaz, Şefika: *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Küçük, Cevdet: "Mehmed V.", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 418-422.
- Mahir Metinsoy, Elif: *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Kadınları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- Oktar, Tiğınçe: *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1998.
- Osmanoğlu, Ayşe: *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.
- Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

- Özdemir, Nuray: “I. Dünya Savaşı’nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti’nin Faaliyetleri,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 29-47.
- Peirce, Leslie: *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sakaoğlu, Necdet: *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtonlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendileri*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2008.
- Simavî, Lütfi: *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim: Sultan Mehmed Reşad Hân’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1918)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Şapolyo, Enver Behnan: *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Şeref, Abdurrahman: “Topkapı Saray-ı Hümayûnu Harem-i Hümayûn Dâiresi”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, C. I, İstanbul, 1911, s. 521-527.
- Tarım Ertuğ, Zeynep: “Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, C. 12, İstanbul, 1998, s. 37-45.
- Taşkın, Özge: *A Biography of An Ottoman Princess: Cemile Sultan (1843-1915)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Tepekaya, Muzaffer-Kaplan, Leyla: “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2003, s.150.
- Terzi, Arzu: *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.
- Terzi, Arzu: *Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Toprak, Zafer: *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- Tugay, Emine Fuat: *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Türk geldi, Ali Fuat: *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Uçan, Lale: *Halife Abdülmecid Efendi Zamanın Ruhunun Peşinde Bir Hanedan Mensubu*, Timaş Akademi, İstanbul, 2021.
- Uluçay, Çağatay: *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Uluçay, Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

- Uşaklıgil, Halid Ziya: *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1941.
- Uşaklıgil, Halit Ziya: “Kralların Ziyareti”, *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, S. 23, 1962, s. 212-214.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945.
- Ünüvar, Safiye: *Bir Muallimenin Gözünden Sultan Reşad Sarayı*, yay. haz. İbrahim Pazar, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017.
- V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları -II- *Hatırat ve Belgeler (Mukayyet)*, yay. haz. Edhem Eldem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Ziya, İzzet: *Saraydan Hâtıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Yücel Yiğit, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.

İstanbul'da Şehremini Halil Edhem (Eldem) Bey Dönemi ve Faaliyetleri

Halil Edhem (Eldem) Bey's Tenure as Mayor of Istanbul and His Activities

Yusuf YILDIRIM*

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
İstanbul, Türkiye

ORCID: Y.Y. 0000-0002-6457-0219

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Yusuf Yıldırım,
İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: yusufyildirim.fa@gmail.com

Başvuru/Submitted: 18.07.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.08.2024
Son Revizyon/ Last Revision: 26.11.2024
Kabul/ Accepted: 02.12.2024

Atıf/Citation: Yıldırım, Yusuf. "Halil Edhem (Eldem) Bey's Tenure as Mayor of Istanbul and His Activities." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 167-195.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1517975>

ÖZ

Halil Edhem (Eldem) Bey, eğitimi Avrupa'da tamamlamış hem Osmanlı Devleti'nde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde muhtelif idari ve siyasi vazifeler üstlenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde birçok siyasi ve sosyal değişim yaşanmıştır. Halil Edhem Bey de 2 Ağustos 1909-3 Şubat 1910 tarihleri arasında İstanbul'da Şehremini olarak görev yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul halkı ve dönemin hükümetinin Halil Edhem Bey'den beklentisi şehrin imarı, hastanelerin ıslahı, İstanbul'un temizliğinde hassasiyet ve halk sağlığına özen gösterilmesi, toplu taşıma araçlarında iyileştirme gibi konular olmuştur. Halil Edhem Bey, şehir halkının bu isteklerine cevap vermek istemiş, fakat mevcut ekonomik problemler buna mâni olmuştur. Ayrıca Şehremaneti ile İstanbul daireleri arasındaki çekişmeler, Halil Edhem Bey'in hizmet vermesini bir noktada engellemiştir. Bu çalışmada, Halil Edhem Bey'in İstanbul Şehremanetine atanması ve çalışmaları; ağırlıklı olarak arşiv belgeleri, dönemin gazete ve dergileri ve konuya değinen ikincil kaynaklardan yararlanılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halil Edhem Bey, İstanbul Şehremaneti, II. Meşrutiyet, Belediyecilik, Şehir Tarihi

ABSTRACT

Halil Edhem (Eldem) Bey, an individual with a European education, held various administrative and political positions in both the late Ottoman Empire and the early Republic of Türkiye. His tenure as Mayor of Istanbul, from August 2, 1909, to February 3, 1910, coincided with a period of significant political and social transformation following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. During this time, both the citizens of Istanbul and the government placed considerable expectations on Halil Edhem Bey. These included the reconstruction of the city, improvements in hospital services, enhanced cleanliness and public health measures, and better public transportation. Despite his efforts to address these demands, existing economic constraints severely limited his ability to implement reforms. Additionally, conflicts between the

Şehremaneti (Municipality) and other Istanbul departments further hindered his capacity to deliver effective municipal services. This study examines Halil Edhem Bey's appointment to the Istanbul Şehremaneti and his initiatives during his tenure, drawing primarily on archival documents, periodicals, newspapers, and secondary sources.

Keywords: Halil Edhem Bey, Istanbul Şehremaneti (Municipality), Second Constitutional Monarchy, Municipalism, Urban (City) History

Extended Abstract

Halil Edhem Bey was born in Istanbul on June 24, 1861, as the middle son of Grand Vizier İbrahim Ethem Pasha. His education, which began in Istanbul, continued in several European countries, reflecting a diverse and rigorous academic journey that he completed with notable success.

Halil Edhem Bey's educational trajectory can be summarized as follows: After attending Kaptan İbrahim Pasha Secondary School following his primary education, he moved to Berlin when his father was appointed ambassador. In Berlin, he spent one year learning German before completing his secondary education at Real Schule, where he studied for four years. Following this, he traveled to Switzerland and attended the University of Zurich, studying natural sciences for one year. At the request of his father, Halil Edhem Bey enrolled at the Vienna Polytechnic School, where he pursued studies in natural sciences and chemistry. However, he returned to Switzerland the same year to continue his education at the University of Bern, where he ultimately earned a Doctor of Philosophy degree in 1885.

After returning to Istanbul, Halil Edhem Bey began his career in public service with several key appointments. On August 13, 1885, he was appointed General Director of Military Factories. Subsequently, on September 7, 1887, he assumed the role of geology lecturer at the *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane* (School of Civil Service). By the order of Sultan Abdülhamid II, he was appointed as a clerk in the Translation Office of the *Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye* (General Staff) Department on December 11, 1889. His academic and administrative contributions extended further when, on July 25, 1892, he was sent to represent the empire at the Human Sciences and Antiquities Congresses held in Moscow. Later that year, on December 11, 1892, he was appointed as the Deputy Director of the *Müze-i Hümayun* (Imperial Museum).

Halil Edhem Bey's tenure as Istanbul's City Mayor began under unusual circumstances. Hazım Bey, the incumbent *Şehremini* (Mayor), was unable to continue his duties due to illness and the likelihood of an extended treatment period. While on a research trip in Konya in his capacity as Deputy Director of the *Müze-i Hümayun*, Halil Edhem Bey received a telegram from Ferit Pasha of Avlonyalı, the Minister of Internal Affairs, notifying him of his appointment as the new *Şehremini*. He was instructed to return to Istanbul immediately, and on August 2, 1909, he officially assumed office.

During his tenure as Istanbul's City Mayor, Halil Edhem Bey prioritized public health, taking measures to combat epidemics and imposing deterrent penalties on individuals and institutions that endangered public well-being. He also oversaw the renovation and improvement of the city's hospitals and worked to address issues related to urban transportation, reflecting his commitment to improving the living standards of Istanbul's residents.

Halil Edhem Bey's tenure as Istanbul's *Şehremini* coincided with a period of significant economic hardship, which created numerous challenges. To address the financial imbalance in the *Şehremaneti's* income and expenditures, he sought to borrow funds. However, high interest rates and the reluctance of the government to endorse borrowing further exacerbated the economic crisis. As a result, several planned projects could not be realized, including increasing the revenues of the *Şehremaneti*, rehabilitating streams, relocating milk and dairy shops and cow stables outside the city, and constructing a dock between Kadıköy and Haydarpaşa. These financial constraints culminated in Halil Edhem Bey's resignation on February 3, 1910, after which Tevfik Bey was appointed to replace him. The economic difficulties faced by the *Şehremaneti* played a decisive role in his decision to step down.

Following his resignation, Halil Edhem Bey was appointed Director General of Museums in 1910, a position he held for 21 years. In 1931, he was elected as a Member of Parliament (MP) for Istanbul. His contributions extended into the intellectual and cultural realms, particularly through his involvement in the preparatory work for the book *Outlines of Turkish History*, initiated at the request of Atatürk. For this book, he authored the chapter titled *Anatolian Seljuks Period Architecture and Decorative Arts*. In 1932, Halil Edhem Bey presented a paper on the care and protection of ancient artifacts at the First Turkish History Congress held at Dolmabahçe Palace in Istanbul. A founding member of the Turkish Historical Society, he became its second president in 1933 following the death of Sâmih Rifat Bey. Subsequently, in 1938, Halil Edhem Bey became the first president of the Turkish Historical Society.

Halil Edhem Bey passed away on November 18, 1938, while serving as an MP for Istanbul. Following his death, Kazım Karabekir was elected to fill the vacant Istanbul parliamentary seat in a vote held by the Grand National Assembly of Türkiye on December 5, 1938.

Giriş

Halil Edhem Bey, 24 Haziran 1861'de¹ İstanbul'un Bebek semtinde Mahmut Nedim Paşa Yalısı'nda dünyaya geldi.² Babası İbrahim Edhem Paşa³, kardeşleri ressam Osman Hamdi ile Eski Sikkeler Uzmanı İsmail Galip Bey'di.⁴ Halil Edhem Bey, Mekteb-i İptidaiyye'de din dersleri almış ve üç yıl Kaptan İbrahim Paşa Rüştiyesi'nde öğrenim görmüştü. Eğitimine Almanya'da devam etmiş, Berlin'de Almanca öğrenmiş ve dört buçuk yıl "Real Schule" isimli okulda eğitim almıştı. Daha sonra Zürih Üniversitesi'nde beş yıl fen bilimleri, Viyana Teknik Okulu'nda üç yıl fen bilimleri ve kimya eğitimi almıştı. Bern Üniversitesi'nde felsefe bölümünde doktora çalışması yapmış ve öğrenimini tamamlayarak 1885'te İstanbul'a dönmüştü. Dönüşünden sonra ilk görevi, 13 Ağustos 1885'te Tophane-i Amire Müşiriyeti olmuştu. 7 Eylül 1887'de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de⁵ Jeoloji hocalığı yapmış, 11 Aralık 1889'da Sultan II. Abdülhamit'in emri ile Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Dairesi'nin tercüme bürosunda memur olarak göreve başlamıştı. 25 Temmuz 1892'de de Moskova'da toplanan İnsan İlimi ve Eski Eserler Kongresi'ne gönderilmiş ve 11 Aralık 1892'de Müze-i Hümâyun müdür yardımcılığına getirilmişti.⁶

Osmanlı Devleti'nde yerel yönetimler alanında modern çağın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İstanbul'da İhtisab Nazırlığı, eyaletlerde de ihtisap müdürlükleri oluşturulmuştu. İhtisab Nezareti'nin amacı şehir düzeninin yapısını muhafaza etmek, vergi

- 1 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri (DH.SAİDd) 166/93, 29.12.1290.
- 2 Semavi Eyice, "Halil Ethem Eldem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 11, s. 18-21.
- 3 Sakızlı olan İbrahim Edhem Paşa, Müslüman olmuş ve daha sonra Sadrazam Hüsrev Paşa dairesinde eğitilmişti. Bu sayede askerliğe girmiş ve öğrenim için Fransa'ya yollanmıştı. 1839'da Erkân-ı Harbiye dairesinde memur olmuş ve uzun yıllar devletin çeşitli kurumlarında çalışmıştı. İbrahim Edhem Paşa, 20 Mart 1893'te vefat etmişti. Bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri*, ed. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 441-442; İbrahim Ethem Paşa, Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde sadrazamlık da yapmıştı. Bkz.: Emine Önel, "Halil Edhem Eldem Yalısı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA)*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 512.
- 4 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Neziha Galitekin, İstanbul Büyükşehir Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1996, s. 231-232.
- 5 Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1859 yılında Mektebi Mülkiye'nin açılma kararı alınmıştı. Bu kararın amacı ise vilayetlerin yeni kanunlarla idare edilmesi, klasik dönemde devletin kendi idarecilerini yetiştirdiği ve sarayın içinde eğitim kurumu olan Enderun'un yeni bir yorumunu açmaktı. Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıktıktan sonra 2 Şubat 1877 tarihinde mektebin programını Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin üstünde yer alan bir yüksekokul olarak tertip edilmesini istedi ve kuruma maddi yardımda bulundu. Padişahın korumasında olduğu için bu okula Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ismi verildi. Lise ve yüksekokul olmak üzere iki kısımdan oluşan okulda eğitim beş yıla çıkarıldı. Okula kabul edilecek öğrenci yaş aralığı ise 18-35 olarak belirlendi. Bkz.: Ela Özkan, "19. Yüzyıl'da Mekteb-i Mülkiye Mezunlarının Devlet Kademelerinde İstihdam Edilmeleri Üzerine Örnekler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 30, S. 2, 2020, s.418.
- 6 *BOA*, DH. SAİDd, 166/93, 29.12.1290.

toplamak, güvenliğin tesisi gibi konulardı. 1855 yılına gelindiğinde İhtisap Nezareti feshedildi ve İstanbul Şehremaneti kuruldu. Şehremaneti teşkilatı, asayiş konuları dışında kaldırılan İhtisap Nezareti'nin tüm vazifesini yerine getirmekle görevliydi.⁷ II Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra, ülke tarihinde ilk genel düzeyde belediye seçimleri yapılmıştı. İstanbul, seçimler esnasında I. Meşrutiyet Dönemi'ndeki gibi yeniden 20 daireye ayrılmıştı. Ayrıca her dairede 12 üyeden oluşan belediye meclisiyle, bu meclis üyeleri arasından seçilecek bir daire başkanı olması planlanmıştı. Her dairenin başkanı ve iki üyesi Şehremanetinde toplanan ve 64 kişiden oluşan "*Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye*"yi meydana getirecekti.⁸

1877 Dersaadet Belediye Kanunu⁹ ile dairelere bağımsızlık derecesinde geniş yetkiler tanınmış olması sebebiyle, daireler ve Şehremaneti arasında güven ve iş birliği ortadan kalkmıştı. İstanbul'da 20 belediye dairesinin açılması, belediyecilikle ilgili önemli çalışmaları olan Osman Nuri Bey'e göre, "*Kânûn-ı Esâsî'ye taassup derecesinde bağlılıktan ileri gelmekte idi.*"¹⁰ Böyle bir atmosferde İstanbul halkının ve hükûmetin Şehremanetinden beklentisi şehrin imarıydı. İmar faaliyetleri için de para ve uzman bir kadroya ihtiyaç vardı. Şehremanetin mali durumun kötü olmasına rağmen imarın gerçekleştirilmesi için borçlanma ve Avrupa'dan uzmanlar getirilmesi de düşünülmüştü.¹¹

Bu süreçte, İstanbul Şehremini Hazım Bey'in hasta olması ve tedavi süresinin uzama ihtimalinden dolayı görevine devam edemeyeceği anlaşılmıştı.¹² Halil Edhem Bey ise Müze-i Hümayun müdür yardımcısı olarak Konya'da bir araştırma gezisinde bulunduğu esnada Dahiliye Nazırı Avlonyalı Ferit Paşa'dan gelen telgrafta İstanbul

7 Songül Güneş, "Muhittin Memduh Üstündağ'ın İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği Dönemi (1926-1938)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.40, 2021, s. 282-283.

8 Mehmet Ali Gökaçtı, *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 115.

9 1877 Dersaadet Belediye Kanunu ile İstanbul Şehremaneti'ni teşkil eden Şehremini, Şehremaneti Meclisi ve Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'den oluşan üçlü yapısı korunmuştu. Şehremininin padişah tarafından atanmasının yanı sıra Şehremaneti Meclisi üyeleri yine padişah tarafından tayin edilen altı kişiden teşekkül etmişti. Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye ise şehremini riyasetinde, Şehremaneti Meclisi ve bağlı belediye daireleri meclislerinin başkanları ile bahis konusu meclislerin üyeleri arasından seçilen ikişer üyeden meydana gelmişti. Bu kanunla ilk defa tek dereceli seçim sistemi getirilmiş ve gizli oy açık tasnif ilkesi benimsenmişti. Bkz: Umut Dere, *Neşter, Süngü ve Siyaset Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Op. Dr. Emin Erkul*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2024, s. 168.

10 Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932, s. 13.

11 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 233.

12 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 3609/270672, 16.07.1327.

Şehremaneti'ne şehremini olarak atandığını öğrenmişti.¹³ Ergin'e göre de “*Almanya’da tahsil yapmış ve dirayet ve fazileti tecrübe edilmiş*”¹⁴ kişi olan Halil Edhem Bey 2 Ağustos 1909 tarihinde İstanbul Şehreminliği'ne getirilmiştir.¹⁵

Halil Edhem Bey, 2 Ağustos 1909-3 Şubat 1910 tarihleri arasında İstanbul'da Şehremini olarak görev yapmıştı. İstifa etmesinden sonra, 1910 yılında Müzeler Genel Müdürlüğü'ne tayin edilmişti. Burada 21 yıl çalışan Halil Edhem Bey, 1931 yılında TBMM'ye İstanbul'dan milletvekili seçilmişti.¹⁶ Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerinden olan Halil Edhem Bey, 1938 yılında kurumun as başkanı oldu.¹⁷

Halil Edhem Bey, İstanbul milletvekili olduğu sırada, 18 Kasım 1938 tarihinde vefat etmişti.¹⁸ Onun vefatıyla münhal durumda olan İstanbul Milletvekilliği'ne 5 Aralık 1938 tarihinde TBMM'de yapılan bir oylama ile Kazım Karabekir seçilmişti.¹⁹

Halil Edhem Bey, Mustafa Kemal Atatürk'ün isteğiyle başlatılan ve dönemin önde gelen üyelerinden oluşan bir kurulla “Türk Tarihinin Ana Hatları” adlı eserin çalışmalarına da katılmıştı. Daha sonra bu çalışma için “Anadolu Selçukluları Devrinde Mimari ve Tezyini Sanatlar” adlı bir bölüm yazmıştı.²⁰ Halil Edhem Bey'in arkeoloji ve tarih alanında yaptığı çalışmalar dışında İstanbul'la ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: Müze-i Hümayun (İstanbul, 1905), Das Osmanische Antiken-museum in Kostantinopel, (İstanbul'daki Osmanlı Eski Eserler Müzesi, Leipzig, 1909), Topkapı Sarayı (İstanbul, 1931), Yedikule Hisarı (İstanbul, 1932), Camilerimiz (1932), İstanbul'da İki İrfan Evi-Alman ve Fransız Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı (İstanbul, 1937).²¹

1. İstanbul Şehreminliği Dönemi

Halil Edhem Bey, İstanbul Şehremaneti'ne atandıktan hemen sonra göreve başlamış ve 8 Ağustos 1909'da belediye başkanlarına ve çalışanlarına yolladığı bir yazı ile dikkat edilmesi gereken konuları sıralamıştı. Kendisi yazısında belediyede çalışanların görevlerinin

13 Aziz Ogan, “Halil Edhem”, *Halil Eldem Hatıra Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948, s. 89.

14 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 233.

15 *BOA*, BEO, 3609/270672, 16.07.1327.

16 *TBMM Arşivi*, Halil Ethem Eldem Sicil Dosyası: 794; Aziz Ogan, “Bay Halil Ethem”, *Yeni Türk Mecmuası*, C. 7, S. 73, 1939, s. 4.

17 “Eldem, Halil Edhem”, *DBİA*, C. 3, s. 151.

18 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 75.497.4, 04.01.1939.

19 *BCA*, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 75.497.4, 04.01.1939.

20 “Halil Ethem Eldem (1861-1938)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halil-ethem-eldem-1861-1938/>, Erişim Tarihi: 11 Haziran 2024.

21 “Eldem, Halil Edhem”, *DBİA*, C. 3, s. 151.

düzenlenmesi ve şehrin bakımlı hale getirilmesi gerekliliğine değinmişti. İstanbul'da yaşayan insanların sağlığının korunmasına önem verilmeliydi. Ona göre toplu taşıma araçları ve hastanelerin iyileştirilmesi önemli konulardandı. Temizlik işlerine de ayrıca yer vermişti. Tüm bunlara rağmen Halil Edhem Bey'e göre Şehremanetinin gelirleri yapılması gereken işleri gerçekleştirecek durumda değildi. Bunun için de Şehremanetinin tüm çalışanlarından gayretle belediye gelirlerinin artırılmasını istemişti.²²

1.1. Sıhî ve Sosyal Hizmetler

İstanbul'daki hızlı değişim ve nüfus yoğunluğunun artmasıyla hijyen, şehirde giderek önem kazanmıştı. Halk sağlığı, belediyenin ana uğraşlarından biri olmuştu. Sağlıklı bir şehrin oluşması Tanzimat'tan itibaren şehir yönetimlerinin ana kaygılarından biri halini almıştı.²³

Halil Edhem Bey de Şehreminliği döneminde İstanbul halkının sağlığı için önemli çalışmalar yapmak istemişti. Göreve başladıktan kısa süre sonra yaz mevsiminde kötü kokular yayan Kadıköy'deki Kurbağalıdere'nin temizlenmesi için çalışmıştı.²⁴ Derenin temizlenmesi için Şehremaneti, Gaz Şirketi'ne²⁵ kömür ihtiyacının karşılaması ve dere-de kayıkla taşıma yapmasını önermişti. Şirket, yapılan teklifi reddetmişti. Teklifin onay görmemesiyle Kurbağalıdere temizlenememiş ve bu durum dönemin gazetelerinden *Sabah* tarafından eleştirilmişti. Gazete, derenin temizlenmemesinin halk sağlığı açısından zararlı sonuçlar doğuracağına değinmişti.²⁶ İlerleyen aylarda ise Kurbağalıdere dışında Kasımpaşa ve Göksu Deresi'nin temiz tutulmasının gerekliliği üzerinde durulmuş, memurlara gerekli sorumluluk verilmişti.²⁷

Hasta bakımı, Halil Edhem Bey'in üzerinde durduğu konulardan bir diğeri olmuştu. Şehremanetine bağlı hastanelerin tek elden yönetilmesi için Edhem Bey döneminde Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye idaresi kurulmuştu. İdare ile İstanbul'daki hastane ve sosyal refah müesseselerini birbirine bağlamış ve 14 Ekim 1909'da hizmete başlamıştı. Müessesenin kuruluş amacı, İstanbul'da son gelişmelere uygun, çağdaş, sosyal yardım

22 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 233.

23 Zafer Toprak, "Belediye Zabıtası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA)*, C. 2, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 145-148.

24 "Kurbağalıdere Temizleniyor", *Sabah*, 30 Ağustos 1325 (1909), s. 3.

25 14 Temmuz 1891'de Parisli demir fabrikatörü Mösyö Şarl Jorji adına, Mösyö Anatol Barçili ile Şehremini Rıdvan Paşa arasında imzalanan sözleşmeyle, Kadıköy'de 50 yıllık bir süre için gazhane kurulup, işletme imtiyazı verilmişti. Bu imtiyazı yerine getirmek üzere, 25 Kasım 1891'de Kadıköy-Üsküdar Gaz Şirketi kurulmuştu. Bkz.: Ali İhsan Öztürk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İmtiyaz Usulüyle Yürütülen İstanbul Belediye Hizmetleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 245.

26 "Kurbağalıdere Temizleniyor" *Sabah*, 30 Ağustos 1325 (1909), s. 3.

27 "Dereler", *Yeni Tanin*, 15 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 3.

ve sağlık kurumlarını oluşturmak ve mevcut olanların da yönetimlerini değiştirerek, donanımlarını yenilemekti. Müessese insanlar üzerinde fiziksel ve ruhsal tahribata neden olan çeşitli bulaşıcı hastalıkların yok edilmesine yönelik çalışmalar da yapacaktı.²⁸

Salgın hastalıklar dönemin önemli sıhî konularındandı. Şehremaneti tarafından hasta olanların sayısı öğrenilmek istenmişti. İstanbul'da 18 Kasım 1909 ile 29 Kasım 1909 tarihleri arasında bulaşıcı hastalıklardan herhangi biriyle enfekte olan hasta sayısı araştırılmıştı. Araştırmaya göre, çiçek hastalığı 1, difteri 8, kızamık 9, tifo 14, verem 43 kişide ve basit hastalıklar olarak tanımlanan bazı hastalıklarsa 991 kişide görülmüştü. Hastalıkların çoğunlukla eski mahallelerde görüldüğü saptanmış ve önlemler alınmıştı. Daha sonra Şehremaneti tarafından yapılan çalışmalar neticesinde Birinci Daire'de (Beyazıt) aşı için kullanılan malzemelerin steril olmadığı tespit edilmiş ve sorumlulara cezalar verilmişti. Ayrıca satılan bazı tavuk, kavurma, peynir ve süt gibi ürünlerin sağlıksız olduğu belirlenmiş, ürünler imha edilmişti. Deveoğlu Yokuşu'nda (Fatih) bir ahırın kapatılmış olmasına rağmen çalıştırıldığı anlaşılmış, İkinci Daire'de de (Sultanahmet) at kesimi yapan bir kasap ile sütle suyu karıştırıp satan bir sütçü tespit edilmiş ve gereken cezalar uygulamaya konmuştu. Yedinci Daire'de (Hasköy) ise Kasımpaşa civarında Mehmet Ağa Ahırını sağlık şartlarına uymadığı gerekçesiyle kapatılmıştı. Sinanpaşa'da (Beşiktaş) bir evin altında işletilen mandıranın insan sağlığına zararlı olduğu gerekçeyle kapatılmasına karar verilmişti. On Yedinci Daire'de (Doğancılar) talaştan sirke üretimi yapan dükkân mühürlenmiş ve yapılan sirkeye el konulmuştu. Şehremanetin görevli memurlarınca yoğurt, revani, lokma ve helva gibi ürünlerin kapalı bir şekilde satışının yapılması konusunda esnafa gerekli uyarılar da yapılmıştı.²⁹

Halil Edhem Bey, şehir içinde halk sağlığını olumsuz etkileyen süt ve süt ürünlerinin satıldığı yerler ve inek ahırlarının şehir dışına taşınmasını istemişti. Bu doğrultuda Şehremaneti Sıhîye Müdürü Doktor Rıza Nuri Bey'e uygun yerin bulunması emrini vermişti. Rıza Bey de yaptığı araştırma sonucunda bir rapor hazırlamış ve raporunda İstanbul'daki ahırların şehir dışına naklinin bir süre için mümkün olmadığını altını çizmişti. Halk sağlığını olumsuz etkileyen ahırların kaldırılması ve diğer ahırlarda kısıtlama uygulaması gerekliydi. Ayrıca her ahırda kaç hayvan olduğu hakkında bilgi veren bir defter düzenlenmeli ve süte su karıştıran kişilerin zabıtaya ihbar edilmesi sağlanmalıydı.³⁰

28 Fatih Artvinli, *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Biharhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 178-179.

29 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 5 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

30 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 17 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

Halil Edhem Bey, Bimarhane³¹, Haseki ve Etfal Hastanesi'nde gerekli olan tamiratın yapılması yönünde girişimlerde bulunmuştu. Ayrıca Etfal Hastanesi'nin ihtiyaçlarının satın alınması için bir memur tayinine karar vermişti.³²

Bu dönemde İstanbul'a Rusya'dan bir sergi gemisi gelmiş ve bir süre kalmıştı.³³ Sergi heyeti sorumluları sergiye gösterilen ilgiden memnun kalmış, İstanbul'dan ayrılmadan önce Halil Edhem Bey'e teşekkür ziyaretinde bulunmuştu. Ayrıca sergi gemisi heyeti askeri orkestrasıyla Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye yararına konser vermek istemişti. Bu teklif Şehremini tarafından kabul edilmiş ve konser düzenlenmişti.³⁴

Şehremini, halk sağlığının korunması noktasında önemli yeri olan içme suyunun temizliğiyle de ilgilenmişti. İstanbul gazetelerine göre, halkın %98'inin içtiği su temiz değildi. Terkos, Üsküdar ve Halkalı sularının da içilebilecek durumda olmadığı bilgisi verilmişti. İstanbul'daki içme suyunun temiz olmamasından dolayı şehirde tifo hastalığında artış vardı ve bu hastalığa karşı gerekli önlemler alınmalıydı. Bu durum üzerine Şehremaneti tarafından bir heyet görevlendirilmiş, şehirdeki içme sularının analiz edilmesi amaçlanmıştı.³⁵

1.2. Şehir Yönetimi ile İlgili Değişiklikler ve Şehrin İmarı

Tanzimat'ın ilanı ile İstanbul, kent görünümüne bürünmeye başlamıştı. Kentli olarak nitelenen yeni bir insani unsurun ortaya çıkmasıyla İstanbul'da yaşayan insanlar kentleşmeye başlamıştı. Bu durumda paylaşılan mekâna uyum sağlamak için de yasak, yaptırım ve kurallarla İstanbul sakinlerinin günlük yaşamı belirlenmeye çalışılmıştı. İnsanları kent yaşamına uyumlu kılmak için onlardan yerine getirmeleri ya da kaçınmaları gereken kurallar oluşturulmuştu. Zafer Toprak'a göre, belediyeçilik yöntemiyle yeni bir insan türünün oluşturulması hedeflenmişti.³⁶

Halil Edhem Bey, İstanbul yönetiminde etkin bir şehremini olmak gayesindeydi. Bunun için, Belediye Meclisi ile yapılan görüşmeler sonucunda Şehremaneti kadrosunda

31 Farsça bir kelime olup başlangıçta genel olarak günümüzdeki hastane anlamında kullanılmıştır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başından itibaren yalnızca akıl ve ruh sağlığı yerinde olmayan hastaların konulduğu yer anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bkz.: *Fatih Artvinli, Delilik, Siyaset ve Toplum...*, s. 25.

32 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 10 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

33 Sergi gemisi, Rusya'dan 1909 yılının aralık ayı içerisinde İstanbul'a gelmiş ve Galata rıhtımında ziyarete açılmıştı. İstanbul'un kolluk kuvvetleri bu geminin güvenliğine ayrıca dikkat etmişti. Bkz.: "Rus Sergisi", *Yeni Tanin*, 13 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 3. Sonraki günlerde verilen ilanlarda gemi ismi "İkinci Nikola" olarak geçmekteydi. Bkz.: "Rus Saih Sergisi" *Yeni Tanin*, 15 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 4.

34 "Rus Saih Sergisinde", *Yeni Gazete*, 4 Kanun-ı Sani, 1325 (1910), s. 3.

35 Osman Nuri, "Su Meselesi", *Yeni Tanin*, 16 Kanun-ı Sani, 1325 (1910), s. 2.

36 Zafer Toprak, "Belediye Zabıtası", *DBİA*, C. 2, s. 145-148.

düzenlemeye gitmiş ve ilk iş olarak yaşlı ve sağlık durumu elverişli olmayan memurların emekliye ayrılmasını istemişti. Daha sonra kadro düzenlemesi için yapılan çalışmanın ayrıntılarını rapor halinde Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti. Nezaret, bu konuda araştırma yaptıktan sonra³⁷ Şehremanetindeki kadro düzenlemesini kabul etmişti.³⁸

Halil Edhem Bey döneminde İstanbul'da bazı ilkler de yaşanmıştı. Bunlardan biri 5 Eylül 1909 tarihli kararla Hamallar Kethüdalığı'nın kaldırılması olmuştu. Kethüdalığa ilişkin hak ve salahiyetler belediye ve zabıta dairelerine verilmişti.³⁹ Bu uygulama ile kent kültürünün İstanbul'da pekişmesi beklenmişti.

Şehremini, İstanbul'un haritasının yenilenmesi konusunu da önemsemişti. Dahiliye Nezareti ile yapılan görüşme sonucunda İstanbul haritasının düzenlemesi için yerli ve yabancı mühendislerden oluşan karma komisyonun⁴⁰ çalışmasına karar verilmişti.⁴¹

1909 yılı Eylül'ünde Ramazan ayı etkinlikleri kapsamında Şehzadebaşı'nda bir tiyatro kurulması için Birinci Daire (Beyazıt) tarafından Şehremanetinden izin istenmişti. Şehremanetinde yapılan görüşmeler sonucunda tiyatrolara yalnızca 1908 yılı için müsaade edildiği, 1909 yılı içinse ahşap tiyatroların kurulmasına ve oyun sahnelenmesine onay verilmeyeceği kararı çıkmıştı.⁴² Bu başvurunun reddedilme sebepleri arasında ahşap tiyatronun yanma ya da çökme riski bulunuyordu.⁴³

Maliye Nezareti de İstanbul'un imarı ve düzenlenmesi için Şehremaneti bütçesine 40 bin lira yardımda bulunmuştu. Halil Ethem Bey ise bu yardımla kısa zamanda gerekli olan girişimlerin yapılacağını söylemişti.⁴⁴ Şehremini, kısa süre sonra Fransa'dan mühendis getirilmesi için Fransa elçisi ile iletişime geçmiş, mühendisin İstanbul'a gelmesi için işlemleri başlatmıştı.⁴⁵

37 “Şehremaneti Tensikatu”, *Sabah*, 1 Eylül, 1325 (1909), s. 2.

38 “Şehremaneti”, *Sabah*, 3 Eylül 1325 (1909), s. 2.

39 Bu talimatın, geleneksel ile çağdaş bir potada eritme çabası önemliydi. Bahsi geçen tarihten itibaren hamal olmak isteyen biri Osmanlı vatandaşı olmak, herhangi bir suçtan ceza almamış olmak zorundaydı. Yaş ve vücutça hamallığa elverişli görülenler belediye tarafından göreve kabul edilecekti. İskele ve köşe hamallarıyla birlikte çalışan mahalle hamalları içlerinden destekledikleri bir hamalı mensup olduğu belediye dairesinin başkanı tarafından, belediye meclisinin kararlarıyla hamalbaş tayin edilebilecekti. Bkz.: Zafer Toprak, “Belediye Zabıtası”, *DBIA*, C. 2, s. 145-148.

40 “İstanbul Kadastrosu”, *Sabah*, 1 Eylül 1325 (1909), s. 2-3.

41 20 Kasım 1909'da İstanbul Şehremaneti ve Paris Tedkikat ve Ameliyat-ı Topografya Cemiyet-i Umûmiyesi arasında bir anlaşma yapılmıştı. Lion Belediyesi baş mimarı Mösyö Auric 137 lira maaşla Şehremaneti Fen İşleri Müşavirliğine getirilmişti. Bkz.: Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 237.

42 “Tiyatrolar”, *Sabah*, 2 Eylül 1325 (1909), s. 3

43 Konu ile detaylı bilgi için bkz.: Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı'da Tiyatro Tepkilerin Gölgesinde Şehzadebaşı'nda Kagir Tiyatro Binalarının İnşa Süreci”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, 2023, s. 28-56.

44 “Şehrimiz Güzelleşiyor”, *Sadâ-i Millet*, 14 Teşrin-i Evvel 1325 (1909), s. 3.

45 “Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye”, *Yeni Gazete*, 7 Kanun-ı Evvel 1909 1325 (1909), s. 3.

1.3. Şehir İçi Ulaşım

Çağdaş kentin asıl göstergelerinden biri olan kitle ulaşım önemli bir yere sahipti. İstanbul'da dönemin kitle ulaşım araçları Şirket-i Hayriye, Anadolu ve Rumeli Banliyö Hatları, Seyrüsefain, Tünel Şirketi ve Dersaadet Tramvay Kumpanyası olarak sıralanabiliyordu.⁴⁶

Halil Edhem Bey döneminde ise İstanbul'un kitle ulaşım araçlarından biri olan atlı tramvay⁴⁷ kullanımına devam edilmişti. İstanbul sokakları ve kaldırımlarının dar olması sebebiyle atlı tramvayların kullanımı İstanbul halkını rahatsız eden unsurlardan biri olmuştu. *Karagöz* dergisi, atlı tramvayları İstanbul'un halkının başına bela ve insanların evlerine sağ salim ulaşmasına engel olarak görmüştü. Dergiye göre sokaklar sağlam ayakkabıları yırtacak kadar kötüydü, Şehremaneti ve belediyeler bu konuyla ilgilenmiyordu.⁴⁸

Çırağan Sarayı⁴⁹ Beşiktaş'ta bulunuyordu ve burası Eminönü'nde bulunan devlet dairelerine epey uzaktı. Bu durumda memur, vatandaş ve milletvekilleri ulaşım konusunda bazı zorluklar yaşıyordu. Şehremaneti, bu zorlukları gidermek amacıyla bir dizi önlem almıştı. İlk iş olarak Sirkeci-Beşiktaş arasındaki vapur seferlerinin artırılmasına karar verildi. Ardından Şirket-i Hayriye'nin⁵⁰ Beşiktaş İskelesi'ni Sefaizade Yalısı'na nakletmesi istendiyse⁵¹ de buranın Çırağan Sarayı'na daha uzak olmasından dolayı bu istekten kısa süre sonra vazgeçildi. Bununla birlikte Meclis-i Mebusan önüne bir iskele yapılması ve vapurların buraya uğramaları düşünülmüş ve çalışmalar başlatılmıştı.⁵²

46 Zafer Toprak, *Belediye Zabıtası*, s. 145-148.

47 Atlı yolcu arabalarının raylar üstünde hareket ettirilmesiyle ortaya çıkan ilk atlı tramvaylar 1800'lerin ilk yarısında Amerika'da kullanılmaya başlanmıştı. Bu uygulama kısa süre sonra Avrupa'daki ülkelerin başkentlerine yayılmıştı. İstanbul'da atlı tramvay için çalışmalar 1869'da başlamış, tramvayların işlemesi için gereken bölgeler belirlenmişti. 1870'te güzergahlar arasında raylar döşenmeye başlamış ve ilk atlı tramvay 1871 yılında Azapkapısı-Beşiktaş arasında işletilmiştir. Bkz.: Melek Çolak, "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Tramvay", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 22, S. 22, 2003, s. 75-76.

48 "Takvim Haberleri", *Karagöz*, 14 Teşrin-i Evvel 1325 (1909), S. 135, s. 4.

49 II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra Çırağan Sarayı Meclis-i Mebusan'a tahsis edilmişti. Meclis-i Mebusan'ın ikinci devre oturumu 14 Kasım 1909'da açılmıştı. Buna rağmen Çırağan Sarayı'nın ana binası 19 Ocak 1910 tarihinde çıkan bir yangın sonucunda tamamen yanmıştı. Bkz.: Selda Kalfazade, "Çırağan Sahil Sarayı", *DİA*, C. 7, s. 305.

50 Türkiye'de kurulan ilk anonim şirket ve faaliyete geçen ilk toplu taşıma işletmesi olmuştu. Şirketin kuruluşu Fuad ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Romanya'da Tuna nehri üzerinde çalışan yolcu vapurlarından ilham alarak yaptıkları çalışma ile gerçekleşmişti. Dönemin Padişahı Sultan Abdülmecid'in onay vermesi üzerine 17 Ocak 1851'de şirketin kuruluşu tamamlanmıştı. Bkz. Ali İhsan Öztürk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s. 103.

51 "İstanbul Haritası Tanzimi Komisyonu", *Sabah*, 12 Teşrinisani 1325 (1909), s. 3.

52 "Beşiktaş İskelesi", *Yeni Gazete*, 4 Teşrin-i Sâni 1325 (1909), s. 2.

Şehremaneti, Eminönü-Yıldız (Beşiktaş) arasında ise tünel inşa etmek istemişti. Şehremaneti'nin teknik komisyonu bu konuda inceleme yapmak için görevlendirilmişti.⁵³

Halil Edhem Bey döneminde hava muhalefeti sebebiyle istenmeyen durumlar da yaşanmıştı. İstanbul'da yaşanan büyük bir fırtınada Kadıköy Rıhtımı hasar görmüştü. Halil Edhem Bey tarafından On Sekizinci Daire (Beşiktaş) hasar tespiti için görevlendirilmiş ve hazırlanan rapor sonucunda rıhtımın onarılmasına karar verilmişti.⁵⁴

Karaköy ve Eminönü'nü birbirine bağlayan bir ahşap köprü vardı.⁵⁵ Bu ahşap köprü yerine demir köprü yapılması düşünülmüştü. 1906 yılında demir köprü inşası başlamış ve 1910 yılında tamamlanmıştı.⁵⁶

2. Şehremanetin Bütçe Sorunu

Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunun kötü olması ve yabancı devletlerden alınan dış borçların ödenememesi Duyûn-ı Umûmiye⁵⁷ İdaresi'nin kurulmasına sebep olmuştu. Mevcut ekonomik durum İstanbul'u da etkilemişti. Rakım Ziyaoğlu'na göre, İstanbul'un ekonomik problemler ve geçim sıkıntısı içinde olması Meşrutiyet'in ilanına dahi gölge düşürebilecek nitelikteydi.⁵⁸

Halil Edhem Bey'in ekonomik açıdan zor süreçte Şehremini olması bütçe sorununu beraberinde getirmişti. Kendisi, İstanbul'u ekonomik darboğazdan kurtarmak ve dairelerin de mali durumunu öğrenmek amacıyla bir inceleme yaptırmıştı. Yapılan araştırma

53 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 10 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

54 "Kadıköy Rıhtımı", *Yeni Gazete*, 14 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

55 1876 yılında İstanbul'da bulunan İngiliz diplomat Salisbury, Karaköy-Eminönü arasında bulunan ahşap köprü için olumsuz bir yorumda bulunmuştu. Ona göre bahsi geçen köprüye katlanan halk her türlü siyasi yönetime katlanabilir. Bkz.: "Enebilerin İstanbul Hakkındaki Mütalaaları", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S. 2, 1 Teşrin-i Evvel 1340 (1924), s. 30.

56 "Enebilerin İstanbul Hakkındaki Mütalaaları", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, s. 30-31; Yusuf Yıldırım, *Emin Erkul'un Mesleki ve Siyasi Biyografisi*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, s. 85.

57 1881-1928 arası dönemde Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını denetleyen müessesenin ismidir. Bu idare Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulmuştu. Duyûn-ı Umûmiye sözcük olarak "Genel Borçlar" anlamına gelmektedir. Duyûn-ı Umûmiye binası, İstanbul'un Eminönü ilçesinde bulunmaktaydı. 1875 yılında iflasını açıklayan Osmanlı Devleti'nin 1881'de Muharrem Kararnamesi'yle alacaklılarının çıkarını korumak ve borçlarının bir plan içinde ödenmesini sağlamak için Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulması kararlaştırılmıştı. Bkz.: Dilek Temiz Dinç, "Düyûn-u Umumiye", *Atatürk Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/duyun-u-umumiye/?pdf=3689>, Erişim Tarihi: 25 Nisan 2024.

58 Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları: Şehreminleri: Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1971, s. 173.

sonucunda dairelerin ekonomik durumunun iyi olmadığı anlaşılmıştı.⁵⁹ Yirmi dairenin toplam geliri yaklaşık 138 bin 900 lira olduğu halde gideri 175 bin 290 lira olarak hesaplanmıştı. Şehremanetin ise geliri 46 bin 800 lirayken gideri 198 bin liraydı. Şehremanetin gideri yirmi dairenin giderinden fazla olmasına rağmen, geliri yirmi daire gelirinden 92 bin 100 lira eksikti. Yirmi dairenin yalnızca üçünün geliri giderinden fazlaydı. Bu daireler ve gelirleri şöyleydi: Birinci Daire (Beyazıt) 7 bin 600 lira, Dokuzuncu Daire (Arnavutköy) 7 bin lira, On Altıncı Daire (Üsküdar) 300 lira. İstanbul daireleri dışındaki kurumlara bakıldığında İstanbul Yetimhanesi, Akıl Hastanesi ve diğer hastanelerin gelirlerinin giderlerine göre az olduğu görülmüştü. Örneğin, Etfal Hastanesi'nin geliri 8 bin 300 lira iken gideri 12 bin liraydı. Darülaceze'nin gelirin ise giderine eşit olduğu anlaşılmıştı.⁶⁰

1910 yılı Şehremaneti bütçesi tahmini olarak 227 bin 800 lira açık vermişti. Bütçe açığının artışında Osmanlı Bankası'ndan alınan faizli borçlarla İstanbul Su Şirketi ve Havagazı Fabrikası'ndan alınan borçların etkisi olmuştu. Şehremanetin bütçesine yüklenen borçlar ve masraflar dahil edildiğinde bütçe açığı daha da büyümüştü. Halil Edhem Bey, bütçe açığını kapatmak için kaynak arayışına girmişti. Bu bağlamda Şehremaneti tarafından Bâb-ı Âli'ye emlak, kazanç ve patent vergisine zam getirilmesi teklifi götürülmüştü. Teklifin Hükûmet tarafından Meclis-i Mebusan'a sunulması için kanun düzenlemesi yapılmıştı. Şehremaneti, sıralanan vergilere yapılacak olan zamlarla bütçe açığını kapatmaya çalışsa da bir sonuca varılamamıştı. Ayrıca Haliç Vapurları işletmesinden hükûmete ayrılan hissenin tamamının Şehremanetine bırakılması için çalışma başlatılmıştı. Kadıköy Rihtımı ve Dolmabahçe Havagazı Fabrikası'nın Şehremanetine devri konusunda Hükûmet ile görüşülmüşse de olumlu bir gelişme yaşanmamıştı. Buna rağmen İstanbul'da yıllık 600 bin lira geliri olan köprülerin 1910 yılının Mart ayı itibarıyla Şehremanetine devredilmesi kararı alınmıştı.⁶¹

59 Şehremaneti borçlanma yoluyla elde ettiği bir miktar gelirin 200 bin lirasını Terkos Su Şirketi'ne borç olarak vermişti. Şehremanetin bütçesi kötü durumdayken borç veriyor olması dikkat çekiciydi. Bkz.: "Küçük Havadisler", *Tanin*, 3 Ağustos 1325 (1909), s. 4.

60 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 234.

61 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 234.

Şehremaneti, bütçe açığını kapatmak ve şehrin imarı için gerekli parayı temin etmek için piyango⁶² düzenlenmek istemiş⁶³, bunun üzerine Dahiliye Nezareti'ne başvurmuştu. Nezaret, piyango için Şehremanetinden Avrupa'dan katalog getirilmesi için Ziraat Bankası Muhasebesi'nden bilgi almasını önermişti.⁶⁴ Daha sonra Şehremaneti, Deutsche Orient Bankası ile bir milyon liralık borçlanma sözleşmesi imzalama kararı almıştı. Banka, üstünlük hakkının kendisinde olması şartıyla 100 bin lira avans vermeyi de kabul etmişti. Söz konusu şart hükûmet tarafından kabul edilmemiş ve Şehremaneti başka bankalarla iletişime geçmişti. Fakat bankaların üstünlük hakkı isteği, yüksek faiz uygulamaları ve verilecek avansların azlığı Şehremaneti tarafından uygun görülmemişti.⁶⁵

Halil Edhem Bey, uygun şartlarda 1 milyon lira borç sözleşmesi yapılacak banka arayışına devam etmişti.⁶⁶ Borçlanma gerçekleştiği takdirde köprü gelirlerinin, köprü gelirleri yeterli görülmezse petrol depolarının karşılık gösterilmesi düşünülmüştü. Ayrıca borçlanmanın gerçekleşmesi için ilgili kanun maddesine göre borçlanma tutanaklarının hükûmete yollanması, hükûmetin izninin alınması ve tutanakların Meclis-i Mebusan' da görüşülmesi ve onaylanması gerekmektedir.⁶⁷ Bağdat Milletvekili olan

62 Geçmiş epey eskiye dayanan ve birçok toplumca oynanan şans oyunları bir müddet sonra Batılılaşmanın da tesiriyle Osmanlı'da da görülmeye başlanmıştı. Osmanlı'da piyango çekilişleri, ilk önce gayrimüslim ve Levanten halk arasında başlamıştı. Şans oyunları, çoğu zaman İslam hukukuna dayandırılarak yasaklanmıştı. Buna rağmen bir şekilde Osmanlı'da kendine yer bulmuştu. Şöyle ki zamanla piyango tertip eden birçok girişimci ortaya çıkmıştı. 1800'lerin sonlarında "Piyango Biletleri Hakkında" ismiyle ve toplam dokuz maddeden oluşan bir Piyango Kararnamesi yayımlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan bu düzenleme ile piyangoculuk faaliyetlerinde tam bir yapılanmaya gidilmiş ve bu faaliyetler hukuksal bir zemine oturtulmuştu. Bununla birlikte piyangoculuk alanında hızlı bir inkişaf yaşanmıştı. Bkz: Kevser Değirmenci, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Darıca Rum Mektebi Yararına Düzenlenen Piyango Çekilişleri", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 19, Haziran 2023, s. 124-126.

63 Piyango gelirlerinin bir kısmını hastane ve hayır kurumlarına paylaşma kararı alınmıştı. Bkz.: "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 7 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 3.

64 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye Mukarreratı", *Sabah*, 3 Eylül 1325 (1909), s. 2.

65 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 234.

66 Borçlanma işinde bir sonuca varılamaması İstanbul basını tarafından eleştirilmişti. Kış mevsimiyle yağmur ve karın başlayacağı, sokakların durumunun daha kötü olacağı ve İstanbul'un zaruri ihtiyaçlarının olduğu vurgusu yapılmıştı Bkz.: "Şehremaneti İstikrazı", *Sabah*, 9 Teşrin-i Sâni 1325 (1909), s. 3.

67 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s.235.

Babanzade Hakkı Bey⁶⁸, Şehremanetinin 1 milyon lira borçlanma konusunun Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi üzerine önemli yorumlarda bulunmuştu. Ona göre belediye bu parayı sokaklar, tramvaylar, nakil araçları için harcayacaktı. Şehirde göze çarpacak maddi, fiili birtakım işlerin yapılması isteniyordu. Vapur ve iskeleler yenilenmeliydi. Şehremaneti 1 milyon lirayı bütçesine dahil ederek zaman kaybetmeden bu işlere girişmeliydi.⁶⁹ İstanbul Milletvekili Hüseyin Cahid Bey'e⁷⁰ göre ise Şehremini Halil Edhem Bey'e şehri yönetmek için verilen para azdı. Daha önce Şehremanetine ait olan gelirlerin bir kısmı Hazine-i Maliye'ye bağlanmıştı. Ona göre İstanbul yalnız bir Osmanlı memleketi değil Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentiydi ve her milletin başkentini en iyi şehir haline getirmek için çalışması gerekmektedir. Bununla birlikte Mecliste Bütçe Encümeni'nin Şehremanetine verilecek borcu onaylamaması kabul edilmesi zor bir kardı.⁷¹

Yaşanan ekonomik darboğaz ve borçlanma arayışına ek olarak dairelerin inşaat ve genel giderleri için 1910 yılı içerisinde gerekli olan para yaklaşık 468 bin 800 lira olarak hesaplanmıştı. Dairelerin söz konusu çalışmalar için talep ettikleri miktarlar şu şekilde sıralanmıştı; Birinci Daire (Beyazıt) 40 bin lira, Beşinci Daire (Eyüp) 19 bin lira, Altıncı Daire⁷² (Beyoğlu) 93 bin lira, Yedinci Daire (Hasköy) 10 bin lira, Onuncu Daire

68 Babanzade İsmail Hakkı Bey, Irak'ın Süleymaniye şehrinin tanınmış aşiretlerinden biri olan Baban ailesine mensuptu. İsmail Hakkı Bey'in babası Mustafa Zihni Paşa, Mithat Paşa'nın Bağdat valisi olduğu süreçte mühürdarlığını yapmıştı. Mustafa Zihni Paşa'nın beş oğlu vardı ve İsmail Hakkı Bey bu beş oğuldan biriydi. İsmail Hakkı Bey, ilköğrenimini Bağdat'ta tamamlamış, sonra ailesinin İstanbul'da yaşamaya karar vermesi üzerine eğitim hayatına İstanbul'da devam etmişti. Liseyi bitirdikten sonra Mülkiye Mektebi'ne giren İsmail Hakkı Bey, Sultan II. Abdülhamid'e yönelik muhalefet eden bazı girişimleri desteklemesi sebebiyle bu okuldan atılmıştı. Sonrasında eğitim hayatına Hukuk Mektebi'nde devam etmiş ve bu okuldan 1902 yılında iyi bir derece ile mezun olmuştu. İsmail Hakkı Bey, II. Meşrutiyet döneminde anayasa hukuku konusunda ün yapmış isimlerinden biri olmuştu. Çok yönlü bir Osmanlı aydını olan İsmail Hakkı Bey, hem gazeteci hem de siyasetçi olarak çalışmıştı. 1908 seçimlerinde Bağdat'tan, 1912 seçimlerinde ise Divaniye'den milletvekili seçilmiş, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde -1911 yılında- kısa süreliğine de olsa Maarif Nazırlığı yapmıştı. Bunlar dışında Mülkiye Mektebi'nde hukuk dersleri de vermişti. Bkz: Faysal Mayak, "Osmanlı Basınında Babanzade İsmail Hakkı Bey (1909-1912)", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 2021, s. 359.

69 Babanzade İsmail Hakkı, "Şehremaneti İstikrazı" *Yenin Tanin*, 14 Kanun-u Evvel 1325 (1909), s. 1.

70 Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) 1875 yılında Balıkesir'de doğmuştu. Babası Maliye memurluğu yapan Ali Rıza Efendi, annesi ise Fatma Neyyire Hanım'dı. İlk ve orta öğrenimini Serez'de ve İstanbul'da tamamlamıştı. 1893'te başladığı Mülkiye Mektebi'ni de 1896'da bitirmişti. Daha sonra ise Maarif Nezareti'nin çeşitli yazı işlerinde 1901'e kadar çalışmıştı. 1901-1908 yılları arasında Vefa ve Mercan idadilerinde hem öğretmenlik hem de müdürlük yapmıştı. II. Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştu. Hüseyin Cahit Bey, Hüseyin Kâzım Kadri ve Tevfik Fikret'le beraber 1 Ağustos 1908 tarihinde *Tanin* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. O dönem yapılan seçimlerde ise İstanbul milletvekili seçilmiş ve meclise girmişti. Bkz.: Ömer Faruk Huyugüzel, "Yalçın, Hüseyin Cahit", *DİA*, C. 33, 2013, s. 300-301.

71 Hüseyin Cahid "Şehremaneti İstikrazı", *Yeni Tanin*, 27 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 1.

72 İstanbul'daki modern belediyecilik telakkisinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. 1868'de çıkarılan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile Beyoğlu, Maçka ve Kurtuluş bölgeleri Altıncı Daire olarak tespit edilmişti. Bkz.: İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 436; Serkan Tuna, "Tepebaşı Bahçesi'nin İstanbul Şehremaneti'ne Devri Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, 2021, s. 458.

(Yeniköy)16 bin lira, On İkinci Daire (Büyükdere) 21 bin lira, On Üçüncü Daire (Beykoz) 61 bin lira, On Beşinci Daire (Beylerbeyi)13 bin lira, On Altıncı Daire (Üsküdar) 11 bin lira, On Yedinci Daire (Doğancılar) 51 bin lira, On Sekizinci Daire (Kadıköy) 10 bin lira, On Dokuzuncu (Adalar) Daire 54 bin lira. Şehremaneti, Etfal Hastanesi ve Darülaceze'ye ise 1910 yılı bütçesinde pay ayıramamıştı. Halil Edhem Bey, dairelerin talep ettikleri bütçe ile yapacakları teşebbüs ve projeleri açıklayan evrakları Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'ye ulaştırmasını istemişti.⁷³

Şehremanetinin bazı projeleri yaşanan ekonomik sıkıntı sebebiyle gerçekleşmemişti. Bu işler Kadıköy ve Tophane'deki havagazı fabrikalarının satın alınması, Kadıköy ve Haydarpaşa arasında rıhtım inşa edilmesi, İstanbul lağımalarının ıslah edilmesi ve Kasımpaşa Deresi'nin örtülmesiydi.⁷⁴ Ayrıca Şehremaneti bütçesine katkı sağlamak amacıyla yük araçlarından yıllık 1.500 kuruş vergi alınması ve bu araçların 3.000 kilodan fazla yük taşınamaması kararı alınmıştı.⁷⁵

3. Daireler Arası Çekişme ve Halil Edhem Bey'in İstifası

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında dairelere yönetim ve finansal yönden özerk bir pozisyon tanınmıştı. Daire başkanları da seçilmiş meclis üyeleri içinden atanmıştı. Bu durum, dairelerin Şehremanetinde ayrı bir yönetim birimi olarak hareket etmelerini kolaylaştırmıştı. Bunun yanı sıra Şehremanetinin yerel hizmet sorumluluğunu Dahiliye Nezâreti⁷⁶, Nafia Nezâreti⁷⁷ ve Evkaf Nezâreti⁷⁸ gibi kurumlar ile paylaşması hizmet yönetiminde aksaklıkların çıkmasına sebep olmuştu.⁷⁹

73 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 235.

74 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri...*, s. 236.

75 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 17 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

76 Nezaret, Osmanlı Devleti'nde 1836'da kurulmuştu. Cumhuriyet döneminde ise İçişleri Bakanlığı adını almıştı. Bkz.: Mehmet İpşirli, "Dahiliye Nezâreti", *DİA*, C. 8, s. 414.

77 Osmanlı Devleti'nde 1848 yılında kurulan Nafia Nezâreti'nin öncelikli amacı, ülke içinde ulaşımı sağlayacak yolları inşa etmektir. Bu amaç için de siyasi, askeri ve ticari yönden en az süren ve ideal güzergâhların hem hızlı hem de iyi bir şekilde yapılmasını içeren projelerin hazırlanıp yürürlüğe konulduğu görülmüştür. Bkz.: Şenay Atam, "Nafia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı)", (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nafia-vekaleti-bayindirlik-bakanligi/>, Erişim Tarihi: 10 Nisan 2024.

78 Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün vakıfların, yönetiminden; denetiminden sorumlu kurumdur. Bkz.: Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", *DİA*, C. 11, s. 521.

79 Tarkan Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 3, (Çevrimiçi), <https://istanbultarihi.ist/81-tanzimattan-xxi-yuzyila-istanbulun-yonetimi>, Erişim Tarihi: 4 Mayıs, Haziran 2024. II. Meşrutiyet döneminde özerk belediyeçilik uygulamasından kısa sürede vazgeçilecekti. Merkezîyetçi anlayış sadece İstanbul'la sınırlı kalmayacak ve diğer vilayetlerde de uygulanacaktı. Bkz.: Umut Dere, *Neşter, Süngü ve Siyaset...*, s. 169.

Dairelerin kendi içinde de anlaşmazlıklar yaşanmıştı.⁸⁰ Halil Edhem Bey bu anlaşmazlıklarla da ilgilenmek zorunda kalmıştı. Örneğin, Üçüncü Daire'de (Fatih) mühendis olan Saffet Bey başka daireden maaşına iki yüz kuruş zam teklifi almış ve o daireye geçmişti. Daireler arasında huzursuzluk çıkaran bu olay, Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'de de tartışılmıştı.⁸¹ Başka bir gerginlik ise On Beşinci (Beylerbeyi) ve On Yedinci (Doğancılar) daireler arasında yaşanmıştı. Kısıklı bölgesinin hangi daireye ait olduğu taraflar arasında ihtilafa neden olmuş ve Halil Edhem Bey, birkaç memuru bu konuda araştırma yapmak üzere görevlendirmişti. Yapılan araştırma sonucunda Kısıklı'nın On Yedinci Daire'ye bağlı olduğu anlaşılmıştı.⁸²

Halil Edhem Bey, şehir işleri için borçlanma çabasının sonuçsuz kalması ve Birinci Daire (Beyazıt) ile yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle 12 Ekim 1909'da görevinden istifa etmiş, çok geçmeden Şehremaneti memurlarının ısrarı neticesinde istifasını geri çekmişti.⁸³ Şehremini, istifasını geri çekmesinden birkaç ay sonra görevinden yine istifa etmek istemişti. Şehremaneti memurlarının ısrarı üzerine yine istifasını geri almış ve Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'de bir açıklama yapmıştı. Ona göre Şehremanetinin geliri 330 bin liradan 180 bin liraya düşmüş ve yapılan piyango sadece memur maaşlarını karşılamıştı. 1910 yılı için düzenlenen bütçede memurların maaşını ödemede zorluklar yaşanacaktı. Şehrin imarı için de bütçe ayırmak mümkün değildi. Şehremanetine ait olan bazı vergi gelirleri Maliye Nezâreti'ne geçmiş ve Şehremaneti ile Nafia Nezareti arasında fikir ayrılığı yaşanmıştı. Halil Edhem Bey'in bu açıklaması üzerine Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye üyeleri onay vermiş, bu çıkmaza çözüm için dört maddelik bir tasarı hazırlayıp Dahiliye Nezâreti'ne yollama kararı almıştı. Tasarı, Dahiliye Nezâreti tarafından kabul edilmediği takdirde Şehremanetinin tüm memurları istifa etme kararı almıştı.⁸⁴ Nezarete yollanan tasarrının içeriği özetle İstanbul düzeninin işler bir halde olması için ayrı bir idare halinde bulunması gerektiğiydi.⁸⁵

Bahsi geçen gelişmelerden kısa süre sonra Şehremini Halil Edhem Bey son kez istifasını sunmuş ve istifası 3 Şubat 1910 tarihinde⁸⁶ Dâhiliye Nezareti tarafından kabul

80 Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 103.

81 "Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye", *Yeni Gazete*, 10 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

82 "İki Belediye Dairesi Arasında", *Yeni Gazete*, 15 Kanun-ı Evvel 1325 (1909), s. 2.

83 "İstifalar", *Sabah*, 14 Teşrin-i Evvel 1325 (1909), s. 3.

84 "Şehreminin İstifası" *Yeni Gazete*, 2 Kanun-ı Sani 1325 (1910), s. 1.

85 "İstanbul Vilayeti, Şehremaneti", *Yeni Gazete*, 5 Kanun-ı Sani 1325 (1910), s. 2.

86 Halil Edhem Bey'in istifa tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda birtakım farklılık mevcuttur. Örneğin Osman Nuri Ergin, Halil Edhem Bey'in 15 Ocak 1910'da istifa ettiğini belirtmektedir. Bkz.: Osman Nuri, "Şehreminler", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, No: 5, 1 Kanun-ı Evvel 1341 (1925), s. 113-122.

edilerek yerine vekâleten Tevfik Bey atanmıştı. Şehremanetinin yaşadığı ekonomik zorluklar Halil Edhem Bey'in istifa kararı almasında önemli rol oynamıştı.⁸⁷

Sonuç

19. yüzyıl sona erip 20. yüzyıl başlarken Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarında eğitimci, müdür ve memur olarak görev alan Halil Edhem Bey'in İstanbul'a Şehremini olarak atandığı dönem tarihsel açıdan önemli bir yere sahipti. Bu dönemde 31 Mart Vak'ası ve Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi gibi önemli olaylar yaşanmış, bu gelişmeler siyasal kriz ve kısa ömürlü hükûmetlere neden olmuştu. Ayrıca dış borçlanmanın giderek artması mali krizleri de tetiklemişti. Böylesine zor bir süreçte şehrin imarı ve düzeni söz konusu olduğunda ise Halil Edhem Bey akla gelen ilk isimlerden biri olmuştu. Şehremini Halil Edhem Bey, İstanbul halkının sağlığına özen göstermiş, şehirde salgın hastalıklarla mücadele için önlemler almış, halk sağlığını tehlikeye sokan kişi ve kurumlara caydırıcı cezalar verilmesini sağlamıştı. Ayrıca şehirdeki hastanelerin tadilat ve ihtiyaçlarıyla ilgilenilmişti. Halil Edhem Bey, şehir içi ulaşımda yaşanan sorunların çözümü yönünde de çalışmalar yapmıştı.

Halil Edhem Bey'in ekonomik açıdan zor bir süreçte göreve gelmesi, bazı problemleri de beraberinde getirmişti. O, bu dönemde Şehremanetinin gelir gider dengesini sağlamak için borçlanma yolunu denemişti. Buna rağmen gerek yüksek faizler gerek dönemin hükûmetinin borçlanmaya sıcak bakmaması ekonomik darboğazın derinleşmesine yol açmıştı. Mevcut ekonomik durum Şehremaneti gelirlerinin artırılması, derelerin ıslahı, süt ve süt ürünleri satıldığı yerler ve inek ahırlarının şehir dışına taşınması, Kadıköy ve Haydarpaşa arasında bir rıhtım inşa edilmesi gibi projelerin hayata geçirilmesini engellemişti.

Halil Edhem Bey'in şehir yönetiminde özerk bir yapının söz sahibi olması ve Nezaretlerin şehir yönetimine dahil edilmemesi isteği, yerel yönetimler tarihi açısından önemli bir yere sahipti. Kendisi, yaşanan mali sorunların nedenleri arasında şehirde özerk bir idarenin olmayışını göstermişti. Kısa süren Şehremaneti döneminde İstanbul'a faydalı olmaya çalışan Halil Edhem Bey, şehrin tarihinde ismi pek bilinmeyen bir şahsiyet olarak yerini almıştı.

87 "İstifalar", *Yeni Tanin*, 21 Kanun-ı Sani 1325 (1910), s. 4.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri⁸⁸

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi

İBB Atatürk Kitaplığı Dijital Arşivi

2. Süreli Yayınlar⁸⁹

İstanbul Şehremaneti Mecmuası

Karagöz

Sabah

Sadâ-i Millet

Tanin

Yeni Gazete

Yeni Tanin

Yeni Türk Mecmuası

3. Araştırma Eserler

Artvinli, Fatih: *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2017.

Çolak, Melek: ‘‘XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Trafik ve Tramvay’’, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 22, S. 22, 2003, s. 75-87.

Değirmenci, Kevser: Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Darıca Rum Mektebi Yararına Düzenlenen Piyango Çekilişleri, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 19, Haziran 2023, s. 123-139.

88 Kullanılan arşiv belgelerinin ayrıntılı künyceleri dipnotlarda gösterilmiştir.

89 Kullanılan süreli yayınların ayrıntılı künyceleri dipnotlarda gösterilmiştir.

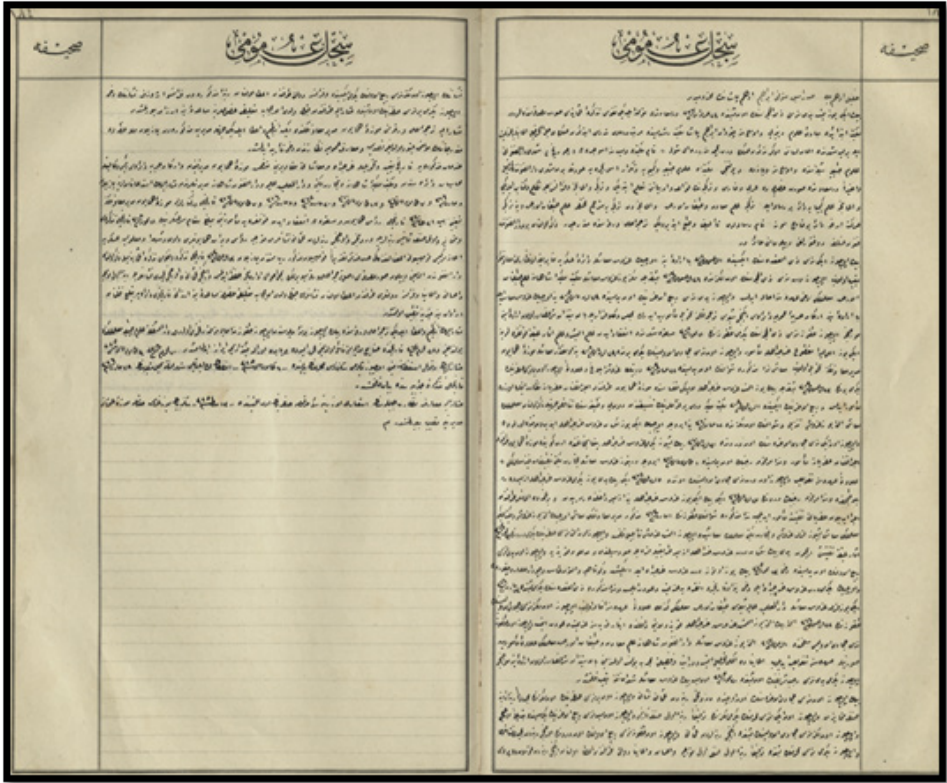
- Dere, Umut: *Neşter, Süngü ve Siyaset Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Op. Dr. Emin Erkul, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2024.*
- “Eldem, Halil Edhem”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 151.
- Ergin, Osman Nuri: *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932.
- Ergin, Osman Nuri: *İstanbul Şehreminleri*, haz.: Ahmed Nezh Galitekin, İstanbul Büyükşehir Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1996.
- Eyice, Semavi: “Halil Ethem Eldem mad.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, s. 18-21.
- Gökçaçı, Mehmet Ali: *Dünyada ve Türkiye’de Belediyecilik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Güneş, Songül: “Muhittin Memduh Üstündağ’ın İstanbul Valiliği ve Belediye Reislği Dönemi (1926-1938)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 40, 2021, s. 279-312.
- Huyugüzel, Ömer Faruk: “YALÇIN, Hüseyin Cahit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2013, s. 300-301.
- İpşirli, Mehmet: “Dahiliye Nezâreti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 414-416.
- Kalfazade, Selda: “Çırağan Sahil Sarayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993, s. 304-308.
- Mayak, Faysal, “Osmanlı Basınında Babanzade İsmail Hakkı Bey (1909-1912)”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 2021, s. 381-394.
- Ogan, Aziz: “Bay Halil Ethem”, *Yeni Türk Mecmuası*, C. 7, S. 73, 1939, s. 4-8.
- Ogan, Aziz: “Halil Edhem”, *Halil Eldem Hatıra Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948.
- Oktaç, Tarkan: *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Ortaylı, İlber: *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- Önel, Emine: “Halil Edhem Eldem Yalısı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 512.
- Özkan, Ela: “19. Yüzyıl’da Mekteb-i Mülkiye Mezunlarının Devlet Kademelerinde İstihdam Edilmeleri Üzerine Örnekler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 30, S. 2, 2020, s. 415-426.
- Öztürk, Ali İhsan: *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İmtiyaz Usulüyle Yürütülen İstanbul Belediye Hizmetleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Öztürk, Nazif: “Evkâf-ı Hümayun Nezâreti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 521-524.

- Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*, ed. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Şenyurt, Oya: “Geç Osmanlı’da Tiyatro Tepkilerin Gölgesinde Şehzadebaşı’nda Kagir Tiyatro Binalarının İnşa Süreci”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, 2023, s. 28-56.
- Toprak, Zafer:” Belediye Zabıtası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 145-148.
- Tuna, Serkan: “Tepebaşı Bahçesi’nin İstanbul Şehremaneti’ne Devri Meselesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, 2021, s. 456-470.
- Yıldırım, Yusuf: *Emin Erkul’un Mesleki ve Siyasi Biyografisi*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.
- Ziyaoğlu, Rakım: *İstanbul Kaduları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1971.

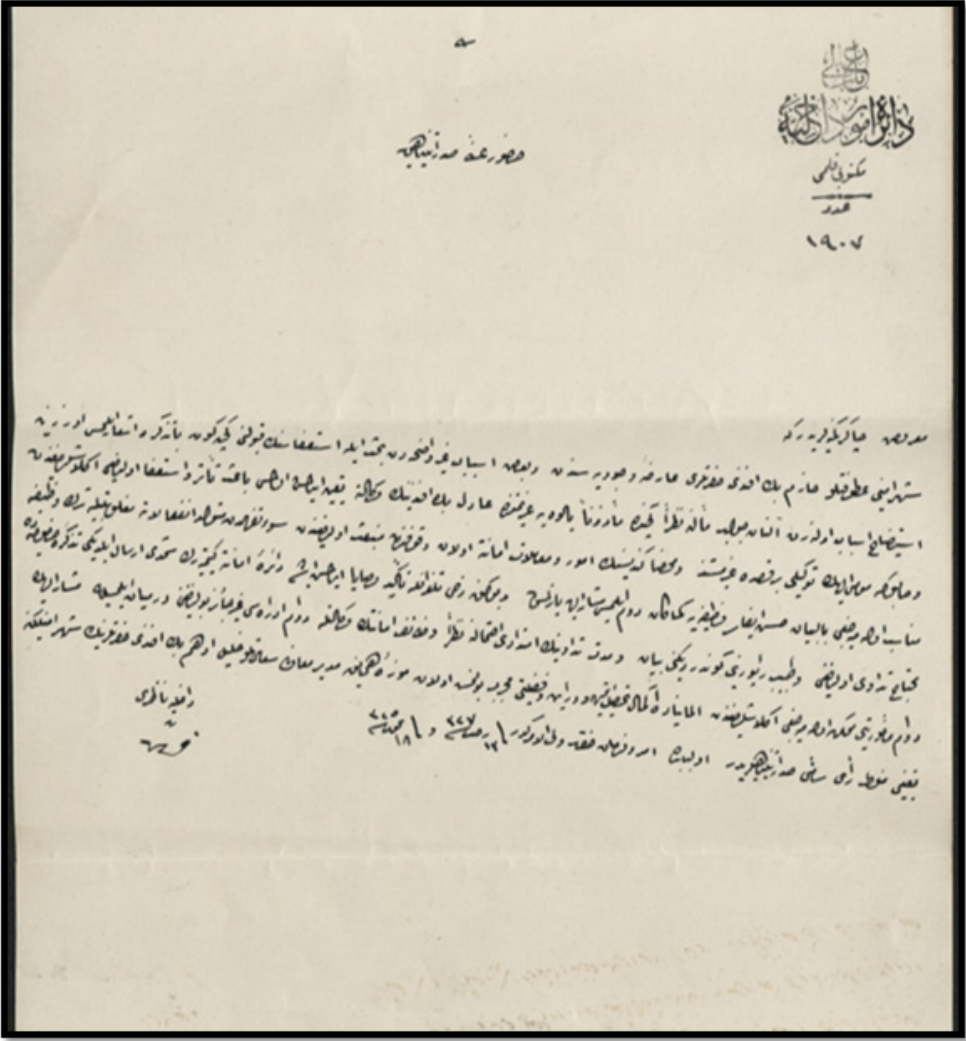
4. İnternet Kaynakları

- Müze Müdürü Halil Ethem (Eldem) Bey.”, (Çevrimiçi), <https://arsiv.ttk.gov.tr/details?id=8053&materialType=F&query=halil+edhem>, Erişim Tarihi: 10 Haziran 2024.
- “Halil Ethem Eldem (1861-1938)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halil-ethem-eldem-1861-1938/>, Erişim Tarihi: 11 Haziran 2024.
- Şenay Atam, “Nafia Vekâleti (Bayındırlık Bakanlığı)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nafia-vekaleti-bayindirlik-bakanligi/>, Erişim Tarihi: 10 Nisan 2024.
- Tarkan Oktay,” Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla İstanbul’un Yönetimi”, *Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt:3, s.164, (Çevrimiçi), <https://istanbultarihi.ist/81-tanzimattan-xxi-yuzyila-istanbulun-yonetimi>, Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2024.
- Dilek Temiz Dinç, “Düyun-u Umumiye”, *Atatürk Ansiklopedisi*, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/duyun-u-umumiye/?pdf=3689>, Erişim Tarihi: 25 Nisan 2024.

EKLER

Ek-1: Halil Edhem Bey'in Sicili Umûmisi⁹⁰

90 Halil Edhem Bey, 1277 İstanbul doğumlu, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu, 29.12.1277, *BOA, DH.SAİDa.*, 166/183, Lef, 94.

Ek-2: Halil Edhem Bey'in İstanbul'a Şehremini Olarak Atanması⁹¹

91 Müze-i Humayun Müdür Muavini Halil Edhem Bey'in Şehreminiği'ne tayini, 15.07.1327, BOA, İ.Ş.E., 25/3.

Derece IV
İstanbul
Halil Ethem Bey
Sicil NO: 794

408/31
T. B. M. M. Azayı kiramına mahsus muhtasar tercüme hal varakası

İstikrap idaresi	İstanbul	Eserler	Tarih ve asarati kâğıda doğ- muş eserlerin vardır
İsmi	Halil Ethem	İstikrap idaresi	Divanında Basın Müdürlüğü müdürlüğü başlıklarında çalışmış ve 1911'de Basın Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir
Aile ismi	Ethem	Kısa ve mesguliyeti	
Bakım ve An- suresi ismi	Babasının ismi Ethem Annemizin Fatma	Eski asker olması ve ku- ruşluk hizmetleri	Evliliği, iki çocuğuna vardır
Doğduğu yer	İstanbul	İstikrap idaresi son mes- guliyeti	İstanbul gazetelerinde müdürlük konusunda çalışmış ve 1911'de tayin edilmiştir
Öğrendiği yer	İstanbul	Meslek değişikliği istikrap idaresi son mesguliyeti	
Doğduğuna ka- tibi	15 Haziran 1861	İstikrap idaresinin tarihi	
Tebkisi	Ali TBMM	Kısa ve mesguliyeti istikrap idaresi	
İstikrap idaresi	Almanya ve Fransa	Meslek değişikliği istikrap idaresi son mesguliyeti	
İstikrap idaresi al- dığı	Tarih ve asarati kâğıda	Meslek değişikliği tarihi	3 Mayıs 1911

Muhtasar tercüme hal

İstanbulda doğmuş ve 1876'da tahsilden sonra 1876'da Berlin'e
gidip 1880 senesinde Kadın Tarihini öğrenmiştir. Bu dan sonra
Divanında Tarih ve Asarati kâğıda ve Vana Pöblükük Ali Hakkında
başlıklarında çalışmış ve 1884 senesinde Kadın ve Çocuk için Divanında
Basın Müdürlüğü'nde bir süre tabiiyet tahsil ederek doktora
aldım. Bu esnada ve sonra tarih ve asarati kâğıda istikrap idaresi
tahsil ettim. İstanbul avukatından sonra Harbiye
Müdürlüğü'nde memur olarak bulunduğum ve aynı zamanda
Müdürlüğe tahsilde ve sair bazı makamlarda çalış-
tım. 1892'de İstanbul'da asarati kâğıda müdürlüğü
başlıklarında çalışmış ve 1910'de müdürlük konusuna müdürlük
tayin olundum. Bu mesguliyette 1911 senesi
martın 1'inde tahsil ettim.

[?] Bu eser istikrap idaresi tarafından istikrap idaresi.

Adres: Belvü Palas Adres: İstanbul
Posta Kutusu 408.

Ek-3: Halil Ethem Bey'in Hâl Tercümesi⁹²

92 TBMM Arşivi, Halil Ethem Eldem Sicil Dosyası: 794.

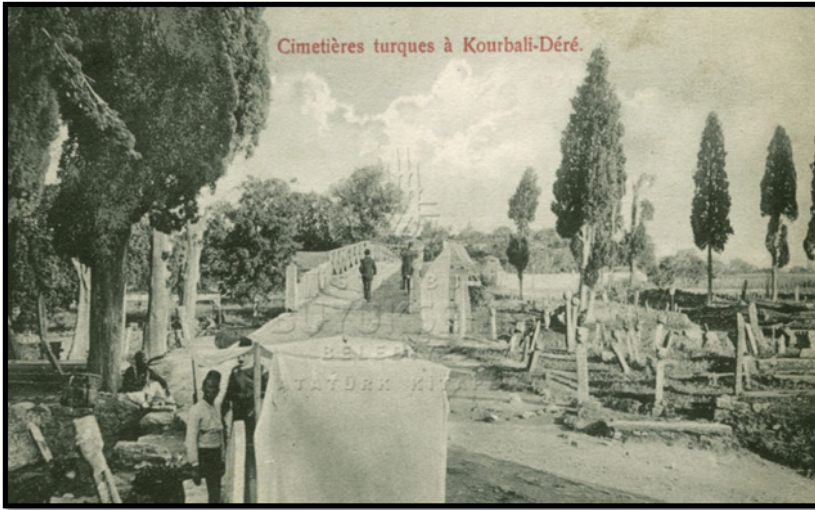

Ek-4:1909'da İstanbul'da Belediyeler⁹³

93 Tarkan Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. III, (Çevrimiçi), <https://istanbul tarihi.ist/81-tanzimattan-xxi-yuzyila-istanbulun-yonetimi>, Erişim Tarihi: 4 Mayıs, 2024.

Ek-5: İstanbul'da Atlı Tramvay⁹⁴

Ek-6: Kurbağalidere⁹⁵

94 *Atatürk Kütüphanesi Dijital Arşivi*, Constantinople. 24 Avril 1909 Tramway transportant à l'hôpital Hamidié les mutins tures du combat du Taxim du 24 Avril 1909 / edit.: Bon Marché.

95 *Atatürk Kütüphanesi Dijital Arşivi*, Cimetieres Turques a Kourbali- Dere / Kunodi, B.; Phot.: L. F.,1906.

Ek-7: Halil Edhem Bey'in Fotoğrafi⁹⁶

96 "Eldem, Halil Edhem," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 151.

Ek-8: Halil Edhem Bey'in Fotoğrafi⁹⁷

97 "Müze Müdürü Halil Ethem (Eldem) Bey.", (Çevrimiçi), <https://arsiv.ttk.gov.tr/details?id=8053&materialType=F&query=halil+edhem>, Erişim Tarihi: 10 Haziran 2024.

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu'da Eskişehir, İzmit, Bilecik ve Bursa Seyahatlerine (Ocak 1923) Dair İzlenimler ve Bazı Tespitler

Observations and Insights on Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit, Bilecik, and Bursa (January 1923)

Ali OKUMUŞ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Bilecik, Türkiye

ORCID: A.O. 0000-0002-4615-4932

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ali Okumuş,
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilecik, Türkiye
E-posta/E-mail: ali.okumus@bilecik.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.06.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
17.09.2024
Kabul/Accepted: 04.10.2024

Atıf/Citation: Okumuş, Ali. "Observations
and Insights on Mustafa Kemal Pasha's
Western Anatolian Travels to Eskişehir, İzmit,
Bilecik, and Bursa (January 1923)." *Yakın
Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period
Turkish Studies* 46 (2024): 197-238.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1461512>

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir, Bilecik, İzmit ve Bursa'yı kapsayan ve İzmir'de noktalanın, Batı Anadolu seyahati, halk ile doğrudan temas kurduğu, böylece kamuoyu yoklaması yapabildiği ilk geniş çaplı yurt gezisiydi. Bu seyahatinde Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'den sonra ordunun durumunu teftiş etmeyi ve halkın sorunlarını bizzat kendilerinden dinleyip, sorularına doğrudan cevap vermeyi amaçlıyordu. Bu araştırma, 14 Ocak-17 Şubat 1923 tarihleri arasında gerçekleşen ve bir aydan biraz daha uzun süren seyahatin Paşa'nın İzmir'e vardığı 25 Ocak 1923 tarihine kadarki kısmını kapsamaktadır. Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa, gittiği her yerde resmî erkânın yanı sıra kalabalık halk kitleleri tarafından törenlerle karşılandı. İstasyonlarda, sinema salonlarında halk ile görüştü, onları dinledi ve kendisine ülke gündemiyle ilgili sorulan sorulara uzun uzun açıklamalar yaparak cevaplar verdi. Bu seyahat esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın gündeminde Lozan Konferansı'ndaki tartışmalar, Hilafet meselesi, Halk Fırkası gibi konular bulunmaktaydı. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati adım adım takip edilecek ve seyahat süresince konuşma ve nutukları incelenerek Cumhuriyet'e giden süreç değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Batı Anadolu Seyahati, Eskişehir, Bilecik, İzmit

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia, encompassing Eskişehir, Bilecik, İzmit, and Bursa, and concluding in İzmir, marked his first extensive domestic tour and served as an opportunity for direct engagement with the public, effectively functioning as a public opinion survey. During this

journey, Mustafa Kemal Pasha sought to assess the state of the military following the National Struggle and to address the concerns of the people directly, providing immediate and detailed responses to their inquiries. This research covers the part of the trip that took place between January 14 and February 17, 1923, and lasted a little more than a month, until the Pasha's arrival in Izmir on January 25, 1923. During this time Mustafa Kemal Pasha featured official ceremonies and large crowds welcoming him at each stop. He met with the public at train stations and cinema halls, listened to their grievances, and delivered explanations regarding the nation's critical issues. Key topics on his agenda included the Lausanne Conference, the Caliphate, and the establishment of the People's Party. This study traces Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia step by step, analysing his speeches and addresses to evaluate the process that ultimately led to the proclamation of the Republic.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Western Anatolian Tour, Eskişehir, Bilecik, İzmit

Extended Abstract

Mustafa Kemal Pasha's journey through Western Anatolia, beginning in Ankara and culminating in the Economic Congress held in İzmit, with stops in Eskişehir, Bilecik, and a press conference in İzmit, served as a de facto public opinion survey. This journey, lasting approximately just over a month from January 14 to February 17, 1923, marked Mustafa Kemal Pasha's first major domestic tour, providing him with direct contact with the public. By the time of this Western Anatolian tour, the War of Independence had concluded, and the country had been freed from occupation. Meanwhile, peace negotiations were ongoing at the Lausanne Conference. Alongside the Lausanne discussions, other pressing issues on the national agenda included debates surrounding the Caliphate and the establishment of the People's Party, planned to be based in Ankara.

Following the War of Independence, Mustafa Kemal Pasha sought to assess the condition of the army and directly engage with the public regarding his political agenda. As part of this plan, a meeting with the chief writers of İstanbul newspapers was organized in İzmit, which Mustafa Kemal Pasha intended to attend personally. During the early stages of his journey, Mustafa Kemal Pasha received tragic news upon his arrival in Eskişehir. His mother, Zübeyde Hanım, had passed away in İzmit.

Despite this personal loss, he chose not to alter his travel itinerary. Along his route, large crowds participated in welcome ceremonies, with stops at various train stations. At each station, Mustafa Kemal Pasha disembarked to meet with military officers, official delegations, and local personnel, while also greeting the public. In Bilecik and Vezirhan, the ceremonies were significant, but upon his arrival at Osmaneli station, he encountered a uniquely emotional event. Schoolchildren holding flags recited poems in his honor, and a young child delivered a poignant poem dedicated to Zübeyde Hanım. This act of remembrance carried deep meaning, as Mustafa Kemal Pasha's mother had passed away just days earlier.

Due to his pre-planned journey, Mustafa Kemal Pasha was unable to attend his mother's funeral, though he ensured she was laid to rest with due respect. During his travels, people aware of his loss expressed their condolences at every stop, providing comfort and solidarity in his time of grief.

In İzmit, Mustafa Kemal Pasha held a meeting with the editors of İstanbul's leading newspapers, delivering an extensive speech in the cinema hall. During this meeting, he addressed critical questions concerning the future of the Ankara Government, the Lausanne Conference, the Caliphate, and the People's Party. Mustafa Kemal Pasha responded to each question with precision, providing subtle indications of the impending republican regime- which had not yet been officially proposed- and the eventual abolition of the Caliphate. The following day, he met with the public of İzmit, allowing them to ask any questions they wished. He then delivered a conference lasting seven hours in the same cinema hall.

After departing İzmit, Mustafa Kemal Pasha traveled to Bursa via Bilecik, where he addressed the city's residents in the Şark Cinema Hall. There, he gave another comprehensive speech, addressing questions raised during his journey. Following his time in Bursa, he continued to İzmir where he attended the Economic Congress, which marked the final stage of his Western Anatolian tour.

This study seeks to illuminate the details of Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian journey and analyze his speeches during this critical period. It concludes that this journey offered Mustafa Kemal Pasha a unique opportunity to directly gauge public opinion regarding the reforms he intended to implement. From this perspective, Mustafa Kemal Pasha's Western Anatolian journey can be regarded as a significant step toward the eventual declaration of the Republic and the sweeping reforms that followed.

Giriş

Ankara'dan başlayan, Eskişehir, Bilecik ziyaretleri sonrasında İzmit'te basın toplantısıyla devam eden; Bursa ve İnegöl üzerinden İzmir'e giderek burada gerçekleştirilen iktisat kongresiyle sona eren Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati, adeta dokuz ay sonra ilan edilecek olan Cumhuriyet'in bir kamuoyu yoklaması gibiydi. 14 Ocak-17 Şubat 1923 tarihleri arasında yaklaşık bir ay süren bu seyahat, Mustafa Kemal Paşa'nın halk ile geniş ölçüde temas kurduğu ilk yurt gezisiydi. Batı Anadolu seyahatinin yapıldığı tarihlerde Millî Mücadele tamamlanmış, ülke işgalden kurtarılmıştı. Buna karşılık Lozan'da barış görüşmeleri devam etmekteydi. Böylesine kritik günlerde ülke gündeminde Lozan görüşmelerinden başka hilafet meselesi ve Ankara'da kurulması planlanan Halk Fırkası gibi meseleler vardı.

Mustafa Kemal Paşa bu seyahatte, uzun süren savaşların Anadolu'da meydana getirdiği yıkım ve yoksulluğu bizzat görmek istiyordu.¹ Aynı zamanda Lozan Konferansı'nın çıkmaza girmesi hâlinde, Türkiye'nin nasıl hareket edeceği ve olası bir savaş durumunun gündeme olup olmadığı da merak konusuydu. İzmit'te İstanbul gazetecileriyle bir buluşmanın ayarlanması ise İstanbul ve Ankara arasında Millî Mücadele döneminde oluşan ikiliğin yumuşatılması için önemli bir adım olacaktı.

Bu amaçlarının yanı sıra, ardi ardına yaşanan siyasi gelişmeler de Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatine çıkmasını zorunlu kılmıştı. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, 6 Kasım'da gazeteci Ali Kemal linç edilmiş, 17 Kasım'da son padişah VI. Mehmed Vahdettin İstanbul'dan firar etmiş ve ertesi gün Abdülmecid Efendi halife seçilmişti. Tam da bu tarihlerde (21 Kasım) Lozan Konferansı görüşmelerinin ilk oturumu yapılmıştı. Kısa bir süre sonra da (6 Aralık) Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da gazetecilere verdiği bir mülakatta "Halk Fırkası" adıyla siyasi bir parti kurma niyetinde olduğunu açıklamıştı.²

Böylesine yoğun gelişmelerin yaşandığı bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefet de gittikçe artmaktaydı. Saltanatın kaldırılmasından dolayı halifenin siyasi gücünün kırıldığına yönelik iddialar ise Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif grup tarafından sıklıkla gündeme getirilmekteydi. Meclis'te ikinci grubun önemli isimlerinden Ali

1 Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat boyunca görüştüğü kişilere yönettiği sorulardan yıkım ve yoksulluğun boyutlarını anlamak istediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Örnekler için bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 34-35, 44-46.

2 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, t.y., s. 217-220; Zafer Toprak, *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 158.

Şükrü Bey yeni bir matbaa kurmuş ve *Tan* adıyla bir de gazete çıkararak muhaliflerin sesi olmuştu.³ Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'ya halk desteğini yanına alma ihtiyacı hissettirmiş olmalıydı. Meclisin son seçim yılına girmesi, diğer bir ifadeyle yakın bir zamanda seçimlerin yenilenecek olması da Mustafa Kemal Paşa için halk desteğini zorunlu kılan bir başka gerekçeydi.

Bu sebeplerden dolayı Mustafa Kemal Paşa, zikredilen gündem maddeleri hakkında halk ile doğrudan temas kurarak mesajlarını daha geniş kitlelere aktarmak istiyordu. Ayrıca Milli Mücadele'den sonra ordunun durumunu teftiş etmeyi de planlamaktaydı. İzmit'te İstanbul gazetelerinin başyazarları ile bir buluşma ayarlanması üzerine seyahat hazırlıklarına başlandı. 14 Ocak'ta hareket eden Mustafa Kemal Paşa, yolda annesinin vefatını haber almıştı. Ancak cenaze merasimine katılmamaya karar vermişti. Seyahatine devam eden Paşa, gittiği yerlerde törenlerle karşılanmış, halk ile görüşmüş ve kendisine yöneltilen sorulara uzun konuşmalar yaparak cevaplar vermişti. Seyahatin son durağı olan İzmir'e varınca Latife Hanım ile evlenmiş ve İktisat Kongresi'ne katılmıştı.

Böylesine önemli gelişmeleri içerisinde barındıran Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatinin, literatürde hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek zordur.⁴ Konuyla ilgili ön plana çıkan temel kaynaklar Mustafa Kemal'in *Nutuk* adlı eseri ile Paşa'nın seyahat boyunca kayda alınan konuşmalarıdır. *Nutuk*'ta Batı Anadolu seyahatini, Mustafa Kemal'in bizzat kendi gözünden aktardığı bir kısım bulunmaktadır. Paşa'nın burada anlatığına göre halk, Lozan Konferansı'nın nasıl sonuçlanacağını, hâkimiyet-i milliyenin sağlanıp sağlanamayacağını ve hilafet makamının ne olacağını anlamak istiyordu. Hem orduyu teftiş etmek arzusunda olduğunu hem de bu konularla ilgili Eskişehir, İzmit, Bursa ve İzmir'i kapsayan bir seyahat planladığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa, halktan kendisine diledikleri gibi sorular sormasını talep ettiğini, yöneltilen sorulara cevap verebilmek için altı, yedi saat süren uzun konuşmalar yaptığını ve nutuklar verdiğini ifade etmektedir.⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati süresince yaptığı konuşma ve verdiği nutuklar ile bu seyahat esnasında yaşananlar, Paşa'nın yanında bulundurduğu dört kâtip sayesinde ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınması literatür açısından önemli bir veri kaynağıdır. Nitekim bu dört kâtipin notları sonraki yıllarda derlenerek pek çok defa

3 Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsün Doruker, Remzi Kitapevi, 2004, s. 425-427.

4 Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatini bir araştırmaya konu edinen ilk ve en kapsamlı çalışma Selami Kılıç'ın "Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri" (*Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 146-174) başlıklı makalesidir. 1989'da yayımlanan makale uzun alıntılara dayalı aktarımlardan oluşmaktadır. Ayrıca makale, seyahat boyunca yaşanan gelişmelerden ziyade Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarına ve gazetelerden yapılan aynen aktarımlara dayanmaktadır.

5 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, 1927, s. 502-503.

yayımlandı. Her ne kadar devrin gazetelerinden *Hakimiyet-i Milliye*, seyahat detaylarını günlük olarak aktarırken Paşa'nın konuşma ve beyanatlarına yer verse de bunlar daha çok gazetenin imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey'in gözlem ve notları ile Anadolu Ajansı'nın raporlarına dayanmaktaydı. Benzer şekilde 1923 yılında yayımlanan ve yine Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasındaki konuşmalardan derlenen *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*⁶ isimli kitap da Anadolu Ajansı raporlarından ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan yazılardan hareketle hazırlanmıştı.

Dört kâtibin notları ise bir bütün olarak ilk defa *Milliyet* gazetesinde, 26 Kasım 1929-7 Şubat 1930 tarihleri arasında, Siirt Milletvekili Mahmud Bey [Soydan] tarafından “Gazi ve İnkılap” başlığıyla tefrika edildi. Batı Anadolu seyahatinde Mustafa Kemal Paşa ile bulunan Mahmud Bey, tefrikasında zaman zaman araya girerek kendi hatıralarını yahut sonradan öğrendiği birtakım olayları da aktarmaktaydı. Mahmud Bey'in 18 Kasım 1930 tarihinde tefrikayı tanıtım için kaleme aldığı yazıda, o güne kadar bu notların hiç yayımlanmadığını duyuruyor ve bizzat Paşa'nın izniyle neşre giriştiğini belirtiyordu. 75 gün süren tefrikaya bir sunuş yazısı ile “Başlangıç” yapan Mahmud Bey'e göre seyahatin esas amacı, Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan halkı ilgilendiren Hilafet meselesi, Cumhuriyet'in ilânı, dinin siyasetten ayrılması gibi yapmayı planladığı ıslahat hareketleri için kamuoyu yoklaması yapmak istemesiydi.⁷

Seyahat boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma ve verdiği nutukları dinleyebilmeyi talihinin en büyük lütfü olarak gören Mahmut Bey, Paşa'nın inkılaplar için meclisin yanı sıra halkın da desteğini almak istediğini, doğrudan halkla temas kurarak bütün meseleleri konuşmak arzusunda bulunduğunu kaydetmekteydi.⁸ *Milliyet* gazetesinde 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Siirt Mebusu Mahmut Bey'in tefrika etmeye

6 Kitapta Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir, İzmit ve Bursa nutukları haricinde Alaşehir, Salihli, İzmir ve İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmalar da bulunmaktadır. Bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 42 vd.

7 Siirt Mebusu Mahmut, “Gazi ve İnkılap, Başlangıç”, *Milliyet*, nr. 1361, 26 Teşrinisani 1929, s. 1.

8 Siirt Mebusu Mahmut, “Gazi ve İnkılap 1, İzmir Zaferini Takip Eden Günlerde...”, *Milliyet*, nr. 1361, 27 Teşrinisani 1929, s. 1.

başladığı Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasında yaptığı konuşmalar, sonraki yıllarda kitaplaştırılarak birkaç defa yayımlandı.⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat boyunca verdiği beyanat ve nutukların kayda alınmasının yanı sıra pek çok defa yayımlanması, seyahatin kendisini gölgede bırakmıştır. Bu durum seyahatin gün gün izini sürme gereksinimi hissettirmedeği gibi heyette bulunan başkalarının yazdıklarını değerlendirmeye yönelik araştırma yapma ihtiyacının da önüne geçmiştir. İzmit basın toplantısı ve -Batı Anadolu seyahatinin bir uzantısı olarak kabul edilerek- İzmir İktisat Kongresi seyahatin en çok araştırılan başlıklarıdır. Hâlbuki seyahat boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadıkları, ilerleyen yıllarda üreteceği politikalara zemin hazırlayacaktı. Bu çalışmada, Batı Anadolu seyahati adım adım takip edilecek ve Paşa'nın seyahat boyunca yaptığı konuşmalar ve nutuklar incelenerek bazı tespitler yapılacaktır.

1. Seyahatin Başlangıcı

1923 yılının ocak ayında çıktığı Batı Anadolu seyahati, Mustafa Kemal Paşa'nın, 10 Eylül-29 Eylül 1922 tarihleri arasındaki İzmir seyahatinden sonraki ilk yurt gezisidir. Bu tarihten önce, çoğu askerî amaçla pek çok defa Anadolu'yu dolaşan Mustafa Kemal Paşa, bu sefer orduyu teftiş etmenin yanı sıra halkla oturup konuşmayı, onların dertlerini dinleyerek gündemde olan konularla ilgili açıklamalar yapmayı amaçlıyordu. Ayrıca seyahat boyunca verdiği nutuklardan anlaşıldığına göre ileride gerçekleştirmeyi planladığı inkılapları üstünkörü de olsa bizzat kendisi halka açmak istiyordu. Bu yönüyle Batı Anadolu seyahatini Cumhuriyet ve inkılapların ilk adımı olarak görmek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir seyahate çıkacağı ilk kez *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 10 Ocak 1923 tarihinde şu şekilde duyurulmuştu: “*İstihbaratımıza göre Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri birkaç güne*

9 Yukarıda bahsedilen yayınlar dışında ayrıca bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993; Mustafa Kemal Atatürk, *Eskişehir- İzmit Konuşmaları 1923*, yay. haz. Sinan Onuş, Kopernik Kitap, İstanbul, 2009; Mahmud Soydan, *Gazi ve İnkılap*, yay. haz. Nejdet Bilgi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2023. Bu yayınlar arasında, Kaynak Yayınları tarafından 1993'te basılan edisyon, Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir ve İzmit konuşmalarını hem eksiksiz olarak kapsadığı hem de el yazması metinleri tıpkıbasım olarak ihtiva ettiği için bu çalışmada esas alınmıştır. Ayrıca bu edisyonda orijinal metnin sadeleştirilmesine de yer verilmiştir. Fakat kitapta yer alan sadeleştirmede sık sık asıl metinden tamamen farklı anlamlara gelecek yanlışlıklara düşüldüğü için bu kısma ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Örneğin Mustafa Kemal'in “*İrade-i külliyyeyi zât-ı Bâri'ye bırakarak lisan-ı şer' ile ifade etmek isterseniz buna irade-i cüz'îye deyiniz!*” şeklindeki cümlesi, kelimelere tamamen yanlış manalar yüklenerek şu şekilde sadeleştirilmiştir: “*Toplu iradeyi Allaha bırakarak lanetli bir dille ifade etmek isterseniz buna azınlığın iradesi deyiniz!*” Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 60-61.

kadar bir seyahate çıkacaklardır. Bu seyahat epey bir müddet devam edecektir."¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın pazar gününe denk gelen 14 Ocak 1923'te seyahatine başlayacağı ise bu haberden iki gün sonra açıklığa kavuştu.¹¹

14 Ocak 1923 Pazar günkü gazetelerde yer alan bilgilere göre Mustafa Kemal Paşa'nın, aynı günün gecesi hususi bir trenle yapacağı bu seyahatine Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Bolu Mebusu Cevad Abbas [Gürer], Yaverandan Mahmud Celaleddin [Üner] ve Muzaffer [Kılıç], ajans ve istihbarat şubesi müdürü Ethem Hidayet [Akımsar], kalem-i mahsusdan Memduh [Atasev] ve dört kâtip refakat edecekti. Ayrıca Eskişehir'e telgraf çekilmiş ve orada bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Garp Cephesi Kumandan Vekili Müşir Fevzi Paşa [Çakmak] ve Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Asım Paşa'nın [Gündüz] da seyahatte katılması istenmişti. *Tevhid-i Efkâr* gazetesi Hamdullah Suphi Bey'in [Tanrıöver] de Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat heyetine katılacağını haber vermektedir.¹²

Basında yer alan açıklamalara göre Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir'den sonra bütün ordu cephelerini teftiş edecek ve aynı zamanda ahali ile temas kuracaktı.¹³ Basının son derece önemli gördüğü bu seyahate katılmak ve gazeteye yerinden bilgi aktarmak için *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi adına Recep Zühdü Bey [Soyak]¹⁴ İzmir'den Eskişehir'e bir gün önceden varmış ve orada Ankara'dan gelecek heyeti beklemeye başlamıştı. Gazeteye çektiği ilk telgrafta seyahate iştirak edecek olan Fevzi Paşa ile Asım Paşa'nın da Eskişehir'de bulunduğunu haber veriyordu.¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, seyahate başlayacağı 14 Ocak 1923 Pazar günü saat 5:30'da Ankara garına geldi ve doğruca kendisine tahsis edilen vagonuna geçti. Treninin hareket saatine kadar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisî Ali Fuad Paşa [Cebesoy] ile beraberindeki Heyet-i Vekile erkanı ile vagona görüştü. Ayrıca Şeyh Senusi, mebuslardan Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Mazhar Müfid [Kansu], Mustafa Necati, Falih Rıfkı [Atay], Tunalı Hilmi Beyler ile Afgan Sefiri Sultan Ahmed Han (Görevi: 1921-1926), Miralay

10 "Baş Kumandanımız", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 709, 10 Kânunusani 1923, s. 1.

11 "Paşa Hazretleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 711, 12 Kânunusani 1923, s. 1.

12 "Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3603-575, 14 Kânunusani 1923, s. 1.

13 "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufârekatleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 14 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Paşa Mülhakatı Teftiş Ediyor", *Tanin*, nr. 93, 14 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Seyahatı", *Vakit*, nr. 1829, 14 Kânunusani 1923, s. 2.

14 Hayatına asker olarak başlayıp, gazetecilik ve ardından da Zonguldak ve Sinop mebuslukları yapan Recep Zühtü'nün [Soyak] (1893-1963) bizzat Mustafa Kemal'in talimatıyla kurduğu bu gazetenin ilk mesul müdürüydü. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Doğramacıoğlu, *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 585.

15 "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufârekatleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 14 Kânunusani 1923, s. 1.

Mougin, Azerbaycan sefiri İbrahim Abilov (Görevi: 1922-23 Şubat 1923), Matbuat Müdürü Umumisi Ahmed Ağaoğlu Bey de Mustafa Kemal Paşa tarafından vagona kabul edildi.

Hazırlanan özel tren, mızık ve askerî bir kıtanın resmî selamlama töreni yapmasının ardından saat 6:45'te hareket etti. Önceki gün Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatine iştirak edeceği haber verilen kişilerden başka Bolu Mebusu Muhittin Baha [Pars], Riyaset Muhafız Taburu Kumandanı İsmail Hakkı [Tekçe] da heyete dahil olmuştu. Ayrıca seyahat boyunca kayıt tutmaları için meclis zabıt katiplerinden Cevad, İhsan, Necati ve Ramiz Beyler de heyette bulunan diğer kişilerdi.¹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın seyahate başladığı 14 Ocak Pazar günkü yolculuk hakkında 15 Ocak tarihli gazeteler ilk defa “*Garbi Anadolu*” tabirini kullanmaktaydı. Ayrıca seyahat gerekçesi olarak Mustafa Kemal'in ordu cephelerini ziyaret etmek ve Batı Anadolu halkıyla temasta bulunmak arzusunda olduğu ifade ediliyordu.¹⁷ Hatta *Tevhid-i Efkâr* gazetesi muhabirlerinden Ekrem Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu seyahatini tamamladıktan sonra Konya, Adana hatta Musul'a kadar gidecek, oralarda da çeşitli toplantılar yaparak ahali ile görüşecek ve kurmayı planladığı Halk Fırkası hakkında nutuklar verecekti. Ekrem Bey, Paşa'nın uzun sürecek olan bu seyahatinin mart başlarına kadar devam edeceğini tahmin etmekteydi.¹⁸

2. Zübeyde Hanım'ın Vefatı

Gazetelere yansıyan haberlere göre Mustafa Kemal Paşa, yolda çok fazla durmayı düşünmüyor ve 15 Ocak Pazartesi günü İzmit'e varmayı planlıyordu. Bu konuyla ilgili *Tanin* gazetesi “*Paşa hazretleri dün öğleden sonra Ankara'dan doğruca Eskişehir tarihiyle İzmit'e müteveccihen hareket etmişlerdir. Bugün İzmit ahalisi Gazi Başkumandanımızı istikbal için hazırlanmıştır.*”¹⁹ ifadelerini kullanarak Paşa'nın İzmit'e ertesi gün varacağını haber vermektedir.

Ne var ki Mustafa Kemal Paşa, tasarladığı kadar hızlı bir şekilde hareket edemeyecekti. Her şeyden önce hem güzergâh boyunca kalabalık halk kitleleri tarafından karşılanmakta hem de vardığı her yerde çeşitli törenler yapılmaktaydı. Gördüğü bu teveccüh

16 “Başkumandan Hareket Etti”, *Akşam*, nr. 1550, 15 Kânunusani 1923, s. 1; “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Hareketi”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3604-576, 15 Kânunusani 1923, s. 1; “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Seyahati”, *İkdam*, nr. 9289, 15 Kânunusani 1923, s. 1.

17 “Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mufarekatleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 713, 15 Kânunusani 1923, s. 1. Gazete bu bilgileri aktardıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın dişlerini tedavi etmek için İstanbul'dan özel olarak getirtilen Doktor Şevki Bey'in [Çiloğlu] de aynı trenle Ankara'dan ayrıldığını haber vermektedir. Bkz. Aynı yer.

18 “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan Hareketi”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3604-576, 15 Kânunusani 1923, s. 1.

19 “Gazi Paşa Bugün İzmit'te Bekleniyor”, *Tanin*, nr. 94, 15 Kânunusani 1923, s. 3.

karşısında memnun olan Mustafa Kemal'i biraz daha yavaşlatan ise İzmir'den gelen bir haber olmuştu. Seyahate başladığı gecenin sabahında, yani 15 Ocak 1923 Pazartesi günü, henüz Eskişehir'e varmışken, o sırada İzmir'de bulunan annesi Zübeyde Hanım'ın vefat ettiği, Paşa'nın yaveri Salih Bey [Bozok] tarafından kendisine telgrafla bildirildi.

Salih Bey, 15 Ocak 1923 sabahı İzmir'den Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta Zübeyde Hanım'ın 14 Ocak akşamı vefat etmiş olduğunu haber vermişti. O sırada yurt gezisine başladığı için cenaze merasimine yetişemeyecek olan Mustafa Kemal Paşa, Salih Bey'in telgrafına “*Verdiğiniz elîm haber beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip bir tarzda merasim-i tedfîniyesini îfa ettiriniz. Canab-ı Hak, millete hayat ve selâmet versin*” şeklinde cevap vermişti.²⁰ Böylece Mustafa Kemal Paşa seyahatine planladığı gibi devam etmeye karar vermişti. Kendisinin ailesine bağlı bir insan olduğu bilinmekteydi ancak bu sefer görev bilinci ağır basmıştı.²¹

Aynı gün Salih Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği başka bir telgrafta, cenaze merasiminin sade olmasına özen gösterildiği ancak vefat haberini alan ahalinin dükkânlarını kapatarak merasime iştirak ettiklerini, cenazenin Karşıyaka'da bulunan Osman Paşa Cami'si haziresine defnedildiğini aktarmıştı. Caminin haziresinde Zübeyde Hanım'dan başka kabir bulunmadığını da ilave eden Salih Bey, cenazeye iştirak eden kişiler hakkında bilgi vererek Paşa'ya taziyelerini iletmekteydi.²²

20 Murat Bardakçı, “Sizi Serbest Bırakmayı Muvafık Bularak Tatlik Ettim”, *Mustafa Kemal Paşa ile Lâtife Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 80. Mustafa Kemal'in bu telgrafi devrin basınında da çıkmıştı: “Mustafa Kemal Paşa”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 578-3606, s. 3.

21 Andrew Mango, *Atatürk...*, s. 432.

22 Murat Bardakçı, “Sizi Serbest Bırakmayı...”, s. 81.

Zübeyde Hanım'ın İzmir'de vefatıyla²³ ilgili 15 ve 16 Ocak tarihli gazetelerde herhangi bir haber yoktur. 16 Ocak tarihli gazeteler ise Eskişehir'e pazartesi günü sabah saat 8'de ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı Eskişehir halkının istikbal ettiklerini haber vermekte²⁴ ve Paşa'nın Eskişehir'i bir müddet ziyaret ettikten hemen sonra İzmit'e doğru hareket edeceğini yazmaktaydı.²⁵

Bununla birlikte 17 Ocak tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Halife Abdülmecid Efendi ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekâleti Vekili Rauf Bey'in [Orbay], Zübeyde Hanım'ın vefatı dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya çektikleri telgrafları yayımladı. Halife Abdülmecid Efendi'nin Mustafa Kemal'e taziyelerini ilettiği bilgisi dışında telgrafıyla ilgili ayrıntı vermeyen gazete, Rauf Bey'in telgrafını ise aynen neşretti. Telgrafında Rauf Bey, Zübeyde Hanım'ı "*Bütün evlâd-ı vatanın en güzide validesi*" olarak tanımlıyor, vefatını ise "*feci ve hazin hadise*" şeklinde tarif ediyordu. Kendisinin bu haber karşısında "*büyük bir ızdırap ile müteellim*" bulunduğunu söylüyor, vatan için halâs ve saadet dileyerek sözlerine son veriyordu.²⁶ Benzer bir telgraf, TBMM İkinci Reisi Ali Fuat Paşa [Cebesoy] tarafından da çekilmişti.²⁷

23 Zübeyde Hanım'ın İzmir yolculuğu ve orada vefatı, öncesinde gelişen başka olaylarla ilişkiliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın validesi Mayıs 1922'de İstanbul Beşiktaş'ta iki çeşmeye su bağlanması vesilesi ile icra edilen törene katıldıktan sonra İstanbul'dan hareket edip Adapazarı üzerinden 24 Haziran 1922'de Ankara'ya ulaştı. "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 2351-323, 2 Mayıs 1922, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi", *Yeni Şark*, nr. 212, 2 Mayıs 1922, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Validesi Hanım", *İleri*, nr. 1528, 3 Mayıs 1922, s. 3; "Gazi Başkumandanımızın Avdetleri", *Anadolu'da Yeni Gün*, nr. 902-525, 25 Haziran 1922, s. 1. Çankaya'da bir bağ evine yerleştirilen Zübeyde Hanım'a Ankara'nın havası iyi gelmedi, üstelik rahatsızlıkları daha da arttı. Doktorların deniz kenarında bulunan bir yerlerde tedavi edilmesi yönünde tavsiyede bulunmaları üzerine İzmir'e gitmesi kararlaştırıldı. Zübeyde Hanım'ın kalabileceği bir yer temin üzere Mustafa Kemal Paşa yaveri Salih Bey'i görevlendirdi. İzmir'e giden Salih Bey Karşıyaka'da bulunan Uşşakizadelerin köşkünü Zübeyde Hanım için ayarladı. Mustafa Kemal'in muzafer bir komutan olarak 10 Eylül 1922'de İzmir'e girdikten birkaç gün sonra Uşşakizadelerin misafiri olunca tanışıp yakınlaştıkları Latife Hanım, bu sefer Paşa'nın annesini misafir edecekti. İzmir'e doğru tam yola çıkılacakken Zübeyde Hanım'ın rahatsızlıkları artınca seyahat programı da ertelenmek durumunda kaldı. Bunun üzerine Salih Bey Ankara'ya döndü. 13 Aralık 1922'de Salih Bey ve eşi Pakize Hanım, Mustafa Kemal'in emir çavuşu Ali [Metin] ile hanımı, doktoru Asım Bey'le beraber Zübeyde Hanım kendilerine tahsis edilen bir trenle İzmir'e hareket etti. Bir gün sonra Karşıyaka istasyonunda Latife Hanım tarafından karşılanan Zübeyde Hanım ve beraberindekiler köşke geçtiler. Dizlerinden rahatsız olduğu söylenen Zübeyde Hanım, bu köşkte 14 Ocak 1923 gecesinde vefat edinceye kadar, ancak bir ay yaşayabildi. Zübeyde Hanım'ın hastalığı, İzmir yolculuğu ve vefatıyla ilgili detaylı bilgi ve yazışmalar için bkz. Murat Bardakçı, "*Sizi Serbest Bırakmayı...*", s. 61-89; Nilgün Nurhan Kara, "Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım'ın Hastalığı ve Ölümü", *Atatürk Dönemi Sağlık Kongresi 6-9 Kasım 2007-Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 903-928.

24 "Gazi Paşa Bütün Güzergâhta Halk Tarafından Alkışlanmaktadır", *Tanin*, nr. 95, 16 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa'nın Seyahati", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3605-577, 16 Kânunusani 1923, s. 2.

25 "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *Vakit*, nr. 1831, 16 Kânunusani 1923, s. 2.

26 "Halife Hazretlerinin Teessürleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

27 "Anadolu Haberleri, Mustafa Kemal Paşa'ya Beyan-ı Taziyet", *İkdam*, nr. 9282, 18 Kânunusani 1923, s. 3. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için bkz. "Büyük Gazi'nin Teşekkür Telgrafları", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 720, 23 Kânunusani 1923, s. 1.

3. Eskişehir Görüşmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'deki temasları annesinin vefat haberi rağmen aksamadı. 15 Ocak günü Eskişehir'de dükkânlar, özel ve resmî daireler hep bayraklarla donatıldı. Halk küme küme sokak başlarına, istasyon civarına, belediye ve hükûmet dairesi önlerine toplanarak Paşa'yı beklemeye koyuldu. Eskişehir'e varınca öncelikle mutasarrıflık dairesine gitmek isteyen Mustafa Kemal Paşa'yı, uzun süredir işgal altında bulunan Eskişehir halkı büyük bir kalabalıkla ve yol boyunca "*büyük halaskâr*" (kurtarıcı) olarak karşıladı. Anadolu Ajansı gazetelere gönderdiği bilgi notunda bu durumu şu sözlerle aktarmaktaydı: "*Eskişehir halkının kendilerini halas ve necata isal eden ve Türk milletinin itimat ve mazhariyetine istinat eyleyen kahraman ordularımızın dai ve muzaffer başkumandanına izhar ettikleri hürmet ve muhabbet insanın gözlerini yaşartacak kadar samimi ve ulvi idi.*"²⁸

Bu vaziyette Eskişehir Hükûmet Dairesi önüne kadar gelen Mustafa Kemal Paşa'yı burada mülki ve askerî memurlar ile belediye çalışanları ve Müdafaa-i Hukuk heyetleri karşıladı, ardından hep beraber mutasarrıflık dairesine geçildi. Mustafa Kemal Paşa, iki amaçla seyahate çıktığını, bunlardan birinin son zaferden sonra orduların hâlini görmek ve incelemek, diğersinin ise ahali ile yakından temas kurmak olduğunu söyledikten sonra mümkün olursa Adana'ya kadar gideceğini belirtti. Daha sonra Mutasarrıf [Ali] Nihat Bey'e Eskişehir'in işgalden kurtulduktan sonra tarımın, ekonominin, hayvancılığın ve ormanların durumuyla ilgili sorular sordu. Yine Mutasarrıf Nihat Bey'e hitaben, kendisinin işgalden önce Eskişehir mekteplerini gördüğünü, bunların çok iyi olduğunu belirterek şimdi ne hâlde bulduklarına dair sorular yöneltti.

Bu sorular karşısında Mustafa Kemal Paşa, taşra bürokratlarından aldığı bazı cevaplardan memnun olmadığı görülüyordu. Örneğin Mustafa Kemal'in harita üzerinde ormanların yüzölçümü hesaplamalarının yapıp yapılmadığına yönelik sorusuna Nihat Bey'in "*Çalışıyoruz*" gibi kestirme bir cevap vermesi Paşa'nın "*Siz bu meseleyi basit bir iş olarak telakki ediyorsunuz*" şeklinde tepki göstermesine neden oldu. Benzer şekilde, Eskişehir Maarif Müdürü'ne şehirde kaç tane mahalle mektebi bulunduğunu sorunca müdürün sekiz veya on gibi muallak bir cevap vermesi de Mustafa Kemal'in öfkelenmesine neden oldu: "*Niye sekiz veya on? Maarif Müdürü bunun adedini bilmezse kim bilir? Kât'i rakam söylemeli, mahalle mektebi o kadar ehemmiyetsiz midir ki böyle*

28 "Gazi Paşa Hazretleri Eskişehir'de", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Paşa Kumandanımız", *Tanin*, nr. 97, 18 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de Halk ile Temas ve İrad Ettiği Mühim Nutuk: Devletler Harp İsterlerse Biz de Hazırız!", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 579-3607, 18 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de Beyanatı", *İkdam*, nr. 9281, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

lâlettayin adet söylüyorsunuz?” Paşa'nın tepkisi bununla da sınırlı kalmamıştı: “Mahalle mektebi ya sekizdir veya ondur. Kât'i söyleyiniz! Bir Maarif Müdürü kendi dairesinde kaç mektep ve kaç talebe olduğunu bilmelidir.”²⁹

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa eğitimin önemine kısaca değindikten sonra Maarif Müdürüne dönerek talebeler arasında yüksek öğretim için yetişen kimse olup olmadığını sordu ve kendisinden *“Şimdi bir şey arz edemem. Mektep yeni açıldı. Malumatım yoktur”* cevabını aldı. Bu cevaba Paşa: *“Size tavsiye ederim. Mektepleri sık sık teftiş ederek talebenin tedrisattan istifadesini ve muallimlerin tarz-ı tedrisini tetkik etmeli ve yanlışlıklar derhal tashih edilmelidir”* şeklinde cevap verdi. Ardından kız çocuklarının eğitimini sorunca ve yine net cevaplar alamayınca şu sözlerle konuyu kapattı: *“Yeni seneye girmeden mekteplerimizi görmelidir. Maarif için çok çalışmaya mecburuz ve bu mesai neticesinin sifira müncer olmaması için gayretli bir surette ve esaslı bir program dahilinde hep çalışacağız.”³⁰*

Ardından konuyu yolların durumuna getiren Mustafa Kemal Paşa, *“Yollar nasıldır”* diye sorunca Mutasarrıf Nihat Bey'den *“Yol yok gibidir”* cevabını aldı. *“Bu işle kim meşgul oluyor”* deyince de mutasarrıf *“Nafia teşkilatı yoktur”* yanıtını verdi. Buna karşılık Mustafa Kemal *“Mutasarrıflık dairesinde yollarla iştigal eden bir masanız yok mudur”* diye çıkışınca mutasarrıfın *“Bundan sonra nazar-ı itibara alacağız”* şeklinde cevap vermesi, Paşa'nın yine tepki göstermesine neden oldu: *“Bu işle hiç alakadar olmamışsınız!”* Paşa'nın bu tepkisine mutasarrıfın *“Oldum”* diye karşılık vermesi tansiyonu daha da arttırdı: *“Olsaydınız bir memurunuz olurdu.”* Mustafarrıf Nihat Bey, konuyu esirler meselesine çekmeye çalışsa da Mustafa Kemal Paşa, o konunun başka olduğunu söyleyerek şöyle bir tespitte bulundu: *“Bir programa lüzum vardır. Evvelce bir mutasarrıf bir köprü yaptırdı. Diğeri onu beğenmez başkasına başlattırdı. Ve hepsi de natamam kalırdı. Binaenaleyh muayyen bir program lazımdır.”³¹*

Eğitim ve yol meselesinden sonra matbuatın durumu, Eskişehir adliyesi ve Eskişehir halkının Milli Mücadele esnasında gösterdiği fedakarlıktan basettikten sonra Lozan Konferansı ve Ankara'daki siyasi meseleler gibi daha genel konulara geçildi. Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatinin ilk durak noktası olan Eskişehir'deki bu konuşmalarından yola çıkarak taşra bürokratlarının henüz tam manasıyla vazifelerine başlamadıkları ya da kendilerini ilgilendiren konulara vakıf olamadıkları söylenebilir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, hem taşra yöneticilerinin

29 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 32-40.

30 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 42-44.

31 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 44-46.

eksik yönlerini düzeltmelerini hem de kendi yönetim alanlarına ilişkin daha donanımlı bilgiye sahip olmalarını beklediği görülmektedir. Taşra bürokratlarına yönelik Mustafa Kemal Paşa, bu eleştirilerini geniş katılımlı kalabalıklar arasında yapıyor olması da Batı Anadolu seyahatine bir başka misyon yüklüyor ve yerel bürokrasinin daha da bilinçlenmesini sağlıyordu.

Diğer taraftan, Eskişehir görüşmesi boyunca Mustafa Kemal Paşa kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken veya birtakım açıklamaları yaparken aynı zamanda tarih bilgisini de kullanmaktaydı. Örneğin, Osmanlı tarihinin erken dönemlerinden, Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim gibi padişahların takip ettiği siyasetlere temas ediyor ve Ankara'da kurulan yeni hükümetin nasıl bir yönetim anlayışı benimsemesi gerektiğini bu tarihsel verilere dayandırarak açıklıyordu. Öyle anlaşıyor ki Mustafa Kemal Paşa seyahate çıkmadan önce bir hayli zihinsel hazırlık yapmıştı. Belki de bu yüzden sorduğu sorulara taşra yöneticilerinden hazırlıksız ve niteliksiz cevaplar aldığından dolayı tepki göstermekteydi.³²

4. Eskişehir'den Bilecik'e Meşakkatli Yolculuk

Gece geç saatlerde Eskişehir'den ayrılan Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, 16 Ocak 1923 Salı sabah saatlerinde Bilecik'e bağlı Karaköy'e vardı. Heyette bulunan Kâzım Karabekir, günlüklerinde kaydettiğine göre sabah 7:30'da Karaköy'den hareket eden heyeti meşakkatli bir yolculuk bekliyordu. Zira Karaköy'den itibaren tren yolu tahrip olduğundan 17 kilometrelik bir mesafe otomobile geçilmek zorundaydı. Meyiller ve vadilerin bulunduğu bu mıntıka zorlukla aşılabilecekti.³³

Kâzım Karabekir'in kaydettiği bu detaylar seyahatle ilgili haberlerin yer aldığı günlük gazetelerde yoktur. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin 17 Ocak tarihli nüshasında, Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyeti taşıyan trenin 16 Ocak günü, öğleden önce saat 9:30'da Bilecik istasyonundan hareket ettiği, ardından Vezirhan, Lefke, Mekece, Akhisar, Geyve, Doğançay, Arifiye, Sapanca istasyonlarından geçerek İzmit'e vardığı bilgisinden ibaret bir haber yer almaktadır.³⁴

Hakimiyet-i Milliye gazetesi ve Kâzım Karabekir'in aktardığı bu kısa bilgiler, meşakkatli olsa da heyetin süratli bir şekilde İzmit'e vardığını düşündürmektedir. Eskişehir'den İzmit'e giderken Bilecik ve çevresinde heyetin yaşadıklarıyla ilgili

32 Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de yaptığı konuşmalar için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara 1339, s. 3-9; Siirt Mebusu Mahmut, "Gazi ve İnkılap" *Milliyet*, tefrika numarası: 5-12; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 28-79.

33 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 841-842.

34 "Gazi Paşa Hazretleri İzmit'te", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

detaylar ise ancak bir hafta sonra *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey'in anlattıklarıyla ortaya çıkacaktı.

Seyahat boyunca Mustafa Kemal'in yanında bulunan Recep Zühtü Bey, seyahat intibalarından oluşan bir tür anı niteliğinde kaleme aldığı yazılarını "Eskişehir'den İzmit'e Doğru" başlığıyla 24 Ocak 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye*'de tefrika etmeye başladı.³⁵ Bu yazıların ilkinde, "*Büyük Gazi bütün istasyonlarda halkla temas eylemişler ve Arifiye'de mühim bir nutuk irad buyurmuşlardır*" dedikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan yola çıktığında kendisinin de İzmir'de bulunduğunu hatırlatmaktaydı. Seyahate katılabilmek için İzmir'den her türlü vasıtaya müracaat ederek 23 saat gibi kısa bir sürede Eskişehir'e gelip heyete dahil olduğunu belirten Recep Zühtü Bey, bütün yorgunluğuna rağmen yolculuğa devam edeceğini ve 15 Ocak günü saat 3:30'da Eskişehir'i terk ettiklerini ifade etmektedir.³⁶

Eskişehir'den ayrılan trende Recep Zühtü'nün aktardığına göre Ankara'dan seyahate iştirak eden kişilerden çok daha kalabalık bir heyet bulunmaktaydı. Bunlar arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa [Çakmak], Garp Cephesi Karargâhı Asım [Gündüz], [Ali] Galip Paşa [Pasiner], Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Fatih, Ali Rıza, Erkân-ı Harp Binbaşısı Cevdet, Cevat, Tahsin, Doktor Miralay Hulusi, Mülazım-ı Evvel Neşet, Cudi Beyler, Kâzım Karabekir ve maiyeti ile daha bazı zabıtlardan başka Bolu Mebusu Cevad Abbas [Gürer], Mustafa Kemal'in emir zabiti Mahmut [Soydan], yaver Mazhar [Müfit Kansu], dışçı Ahmed Şevki [Çiloğlu], Matbuat İdaresi Ajans Müdürü Ethem Hidayet [Akımsar], Kalem-i Mahsustan Memduh [Atasev], dört zabıt kâtibî, fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman] ve bir muhafız müfrezesi vardı.

Gece boyu seyahat eden tren Kâzım Karabekir'in de kaydettiği gibi sabahı erkenden (7:30) Karaköy istasyonuna vardı. Bir gün önce Eskişehir'den buraya gönderilen otomobillere binen Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, Bilecik'e doğru hareket etti. Bu sırada Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa [Özalp] heyetten ayrıлып Ankara'ya gitmek için Eskişehir'e döndü. Recep Zühtü Bey, daha önce bu güzergâhta dolaştığını hatırlatarak Karaköy-Bilecik şosesinin vaktiyle oldukça muntazam bir yol olduğunu ancak tren seferlerinin aksamasından dolayı yolda çok fazla otomobil, kamyon ve arabaların gidip geldiğini söylemekteydi. Bu trafiğin, yolu fena hâlde bozduğunu bundan dolayı da birçok yerin batık bir hâlde bulunduğunu kaydetmekteydi.³⁷ Yolun

35 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1.

36 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", s. 1.

37 Recep Zühtü, "Eskişehir'den İzmit'e Doğru", s. 1.

bozukluğu Kâzım Karabekir'in de dikkatini çekmiş ve günlüğüne “*şose fakat berbat bir halde*” notunu düşmüştü.³⁸

Anadolu'da yollarının bozukluğunun ve şehirlerin harap hâlde olduğunun başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere seyahat kafilesinde bulunan sivil ve askerî erkan tarafından yakından gözlemlenmesi sonraki süreçlerde yapılacak olan inkılaplara ve kalkınma hamlelerine de zemin hazırlayacaktı. Ayrıca inkılabın temellerini teşkil edecek olan ekonomik tedbirler de Anadolu'da yaşanan bu tahribatın onarılması istikametinde alınacaktı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, seyahat boyunca yaptığı konuşmalarda hemen her fırsatta temas ettiği konuların başında bu ekonomik tedbirler gelmektedir.³⁹

Böyle bir yolculuktan sonra nihayet Bilecik tren istasyonuna ulaşan heyet, burada Mutasarrıf [İsmail] Adil Bey [Güven], Müftü Efendi, istasyon ve jandarma kumandanları, telgraf müdürü, memurlar, askerî zabıtlar ile kalabalık bir halk tarafından karşılandı. Bilecik'te demiryolları işletme müdürü Miralay Fuat Ziya Bey [Çiyiltepe] de kafileyeye katıldı ve İzmit'e kadar “*seyr u seferi*” bizzat idare etti.

Bilecik'te hazırlanan ve Mustafa Kemal Paşa'yı bekleyen trenin lokomotifleri bayrak ve defne dallarıyla donatılmıştı.⁴⁰ Tren, Paşa ve beraberindeki heyetle saat 9:30'da Bilecik istasyonundan hareket etti. Buradan sonra trenin ilk durağı yaklaşık 20 kilometre ilerideki Vezirhan'dı. Bayraklarla süslenen istasyonda toplanan Vezirhan ahalisi, Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyan treni bekliyordu. Tren, istasyona girince memurlar, halk ve jandarma kumandanının hazır bulunduğu bir karşılama töreni yapıldı. Mustafa Kemal Paşa kendisine eşlik eden birkaç kişiyle trenden indi ve ahalinin hatırlarını sorarak kendileriyle kısa bir hasbihâl ettikten sonra yeniden trene bindi.⁴¹

38 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, ... s. 841.

39 Örnekler için bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit*..., s. 30-35, 44-47.

40 Mustafa Kemal Paşa'nın defne yapraklarıyla süslenmiş bir lokomotifle karşılanması son derece manidardır. Zira zafer kazanmış konutanların defne yapraklarıyla temsil edilmesi oldukça eski bir gelenektir. Antik Yunan ve Roma'da muzaffer komutanlar ve imparatorlar defne çelengiyle taçlandırılırdı. Bkz. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uyarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitapevi, Ankara, 2003, s. 369. Bilecik'te de Mustafa Kemal Paşa'nın, muzaffer komutanlara özgü bir sembol olan defne yapraklarıyla karşılanması aynı zamanda onun prestijini yansıtmaktadır. Buna dair başka örnekler de vardır. Örneğin İstanbul'un kurtuluşu sırasında da Türk ordusunun geçeceği Kadıköy ve Haydarpaşa defne dallarıyla süslenmişti. Bkz. Feyza Kurnaz Şahin, “Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, 2023, s. 147.

41 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

5. Osmaneli (Lefke) İstasyonunda Manzume Okuyan Çocuk

Vezirhan istasyonunda hareket eden Mustafa Kemal Paşa'yı daha görkemli bir tören yine yaklaşık yirmi kilometre ilerideki Osmaneli'nde beklemekteydi. Osmaneli istasyonunda heyetin karşılaştığı manzarayı, o gün orada hazır bulunan Recep Zühtü Bey aynen şöyle aktarmaktadır:⁴²

“Yine halk ve memurdan mürekkep kesif bir kitle... Buna bir de bayrakları omuzlarında irili ufaklı mektepliler zümresi iltihak ediyor. Paşa hazretlerine karşı manzum hitabelerde bulundular. Küçük bir çocuk Paşa hazretlerini pek mükedder eden kara haberlerden malumattar olmadığı için valideleri merhumenin ağızlarından bir manzume okudu. O manzume derin kederi yeniden deşti. Fakat bütün tesirlerine rağmen Paşa hazretleri hissiyatlarına hâkim oluyorlardı ve metanetlerini muhafaza ediyorlardı. Mektep çocuklarının nezafet hususundaki bakımsızlığı büyük Gazi'nin nazar-ı dikkatini celp etti ve bu hususta fevkalade dikkatli ve ihtimamkâr bulunması için muallimlerine ihtaratta bulundular. İstikbalde bulunan köylü kadınların, “-Nasılısınız hanımlar?” hitabıyla hatırlarını istifsar ettiler ve kendilerini selamladılar. Kadınlar, Paşa hazretlerinin hitabından pek memnun bulunuyorlardı. Ahali ve kadınların medid hayır duaları arasında buradan hareket ettik.”

Mustafa Kemal Paşa, seyahati boyunca bütün istasyonlarda törenlerle karşılanırsa da şimdiye kadar sadece Osmaneli istasyonunda kendisine mektep çocuklarının manzume okuduğu bu şekilde kayıtlara geçmiş oluyordu. Bu durum seyahatin en istisnai, diğer bir ifadeyle beklenmedik gelişmelerinden biriydi. Dahası okunan şiir, Paşa'nın henüz vefat etmiş annesinin ağzından kaleme alınmıştı.

Osmaneli'ne gelen Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna neden çocukların çıkartıldığı ve bu çocuklara neden manzume okutturulduğuna dair mevcut kaynaklarda bir bilgi olmadığı gibi okunan manzumenin neden taze bir vefat haberiyle ilgili olduğunu ortaya koyacak bir açıklama bulunmamaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir'deki temaslarında görüldüğü gibi daha çok yerel bürokrasi ile görüşerek bölgedeki problemleri anlamaya çalışmaktaydı. Buna karşılık Bilecik, Vezerhan ve Osmaneli'nde istasyonlarda durmasına rağmen sadece kısa görüşmeler yaparak yoluna devam etmişti. Diğer bir ifade ile bu mıntikalarda Paşa'nın uzun konuşmalar yaparak halkın sorularına cevap verebileceği toplantılar planlanmamıştı.

Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatinde güzergâhı üzerinde bulunan Bilecik ve çevresi Millî Mücadele esnasında büyük yıkımlara uğramıştı. Hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa bu bölgedeki tahribatı yakından biliyordu. Ancak annesinin vefat haberini

42 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

aldıktan sonra bir müddet Eskişehir'de beklemiş, bu esnada kendisiyle buluşmak için İstanbul'dan gelecek olan gazeteciler de İzmit'e varmıştı. Hatta 15 Ocak'ta henüz Eskişehir'de bulunan Mustafa Kemal'in İzmit'te beklendiğine dair gazetelerde haberler dahi çıkmıştı.⁴³ Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa hızlı hareket etmek istiyor, güzergâhı üzerinde sadece istasyonlarda kısa molalar vererek bir an önce İzmit'e gitmeye çalışıyordu. Muhtemelen Bilecik ve Vezirhan'da Mustafa Kemal Paşa'nın çok vakit kaybetmediğini haber alan Osmaneli ahaliyi ayaklarına kadar gelen Paşa için sembolik bir tören planlanmış olmaydı. Bu amaçla çocuklara belki birkaç saat içerisinde ezberleyecekleri manzumeler hazırlanmıştı.

Recep Zühtü Bey'in yukarıdaki aktardıklarında, her ne kadar mektep çocuklarının Zübeyde Hanım'ın vefatından habersiz olduklarını anlaşılsa da belki de Paşa'yı teselli etmek için çocuklardan birine bu tema üzerine öğretmenleri bir şiir ezberletmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa, şiirin kendisinden çok çocukların bakımsız hâllerine üzülmüş ve bu hususa dikkat etmelerini öğretmenlerine tembih etmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya manzume okuyan çocuklar muhtemelen onun karşısına en parlak elbiseleriyle çıkmıştı. Buna rağmen Anadolu'da yoksulluk ve savaşın getirdiği zor koşullar, insanların temel ihtiyaçları tedarik etme konusunda bile nasıl zorluklar yaşadığını göstermektedir.

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'ya Osmaneli istasyonunda bir mektep çocuğunun şiir okuması Recep Zühtü Bey'in yukarıdaki anlatımıyla sınırlı değildir. Mustafa Kemal Paşa'yı Osmaneli'nde trenden inip istasyona yürürken gösteren bir fotoğraf ile Osmaneli istasyonunda şiir okuma törenini yansıtan iki ayrı fotoğraf daha çekilmişti (Bkz. GörSEL 1, 2 ve 3).⁴⁴ Bu görüntülerin üçünün de Osmaneli istasyonunda çekildiği anlaşılmaktadır. Zira hem devrin kaynakları hem de seyahate katılanların aktardıkları,

43 "Gazi Paşa Bugün İzmit'te Bekleniyor", *Tanin*, nr. 94, 15 Kânunusani 1923, s. 3.

44 Bu görüntülerin arka kısmına bakılırsa fotokart şeklinde yani postada kullanılması için hazırlanmışlardı. Ancak oldukça nadir olan bu görüntülerin postada kullanılan bir örneğini tespit edemedim. Dahası fotoğrafları kimin çektiğine dair ne devrin kaynaklarında ne de sonraki araştırmalarda herhangi bir bilgiye rastlamadım. Bununla birlikte fotoğrafların heyetle beraber hareket eden fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman] tarafından çekilmiş olması muhtemeldir. Oldukça sembolik olan bu görüntüler, birbiriyle çelişen pek çok açıklamayla bugüne kadar onlarca kitapta yayımlanmıştır. Örneğin, Doğan Kardeş Matbaası'nda 1971 yılında basılan *Fotoğraflarla Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar* isimli kitapta bu fotoğraflara da yer verilmiş ve şu açıklama yapılmıştır: "UZUN MANZUME: Vezirhan'da bir çocuk uzun bir manzume okumuştur. Mustafa Kemal Paşa çocuğa teşekkür etti. Fakat yanındaki büyüklere dönüp: 'Bu yaşta bir çocuğa bu kadar uzun bir manzume ezberletmek doğru değildir.' dedi. VEZİRHAN'DA: Vezirhan'a vardıkları zaman bardaktan boşanırcasına yağmur yapıyordu. Buna rağmen bütün Vezirhanlılar onu görmeye hazırlanıyordu. VE O ÇOCUKLAR: Yalnız o çocuklar değil, bütün memleket çocukları da Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya seviyorlardı. Nitekim Osmaneli'nde öğrenciler kendisini şiir yağmuruna tutmuşlardı. Hepsini birer birer dinledi." *Fotoğraflarla Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1971, s. 135-137. Buna karşılık *Eskişehir Basınında Atatürk, 1919-1989* (Eskişehir, 1968) isimli kitapta, Mustafa Kemal Paşa'nın yürürken çekilmiş fotoğrafı "Atatürk Eskişehir tren istasyonunda" açıklamasıyla yer almıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın sadece Osmaneli istasyonunda manzume okuyan mektep çocukları⁴⁵ tarafından karşılandığını ortaya koymaktadır.

Ne var ki bu üç görüntünün de dar bir perspektiften çekilmiş olması sadece görüntüye dayalı mekân tespiti yapmayı imkânsız kılmaktadır. İlk görüntüde (Resim 1), önlerine serilmiş bir halıya doğru yürüyen Mustafa Kemal Paşa'nın hemen arkasında Fevzi Paşa, Kâzım Karabekir ve Cevad Abbas Bey [Gürer] görülmektedir. Aynı kişiler ikinci görüntüde, buldukları yerler ve dizilişleri neredeyse aynı kalarak sıralanmakta, hatta tren rayının sağında bulunan Mustafa Kemal'in konumu hiç değişiklik göstermemektedir. Sadece Kâzım Karabekir bir miktar sola kaymış, böylece Mustafa Kemal yine Fevzi Paşa ile Kâzım Karabekir'in önünde durmuş fakat aralarındaymiş gibi konumlanmıştı. Üçüncü görüntü ise tamamen farklı bir perspektiften çekildiği için Mustafa Kemal Paşa ve heyette bulunan Cevad Abbas Bey'den [Gürer] başka hiçkimse kadraja girmemişti. Bu durum, ilk iki fotoğrafın aynı yerde fakat üçüncü fotoğrafın farklı bir mekânda çekildiği intibamı uyandırmaktadır.

Görsel 1: Mustafa Kemal Paşa, Osmaneli istasyonunda trenden indikten hemen sonra

(Yazarın koleksiyonu)

45 Seyahatinin devamında İnönü istasyonunda da mektep talebeleri Mustafa Kemal Paşa'ya şiir okuyacaktı. Ancak orada şiir okuyan kız öğrencilerdi.

Görsel 2: Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, manzume okuyan çocuğu dinlerken
(Yazarın koleksiyonu)

Görsel 3: Mustafa Kemal ve Osmaneli halkı başka bir çocuğu dinlerken
(Sabri Özlü Koleksiyonu, Bilecik Belediyesi Yaşayan Şehir Müzesi)

Bu durum, literatürde fotoğrafların nerede çekildiğiyle ilgili karmaşanın temel nedeni oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle üç fotoğrafın farklı ve dar perspektiflerden çekilmiş olmasının mekân tespiti yapmaya imkân vermeyişidir. Fakat gazetelerdeki günlük haberler ve seyahate katılanların kaydettiği bilgiler dikkatle incelendiğinde, çeşitli istasyonlarda Mustafa Kemal Paşa'nın trenden inerek halk ile konuştuğu belirtilmesine rağmen kendisine mektep çocuklarının hitapta buldukları kaydedilmemektedir.

Fotoğraflarda Mustafa Kemal Paşa'nın giyimi, halka vermek istediği görüntü ve imajı da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Mareşal Fevzi Paşa dışında, Mustafa Kemal Paşa da dahil heyette bulunanların kalpak giydikleri dikkat çekmektedir. Postekiden yapılan ve post, Çerkes, Tatar, Rus gibi pek çok çeşidi olan kalpağı⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele döneminde özellikle sivil kıyafetin üzerine sıklıkla giymekteydi. Kalpağın aynı zamanda Orta Asya kaynaklı olması, Anadolu'ya yönelen askerler için Türklüğün bir simgesine dönüşmesini sağladı. Öyle ki kalpak, bu özelliği sayesinde Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden şapka inkılabına kadar neredeyse resmî bir hüviyet kazandı.⁴⁷

Millî Mücadele döneminde ise Mustafa Kemal Paşa'nın sıklıkla kalpak giymesi, kısa sürede kalpağın yaygınlaşmasını sağlayacaktı. Henüz Millî Mücadele başlamadan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya Osmanlı üniformasının üzerine kalpak giyerek gitmişti. Hatta Erzurum Kongresi'nde başında fes olsa da kısa bir süre sonra Anadolu'da aşına olunmayan bir kalpak giydi. Kuzu postundan yapılmış olan bu kalpak sonraki yıllarda adını Mustafa Kemal Paşa'dan alarak "Kemali Kalpak" olarak şöhret kazandı. Hatta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de birkaç kişi hariç çoğu kişi kalpak giymeye başladı. Zamanla halk arasında da "Kemali Kalpak" yayılmıştı.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahati esnasında uğradığı Osmaneli'nde çekilen görüntülerde de üzerinde bu kalpak görülmektedir. Paşa'nın beraberindeki heyet de kendisine uyumlu bir kıyafet tercih etmiş; kalpak giymiş ve kravat takmıştı. Millî Mücadele döneminin giyim kuşamını doğrudan yansıtan fotoğraflarda, sadece Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili sıfatıyla seyahat heyetinde yer alan Mareşal Fevzi Paşa askerî üniformasıyla görülüyordu. Ocak ayı olması hasebiyle palto giyen diğer askerî zevatın ise yakalarında rütbeleri görülmekteydi.

46 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s. 152.

47 Emine Bilgehan Türk, "Millî Bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak", *Gazi Türkiyat*, C. 22, Bahar 2018, s. 161.

48 Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 148. Kalpak, Millî Mücadele döneminde o kadar sık kullanılmaktaydı ki Samim Kocagöz (1916-1993), İzmir'in işgalden kurtarılışını anlattığı romanına Türk askerlerinin giydikleri kalpaktan hareketle *Kalpaktılar* ismini vermişti. Bkz. Samim Kocagöz, *Kalpaktılar*, Ataç Kitabevi, İstanbul, 1962.

Fotoğraflarda ayrıca Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben manzume okuyan iki ayrı erkek çocuk görülmektedir. Çocuklar Paşa'nın karşısında askerî hazırol vaziyetinde duruyor ve doğrudan Paşa'nın yüzüne bakıyorlardı. Bu durum Millî Mücadele liderininin Mustafa Kemal Paşa'nın halkın zihninde askerî bir kişilik olarak yer ettiğinin açık bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Anlatılanlardan bağımsız olarak bu fotoğrafları Lefke (Osmaneli) ile ilişkilendiren ilk bilgiler de yine devrin kaynaklarında yer almaktadır. Yukarıda listelenen fotoğraflardan üçüncüsü *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin 24 Kânunusani 1923 tarihli nüshasında “*Lefke istasyonunda mektep çocukları Gazi Paşa'nın huzurunda manzume okurken...*” açıklamasıyla yayımlanmıştı.⁴⁹ İkinci fotoğraf ise yine aynı gazetede 30 Kânunusani 1923 tarihinde “*Büyük Gazi'nin seyahat intibalarından: Lefke'de mektep çocuklarıyla görüşürken*” açıklamasıyla yer almıştı.⁵⁰ (Bkz. Görsel 4-5) Birbiriyle tutarlı olan bu açıklamalar, çocukların manzume okurken görülen fotoğraflarının Lefke yani Osmaneli'nde çekildiğini teyit etmektedir.

Görsel 4-5: *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 24 ve 30 Ocak 1923 tarihlerinde yayımlanan fotoğraflar. (Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

Öte yandan, yukarıda alıntılanan Recep Zühtü'nün anlatımı sanki ikinci ve üçüncü fotoğrafların birer tasviri gibidir. Görüntülerde hazır ol vaziyetinde iki ayrı mektep talebesi Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir şeyler okurken görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet ise kemal-i ciddiyetle çocukları dinlemektedir. Okudukları yahut söyledikleri şeylerin en azından bir tanesinin manzume olduğu da yine Recep Zühtü Bey tarafından ileri sürülmektedir. Zira Recep Zühtü Bey, o anı tasvir ederken

49 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, s. 1.

50 *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 726, 30 Kânunusani 1923, s. 1.

“küçük bir çocuk” şeklinde tekil bir ifade kullanarak sadece bir çocuğun Mustafa Kemal Paşa’ya annesinin ağzından bir manzume okuduğunu aktarmaktadır. Muhtemelen çocuklardan sadece birisi Paşa’nın validesinin ağzından bir manzume okumuş, diğeri ya da diğeri Mustafa Kemal Paşa’ya farklı hitaplarda bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa’nın dikkatini çeken çocukların bakımsızlığı konusu ise üçüncü görüntüde net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca ikinci ve üçüncü fotoğraflarda Mustafa Kemal Paşa’nın duruşunun hiç değişmemesi, birinci ve ikinci görüntüde ise sol ayağının ray tarafında bulunması üç fotoğrafın da aynı mekânda çekildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Denilebilir ki trenden inen Mustafa Kemal Paşa’yı -birinci fotoğrafta görüldüğü şekliyle heyetle beraber hareket eden fotoğrafçı -muhtemelen fotoğrafçı Esat [Nedim] Bey [Tengizman]- hemen görüntülemişti. Kısa bir süre sonra istasyona varılmış ve burada Paşa şiirle karşılaşınca ikinci fotoğraftaki görüntü alınmıştı. Nihayet fotoğrafı çeken kişi Paşa’yı bir de halkla birlikte görüntülemek istediğinden, Mustafa Kemal Paşa’ya yakın duran Salih Bey dışında heyetten hiç kimseyi kadraja almamıştı. Böylelikle Osmaneli halkı ve mektep talebeleri ile Mustafa Kemal Paşa’nın birlikte görüldüğü üçüncü fotoğrafı çekmişti.

Bu fotoğraflarla ilgili son bir husus da Mustafa Kemal Paşa’ya okunan manzumenin ne olduğu ve bunu kimin okuduğu meselesidir. Maalesef ne Recep Zühtü Bey ne de bu olaya şahit olan bir başkası okunan şiirin ne olduğu veya okuyan kişinin kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Osmaneli Belediyesi’nin yayınladığı bir kitapta şiiri okuyan kişinin Kemal Keskin adlı bir öğrenci olduğu herhangi bir kanıt gösterilmeksizin ileri sürülmektedir.⁵¹ Bunu doğrulamak mümkün olmasa da *Yeni Yol* mecmuasında 1925 yılı için seçilen “Çalışkan Yavrularımız” listesinde Osmaneli mektebinden 8 numaralı Kemal Efendi’nin fotoğrafı⁵² şiir okuyan çocuklara benzerliğiyle bu ihtimalin doğru olabileceğini düşündürmektedir. (Bkz. Görsel 6) Daha da önemlisi Nisan 1924’te yayımlanan *Yeni Yol* mecmuasında, Başmuallim Talat Bey [Kayıhan] ile erkek muallim mektebi çocukları birlikte görülmektedir. (Bkz. Görsel 7) Denilebilir ki Mustafa Kemal Paşa’yı istasyonda ellerinde bayraklarla karşılayan ve ona manzume okuyan çocukların tamamı, Başmuallim Talat Bey’in muallimlik yaptığı Osmaneli erkek mektebinin bu talebeleriydi.

51 *Osmaneli*, Osmaneli Belediyesi Yayını, 2018, s. 32-33.

52 “Çalışkan Yavrularımız”, *Yeni Yol*, nr. 63, 12 Şubat 1925, s. 617.

Görsel 6: Osmaneli mektebinden Kemal Efendi'nin fotoğrafı⁵³

Görsel 7: Osmaneli merkez erkek mektebi talebeleri, mektep müdürü Talat Kayıhan Bey ve beden terbiyesi muallimi Osman Bey⁵⁴

53 "Çalışkan Yavrularımız", *Yeni Yol*, nr. 63, 12 Şubat 1925, s. 617.

54 *Yeni Yol*, nr. 31, 5 Nisan 1924, s. 103.

Talabeleriyle birlikte fotoğraf çektiren ve *Osmaneli Tarihi* ismiyle bir de kitapçık neşreden Osmaneli Başmuallimi Talat Bey, ne yazık ki Mustafa Kemal Paşa'nın bu ziyareti hakkında hiçbir şey yazmamıştır. Kitapçığın kapağında Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğrafına yer vermesine ve içerisine pek çok fotoğraf yerleştirmesine rağmen ne Osmaneli istasyonunda çekilen fotoğraflar ne de karşılama merasimiyle ilgili herhangi bir görsel veya bilgi kitapta bulunmamaktadır.⁵⁵

6. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit Basın Toplantısı

Osmaneli İstasyonundan sonra Mekece istasyonunda da yine kalabalık bir halk kitle-si Mustafa Kemal Paşa'yı istikbal etmişti. Ancak Mekece'de bu sefer mektep talebelerinin azlığı Paşa'nın dikkatini çekmişti. Bu durumun sebebini muallime soran Mustafa Kemal, 35 haneden ibaret olan köyde talebe miktarının 20 kadar olduğu öğrenmişti. Bunun üzerine Paşa muallime, “*galiba çocukların tamamı mektebe devam etmiyorlar*” diye sordu. Muallim gayet soğukkanlı bir şekilde “*Hayır Paşa Hazretleri, çocuklar zaten bu kadar!*” şeklinde cevap verince Mustafa Kemal Paşa, alay kumandanı Cevad Bey'e dönerek köylere her hususta yardım yapılması için talimat verdi.⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa Arifiye istasyonuna vardığında burada kendisini Adapazarı Kaymakamı, Müdafaa-i Hukuk ve belediye azaları ile eşraf, tüccar ve ahaliden oluşan bir heyet beklemekteydi. Arifiye'den sonra yoluna devam eden tren, ancak 15 Ocak günü öğleden sonra saat dört buçukta İzmit istasyonuna ulaşabildi.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi, İzmit istasyonunda Mustafa Kemal'i, Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa ve erkân-ı harbiyesinin yanı sıra İstanbul basınından Adnan Bey [Adivar], Halide Hanım [Adivar], İstanbul matbuat erkânından Suphi Nuri [İleri], Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], Ahmet Emin [Yalman], Velid Ebüzziya, İsmail Müştak; Erkân-ı Harp mirlivalarından Edip, İzmit Mutasarrıfı, İzmit eşraf ve tüccarı ile binlerce halkın istikbal ettiğini aktarmaktaydı. Ayrıca gazete istasyonda askerî bir kıta ile resmî karşılama töreni yapıldığını kaydetmekteydi. Merasimin yapıldığı istasyon binası da hem içeriden hem de dışarıdan süslenmişti. Törenden sonra Mustafa Kemal Paşa, ikamet için hazırlanan kasra doğru, hafif bir yağmur eşliğinde, güzergâh boyunca kendisini selamlamak için toplanan ve millî marş okuyan mektepliler ile binlerce halk arasından yürüyerek gitti.

55 Başmuallim Talat Bey'in eseri için bkz. *Osmaneli Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 32.

56 Recep Zühtü, “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1-2.

Mustafa Kemal Paşa, karşılama töreninden sonra akşam yemeğini yemiş ve akabinde İstanbul'dan gelen gazeteciler heyetini kabul etmişti.⁵⁷ İzmit Köşkü'nde yapılan bu görüşmeye İstanbul matbuatının önde gelen isimleri katılmıştı. Tutanaklara göre bu kişiler şunlardı: İstanbul mebusu Adnan Bey [Adıvar], Halide Edip Hanım [Adıvar], *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin Bey [Yalman], *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı Velid Bey [Ebüzziya], *İleri* gazetesi başyazarı Suphi Nuri Bey [İleri], *İkdam* gazetesi yazarı Yakup Kadri Bey [Karaosmanoğlu], *Tanın* gazetesi yazarı İsmail Müştak Bey [Mayokan], *Akşam* gazetesi yazarı Falih Rıfki Bey [Atay], *İleri* gazetesi yazarı Kılıçzade Hakkı Bey [Kılıç]⁵⁸

Konuşmaya Mustafa Kemal Paşa gazetecilere ne öğrenmek istediklerini sorarak başladı. Gazeteciler, sulh, seçim, İstanbul'un durumu, kurulması planlanan Halk Fırkası, Büyük Millet Meclisi'nde ortaya çıkan cereyanlar, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, savaş sorumlularının cezalandırılıp cezalandırılmayacağı, nüfus ve göç meselesi, hilafet gibi konuları ortaya attı.⁵⁹ Bütün bu konular arasında Mustafa Kemal Paşa, Suphi Nuri Bey'in "Mudanya Mukavelesi akdedilmese idi ordular harekâtına devam etseydi daha iyi olmaz mı idi?" sorusunu gündemine alarak söze girdi. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa, yanıt bekleyen tüm sorulara Millî Mücadele'de elde edilen başarıyı vurgulayarak cevap vermeyi tercih etmişti. Mudanya Konferansı'nı öncelikli olarak görüşmek istediğini söyleyerek Suphi Nuri Bey'e hitaben "Harekât-ı askeriye ile istihsal edilecek maksat ne olabilirdi?" şeklinde karşı bir soru sorunca umduğu bir cevap almıştı: "Misak-ı Millî'yi harben temin etmek..."⁶⁰

Bu cevap, Mustafa Kemal Paşa'ya sözü Millî Mücadele'nin başlarına götürme fırsatı tanıdı. Böylece Harb-i Umumi'den başlayarak Millî Mücadele'nin gayesini anlattı. Mustafa Kemal'e göre Millî Mücadele'nin maksat ve gayesi milletin tam bağımsızlığını ve kayıtsız şartsız egemenliğini sağlamak, ayrıca bunu sürdürmekti. Milletin bağımsızlığı kazanabilmesi için gerekli olan şartların Misak-ı Millî olarak ifade edildiğini söyleyen Paşa, millî hâkimiyetin de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile tespit edildiğini aktardı. Sonra sözüne şöyle devam etti: "Misak-ı Millîmizin istihdaf ettiği gayeye ordularımızın muzafferiyeti ile vasıl olduk. Bu maddi muvaffakiyeti siyasi olarak tespit için

57 "Gazi Paşa İzmit'te", *Tanın*, nr. 96, 17 Kânunusani 1337, s. 1; "Mustafa Kemal, Fevzi ve Kâzım Paşalar Dün İzmit'e Muvasalat Ettiler", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3606-578, 17 Kânunusani 1923, s. 1 ve 3; "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Seyahatleri", *Vakit*, nr. 1833, 17 Kânunusani 1339, s. 1 ve 3; "İzmit'e Giden Heyet", *Akşam*, nr. 1552, 17 Kânunusani 1339, s. 2; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *İkdam*, nr. 9281, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

58 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 82.

59 "İzmit Mektubu, Gazi Kumandanın Seyahati", *Tanın*, nr. 97, 18 Kânunusani 1923, s. 2.

60 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 82-84.

murahaslarımız Lozan'da müzakerat ile meşguldür. Murahhaslarımızın elindeki düstur Misak-ı Milli'dir."⁶¹

Böylece Mustafa Kemal Paşa konuyu Lozan Konferansı'na getirdi. Lozan'da görüşülen Batı Trakya, Musul, Boğazlar, Kapitülasyonlar gibi meselelere kısaca değindi. Batı Trakya'yı Misak-ı Millî kapsamında görenlerin hiçbir şey düşünmediğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, burasının Türkiye'ye bırakılmasını bir zaaf olarak gördüğünü söyledi. Zira ona göre Batı Trakya'nın kuzeyinde Bulgaristan, güneyinde deniz, batısında ise Yunanistan bulunmaktadır. Dolayısıyla bu arazi iki düşman kuvvet arasındadır. Burasını elde tutmak için sarf edilecek olan kuvvet buradan elde edilecek olan istifadeye karşılık gelmeyecektir. Mustafa Kemal "*Anavatan'ın selameti nokta-i nazarından Garbi Trakya'dan sarf-i nazar etmek*" gerektiğini düşünmektedir.⁶²

Gazetecilerin ortaya attığı meselelerden biri olan Musul meselesi hakkında Mustafa Kemal Paşa, Lord Curzon'un Musul'u Irak'ın bir parçası olarak gördüğünü aktardı ve Türkiye'yi oradaki petrole ortak etmek önerisinde bulunduğunu söyledi. Bunu kabule yanaşmayan Paşa "*Musul vilayeti bizim için petrol değil, memleket meseledir. En son safha budur*" açıklamasını yaptı.⁶³

Arkasından sözü Türkiye'nin Rus, Afgan, İran gibi devletlerle ilişkilerine getiren Mustafa Kemal Paşa, daha sonra konuyu iç politikalara taşıdı. Paşa, gazetecilerin sorularına da cevap teşkil edecek şekilde savaştan sonra imar, nüfus ve göç meseleleri ile Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve meclisteki fikir ayrılıkları üzerinde durdu. Örneğin Ankara'nın imarı konusunda gazetecilere şöyle bir demeç verdi⁶⁴:

"Ankara emin olun çok latif bir yerdir. Ufukları vasideir. Ve şimdi bir Amerika kumpanyası ile görüşüyoruz. O da oranın imarı için bir proje yapıp hükümete vermiştir. Onun teminatına göre dünyada bu kadar latif bir şehir olmayacaktır. Şimdiki gar da büyük bir gar oluyor. Cenuba doğru daha garlar olacak ve aynı zamanda 175 m. arzında bir bulvar yapılıyor, bir tepe var, o, derenmadar büyük bir park gibi oluyor ve bu parkın daha cenubunda bir göl olacaktır. Zat-ı alileri zannederim, bunu bilirler. Bu göle nazır ve büyük parkın içerisinde, tepenin zirvesinde gayet latif ve cesim bir Büyük Millet Meclisi binası oluyor ve onun civarında vekaletler devairi bulunuyor ve bir de mahfel yapılıyor. Hülasa Ankara dünyanın en güzel şehri oluyor. Elektrik tenviratı da olacaktır. Velhasıl her şeyi olacak. Onun için çalışmaya, her taraftan daha elyaktır. Binaenalyh bütün nazarlarımızı oraya dakiniz."

61 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 88.

62 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 90.

63 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 92.

64 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 110.

Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'nın imarı konusunda görüşüklerini söylediği Amerikan kumpanyası Chester Şirketi'ydi. Amiral Colby Mitchell Chester'den (1844-1932) ismini alan bu Amerikan şirketi, Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilan edilmesinden sonra tarım makinelerini Türkiye'ye getirme, demiryolu inşa etme ve petrol kaynaklarını işletme gibi alanlarda girişimlerde bulunmuştu. Amiral Colby'nın oğlu ve 1923'te şirketin yöneticisi olan Arthur Chester hükûmete, Ankara'nın güneybatısındaki bir tepe üzerinde yeni bir şehir kurma konusunda proje sunduğunu ve buna şehrin bir haritasını da eklediğini belirten bir açıklama yapmıştı. Bu projeye göre bahsedilen yerde 20 kilometrekarelik bir arazi şirkete devredilecek ve üzerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmet için gerekli olan daireler inşa edilecekti. Bu işin bedeli de yaklaşık 10 milyon lira civarındaydı. Ayrıca Arthur Chester şehrin ortasına suni bir göl yapılacağını da duyurmuştu.⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarıyla tutarlı olan bu gelişmeler Milli Mücadele sonrasında hızlı bir imar faaliyetlerine başladığını göstermektedir.

Gazetecilerle İzmit'te yaptığı görüşmede ülkede savaşlardan dolayı iyice azalan nüfusun durmuna da değinen Mustafa Kemal Paşa, Anadolu halkının sekiz milyonu geçmeyeceğini söyledi. Anadolu halkının savaşlarda yok olup gittiğini belirten Mustafa Kemal, *"Süveyş Kanalı açılalı kırk beş sene olduğu halde, bu müddet zarfında Yemen'e gidip ölen Anadolu çocuklarının miktarı zannedirim bir buçuk milyondur"* dedi. Bunu telafi etmek için *"sıhhi ve içtimai tedbirler"* almanın gerektiğini belirterek *"Bunun için icap ederse ve aramızda yoksa, nerede varsa oradan mütehasıs celbedeceğiz"* sözlerini kullandı. Mustafa Kemal'e göre ülke sınırları dışında kalan aynı ırk ve kültürden unsurlar da getirilecek ve onlar da müreffeh bir hâlde yaşatılarak nüfus arttırılacaktı. Bu konuda şu öneride bulunmaktaydı: *"Eğer Rusya'dan da getirmek mümkün olursa oradan da getireceğiz. Fakat bence Makedonya'dan ve Garbi Trakya'dan kamilen Türkleri buraya nakletmek lazımdır ve bir daha Avrupa seferi yaparak oralara gitmeyi düşünmemeliyiz."* Bu konu üzerinde başka bir görüş olup olmadığını sorduktan sonra cevap alamayınca şöyle konuştu⁶⁶:

"Efendim, bu memleket Almanya'nın iki mislidir. Almanya'da yetmiş milyon nüfus vardır. Bizde sekiz milyon vardır. Bu memlekette nüfus, beslenememekten ölüyor değildir, fakat bu halkı yegane öldüren cehalettir. Ve bilhassa evinde, köyünde, memleketinde çalışmaktan mahrumiyettir. Onun için mühim tedbirlerden biri de fikr-i fütühattan vazgeçmek ve askerlik yükünü milletin üzerinden biraz tahfif etmek ve hayat-ı askeriyeyi öyle bir mektep haline koymaktır ki hem vatani müdafa edebilecek derecede sanat-ı askeriyesini öğrensün ve hem de memleketine avdet ettiği zaman bütün köy için ve köy halkı için ve hayatı için nafi olabilecek şeyleri öğrensün."

65 Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 271.

66 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 112-114.

Konuşmasının devamında meclisteki fikir ayrılıklarından bahseden Mustafa Kemal böylelikle sözü hilafet meselesine getirdi. Paşa'ya göre mecliste fikir ayrılığına sebep olan konulardan biri de saltanatın kaldırılmasından sonra siyasi gücünü kaybettiğine inanılan hilafet meselesiydi. Kendisi bu durumu şöyle açıklıyordu⁶⁷:

“Hilafet ve saltanat yekdiğerinden ayrıldıktan sonra bazı hevaceleleri büyük bir teessür kapladı, o kadar ki kendi dinlerinden ve imanlarından şüphe etmekte olduklarını ifadeye başladılar. Acaba ben bu şerait dahilinde Müslüman mıyım? Bu suretle hevacelelerin en cahilleri onlara iltihak etmiştir ve binaenaleyh halife böyle olmaz. Halifeye kudret, kuvvet lazımdır, salahiyyet lazımdır demeye başladılar.”

Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu şekilde ortaya çıkan fikir ayrılığı meclisteki bazı milletvekillerinin hocalardan destek almasıyla büyüdü. Ayrıca Paşa, halifeye saltanatın sağladığı siyasi desteği temin etme konumunda olan meclisin mevcut durumuna söz konusu kişilerin itiraz etmediklerini söyledi. Ancak yarın bir gün meclis başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'dan başka birisinin gelmesi hâlinde aynı düzen sağlanamayabilirdi. Dolayısıyla o makamda bulunan kişi öyle bir kişi olmalıdır ki konumu seçimle veya başka şeylerle kısıtlanmamalıdır. O hâlde meclis başkanlığı makamında kim oturmalıdır? Meclisteki muhalif gruba göre elbette bu kişi halife olmalıdır. Bunlara göre halife, meclis reisi yapıldığında artık bir şeyi düşünmeye ihtiyaç kalmayacaktır. Böylece o makama kimse gözünü dikemeyecektir. Halife de meclisin kanunlarını ve hükümetin kararlarını tasdik edecektir.⁶⁸

Fikir ayrılığına sebep olan meseleyi bu şekilde özetleyen Mustafa Kemal Paşa, durumun böyle olup olmadığına dair Adnan Bey'den de onay aldıktan sonra Karahisar-ı Sahip (Afyon) mebusu İsmail Şükrü Bey'in [Çelikalay] Ankara'da *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi* isimli bir kitap bastırarak bunu beş kuruş fiyatla sattığını daha yeni öğrendiğini söyledi. Velid Ebüzziya Bey'e dönerek *“Size soracağım Velid Beyefendi, nasıl görüyorsunuz ve nasıl tasavvur ediyorsunuz?”* diye sordu. Velid Bey hilafet meselesi hakkında derinlemesine araştırma yapmadığını belirttiikten sonra daha acil sorunlar bulunduğunu ve bu konunun öncelikli olmadığını söyledi. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin de bu meseleyi sulh zamanına bırakmayı arzu ettiğini fakat bugün hararetle konuyu tartışanların bulunduğunu, ortada menfi bir hareket olduğunu, dolayısıyla bu karşılık vermenin artık mecburiyet hâlini aldığını ifade etti.⁶⁹

67 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 124.

68 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 126-127.

69 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 127-128.

Daha sonra hilafet meselesini siyaseten, fennen, ilmen ve dinen, memleket ve milletin hayat, refah ve saadeti açısından görüşmeyi teklif etti. Bunun üzerine “*Bana hevacelik yapturmazsınız tabii değim mi*” şeklinde latife yapınca Falih Rıfkı Bey söze girdi ve sulhten sonra hilafeti konuşmanın güç olacağını en uygun zamanın şimdi olduğunu ifade etti. Sonrasında söz alan Ahmed Emin Bey hilafetin bütün alem-i İslam’a şamil bir müessese olduğunu söyleyerek konunun dahili bir mesele olmadığını belirtti.⁷⁰

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yeniden söz aldı. Falih Rıfkı Bey’e kendisiyle aynı fikirde olduğunu söyleyerek hilafet hakkında düşündüklerini ifade etmek istediğini belirtti. Paşa’ya göre hilafet, siyasi olarak zaten çözüme kavuşmuştu. Zira dünyada müstakil ve yeni bir Türkiye devleti vardı ve devleti kuran milletin bir meclisi bulunmaktaydı. Milletın ve memleketin yegane ve gerçek temsilcisi de bu meclisti. Ayrıca devletin bir reisi de vardı. Bu yönetim şekli zaten şeriate uygundu. Bu fiili durumda Türkiye devleti başka bir makam tanımamaktaydı ve esasında tanınması gereken başka bir makam da yoktu. Diğer bir ifade ile hilafet makamının resmî bir mahiyeti bulunmaktaydı.⁷¹

Mustafa Kemal Paşa bu sözlerinin iddialı olduğunu düşünmüş olmalı ki bunları ispat edeceğini söyleyerek tarihte hilafetin geçirdiği safhaları anlatmaya başladı. Din esaslarına göre bir idarenin sahip olması gereken özelliklerine de değinen Mustafa Kemal Paşa, bunların şura, adalet ve ulü’l-emre itaat olduğunu söyledi. Daha sonra “*Bizim hükümetimiz tamamen bu esasatı ihtiva edebilir, buna nazaran başkaca halife mevzubahis olmaz*” dedi. Böyle olduğu hâlde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin bir kişiyi halife olarak seçtiğini ilave eden Mustafa Kemal Paşa, İslam aleminin esaret hâlinde bulunduğunu ve bunlara bir teselli ve bir ümit olmak üzere bu makamın korunduğunu belirterek şöyle konuştu⁷²:

“...onlar tamamen esaretten kurtulduktan sonra başlı başlarına müstakil olduktan sonra beheimahal birleşip, bir makamın taht-ı idaresine girmek isteyeceklerini düşünmek caiz midir? O da başka... Demek oluyor ki ,, biz yalnız onların kurtulması için müşterek bir nokta-i rabita gösteriyoruz ve bu hususta adeta dini, yahut tarihi, yahut vicdani bir vazife yapmış oluyoruz, bu makamu muhafaza etmekle...”

Ardından Mustafa Kemal Paşa, bu makama doğrudan bir yetki verildiğinde bunun İslam dünyasını kapsayacağını anımsattı ve bu yetkinin diğer İslam ülkeleri tarafından

70 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 128.

71 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 130-131.

72 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 131-132.

da uygulanma mecburiyetinin olacağını söyledi. Eğer halifenin aldığı kararlara uymazlarsa hilafet makamının hiçbir anlamı kalmayacaktı. Bu durum devletlerin daima muhtemel bir savaş ile karşı karşıya kalmasına yol açabilecekti.⁷³

Bir müddet sonra Yakup Kadri Bey'in hükümdarlıkların sembol olmasıyla ilgili sözlerine hilafet makamını da katması üzerine, Mustafa Kemal Paşa yeniden hilafet meselesine dönerek bu makamın İslam dünyasının bir sembolü olduğunu hatırlattı. Paşa'ya göre halife eğer millet meclisinin reisi yapılması gerekirse bunun yolunun mebusluktan geçtiğini ileri sürdü ve "*Bunda faide var mıdır acaba?*" diye sordu. Mustafa Kemal Paşa hiçbir faydasının olmadığını düşünüyordu. Çünkü Paşa'ya göre medeniyet-i hazıra ile temas kurabilmek için mutaassıp ve dinî bir hükümetin olmaması gerekmektedir: "*Hücumların esbabından birisi de mutaassıp, dini bir hükümet tanınmamızdır ve medeniyet-i hazıra ile temasa gayr-ı layık görüldüğümüzdür.*"⁷⁴

Bu konu üzerine benzer açıklamaları yaptıktan sonra söz medreselere gelince kendisinin Azerbaycan ve Sovyet Rusya elçileriyle birlikte Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde Konya'da ziyaret ettiği bir medreseyle ilgili anısını anlattı. Buranın müftüsü medrese talebelerinin askere alındığından ısrarla şikayet edince kendisinin de müftüye hitaben "*...bir sürü asker firarisi toplamışsınız. Bütün medreselerde sizin gibi insanların yekününü toptasak Karahisar'ı istirdat etmek mi yoksa burada oturmak mı?*" dediğini aktardı. Bunun üzerine Konyalılar, Mustafa Kemal Paşa'ya, şehirlerine gelen her önemli kişinin medrese hocalarının elini öptüğünü ve kendilerinin de hocalara saygı göstermek zorunda kaldıklarını söyledi. Paşa ise medrese hocaları hakkında gerçeği dile getirdiği için kasaba halkının kendisine teşekkür ettiğini ifade etti.⁷⁵

Son olarak Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası ve meclisin yenilenmesi meselelerini değerlendirdi.⁷⁶ Görüşmenin sonlarına doğru Ahmed Emin Bey'in "*Halide Hanımefendi'yi mebus olarak görebilecek miyiz?*" diye sorması üzerine Mustafa Kemal Paşa, kanunda bununla ilgili bir netlik olmadığını ama yapılacak düzenlemelerle kadınlara bir seçim hakkının verilebileceğini ifade etti.⁷⁷

Mustafa Kemal'in, İzmit'te basın mensuplarıyla yaptığı bu toplantı hem devrin önemli gazetecilerinin nezdinde gerçekleştirildiği hem de güncel meselelerle ilgili son

73 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 126-136.

74 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 140.

75 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 144.

76 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 158-168.

77 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 168-170.

derece önemli mesajlar verildiği için matbuatta geniş bir yer buldu.⁷⁸ Ayrıca İzmit'teki bu basın toplantısı yakın bir gelecekte Türkiye'nin dönüşeceği siyasi sistem hakkında son derece önemli bilgiler ve ipuçları içermesi bakımından pek çok araştırmaya da konu olmuştur.⁷⁹

Bu toplantıdan bir gün sonra, 17 Ocak 1923'te, Mustafa Kemal Paşa İzmit'te çeşitli heyetleri kabul etti ve Yarımca köyüne bir ziyarette bulundu. Ayrıca annesinin vefatı üzerine kendisine telgrafla baş sağlığı dileyen Halife Abdülmecid Efendi'ye cevap verdi.⁸⁰ Ertesi gün İzmit sinema binasında halka yönelik verdiği konferansta da Mustafa Kemal Paşa gazetecilerle konuştuğuna benzer konular üzerinde durdu ve ayrıntılı değerlendirmeler yaptı. Yine tarih bilgisini kullanarak uluslararası diplomasi çerçevesinde Türkiye'nin tutumunu değerlendirdikten sonra hilafet, yeni Türkiye'nin yönetim şekli, Halk Fırkası gibi meseleler hakkında detaylı bilgiler verdi.⁸¹

78 Toplantının basına yansımaları için bkz. "Gazi Paşa'nın Matbuat Heyetine Beyanati", *Tanin*, nr. 98, 19 Kânunusani 1923, s. 1; "Başkumandanımızın İstanbul Matbuatına Beyanati", *Vakit*, nr. 1834, 19 Kânunusani 1923, s. 3; "Son Dakika, Mustafa Kemal Paşa'nın Mühim Beyanati", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 580-3608, 19 Kânunusani 1923, s. 3; "Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmit'te", *İkdam*, nr. 9283, 19 Kânunusani 1923, s. 1; "Gazi Başkumandanımızın Huzurunda", *Tanin*, nr. 99, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Erkân-ı Matbuat ile Hasbihali", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 581-3609, 20 Kânunusani 1923, s. 3; "Gazi Başkumandanımızın İzmit'te muharririmize Son Beyanatlari", *Vakit*, nr. 1835, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmit'te", *Vakit*, nr. 1835, 20 Kânunusani 1923, s. 3; "Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te Muharririmize Beyanati", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 1; "Mustafa Kemal Paşa Halk Arasında", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 2; Yakup Kadri, "İzmit'te Üç Gün", *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 3.

79 Örnek olarak bkz. İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923*, Burcak, 1969; Alev Coşkun, Işık Kansu, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı 100. Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2022; Osman Akandere, "Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı (16/17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar", *Selçuk İletişim*, C. 2, S. 1, 2001, s. 124-136.

80 "Taziye-i Hilâfetpenâhi", *Tanin*, nr. 96, 17 Kânunusani 1923, s. 1. Mustafa Kemal'in, Abdülmecid Efendi'ye 17 Ocak'ta gönderdiği cevabı şöyledir: "Validemin vefatının kalb-i hilâfet-penâhilerinde uyandırdığı teessürat-ı mahsusanın bir makes-i hakikisi olan taziye-nâmeleri bendenizce azim teselliye mucip oldu. Şu suretle izhar buyurulan âsâr-ı şefkate hassaten arz-ı teşekkür ve aziz millet ve memleketimizin mazhar-ı refah ve saadet olması ve zât-ı hilâfet-penâhilerinin dahi sıhhat ve afiyette daim olmaları temenniyatı ref-i bârgâh-i ehadiyet eylerim efendim. Gazi Mustafa Kemal" Aynı gün Mustafa Kemal Paşa kendisine başsağlığı dileyen herkes için Anadolu Ajansı vasıtasıyla şöyle bir mesaj daha yayımlamıştı: "Validemin vefatından dolayı birçok zevât ve heyet-i muhtermeden hergün taziye-nâmeler almaktayım. Dostlarımın tesiratıma iştirakini görmek benim için mucib-i teselli oluyor. Orduları teftiş için mütemediyen seyahatte bulunmaktığım ayrı ayrı cevap yazmaya mâni olduğundan dolayı ajans vasıtasıyla iblağna mecbur olduğum teşekkürat-ı mahsusanın lütfen kabulünü rica ederim. Gazi Mustafa Kemal." "Paşa Hazretlerinin Teşekkürleri", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 717, 19 Kânunusani 1923, s. 1; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar...*, s. 223.

81 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit...*, s. 176-241.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te karşılaşması, İstanbul'dan gelen sinemacı Kemal Bey'in⁸² makineleri tarafından video olarak da kayıt altına alınmıştı.⁸³ İzmit istasyonunda Mustafa Kemal ile Halide Edip'in konuşmaları sırasında çekilen görüntü ve fotoğraflardan hareketle Amerikalı ressam Gordon Stevenson'un çizdiği Mustafa Kemal Paşa'nın gravürü, Amerika Birleşik Devletleri'nde o günlerde yayın hayatına yeni başlayan *Time* dergisinin, 4 Mart 1923 tarihli 4. nüshasının kapağında “*Türk nerede kendisinin efendisidir!*” açıklamasıyla yayımlanmıştı.

Derginin içerisinde yer alan makalede ise Mustafa Kemal Paşa'nın bu soruya karşılık olarak her zamanki “*Cehennemde*” cevabını değiştirdiği ve “*Türkiye’de!*” yanıtını koyarak bu sözü çürüttüğü ifade edilmekteydi. Zira makale yazarına göre Mustafa Kemal Paşa, ülkeyi yabancı otoritelere boyun eğmekten kurtarmış ve bağımsızlığa kavuşturmuştu. Ayrıca Arnold J. Toynbee'nin “*Hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa, çağdaş tarihin en büyük şahsiyetlerinden biridir.*” sözünün alıntılandığı makalede, İzmit ve Batı Anadolu seyahatinden bahsedilmemektedir.⁸⁴

7. Mustafa Kemal Paşa İzmir Yollarında

Mustafa Kemal Paşa, İzmit'teki programını tamamlayınca Bursa'ya gitmek üzere Bilecik istikametine doğru hareket etti. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi imtiyaz sahibi Recep Zühtü Bey, 22 Ocak'ta yayımlanabilen gecikmiş mektubunda İzmit'ten dönerken Arifiye istasyonunda heyete Halid Paşa'nın [Karsıalan] dahil olduğunu kaydetmekteydi.⁸⁵

19 Ocak'ta Bilecik'e varan heyet, vakit kaybetmeden Bursa'ya doğru hareket etti ve 20 Ocak, öğleden sonra saat 03:30'da Bursa'ya vardı. Yolların bozukluğundan dolayı heyetle beraber hareket etmeyen Mustafa Kemal Paşa, heyetten ayrılarak bir araba ile diğerlerinden daha önce Bursa'ya ulaştı. Seyahat boyunca Eskişehir, Bilecik ve İzmit'te Paşa'nın karşılaştığı manzara Bursa'da da aynıydı. Bursalılar “*büyük halaskârlarını*” heyecanlı tezahüratlar ile karşılıyor ve binlerce halk sokakları dolduruyordu. Mustafa

82 Asıl mesleği lokantacılık olan fakat beyazperdeye tutkunluğu sebebiyle Türk sinema tarihinde özel bir yer edinen Ali Efendi'nin [Öztuna] yeğeni Kemal Bey [Seden] 1922 yılında Türkiye'nin ilk özel sinema şirketi Kemal Film'i kardeşi Şakir ile kurdu. Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Sineması [1895-1939]*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 40-44. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmit'te görüntülerini kaydeden de Kemal Film şirketinden Cezmi Ar ve Şakir Seden'dir. Enis Dinç, *Atatürk on Screen, Documentary Film and Making of a Leader*, I.B. Tauris, London, 2020, s. 55.

83 “Gazi Paşa Hazretleri İzmit'te”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 715, 17 Kânunusani 1923, s. 1.

84 *Time, The Weekly News-Magazine*, 24 Mart 1923, <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,726976,00.html> (Erişim Tarihi: 18 Mart 2024).

85 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr.719, 22 Kânunusani 1923, s. 1.

Kemal'i şehrin girişinde Bursa valisi Hacı Adil Bey [Arda], Müdaafa-yı Hukuk Heyeti azaları, askerî ve mülki memurlar, eşraf ve tüccar ile diğer heyetler karşıladı. O gün havanın soğuk olmasına ve kar yağmasına rağmen binlerce halk Mustafa Kemal Paşa'yı görmek için sokaklara akın etmişti. Halk arasında tezahüratla ilerleyen Mustafa Kemal, nihayet belediye dairesine geldi. Burada icra edilen bir resmî kabulden sonra hem ika-meti için tahsis edilen hem de kendisine hediye olunan Çekirge'deki köşküne geçti.⁸⁶

Bugün Bursa Atatürk Müzesi olarak kullanılan bu köşte, Mustafa Kemal Paşa bazı kişileri kabul ettikten sonra o gün istirahat çekildi. Ertesi gün Paşa'nın yoğun bir programı vardı. Halk ile temasta bulunacak ve hasbihâl edecek ayrıca Darülmuallimin Mektebi muallimleri tarafından organize edilen çay ziyafetine katılacaktı.⁸⁷

22 Ocak 1923 Salı günü öğleden sonra saat ikide, Mustafa Kemal Paşa'nın Bursalılarla Şark sinemasında⁸⁸ başlayan hasbihâli yaklaşık yedi saat sürdü ve bu süre zarfında kendisine yöneltilen sorulara cevaplar verdi. *İkdam* gazetesi bu hasbihâl ile ilgili özel muhabirinden edindiği bilgileri şöyle aktarıyordu: “*Bugün Mustafa Kemal Paşa hazretleri Bursa'nın sinema binasında her sınıfa mensup halkın bin türlü mesele-i siyasiye, dahiliye ve hariciyeye ait suallerine cevaplar vererek tamam yedi saat musahabede bulunmuştur. Gece saat onda Türk Ocağı'nda şeref-i alilerine keşide edilen ziyafette hazır bulunmuşlardır. Yarın muallimler derneği tarafından çaya davet edilmişlerdir.*”⁸⁹

Her ne kadar gazeteci bin türlü siyasi, dahili ve harici meseleler dese de konular büyük oranda Eskişehir ve İzmit'te gündeme getirilen meselelerle aynıydı. Mustafa Kemal Paşa günlerdir gazetelerde beyanatları yayımlandığından dolayı kamuoyu nezdinde vereceği mesajlar kabataslak bilinmekteydi.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa konuşmayla ilgili, “Büyük Gazi'nin Bursalılarla Hasbihali” başlığını attıktan sonra “*Yedi saat süren bu hasbihalde ahalinin yirmi sualine pek şayan-i dikkat ve mühim cevaplar vermişlerdir.*” demektedir.⁹⁰ Mustafa Kemal, konuşmasında Bursa'nın işgal edildiği günlerde mecliste cereyan eden müzakerelerden bahsederken kendisinin “*Bursa ana vatanın kıymettar bir*

86 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, s. 1.

87 Recep Zühtü, “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, s. 1.

88 Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ilk kez Bursa'da halk karşısına çıkmış ve yine Şark sineması salonunda çoğu İstanbul'dan öğrencileriyle birlikte gelen öğretmenlere hitap etmişti. Bkz. Andrew Mango, *Atatürk...*, s. 429.

89 “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri”, *İkdam*, nr. 9287, 23 Kânunusani 1923, s. 1.

90 “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1.

cüzüdüdür. İnfikakı muvakkattir. Behemehal istirdat olunacaktır.” diye meclis kürsüsünden haykırdığını aktardı. Daha sonra Bursa'nın dünyaca meşhur olan kaplıcalarından ve ipekçilik, halıcılık, arabacılık gibi sanatlarından bahsetti. Arkasından konuşmasını hasbihâl şeklinde yapacağını söyleyerek dinleyicilerden kendisine tereddüde düştikleri ne varsa veya ne öğrenmek istiyorlarsa sormalarını istedi. Bunun üzerine kendisine sorulan yirmiyi aşkın soruya sırasıyla cevap vermeye başladı.⁹¹

Mustafa Kemal Paşa'ya yöneltilen ilk soru “*abidat*” ilgiliydi. Paşa soruyu “*Abidattan bahseden arkadaşımızın maksadı heykel olsa gerektir.*” diyerek açıkladı. Ona göre Hazret-i Peygamber zamanından bu yana yaklaşık bin üç yüz seneden fazla zaman geçmişti ve bu süre zarfında İslam esasları artık kalıcı hâle gelmişti. Şu hâlde insanların heykellere tapınacağına inanmak safdillik olurdu. Türk milletinin de heykelcilik sanatında ilerlemesi gerekmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Mısır'ı örnek göstererek onların hem Müslüman hem de iyi heykellere sahip olduklarını anımsatarak bu konuyla ilgili sözlerine şöyle son verdi: “*İnsanlar mütekâmil olmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icap ettirdiği şeyleri yapmaz, itiraf etmeli ki o milletin tarik-i terakkide yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, evsaf-i hakikiyesiyle mütemeddin ve müterakki olmaya layıktır ve olacaktır.*”⁹²

Daha sonra yabancı semayenin ülkeye girmesinin faydaları ve sakıncalarına değinecek ziraatin gelişmesi için tohum ve alet tedarik edilmesi gerektiği ve bu amaçla hükûmetin iki buçuk milyon ayırdığından bahsederek azalan insan nüfusunun makine gücüyle doldurulabileceğinden söz etti. Akabinde kısaca Lozan Konferansı'nda gündeme getirilen konular hakkında güncel bilgiler aktardı. Türkiye Hükûmeti'nin komşularla ilişkisini özetledikten sonra Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti ile Türkiye Hükûmeti'ni karşılaştırdı. Paşa'ya göre Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet şekillerinden hiçbirine benzemediğini, bunların fevkinde olduğunu hatta kabul ettiği Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile toplumun her kesimini kapsayabildiğini söyledi.⁹³ Uzun süren konuşmasını Mustafa Kemal Paşa şu şekilde sonlandırdı:⁹⁴

91 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 31-33; “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, Hakimiyet-i Milliye, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1.*

92 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 33-34.*

93 “Büyük Gazi'nin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 722, 25 Kânunusani 1923, s. 1-2; *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 40.*

94 *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir..., s. 41-42.*

“Milletimizi şimdiye kadar söylediğim sözlerle ve harekâtımla aldatmamış olmakla müftekirim. ‘Yapacağım, yapacağız, yapabiliriz’ dediğim zaman onların fiľhakika yapılabileceğine kail va kani idim. Nitekim Sakarya muharebesi başlamadan evvel ‘Düşmanı memleketimiz içinde boğacağız’ demiştim. Buna bazı mühim telakki edilen yerlerden müracaatlar vaki olarak milleti beyhude yere kırdırmayınız demişler ve Romenlerden, Bulgarlardan, Yunanlardan bahsederek halasımızı atıye talik etmenin muvafık olacağını söylemişlerdir. Fakat milletin kabiliyeti, azmi, imanını nazar-ı dikkate alarak onlara ‘Hayır, yapacağız!’ demiştim. Şimdi de milleti refaha, terakkiye; memleketi ümrana sevk etmek için mevcut kabiliyetimizi nazar-ı dikkate alarak ‘Bunu da yapacağız’ diyorum.”

Mustafa Kemal Paşa'nın Şark Sineması'ndaki bu uzun konuşması dönemin matbuatından geniş yankı bulmuştu.⁹⁵ Ayrıca *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Anadolu Ajansı tarafından derlenen konuşma metinlerini aynen yayımlamıştı.⁹⁶

24 Ocak'ta Bursa'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın bir sonraki durağı İnegöl olmuştu.⁹⁷ İnegöl'de bir müddet dinlenen Mustafa Kemal Paşa burada da halkın büyük bir teveccühünü gördü. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi İnegöl'de yaşananları şöyle aktarmaktaydı: “İnegöl'de halkın tezahürat-ı fevkaladesiyle istikbal edilen Paşa hazretleri hükümet dairesinde kısa bir müddet istirahat buyurmuşlar ve önünde mektepli kızlar tarafından okunan manzumeleri dinlemişlerdir. Bade yine harareti alkışlar ve Paşa avazları arasında yollarına devam ile saat dörtte Karaköy'e muvasalat eylemişlerdir.”⁹⁸

Gazetenin bu haberinden İnegöl'de de tıpkı Osmaneli'nde olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa'ya mektep çocuklarının manzume okudukları anlaşılmaktaydı. Tek bir farkla ki bu sefer manzume okuyan kız çocuklarıydı.

Zübeyde Hanım'ın vefatı sırasında İzmir'de bulunan ve gerekli işlemleri tamamladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yetişerek seyahate eşlik eden Salih Bey [Bozok], İnegöl'de Paşa'nın yanında bulunmaktaydı. Günlüğünde 21 Ocak 1923 tarihi atılarak kaydedilen *Yıldırım Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine bir Hatıra-i Naçiz* başlıklı bir şiir, “İnegöl Kazası İnas Başmuallimesi Mediha Hanım” şeklinde imzalanmıştı. Fakat şiirin yazı karakteri defterin diğer sayfalarından yer alan Salih Bey'in el yazısına benzemiyordu. Hatta kurşun kalemle günlüğünü yazan Salih Bey'e karşılık şiir

95 “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Bursa'da”, *İkdam*, nr. 9288, 24 Kânunusani 1923, s. 1; “Gazi Başkumandanımızın Bursa'daki Musahabeleri”, *Tanin*, nr. 104, 24 Kânunusani 1923, s. 2; “Başkumandanın Bursalılarla Hasbihali”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3614-686, 25 Kânunuevvel 1923, s. 3. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Gökçe Süzgün, *Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 20-23.

96 “Büyük Gazinin Bursalılarla Hasbihali”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 712, 25 Kânunusani 1923, s. 1-2.

97 “Gazi Paşa Seyahatine Devam Ediyor”, *Tanin*, nr. 105, 26 Kânunusani 1923, s. 1.

98 “Paşa Hazretlerinin Seyahati”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 723, 26 Kânunusani 1923, s. 1.

dolmakalemlerle yazılmıştı. Salih Bey'in defterinde yer alan bu şiir, açıkça belirtilmiş olmasa da, Mustafa Kemal Paşa'ya İnegöl'de kız çocuklarının okuduğu şiir ya da şiirlerden biri olmalıdır. Muhtemelen şiiri çok beğenen Salih Bey, çocukların muallimesi Mediha Hanım'a defterini uzatmış ve yazmasını rica etmişti. Bu kısa şiir aynen şöyledir: ⁹⁹

*“Yüce Gazi muhterem Kemal Paşa'mız
Bu büyük ismi kalbimizde ilelebet yaşatırız
Türklük'e yeni bir hayat ve şeref veren zatınız
Türklük'ü dirilten o azimkâr cihatınız
Teşrifinizle bugün felaket-dide kasabamız
Sevinçli bir bayram yapıyor buna inanınız.*

*Ey dahi-i azim, ey onu büyüten annemiz
Senin fazilet, şefkat dolu koynundan
Yetişen o güzide-i fitrat-ı kemal'in
Bugün ufûl-i ebedinle nasılsa nalan
Evlad-ı vatan da aynı öyle giryan
Mümkün olsa türbeni tavaf eylerdim her an.”*

İlk bölümünde Türklüğün, ikinci bölümünde ise annesinin ön plana çıkartıldığı bu şiir Osmaneli istasyonunda Mustafa Kemal'e okunan manzumeyi anımsatmaktadır. Her ne kadar Osmaneli'nde okunan şiir kayıtlara geçmese de içeriğinin buna benzeyebileceği kabul edilebilir. Ayrıca Salih Bozok'un defterinde bu şiirin kayıtlı olması dönemin ruhunu yansıtmaya bakımından son derece önemlidir. Şiirde, Millî Mücadele'nin şiarını oluşturan Türklük'e¹⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir hayat ve şeref verdiği vurgulanıyor ve annesinin vefatının vatan evlatları üzerinde büyük bir üzüntüye sebep olduğu ifade ediliyordu. Burada Mustafa Kemal Paşa'nın annesine hitaben mısralar bulunması annesinin ölümünden kaynaklı olarak Mustafa Kemal'e bir teselli verildiğini göstermektedir. Şiirde Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'i yetiştiren bir anne olarak yüceltilmiş ve “türbeni ziyaret” gibi bir söylemle adeta kutsal bir kişi olarak tasvir edilmekteydi.

99 Antik Teşvikiye Müzayede, 30 Ocak 2024 tarihli müzayede kataloğu.

100 Türklüğün, Millî Mücadele'nin şiarını oluşturduğuna dair bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, C. II, Cambridge University Press, 1994, s. 375.

Alaşehir ve Salihli'den geçerek¹⁰¹ 25 Ocak günü İzmir'e ulaşan Mustafa Kemal Paşa'yı, İzmir Valisi Abdulhalık Bey [Renda], İzzettin Paşa [Çalışlar], Fahrettin Paşa başta olmak üzere kalabalık bir resmî ve sivil halk topluluğu karşıladı. Mustafa Kemal ise İzmir'e varınca öncelikle Karşıyaka'ya gidip annesinin mezarını ziyaret etti.¹⁰² Validesinin mezarı başında bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa "*Validem öldü, fakat validemi öldüren istibdat, zulüm de ebediyyen topraklara gömüldü. Bununla müteselliyim.*" ifadelerini kullandı.¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de bulunduğu sırada halka ve muallimlere konferanslar vermiş ve daha önce ziyaret ettiği Eskişehir, İzmit ve Bursa'dakine benzer konular üzerinde konuşmalar yapmıştı. İzmir'de bulunduğu süre zarfında Mustafa Kemal, 29 Ocak 1923'te Latife Hanım ile evlenmiş ve 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ne katılmıştı. Mustafa Kemal'in İzmir temasları Batı Anadolu seyahatinin devamını oluşturmaktadır. Ancak bu konular ve İzmir'de yaşanan diğer gelişmeler hem literatürde etraflı bir şekilde yer aldığı¹⁰⁴ hem de doğrudan seyahatin kendisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın sınırlarını aştığı için burada değerlendirilmeyecektir.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatine ve seyahat esnasında yaşanan gelişmelere yoğunlaşan bu araştırmada, seyahat adım adım takip edilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in seyahat boyunca yaptığı konuşma ve verdiği nutukları değerlendirilmiştir. Bu seyahatte Mustafa Kemal Paşa, önceden hazırladığı açıkça anlaşılan konuşmalarına ilaveten kendisine yöneltilen sorulara uzun uzun cevaplar vermiş, altı-yedi saat süren konuşmalar yapmıştır. Yoğunlaştığı en önemli konular, o sırada devam etmekte olan Lozan Konferansı'nda masaya yatırılan meseleler ile kurmayı planladığı Halk Fırkası ve halifelik meselesi olmuştur. Bu konular çerçevesinde açıklamalarda bulunan Mustafa Kemal Paşa, zaman zaman tarih bilgisini kullanıyor ve geçmişteki hataların tekrarlanmayacağı teminatını veriyordu.

101 Mustafa Kemal Paşa'nın Alaşehir ve Salihli'de haka hitaben yaptığı kısa konuşmalar için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir...*, s. 42-55. Recep Zühtü Bey'in hatıraları için bkz. "Gazi Paşa İzmir Yolunda Alaşehir'de", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 713, 26 Kânunusani 1923, s. 4.

102 "Gazi Paşa, Güzel İzmir Başkumandanına Kavuştu", *Tanin*, nr. 107, 28 Kânunusani 1923, s. 2; "Gazi Başkumandanımızla İzmir Yollarında Yapılan Merasim-i Tazimiye", *Tanin*, nr. 108, 29 Kânunusani 1923, s. 3; "Mustafa Kemal Paşa İzmir'de", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 838-580, 29 Kânunusani 1923, s. 3.

103 "Bütün İzmir Yolu Üzerinde", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 724, 28 Kânunusani 1923, s. 1.

104 İzmir İktisat Kongresi için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1968 (İlk Baskı), s. 470. Latife Hanım ile evliliği hakkında bkz. Murat Bardakçı, "*Sizi Serbest Bırakmayı...*", s. 11-36.

Seyahate çıktıktan bir gün sonra annesinin vefat haberini almasına rağmen programını değiştirmeyen Mustafa Kemal Paşa, güzergâh boyunca uğradığı bütün istasyonlarda hem mülki ve idari amirlerce hem de kalabalık halk kitleleri tarafından törenlerle karşılanmıştır. Uğradığı istasyonlarda ve her fırsatta trenden inerek insanlarla konuşması ve hâl-hatır sorması dikkat çekicidir. Osmaneli istasyonuna geldiğinde benzer bir hazırlığın yapıldığını gören Mustafa Kemal Paşa, mutadı olduğu üzere trenden inerek halkı selamladı. Bu sırada karşısına ellerinden bayraklarıyla mektep talebeleri çıktı ve içlerinden birisi henüz vefat etmiş olan annesinin ağzından bir manzume okudu. Bu anı yansıtan fotoğraflar, aynı zamanda Batı Anadolu seyahatini simgeleyen önemli karelerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın halk tarafından karşılanması ve kendisine yönelik söylemler onun halk nezdinde Millî Mücadele'yi kazanmış muzaffer bir komutan imajını oluşturduğunu göstermektedir.

Bu seyahatin en dikkat çekici gelişmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın, İzmit'te devrin önde gelen gazetecileriyle buluşmasıdır. Paşa'nın, annesinin ölüm haberini almasına rağmen seyahat planını bozmamasının en önemli nedeni İzmit'te planlanan bu basın toplantısıydı. Burada gündeme getirilen meselelere Mustafa Kemal Paşa içtenlikle cevap vermiş ve halifelüğün Türkiye Millet Meclisi için vazgeçilmez olmadığını açıkça ifade etmiştir.

Daha seyahatin ilk duyulduğu günden itibaren orduları teftiş edeceğinin ilan edilmesine rağmen istasyonlarda ve şehir merkezlerinde görüştüğü askerî yetkililer dışarıda tutulursa böyle bir ziyaret kayıtlara yansımamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa, o sırada devam etmekte olan Lozan Konferansı'nın gündem maddelerinden Musul tartışmalarının yaşandığı Ocak 1923 tarihinde Türkiye'nin olası bir askerî harekâta hazır olduğu izlenimini vermek istiyordu. Böylece uluslararası kamuoyunda, Lozan'da Türkiye'nin taleplerinin karşılanmaması durumunda savaşa hazır oldukları intibaaını oluşturmak istiyordu.

Seyahat boyunca yaptığı konuşma ve nutuklarda da Mustafa Kemal Paşa'nın diplomatik bir üslupla siyaseti dengede tuttuğu anlaşılıyordu. Bunu yaparken sık sık tarihten örnekler vermesi ve konuları açıklarken erken dönemlere kadar uzanan karşılaştırmalar yapması dikkat çekicidir. Bu tutumundan hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahat için ciddi bir hazırlık yapmış olduğu düşünülebilir.

Ayrıca seyahat boyunca verdiği nutuklardan anlaşıldığına göre ileride gerçekleştirmeyi planladığı inkılapları üstünkörü de olsa bizzat kendisi halka açmak istiyordu. Yönetim şekli hakkında değerlendirmelerde bulunması, hilafet meselesini geniş bir şekilde ele alması, imar faaliyetlerinden bahsetmesi, eğitim ve kalkınma projelerini

paylaşması bu planın parçaları olarak görülebilir. Seyahat boyunca gözlemediği Anadolu'da savaşların getirdiği yıkım ve fakirlik de Mustafa Kemal Paşa'nın, Cumhuriyet'in ilanına mütaakiben hayata geçirdiği kalkınma projelerinin şekillenmesinde rol oynayacaktı.

Tartıştığı konular ve ele aldığı meseleler ise Türkiye'nin o tarihten itibaren uzun süre temel gündem maddeleri olacaktır. Sonuç olarak denilebilir ki, Mustafa Kemal Paşa Batı Anadolu seyahatiyle ileride yapacağı inkılaplar için bizzat kamuoyu yoklaması yapma fırsatını yakalamıştı. Bu yönüyle bakıldığında Mustafa Kemal'in Batı Anadolu seyahatini, Cumhuriyet'in ilanı ve sonrası inkılaplar yolunda atılmış bir adım olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar:

Akşam

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Milliyet

Time

Tanin

Tevhd-i Efkar

Vakit

Yeni Yol

2. Araştırma Eserler:

Arar, İsmail: *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, 16/17 Ocak 1923*, Burcak, 1969.

Atatürk, Mustafa Kemal: *Eskişehir- İzmit Konuşmaları 1923*, yay. haz. Sinan Onuş, Kopernik Kitap, İstanbul, 2009.

- Atatürk'ün Hayatı, Doğumundan Ölümüne Kadar*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1971.
- Bardakçı, Murat: “Sizi Serbest Bırakmayı Muvafık Bularak Tatlik Ettim”, *Mustafa Kemal Paşa ile Lâtime Hanım'ın Boşanmalarının Belgeli Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Başmuallim Talat Bey: *Osmaneli Tarihi*, İstanbul, 1926.
- Beyoğlu, Süleyman: *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türk Sineması [1895-1939]*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.
- Can, Bilmez Bülent: *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Coşkun, Alev-Kansu, Işık: *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı 100. Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, 2022.
- Diñç, Enis: *Atatürk on Screen, Documentary Film and Making of a Leader*, I.B. Tauris, London, 2020.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin: *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Eskişehir Basınında Atatürk, 1919-1989*, Eskişehir, 1968.
- Freeman, Charles: *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitapevi, Ankara, 2003.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339.
- Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk*, Ankara, 1927.
- Kara, Nilgün Nurhan: “Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım'ın Hastalığı ve Ölümü”, *Atatürk Dönemi Sağlık Kongresi 6-9 Kasım 2007-Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 903-928.
- Karabekir, Kâzım: *Günlükler*, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kılıç, Selami: “Batı Anadolu Gezisi Esnasında Mustafa Kemal Paşa'yı Karşılama Törenleri”, *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 3, 1989, s. 146-174.
- Kocagöz, Samim: *Kalpakkılar*, Ataç Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Kocatürk, Utkan: *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, t.y.
- Koçu, Reşad Ekrem: *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

- Kurnaz Şahin, Feyza: “Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 57, 2023, s. 133-160.
- Mango Andrew: *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev., Füsün Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004.
- Mustafa Kemal: *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Osmaneli*, Osmaneli Belediyesi, Bilecik, 2018.
- Ökçün, A. Gündüz: *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1968.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.
- Recep Zühtü: “Büyük Gazi Bursa Halkı İçinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 719, 22 Kânunusani 1923, s. 1.
- Recep Zühtü: “Eskişehir'den İzmit'e Doğru”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 721, 24 Kânunusani 1923, s. 1-2.
- Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, C. II, Cambridge University Press, 1994.
- Siirt Mebusu Mahmut: “Gazi ve İnkılap, Başlangıç”, *Milliyet*, nr. 1361, 26 Teşrinisani 1929.
- Soydan, Mahmud: *Gazi ve İnkılap*, yay.haz. Nejdet Bilgi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2023.
- Süzgün, Gökçe: *Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Toprak, Zafer: *Atatürk, Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Türk, Emine Bilgehan: “Milli Bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak”, *Gazi Türkiyat*, C. 22, Bahar 2018, s. 159-178.
- Yakup Kadri: “İzmit'te Üç Gün”, *İkdam*, nr. 9284, 20 Kânunusani 1923, s. 3.

Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Görülen Bolşevik Eğilimleri ve Kaynakları

Bolshevik Tendencies and Sources in the Turkish Press during the National Struggle Period

Mustafa ARIKAN*

*Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü, Rize, Türkiye

ORCID: M.A. 0000-0001-6333-1446

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mustafa Arıkan,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Rize, Türkiye
E-posta/E-mail:
mustafa.arikan@erdogan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.04.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.08.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
06.11.2024
Kabul/Accepted: 30.11.2024

Atıf/Citation: Arıkan, Mustafa. "Bolshevik
Tendencies and Sources in the Turkish Press
during the National Struggle Period." *Yakın
Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period
Turkish Studies* 46 (2024): 239-278.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1466049>

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan konjonktür, Bolşevik Rusya ile Türkiye arasında ortak düşmanlara karşı doğal bir ittifak zemini doğurmuştur. Türkiye’de Millî Mücadele’yi yürüten kadrolar, İtilâf Devletlerinin baskılarına karşı Bolşeviklerle temas kurmaya ve bir ittifak oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Türkiye’deki otorite boşluğunun etkisiyle ortaya çıkan farklı siyasal aktörlerin varlığı, Ankara-Moskova ilişkilerinin gelişimini geciktirmiştir. Bolşeviklerle ilişkiler konusunda Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından hemen sonra sahneye çıkan ana aktörler İttihatçılar, Mustafa Suphi ekibi ve Yeşil Ordular’dır. Bu çalışma, Millî Mücadele yıllarında Bolşeviklerle ilişkiler noktasında Ankara Hükümetinin resmî girişimleri dışında öne çıkan farklı aktörler hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın diğer bir hedefi ise Ankara Hükümeti dışında Bolşeviklerle temas eden bu aktörlerin, dönemin Türk basını üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu çerçevede Millî Mücadele döneminde Anadolu’nun farklı bölgelerinde yayınlanan *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrâde-i Milliye*, *İzmir’e Doğru*, *Açıksöz*, *Anadolu’da Yenigün*, *İstikbâl*, *Albayrak* ve *Öğüt* gazeteleri ile *Sebilürreşad* dergisinin Bolşevizm ve Bolşeviklerle ilişkiler konusundaki yayınları kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. Anadolu’da yayınlanan bu gazeteler dışında Millî Mücadele’ye muhalefetleriyle bilinen *Alemdar* ve *Peyâm-Sabah* gazetelerinin Bolşeviklere ilişkin yaklaşımlarına da kısaca temas edilmiştir. Gazetelerin haber ve yorumları üzerinde yapılan analizlerle, bu yayın organlarının Bolşeviklerle ilişkiler konusunda hangi aktörün etkisi altında ne gibi yayınlar yaptıkları, çalışma boyunca ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Bolşevizm, Bolşevikler, Millî Mücadele Basını, Dış Politika

ABSTRACT

The post-World War I conjuncture provided a conducive environment for an alliance between Bolshevik Russia and Türkiye, as both faced common adversaries. The nationalist cadres spearheading the National Struggle in Türkiye

sought to establish contact with the Bolsheviks to counter the pressure imposed by the Entente Powers and explored grounds for collaboration. However, the emergence of various political actors amid the vacuum of authority in Türkiye significantly delayed the establishment of Ankara-Moscow relations. The primary actors engaging with the Bolsheviks immediately after the signing of the Armistice of Mudros included the Unionists, Mustafa Suphi's team, and the Green Army. This study examines these distinct actors who played pivotal roles in relations with the Bolsheviks during the National Struggle period, operating independently of the official initiatives of the Ankara government. Additionally, it seeks to uncover the impact of these actors on the Turkish press of the era, particularly their influence on how Bolshevism and relations with the Bolsheviks were portrayed. To this end, the study comprehensively analyzes the publications of various newspapers and magazines from different regions of Anatolia during the National Struggle, including *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrade-i Milliye*, *İzmir'e Doğru*, *Açıksöz*, *Anadolu'da Yenigün*, *İstikbâl*, *Albayrak*, and *Öğüt*, as well as *Sebilürreşad*. I. In addition to these pro-National Struggle publications, the study examines the approaches of *Alemdar* and *Peyâm-ı Sabah* newspapers, known for their opposition to the National Struggle, toward the Bolsheviks.

Keywords: National Struggle, Bolshevism, Bolsheviks, Turkish Press, Foreign Policy

Extended Abstract

The post-World War I conjuncture created a natural basis for an alliance between Bolshevik Russia and Türkiye, as both faced common adversaries. The nationalist leaders of the Turkish National Struggle sought to establish contact with the Bolsheviks to counter the pressure imposed by the Entente Powers and pursued opportunities for an alliance. Similarly, the Bolsheviks, who initially faced attempts by the Entente States to crush them through civil war and subsequently through economic and political blockades, recognized the strategic need to cooperate with Turkish nationalists against a common enemy to secure their southern borders. Despite this shared fate, several factors hindered closer relations between the two sides. Foremost among these was the inability of either side to fully consolidate domestic political control in the early stages. In Russia, the Bolsheviks contended with both Tsarist supporters and the Mensheviks. In Türkiye, the Grand National Assembly, established to address the perceived incapacity of the Istanbul governments and the Ottoman dynasty under occupation, had to assert its authority across the country. This involved a challenging struggle against traditional power centers, occupying forces, and rebellion movements instigated by these external pressures. This power vacuum on both sides disrupted land connections between Türkiye and Russia, hindering direct contact between the parties due to ongoing occupations.

Another significant factor that delayed the development of Ankara-Moscow relations was the emergence of various political actors, particularly due to the vacuum of authority in Türkiye. In the context of relations with the Bolsheviks, the key actors who rose to

prominence immediately after the signing of the Armistice of Mudros included the Unionists, Mustafa Suphi's team, and the Green Army. Among these, the Unionists were the first to engage with the Bolsheviks. Two days after the signing of the Armistice, Enver, Cemal, and Talat Pashas fled Istanbul on a German submarine, eventually reaching Odessa and later Germany, where they initiated contact with the Bolsheviks. These interactions were facilitated by the Karakol Society, a covert organization established by Unionists in Istanbul. In early 1920, this society dispatched Baha Sait Bey to Baku to strengthen ties with the Bolsheviks. The second influential actor in relations with the Bolsheviks was Mustafa Suphi and his team. Having taken refuge in Russia as a political exile in 1914, Suphi wholeheartedly embraced Bolshevik principles and actively sought to disseminate Bolshevism in Anatolia during the post-war period. A third actor emerging in Bolshevik relations from May 1920 onward was the supporters of the Green Army. The Green Army Society, composed of individuals who interpreted Bolshevism through an Islamic lens, continued its activities until the end of 1920. The presence of these prominent actors in Bolshevik relations from the Armistice of Mondros to the end of 1920 fostered mutual distrust between Ankara and Moscow, negatively impacting the development of relations. Consequently, Mustafa Kemal Pasha and the Ankara government adopted a cautious approach, simultaneously seeking Bolshevik support and eliminating these uncontrolled actors.

This study seeks to examine the various actors who emerged as key figures in relations with the Bolsheviks during the National Struggle, operating independently of the official initiatives undertaken by the Ankara government. Additionally, it aims to uncover the impact of these actors, who engaged with the Bolsheviks outside Ankara's influence, on the Turkish press of the period. In this context, the study conducts a comprehensive analysis of the publications from several newspapers and magazines that addressed Bolshevism and relations with the Bolsheviks during the National Struggle. These include *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrâde-i Milliye*, *İzmir'e Doğru*, *Açıksöz*, *Anadolu'da Yenigün*, *İstikbâl*, *Albayrak*, and *Öğüt*, as well as *Sebilürreşad*, which were published in various regions of Anatolia. Furthermore, the perspectives of *Alemdar* and *Peyâm-ı Sabah*, both known for their opposition to the National Struggle, on Bolshevism and relations with the Bolsheviks are briefly explored. Through an analysis of news articles and commentaries in these publications, the study reveals the nature of the media's portrayal of relations with the Bolsheviks, highlighting how specific actors influenced these narratives.

Giriş

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Mütarekenin imzalanmasından sonra yapılacak barış antlaşmasının şartlarını hafifletebilmek amacıyla başta İngiltere olmak üzere galip devletlerle iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır.¹ Bu arada 1920 yılının başlarına kadar Wilson Prensipleri ve Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün ve egemenlik haklarının korunması için bir dayanak olarak kullanılmak istenmiştir. Hatta öyle ki 1919 yazında Türk kamuoyunda Amerikan mandasının kurulmasına yönelik güçlü bir eğilim oluşmuştur.² Ancak 1920 yılının ilk aylarında Amerika, Monroe Doktrini çerçevesinde Avrupa siyasetinden çekilme kararı almıştır. Böylece İngiltere'nin Türkiye aleyhtarı siyasetine karşı dış politikada Amerika'nın bir denge unsuru olarak kullanılma gayreti sonuçsuz kalmıştır.³

Mütareke döneminde İtilâf Devletlerinin sert politikalarına ve işgallerine karşı Amerika'dan beklenen desteğin sağlanamaması, özellikle İstanbul'un resmen işgalinden sonra yeni arayışlara sebep olmuştur. Bu noktada işgallere karşı oluşan yerel direniş örgütlerini tek çatı altında toplamayı başaran ve İstanbul'un resmen işgalinden sonra Büyük Millet Meclisi'ni Ankara'da açan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, dış politikada bir denge unsuru olarak Bolşeviklerle ilişki kurmaya çalışacaklardır.⁴ Ancak savaş sonrası dönemde hem Türkiye'nin ve Rusya'nın içinde buldukları durum hem de İtilâf Devletlerinin sert politikaları, Ankara-Moskova ilişkilerinin gelişimini zorlaştırmaktadır.

Bolşeviklerle ilişkilerin kurulmasını geciktiren ilk ve en önemli unsur, savaş sonrası dönemde Rusya'nın içinde bulunduğu kaotik durumdur. Rusya, Birinci Dünya Savaşı'na İtilâf Devletlerinin müttefiki olarak başlamış, ancak 1917 yılında yaşanan devrimlerin etkisiyle savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. Savaşın hemen sonrasında Bolşevizm'i bir tehdit olarak gören İtilâf Devletleri, Bolşevikleri iktidardan düşürecek hamleler yapmışlar, Almanlar tarafından işgal edilmiş ve Bolşeviklerin tehditlerine maruz kalmış

1 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 64-65; Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılâp Kitabevi, Ankara, 2006, s. 97; Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri Feryadım II*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25.

2 Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası*, İleri Basımevi, Giresun, 1972, s. 27, 34-35; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1 1888-1922*, Pera Yayınları, İstanbul, 1997, s. 392.

3 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 113-114.

4 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 114; Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2006, s. 92. Kürkçüoğlu'na göre Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti, Bolşevikler dışında İslâm dünyasının da desteğini almaya ve İtilâf Devletlerinin aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmaya çalışmıştır. Bkz: Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri...*, s. 87, 119.

olan Güney Rusya’da Ukrayna’nın bağımsızlığını tanımayı ve kuvvetli ordular kullanarak asayişin sağlamayı hedeflemişlerdir. Mondros Mütarekesi’nden sonra İtilâf Devletlerinin Rusya’ya karşı Türk Boğazlarını kullanarak Karadeniz üzerinden kapsamlı bir harekât yapacağına dair ciddi bir beklenti oluşmuştur. Bu kapsamda Fransızlar Odesa’ya asker çıkarmışlardır, ancak İtilâf Devletlerinin bölgedeki kontrolleri oldukça sınırlı kalmıştır.⁵

Harekât haberlerine rağmen savaş karşıtı kamuoylarının baskısı altındaki İtilâf Devletleri Bolşeviklere karşı doğrudan bir savaşa girmekten kaçınmışlar,⁶ bunun yerine Çarlık taraftarlarını desteklemişlerdir. Böylece Çarlık Rusya’yı ayağa kaldırmak isteyen Amiral Kolçak Sibiryâ’da, General Denikin ve Wrangel Güney Rusya’da Bolşeviklere karşı iç savaş başlatmış ve İtilâf Devletleri tarafından desteklenmişlerdir.⁷ Ancak 1920 Ocak ayında Çarlık taraftarı güçler, Bolşevikler tarafından tam bir yenilgiye uğratılmışlardır.⁸

Bu durum karşısında İtilâf Devletleri tarafından Bolşevik Rusya’yı çevreleyen küçük hükümetlerin bağımsızlıklarının tanınmasına yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır. İtilâf Devletlerinin bu eğilimine paralel olarak Azerbaycan, Gürcistan, Estonya, Beyaz Rusya, Kuzey Kafkasya ve Ukrayna cumhuriyetlerine ait heyetlerin ortak imzasıyla Paris Barış Konferansı’na bir önerge verildiğine ve adı geçen devletlerin, Rusya hakkında ne karar alınırsa alınsın kendi bağımsızlıklarının tanınmasını istediklerine dair haberler gazetelere yansımıştır.⁹ 1920’nin ilk günlerindeyse, Paris Barış Konferansı Yüksek Meclisi, Kafkasya’daki Bolşevik etkinliğini kırmak adına Lloyd George ve Clemenceau’nun desteklediği bir politika çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan

5 Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 81; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 585. İtilâf Devletlerinin Güney Rusya’da Bolşevik aleyhtarı politikalarıyla ilgili olarak dönemin Türk basınında çıkan bazı haberler için bkz: “Rusya’nın Tevhidi”, *Yeniğün*, 27 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 1; “İtilâf Hükümetleri ve Rusya”, *Yeniğün*, 7 Kânûn-ı Evvel 1334 (Aralık 1918), s. 1; “Mütareke Şerâiti Sırf Askerî Bir Mâhiyeti Hâizdir”, *Vakit*, 2 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 1; “İtilâf Donanması Bugün Geliyor”, *Vakit*, 13 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 2; “General Despere Bugün Şehrimize Geldi”, *Akşam*, 23 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 1; “Rus Limanlarını Abluka Edecekler”, *Yeniğün*, 15 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 2; “Rusya’da İtilâf Harekâtı”, *Vakit*, 23 Teşrin-i Sâni 1334 (Kasım 1918), s. 1.

6 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S. 12, Haziran 1955, Vesika No: 292.

7 Saime Yüceer, *Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016, s. 19; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 565.

8 “Kolçak Ordusu Tamamen Muzmahil Oldu”, *Vakit*, 13 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 4; “Rus Gönüllü Ordusunun İnhilâlî”, *Yeniğün*, 12 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; “Bolşevik Âlemi”, *Alemdar*, 28 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 4; “Rus-Bolşevik Âlemi”, *Alemdar*, 31 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 4; “Rus-Bolşevik Âlemi”, *Alemdar*, 7 Şubat 1336 (1920), s. 2.

9 “Şuûn-ı Hâriciye”, *İrade-i Milliye*, 19 Teşrin-i Evvel 1335 (Ekim 1919), s. 2.

devletlerinin bağımsızlıklarını tanıma kararı olarak bir “*Kafkas Seddi*” oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁰

Bu gelişmeler karşısında 1920 yılının ilk günlerinde Türk kamuoyunda iyimser bir hava oluşmuştur. Bilhassa Bolşeviklerin etkisiyle ortaya çıkan yeni dengeler, bu iyimser yaklaşımda önemli bir paya sahiptir. Bu bakımdan artık Bolşevizm, Türk topraklarındaki askerî işgalin kaldırılması ve bağımsız bir idarî yapının kurulması için siyasi ve askerî bir manevra alanı oluşturabilecek bir unsur olarak görülmüştür.¹¹ Buna rağmen iki taraf arasındaki ilişki 1921 yılına kadar bir anlaşma zeminine kavuşturulamamıştır. Zira bu dönemde Ankara-Moskova ilişkilerine paralel olarak -hatta henüz bu ilişki kurulmadan önce- Türk tarafını temsilen Bolşeviklerle iş birliği yapmaya çalışan farklı kişi ve gruplar söz konusudur. Bu farklı aktörlerin varlığı, Ankara-Moskova ilişkilerinin gelişimini geciktiren önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²

Bolşeviklerle ilişkiler konusunda Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından hemen sonra sahneye çıkan ana aktörler İttihatçılar, Mustafa Suphi ekibi ve Yeşil Ordular’dır. Bu çalışmada, Millî Mücadele yıllarında Bolşeviklerle ilişkiler noktasında Ankara Hükümetinin resmî girişimleri dışında öne çıkan bu farklı aktörler hakkında bilgi verilecektir. Bununla birlikte çalışmanın temel hedefi, Ankara Hükümeti dışında Bolşeviklerle temas eden bu aktörlerin, dönemin Türk basını üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu çerçevede Millî Mücadele’yi destekleyen *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrâde-i Milliye*, *İzmir’e Doğru*, *Açıksöz*, *Anadolu’da Yenigün*, *İstikbâl*, *Albayrak* ve *Öğüt* gazeteleri ile *Sebilürreşad* dergisi ve Millî Mücadele’ye muhalefetleriyle bilinen *Alemdar* ve *Peyâm-Sabah* gazeteleri kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.¹³ Millî Mücadele yıllarında yayınlanan ve çoğunluğu Ankara Hükümetini destekleyen bu yayın organlarında özellikle 1920

10 Margaret MacMillan, *Paris 1919*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 434; Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 495-496; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında...*, s. 88 Konuyla ilgili gazete haberleri için bkz: “Meclis-i Âli Kararı”, *Alemdar*, 18 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; “Azerbaycan ve Gürcistan İstikbâlinin Tasdiki”, *Vakit*, 19 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; “Azerbaycan İstiklâlinin Tasdiki”, *Yenigün*, 18 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1.

11 Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berke, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 187; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında...*, s. 82-83; Turhan Ada, “Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti’nin Sovyet Politikası (1920-1922)”, *Belleken*, C. 82, S. 295, 2018, s. 1085.

12 Nurettin Çakıcı, Hikmet Öksüz, “Bolşevik Ruslar’ın Millî Mücadele Hareketiyle Temas Kurma Girişimleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020, s. 732-733, 736.

13 Söz konusu yayın organları hakkında detaylı bilgi için bkz: İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014; Uygur Kocabaşoğlu-Aysun Akan, *Mütareke ve Millî Mücadele Basını Direniş ve Teslimiyetin Sözcüleri ve Mahşerin 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019; K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara, 1995; Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Yayın Yeri ve Yılı Yok; Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’da Yenigün*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

yılı boyunca Bolşevizm ve Bolşevikler hakkında pek çok haber ve yorum yayınlanmıştır. Bu haber ve yorumların ilk bakışta Ankara Hükümetinin politikalarıyla paralellik içinde olduğu görünse de Bolşevizm ve Bolşeviklerle ilişkiler konusunda gazetelerin farklı aktörlerin etkisi altında olduğu anlaşılmaktadır. Gazetelerin haber ve yorumları üzerinde yapılan analizlerle, bu yayın organlarının Bolşeviklerle ilişkiler konusunda hangi aktörün etkisi altında ne gibi yayınlar yaptıkları, çalışma boyunca ortaya konulacaktır.

1. Mütareke Döneminde Türk-Bolşevik İlişkilerinde Öne Çıkan Aktörler

Birinci Dünya Savaşı sonrasında hem Türkiye hem de Bolşevik Rusya birbirine benzer süreçlerden geçmekteydi. Rusya’da Bolşevikler iktidara gelmiş olmalarına rağmen kontrolü tam olarak ele alamamışlardı. Çarlık rejimini ihya etmek isteyen ve İtilâf Devletleri tarafından desteklenen Beyaz Ordu’ya karşı yürütülen iç savaş devam etmekteydi. Türkiye’de ise Mondros Mütarekesi’nin şartlarını en ağır şekilde uygulamak isteyen İtilâf Devletleri, ülkenin en kritik bölgelerini işgal etmişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin hukukunu tanımak istemeyen işgalciler, ayrılıkçı gayrimüslim unsurların toprak taleplerini destekleyen politikalar izliyordu. Bu şartlar altında iç ve dış unsurlara karşı verilecek mücadelede Bolşevik Rusya ile Türkiye arasında doğal bir ittifak potansiyeli bulunuyordu.¹⁴ Bu potansiyel, savaş sonrası dönemde farklı aktörler tarafından kullanılmak istenmiştir.

Türkiye’de Bolşeviklerle temas kurarak bir ittifak oluşturmaya çalışan aktörler arasında ilk sırada İttihatçılar gelmektedir. İttihat ve Terakkî’nin “*triumvira*”sı Enver, Cemal ve Talât Paşalar, Mondros Mütarekesi’nin imzasından iki gün sonra, bir Alman denizaltısıyla İstanbul’dan ayrılarak önce Odesa’ya, oradan Almanya’ya gitmişlerdir. Enver ve Talât Paşa’ya göre Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan konjonktür, Almanya, Rusya ve Osmanlı devletleri arasında doğal bir ittifak zemini oluşturmaktadır. Bu imkânı kullanmak isteyen İttihatçı liderler, Almanya’da Bolşeviklerle temasa geçmişler, III. Enternasyonal’in en önemli isimlerinden biri olan ve Almanya’da tutuklu bulunan Radek’le, 1919 Eylül’ünde hapisanede görüşmüşlerdir.¹⁵ Yapılan görüşmelerden sonra Almanlar nezdindeki nüfuzlarını kullanarak Radek’in hapisten çıkması için

14 Abdülhâh Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 47; Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 10.

15 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 562; Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012, s. 237-238; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2006, s. 79-81.

çaba harcamışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. 1920 yılında ise Radek'in davetiyle Enver ve Cemal Paşalar Rusya'ya geçmişler, burada Bolşeviklerle ilişkilerini geliştirerek faaliyetlerini arttırmaya çalışmışlardır.¹⁶

İttihatçı liderlerin Almanya'da Bolşeviklerle kurdukları bu ilişkiler, yurtiçinde gizli olarak faaliyet gösteren Karakol Cemiyeti tarafından sağlanmıştır. İttihatçıların İstanbul merkezli olarak kurduğu bu gizli cemiyet, 1920 başlarında Baha Sait Bey'i Bakü'ye göndermiş, Bolşeviklerle temas kurmuş ve hatta bir antlaşma imzalamayı da başarmışlardır.¹⁷ Bolşeviklerle ilişkiler konusunda oldukça mesafe alan İttihatçılar, aynı yılın bahar aylarında Bakü'de bir parti kurmuşlardır. Kurucuları arasında Halil Paşa, Doktor Fuat Sabit, Küçük Talât, Baha Sait ve Salih Zeki gibi isimlerin yer aldığı bu parti, Türkiye Komünist Partisi'dir. İttihatçılıklarıyla bilinen parti kurucularından bazılarının, Mustafa Kemal Paşa ile de temaslarının olduğu bilinmektedir.¹⁸

Savaş sonrası dönemde Bolşeviklerle ilişkiler konusunda ikinci etkili aktör Mustafa Suphi ve ekibidir. Esasen Mustafa Suphi'nin Bolşeviklerle ilişkisi çok daha eskiye dayanmaktadır. Suphi, 1914 yılında Rusya'ya siyasal mülteci olarak sığınmış, Bolşevizm prensiplerini samimi olarak benimsemiştir. Rusya'daki Türkler ve özellikle de savaş esirleri arasında etkinlik göstererek Bolşevik örgütlenmenin yayılmasını sağlamıştır. Mustafa Suphi, 1920 yılında Birinci Doğu Halkları Kurultayı vesilesiyle ekibiyle birlikte Bakü'ye gelmiş, burada İttihatçılar tarafından kurulmuş olan partinin kontrolünü eline almıştır. Bolşevik prensiplerini samimi biçimde benimsememiş olan İttihatçıları partiden tasfiye etmiştir. Türkiye Komünist Partisi'ni ele geçiren Mustafa Suphi ve ekibi, Birinci Doğu Halkları Kurultayı'ndan sonra Anadolu'da bir Bolşevik teşkilâtı kurmak için çalışmaya başlamıştır.¹⁹

16 E. H. Carr, Karl Radek, "Radek's Political Salon in Berlin 1919", *Soviet Studies*, Volume 3, 1952, s. 419; Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 205; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 569; Akal, *Millî Mücadelenin Başlangıcında...*, s. 82.

17 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 80; Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele Kahramanlarından: Bahâ Said Bey (Biga 1882-İstanbul 16 Ekim 1939)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, s. 219; Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet...*, s. 107, 109; Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma", *Atatürk Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 47.

18 Akal, *Millî Mücadelenin Başlangıcında*, s. 85; Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, C. II, İstanbul 1978, s. 487; Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın...*, s. 81.

19 Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 17; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978, s. 197 vd.; Uğur Üçüncü, *Trabzon'da İttihatçı Bir Sıma: Kâhya Yahya*, Serander Yayınları, Trabzon, 2015, s. 129. Mustafa Suphi'nin çalışmalarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın...*, s. 22 vd.; Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Belleten*, C. 35, S. 140, Ankara 1971, ss. 587-654.

Savaş sonrası dönemde Bolşeviklerle kurulan bu ilişkilerin arkasında farklı motivasyonlar bulunmaktadır. Mustafa Suphi ve ekibi, Bolşevizm'e içtenlikle bağlanmış görünmektedir. Amaçları, Bolşevik teşkilâtını Anadolu'ya yaymaktır. İttihatçıların Bolşevizm'e samimi olarak inandıklarını ve bu ideolojiyi benimsediklerini söylemekse mümkün değildir. Onların asıl amacı, Bolşeviklerle iyi ilişkiler kurarak İtilâf Devletlerine karşı Rusların desteğini almaktır. Bolşevikler, İttihatçıların gerçek anlamda Bolşevizm'i benimsemediklerini bilmektedirler. Buna rağmen Bolşevikler de özellikle Enver Paşa'nın İslâm dünyası üzerindeki nüfuz ve prestijini kullanmak istedikleri için İttihatçılara olumlu yaklaşmışlardır. Ayrıca Anadolu'daki millî hareketin muhtemel bir başarısızlığı hâlinde İttihatçı liderleri alternatif olarak kullanmayı düşünmüşlerdir.²⁰ Bolşevikler, Anadolu'da komünist ideolojinin yayılması ve teşkilatlanması içinse Mustafa Suphi ve arkadaşlarını devreye sokacaklardır.²¹

Bolşeviklerle ilişkiler konusunda 1920 yılının Mayıs ayından itibaren öne çıkmaya başlayan bir diğer aktör Yeşil Ordu taraftarlarıdır. Başlangıçta Yeşil Ordu, Kafkasya'da Bolşeviklerle ortak hareket eden Müslümanların kurduğu bir ordu olarak basında yer bulmuştur. Bu ordu, basına yansıyan başarılarıyla efsanevî ve ruhanî bir imaja bürünmüştür.²² Ortaya çıkan Yeşil Ordu imajı, Millî Mücadele liderleri tarafından halka güven vermek amacıyla kullanılmak istenmiştir.²³ Örneğin Trabzon'da yayınlanan *İstikbâl* gazetesi, 11 Temmuz 1920 tarihli nüshasında, Türkiye'nin refah ve mutluluğunu temin etmek için hareket eden "*halaskâr Yeşil Ordu*"nun, üç bin mevcutlu süvari birlikleriyle sınırı geçip Türk kuvvetlerine katıldığını haber vermiştir.²⁴ Bu haber, Yeşil Ordu'nun Ankara'ya doğru harekete geçtiği şeklinde Anadolu gazetelerinde de yer bulmuştur. Ancak gerçekte böyle bir ordunun varlığı bile söz konusu değildir. Ankara'ya gitmek üzere yola çıkanlar, Kâzım Karabekir tarafından Erzurum'da kurulan küçük bir müfrezeden ibarettir. Bu küçük müfrezenin kamuoyunda büyük bir etki oluşturabilmesi için kendisine yeşil bir bayrak verilmiştir.²⁵

20 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 163-164.

21 Bayur, "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", s. 602-603.

22 *İzmir'e Doğru* gazetesinin bu imaja katkı sunan bazı haberleri için bkz: "Taşkent Kongresi", *İzmir'e Doğru*, 1 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 4; "Bakü'de Sovyet Hükümeti", *İzmir'e Doğru*, 29 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Yeşil Ordu", *İzmir'e Doğru*, 18 Şubat 1336 (1920), s. 1; "Türkistan'da Yeşil Ordu", *İzmir'e Doğru*, 7 Mart 1336 (1920), s. 2; "Yeşil Ordunun Sancakları", *İzmir'e Doğru*, 7 Mart 1336 (1920), s. 2; "Yeşil Ordu", *İzmir'e Doğru*, 14 Nisan 1336 (1920), s. 2.

23 Mustafa Yılmaz, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 69.

24 "Yeşil Ordu Hududumuzda", *İstikbâl*, 11 Temmuz 1336 (1920), s. 1. Bu dönemde Trabzon'da yürütülen Bolşevik propagandası ve *İstikbâl* gazetesinin yayınları hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ali Akyıldız, *1920-1921 Yıllarında Trabzon'da Bolşevik Propaganda Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2013.

25 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz 2*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 724.

Yeşil Ordu Cemiyeti, kamuoyunda var olan bu imajı kullanarak Bolşevizm’i İslâmî prensipler çerçevesinde yorumlayan kişiler tarafından kurulmuştur. Cemiyetin içinde, Yunus Nadi gibi Mustafa Kemal Paşa’ya yakın isimler de bulunmaktadır. Mustafa Kemal, cemiyetin varlığından haberdar olmakla birlikte bunları yönlendirmediğini, ancak hedefleri için diğer kuruluşlar gibi bu cemiyeti de kullanmak istediğini belirtmektedir. Mustafa Suphi, bu cemiyetle ilişki kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Başlangıçta Millî Mücadele’yi savunmak için kurulan Cemiyet, zamanla Çerkes Ethem’in etkisi altına girmiş ve amacından sapmıştır.²⁶

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından 1920 yılının sonlarına kadar olan dönemde Bolşeviklerle ilişkiler konusunda öne çıkan bu aktörlerin varlığı, Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümetinin çok hassas politikalar izlemesine yol açmıştır. Başta *Alemdar* gazetesi olmak üzere Millî Mücadele’ye karşı olan çevreler, Anadolu hareketini İttihatçı bir örgütlenme olarak yaftalamışlar, İttihatçılık’ın da artık Bolşeviklikle aynı şey olduğunu öne sürmüşlerdir.²⁷ Bu iddialar karşısında Sivas Kongresi’nden itibaren Millî Hareket’in İttihatçılıkla ve Bolşeviklikle bir alakası olmadığı vurgulanmaya çalışılmıştır. Esasen başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele’nin lider kadroları, Bolşevizm’in Türk siyaset ve toplum yapısına uygun olmadığı kanaatinde idirler.²⁸ Bu sebeple Ruslar nezdinde Bolşevik prensiplerinin pek çok kabul edilebilir yönünün bulunduğunu, ancak Türkiye’nin toplumsal yapısının Bolşevizm’e müsait olmadığını sık sık dile getirilmişlerdir. Böylece Bolşevizm’le ortak noktaları öne çıkarmaya ve bir ittifak zemini oluşturmaya çalışmışlardır.²⁹

2. Mustafa Kemal Paşa’nın Bolşeviklerle İlk Temasları ve Ankara-Moskova İlişkilerinin Gelişimi

Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesinden sonra millî hareketin lider kadrosu arasında yapılan görüşmelerde, İtilâf Devletlerine karşı bir denge unsuru olarak

26 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk/Söylev*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 626 vd; Saime Yüceer, *Millî Mücadelede Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016, s. 198; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2010, s. 514-516. Yunus Nadi, Çerkes Ethem’in Bolşevizm’le ilgisini yazdığı satırlarda Yeşil Ordu Cemiyeti üzerindeki etkisinden bahsetmemektedir. Bkz: Yunus Nadi, *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, Sel Yayınları, Yayın Yeri Yok, 1955, s. 11-12.

27 Refi Cevat, “Bolşevik Avı”, *Alemdar*, 29 Eylül 1335 (1919), s. 1.

28 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S. 15, Mart 1956, Vesika No: 390, 398; Musa Qasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. XVI.

29 Bu söylemlerle ilgili bkz: Kocabaşoğlu ve Berke, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, s. 187 vd; Kenan Demirel, “Hatıratlar Bağlamında Millî Mücadele Lider Kadrosunun Bolşevikliğe Karşı Yaklaşımları” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, C. 3, S. 3, ss. 221-235.

görülen Bolşeviklerle temas kurulması kararı alınmıştır.³⁰ Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevik temsilcileriyle ilk kez Havza'da görüştüğüne dair iddialar söz konusudur.³¹ Ayrıca Bolşeviklerle ilişkiler konusunda Karakol Cemiyeti ve yurtdışında bulunan İttihatçı liderlerle görüş alışverişi yapıldığı da bilinmektedir.³² Esasen Bolşevikler iktidara geldikten sonra yayımladıkları deklarasyonlarla Batılı emperyalist devletlere karşı Türkiye, İran, Afganistan gibi ülkelerdeki bütün Müslümanlara, ezilen, sömürülen tüm ulus ve hükümetlere işbirliği çağrılarını yapmıştır. Dolayısıyla iş birliği konusunda ilk teklifin Bolşeviklerden geldiğini söylemek de mümkündür.³³

Bolşevizm'in, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarına yayılma riskinin ortaya çıkardığı korkunun Millî Mücadele'nin lider kadrosu tarafından kullanılmak istendiği çok açıktır. Mustafa Kemal Paşa'nın 5 Şubat 1920 tarihinde mevcut siyasî durumla ilgili görüşlerini ihtiva eden ve Kolordu Kumandanlıklarına gönderilen bir telgrafında bu durum ifade edilmiştir. Bolşevizm'in siyasî etkileri dışında askerî strateji bakımından da Bolşevikler önemli bir manevra alanı oluşturmaktadır. Şöyle ki Akdeniz, Ege ve Boğazlardan kuşatılmış durumda olan Türkiye'nin fiilî olarak güneyi (Irak ve Suriye) de İtilâf işgali altındadır. Bu şartlar altında Anadolu'nun çevresindeki bu işgal çemberinin tek açık noktası Kafkasya'dır ve Bolşeviklerle yapılacak iş birliği karşısında İtilâf Devletlerinin bu çemberi kapatmaları mümkün olamayacaktır.³⁴

Bolşeviklerle ilişkilerin geliştirilmek istenmesinin başkaca önemli sebepleri de bulunmaktadır. Öncelikle yurtdışında Türk milletinin ve bağımsızlık mücadelesinin gerçek temsilcisi gibi hareket eden İttihatçıların kontrol dışı davranışları engellenmek istenmektedir. Ayrıca komünist ideolojinin Anadolu'ya nüfuz etmesinin ve

30 Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965, s. 22; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 60-62; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında...*, s. 82-83.

31 Hüsamettin Ertürk, *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Sami Nafiz Tansu, Nokta Kitap, İstanbul, 2012, s. 284-287.

32 Hülya Baykal, "Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 14, Mart 1989, ss. 379-439; İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, C. XLIV, S. 174, Nisan 1980, ss. 301-345; Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğunu...*, s. 22.

33 Nurettin Çakıcı, Hikmet Öksüz, "Bolşevik Ruslar'ın Millî Mücadele Hareketiyle..." s. 724-725.

34 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S. 15, Mart 1956, Vesika No: 388, 396. 1920 yılının ilk günlerinde *İzmir'e Doğru* gazetesinde çıkan pek çok haber, Çarlık yanlısı güçlere karşı zaferler kazanan Bolşeviklerin, İtilâf Devletleri tarafından bir tehdit olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bkz: "Times'ın Başmakalesi", *İzmir'e Doğru*, 17 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Kızıl Kolçak Cephesinde", *İzmir'e Doğru*, 21 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Şimâlî İran Hududunda", *İzmir'e Doğru*, 21 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Hindistan'da Bolşeviklik", *İzmir'e Doğru*, 21 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Kolçak Ordusunun Bakıyyetü's-Suyufu", *İzmir'e Doğru*, 28 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Mösyö Churchill'in Nutku", *İzmir'e Doğru*, 28 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Yudenic Ordusu", *İzmir'e Doğru*, 29 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1.

teşkilatlanmasının da önüne geçilmeye çalışılmaktadır.³⁵ Bu hassas noktada Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden itibaren Bolşeviklere karşı son derece olumlu bir söylem kullanmaya gayret göstermiştir.³⁶ Ayrıca Bolşeviklerle ilişkileri geliştirmek ve Sovyet Hükümetinin Millî Mücadele hareketine yardım imkânlarını öğrenmek amacıyla Halil Paşa, Dr. Ömer Lütfi ve Dr. Fuat Sabit gibi isimleri Kafkasya'ya göndermiştir.³⁷

Yaşanan işgallerden sonra Anadolu'da hızla örgütlenen millî direniş hareketi için Bolşeviklerin desteğini almak ne kadar önemli ise, Bolşevikler için de bu hareketin başarıya ulaşması o nispette hayatî bir mesele olarak görülmüştür. Bolşevikler, Anadolu'da yürütülen mücadelenin başarısız olması durumunda, İtilâf Devletleriyle kendi aralarında herhangi bir tampon bölge kalmayacağını ve güney sınırlarının tehlikeye düşeceğini farkındadırlar.³⁸ Bu bakımdan dost bir Türkiye'nin İtilâf Devletleriyle Sovyet Rusya arasında tampon bir bölge işlevi göreceğini düşünmüşlerdir. Ayrıca Türkiye'yle kurulacak dostane ilişkilerin Sovyetlerin itibarını İslâm ülkeleri nezdinde arttıracığını da dikkate almışlardır.³⁹

Mehmet Perinçek'e göre Bolşevikler, Anadolu'daki millî hareketin başarısızlığa uğraması durumunda Halife-Sultan'ın İtilâf Devletlerinin güdümüne girmesi ve bir cihat ilânıyla Transkafkasya'da yeni problemlere yol açabileceği ihtimâlden de çekinmektedirler. Yunanlıların Anadolu'da elde edecekleri kazanımlar Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesine neden olabilecektir. Böyle bir durumda yine İtilâf Devletlerinin güdümünde hareket edecek olan bağımsız bir Kürdistan'ın ve Taşnak idaresinde bir Ermenistan'ın varlığı, Bolşevik Rusya'nın güney sınırlarının tamamen tehdit altına girmesi anlamına gelecektir.⁴⁰ İşte bu sebeple 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını sağlayan denge politikasının canlanması için yeni bir konjonktür ortaya çıkmıştır. Şu farkla ki daha önce Rus tehdidi karşısında Avrupalı büyük güçlerin desteği alınarak oluşturulan denge, bu kez Avrupalı devletlere karşı Bolşevik Rusya'nın desteği ile kurulacaktır.⁴¹

35 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 15.

36 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk/Söylev*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 1256.

37 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz I*, s. 80, 183; Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 292; Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz: Taylan Sorgun, Kemer Yayınları, İstanbul, 1997, s. 318; Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet...*, s. 106.

38 Qasım, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri...*, s. 4; Kürşat Kurtulgan, M. Mustafa Küçükşaatçı, *Atatürk Sonrası Türkiye-SSCB İlişkileri (1938-1971)*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2021, s. 8.

39 Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", *Belleten*, C. 41, S. 164, 1977, s. 663.

40 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 20-21.

41 Faruk Sönmezoglu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s. 107-115; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında...*, s. 2.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türk milliyetçileri ile Bolşevik Ruslar arasında ortaya çıkan bu kader birliğine rağmen taraflar arasındaki yakınlaşma hiç de kolay olmamıştır. Bu zorluğun en önemli sebeplerinden biri, her iki tarafın da İtilâf Devletlerince abluka altına alınarak sıkı bir biçimde kontrol edilmesidir. Bir kez daha ifade edilmelidir ki İtilâf Devletleri, önce çarlık taraftarı Kolçak, Denikin, Yudenic ve Wrangel gibi komutanları kullanarak Bolşevikleri iç savaşla iktidardan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu mücadelenin en önemli cepheleri Kafkasya ve Kırım'dır. Bolşevikler bu bölgelere ancak 1920 yılının başında hâkim olabilmişlerdir.⁴² İç savaşın Bolşevikler tarafından kazanılmasından sonra İtilâf Devletleri, taktik bir değişiklikle bu kez de Kafkasya'da kurulacak küçük hükümetlerin bağımsızlıklarını tanıyarak ablukayı sürdürmeye çalışacaklardır. Kurulacak Kafkas Seddi'yle Türkiye ile Rusya arasındaki kara bağlantısı kesilmek istenmiştir.⁴³ Boğazlar ve Karadeniz'in İtilaf Devletlerinin denetiminde olduğu bu dönemde Kafkasya, Türk ve Sovyet Hükümetleri arasında kurulacak temasın sağlanabileceği tek nokta olarak hayati bir öneme sahiptir. Bu bakımdan Sovyet Hükümeti Kafkasya'yı Sovyet sitemine dâhil ederek buradaki İngiliz etkisini kırmak isterken, Millî Mücadele temsilcileri Kafkasya üzerinden kurulacak kara bağlantısıyla Sovyet Hükümetinden ihtiyaç duyduğu silah ve cephaneleri temin edebilecekti.⁴⁴

Aynı dönemde Türkiye'de de İtilâf Devletlerinin baskıları artmaktadır. 1919 sonlarında Anadolu hareketi ile İstanbul Hükümeti arasında görüş birliği oluşması, seçimler yapılarak Meclis-i Mebusân'ın açılması ve Misâk-ı Milli'nin kabul edilmesi gibi gelişmeler karşısında İtilâf Devletleri yeni bir hamle yapmış, başkent İstanbul'u 16 Mart 1920'de resmen işgal etmiştir. Bu durumu fırsata çeviren Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in

42 Vefa Kurban, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 88-89. Konuyla ilgili gazete haberleri için bkz: "Kolçak Ordusu", *Albayrak*, 2 Teşrin-i Evvel 1335 (Ekim 1919), s. 2; "Kızılılar Kolçak Cephesinde", *İzmir'e Doğru*, 21 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Kolçak Ordusunun Bakiyetü's-Suyufu", *İzmir'e Doğru*, 28 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Yudenic Ordusu", *İzmir'e Doğru*, 29 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Rus-Bolşevik Âlemi", *Alemdar*, 31 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 4; "Şark Ahvâli ve Bolşevizm", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1336 (1920), s. 3; "Rusya'da", *İrade-i Milliye*, 19 Teşrin-i Evvel 1335 (Ekim 1919), s. 2; "Bolşevik Haberleri", *İrade-i Milliye*, 1 Nisan 1336 (1920), s. 4; "Denikin'den Sonra", *Akşam*, 6 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

43 Mehmet Okur, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Karadeniz Politikası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 11, 2011, s. 37. Mustafa Kemal Paşa Kafkas Seddi'yle ilgili düşüncelerini şu cümleyle ifade etmiştir: "*Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin mahv-ı kat'isi projesi addedip bu seddi Düvel-i İtilâfiyeye yaptırmamak için en son vasutalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz.*" Bkz: *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S. 15, Mart 1956, Vesika No: 388. Konuyla ilgili gazete haberleri için bkz: "Meclis-i Âli Kararı", *Alemdar*, 18 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Azerbaycan ve Gürcistan İstikbâlinin Tasdiki", *Vakit*, 19 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Ermenistan'ın İstiklâli Tasdik Edildi", *Vakit*, 26 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 2; "Mesut Bir İstiklâlin Tebriki", *İzmir'e Doğru*, 24 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1.

44 Ömer Erden, "Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Kafkas Seddi Meselesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, 135; Derya Çakıcı, Nurettin Çakıcı, "Kafkas Seddi Projesi ve Bolşevik Rusya'nın Bu Sedde Karşı Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Hikmet Öksüz'e Armağan Kitabı*, Ed: Ahmet Köksal, Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, 2022, s. 144-151.

Ankara’da toplanmasını sağlamıştır. TBMM’nin açıldığı günlerde San Remo’da yapılan konferans sonucunda Sevri Antlaşması’nın taslağı ortaya çıkmıştır. Antlaşma şartlarını çok ağır bulan İstanbul Hükümetini kabule zorlamak için 1920 Haziran’ında Yunan ordusu yeni bir ileri harekâta geçmiştir.⁴⁵ Batı Cephesi’nde bu gelişmeler yaşanırken Doğu’da ise Ermeniler Türk ve Müslüman nüfusa saldırmaya, sınır boylarındaki köyleri yağma ederek yakmaya başlamışlardır.⁴⁶

Rusya ve Türkiye’de eşzamanlı olarak yaşanan bütün bu gelişmeler, Türk-Bolşevik ilişkilerinin gelişiminde birbirine zıt yönlü iki etki doğurmuştur. Yaşanan olumsuzluklar tarafların birbirleriyle temasını zorlaştırırken, aynı zamanda birbirleriyle iş birliği yapma ihtiyaçlarını daha da arttırmıştır. Bolşevikleri Türkiye’ye yaklaştıran temel kaygı, güvenlik meselesi ve yeni rejimin geleceği konusudur. Türkiye açısından bakıldığında ise sağlanacak askerî, malî ve diplomatik destek, Bolşevik Hükümetiyle yakınlaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır.⁴⁷ Taraflar için en önemli mesele, aradaki kara bağlantısının kurulması doğrudan temasların başlatılabilmesidir. Bu sebeple 1920 baharında Anadolu basını, Bolşeviklerin kazandığı askerî başarıları, özellikle de Kafkasya’da ilerlemelerini yakından takip etmiştir. Kızıl Ordu’nun Kafkasya’da Müslümanlar tarafından kurulan Yeşil Ordu’yla birlikte kazandığı başarılar hakkında pek çok haber yapılmıştır. Memnuniyetle paylaşılan haberlerden birine göre Kızıl ve Yeşil Ordular Denikin güçlerini yenmiş, Azerbaycan sınırlarına ulaşmış ve Azerbaycan Hükümetinin kendilerine katılması için nota vermişlerdir.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, TBMM’nin açılmasını takip eden günlerde, 26 Nisan 1920 tarihinde Meclis Başkanı olarak Bolşeviklere bir mektup yollamıştır.⁴⁹ Ankara ile Moskova arasındaki ilk resmî temas böylece sağlanmıştır. Bu mektupta Mustafa Kemal Paşa, emperyalist devletlere karşı iş birliği yapmayı teklif etmiş ve Bolşeviklerden yardım talebinde bulunmuştur.⁵⁰ Bu mektubun hemen akabinde Bekir Sami Bey

45 Muhammet Yıldız, *Direnışten Diriliş Sakarya Kamuoyu Algısı Basın ve Belgeler Işığında*, Fenomen Yayınları, Ankara, 2023, s. 13.

46 Qasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğı İlişkileri...*, s. 6; “Ermenilerin Silsile-i Cinayetleri”, *İstikbâl*, 16 Haziran 1336 (1920), s. 1; “Ermenilerin Taarruzu, Ahâli-i İslâmiye’nin Müdâfaası”, *İstikbâl*, 23 Haziran 1336 (1920), s. 1; “Ermeni Mezâlimi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1336 (1920), s. 2.

47 Nurettin Çakıcı, “Sovyet Rusya’nın Millî Mücadele Hareketine Mali ve Askerî Yardımları (1919-1922)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 73, 2023, s. 85; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1973, s. 520-527, 533-534.

48 “Azerbaycan ve Yeşil, Kızıl Ordular”, *İzmir’e Doğru*, 5 Mart 1336 (1920), s. 1.

49 *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, s. 31; Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 27.

50 A. M. Şamsutdinov, *Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 188.

başkanlığında bir heyet oluşturulmuş ve 11 Mayıs 1920’de Moskova’ya doğru yola çıkarılmıştır.⁵¹ Aynı gün TBMM’de, Bolşeviklerin Şark Müslümanlarına hitaben yayınlandıği bir beyanname alkışlar eşliğinde okunmuştur.⁵²

Bekir Sami Bey heyeti yoldayken Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen mektuba, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin’in cevabı mektubu alınmıştır. Mustafa Kemal’in taleplerine olumlu yaklaşan Bolşevikler, prensip itibarıyla Misâk-ı Millî’yi kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Yaşanan bu olumlu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa Bolşeviklere ikinci bir mektup yazmış, Bekir Sami Bey heyeti de 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya ulaşmıştır.⁵³

TBMM’nin açılmasından sonra Ankara-Moskova hattında görülen bu yakınlaşma eğilimine rağmen taraflar arasındaki ilişkileri etkileyen bazı olumsuz faktörler söz konusudur. Bu faktörlerden ilki, Bolşeviklerle İngilizlerin bir ticaret anlaşması yapmak arzusunda olmalarıdır. Yaşadığı ekonomik problemleri aşabilmek için böyle bir anlaşmaya ihtiyaç duyan Bolşevikler, İngilizlerle görüşme hâlinindedir. İngiliz Başbakanı Lloyd George da Fransızların itirazlarına rağmen Almanya ve Bolşevik Rusya ile ticarî ilişkilerin kurulması gerektiğini düşünmektedir. İngiliz Başbakan’a göre gelecek dönem için en büyük risk, bir Alman-Bolşevik ittifakının kurulmasıdır. Böyle bir durum, Avrupa barışını tekrar tehlikeye düşürecektir. Bu sebeple İngilizler, Bolşeviklerle bir ticaret anlaşması yapmak için görüşmeler yürütmektedir.⁵⁴ Ekonomik bakımdan zor günler yaşayan Bolşevikler, İngilizlerle yürütülen bu görüşmelerin sekteye uğramasını istemediği için Ankara Hükümetiyle açık bir ittifak yapmaktan geri duracaktır.⁵⁵

Ankara-Moskova ilişkilerinin gelişiminin önündeki bir diğer önemli unsur, Bolşeviklerin komünist ideolojiyi yayma çabalarıdır. Bolşevikler bu yolla Çarlık Rusya’nın sahip olduğu yayılma politikasını farklı bir yöntemle devam ettirmektedirler. Bu politikanın ortaya çıkardığı ilk problem, Türkiye’den toprak talep edilmesidir.

51 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.1, (Tarih: 10.05.1920); *Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 156; Atatürk, *Nutuk/Söylev-II*, 618; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 141.

52 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 1, Devre: 1, 11 Mayıs 1336 (1920), s. 256-257; Sadık Erdaş, “Türk-Sovyet İlişkilerinin İlk Yılı ve İki Kararname”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 26, 2017, s. 71.

53 Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus...*, s. 27; Yüceer, *Milli Mücadelede Yıllarında...*, s. 103, 110.

54 “Lloyd George’un Beyânât-ı Mühimmesi”, *İstikbâl*, 18 Ağustos 1336, (1920), s. 1; “İngilizlerin Nokta-i Nazarı”, *İstikbâl*, 22 Ağustos 1336 (1920), s. 1; “İngiltere-Bolşevik Müzâkerâtı”, *İstikbâl*, 30 Haziran 1336 (1920), s. 1; “Lloyd George’un Kanaat-ı Siyâsiyesi”, *İstikbâl*, 30 Haziran 1336 (1920), s. 1; “Bolşevikler ve Fransız Matbuatı”, *İstikbâl*, 11 Ağustos 1336, (1920), s. 2.

55 Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında...*, s. 124.

Ankara'yı temsilen Moskova'ya giden Bekir Sami heyetinin Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve Ermeni asıllı yardımcısı Karahan'la yaptığı görüşmelerin sonuçsuz kalmasının en temel sebebi, bu ikilinin uzlaşmaz bir biçimde Ermenistan adına Türkiye'den toprak istemesi olmuştur. Bunun üzerine Türk heyeti doğrudan Lenin'le temas kurmuş, Lenin'in yapıcı teşvikleri sayesinde 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma taslağı ortaya çıkmış, ancak 27 Ağustos 1920 tarihli görüşmede daha önceki olumsuz tavır bu kez de Stalin tarafından sergilenmiştir.⁵⁶ Bu problem, Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Doğu Harekâtı'nı başarıyla icra edip Ermenistan'a geri adım attırmasıyla aşılmıştır. Nitekim bu başarılı harekâttan hemen sonra Ermenistan da Bolşevik idaresi altına girmiştir.

Bolşeviklerin ideoloji ihracı yönündeki politikalarının ortaya çıkardığı bir diğer büyük problem, Bolşevizm'in Anadolu'ya yerleşmesi için yoğun bir propaganda faaliyetinin ve bunun için farklı aktörlerin devreye sokulmak istenmesidir.⁵⁷ Bolşevikler, bir yandan self-determinasyon prensibi çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığının tanınması yönünde bir söylem kullanırken⁵⁸ diğer yandan savaş sonrası dönemde irtibat kurdukları İttihatçı liderleri ve komünist ideolojiyi samimiyetle benimsemiş olan Mustafa Suphi ve ekibini Anadolu'da Bolşevizm'i yaymak amacıyla kullanmaya çalışacaklardır. Bu durum Ankara-Moskova ilişkilerinin karşılıklı güven içinde bir ittifak zeminine kavuşmasını geciktirecektir.

3. Anadolu Basınında Bolşeviklere Karşı İlginin Artması

1920 yılının Mart ayında, İstanbul resmen işgal edilmiştir. Ardından Nisan ayının 23'ünde Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve kısa bir süre sonra Sevr Antlaşması taslağı ortaya çıkmıştır. Bu olaylar, yukarıda temas edildiği üzere Ankara Hükümetinin Bolşeviklerle ilişkileri geliştirecek adımlar atmasını hızlandırmıştır. Aynı dönemde Anadolu'da yayınlanan gazetelerde de Bolşevizm'e ve Bolşeviklere karşı güçlü bir yakınlaşma eğilimi doğmuştur.⁵⁹ Bununla birlikte Bolşeviklere ve Bolşevizm'e yönelik yayınlar, İtilâf Devletleriyle ilgili konulara göre daha dikkatli ve sınırlı olmuştur. İtilâf Devletleriyle ilgili yayınlarda bu devletlerin politikalarına, zaaflarına ve rekabetlerine ışık tutan haberler yapılabilmektedir. Ancak, Bolşeviklerle ilişkiler konusunda diplomatik ve siyasî gelişmelere ilişkin detaylı bilgiler verilmemiştir. Gerçekleşen görüşmelerin ve siyasetin hassasiyeti nedeniyle, Ankara-Moskova hattındaki olayların basına tam olarak

56 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 153-156.

57 Bu dönemde Anadolu'daki Bolşevik propagandasıyla ilgili olarak bkz: Nurullah Kırkpınar, "Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını 1919-1922", *Anasay*, S. 7, 2019, s. 29-72.

58 Fahir Armaoğlu, "Bolşevik İhtilâli ve Self-Determination Prensibi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 17, S. 2, 1962, s. 247; Ada, "Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktası...", s. 1091.

59 Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 8.

yansıtılmasına izin verilmemiştir. Bu nedenle, kamuoyuna yansıyan bilgiler sınırlı kalmış, haber ve yorumlarda daha çok propagandaya odaklanılmıştır.⁶⁰

Aktarılan haberlerin çoğunlukla Moskova telsizine dayandırılmaya başlandığı bu dönemde *Öğüt* gazetesi, 28 Nisan 1920’de Yeşil Ordu’nun Bakü’ye girdiğini bildirmiş,⁶¹ aynı günlerde *İstikbâl* de Bolşeviklerin Kafkaslarda ilerlediğini, Tiflis’i ele geçirdiklerini ve Bakü’yü zapt ettiklerini yazmıştır. Bununla birlikte Bolşeviklerin ilerlemesine rağmen Taşnakçı Ermenilerin hâlâ Müslümanlara saldırdığı belirtilmiştir. *İstikbâl*, bu gelişmeler üzerine Tahran’dan alınan bir telgrafta TBMM Hükümeti ile Bolşevikler arasında on maddelik bir ittifak antlaşması yapıldığını yazmıştır.⁶² *İstikbâl*’in bu iddiasına rağmen Ankara ile Moskova arasında bir antlaşma imzalanması çok daha sonra gerçekleşecektir.

1920’nin yaz aylarında Türk basının Bolşeviklere yönelik ilgisinin artmasında, İngiliz Başbakanı Lloyd George’un Avam Kamarası’ndaki bir konuşmasında, ortada Türklerle İngilizler ya da Türklerle Yunanlılar arasında bir savaş olmadığını, mücadelenin doğrudan İngiltere ile Rusya arasında yaşandığını belirtmesinin etkisi vardır.⁶³ Bununla birlikte aynı günlerde Sovyetlerin Çiçerin imzasıyla Mustafa Kemal Paşa’nın mektubuna olumlu yanıt vermesi, bu ilginin esas sebebini oluşturmaktadır. Örneğin *Açıksöz* gazetesi, Çiçerin’in mektubunu yayınladığı haberin yanında Avrupalı emperyalist devletler karşısında adalet prensibini öne çıkaran Sovyet prensiplerine övgüler yağdıran imzasız bir köşe yazısına yer vermiş, Bolşeviklerin mazlum ve esir milletlere karşı kurtarıcı ellerini uzatmaktan çekinmeyeceklerini ifade etmiştir. Söz konusu yazıya göre Misâk-ı Millî’yi kayıtsız şartsız onaylayan Bolşevikler, bu insanî ve faziletli hareketleriyle dünyanın bütün esir ve mazlum milletlerinin saygısını kazanmaktadırlar. Yazının son bölümünde ise emperyalist Avrupalı devletlerin baskı, tahkir ve zulümleri karşısında Türkiye’de Bolşevikliğe karşı derin ve samimi bir ilginin yükseldiği ve en sonunda “*bu muhterem ve muazzez prensibi kabul ile*” milletin hayatını kurtarmaya karar verdiği belirtilmiştir.⁶⁴

60 Mustafa Arıkan, *Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Dış Politika Yönelimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2021, s. 260.

61 “Yeşil Ordu Bakü’ye Girdi”, *Öğüt*, 2 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

62 “Tiflis’in Zaptı, Ermenilerin Vahşeti”, *İstikbâl*, 19 Mayıs 1336 (1920), s. 1; “Türk-Bolşevik İttifakı”, *İstikbâl*, 23 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

63 “Lloyd George Diyor ki: Bu Mücadele Rusya-İngiltere Mücadelesidir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Temmuz 1336 (1920), s. 1.

64 “Bolşevikler ve Biz”, *Açıksöz*, 12 Temmuz 1336 (1920), s. 1. *Açıksöz*’ün Bolşeviklere gösterdiği bu yakınlık ilerleyen günlerde artarak devam etmiştir. Gazete, 1920 Temmuz ayı içinde ardı ardına Bolşeviklerle ilişkileri manşetten ve tam sayfa olarak yayınladığı yazılara konu etmiştir. Bkz: “İngiltere’ye Karşı Bolşevik-İslâm İttifakı”, *Açıksöz*, 19 Temmuz 1336 (1920), s. 1; “İslâm-Bolşevik Münâsebâtı”, *Açıksöz*, 29 Temmuz 1336 (1920), s. 1.

1920 Eylül ayına gelindiğinde, *Açıksöz* gazetesi halk yönetimine dair ve Bolşeviklere yönelik sıcak mesajlar içeren yayınlarını artırarak sürdürmüştür. Vatanın, dinin ve namusun tehlikede olduğunu vurgulayan gazete, halkın yönetimden uzak tutulması durumunda hükümete yabancılaşacağını ve onu onaylamayacağını vurgulamıştır. *Açıksöz*'e göre bu durumdan kurtulmanın yolu toplumsal bir devrim yapmaktan geçmektedir.⁶⁵

Bu dönemde Bolşevizm'e yakınlık gösteren bir diğer gazete *Albayrak*'tır. Gazetenin bu eğilimini yansıtan pek çok örnek bulunmaktadır. *Albayrak*'ın 29 Nisan 1920 tarihli sayısında Mithat Bey⁶⁶ imzasıyla yayımlanan bir yazıda, dünya üzerindeki devrimlerin en büyük olanının Bolşevikler tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Yazar, önceki devrimlerin genellikle özel mülkiyeti koruduğunu ve sermaye sahiplerini güçlendirdiğini savunmuştur. Oysa Bolşeviklerin gerçekleştirdiği devrim, özel mülkiyeti ortadan kaldıracak ve insanlığa adalet ve mutluluk getirecektir. Mithat Bey, Türk milletinin, Bolşevik hareketine samimi bir şekilde destek veren milletlerin başında geleceğini iddia etmektedir.⁶⁷

6 Mayıs 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiserliği, tüm Müslümanlara hitaben yayınladığı beyannameyle emperyalist saldırılara karşı ezilen halkların dayanışmasını talep etmiştir. Bu beyannameyi okurlarıyla paylaşan⁶⁸ *Albayrak*, genellikle özel istihbaratı olarak sunduğu haberlerle Sovyet yanlısı yayınlarını artırarak Bolşevikleri yakından takip etmiştir.⁶⁹ *Albayrak* gazetesi, 31 Mayıs 1920'de Moskova'ya gitmek üzere Erzurum'a gelen Ankara heyetine de olumlu bir yaklaşım göstermiştir.⁷⁰

65 “Halka Rücü”, *Açıksöz*, 9 Eylül 1336 (1920), s. 1. Bu konuda *Açıksöz*'deki benzer değerlendirmeler için bkz: Nizameddin Nazif, “Halka Doğru”, *Açıksöz*, 6 Eylül 1336 (1920), s. 1; “Şûrâlar Hükümeti Nasıl Olur?”, *Açıksöz*, 14 Teşrin-i Evvel 1336, (Ekim 1920), s. 1.

66 Erzurum'da yayımlanan *Albayrak* gazetesinin sahibi, sorumlu müdürü ve başyazarı Süleyman Necati Bey'dir. Süleyman Necati Bey milletvekili seçilerek Ankara'ya gittikten sonra bu göre kardeşi Mithat Bey devralmıştır. *Albayrak*'ın yazar kadrosunda Cevat ve Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) Beyler de yer almaktadır. Bkz: Cengiz Şavklı, Ali Akyıldız, “Albayrak Gazetesinin Kapatılması Üzerine Görüşler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2023, s. 701.

67 Mithat, “Ferdiyetten İctimâiyâta İntikal”, *Albayrak*, 29 Nisan 1336 (1920), s. 1.

68 “Tarihi Bir Vesika”, *Albayrak*, 6 Mayıs 1336 (1920), s. 2. Söz konusu beyanname diğer Anadolu gazetelerinde de yayımlanmıştır. Bkz: “Rus Sovyetlerinin Müslümanlara Beyanname”, *Açıksöz*, 16 Mayıs 1336 (1920), s. 2; “Rus Sovyet Milletinin Âlem-i İslâm'a Beyanname”, *İstikbâl*, 12 Mayıs 1336 (1920), s. 2; “İngiliz Boyunduruğundan Kurtulmak İçin”, *Öğüt*, 13 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

69 Bununla ilgili bazı haberler için bkz: “Şarktaki İslâm ve Türk Hükümetleri”, *Albayrak*, 29 Nisan 1336 (1920), s. 1; “Müstahberât-ı Husûsiye”, *Albayrak*, 29 Nisan 1336 (1920), s. 2; “Müstahberât-ı Husûsiye”, *Albayrak*, 6 Mayıs 1336 (1920), s. 2; “Müstahberât-ı Husûsiye”, *Albayrak*, 13 Mayıs 1336 (1920), s. 1; “Şark Haberleri”, *Albayrak*, 7 Haziran 1336 (1920), s. 1.

70 “Bekir Sami, Yusuf Kemal Beyefendiler”, *Albayrak*, 31 Mayıs 1336 (1920), s. 1; Müştak Sıtkı, “Misafirlerimiz”, *Albayrak*, 31 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

İstanbul'un işgalinden sonra, Bolşeviklerle ilgili haberlerin yoğun bir şekilde yer aldığı bir diğer gazete *İrade-i Milliye*'dir. Gazete 1 Nisan 1920 tarihli sayısında, Bolşeviklerin Batı cephesinde Lehistan ve Litvanya ile çatışmalara başladığını bildirmiş, elde edilen başarılar sonucunda hem Lehistan'ın hem de Litvanya'nın Bolşeviklerle barış yapmak istediklerini memnuniyetle aktarmıştır. Ayrıca, Almanya'da bir Sovyet Cumhuriyeti ve Amsterdam'da bir propaganda şubesi kurulduğunu aktaran⁷¹ gazetenin sonraki sayılarında, Bolşeviklerle iş birliği yapan Türk ve Müslüman hükümetlerin, Denikin ve Kolçak ordularına karşı kazandığı başarıların önemli olduğu ve bu nedenle Bolşeviklerin büyük saygı kazandığı vurgulanmıştır.⁷²

İrade-i Milliye de Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nin Müslümanlara hitaben neşrettiği bildiriye Türk kamuoyuyla paylaşmıştır. Söz konusu haberde gazete, dünyanın bütün milletlerini boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının gücünün tükenmekte olduğuna vurgu yapmış, büyük Rus devrimi sayesinde dünyada kölelik ve esaretin yıkılmaya başladığını yazmıştır. *İrade-i Milliye*'ye göre bundan sonra hükümetler milletlerin eline geçecek, Rusya'nın döktüğü alın teri ve kan ile dünyanın esir milletlerine özgürlük getirecek şerefli bir barış yapılacaktır.⁷³ Bu yorumları yapan gazete, 8 Nisan 1920 tarihli nüshasından anlaşıldığına göre artık Rusya'daki gelişmeleri doğrudan Moskova Telsizi'nden almaya başlamıştır.

İzmir'e Doğru gazetesi de bu dönemde Bolşeviklerle ilgili yayınlarını artırmış, Bolşevizm'in özellikle İngiltere'nin çıkarlarına tehdit oluşturduğunu vurgulamaya devam etmiştir. Örneğin *İzmir'e Doğru*, *Times* gazetesinin bir değerlendirmesini okurlarıyla paylaşarak, Bolşeviklerin Orta Asya'ya doğru yayılma eğiliminde olduğunu ve büyük bir nüfusa sahip olan Çin'i yanlarına çekmeyi hedeflediklerini vurgulamıştır.⁷⁴ 1920 Haziran'ındaki Yunan taarruzu nedeniyle gazete yayın hayatından çekilmiştir, ancak son nüshalarına kadar Bolşevik zaferleriyle ilgili haberleri Türk kamuoyuna ulaştırmıştır.⁷⁵ Bu haberler, bir yandan iç kamuoyunu Bolşevizm'le olan taktik yakınlaşmaya hazırlamak, bir yandan da bu yakınlaşmanın İtilâf Devletleri için taşıdığı tehdidi muhataplara aktarmak bakımından dikkate değerdir.

71 "Bolşevik Haberleri", *İrade-i Milliye*, 1 Nisan 1336 (1920), s. 4.

72 "Bolşevik Harekâtı ve Türk Dünyası Ahvâlî", *İrade-i Milliye*, 13 Mayıs 1336 (1920), s. 3.

73 "Bolşevikler Dünyaya Neler Söylüyorlar", *İrade-i Milliye*, 13 Mayıs 1336 (1920), s. 4.

74 "Times'ın Başmakalesi", *İzmir'e Doğru*, 17 Kânûn-ı Sâni 1336, (Ocak 1920), s. 2.

75 Bazı örnekler için bkz: "Hindistan'da Bolşeviklik", *İzmir'e Doğru*, 21 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Kolçak Ordusunun Bakıyyetü's-Suyûfu", *İzmir'e Doğru*, 28 Kânûn-ı Sâni 1336, (Ocak 1920), s. 2; "Yudenîç Ordusu", *İzmir'e Doğru*, 29 Kânûn-ı Sâni 1336 (Ocak 1920), s. 1; "Bolşevizm ve Hindistan", *İzmir'e Doğru*, 8 Şubat 1336 (1920), s. 2; "Bolşevik Muvaffakiyetleri", *İzmir'e Doğru*, 23 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

Sovyetlerin Müslümanlara hitaben neşrettiği beyannameyi ve Çiçerin'in Mustafa Kemal'e olumlu cevabını paylaşan Anadolu gazetelerinden biri de *Öğüt*'tür.⁷⁶ *Öğüt*, *İzmir'e Doğru* gibi Bolşeviklerin Asya'daki başarılarından ve Bolşevizm'in Çin'de yayılma eğiliminden memnuniyetle bahsetmiştir.⁷⁷ Devrimi, insanlık tarihi boyunca yaşanan ekonomik ve toplumsal adaletsizlikleri ortadan kaldıran bir gelişme olarak yorumlamıştır.⁷⁸ *Öğüt*, Bolşevizm prensipleri hakkında çok fazla bilgileri olmadığını, bununla birlikte insanlara adalet ve mutluluk getirecek ilkelerin İslâm dininde de bulunduğunu vurgulamış, Türkiye'de yakın zamanda halk idaresinin kurulacağını öne sürmüştür.⁷⁹

Bolşeviklerle iyi ilişkiler kurulmasını desteklemesine rağmen, Bolşevizm konusuna mesafeli yaklaşan *İstikbâl* gazetesi, 1920 güzüne girilirken Türk-Rus ilişkilerine özel bir vurgu yapmıştır. Bu konuda bir yazı kaleme alan Faik Ahmet, iki komşu millet arasında asırlardır var olan düşmanlık hislerinin, halk düşmanı Çarlık idaresinin Türkleri yok etmek istemesinden kaynaklandığını ve her iki millete de büyük zararlar verdiğini yazmıştır. Türk ve Rus devletleri arasındaki husumetten kaynaklanan zaaf, her iki milleti açgözlü Avrupalı devletlerin saldırılarına açık hâle getirmiştir. Ancak Rusya'da ihtilâl olup çarlık idaresi yıkıldıktan sonra iki taraf birbirini tanımaya başlamış ve eski düşmanlıklar yerini dostça ilişkilere bırakmıştır.⁸⁰

İstikbâl'in 17 Ekim 1920 tarihli sayısında ise Bolşevik prensipleriyle İslâm ilkeleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tartışılmıştır. Yazıda, Bolşeviklerle ilişkiler noktasında kimilerinin Bolşevizm'i hiç düşünmeden alma taraftarı oldukları, kimilerinin de bu fikre büsbütün muhalif buldukları belirtilmiştir. Gazeteye göre en makul yol, bu ideolojiyi ülkede uygulanması en mümkün olan şekilde değerlendirmektir. Buna göre Sevr Antlaşması'nın şartları, Türkiye için bir idam kararı hükmünde olduğu için, Bolşevizm bir kurtuluş ümidi sunabilecekse onu kabul etmekte tereddüt etmeye gerek yoktur. Dolayısıyla *İstikbâl*, reel politik neyi gerektiriyorsa, Bolşeviklerle ilişkiler konusunda o yolun tutulmasını tavsiye etmektedir.⁸¹

76 "İngiliz Boyunduruğundan Kurtulmak İçin", *Öğüt*, 13 Mayıs 1336 (1920), s. 1; "Sovyetlerle Muhabere", *Öğüt*, 18 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

77 "Şark Âlemi", *Öğüt*, 25 Temmuz 1336 (1920), s. 1; "Çin'de Bolşeviklik", *Öğüt*, 25 Temmuz 1336 (1920), s. 1.

78 "Halka Doğru", *Öğüt*, 21 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

79 "Halk Hükümeti", *Öğüt*, 22 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

80 Faik Ahmet, "Türk-Rus Mukareneti", *İstikbâl*, 1 Eylül 1336 (1920), s. 1.

81 Ebülhâmid Hüsnü, "Bolşevizm Meselesi-1", *İstikbâl*, 17 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 2.

Anadolu’da yayınlanan gazeteler arasında, 1921 yılı başlarına kadar Bolşeviklere en yakın yayınları yapanlardan biri *Yenigün*’dür. İstanbul’da yayınlandığı dönemde Bolşeviklere karşı özel bir yakınlık göstermemiş ya da gösterememiş olan *Yenigün*, Ankara’ya taşındıktan sonra belirgin bir şekilde Bolşevizm taraftarlığı sergilemiştir. İstanbul’un işgalinden sonra 9 Nisan 1920’ye kadar İstanbul’da yayın yapan gazete, bu tarihe kadar Bolşeviklerle ilgili dikkate değer bir haber yayınlamamıştır. Ankara’ya geçtikten sonra yayınlanan 10 Ağustos 1920 tarihli ilk sayısında ise Bolşeviklerin askerî başarılarını, Rusların resmî bildiriyle duyurmuştur. Ayrıca aynı haberde, Bolşeviklerin Bakü’deki Birinci Doğu Halkları Kongresi’ni bir İslâm kongresi gibi göstermiştir.⁸² İlerleyen günlerde bu tarz haberlerini arttıran *Yenigün*, Bolşeviklerin cephelerde elde ettiği zaferler ve Bolşevizm’in farklı bölgelerdeki etkisi hakkında bilgiler vermiştir.⁸³

Yenigün, Ankara’daki günlerinde “*Cihan İnkılâbı ve Türkiye*” başlığıyla imzasız bir köşe yazısı yayınlamıştır. Bu yazıda gazetenin Bolşeviklere olan yakınlığı daha açık bir şekilde görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı’nın detaylı bir analizinin ardından yazıda Bolşeviklerle ortak hedeflerin paylaşıldığı ve aynı safta yer alındığı vurgulanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda yaptıklarıyla Rusya’da Bolşevik İhtilâli’ne zemin hazırlayan Türk milletinin, bundan sonra da emperyalistlere karşı Bolşeviklerle birlikte mücadele edeceği iddiası dikkat çekicidir.⁸⁴

Aynı dönemde, Mustafa Kemal Paşa’nın doğudaki gelişmeler hakkında yaptığı geniş açıklamalar, *Yenigün*’ün yayın çizgisine uygun olduğu için gazetenin sayfalarında günlerce yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa konuşmasında Bolşeviklerin kazandığı zaferlerden duydukları memnuniyeti dile getirmiş, İslâm’ın en yüce kaidelerini ihtivâ eden Bolşevizm’in Türk varlığına kastetmiş olan düşmanlar aleyhinde kazandığı zaferleri, teşekkürle lâyık bir gelişme olarak yorumlamıştır.⁸⁵ Bu ifadeler, Bolşevizm’in İslamî prensiplerle olan benzerliğini ve Bolşevik başarılarının Türklerin çıkarlarına hizmet

82 “Resmî Rus Tebliği”, *Anadolu’da Yenigün*, 10 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

83 Bu konuda bazı örnek haberler için bkz: “Bolşevik Taarruzları”, *Anadolu’da Yenigün*, 11 Ağustos 1336 (1920), s. 2; “Bolşevik Tebliği”, *Anadolu’da Yenigün*, 11 Ağustos 1336 (1920), s. 2; “İran’da Bolşevikler”, *Anadolu’da Yenigün*, 12 Ağustos 1336 (1920), s. 2; “Bolşevikler Varşova Kapılarına Yaklaşıyorlar”, *Anadolu’da Yenigün*, 13 Ağustos 1336 (1920), s. 1; “Bolşevik Âlemi”, *Anadolu’da Yenigün*, 15 Ağustos 1336 (1920), s. 1; “Rus Bolşevikliği”, *Anadolu’da Yenigün*, 15 Ağustos 1336 (1920), s. 2; “Bolşevik Âlemi”, *Anadolu’da Yenigün*, 16 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

84 “Cihan İnkılâbı ve Türkiye”, *Anadolu’da Yenigün*, 12 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

85 “Büyük Millet Meclisi’nde Şark İşleri”, *Anadolu’da Yenigün*, 18 Ağustos 1336 (1920), s. 1-2. Mustafa Kemal Paşa’nın meclisteki bu açıklamaları sonraki günlerde de okurlarla paylaşılmaya devam edilmiştir. Bkz: “Büyük Millet Meclisi’nde Şark İşleri”, *Anadolu’da Yenigün*, 19 Ağustos 1336 (1920), s. 1-2; “Büyük Millet Meclisi’nde Şark İşleri”, *Anadolu’da Yenigün*, 20 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

ettiğini vurgulaması bakımından önemlidir. İlerleyen günlerde *Yeniğün* gazetesinin Bolşevikler ve Bolşevizm’le ilgili yayınları benzer bir çizgide artarak devam etmiştir.⁸⁶

Sebilürreşad dergisi de aynı dönemde Bolşeviklerle ilişkilere dair benzer yayınlar yapmaktadır. Derginin 63. sayısının ilk sayfasında “İngiltere’ye Karşı Bolşevik-İslâm İttifakı” başlıklı bir yazı yer almaktadır. Yazının girişinde, Bolşeviklerin Lehistan’a karşı askerî operasyonlara başladığı, Alman parası ve mühendisleriyle desteklediği ifade edilmektedir. Ayrıca, Lenin’in 1919’da iç tehditlerle uğraştıklarını, ancak 1920’de Bolşevik prensiplerini Avrupa’nın önde gelen şehirlerinde hâkim kılacaklarını belirttiği beyannamesi hatırlatılmış ve Avrupa devletlerinin iç meselelerinin ne kadar karmaşık olduğu örneklerle açıklanmıştır. *Sebilürreşad* yayınladığı bir yazıda, bir zamanlar denizden İngiliz dretnotlarının, karadan Çar ordularının baskısı altında bunalan İslâm âleminin, Bolşeviklerle birlikte hareket edip silahlanmaya başlayınca İngiltere için artık Asya’ya veda etmek zamanının yakınlaştığını ve bunu en iyi İngiliz Başbakanı Lloyd George’un bildiğini vurgulamıştır.⁸⁷

1920 yazında Rusya’daki gelişmeler ve Bolşevik hareketlerine dair haberlerin arttığı gazeteler arasında, Ankara’nın yarı resmî yayın organı niteliğindeki *Hâkimiyet-i Milliye* de yer almaktadır.⁸⁸ Bu gazetede de Bolşeviklere karşı kullanılan dil ve haber kaynakları değişmeye başlamıştır.⁸⁹ Artık haberler, Avrupa gazetelerinden ziyade Rus kaynaklarından alınmakta ve genel olarak Bolşevik zaferlerine odaklanmaktadır.⁹⁰ Bu süreçte, Çiçerin’in mektubuna dair en detaylı değerlendirme de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yer almıştır. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından imzalanan cevabî yazıda, Türkiye’nin sınırları, toprak bütünlüğü, azınlık hakları ve kapitülasyonlar konusunda

86 Gazetenin bu yöndeki yayınlarıyla ilgili bazı örnekler için bkz: Yunus Nadi, “İdarede Halka Rücü İhtiyacı Karşısındayız”, *Anadolu’da Yeniğün*, 26 Ağustos 1336 (1920), s. 1; “Beynelmilel Bakü Kongresi Bugün İçtimâ Ediyor: Türk Milletinden Kongreye En Samimi Tebrikat”, *Anadolu’da Yeniğün*, 1 Eylül 1336 (1920), s. 1; “Bolşevik Sefareti”, *Anadolu’da Yeniğün*, 1 Eylül 1336 (1920), s. 1; Yunus Nadi, “Cidalin İki Tarafı”, *Anadolu’da Yeniğün*, 1 Eylül 1336 (1920), s. 1.

87 “İngiltere’ye Karşı Bolşevik-İslâm İttifakı”, *Açıksöz*, 19 Temmuz 1336 (1920), s. 1.

88 Mustafa Kemal Paşa, *Hâkimiyet-i Milliye*’nin görünüşte özel bir gazete hüviyeti taşımasına rağmen Heyet-i Temsiliye’nin yayın organı olduğunu 12 Ocak 1920 tarihinde Kâzım Karabekir’e gönderdiği telgrafta ifade etmektedir. Bkz: *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, S. 12, Haziran 1955, Vesika No: 292.

89 Bununla ilgili bazı haberler için bkz: “Bolşevik Harekâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Mart 1336 (1920), s. 2; “Bolşevik Vaziyeti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Nisan 1336 (1920), s. 2; “Bolşevik Harekâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1336 (1920), s. 4; “Bolşevik Haberleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1336 (1920), s. 4; “Bolşeviklerin Muzafferiyeti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Haziran 1336 (1920), s. 4.

90 “Bolşevik Haberleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1336 (1920), s. 4; “Şark Âlemi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1336 (1920), s. 2; “Şark Âlemi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Haziran 1336 (1920), s. 3.

Bolşeviklerin, Misâk-ı Millî'ye uygun bir çözümü prensip olarak kabul ettikleri bildirilmiştir.⁹¹

Ankara Hükümetiyle Bolşevikler arasında bir yakınlaşma eğiliminin söz konusu olduğu günlerde, bu yakınlığın belirtileri günlük olarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesindeki haber ve yorumlarda açıkça yer almıştır. Örneğin 8 Temmuz 1920 tarihli bir haberde, ülkenin batı sınırlarında Avrupalı emperyalist devletlerin Türk milletini öldürmek için Yunan kuvvetlerini planlı bir biçimde ileri sürdükleri belirtilmiştir. Ülkeyi parçalamaya yönelik cinayetler karşısında doğudan, mazlum milletlerin dostu olan Bolşeviklerden bir kardeş sesinin yükseldiği vurgulanan yazının devamında, İngilizlerin maşası olarak hareket eden Yunanlıların uyguladığı mezalime dikkat çekilmiştir.⁹²

Hâkimiyet-i Milliye'nin Bolşeviklere olan yakınlığını yansıtan bu tür haberler, ilerleyen günlerde artarak devam etmiştir. Örneğin, 20 Temmuz 1920 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de, kapitalizm en büyük düşman ilân edilmiştir. Bu bağlamda, Bolşeviklerin cephelerde elde ettikleri zaferler, zulme karşı isyan fikrinin ortak bir başarısı olarak görülmüştür.⁹³ Hatta o dönemde Avrupa'daki gelişmeler bile kapitalizm ve işçi sınıfı arasındaki mücadele bağlamında ele alınmaya başlanmıştır.⁹⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, uzun bir süre Bolşeviklere yakınlık gösteren yayınlarını sürdürmüş, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bir meclis konuşmasını yayımlayarak resmî sınırlarını da ortaya koymuştur. Söz konusu Meclis konuşmasında Mustafa Kemal, Avrupalı emperyalist devletlerle mücadele ve iç idarede millî hâkimiyet prensibinin kabulü konusunda Bolşeviklerle aynı görüşleri paylaştıklarını, ancak Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısının Rusya'dan farklı olmasından dolayı buradaki uygulamaları aynen almanın doğru olmayacağını belirtmiştir.⁹⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*'ye göre Mustafa Kemal Paşa'nın ortaya koyduğu bu hassasiyet, Bolşevikler tarafından anlayışla karşılanmaktadır.⁹⁶

Hâkimiyet-i Milliye, Bolşevizm'in temel prensiplerini kabul etmemesine rağmen, Avrupa emperyalizmine karşı Bolşeviklerle ortak bir zemin bulunduğunu gösteren haberlerini sürdürmüştür. Gazete, 5 Ekim 1920 tarihinde ilk kez bir Türk-Rus

91 "Rus Sovyet Hükümetinin Büyük Millet Meclisi'ne Cevabı", *Albayrak*, 5 Temmuz 1336 (1920), s. 1; "Türkler ve Müttehid Rus Cumhuriyeti Münâsebâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1336 (1920), s. 3; "Türkiye ve Rus Sovyet Hükümeti Arasında", *Açıksöz*, 12 Temmuz 1336 (1920), s. 1; "Sovyetlerle Muhabere", *Öğüt*, 18 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

92 "Şark Âlemi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

93 "Muzafferiyet Arifesinde", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

94 "İtalya Burjuvazisinin Son Kozu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336 (1920), s. 3.

95 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 3, Devre: 1, 14 Ağustos 1336 (1920), s. 210.

96 "Şark Siyasetimiz", *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Ağustos 1336 (1920), s. 1. Benzer yorumlar için bkz: "Bolşevik Taarruzlarının Netâyici Pek Harikulâde Görünüyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Ağustos 1336 (1920), s. 3.

ittifakından bahsetmiştir.⁹⁷ Türk-Bolşevik yakınlaşmasının İtilâf Devletleri tarafından bir tehdit olarak algılanması,⁹⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*'nin bu yayın politikasını uzun bir süre daha sürdürmesine neden olacaktır. Ancak bu yayın politikasının benimsenmesinde, Bolşeviklerle bir iş birliği zemini oluşturma kaygısı da önemli bir etkidir. Nitekim *Hâkimiyet-i Milliye*, ilerleyen günlerde imzasız olarak yayımladığı bir başyazıda Rus Bolşevizmi ile Türk komünizmini karşılaştıracak kadar ileri gitmiştir.⁹⁹

Anadolu basınındaki bu Bolşevik yanlısı tavır, İstanbul'da yayınlanan *Alemdar* ve *Peyâm-Sabah* gazetelerinde tam tersi biçimde görülmektedir. Bu iki gazeteden *Alemdar*, Bolşeviklerin çarlığın dış politikasını izlediğini iddia ederken,¹⁰⁰ *Peyâm-Sabah*'ta Ali Kemal, Bolşevizm'in Türklükle uyumsuz olduğunu ve Türkler tarafından asla benimsemeyeceğini savunmaktadır. Ali Kemal'e göre, Türklere karşı tarihî bir düşmanlık besleyen "*Moskof*"un, Bolşevizmi benimsemesi nedeniyle çarlığın dış politikasından vazgeçmesi mümkün değildir.¹⁰¹

4. Türk Basınında Görülen Bolşevik Eğilimlerinin Kaynakları

Bolşeviklerle ilişkiler konusunda birbirinden farklı ve hatta rakip aktörlerin sahnede olmasının, Anadolu basınında gözlemlenebilen bazı etkileri olmuştur. Öncelikle belirtmelidir ki Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra Anadolu'da yayınlanan gazetelerin hemen hepsinde, Bolşeviklerle iyi ilişkiler kurulması yönündeki haber ve yorumlar son derece artmıştır. Yapılan bu yayınlar, Ankara Hükümetinin dış politika hedefleriyle uyumlu görünmektedir. Bununla birlikte Anadolu basınındaki bu durum, gazetelerin tamamen Ankara'nın güdümünde hareket etmesinden kaynaklanmamaktadır. Anadolu'da yayınlanan gazeteler üzerinde İttihatçıların, Mustafa Suphi ekibinin ve Yeşil Ordu Cemiyeti'nin ayrı ayrı etkileri olmuştur. Bolşevizm'e yaklaşım konusunda bazı gazeteler İttihatçıların, bazıları Yeşil Ordu taraftarlarının ve bazıları da Mustafa Suphi'nin etkisi altında kalmışlardır. Bu sebeptendir ki TBMM'nin açılmasından sonra Ankara Hükümeti, Türk-Bolşevik ilişkilerini kendi inisiyatifi altına almak ve geliştirmek için büyük çaba harcayacaktır.

97 "Türk Bolşevik İttifakı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1.

98 Türk-Rus yakınlaşmasının Fransızlar tarafından nasıl yorumlandığını gösteren bir örnek için bkz: "Türk-Rus Mukareneti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

99 "Rus Bolşevizmi Türk Komünizmi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1.

100 Refi Cevat, "Rusya, Biz ve Yunanistan", *Alemdar*, 17 Eylül 1336 (1920), s. 1.

101 Ali Kemal, "Bir Ok Gibi Saplandı Fakat", *Peyâm-Sabah*, 16 Mayıs 1337 (1921), s. 1; Ali Kemal, "Yeni Ruh" *Peyâm-Sabah*, 5 Ağustos 1336 (1920), s. 1; Ali Kemal, "Bolşeviklik ve Türklük", *Peyâm-Sabah*, 10 Kânûn-ı Evvel 1337 (Aralık 1921), s. 1.

Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler, Milli Mücadele'nin en kritik zamanlarında, Anadolu basınında Ankara-Moskova hattında yaşanan gelişmelere dair önemli bir haber ve yorum akışının varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, Ankara Hükümetinin etkinliklerini kırmayı amaçladığı Yeşil Ordu, Mustafa Suphi ve Enver Paşa gibi aktörlerin, Anadolu gazetelerinde yer alan Bolşevik yanlısı haberlere belli ölçülerde etki ettiği anlaşılmaktadır. Bu aktörlerin Türk-Bolşevik ilişkileri konusundaki eğilimlerinin, 1920 yılında Anadolu basınında yer alan Bolşevik taraftarı yayınlarda izlerini görmek mümkündür. Başka bir deyişle, dış politikada Bolşeviklerle iş birliği yapmayı veya Bolşevizm prensiplerini kabul etmeyi savunan Anadolu gazetelerinin, söz konusu aktörlerden etkilendiği söylenebilir. Bu konuda, gazetelerin tamamının yayın politikalarını etkileyen aktörleri kesin olarak belirlemek kolay değildir. Ancak bazı gazetelerin yayımladığı yazılardan ve haberlerden, bazılarının ise sonradan kaleme alınan ikincil kaynaklardan Bolşeviklere yönelik olarak hangi aktörün etkisi altında olduğuna dair ipuçları yakalanabilmektedir.

İncelediğimiz Anadolu gazeteleri üzerinde en az etkisi görülen aktör, Mustafa Suphi'dir. Mustafa Suphi'nin benimsediği Bolşevik çizgi, büyük ölçüde *Albayrak* gazetesi tarafından sahiplenilmiştir. Bu durumu gösteren en önemli işaretlerden biri, *Albayrak*'ın 26 Temmuz 1920 tarihli sayısında, Türkiye ile Rusya arasındaki ittifaka dair Mustafa Suphi tarafından kaleme alınan bir makaleyi yayımlamasıdır.¹⁰² Aynı gün Müştak Sıtkı Bey, TBMM Hükümetinin İngilizlerle ittifak yapacağına dair yayılan söylentilerin gerçeği yansıtmadığını belirtmiş ve bunun, Türklerle Rusları birbirine düşman etmeyi amaçlayan İngiltere'nin yeni bir taktiği olduğunu yazmıştır. Müştak Sıtkı, Türk-Rus ilişkileri hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*Artık bilinmelidir ki eski saltanatçı Rusya için Türk'ün ruhunda yanan gayz ve intikam hisleri ne kadar derindi ise bugünkü insan Rusya için de o yürekte o kadar derin bir hürmet ve mevedet duyguları vardır. Bugün Rus'un istediği ile Türk'ün dilediği arasında hiç fark yok gibidir.*¹⁰³

Albayrak, Bakü'de gerçekleşen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'ndan Erzurum'a dönen kişiler üzerinden, isim vermeden Bolşeviklerle ilişki içinde olan İttihatçıları eleştirmektedir:

102 "Zulme Karşı İttifak", *Albayrak*, 26 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

103 Müştak Sıtkı, "İngilizlerle Akd-i İttifak Şâyiası", *Albayrak*, 26 Temmuz 1336 (1920), s. 1.

On senelik Köroğlu idaresiyle memleketi bugünkü girdaba sürükleyip hâlâ belasını çektiğimiz bir mütarekenin akdini müteakip zehirli rüzgârlar gibi aramızda gâib olan ve zamanlarca izlerinden haberdar olunmayan bu tufeyliler, nihayet başlarında serdarları olmak üzere Rusya'da türemişlerdir.

Bu ifadeler net bir şekilde İttihatçıları ve onların lideri Enver Paşa'yı hedef almaktadır. Müştak Sıtkı, isim vermeden firarî ve maceracı olarak tanımladığı İttihatçıların Anadolu'nun temsilcisi olarak görünmeye, Rusya ve İslâm dünyası üzerinde etkili olmaya çalıştıklarını sert bir eleştirel üslupla ortaya koymuştur. Yazar, artık milletin bu kişilerin yüzlerini bile görmek istemediğini yazmıştır.¹⁰⁴

Albayrak'ın İttihatçı liderlere karşı mesafeli tavrını, Cevat (Dursunoğlu) Bey'in 29 Kasım 1920 tarihli yazısında da görmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mağlup devletlerin idarecilerinin bazılarının savaş yıllarındaki rolleri nedeniyle derhal cezalandırıldıklarını, bazılarının ise ülkelerini terk ederek başka yerlerde sığınmacı gibi yaşamak zorunda kaldıklarını yazan Cevat Bey, üstü kapalı bir şekilde İttihatçıları eleştirmektedir. Ona göre İttihatçılardan bazıları, yaptıkları yanlışların ne kadar feci sonuçlar doğurduğunu göremek mahcubiyet duymaktadırlar. Ancak bunun idrakinde olmayanlar, tekrar eski mevkilerine dönebilmek için baykuşların karanlık geceyi beklediği gibi milletin bir gaflet anını kollamaktadırlar.¹⁰⁵ Yine bu genel bakış açısı çerçevesinde *Albayrak*, *Yeniğün* gazetesinin Talât Paşa'nın faaliyetlerini öven bir yazısına cevaben, ülkenin içinde bulunduğu felâkete İttihatçıların sebep olduğunu belirterek eleştiride bulunmuştur.¹⁰⁶

Albayrak, yine Mithat Bey'in kalemiyle mevcut yönetimi eleştirmekte ve artık halk şûralarına dayalı bir yönetim biçiminin oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. Mithat Bey, 1920 Eylül'ünde Büyük Millet Meclisi'ne sunulan halkçılık programına atıfta bulunarak, servetin artık kişisel ellerde toplanmayacağını, vilâyetlere kesin bir özerklik sağlanacağını ve eğitim, sağlık, ekonomi ve yatırım konularında vilâyet meclislerinin yetkilendirileceğini yazmıştır.¹⁰⁷

Bu yazının yanı sıra, Erzurum Halk Delegeleleri olarak adlandırılan elli kişilik bir grup, 28 Eylül 1920'de Mustafa Kemal'e telgraf çekmiş, birtakım şikâyetler ve suçlamalarda bulunmuşlardır. Mustafa Suphi'ye gösterilen yakınlık ve halk yönetimi talepleri, *Albayrak*'ın Ankara Hükümeti ve onun Erzurum'daki en güçlü temsilcisi olan Kâzım

104 Müştak Sıtkı, "Bir Parça İnsaf", *Albayrak*, 25 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1.

105 Cevat, "Venizelos'un Sukutu Münâsebetiyle", *Albayrak*, 29 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 1.

106 "Yanlış Görüşler", *Albayrak*, 31 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 2.

107 Mithat, "İdarede Tecettüt", *Albayrak*, 31 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 1.

Karabekir ile arasının bozulmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal, yaşanan olaylar nedeniyle bu grubun tutuklanarak Ankara'ya gönderilmesini istemiştir. Karabekir, 2 Ekim 1920'de cepheden Erzurum'a dönerek olaya müdahale etmiş ve sadece *Albayrak*'ın sahibi Mithat Bey'i tutuklayarak Ankara'ya göndermiştir.¹⁰⁸

Bu olaylardan sonra bir süre daha yayın yapan *Albayrak* gazetesi, Mart 1921'de kapatılmıştır. Onun bıraktığı boşluğu doldurmak için Kâzım Karabekir'in ısrarlarıyla 25 Ağustos 1921'de Sarıkamış'ta *Varlık* gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁰⁹ Bu durum, *Varlık* gazetesinin doğrudan Kâzım Karabekir'in kontrolünde olduğunu ve Bolşeviklerle dostluk ilişkilerine hizmet eden yayınlar dışında Bolşevizm'e eğilim göstermediğini ortaya koymaktadır.

Bolşeviklerle ilişkiler noktasında Mustafa Suphi ve ekibiyle en çok rekabet edenler İttihatçılar'dır. Bu bağlamda Anadolu'da çıkan gazetelerden bazıları İttihatçıların etkisi altında yayınlarını sürdürmüşlerdir. *İstikbâl* gazetesi, İttihatçıların önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'da çıkarılan ve bu çizgiyi takip eden en etkili örnektir.¹¹⁰ Nitekim *İstikbâl*'in başında bulunan Faik Ahmet Bey, şehrin ileri gelen İttihatçı eşrafi tarafından kurulan Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin de önemli üyelerinden biridir.¹¹¹

İstikbâl gazetesi, Bolşeviklerle ilişkileri siyasi açıdan gerekli görürken, Bolşevik ilkelerin benimsenmesine karşı net bir tavır sergilemektedir. Bu nedenle Mustafa Suphi'nin liderliğindeki komünist örgüte karşı son derece sert ve kesin bir tutum içindedir. *İstikbâl*'in bu tutumu, sayfalarına açık bir şekilde yansımamakla birlikte, bazı küçük haber ve yorumlardan anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mustafa Suphi'nin Erzurum'dan Trabzon'a doğru yola çıktığı günlerde, *İstikbâl* gazetesinin ikinci sayfasında küçük bir tutuklama haberi yer almıştır. Habere göre, Mustafa Suphi'nin radikal komünist hareketine bağlı olan Nedim Âgâh Giresun'da tutuklanmıştır. Gazetenin haberde kullandığı dil, Mustafa Suphi hareketine bakışımı oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

108 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz-II*, s. 987-990. *Albayrak* gazetesinin işaret ettiğimiz bu eğilimlerine dair daha geniş bilgi için bkz: Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Yayınevi Yok, Erzurum, 1991, s. 32 vd; Tolga Başak, *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 117 vd; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 337 vd.

109 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 118; Selvi *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 372, 376.

110 Akyıldız, *1920-1921 Yıllarında Trabzon'da Bolşevik Propaganda...*, s. 49.

111 Üçüncü, *Trabzon'da İttihatçı Bir Sima...*, s. 99; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tar,ih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 54; Mesut Çapa, *Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1998, s. 10.

Bakü’de toplanan birtakım serserilerin teşkil eyledikleri Türkiye İştirâkiyyun Kumpanyası’ndan ve müfrit komünist Mustafa Suphi’nin en yakın bendelerinden olup memlekette fesat çıkarmak maksadıyla epeyce zamandan beri Samsun’da ve Karadeniz sevâhîlinde dolaşmakta olan Nedim Âgâh’ın Giresun’da tevkîf edildiği ve ilk vasıta ile hudut hâricine çıkarılacağı haber alınmıştır.¹¹²

Bu haberin çıktığı günlerde Faik Ahmet Bey, Türkiye’ye düşmanlık edenlerin en çok Anadolu’daki birlik ve dayanışma ruhunu hedef aldıklarına işaret eden bir yazı yazmıştır. Söz konusu yazıda milleti zaafa düşürmek için ayrılık ve nifak tohumlarının ekildiğini belirten Faik Ahmet, Mustafa Suphi ve ekibini isim vermeden hedef alarak ülke içine propagandacılar soktuklarını ve millete yalan yanlış telkinlerde bulduklarını ifade etmiştir.¹¹³

İstikbâl gazetesinin Mustafa Suphi ve ekibine yönelik tepkisinin en belirgin olduğu haber, 30 Ocak 1921 tarihliidir. Bu haberde, Mustafa Suphi ve heyetinin Trabzon’a gelişi, yaşanan olaylar ve sonrasında bu kişilerin Rusya’ya gönderilmek üzere şehirden nasıl ayrıldıkları detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ancak haberde, heyetin öldürülmesine hiç değinilmemiştir. Radikal bir komünist olarak tasvir edilen Mustafa Suphi’nin Rusya’da bulunan binlerce Türk subayının kurşuna dizilmesine, binlercesinin hapislerde çürümesine ve Türk aydınlarının ve âlimlerinin katledilmesine sebep olduğu ifade edilmiştir. Sert tepki içeren bu haberden sonra konuya dair başka herhangi bir haber yapılmamış olması dikkat çekicidir.¹¹⁴

İstikbâl gazetesi, Mustafa Suphi ve ekibine karşı net bir tavır sergilerken, Çerkes Ethem meselesini “bir çete reisinin ihaneti” olarak yorumlamıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla, *İstikbâl*’in Bolşeviklerle ilişkiler konusundaki yayınlarının Yeşil Ordu hareketiyle herhangi bir yakınlığı olmadığı, daha çok İttihatçıların etkisi altında kaldığı düşünülebilir.

Anadolu’da İttihatçı eğilimlerin etkisi altında olduğu izlenimi veren bir diğer gazete ise *İrâde-i Milliye*’dir. Sivas Kongresi günlerinde Mustafa Kemal’in direktifiyle kurulan *İrâde-i Milliye*, Temsil Heyeti’nin Ankara’ya taşınmasından ve *Hâkimiyet-i Milliye*’nin yayın hayatına başlamasından sonra Mustafa Kemal’in etkisinden çıkmış ve İttihatçı bir eğilim kazanmıştır. 1920 yılının başlarında *İrâde-i Milliye*, Bolşevizm ve Bolşeviklerle ortak hareket eden Enver Paşa hakkında *Hâkimiyet-i Milliye*’de görülmemiş ağırlıkta haber ve yorumlar yayınlamaya başlamıştır. Bu yayınlardan birinde Bolşevizm ile ilgili şu tespitler yapılmıştır:

112 “Bir Tevkîf”, *İstikbâl*, 20 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 2.

113 Faik Ahmet, “Maksadımız, Emelimiz”, *İstikbâl*, 27 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 1.

114 “Bakü Seyyahları Geldiler ve Gittiler”, *İstikbâl*, 30 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 2.

115 “Bir Çete Reisinin İhaneti”, *İstikbâl*, 14 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 1.

[...] Bolşevizm hareketi bugün Avrupa'yı korkutacak, ürkütecek bir vaziyet almıştır. [...] Bu hareket-i tabiiyyenin sûret-i cereyanına ait işittiğimiz havâdis emin olalım ki hâdisatı bütün mânâsıyla anlatacak derecede değildir. Bilhassa bu haberlerin kısm-ı mühimmi Avrupa tarihiyle bize geldiği için hakikati tamamen anlayamadığımızı itiraf etmek lâzım gelir. Şu hâlde teminen söyleyebiliriz ki Bolşevizm cereyanı bizim anladığımız derecenin fevkinde pek fevkinde bir kuvvete mâliktir. Ve bu öyle bir cereyandır ki dünyanın topuyla silahıyla değil beşeriyetin ruhuna vicdanına elini uzatarak tesrîh ve istilâ eylemektedir. İşte bugün Avrupa'yı titreten bu kuvvet bir inkulâb-ı siyasînin harbin ve zulmün temin ettiği bir cereyân-ı tabiînin neticesidir. Tarih bize inkulâbı bütün safahatıyla teşrih edecek ve ihtimâl ki bu hareket Fransa İnkulâb-ı Kebîrinden daha yüksek bir gaye ile hukuk-ı beşere beyannamesini ta'dil edecektir.¹¹⁶

İrâde-i Milliye'nin Bolşeviklerle ilişkilere dair bu tür yayınlarının her geçen gün arttığı gözlenmektedir.¹¹⁷ Aytül Tamer, İrâde-i Milliye'nin Halis Turgut'un sorumlu müdür olmasından sonra, yerel iktidar mücadelesinin bir yansıması olarak İttihatçı eğilimlerin ağırlık kazandığı bir yayın çizgisine kaydığını yazmaktadır.¹¹⁸

Albayrak'ın Mustafa Suphi ekibine, İstikbâl ve İrâde-i Milliye gazetelerinin İttihatçılara yakınlık gösterdiği dönemde, Anadolu'da Yenigün ve Açıksoz gazetelerinde daha çok Yeşil Ordu ve Halk Zümresi etkisi görülmektedir. Etkili bir İttihatçı olan Yunus Nadi, 1920 yazında milletvekili sıfatıyla Ankara'ya geçerek TBMM'de de aynı görevi sürdürmüştür. Bu dönemde, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin de önemli bir üyesi olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁹ Anadolu'da Yenigün gazetesi, adeta Yeşil Ordu Cemiyeti'nin ve onun Meclis'teki grubunun sözcülüğünü yapmıştır.

Feridun Kandemir'e göre Yunus Nadi, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin dağıtılmaması için Tokat Mebusu Nâzım Bey'le birlikte Mustafa Kemal'e müracaatta bulunmuş ve bu yönde Mustafa Kemal'i ikna etmiştir. Mustafa Kemal'den alınan izinden sonra Yeşil Ordu adı değiştirilerek bir meclis grubu şeklinde Halk Zümresi'ne dönüştürülmüştür. Ayrıca Yunus Nadi, Halk Zümresi'nin programını da bizzat kendisi yazmıştır.¹²⁰ Bu programın

116 H. L., "Hakkın Galebesi", *İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336 (1920), s. 1.

117 Bu tespitemizi gösteren bazı haber ve yorumlar için bkz: E.T., "Ahvâl-i Âlem Ne Merkezdedir?", *İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336 (1920), s. 3; "Bolşevik Faaliyeti Hangi İstikamette", *İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336 (1920), s. 4; "Times'ın Mühim Bir Mektubu", *İrade-i Milliye*, 4 Mart 1336 (1920), s. 1.

118 Aytül Tamer, *İrade-i Milliye Ulusal Mücadele'nin İlk Resmi Yayın Organı*, TÜSTAV Yayınları, Yayın Yeri ve Yılı Yok, s. 55; Fatih M. Dervişoğlu, "Millî Mücadele Döneminde Basın ve İrade-i Milliye Gazetesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Yıl 2009, s. 165.

119 Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğunu...*, s. 16.

120 Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğunu...*, s. 113-114.

Anadolu'da Yenigün gazetesinde 8 Eylül 1920 tarihinde yayımlanmasının ardından,¹²¹ Yunus Nadi tarafından halk hükümetini anlatan yazılar kaleme alınmıştır.¹²²

Anadolu'da Yenigün gazetesindeki Halk Zümresi'ne yakın yayınlar, kısa bir süre sonra değişime uğramıştır. Gazete, Bolşevizm'e yakınlık gösteren haberlere ve yazılara devam etmekle birlikte, bunların kaynağı farklılaşmıştır. Örneğin, 1 Ekim 1920 tarihli *Anadolu'da Yenigün*, Eskişehir'de yayınlanan ve Çerkes Ethem'in etkisi altında bulunan *Seyyâre-i Yeni Dünya* gazetesini hedef almış ve Bolşevikliğin veya Anadolu'nun kıtlığa uğradığını belirtmiş, söz konusu gazeteyi çıkaran Arif Oruç'u serseri ve çapulcu olarak tanımlamıştır.¹²³ Ayrıca, Resmî Komünist Partisi'nin kuruluşundan birkaç gün sonra *Anadolu'da Yenigün*, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'in bir yazısını yayımlamıştır. Mahmut Esat Bey yazısında, komünizmin veya sosyalist bir sistemin alınabileceğini, ancak bunun birebir kopyalanamayacağını vurgulamıştır.¹²⁴

Yapılan bu yayınlar, *Anadolu'da Yenigün*'ün Halk Zümresi'nden ayrılışının ve Mustafa Kemal'in direktifiyle kurulan Resmî Komünist Partisi'ne yönelişinin açık göstergeleridir. Gazetenin sahibi Yunus Nadi, bu kez de Resmî Komünist Partisi'nin kurucu heyetinde yer almıştır.¹²⁵ 1920 Ekim'inden itibaren, Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Bolşeviklerle yakınlaşmaya zemin hazırlayacak yayınlar ağırlık kazanmaya başlamış, *Anadolu'da Yenigün* gazetesi de Ankara Hükümetinin yönlendirmesiyle bu yayınları takip etmiştir. *Anadolu'da Yenigün*, 29 Ekim 1920 tarihinden itibaren Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın nizamnamesi ve teşkilat yapısı hakkında bilgi veren yayınlar yapmıştır.

Anadolu'da Yenigün'ün bu yayın çizgisi, Kastamonu'da çıkan *Açıksöz* gazetesine de benzer şekilde yansımıştır. *Anadolu'da Yenigün*'den alıntılar yapan *Açıksöz*, 13 Eylül 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde Halk Zümresi'nin kurulduğunu, bu grubun

121 "Halk Zümresi", *Anadolu'da Yenigün*, 8 Eylül 1336 (1920), s. 2; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar...*, s. 152-153.

122 Yunus Nadi, "Nazariyatçılık, Ameliyatçılık", *Anadolu'da Yenigün*, 8 Eylül 1336 (1920), s. 1; Yunus Nadi, *Anadolu'da Yenigün*, 14 Eylül 1336 (1920), s. 1; Yunus Nadi, "Halkın İktisâdiyatı", *Anadolu'da Yenigün*, 15 Eylül 1336 (1920), s. 1. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: Ceren Çıkm, *Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 155; Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 255-256.

123 "Yeni Serseri", *Anadolu'da Yenigün*, 1 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1.

124 Mahmut Esat Bey yazısında şunları söylemiştir: [...] Komünizmin Ruslarda tecelli eden şeklini yani millî Rus komünizmini, tam tabiriyle Bolşevikliği bazılarımızın istediği gibi aynen kabul etmenin ilmen, fennen tamamen aleyhindeyim. Muasırlaşmak, bu bir ihtiyâçtır. Bunun için hatta icap ederse komünizmin daha ilerisinde bir sosyalist mesleği varsa onu da kabul edelim fakat şu veya bu milletin kendine göre tanzim ettiğini almayalım, buna esasen inkân da yoktur. Çünkü Türkiye Rusya değil, çünkü Türkler Rus değil... " Mahmut Esat, "Kızıl Elma", *Anadolu'da Yenigün*, 20 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1.

125 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar...*, s. 163.

başarılı olmasını dilediğini bildirmiş ve siyasî programını aktarmıştır. Gazete, 1920 Eylül’ünde Yeşil Ordu ve Çerkes Ethem’e yakınlık göstermiştir. Çerkes Ethem’in etkisi altındaki *Yeni Dünya* gazetesinin yayın hayatına girdiği haberini memnuniyetle veren *Açıksöz*, 27 Eylül 1920’de Ethem Bey’in bu gazetede çıkan röportajını aynen aktarmıştır. Ethem Bey, iyi uygulanmak şartıyla bu ülke için Bolşevikliğin kabul edilmesinden başka çare kalmadığını ifade etmiştir.¹²⁶

Açıksöz gazetesi, bu röportajdan sonra yine *Anadolu’da Yenigün*’den yaptığı bir alıntıyla Bolşevizm’in mal yağması olmadığını ifade etmiştir.¹²⁷ Bundan sonra da *Anadolu’da Yenigün*’ün çizgisini takip eden *Açıksöz*, Bolşevizm’le ilgili yayınlarını sürdürmüş, ancak artık Ankara’ya daha fazla yakınlaşmıştır.¹²⁸ Bunun bir göstergesi olmak üzere daha önce kahraman olarak gösterilen Çerkes Ethem, kamuoyuna bir hain olarak sunulmuştur. *Açıksöz*’e göre Ethem Bey, asker ve yardım toplanması konusunda BMM tarafından alınan kararları kendi kişisel çıkarına ters görmüş, bu yöndeki emirlere muhalefet etmiş ve sonunda beklenen akıbete uğramıştır.¹²⁹

Çerkes Ethem meselesinin çözümünden sonra *Açıksöz* gazetesinde “*Mustafa Kemal Paşa Hazretleri*” şeklindeki söylemde ciddi bir artış gözlenmektedir. Ayrıca gazetede bu tavrın önemli bir göstergesi olarak, 1921’in Şubat ayı içinde ilk kez *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinden alıntı yapılmaya başlanmıştır.¹³⁰ Bu dönemde *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, Ankara’nın yarı resmî yayın organı niteliğindedir. Dolayısıyla gazetede yer alan haberler ve yorumlar tamamen Mustafa Kemal’in kontrolü altında şekillenmiştir.¹³¹

Hâkimiyet-i Milliye dışında Konya’da çıkarılan *Öğüt* gazetesi de Mustafa Kemal’le temas hâlinde olan ve yayınlarını doğrudan onun talimatları altında şekillendiren bir

126 “Millî Kahramanla Mülakat”, *Açıksöz*, 27 Eylül 1336 (1920), s. 2.

127 “Bolşevizm Mal Yağması Değildir”, *Açıksöz*, 6 Kânûn-ı Evvel 1336 (Aralık 1920), s. 2.

128 *Açıksöz*’ün bu dönemde Bolşevizm’le ilgili bazı yayınları için bkz: “Şûrâlar Hükümeti Nasıl Olur?”, *Açıksöz*, 14 Teşrin-i Evvel 1336 (Ekim 1920), s. 1; “Şark İlleri Kurultayı’nda”, *Açıksöz*, 5 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 2-3; “Şark İlleri Kurultayı Murahhasları İle Mülakat-2”, *Açıksöz*, 8 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 1-3; “Bugün Şarkın Halâs Günüdür”, *Açıksöz*, 15 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 3; Lenin, “Komünist Beynelmîlel’in İkinci Kongresi İçin”, *Açıksöz*, 15 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 1; Lenin, “Komünist Beynelmîlel’in İkinci Kongresi İçin”, *Açıksöz*, 18 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 1-2; “Navorosiski’de Türkler Lehine Tezâhürât”, *Açıksöz*, 22 Teşrin-i Sâni 1336 (Kasım 1920), s. 1-2.

129 “Ethem Bey’in İhâneti”, *Açıksöz*, 10 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 4; “Hain Ethem Meselesi Bitti”, *Açıksöz*, 27 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 4.

130 “Hâkimiyet-i Milliye Refikimizin Mütâlâatı”, *Açıksöz*, 7 Şubat 1337 (1921), s. 4.

131 Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, s. 81; Coşar, *Millî Mücadele Basını*, s. 122-126.

gazetedir.¹³² Bu durum, gazetenin Bolşeviklerle ilgili yayınlarında da görülebilmektedir. 26 Eylül 1920’de yayınladığı bir köşe yazısında *Öğüt*, Türkiye’nin Rusya ile dost olduğunu, bununla birlikte Bolşevizm’i taklit etmediğini vurgulamıştır. Gazete ertesi gün Kızıldordu’yu kastederek dostça da olsa bir ordunun başka bir ülkeye girmesinin çok kötü sonuçlar doğuracağını yazmıştır.¹³³

Ankara Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılmasından sonra özellikle İtilâf Devletlerine karşı Bolşeviklerin iş birliğine önem vermiştir. Bu nedenle 1920 yılının sonuna kadar Bolşevik yanlısı yayınların devamına izin vermiştir. Bu politikanın amacı, İtilâf Devletlerinin Türkiye’ye karşı siyasetlerini yumuşatmak için Bolşevizm’i bir tehdit olarak kullanmak ve aynı zamanda Bolşeviklerle kurulmak istenen siyasî ilişkilere zemin hazırlamaktır.

1920 yılının Ekim ayından başlayıp 1921 yılının ilk aylarına kadar uzanan süreçte Ankara Hükümeti, sol hareketleri büyük oranda kontrol altına almıştır. Bu durumun etkileri, özellikle Çerkes Ethem meselesinin kuvvet kullanarak çözülmesinden sonra Anadolu basınında net bir şekilde görülmektedir. *Anadolu’da Yenigün* gazetesinin, Resmî Komünist Partisi Genel Sekreteri Muhittin Baha Bey’in açıklamasını yayınladığı ve Tokat Mebusu Nazım ve arkadaşlarının artık Yeşil Ordu ile ilgileri olmadığını, Yeşil Ordu’nun Türkiye Komünist Fırkası’na katıldığını bildiren haberinden sonra, Bolşevizm’le ilgili yayınlar tamamen kesilmiştir.¹³⁴ Artık Bolşevizm ile ilgili yayınlar, *Hâkimiyet-i Milliye* başta olmak üzere Ankara’nın tam kontrolü altındaki gazetelerde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması’ndan sonra bu yayınların da sayısı son derece azalmıştır. Bu durum 1920’nin güz aylarından itibaren Bolşevizm’e ve Bolşeviklere yönelik yayınların, esasen Ankara Hükümetinin Bolşeviklerle kurmak istediği ittifakı kolaylaştırıcı bir taktik hamle olarak arttığına işaret etmektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı başladığında muharip taraflar, bu savaşın kısa bir sürede biteceğini düşünmüşlerdir. Ancak gittikçe genişleyen cephe hatlarında ordular birbirlerine karşı kesin bir üstünlük kuramamış ve bu durum savaşın uzamasına yol açmıştır. Uzayan

132 Mehmet Önder *Millî Mücadelenin Yanında ve Safında Öğüt Gazetesi*, Güven Matbaası, Ankara, 1986, s. 8 vd. Ankara’ya yakın yayın çizgisine rağmen Öğüt, 14 Haziran 1921 tarihli nüshasında askerî sırları yayınladığı gerekçesiyle Heyet-i Vekile kararnameyle tahkikata uğramıştır: *BCA*, 30.18.01.03.30.9, (Tarih: 10.07.1921).

133 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 225-226.

134 “Bir İzah”, *Anadolu’da Yenigün*, 18 Kânûn-ı Sâni 1337 (Ocak 1921), s. 1.

çatışmalar ve bitmeyen savaş, ülkelerin ekonomilerini ve insan kaynaklarını tüketmeye başlamıştır. Bu şartlar altında müttefiklerinden yardım alamayan Rusya, 1917 yılında yaşanan iki devrim neticesinde savaştan çekilmiştir. Bolşevikler, Çarlık rejimini tekrar canlandırmak isteyen muhalif gruplara karşı 1922 yılı sonlarına kadar süren bir iç savaş vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na büyük güçler karşısında yalnız kalmak istemediği için Almanya'nın müttefiki olarak giren Osmanlı Devleti de savaştığı Suriye ve Irak cephelelerinde İngilizler karşısında üst üste yenilgiler alarak Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Bulgaristan'ın münferit bir mütareke imzalaması sonucunda müttefikleriyle kara bağlantısını kaybettikten sonra Osmanlı Devleti de mütareke istemiştir. Bunun üzerine imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ağır şartlarına dayanan İtilâf Devletleri başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun kritik noktalarını işgal etmeye başlamışlardır. Başlangıçta geçici olarak görülen işgaller, Yunan ordusunun İzmir'e çıkmasından sonra ortaya çıkan tabloyla Türk kamuoyunda büyük bir tepki doğurmuş ve Millî Mücadele'nin fitilini ateşlemiştir.

Savaş sonrası dönemde içeride otorite boşluğunu gidererek yeni bir rejim inşa etme, uluslararası arenada ise hâkimiyet haklarını koruma mücadelesi veren Bolşevik Rusya ile Türkiye arasında bir iş birliği zemini oluşmuştur. Mütareke sonrası dönemde Türkiye'de iktidardan çekilmiş olan İttihatçılar, bu zemini kullanmak istemiş ve Bolşeviklerle temasa geçmişlerdir. Yurtdışında Enver, Cemal ve Talât Paşalar, yurtiçinde ise Karakol Cemiyeti, Bolşeviklerle ilişkilerini geliştirmek ve ortak düşmana karşı birlikte hareket etmek için çalışmaya başlamışlardır.

Siyasî mülteci olarak 1914'te Rusya'ya giden ve Bolşevizm'i samimi olarak benimseyen Mustafa Suphi, Bolşeviklerle ilişkilerde Türkiye'yi temsil etmek iddiasındaki bir diğer aktördür. Bolşevikler tarafından da desteklenen Mustafa Suphi ve ekibinin temel amacı, Bolşevizm'i Anadolu'da yaymak ve iktidarı tamamen ele geçirmektir.

Bolşeviklerle ilişkiler konusunda 1920 yılının bahar aylarından itibaren öne çıkan bir diğer dikkate değer aktör, ilerleyen dönemde Meclis'te Halk Zümresi'ne dönüşecek olan Yeşil Ordu Cemiyeti'dir. Bu cemiyet, Bolşevik prensipleriyle İslâmî ilkeleri uzlaştırarak emperyalist devletlere karşı Bolşeviklerle iş birliği yapmayı amaçlamıştır. Mustafa Suphi'nin de temas kurmak istediği bu grup sonradan Çerkes Ethem'in etkisi altına girmiş ve 1920'nin son aylarında dağıtılmıştır.

Millî Mücadele'yi örgütleyen Mustafa Kemal ve arkadaşları, işgaller karşısında başarı sağlayabilmek için Bolşeviklerle birlikte hareket etmenin, Bolşeviklerin desteğini almanın kaçınılmaz olduğu kanaatindedirler. Bu sebeple henüz kongreler döneminden itibaren Mustafa Kemal Paşa da Bolşeviklerle temas kurmak için girişimlerde bulunmuş, TBMM'nin açılmasından sonra Moskova'ya bir mektup ve resmî bir heyet göndermiştir. Mevcut şartlar iki tarafın birlikte hareket etmesini gerektirse de Türkiye'yi temsil iddiasındaki farklı aktörlerin varlığı, Ankara-Moskova ilişkilerinin gelişimini geciktirmiştir. Bolşevikler, Enver Paşa'nın İslâm dünyasındaki prestijini ve Ankara'nın olası bir başarısızlığı durumunda İttihatçıları kullanmak istemişlerdir. Öte yandan Bolşevizm'i samimi bir biçimde benimsemiş olan Mustafa Suphi üzerinden de Anadolu'ya ideoloji ihraç etmeyi ve uygun zemin oluşması durumunda Türkiye'de Bolşevik bir idare kurmayı tasarlamışlardır. Ankara-Moskova hattında güvensizliğe yol açan bu durum, TBMM Hükümetinin Anadolu'da otoritesini sağlamlaştırana kadar devam etmiş ve bir ittifak antlaşmasının imzalanmasını 1921 Mart'ına kadar geciktirmiştir.

Bolşeviklerle ilişkiler konusunda sahnede olan bu farklı aktörlerin, Millî Mücadele döneminde Anadolu'da yayınlanan gazeteler üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Sevr taslağının ortaya çıktığı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Monroe Doktrini'yle Avrupa siyasetinden çekildiği 1920 baharında, Türk kamuoyunda İtilâf Devletlerinin baskılarına karşı Bolşeviklere doğru bir eğilim doğmuştur. Gazeteler bu dönemde yoğun bir biçimde Bolşeviklerin kazandığı askerî başarılarından ve Bolşevizm'in antiemperyalist, insanî prensiplerinden bahseden haber ve yorumları okurlarıyla paylaşmışlardır.

Her ne kadar bu yayınlar Ankara Hükümetinin politikalarıyla uyumlu görünse de gazetelerin tamamının hükümet güdümünde hareket etmesi söz konusu değildir. Bolşeviklerle ilişkiler konusunda sadece *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Öğüt* gazeteleri Ankara Hükümetinin çizgisinde yayınlar yapmıştır. Bu dönemde *Albayrak* gazetesi Mustafa Suphi'nin, *İstikbâl* ve *İrade-i Milliye* gazeteleri İttihatçıların, *Açıksöz* ve *Anadolu'da Yenigün* ise Yeşil Ordu Cemiyeti ve Halk Zümresi'nin etkisi altında hareket etmişlerdir. Ankara Hükümeti, Bolşeviklerle ilişkiler noktasında kontrol dışı hareketlerde bulunan aktörleri 1921'in ilk günlerinde büyük oranda tasfiye etmeyi başarmıştır. Bundan sonraki süreçte 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla Ankara-Moskova ilişkileri karşılıklı güvene dayanan bir ittifak zemine kavuşturulabilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları ve Resmî Yayınlar¹³⁵

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Resmî Yayınlar¹³⁶

TBMM Zabıt Ceridesi

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

3. Süreli Yayınlar¹³⁷

Açıksöz

Akşam

Albayrak

Alemdar

Anadolu'da Yenigün/Yenigün

Hâkimiyet-i Milliye

İrâde-i Milliye

İstikbâl

İzmir'e Doğru

Öğüt

Peyâm-Sabah

Sebilürreşad

Vakit

135 Arşiv kaynaklarının ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

136 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

137 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

4. Araştırma Eserler

- Ada, Turhan: “Rus-Batı Rekabetinin Odak Noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti’nin Sovyet Politikası (1920-1922)”, *Bellekten*, C. 82, S. 295, 2018, s. 1077-1152.
- Ahmet İzzet Paşa: *İstiklâl Harbi’nin Gerçekleri Feryadım II*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Akal, Emel: *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akal, Emel: *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Akbulut, Dursun Ali: *Albayrak Olayı*, Yayınevi Yok, Erzurum, 1991.
- Akşin, Abdülhat: *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Akşin, Sina: *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Akyıldız, Ali: *1920-1921 Yıllarında Trabzon’da Bolşevik Propaganda Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2013.
- Arıkan, Mustafa: *Millî Mücadele Dönemi Türk Basınında Dış Politika Yönelimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2021.
- Armaoğlu, Fahir: “Bolşevik İhtilâli ve Self-Determination Prensibi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 17, S. 2, 1962, s. 211-250.
- Aslan, Betül: “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma”, *Atatürk Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 29-63.
- Aslan, Yavuz: *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk, Mustafa Kemal: *Nutuk/Söylev*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Atatürk, Mustafa Kemal: *Nutuk/Söylev*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.

- Avcıoğlu, Doğan: *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. II, İstanbul, 1978.
- Aydemir, Şevket Süreyya: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Babacan, Hasan: *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012.
- Bardakçı, Murat: *Şahbaba*, İnkılâp Kitabevi, Ankara, 2006.
- Başak, Tolga: *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.
- Baykal, Hülya: "Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 14, Mart 1989, s. 379-439.
- Bayur, Hikmet: "Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar", *Belleten*, C. 35, S. 140, Ankara 1971, s. 587-654.
- Carr, E. H., Radek, Karl: "Radek's Political Salon in Berlin 1919", *Soviet Studies*, Volume 3, 1952, s. 411-430.
- Cebesoy, Ali Fuat: *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2010.
- Cebesoy, Ali Fuat: *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Coşar, Ömer Sami: *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Yayın Yeri ve Yılı Yok.
- Çakıcı, Derya- Çakıcı, Nurettin: "Kafkas Seddi Projesi ve Bolşevik Rusya'nın Bu Sedde Karşı Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Hikmet Öksüz'e Armağan Kitabı*, Ed: Ahmet Köksal, Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, 2022, s. 143-159.
- Çakıcı, Nurettin: "Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele Hareketine Mali ve Askeri Yardımları (1919-1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 73, 2023, s. 85-109.
- Çakıcı, Nurettin, Öksüz, Hikmet: "Bolşevik Ruslar'ın Millî Mücadele Hareketiyle Temas Kurma Girişimleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020, s. 717-746.
- Çapa, Mesut: *Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1998.
- Çıkin, Ceren: *Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Demirel, Kenan: "Hatıratlar Bağlamında Millî Mücadele Lider Kadrosunun Bolşevikliğe Karşı Yaklaşımları" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, C. 3, S. 3, s. 221-235.
- Dervişoğlu, Fatih M.: "Millî Mücadele Döneminde Basın ve İrade-i Milliye Gazetesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Yıl 2009, s. 159-166.
- Erdaş, Sadık: "Türk-Sovyet İlişkilerinin İlk Yılı ve İki Kararname", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 26, 2017, s. 67-90.

- Erden, Ömer: “Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Kafkas Seddi Meselesi”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, 133-143.
- Erol, Mine: *Türkiye’de Amerikan Mandası*, İleri Basımevi, Giresun, 1972.
- Ertürk, Hüsamettin: *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Sami Nafiz Tansu, Nokta Kitap, İstanbul, 2012.
- Gökay, Bülent: *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Gülmez, Nurettin: *Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’da Yenigün*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Gürün, Kâmuran: *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Halil Paşa: *İttihat ve Terakkî’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş*, Haz: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hasanlı, Cemil: *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk -Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- Kandemir, Feridun: *Atatürk’ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965
- Karabekir, Kâzım: *İstiklâl Harbimiz 1*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- Karabekir, Kâzım: *İstiklâl Harbimiz 2*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Karabekir, Kâzım: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kırkpınar, Nurullah: “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını 1919-1922”, *Anasay*, S. 7, 2019, ss. 29-72.
- Kocabaşoğlu, Uygur-Akan, Aysun: *Mütareke ve Millî Mücadele Basını Direniş ve Teslimiyetin Sözcüleri ve Mahşerin 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kocabaşoğlu, Uygur-Berke, Metin: *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kolesnikov, Aleksandr: *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kurban, Vefa: *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kurtulgan, Kürşat-Küçük Saatçi, M. Mustafa: *Atatürk Sonrası Türkiye-SSCB İlişkileri (1938-1971)*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2021.

- Kürkçüoğlu, Ömer: *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2006.
- MacMillan, Margaret: *Paris 1919*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Müderrişoğlu, Alptekin: *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, Ankara, 1973.
- Nadi, Yunus: *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, Sel Yayınları, Yayın Yeri Yok, 1955.
- Okur, Mehmet: “Mütareke Döneminde İngiltere'nin Karadeniz Politikası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 11, 2011, s. 31-49.
- Önder, Mehmet: *Millî Mücadelenin Yanında ve Safında Öğüd Gazetesi*, Güven Matbaası, Ankara, 1986.
- Özel, Sabahattin: *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Öztoprak, İzzet: *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Perinçek, Mehmet: *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- Qasımlı, Musa: *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.
- Sarıhan, Zeki: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Selvi, Haluk: *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Sonyel, Salâhi R.: “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)”, *Belleten*, C. 41, S. 164, 1977, s. 657-732.
- Sonyel, Salâhi R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Sönmezoğlu, Faruk: *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945*, Der Yayınları, İstanbul, 2015.
- Sürmeli, Serpil: *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- Şamsutdinov, A. M.: *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- Şavkılı, Cengiz-Akyıldız, Ali: “Albayrak Gazetesinin Kapatılması Üzerine Görüşler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2023, s. 700-708.
- Tamer, Aytül: *İrade-i Milliye Ulusal Mücadele'nin İlk Resmi Yayın Organı*, TÜSTAV Yayınları, Yayın Yeri ve Yılı Yok.

- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim: “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları, *Bellekten*, C. XLIV, S. 174, Nisan 1980, s. 301-345.
- Tengirşek, Yusuf Kemal: *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Tevetoğlu, Fethi: “Millî Mücadele Kahramanlarından: Bahâ Said Bey (Biga 1882-İstanbul 16 Ekim 1939)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, s. 207-222.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Tunçay, Mete: *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978.
- Üçüncü, Uğur: *Trabzon’da İttihatçı Bir Sima: Kâhya Yahya*, Serander Yayınları, Trabzon, 2015.
- Yalçın, Hüseyin Cahit: *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yalman, Ahmet Emin: *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I 1888-1922*, Pera Yayınları, İstanbul, 1997.
- Yerasimos, Stefanos: *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2000.
- Yıldız, Muhammet: *Direnışten Dirilişe Sakarya Kamuoyu Algısı Basın ve Belgeler Işığında*, Fenomen Yayınları, Ankara, 2023.
- Yılmaz, Mustafa: *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Yust, K.: *Kemalist Anadolu Basını*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara, 1995.
- Yüceer, Saime: *Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016.

İki Darbe Arası Dönem Türk Siyasetinde Lozan Algısı (1960-1980)

The Perception of Lausanne in Turkish Politics between Two Coups (1960-1980)

Firdes TEMİZGÜNEY*

*Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

ORCID: F.T. 0000-0002-1412-0439

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Firdes Temizgüney,
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü, Erzurum, Türkiye
E-posta/E-mail:
firdes.temizguney@atauni.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
07.06.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
14.06.2024

Kabul/Accepted: 11.10.2024

Atıf/Citation: Temizgüney, Firdes. "The Perception of Lausanne in Turkish Politics between Two Coups (1960-1980)." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 279-312.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1462254>

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı sonrası Türk milletinin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde verdiği kurtuluş mücadelesi, Misak-ı Milli'de belirlenen esaslara dayalı yeni Türk Devleti'nin kuruluşu ile sonuçlandı. Bu mücadelenin diplomatik zaferi olarak kabul edilen Lozan Barış Antlaşması, İsmet Paşa'nın başında bulunduğu Türk delegasyonu tarafından 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş simgelerinden biri olduğu için Lozan'ın yıl dönümleri, "Lozan Günü" adıyla yurt genelinde törenlerle kutlanmaya başlandı. 10 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi. Lozan Barış Antlaşması, "Lozan İnönü'dür" sloganıyla bu zaferin mimarı olarak görülen İnönü ile bütünleşti.

DP döneminde unutulmaya yüz tutan bir etkinlik hâline gelen Lozan kutlamaları, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yine İnönü ile birlikte anılmaya devam etti. Ancak darbe sonrası Türk siyasetini normalleştirme çabaları Lozan algısının değişmesine sebep oldu. İç politikada millî bir hissiyat uyandıran Lozan, zamanla dış politikada meydana gelen gelişmeler doğrultusunda atıfta bulunulan resmî bir belge mahiyetini aldı. 1970'lerden sonra Türk dış politikası Yunanistan'la yaşanan çeşitli sorunlar sebebiyle ağır bir sınavdan geçerken "Lozan Dengesini" korumak temel prensip oldu. Lozan'ın yıl dönümleri ise Basın Bayramı ve İşçi Hakları ile birlikte anıldı. Bu makalede, Lozan Barış Antlaşması'nın iki darbe arası dönemde Türkiye'nin iç ve dış politika gelişmeleri doğrultusunda nasıl bir anlam kazandığı, başta basın olmak üzere araştırma eserlerinden yararlanılarak karşılaştırmalı bir şekilde incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Lozan Barış Antlaşması, Lozan Günü Kutlamaları, İsmet İnönü, Türk Dış Politikası

ABSTRACT

The War of Independence, led by Mustafa Kemal Pasha, culminated in the establishment of the Turkish Republic, rooted in the principles of the National Pact (*Misak-ı Milli*). A key diplomatic achievement of the victory of this war was

the Lausanne Peace Treaty, signed on July 24, 1923, by the Turkish delegation led by İsmet Pasha. The treaty became a symbol of the Republic's foundation, and its anniversaries were celebrated nationwide as "Lausanne Day". Following Mustafa Kemal Atatürk's death on November 10, 1938, İsmet İnönü assumed the presidency and was widely regarded as the architect of the Lausanne Treaty. The slogan "Lausanne is İnönü" underscored this association. However, during the Democratic Party (DP) era, the Lausanne celebrations diminished in prominence. After the May 27 Coup in 1960, they were revived, often linked with İnönü. As Turkish politics normalized post-coup, the perception of Lausanne evolved. Domestically, it fostered national sentiment, while in foreign policy, it was increasingly cited as a foundational document in addressing diplomatic challenges. In the 1970s, escalating tensions with Greece underscored the importance of maintaining the balance established by the treaty. Consequently, Lausanne anniversaries were commemorated alongside Press Day and Labor Rights, reflecting its multifaceted significance.

This article examines how the Lausanne Peace Treaty was reinterpreted during the period between the two coups, shaped by domestic and international developments. Special emphasis is placed on its connection to press-related themes, employing a comparative approach supported by historical research.

Keywords: Türkiye, Lausanne Peace Treaty, Lausanne Day Celebrations, İsmet İnönü, Turkish Foreign Policy

Extended Abstract

The Lausanne Peace Treaty, regarded as the diplomatic triumph of the Turkish War of Independence, was signed on July 24, 1923, by the Turkish delegation led by İsmet Pasha. Over time, it became a symbol of the Republic's foundation, with its anniversaries celebrated nationwide as "Lausanne Day". These commemorations, viewed as a source of ideological motivation for the Republican regime, were marked with great enthusiasm throughout the 1920s.

Following the death of Mustafa Kemal Atatürk on November 10, 1938, İsmet İnönü was elected President of the Republic. İnönü, widely regarded as the architect of the Lausanne victory, became closely associated with the treaty, encapsulated in the popular slogan "Lausanne is İnönü".

After the Second World War, Türkiye's democratization efforts led to the transition to a multi-party political system. The Democratic Party (DP), established as a major opposition force, won the general elections in 1950, ending the single-party rule of the Republican People's Party (CHP). During the DP era, celebrations of national holidays, including Lausanne Day, diminished in enthusiasm due to evolving domestic and international dynamics. A deliberate effort was made during this period to disassociate Lausanne from İnönü and to reframe it as a collective achievement of the entire nation, similar to the War of Independence. This shift in narrative was largely driven by the political climate, as İnönü, now leader of the opposition as Chairman of the CHP, remained a prominent figure in Turkish politics.

Despite remaining closely associated with İnönü after the May 27 coup, no official celebrations of the Lausanne Peace Treaty were held. The post-coup efforts to normalize Turkish politics brought about a shift in the perception of Lausanne. Until the 1970s, the treaty was primarily remembered through limited celebrations organized by associations, as well as İnönü's statements and speeches reflecting his memories of Lausanne.

By the mid-1970s, Türkiye faced significant challenges in its foreign policy, coinciding with a period of escalating domestic turmoil. Key issues such as the Cyprus conflict, disputes over the Aegean islands, and the continental shelf came to the forefront. Greece's increasingly assertive actions, including the militarization of islands near Türkiye, highlighted the enduring relevance of international agreements like the Lausanne Peace Treaty.

During this period of heightened tensions, Lausanne was reinstated in political discourse as a cornerstone of Türkiye's security and a safeguard for maintaining the status quo. No longer confined to being a symbolic national achievement commemorated on anniversaries, the treaty evolved into a practical instrument for addressing Türkiye's foreign policy challenges and ensuring stability in the region.

For Türkiye, the Lausanne Peace Treaty has served not only as a resolution to foreign policy challenges but also as a critical foundation for strengthening its participation and representation on various international platforms. Unlike the racist ideologies prevalent in many Western nations of its time, Lausanne established a modern Republic of Türkiye grounded in respect for minority rights. In this context, Türkiye's adherence to the principles outlined under the "minority rights" section of the Copenhagen Criteria-introduced in 1993 for aspiring EU member states- represented a step it had already taken decades earlier. This historical alignment was regarded as a significant achievement by Turkish politicians.

In 1996, while assessing the Copenhagen Criteria, Bülent Ecevit emphasized that the inclusion of "minority rights" in these standards posed no issue for Türkiye. Referring to the provisions of the Lausanne Treaty, he underscored that Türkiye does not engage in racial discrimination and, therefore, does not define minorities based on racial categories.

In conclusion, the Lausanne Peace Treaty, which marked Türkiye's acceptance as an independent state within the international community, has been subject to varied

interpretations and critiques, particularly concerning the status quo it established. However, it continues to stand as a cornerstone of Turkish foreign policy and remains one of its most pivotal arguments in international relations.

Giriş

Osmanlı Devleti, İttifak Grubu içinde girdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak ayrıldı. Mütareke sonrası Anadolu topraklarının işgaliyle birlikte başlayan Türk İstiklal Harbi, askerî sahada alınan başarıların ardından diplomatik zaferle taçlandı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi, hukuki ve iktisadi özgürlüğünün simgesi olarak kabul edilen Lozan Barış Antlaşması, İsmet Paşa'nın başında bulunduğu Türk delegasyonu tarafından 24 Temmuz 1923'te imzalandı.¹ Bu diplomatik zafer haberi tüm yurttta coşkuyla kutlandığı gibi Lozan'da büyük bir başarı sağlayarak yurda dönen İsmet Paşa ve arkadaşları için de karşılama törenleri düzenlendi.²

Gazi Mustafa Kemal'in "*Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır*" diyerek önemini her fırsatta dile getirdiği Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı gün, "*millî bayram olarak kabul edilmesi uygundur*" telkiniyle farklı bir mahiyet kazandı. Ulus-devlet kavramının pekiştirilmesinde önemli bir yere sahip olan 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos ve 29 Ekim bayramları gibi millî bir bayram olarak tanımlanmasa da Lozan'ın imzalandığı gün, "Lozan Günü" adıyla yurt genelinde ve tıpkı bayram coşkusuyla kutlanmaya başlandı.³

Cumhuriyet rejiminin önemli bir motivasyon kaynağı olarak Lozan Zaferi'nin yıl dönümleri 1920'li yıllar boyunca aynı coşkuyla kutlandı. Siyasilerin Lozan hakkında verdikleri demeçler ve yaptıkları konuşmalar bu önemli günün siyasetteki yerini belirledi. Gazi Mustafa Kemal, 1927 yılı Lozan kutlamalarından sonra Dolmabahçe Sarayı'nda kendisini ziyaret eden Darülfünun Hukuk Fakültesi öğrencilerine, Osmanlı tarihinde benzeri olmayan siyasi bir zafer şeklinde tanımladığı Lozan'ın önemini anlatırken, bu sürecin başarılı diplomati İsmet Paşa'yı tebrik etmeyi de unutmadı.⁴ Gazi'nin Osmanlı tarihine yaptığı atıfla "*Sevr'de nasıldı Lozan'da ne oldu?*" mukayesesi, pek çok haber⁵ ve konuşmanın temasını oluşturdu.

1 Lozan Barış Antlaşması ile ilgili bilgi için bkz. *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, C. I-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001; Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I-II, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023; Mustafa Budak, *99 Soruda Lozan*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2018.

2 Mehmet Korkud Aydın, "Millî Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları (24 Temmuz 1939)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 49, 2020, s. 54.

3 Gurbet Gökgöz, "Belleklerden Silinmeye Yüz Tutan Bir Gün: Lozan Sulh Bayramı" *ÇTTAD*, C. 10, S. 22, 2011, s. 103.

4 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Divan Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 266.

5 "Lozan Zaferinin 16ncı Yıldönümü", *Yeni Asır*; 25 Temmuz 1939, s. 1, 2; "Lozan Günü'nü Heyecanla Kutladık", *Ulus*, 25 Temmuz 1939. Söz konusu haberlerde, Osmanlı Devleti'nin Sevr Antlaşması ile topraklarının paylaşımını gösteren haritalara da yer verilmiştir. "Sevrde nasıldı, Lozanda ne oldu?", *Ulus*, 24 Temmuz 1935, s. 1.

Türkiye için 1930'lu yıllar iç ve dış konjonktürde önemli gelişmelerin görüldüğü bir dönem oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu, Menemen Olayı ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ilk beş yılda yaşanan gelişmelerdendi. Bu sancılı süreçte gerçekleşen 1930 yılı Lozan kutlamaları, Gazi Mustafa Kemal'in "Lozan muahedelerini imzaladığımız büyük günün şerefli hatırasını tebci bundan duyduğum iftiharlarımı eder ve muhabbetle gözlerinizden öperim" şeklindeki İsmet Paşa'yı tebrikleri ve İsmet Paşa'nın cevabi teşekkür yazısı ile anlam buldu.⁶ Büyük bir özen gösterilen onuncu yıl kutlamaları ise Cumhuriyetin onuncu yıl merasim hazırlıklarıyla birlikte yurt genelinde gerçekleşti. Onuncu yıl kutlamaları başta Gazi Mustafa Kemal olmak üzere diğer siyasiler tarafından da çok önemsendi. Bu bağlamda "Bugün Lozan günüdür. Bugünü Türk Milletine kazandıran zât-ı devletlerini bütün kalbimle tebrik eder ve gözlerinden öperim" şeklinde samimi duygularını içeren Gazi'nin tebrik mesajına karşılık İsmet Paşa da "Milletin sayısız fedakârlıklarının mahsulü olan Lozan günü için yüksek ve âlicenabane iltifatınıza derin saygılarıyla şükranlarımı sunarım" sözleriyle karşılık verdi.⁷ Bu ve sonrasında yapılacak kutlamalar, bir misyonu da ulusal bayramlarda halk için gösteriler hazırlamak olan ve 1932'de kurulan Halkevlerinin öncülüğünde gerçekleştirildi. Ayrıca Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyetince yapılan törenlerde çeşitli etkinlikler düzenlendi.

Görüldüğü gibi yıl dönümlerinde gerek Gazi Mustafa Kemal'in tebrik telgrafları gerek basında çıkan haberlerle imzacısı İsmet Paşa'ya atfedilen Lozan Günü, Halkevleri ve İstanbul Üniversitesince düzenlenen törenlerle kutlanmaya devam etti. 20 Temmuz 1936'da Türk istiklal ve egemenliğinin bir diğer önemli adımı olarak tarihe geçen ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini sağlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesi⁸ imzalandı. Bu başarının ardından Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreterliği tarafından Halkevlerine gönderilen tamimle iki diplomatik zaferin birlikte kutlanması ve gerekli hazırlıkların yapılması istenildi.⁹

6 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 030.01/1.6.13.

7 "Gazi Hz.nin Tebriki", *Vakit*, 25 Temmuz 1933, s. 2; Aydın, "Milli Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları", s. 63.

8 Bilgi için bkz. Ali Kurumahmut - Sinan Azmi Tosun, *Uluslararası Boğazlardan Geçiş ve Türk Boğazları'nın Hukuki Statüsü*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1999; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989; Mahmut Belik, *Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

9 BCA, Cumhuriyet Halk Partisi, 490.01/5.27.1; 490.01/237.942.1; 490.01/5.26.29. Montrö Boğazlar Sözleşmesi, tüm yurttta büyük bir sevinç yaratırken, Lozan Günü ise Montrö zaferiyle taçlandı. Kemal Ünal, "Lozan-Montrö", *Ulus*, 24 Temmuz 1936, s. 1; "Lozan Zaferinin Yıldönümü Dün Halkevinde Büyük Bir Törenle Bir Kutlandı", *Ulus*, 25 Temmuz 1936, s. 1, 2.

Atatürk ile İnönü arasında 1937'den itibaren yaşanan gerginlik ve İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması sonrasındaki 1938 yılı kutlamaları basında ilgi uyandırmadığı¹⁰ gibi Lozan, siyaset dilinde de pek anılmadı. 10 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçildi. CHP'nin 26 Aralık 1938'de yapılan Olağanüstü Kurultayı'ndan sonra İsmet İnönü "Millî Şef" unvanına sahip olurken, 1938-1945 yılları arasında geçen dönem ise "Millî Şef Dönemi"¹¹ olarak adlandırıldı.

Atatürk'ün ölümünden sonraki ilk kutlamalar olması açısından 1939 yılı Lozan kutlamaları oldukça önemliydi. İnönü için Lozan, Atatürk sonrası Türkiye'sinde başarısını ön plana çıkarıp halka güven tesis etmesi noktasında güçlü bir argümandı. Bu sebeple CHP Genel Sekreterliği tarafından Halkevlerine gönderilen tamimlerle Lozan Günü kutlamaları için kapsamlı bir program hazırlanması istenildi.¹² Böylece 1939'daki Lozan Günü kutlamaları ayrı bir coşkuyla geçti. Kutlamaları daha coşkulu hale getiren bir diğer önemli gelişme ise 23 Temmuz 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması oldu. Bu nedenle etkinlikler, 23-24 Temmuz'da art arda yapıldı ve iki önemli gün bir arada kutlandı.¹³

İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinden kısa bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı çıktı. Savaşın devam ettiği 1939-1945 yılları arasında dünya zorlu bir dönemden geçen Lozan'ın getirdiği kazanımlar, Türkiye'nin bu süreci en az zararlı atlatmasını sağladı. Lozan'ın değeri Türk milletince daha fazla anlaşıldı.¹⁴ Türkiye'yi savaştan uzak

10 Aydın, "Millî Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları", s. 65.

11 Dönemle ilgili bilgi için bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi I, II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

12 *BCA*, Cumhuriyet Halk Partisi, 490.01/4.21.19.

13 "Lozan Zaferinin 16 ncı Yılında Bütün Yurt Hatay Zaferini Heyecanla Kutluyor", *Ulus*, 24 Temmuz 1939, s. 1; "Bugün Hatay Büyük Bayramını Kutluyor", "Ankara Halkevinde Yapılacak Törenler", *Yeni Mersin Gazetesi*, 23 Temmuz 1939, s. 1; "Lozan Günü", *Son Telgraf*, 25 Temmuz 1939, s. 2; "Lozan Günü Anıldı", *Yeni Sabah*, 25 Temmuz 1939, s. 1, 3; Özlem Kırış Yıldırım, "İsmet İnönü Dönemi Lozan Günü Kutlamaları ve Lozan'a Yeniden Bakış (1939-1945)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 71, 2022, s. 376. Kutlamalar, başta Ankara ve İstanbul olmak üzere yurdun dört bir yanında ve Halkevlerinin öncülüğünde yapıldı. Bayraklarla süslenen ve özel ışıklandırılan Ankara Halkevinde düzenlenen tören, saat 21.00'da bandonun İstiklâl Marşı'nı çalmasıyla başlayıp, Dil - Tarih ve Edebiyat Şubesi Başkanı Hıfzı Oğuz Bekata'nın Sevr'le karşılaştırılmalı olarak günün anlamını belirten konuşmasıyla devam etti. "Lozan Günü Heyecanla Kutladık", *Ulus*, 25 Temmuz 1939, s. 1, 6. Kadıköy Halkevi tarafından kaymakamlık binası önünde açık hava oyunu gösterildi. Eminönü Halkevinde ise Lozan Barış Antlaşması hakkında bir konferans verildi. "Halkevlerinde", *Tan*, 25 Temmuz 1939, s. 10. İzmir Halkevinde, Sevr'le karşılaştırılmalı olarak Lozan'ın imza süreci anlatılırken, Isparta Halkevinde yapılan toplantıda ise Isparta Milletvekili Kemal Ünal tarafından bir konferans verildi. "Lozan Zaferinin 16 ncı Yıldönümü", *Yeni Asır*, 25 Temmuz 1939, s. 1, 2; "Lozan Günü Heyecanla Kutladık", *Ulus*, 25 Temmuz 1939, s. 1.

14 *Son Telgraf* gazetesi yazarı Etem İzzet Benice, "Lozan Sulhunu Kutlarken" başlıklı yazısında, "Eğer bugün harp dışında, rahat, bitaraf ve vaziyetimizden emin bulunuyorsak bu hususi varlığımızı Lozan eserini yaratan ruh ve iradeye borçlu bulunuyoruz... Kuvvetimiz Lozan'ı yaptı, kudretimiz Lozan'ı dimdik ayakta tutuyor" sözleriyle gerek Mihver ve gerek Müttefik Devletlerin savaşa kendi saflarında katılması için kurdukları baskılar karşısında Türkiye'yi savaş dışında tutan yegâne gücün hâlâ geçerliliğini ve önemini koruyan Lozan olduğunu dile getiriyordu. Etem İzzet Benice, "Lozan Sulhunu Kutlarken", *Son Telgraf*, 24 Temmuz 1941, s. 1, 5.

tutan İnönü'nün diplomatik başarısı Lozan zaferiyle bütünleşirken¹⁵ Lozan Günü kutlamaları ise ayrı bir anlam kazandı.¹⁶ Lozan-İnönü vurgusu, dönemin basınına da yansdı. Lozan'ın öneminin anlatıldığı haberler, İnönü'ye duyulan şükran ve minnet duyguları çerçevesinde ele alındı.¹⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin demokratikleşme çabaları ile çok partili siyasi hayata geçildi. Dönemin muhalif partisi olarak kurulan Demokrat Parti (DP), 1946 seçimlerinde zorlu bir sınavdan geçti. Cumhurbaşkanı ve CHP'nin Genel Başkanı İnönü'nün dış politika becerisi, seçim kampanyalarına konu oldu. "*Halk, neden CHP'ye oy vermeli?*" sorusu, İnönü'nün dış politikadaki başarıları noktasında cevap buldu. Mudanya özellikle de Lozan başarısı ile perçinlenen İnönü'nün deneyimi, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin yanı başında beliren Sovyet tehdidi başta olmak üzere diğer dış politika sorunlarıyla baş edebilirdi. Ancak bu argümanlar CHP için yeterli olmadı; DP, 1950 genel seçimlerini kazanarak tek parti iktidarına son verdi.

DP Dönemi'nde yaşanan iç ve dış gelişmeler doğrultusunda bayram kutlamaları, bu kutlamaların organizesinde önemli bir payı olan Halkevlerinin kapatılması ile kısmen coşkusu yitirirken Lozan ise İnönü'den ayrı bir yere konuldu. Daha önce vurgulanan İnönü-Lozan bütünleşmesi kırılmaya, istiklal mücadelesi gibi Lozan da tüm millete mal edilmeye çalışıldı. Zira Lozan'ın başarısı, İstiklal Savaşı'na ve Mehmetçiğin süngüsüne bağlıydı.¹⁸ Aynı anlayış ile Atatürk ön plana çıkarılıp tarihi olaylardaki rolü görmezden

15 İkinci Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ederken 1942 yılının sonlarına doğru savaşın gidişatı, Müttefik Devletlerin lehine dönmeye başladı. Müttefiklerin başarısı, kendi yanlarında savaşa girmesi konusunda Türkiye üzerindeki baskıların artmasına sebep oldu. Bunu sağlamak için İsmet İnönü, Roosevelt ve Churchill tarafından Kahire'ye davet edildi. 4-6 Aralık 1943 tarihleri arasında düzenlenen II. Kahire Konferansı'na katılan İnönü, Türk ordusunun güçlendirilmesi gerektiği teziyle bir süre daha savaşı dışında kalma isteğini Müttefiklere kabul ettirdi. Vakıf gazetesi yazarı Asım Us, "*İnönü milli mücadeleden sonra Lozan'da Türkiye başmurahtası sıfatıyla Türk milletine yaptığı büyük hizmeti bu defa Kahire'de Türkiye cumhurbaşkanı olarak tamamlamıştır...*" sözleriyle İnönü'nün bu diplomatik başarısını, bir diğer diploması zaferi Lozan'la bütünleştiriyordu. Öyle ki bu konferansın karar tarihinin, *Lozan sulh günü* gibi her sene kutlanacak milli bir bayram olacağını ifade ediyordu. Asım Us, "Dini Bayram İçinde Millî Bir Bayram Yaptık", *Vakit*, 12 Aralık 1943, s. 1.

16 İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda Lozan Günü, Halkevleri ve İstanbul Üniversitesi tarafından yapılan kutlamalarla anılmaya devam etti. "Bütün Yurdda Millî Şef'e Tazim ve Bağlılık Hisleri Bu Vesile ile Bir Daha Teyit Edildi", *Ulus*, 25 Temmuz 1940, s. 1, 5; "Lozan Galibi Büyük Kahraman Millî Şef İnönü", *Son Telgraf*, s. 1, 5; "Lozan Dâhisi Büyük Reiscumhurumuza Bir Kere Daha Bağlılık Duyguları Yükseldi", *Yeni Mersin*, 25 Temmuz 1942, s. 1; "Bütün Yurt Lozan Bayramını Yaşadı-Atatürk'ün Büyüklüğünü Ebedileştiren Kurtuluş Savaşı, Millî Şefin Ululuğunu Yaşatan Lozan Cumhuriyetle Birbirlerini Tamamlamışlardır", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1943, s. 1, 2; "Lozan Zaferi Kutlandı", *Ulus*, 25 Temmuz 1947, s. 1.

17 Zekeriya Sertel, "Bugünkü Sulhumuzu Lozan'a Borçluyuz", *Tan*, 24 Temmuz 1942, s. 1; "Lozan Kahramanı İnönü Şükran ve Minnetle Anıldı", *Ulus*, 25 Temmuz 1939, s. 1; "Lozan Dâhisi Büyük Reiscumhurumuza Bir Kere Daha Bağlılık Duyguları Yükseldi", *Yeni Mersin*, 25 Temmuz 1942, s. 1.

18 Resul Babaoğlu, "Muhafazakâr-İslamcı Düşüncede Lozan Algısı", *100. Yılında Lozan Barış Antlaşması*, İBB Yayınları, İstanbul, s. 521.

gelen İnönü yok sayıldı. Lozan mutlaka bir kişinin eseri olarak kabul edilecekse bu kişi İnönü değil, Atatürk olmalıydı.¹⁹ Buna karşılık aynı tarihe denk gelen ve 1935 yılına kadar Hürriyet Bayramı olarak kutlanan II. Meşrutiyet'in ilanı ile basından sansürün kaldırılmasının (24 Temmuz 1908) yıl dönümü yeniden hatırlanarak Lozan'a alternatif bir kutlama oluşturuldu. İnönü'ye siyasi ve diplomatik sahada büyük bir prestij sağlayan Lozan Günü ise yine bu yıllarda kurulan Lozan Kulübünce yapılan kutlamalarla hafızalarda korunmaya çalışıldı.²⁰

DP Dönemi'nde millete atfedilen ve unutulmaya yüz tutan bir etkinlik haline gelen Lozan Günü, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra İnönü ile birlikte anılmaya devam edecekti.

İki Darbe Arası Dönem Türk Siyasetinde Lozan Algısı

1950 yılında iktidara gelen DP, 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne kadar yönetimi elinde tuttu. Kuruluşundan itibaren hızlı bir yükseliş gösteren parti, sağladığı ekonomik refah ve özgürlük ortamıyla halkın ve basının sevgisini kazandı. Ancak bu hızlı yükseliş kısa sürede tersine dönünce partinin takip ettiği siyaset zamanla katılaştı. Ekonomide yaşanan gerilemeyle birlikte basının ve muhalefetin artan eleştirilerinin önüne geçmek isteyen DP, bir biri ardına yasalar çıkardı. Yapılan yeni düzenlemelerle üniversite, basın ve sendikaları baskı altına aldı. Otoriter bir düzen anlayışını yansıtan bu uygulamalar, 27 Mayıs 1960 Darbesi'ni beraberinde getirdi.²¹

27 Mayıs 1960 Darbesi ile siyasi iktidarı ele alan ordu, hareketin başına Org. Cemal Gürsel'i getirerek Milli Birlik Komitesi'ni (MBK) kurdu. Böylece darbe sonrası gelişen yeni siyasal rejimde MBK etkin bir güç hâline geldi. Bu süreçte DP ileri gelenleri tutuklandı ve Yassıada Mahkemelerinde yargılanmalarına başlandı.²² Askerî vesayetin devamı için birtakım tedbirler alınırken siyasi faaliyetler ise yasaklandı. Darbeyi gerçekleştirenler için ülkenin böyle bir çıkmaza sürüklenmesine siyasiler ve onların iktidar hırsları sebep olmuştu. Bundan dolayı MBK içerisinde darbe sonrası iktidarı sivillere bırakmak hususunda görüş ayrılığı ortaya çıktı. Bunlardan güçlü bir grup, geçiş sürecinin aşılması adına yönetimin CHP'ye devredilmesinden yanaydı. Nitekim darbe sonrasında

19 Ahmet Gülen, "Demokrat Parti Dönemi'nde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi Lozan Antlaşması Özel Sayısı*, 2013, s. 82, 88, 98.

20 "Lozan Antlaşması'nın Yıl Dönümü Kutlandı", *Milliyet*, 25 Temmuz 1959, s. 5.

21 Darbe dönemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2006; Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 5: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2002.

22 Nejat Gülen, *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 133-165.

yasaklanan siyasi faaliyetlerin serbest bırakılması ile DP'nin devamı niteliğinde yeni partiler kurulmuştu. Seçim sonrası bu partilerin yönetimi ele geçirmesi, darbenin ve darbecilerin meşruiyetine gölge düşürebilirdi. Bu sebeple ordu üst kademesinin çoğunluğu CHP'ye teslim edilecek bir iktidarın kendileri için en iyisi olacağına inanıyordu.²³

MBK, darbe sonrası bu gergin siyasi ortamda partiler üzerindeki kontrol ve baskılarını giderek arttırırken, güvenoyunu İnönü ve partisi CHP'den yana kullanacaktı. Bu siyasi gerçeklikle birlikte DP Dönemi'nde millete atfedilen Lozan, darbe sonrasında İnönü'ye duyulan güvenle yeniden mimarıyla bütünleşti. Her ne kadar Gürsel siyasette güvendiği İnönü'ye Lozan başarısını yeniden teslim etse de Antlaşmanın yıl dönümünde coşkulu kutlamaların yapılmaması dikkat çekmekteydi.²⁴ İnönü, Lozan'ın yıl dönümü münasebetiyle Cumhuriyet gazetesine verdiği beyanatta:²⁵

“Lozan Konferansı şüphesiz ki bir devri, siyasi bakımdan kapatmış ve yenisini açmıştı. Şimdiye kadar geçen tecrübe, yeni devrin verimsiz olmadığını göstermiştir. Bundan sonra da önümüzde çok verimli gelişme devirleri olacağına inanıyorum. Yeni ve müspet bir devrin başlangıcında olduğumuz ümidi içindeyiz. Gelecek günlerimiz şüphesiz daha refah olacaktır.” sözleriyle Türkiye için hem Lozan Barış Antlaşması hem de darbe ile yeni bir dönemin başladığına işaret edip bu iki olay arasında benzerlik kurmaktaydı. Türkiye'nin uluslararası arenada tanınmasını sağlayan ve bağımsızlık simgelerinden kabul edilen Lozan ile ordunun DP iktidarına yönelik müdahalesinin birbirleriyle özdeşleştirilecek bir tarafı bulunmasa da, siyaseti baskılayan dönemin hassas yapısı İnönü'ye böyle bir yorum yaptırmaktaydı. Nitekim 24 Temmuz 1960'da Gürsel'in Lozan Zaferi'nden dolayı çektiği telgrafında, *“Sayın İnönü, Lozan günü münasebetiyle zat-ı devletlerini hürmetle ve hayranlıkla hatırlatmak benim için zevkli bir vazifedir. Memlekete yapmış olduğunuz hizmetler içinde Lozan, daima bir abide olarak yaşayacaktır.”* şeklindeki ifadeleri İnönü'nün, dizginlemek istedikleri siyasetin en güvenilir ismi olduğunu gösteriyordu. İnönü ise bu güveni boşa çıkarmamak adına daha önceki beyanatını yenileyip darbeyi gerçekleştirenleri şu sözlerle destekliyordu:²⁶

23 Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları, 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 171; Firdes Temizgüney, “1960 Darbesi Sonrası Yuvarlak Masa Toplantıları: İstişare mi Askerî Vesayet mi?”, *CTAD*, S. 37, 2023, s. 107, 110, 112.

24 Lozan Günü kutlama yapılmadan; İnönü'nün Lozan'ın önemine dair basına verdiği demeci ve Gürsel'in İnönü'yü tebrik mesajıyla anıldı. Eski coşkulu kutlamalardan uzaklaşılsa da Lozan'ın yıl dönümü, Millî Türk Talebe Birliğinin Çağaloğlu Öğrenci Lokali'nde ve Mustafa Kemal Derneğinin Kadıköy'de yaptığı toplantılarla hatırlandı. “İsmet İnönü Ümit İçindeyiz Dedi”, *Milliyet*, 24 Temmuz 1960, s. 1.

25 “İnönü'nün Lozan Antlaşması Yıldönümü Münasebetiyle Cumhuriyet'e Beyanatı”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1960, s. 1, 5; “İsmet İnönü Ümit İçindeyiz Dedi”, *Milliyet*, 24 Temmuz 1960, s. 1.

26 “Gürsel'in İnönü'ye Mesajı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1960, s. 1, 5.

“Sizler geçmişin eserlerini, inkılaplarını korumak kudretiyle kalmadınız, geleceğimizi ümitle dolduran devirlerin müjdecisi olarak karşımızda duruyorsunuz. Heyecanlı takdirlerim sizinle beraberdir. Sizinle beraber çalışmaya devam edeceğim. Sevgilerim ve iyi dileklerim sizin başarınızı takip edecektir.” Bu karşılıklı jest yeni siyasi konjonktürde İnönü’yü ön plana çıkarmakla kalmıyor, İnönü-Lozan bütünleşmesini de yansıttıyordu.

Yasaklanan siyasi faaliyetlerin 13 Ocak 1961’de serbest bırakılması ile DP’nin devamı niteliğindeki Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Adalet Partisi (AP) gibi partilerin kurulması, darbeyi gerçekleştirenler için siyasetin dengesini bozmuştu.²⁷ Genel seçimlerden kısa bir süre öncesine denk gelen bu gergin ortamda Lozan Günü kutlamalarına, siyasetin ve siyaseti dizginlemek isteyen yeni idari erkin gündemini oluşturacak önem atfedilmedi. 24 Temmuz 1961’deki yıl dönümünde Gürsel’in İnönü’ye tebrik, İnönü’nün Gürsel’e gönderdiği teşekkür mesajları yayınlanmazken kutlamalar da, yerini küçük anma toplantılarına bıraktı; basında çıkan birkaç cılız başlıkla ve haberle geçiştirildi.²⁸

Darbe sonrası Türk siyasetini normalleştirme çabalarıyla 5 Ekim 1961’de yapılan genel seçimin ardından Meclis açıldı ve MBK’nın başında bulunan Cemal Gürsel cumhurbaşkanı seçildi. Seçim sonucunda hiçbir parti tek başına iktidar olacak oyu alamadığı için hükûmeti kurma görevi verilen İnönü’nün girişimleriyle CHP-AP arasında zorunlu bir koalisyon hükûmeti oluşturuldu. Ancak İnönü’nün bu ilk koalisyon hükûmeti siyaseti rayına oturtmaya yetmedi. Türkiye, 1962 yılına Kara Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir’in darbe teşebbüsüyle girdi. İnönü’nün arabuluculuğuyla Aydemir ve arkadaşları, işledikleri suçtan dolayı af ve emekliye sevk edilerek eylemlerinden vazgeçtiler. İsyancıların affı, AP’lilerin eski DP’lileri de kapsayacak şekilde bir af çıkarılması tartışmalarını gündeme getirdi. Yaşanan gelişmeler CHP-AP koalisyonunu ciddi bir bunalıma sürükledi. Bunun üzerine İnönü, 30 Mayıs 1962’de istifa etti.²⁹

Hükûmeti kurma görevi yeniden İnönü’ye verildi. İnönü, 25 Haziran 1962’de YTP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve bağımsızlarla İkinci Koalisyon

27 Firdes Temizgüney, “27 Mayıs Darbesi Sonrasında Eski Demokrat Partililerin Demokrasi Arayışlarına Bir Örnek: Bizim Ev Kulübü”, *CTAD*, S. 33, 2021, s. 292.

28 Siyaset dilinden düşen Lozan, yapılan küçük etkinliklerle anıldı. Milletlerarası Hukuk Enstitüsünde düzenlenen toplantıda Nihal Erdener, kapitülasyonları kaldıran Lozan’ın getirdiği yeni hukuki düzene ve önemine dair bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal Derneğince düzenlenen toplantıda ise Asım Us ve Samih Nafiz Tansu’nun konuşmalarıyla Lozan’ın tarihi misyonu ortaya konuldu. Ayrıca İnönü, CHP Gençlik Kolları tarafından evinde ziyaret edildi. Lozan Kulübü tarafından düzenlenen baloya katılan İnönü’nün, günün önemine dair bir açıklama yapmaması dikkat çekti. “Lozan Antlaşması’nın 38nci Yıldönümü”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1961, s. 1.

29 Temizgüney, “Bizim Ev Kulübü”, s. 293.

Hükûmetini kurdu. İç politikada koalisyonlarla istikrar sürdürülmeye çalışılırken dış politikada da önemli gelişmeler yaşandı. Türkiye'nin Temmuz 1959'da üyelik başvurusunda bulunduğu Avrupa Ekonomik Topluluğunun (AET) önemli bir ayağı olan Gümrük Birliği'ne kabulü için görüşmeler hız kazandı. Gerek iç gerek dış politikada yoğun gündemiyle Türkiye, Lozan Günü'nü siyasi söylemlerden uzak,³⁰ Lozan Barış Antlaşması'nın tarihi süreci ve önemine dair basında çıkan köşe yazılarıyla hatırladı. Bu yazılarda dikkat çeken önemli bir husus, darbe sonrası konjonktürüne uygun olarak DP yönetimine duyulan tepkinin Lozan üzerinden de dile getirilmesi oldu. Esat Tekeli, Cumhuriyet gazetesinde çıkan "Lozan Antlaşması" başlıklı yazısında, Lozan'ın yalnız Türk İstiklal Savaşı'nın kazandığı zaferin tesciline değil aynı zamanda kapitülasyonları kesin bir şekilde kaldırarak Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını sağlayan yönüne de dikkat çekti. "İngiliz delegelesi Lord Curzon'u mat ederek silahının hakkını alan" Lozan'ı nadir bir diplomatik başarı olarak nitelendiren Tekeli, "Bu millî muvaffakiyeti, adeta tarihimizden silercesine unutturmak isteyen şahsi ihtirasların ne korkunç bir delalete düşmüş olduklarını kayıt etmeyi bile zait sayarız"³¹ sözleriyle de DP Dönemi'nde Lozan'ın unutturulmaya çalışıldığına vurgu yaptı.

Koalisyonlarla siyasi istikrar sağlanamadığı gibi yeni siyasi krizler de ortaya çıktı. Talat Aydemir'in ikinci darbe girişimi ile sonrasındaki idamı ve siyasi af tartışmalarının gölgesinde yapılan yerel seçimler bunlardan bir kaçıydı. Tüm bu gelişmeler İkinci İnönü Hükûmetinin istifasıyla sonuçlandı. Üçüncü kez hükûmeti kurma görevi verilen İnönü, bağımsız milletvekillerince desteklenen bir azınlık hükûmeti oluşturdu. Siyasi krizlerle birlikte Lozan'ın 40. yıl dönümü, bu minvalde kutlama yapılmadan geçti. Lozan Günü kutlamaları, Türkiye'de giderek unutulurken Antlaşma'nın imzalandığı İsviçre'de coşkulu törenlerin yapılması ise dikkat çekiciydi.³² Türk aile, öğrenci ve işçilerinin de katıldığı kutlamalar, İsviçre resmî makamlarında olduğu kadar basın ve televizyon çevrelerinde de büyük bir ilgi uyandırdı. Dolayısıyla Türk basınında, İsviçre'de yapılan kutlamalarla birlikte İnönü'nün La Tribune de Lausanne gazetesinde soru-cevap şeklinde yayımlanan demecine yer verildi. İnönü demecinde, Lozan Barış Antlaşması'ndan doğan bağımsız Türkiye'nin Atatürk'ün ana fikrine yani çağdaşlaşma düşüncesine sadık

30 Lozan'ın yıl dönümüne denk gelen 22-25 Temmuz 1962 tarihleri arasında Gölcük, Ereğli ve Amasra'yı içine alan bir yurt gezisine çıkan İnönü Lozan'a dair demec vermezken, gezinin hemen öncesinde uzun bir görüşme yaptığı Gürsel de açıklamada bulunmadı. "Başbakan Bugün Gölcük'e Gidiyor", *Milliyet*, 22 Temmuz 1962, s. 1, 7, "İnönü Dün Gürsel ile Görüştü", *Hürriyet*, 22 Temmuz 1962, s. 1.

31 Esat Tekeli, "Lozan Antlaşması", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1962, s. 2.

32 "Lozan'ın 40 Yıldönümü İsviçre'de Kutlanacak İsviçre Basın, Radyo ve Televizyonu Bu Yıl Dönümü İçin Hazırlıklar Yapıyor", *Ulus*, 23 Temmuz 1963, s. 1, 7.

kaldığını vurguladı.³³ Lozan'ın yıl dönümü dolayısıyla Ankara Radyosu'nda da özel bir program gerçekleşti. Merkez Program Müdürü Mahmut Öngören tarafından İsviçre'de hazırlanan bu özel programda, Lozan'a katılan ve hâlen hayatta olan şahısların Antlaşma konusundaki düşünce ve anılarına değinildi.³⁴

Türk basınında Lozan konusu giderek ilgi kaybederken, az da olsa yazı ve habere yer verildi. Ulus gazetesinin 26 Temmuz 1963 tarihli sayısında Cihat Baban tarafından kaleme alınan “24 Temmuz ve İnönü!” başlıklı yazıda; Lozan'da millî bir Türk vatandaşının doğduğu vurgulanarak Türkiye'nin yepyeni medeni bir çehre kazandığı belirtildi. Baban, İnönü'yü ise Türkiye'yi zafere ulaştıran, savaş meydanından diploması masasına ayağının tozu ile oturmuş, dönemin önemli siyasetçisi Lord Curzon karşısında mahir bir diplomat olarak nitelendirdi.³⁵

Türk basını, Lozan-İnönü bütünleşmesini devam ettirse de Lozan Günü'ne muadil görülen yeni gelişmeler, kutlamaların giderek gölgede kalmasına sebep oldu. 24 Temmuz 1963'te işçi hakları konusunda önemli bir adım atıldı; Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe girdi.³⁶ Nitekim DP iktidarınca özgürlüklerin kısıtlanması, 27 Mayıs Darbesi'nin sebepleri arasındaydı. Bununla birlikte 27 Mayıs askerî cuntası, demokratik olmayan yöntemlerle DP Hükûmetini devirip iktidara geldiğinde önemli ölçüde meşruiyet sorunuyla karşılaştı. Darbeye meşruiyet ve aynı zamanda siyasal ve toplumsal destek sağlamak için çeşitli yöntemler kullandı. Sözde her türlü görüşe açık, halka yakın ve sivil temsiliyetine önem veren bir görüntü çizmeye çalıştı.³⁷ Çoğulcu demokrasi ilkesi ve özgürlükçü içerikle hazırlanan 1961 Anayasası, işte bu görüntünün bir yansımasıydı. Anayasa ile güvence altına alınan grev, toplu sözleşme ve sendikal haklara yönelik yapılan yasal düzenlemeler ise askerî rejimin yıllarca ihmal edilen işçilere sunduğu demokrasydi ve tamamen kendi eseriydi. Dolayısıyla işçi haklarını gözeten bu kanunların yürürlüğe girdiği 24 Temmuz, “İşçi Bayramı” olarak sahiplenildi ve atfedilen bu önemle yıl dönümlerinde kutlanmaya başlandı. Ayrıca basından sansürün kaldırıldığı günü temsil eden ve daha önce de kutlanan 24 Temmuz, yine bu dönemde Basın Bayramı olarak ön plana çıktı. Böylece Lozan

33 “Bugün Kutladığımız Mutlu Yıldönümü Lozan”, *Ulus*, 24 Temmuz 1963, s. 1, 7.

34 “Lozan'ın Yıldönümü Münasebetiyle Ankara Radyosunda Bir Özel Program Yayınlandı”, *Ulus*, 25 Temmuz 1963, s. 1, 7.

35 Gazetenin aynı tarihli sayısında Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili bir de anket düzenlenmiş, Hamza Eroğlu, Tark Zafer Tunaya, Feyiz Feyzioğlu ve Kemal Kurdaş gibi önemli isimlerin “Lozan'ın Türk Devleti'nin varlığındaki yeri, insan hakları ve İstiklal Mücadelesi yönünden değeri nedir?” gibi sorulara verdikleri cevaplar yayımlanmıştır. “Lozan İçin Dediler ki”, *Ulus*, 26 Temmuz 1963, s. 1, 7.

36 *Resmî Gazete*, 24 Temmuz 1963, S. 11462, s. 1-14.

37 Aziz Kılıç, “27 Mayıs 1960 Darbesine Meşruiyet Kazandırma Çabaları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 3, 2020, s. 954.

Günü, işçi hakları adına anlam kazanan “İşçi Bayramı” ve basın hürriyetini simgeleyen Basın Bayramı ile birlikte anılmaya başlandı. Nitekim İnönü de 1964 yılı konuşmalarında mevcut Lozan algısına uygun olarak sadece Lozan’ı değil İşçi ve Basın Bayramlarının yıl dönümlerini birlikte zikretti.³⁸

İç politikada millî hissiyat uyandıran Lozan, zamanla iç ve dış politikada meydana gelen gelişmeler doğrultusunda atıfta bulunulan resmî bir belge mahiyetini aldı. İnönü’nün azınlık hükûmeti döneminin en önemli dış politika sorunu şüphesiz ki Kıbrıs konusu oldu.³⁹ Lozan’daki statüsünün devam etmesi gerektiği hususu Türkiye tarafından savunulsa da giderek uluslararası bir mahiyet kazanan Kıbrıs sorunu, 1960 yılında İngiltere, Türkiye ve Yunanistan’ın garantörlüğünde Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulması ile sonuçlandı. Ancak bu sonucu yeterli bulmayan ve Yunanistan ile birleşme fikrinde ısrar edip kendilerini Ada’nın tek temsilcisi olarak gören Rumların Türklere yönelik saldırıları şiddetlendi. 1963 Noel’inde Türklere karşı gerçekleşen şiddet eylemleri doruk noktasına ulaştı. 1964 yılında Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahalesi söz konusu oldu, ancak bu girişim Amerikan Başkanı Johnson’un İnönü’ye gönderdiği mektupla engellendi. Böylece Başbakan İnönü, büyük bir sorun halinde karşısına çıkan Kıbrıs konusu ile Lozan sonrasında ilk temasını gerçekleştirdi.⁴⁰

38 İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler (1961-1965)*, Yay. Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 378-379.

39 Osmanlı Dönemi’nde geçici olarak İngiltere’ye bırakılan Kıbrıs Adası’nın statüsü, Lozan Barış Antlaşması ile resmîyet kazanmıştı. Ada, Rumların Yunanistan ile birleşme (Enosis) isteklerinin şiddet eylemlerine evrilmesi ve Yunanistan’ın 1954 yılında Kıbrıs konusunu BM’nin gündemine taşımasıyla Türkiye’nin de dâhil olduğu bir soruna dönüşmüştür. Yunanistan’ın tek taraflı “self-determinasyon” isteğiyle Enosisi gerçekleştirme düşüncesinin BM tarafından kabul görmemesi Rumların Türklere yönelik saldırılarının artmasına sebep olmuştur. Sorunun çözümüne yönelik İngiltere’nin arabuluculuğuyla yapılan görüşmeler neticesinde 11 Şubat 1959’da Zürih Anlaşması ve 19 Şubat 1959’da da Londra Anlaşması imzalanmıştır. Zürih ve Londra Antlaşmalarıyla Türk ve Rum halkından birinin diğerine tahakkümünü önleyici ortaklık temeline dayanan ve İngiltere, Türkiye ve Yunanistan’ın garantörlüğünde Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Bilgi için bkz. Sabahattin İsmail, *150 Soruda Kıbrıs*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998; Hamza Eroğlu, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Emel Matbaacılık, Ankara, 1975; Müge Vatanserver, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 2, s. 1487-1530.

40 Gülen, “Demokrat Parti Dönemi’nde Lozan Algısı”, s. 392.

Lozan'ı yıl dönümü dışında Türkiye'nin gündemine taşıyan bir diğer konu, içinde yabancılar tarafından açılan okulların⁴¹ da yer aldığı özel öğretim kurumlarına dair kanun tasarısı oldu. Mecliste 1964 yılından itibaren görüşülen ve tartışmalara sebep olan Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile yabancı okullar konusu Lozan ekseninde yeniden ele alındı.⁴² 8 Haziran 1965'te kabul edilen bu düzenlemede, Türkiye'nin Lozan'la verilen *taahhüde zerrece halel getirmedeği* vurgulanırken, geçmişteki acı tecrübelerin etkisi hâlâ devam ediyordu. Bu sebeple Kanun'un, 5. maddesiyle yabancıların Türkiye'de yeniden okul açmaları engellendi. Kanunun:

“Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce yabancılar tarafından açılmış bulunan özel öğretim kurumlarının binaları genişletilemez, çoğaltılamaz, şubeleri açılmaz; bu kurumların mevcut binalarının yerine kaim olmak üzere yeniden binalar inşa edilemez, herhangi bir suretle mülk edinilemez veya kiralanamaz. Mevcut binalarda ihtiyaç halinde yapılacak tamirat Millî Eğitim Bakanlığının iznine bağlıdır.” şeklindeki okulların genişlemesini önleyen ve tamirat koşullarını belirleyen 20. maddesi ise büyük tartışmalara sebep oldu. Lozan Barış Antlaşması gereği statülerinin korunduğu belirtilen bu okulların millî hassasiyetlerden uzak mezunlar verdikleri ve millî bütünlüğe zararlı oldukları gibi konulara dikkat çekildi. AP Antalya Milletvekili İhsan Ataöv Mecliste yaptığı konuşmasında, yabancı okullar fayda sağlamaktan çok zarar veriyorsa devletin bu okulların tamiratıyla uğraşmak yerine içindeki zihniyet ve eğitim şekliyle ilgilenmesi gerektiğini belirtti. Ayrıca Lozan'a göre Türkiye'nin yabancı okul ve binalarını korumak mecburiyeti olsa bile bu okullarda yetişenler *millî hasletlerimizi ve bütünlüğümüzü zayıflatıcı, memleketin millî bünyesine uymayan ve Batıya hayranlık duyan bir görüşte* ise bunun önüne geçilmesi, Türk çocuklarının böyle bir anlayışla eğitilmesine müsaade edilmemesi gerektiğinin altını çizdi. Yabancı okullarda eğitim gören öğrencilerin *yabancı mektebin milletine karşı duyduğu hayranlığa* şahit olduğunu ifade eden CHP

41 Lozan'da yabancı okullardan bahsedilmese de delegelerin karşılıklı mektupları, okulların hukuken tanınmasını sağlamıştır. İsmet İnönü tarafından İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerine yazılmış olan ve onların da cevaben yazdıkları mektuplarla Türkiye, söz konusu devletlere ait 30 Ekim 1914'ten önce varlığı kabul edilen öğretim, din, sağlık ve yardım kurumlarını tanımıştır. Lozan mektuplarının resmî bağlayıcılık süresi 13 Ağustos 1931'de sona erse de yabancı okulların statüleri, Cumhuriyet ilkelerine bağlı eğitim vermeleri koşuluyla sonrasında da devam etmiştir. Bu devletlere verilen haklar, 1 Ekim 1931'de imzalanan İkamet Sözleşmesi ile ABD'ye de tanınmıştır. Osmanlı Dönemi'nde devletin ve ülkenin bütünlüğünü zedeleyici fikirler telkin etmeleri ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları sebebiyle varlıkları tartışılan yabancı okullar, böylelikle Lozan sonrasında sıkı bir denetim ve kontrole tabi tutulmuşlardır. Zararlı faaliyetlerine devam edenler ve kaidelere uymayanlar ise kapatılmıştır. Yabancı okullar konusunda sonrasında yapılan düzenlemelerle yeniden şube ve hazırlık sınıfları açamayacakları, Bakanlığa kaydettirdikleri sınıfların sayısını arttıramayacakları gibi hususlar da hüküm altına alınmıştır. İlhan Aksoy, “Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, s. 83. Yabancı okullarla ilgili bilgi için ayrıca bkz. Sezen Kılıç, *Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar 1923-1938*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005; Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923 - 1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

42 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 16 Temmuz 1964, C. 32, s. 225-242.

Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu⁴³ ise meselenin bir kültür davası olduğunu; bu kurumların devletin elinde ve mutlaka kontrolü altında tutulması gerektiğini belirtti. Dursunoğlu için millî kültür ve eğitimin korunması adına yabancı okullarla ilgili düzenlemelerde Lozan ilkeleri mutlaka dikkate alınmalıydı. Bu sebeple 20. maddedeki “*Mevcut binalarda ihtiyaç halinde yapılacak tamirat Millî Eğitim Bakanlığının iznine bağlıdır.*” ifadesinin, “*Mevcut binaların yerinde eski binanın büyüklüğünü aşmamak şartıyla yeniden bina inşa ettirilmesi Millî Eğitim Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunun kararı ile olur.*” şeklinde değiştirilmesi teklifinde bulundu.⁴⁴ Sonuç olarak Lozan mektuplarıyla statüleri belirlenen yabancı okullar konusu, yine Lozan’ın getirdiği millî eğitim düzeninin mutlaka korunması anlayışıyla ele alındı.

Lozan, Türkiye Cumhuriyeti için sağladığı düzen ve millî addedilecek konularla geçerliliğini hatırlatsa da Lozan Günü kutlamaları için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. 1965 yılına kadar farklı partilerle kurduğu koalisyon hükûmetlerinin başında İnönü’nün bulunmasına rağmen kutlamalar rafa kaldırıldı. İnönü, 1965 yılı Lozan Günü’ne dair verdiği demeçte Antlaşma’nın önemine vurgu yaparken, yine Basın ve İşçi Bayramları olmak üzere üç anlamlı günün yıl dönümlerini birlikte kutladı.⁴⁵

Türk siyaseti 1965 yılında yeniden bir kriz sürecine girdi; İnönü’nün kurduğu azınlık hükûmeti dağıldı. 10 Ekim 1965’te yapılan seçimlerden sonra AP’nin başında bulunan Süleyman Demirel, hükûmeti kurmakla görevlendirildi. Böylece AP, darbe sonrasının ilk tek partili iktidarı olurken, Süleyman Demirel de ülkenin yeni başbakanı unvanını aldı.⁴⁶

Demirel dönemi, darbe sonrasındaki süreçte gerek iç gerek dış politikada bir toparlanma evresi oldu. Demirel, 3 Kasım 1965’te okuduğu hükûmet programında,⁴⁷ Türk dış politikasının Atatürk’ün çizdiği dış politika esaslarından daima ilham alacağını, NATO, Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı ve Avrupa Konseyi gibi Türkiye’nin üyesi bulunduğu güvenlik ve ekonomik işbirliklerinin devam edeceğini, Ortadoğu devletleri, Sovyet Rusya ve Bağlantısız Devletler ile ilişkilerin geliştirilmek istenildiğini belirtti. Ayrıca Türkiye’nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı duyan tüm komşu devletlerle iyi geçinmek ve bölgesel işbirliğini geliştirmek üzere çok yönlü bir politikanın sinyallerini veren Demirel, “*millî davamız*” olarak nitelendirdiği Kıbrıs konusuna ve

43 Cevat Dursunoğlu ile ilgili bilgi için bkz. Tolga Başak, *Millî Mücadele Günleri’nde Cevat Dursunoğlu*, ATAM, Ankara, 2010.

44 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 16 Temmuz 1964, C. 32, s. 241.

45 “Lozan Hükümleri Ayakta”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1965, s. 1.

46 Temizgüney, “Bizim Ev Kulübü”, s. 294.

47 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 3 Kasım 1965, C. 1, s. 92-96.

Yunanistan’la gerginleşen ilişkilere de değindi. Kıbrıs için Zürih ve Londra Antlaşmalarının getirdiği statüyü hatırlatan Demirel, Ada’nın aynı zamanda Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında Akdeniz’de sağlanan dengenin bir unsuru olduğunun ve bu dengenin ihlâl edilmemesi gerektiğinin altını çizdi. Kıbrıs sorununa adil bir şekilde ve barış yolu ile çözüm bulunması için Türkiye ve Yunanistan’ın müşterek hareket etmesi gerektiği de Demirel’in dış politika esasları arasında yer aldı.

Demirel’in Kıbrıs sorununun çözümü için işaret ettiği uzlaşma teklifi, iki ülke başbakanlarını bir araya getirdi.⁴⁸ Ancak bu süreçte Yunanistan’da meydana gelen askerî darbe, Keşan ve Dedeoğaç’ta yapılan görüşmeleri sonuçsuz bırakırken, Türk-Yunan ilişkilerini yeniden çıkmaza sürükledi. Demirel, giderek uluslararası bir mahiyet kazanan Kıbrıs sorununu, Türkiye’nin Akdeniz’deki güvenliğinin ve ekonomik çıkarlarının bir parçası olarak gördü. Bu sebeple Kıbrıs’ı bir oldubittiyle ilhak etmek isteyen Yunanistan’ın isteklerini, Akdeniz’de “*Lozan dengesi bozulamaz*” vurgusu ile reddetti.

Demirel dönemi Türk dış politikasında Lozan vurgusuyla ele alınan bir diğer husus da Yunanistan’a bırakılan Batı Trakya’daki Türklerin,⁴⁹ 1960’lardan sonra artan sorunları oldu. Kıbrıs Türklerine karşı 1963 yılında EOKA tarafından gerçekleştirilen Kanlı Noel sonrası Türkiye, Yunan uyrukluların Türkiye’de ikamet edebilmesinin önünü açan ve 30 Ekim 1930’da imzalanan İkamet, Ticaret ve Seyrüsefain Mukavelenamesi’ni 16 Mart 1964’te feshederek Yunanistan’dan gelip Türkiye’de çalışmaya başlayan Yunanlıların oturma izinlerini yenilememe kararı almıştı. Böylece özellikle İstanbul’da bulunan Rumların, ülkelerine geri gönderilmesine başlanmıştı. Bu uygulamalar kısa sürede Yunanistan’da da karşılık buldu. Türkiye’nin İstanbul Rumlarına karşı uyguladığı politikalar doğrultusunda Lozan’daki “karşılıklılık” ilkesinin geçerliliğini yitirdiği iddiasıyla Yunanistan, Batı Trakya Türklerinin üzerindeki baskıyı arttırdı.⁵⁰ Asimile

48 “İkili Görüşme Keşan’da Başlıyor”, *Milliyet*, 9 Eylül 1967, s. 1, 7; “İki Ülke Arasındaki Görüşmeler Keşan’da Başladı”, *Milliyet*, 10 Eylül 1967, s. 1, 7; “Türk-Yunan Zirve Konferansı Başarıyla Sonuçlandı”, *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1967, s. 1, 7; “Müzakerelerden Netice Alınmadı”, *Yeni İstanbul*, 11 Eylül 1967, s. 1.

49 Lozan Barış Antlaşması’nın “Siyasal Hükümler” ana başlığı ve “Azınlıkların Korunması” isimli alt başlığında, Türkiye’deki Müslüman olmayan azınlıkların statüsünü saptayan birtakım hükümler getirilmişti. Buna göre Lozan’ın 37-44. maddeleri, Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklara tanıdığı hakları belirlemişti. 45. maddesi ise “Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklara tanımış olduğu hakların Yunanistan tarafından kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınacağı” hükmü ile “karşılıklılık ilkesi” çerçevesinde kabul görmüştü. Baskın Oran, *Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 48; Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, s. 103-106; Meray, *Lozan Konferansı, II*, s. 11-14. Böylece Lozan Barış Antlaşması, Batı Trakya Türkleri noktasında Yunanistan’ı yükümlülük altına soktuğu gibi Türkiye’yi de Yunanistan’da yaşayan Müslüman Türkler üzerinde hak sahibi yapmıştı. Eren Alper Yılmaz, “Batı Trakya Türklerinin Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme”, *ASEAD*, C. 6, S. 3, 2019, s. 255.

50 Melih Akdeniz, *1930’dan Yunanistan’ın Avrupa Birliği’ne Girişine Kadar Batı Trakya Türkleri (1930-1981)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa, 2015, s. 193-195.

politikasının bir parçası olarak dinî, siyasi ve kültürel baskıların yanı sıra kendi dillerinde eğitim hakları konusunda da kısıtlamalara gitti. Ayrıca bölgede uygulanan zorunlu kamulaştırmayla el konulan Türklere ait topraklar, Rum çiftçilere dağıtılırken Yunanlılara da Türklerin gayri menkullerini satın alabilmeleri için özel krediler verildi.⁵¹ Böylelikle Batı Trakya Türkleri için daha sorunlu bir dönem başladı.

Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerine yönelik baskıcı politikaları Türkiye tarafından yakından takip edildi; Yunanistan, azınlık hakları konusunda Lozan Barış Antlaşması'na uyması yönünde uyarıldı.⁵² Nitekim Demirel'in 6 Ağustos 1966'da gazetecilerin sorularını yanıtladığı basın toplantısında, dış politika konusunun ağırlık noktasını Batı Trakya Türkleri oluşturdu. Demirel, Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerine yönelik takip ettiği imha politikası karşısında radikal bir tedbir alınıp alınmayacağına dair soruya, Lozan Barış Antlaşması'nın azınlık haklarıyla ilgili hükümlerini hatırlatarak cevap verdi. Bu hükümlere rağmen Yunanistan'ın özellikle Kıbrıs sorununun ortaya çıkmasından sonra Batı Trakya'daki Türklerin statüsü ile ilgili Antlaşma hükümlerini ihlal ettiğini belirtti. Türkiye'nin Lozan'ın Batı Trakya Türkleri için belirlediği haklarını korumak adına gerekli tedbirleri alacağına altını çizdi.⁵³

Demirel, Türk-Yunan ilişkilerinin iyi ya da kötü oluşunun Batı Trakya'daki Türklere yönelik baskıcı politikaların asıl belirleyicisi olduğunu belirtiyordu. Nitekim Yunanistan'da 1967 yılında meydana gelen askerî darbe sonrası Ada'daki çatışmalar başlayınca, Kıbrıs sorununa paralel olarak Batı Trakya Türkleri, Yunanistan'ın yeniden hedefi haline geldi.⁵⁴ Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de askerî cunta yönetiminde Batı Trakya Türklerine karşı uygulanan baskının giderek arttığına dikkat çekip, Yunanistan'ın bu olumsuz tavrının devam etmesi durumunda Lozan Barış Antlaşması'nın tanıdığı mütekabiliyet esasına göre Türkiye'nin gerekli tedbirler üzerinde ciddiyetle duracağını belirtti. Lozan'ı, azınlık haklarını teminat altına alan ve hâlâ geçerliliğini koruyan uluslararası bir belge olarak tanımlayan Çağlayangil'e göre Türkiye, Batı Trakya Türklerinin sorunlarının çözümü için gerekirse bu Antlaşma'nın karşılıklılık ilkesi çerçevesinde kendisine tanıdığı hakları kullanmaktan da çekinmeyecekti.⁵⁵

51 Oran, *Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, s. 121.

52 "Batı Trakya İçin Yunanistan'ın Lozan'a Uyması İstenecek", *Milliyet*, 8 Nisan 1966, s. 3.

53 "Başbakan Basın Toplantısı Yaptı", *Milliyet*, 7 Ağustos 1966, 1, 9.

54 "Batı Trakya'da 235 Türk Tutuklanmış", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1967, s. 1; "Batı Trakya Türklerinin Elindeki Arazi Azalıyor", *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1969, s. 1.

55 "Çağlayangil, Trakya Türklerine Baskı Olursa Biz de Mukabele Edeceğiz", *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1967, s. 1, 7.

Görüldüğü gibi Lozan, yıl dönümlerinde kutlanan bir günden öte Türkiye'nin garantisini siyasilere dilinde yeniden anlam kazandı. Uluslararası yönüne ve hâlâ geçerliliğine dikkat çekildi. Nitekim İnönü de 1969 yılında Lozan Barış Antlaşması'nın yıl dönümü için verdiği demeçte, Basın ve İşçi Bayramları ile Lozan'ı bir arada kutlarken Lozan Barış Antlaşması'nı “*Tazeliğini ve geçerliliğini koruyan bir antlaşma*” olarak nitelendirdi.⁵⁶ İnönü, bir sonraki yıl dönümü için yaptığı açıklamasında da Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan antlaşmaların geçerliliğini kaybettiğini, İkinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan antlaşmaların ise yeni sorunlara neden olduğunu, buna karşılık Lozan'ın hâlâ Türkiye için uluslararası ilişkilerde kılavuz olacak ilkeleri ile değerini koruduğunu ifade etti.⁵⁷ İnönü'nün vurguladığı gibi Lozan, Türkiye'nin uluslararası arenada kabul ve tanınırlığını sağlamakla kalmamış, geçerlilik ilkesi üzerinden dış politika sınavında cevap anahtarı mahiyetini korumuştur. Bu sebeple 1965-1971 yılları arasında iktidarda kalan Başbakan Demirel, dış politikada özellikle Yunanistan'la yaşanan problemleri çözme pratiğini, geçerliliğini koruyan Lozan'a dayandırdı.

Türkiye, Demirel Hükümetleri ile siyasi istikrarsızlığın önüne geçip dış politikaya yön vermeye çalışırken ordu, 12 Mart 1971 Muhtırası ile Türk siyasetine ve demokrasisine yeniden büyük bir darbe vurdu. Bu müdahale sonrası Demirel Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Muhtıraya giden süreçte sokaklar hareketlendi. Dünya genelinde geniş bir yankı uyandıran 1968 kuşağı öğrenci olayları çok geçmeden Türkiye'de de etkisini gösterdi. 1971 Muhtırası sonrası seçim dönemine kadar ilki Nihat Erim başkanlığında partiler üstü ve teknokratlardan oluşan hükümeti, Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri izledi. Ancak muhtıra ile gelen siyasi istikrarsızlığın önüne geçmek mümkün olmadı. Teknokratlar hükümetleri döneminde Lozan, daha çok basında çıkan birkaç haber ve köşe yazısının yanı sıra⁵⁸ İnönü'nün Lozan'a dair anıları ve siyasilere İnönü'yü tebrik mesajları ile ilişkilendirildi. Gündemdeki yerini koruyan Kıbrıs'ın yanı sıra Batı Trakya Türklerinin devam eden sorunları ve Patrikhane gibi dış politik gelişmelerle tartışıldı; kutlama haberleri ise rafa kaldırıldı.

Muhtıra sonrası CHP'den istifasıyla hükümeti kurmasına izin verilen Nihat Erim, Dünya Hukuk Günü dolayısıyla yaptığı açıklamasında “*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*” ilkesini benimseyen Türkiye'nin adalete dayalı bir barışa taraftar olduğunu belirtti ve bu ilkeyi anlamlı kılan Lozan'ı ise Türk halkının bağımsızlık

56 “İnönü, Ay Seferi, Basın Bayramı, Lozan ve İşçi Bayramı İçin Demeç Verdi”, *Dünya*, 24 Temmuz 1969, s. 1, 7.

57 “Lozan Antlaşması 46 Yıl Sonra Tazeliğini Koruyor”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1970, s. 1, 7.

58 Ali Gevgili, “*İktisadi Bağımsızlık Destanı: Lozan*”, *Milliyet*, 24 Temmuz 1971, s. 9; “Lozan Antlaşmasının 50. Yıldönümü”, *Hürriyet*, 24 Temmuz 1973, s. 1; Afet İnan, “Lozan Antlaşmasının Ellinci Yıl Dönümünde”, *Milliyet*, 24 Temmuz 1973, s. 2.

mücadelesi sonucunda imzaladığı hukuki başarı olarak tanımladı.⁵⁹ Erim, yıl dönümü dolayısıyla İnönü'ye gönderdiği tebrik mesajında ise “*Yüreğimizden kopan derin, minnet, saygı ve sevgi duygularını sunmakla mutluuz*” sözleriyle Lozan’ı, Türkiye için içerde ve dışarıda bir yükseliş çağının açıldığını müjdeleyen başarı olarak nitelendirdi ve bu başarının mimarını kutladı. Böylece Erim, eski bir CHP’li olarak İnönü-Lozan bütünleşmesini vurguladı.⁶⁰ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay da gönderdiği mesajla İnönü’yü kutladı. İnönü, kendisine gönderilen bu tebrik mesajlarını yanıtlarken, Lozan’ın yıl dönümü için TRT Ankara Televizyonu ve Radyosunda Antlaşma’ya dair anılarını; diplomasi yönünden yaşanan sıkıntılar üzerinden dile getirdi.⁶¹

Lozan, 1970’li yıllarda geçmiş dönemlerden farklı olarak daha çok dış politik gelişmeler zemininde anlam kazandı.⁶² Türkiye’nin dış politikada karşılaştığı sorunlarda mevcut statükoyu korumak için başvurduğu bir güvenlik duvarı haline geldi. Lozan’da çözüm bulmuş ancak Türk dış politikasında etkisi süren gelişmeler, Antlaşma’nın hükümlerini ve önemini bir kez daha ortaya koydu. Bu noktada Türkiye’nin yeniden gündemine taşınan meselelerden biri, Kıbrıs sorununun derinlik kazanmasıyla farklı bir boyut kazanan Batı Trakya Türkleri oldu.⁶³

19 Nisan 1973’te Meriç Nehri’nin taşması sebebiyle canlarını ve mallarını kurtarmak için Yunanistan topraklarına izinsiz giren 16 Türk’ün Yunan Hükümeti tarafından tutuklanması, iki ülke arasındaki ilişkilerde sorun doğurdu. Başbakan Naim Talu’nun girişimleri sonucunda Türkler serbest bırakılsa da⁶⁴ Yunanistan’ın baskıcı politikaları devam etti. Türk kamuoyunda büyük tepkiye sebep olan bu baskıcı politikalar, Meclisteki bazı milletvekillerini harekete geçirdi. Demokratik Parti İstanbul Milletvekili Nuri Eroğan, Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken’e, Yunanistan tarafından Batı Trakya Türklerine yönelik kısıtlayıcı politikaların takip edildiğine dair çıkan haberlerin doğru olup olmadığı ve doğru ise ne gibi tedbirler alındığı konusunda bir soru önergesi verdi.⁶⁵

Batı Trakya Türklerine uygulanan baskılar, Mecliste uzun süre gündem oldu. Millet Partisi Ankara Milletvekili Suna Tural ve Sinop Milletvekili Hilmi İşgüzar verdikleri ortak önergede, Yunanistan’ın Lozan Barış Antlaşması’nı ve devletler hukukunu yok

59 “Prof. Nihat Erim: Adaletle Dayalı Barışa Taraftarız”, *Milliyet*, 26 Temmuz 1971, s. 1, 9.

60 “Başbakan Erim, İnönü’yü Kutladı”, *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1971, s. 1, 7.

61 “İnönü Lozan Anılarını Anlattı”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1971, s. 1, 9.

62 Babaoğlu, “Muhafazakâr-İslamcı Düşüncede Lozan Algısı”, s. 525.

63 “Batı Trakya’da Türkler 100 Bin Kişi Azaldı”, *Milliyet*, 19 Aralık 1972, s. 1, 11.

64 “Yunan Makamları 16 Vatandaşımızı İfade Etti”, *Milliyet*, 1 Mayıs 1973.

65 “Batı Trakya’daki Türkler İçin Soru Önergesi Verdi”, *Milliyet*, 27 Ocak 1973, s. 10.

sayıp Batı Trakya'daki Türkleri yok etmek amacı güden politikalarına karşılık “*Türk-Yunan ilişkileri hakkında Anayasanın 88 nci maddesi gereğince*” Mecliste genel bir görüşme açılmasını istediler.⁶⁶ Partisinin Edirne İl Kongresi'nde konuşan Hilmi İşgüzar, Batı Trakya Türklerinin sıkıntılarını yeniden dikkat çekti. Yunan Hükümetinin yapılan antlaşmalara uymayıp azınlık haklarını çiğnediğini dile getiren İşgüzar, Batı Trakya Türklerinin durumlarının yerinde incelenmesi için Türkiye'nin Birleşmiş Millere başvuru yapması önerisinde bulundu.⁶⁷ Türkiye, artan tepkiler üzerine Atina Büyükelçisi Kamuran Gürün'ü iddialarla ilgili inceleme yapmak için Batı Trakya'ya gönderdi.⁶⁸ Gürün'ün gözlemleri, Batı Trakya Türklerinin sorunları paralelinde Türk-Yunan ilişkilerini gözden geçirmek üzere Başbakan Naim Talu'nun başkanlığında, Dışişleri Bakanı Bayülken ve bazı bakanların da katıldığı toplantıda ele alındı.⁶⁹

Türkiye'nin yakından ilgilendiği Batı Trakya Türklerinin sorunlarına dair Yunan Hükümeti nezdindeki girişimleri ve tepkisi, Yunanistan kamuoyunda ise Türkiye'deki Rumların büyük bir baskı altında oldukları iddiasıyla karşılık buldu. Sonuç olarak Türk-Yunan ilişkilerinde uzun süre gerginliğe sebep olan azınlık sorunlarının çözümü, iki devletin temsilcilerini, Lozan'da karşılıklılık ilkesi ile üstlendikleri yükümlülükler çerçevesinde bir araya getirdi. İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya'daki Türklere yönelik uygulamaların yeniden gözden geçirilerek gerginliğe sebep olan sorunların görüşülmesi amacıyla bir dizi toplantı yapıldı.⁷⁰

Türkiye'nin tüm girişimlerine rağmen Batı Trakya Türklerinin sorunları devam etti.⁷¹ Özellikle Kıbrıs Barış Harekâtı, Batı Trakya Türklerini Yunanistan'ın gittikçe artan tepkisinin hedefi hâline getirdi. Lozan Barış Antlaşması ile güvence altına alınan hakları da görmezden gelindi. Türkiye ise bu süreci Lozan'ın sağladığı yetki çerçevesinde yönetti. Nitekim aynı dönemde Yunanistan'ın Rodos Adası'ndaki Türk okullarında Türkçe eğitimin ve din derslerinin yasaklaması ile On İki Ada'da Türklere yönelik kültürel

66 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 10 Mayıs 1973, C. 37, s. 246-247.

67 “Batı Trakya Türkleri İçin BM’e Gidilmesi İstendi”, *Milliyet*, 1 Mayıs 1973, s. 1.

68 Ali Servet Öncü, *12 Mart Muhtırası Dönemi Türk Dış Politikası*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2015, s. 139.

69 “Türk-Yunan İlişkileri ve Batı Trakya Sorunu Gözden Geçirildi”, *Milliyet*, 7 Mayıs 1973, s. 1, 11.

70 “Türk-Yunan Görüşmeleri Pazartesi Başlıyor”, *Milliyet*, 27 Temmuz 1973, s. 1, 9.

71 “Trakya'daki Türk Köyleri Kasten Askeri Bölge Oluyor”, *Milliyet*, 17 Eylül 1973, s. 3; “B. Trakya Türklerinin Seçilme Hakkı Kaldırılmak İsteniyor”, *Milliyet*, 20 Ekim 1974, s. 10.

alandan getirdiği kısıtlamalar gündeme gelmesine rağmen Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'na göre bu iki bölgede yaşayan Türkler azınlık kabul edilmediği için müdahalede bulunamadı.⁷²

Dış politik sorunlarla Lozan Barış Antlaşması'nı gündeme getiren bir diğer husus Patrikhane konusuydu.⁷³ Lozan'la Patrikhane, bir Türk kuruluşu haline gelirken Patrik ve Patrikhane memurlarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması; Türk hükümetinin muvafakatiyle tayin edilecekleri ve denetimine tabi olacakları kabul görmüştü. Ancak belirlenen bu ilkeler gerek dış etkiler gerek iyi niyet göstergesi olarak zamanla esnetilmiş, 1949 yılında Sen Sinod Meclisi⁷⁴ tarafından önerilen Athenagoras, Türk vatandaşı olmadığı halde Patrik seçilmişti. Bu seçimde ise Athenagoras'ın Türklük aleyhinde bir davranış içine girmemesi etkili olmuştu.

Athenagoras'ın son dönemlerinde, İstanbul Valiliğince hazırlanıp 25 Mayıs 1970'te Patrikhane'ye gönderilen 9 maddelik tezkere ile patriklik seçimi için yeni şartlar belirlenmiştir. Buna göre, patrikliğe her metropolitin aday olabileceği, hazırlanan aday listesinin valiliğe verileceği, valiliğin isterse adayları eleyebileceği, seçimin noter huzurunda yapılacağı patrikhane'ye bildirilmiştir.⁷⁵ Athenagoras'ın, 7 Temmuz 1972'de İstanbul'da ölümüyle yeni patrik seçimi gündeme gelmiş, valilikçe belirlenen şartlar iki ülke arasında gerginliğe sebep olurken hem Lozan Barış Antlaşması'nı hem de Lozan görüşmeleri sırasında yaşanan tartışmaları yeniden gündeme getirmiştir.

72 Yunanistan'ın Rodos Adası'nda yaşayan Türklere yönelik kısıtlayıcı politikaları Meclis gündemine gelmiş, AP Milletvekili Salih Aygün, konuyla ilgili Dışişleri Bakanlığınca bir teşebbüste bulunulup bulunulmadığını sormuştur. Bu soru karşısında Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken, Rodos'un Lozan Barış Antlaşması kapsamında Yunanistan ile Türkiye arasındaki ekalliyet hukukunun uygulandığı bir yer olmadığı açıklamasında bulunmuştur. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 21 Şubat 1972, C. 21, s. 523-524; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 21 Şubat 1973, C. 34, s. 548; Öncü, *12 Mart Muhtırası Dönemi Türk Dış Politikası*, s. 140.

73 Lozan görüşmelerinde Azınlıklar Alt Komisyonunda Patrikhane konusu gündeme gelmiş; Türkiye, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'un Yunanistan'a ilhakını isteyen ve Rumlar tarafından kurulan millî varlığa düşman cemiyetleri destekleyen Fener Rum Patrikhanesinin Türk topraklarından çıkarılmasını istemişti. Yunanistan ile birlikte diğer bir kısım devletlerin de tepkisi üzerine Patrikhanenin bir antlaşma hükmü ile değil, tasarruf hakkı saklı kalmak kaydıyla tek taraflı olarak Türkiye'de kalmasına izin verilmişti. Sahip oldukları bütün siyasi ve idari hak ve imtiyazlar kaldırılmış, sadece dinî işlerle ilgilenecekleri de belirtilmişti. Bilgi için bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921 - 1923)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 197-206; Tolga Savaş, *Türkiye'nin Tapu Senedi; Lozan*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2019, 37-38.

74 Sinod Meclisi (Kutsal Meclis), Fener Rum Patrikhanesi'nin en yetkili organıdır. Metropolit ve piskoposlardan oluşur. Patrikhane veya patrikhanenin toplumuna ait emir ve tüzükleri hazırlayıp yürütür. Patrik seçmek, diğer patrikhanelerle ilişki kurmak, metropolit, piskopos, rahip ve papazları atamak veya görevden almak da sorumlulukları arasındadır. Ferah Karakılıç, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Tarihi Gelişimi Amaçları Siyasi Faaliyetleri Ulaşmak İstedığı Statü ve Türkiye'nin İzlemesi Gereken Politikalar*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 2006, s. 14.

75 Salih İnci, "Cumhuriyet Döneminde Fener Rum Patriklerinin Seçimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 22, S. 1, 2022, s. 24.

İstanbul Valiliği, Rum Ortodoks Patriği Athanegoras'ın ölüm haberi üzerine, yeni patrik seçiminde bir noterin hazır bulundurulup mazbatayla tespiti ve adayların bir hafta içinde hükûmete bildirilerek seçimin bir an önce yapılması konusundaki taleplerini yazılı olarak Patrikhaneye iletmıştır. Ancak bu istekler Yunanistan'ın büyük tepkisine neden olmuştur. Yunan Hükûmeti, Lozan Barış Antlaşması uyarınca statüsü belirlenen Patrikhanenin Türk kanunlarına göre yönetilmesinin tabii bulunduğunu, buna karışmanın söz konusu olamayacağını, Cumhuriyet tarihinden bu yana patrik seçiminde uygulanmış olan kural ve geleneklerin değiştirilerek bir noter bulundurma zorunluluğunun açıklanamayacağını, bu gibi yeni şartların bütün Ortodoks camiasını derinden yaralayacağını bildirmiştir. Yunan Hükûmeti, dönemin Başbakanı Ferit Melen'den de bu hususta anlayış gösterilmesini ve İstanbul Valiliğinin taleplerini geri almasını istemiştir.

Konuyu yakından takip eden Türk basınında patriklik seçimi dış politika gündeminin en önemli meselesi hâline gelirken, Yunanistan basınında çıkan haberleri de kendi sayfalarına taşımışlardır. “*Yunan Basını Ne Diyor?*” ana başlığı ile Atina basınında yer alan haberlere yer verilmiş; İstanbul Valiliğinin patrik seçimiyle ilgili gönderdiği tebliğata karşı tepkilerin büyüdüğü, diplomatik çevrelerde konunun iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyeceği belirtilmiştir. “*Patrik öldü, Patrikhane yaşayacak mı?*” başlıklı bir başka haberde, yeni patrik seçimi ile ilgili Türkiye'nin tavrının Türk-Yunan ilişkilerine gölge düşürdüğü ifade edilmiş, “*Fener Türkiye'nin müdahalesini reddediyor*” sözleriyle de Türkiye'nin patrik seçimiyle ilgili talepleri müdahale olarak nitelendirilmiştir. Eleferos Kosmos gazetesinin haberinde, Fener Kutsal Meclisinin yeni patriği tamamen bağımsız şekilde seçmek ve seçim sonucunu Türk yetkililerin onayına sunmak niyetinde olduğu, çünkü Patrikhanenin “*Kendi işlerini yönetme hakkına sahip bulunduğu*” fikrinden hareket ettiği belirtilmiştir. Akropolis gazetesinde ise Atina-Ankara ilişkilerinde Patrikhane sorununun yarattığı gerginliğe dikkat çekilmiş, bu durumun azınlık sorunlarının çözümünü de etkileyeceği vurgulanmıştır.⁷⁶

Patriklik seçimi konusunda Türkiye'nin taleplerinin Yunanistan tarafından tepkiyle karşılanması, Türk siyasetinde Patrikhanenin statüsü ile ilgili yeni tartışmaları da beraberinde getirdi. Bu tartışmaların temelinde, Lozan görüşmelerinde Türk tarafının istediği gibi Patrikhanenin Türkiye sınırlarının dışına çıkarılması hususu vardı. Bağımsız İçel Milletvekili Celal Kargılı, Millî Mücadele'nin Lozan'da hedefine vurdurılmayan bir pürüzü olarak nitelendirdiği Patrikhanenin, Türkiye sınırları dışına çıkarılması için gerekli tedbir, çözüm ve görüşleri tespit etmek amacıyla Mecliste bir genel görüşme

76 “Yunan Basını Ne Diyor”, *Milliyet*, 11 Temmuz 1972, s. 9; “Athenagoras'ın Cenazesi Kalktı”, *Milliyet*, 12 Temmuz 1972, s. 9.

yapılmasına dair önerge verdi.⁷⁷ Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Alpaslan Türkeş ise demecinde, Türkiye'nin iç meselesi olarak görülmesi gereken Fener Rum Patrikhanesinin “*Millietimize düşman bu köhnemiş müesseseden memleketimiz kurtarılmalıdır*” diyerek, kaldırılmasını istedi.⁷⁸

Patriklik seçimi için hazırlıklar devam ederken Türkiye, adaylar konusunda yaşanan karmaşayı Lozan'ın verdiği yetkiler çerçevesinde giderdi. Türkiye karşıtı eylem ve düşünceleriyle bilinen Kuzey ve Güney Amerika Rumları Ortodoks Başpiskoposu Yakovas, Lozan'da kabul gören “Patriğin Türk uyruklular arasından seçilmesi” ilkesi gereği Amerikan vatandaşı olduğu için aday gösterilmedi. Son iki seçimde Sinod Meclisinden gelen listeyi olduğu gibi onaylayan İstanbul Valiliği bu seçimde on beş kişilik listeden üç kişiyi çıkardı.⁷⁹ Patrik seçiminde en güçlü aday olarak görülen ve Yunanistan'ın da desteğini alan Kadıköy Metropolitli Meilton aday listesinden çıkartılanlar arasındaydı. Gelişmeler Yunanistan'ı itiraz noktasında yeniden harekete geçirse de Türkiye, Patrikhane konusunda geri adım atmadı. Dönemin basınında da sıklıkla Lozan Barış Antlaşması ile Patrikhanenin bir *Türk müessesesi* olduğunun kabulü ve dolayısıyla Türk kanunlarına tabi bulunduğu vurgulandı. Sinod Meclisi tarafından aday gösterilecek patriğin onaylanmasında Türkiye'nin tek yetkili olduğunun altı çizildi.⁸⁰ Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde yapılan seçimde; noter şartı uygulanmazken⁸¹ Gökçeada ve Bozcada Metropolitli Dimitrios Papadopoulos patrik seçildi.⁸² Böylece Lozan Barış Antlaşması, siyasi yetkilerinden arındırılarak İstanbul'da varlığını devam ettiren Patrikhanenin, 16 Temmuz 1972'de yapılan patriklik seçimlerinde, Türkiye'nin yetki ve hukuk normlarını yeniden hatırlattı.

Dış politikayı etkileyen bu gelişmelerle birlikte Türk siyasetinde de önemli değişimler yaşandı. CHP'nin 1972'de toplanan 5. Olağanüstü Kurultayı'nda Bülent Ecevit'in Parti Meclisinin desteğini alması üzerine İsmet İnönü, CHP Genel Başkanlığı görevinden istifa etti. 14 Mayıs 1972'de yapılan Genel Başkanlık Seçimi Özel Kurultayı'nda CHP'nin Genel Başkanı seçilen Ecevit, siyaseten devirdiği İnönü'yü Lozan'da unutmadı. Basın ve İşçi Bayramları ile birlikte hatırlanan Lozan'ın yıl dönümü için gönderdiği

77 *Milliet Meclisi Tutanak Dergisi*, 12 Temmuz 1972, C. 26, s. 534, 555-556.

78 “Türkeş: Patrikhane İlga Edilmeli”, *Akşam*, 13 Temmuz, 1972, s. 1, 7.

79 İnci, “Cumhuriyet Döneminde Fener Rum Patriklerinin Seçimi”, s. 24.

80 “Patrik Yine Türk Vatandaşı Olacak”, *Akşam*, 8 Temmuz 1972, s. 1, 7; “Atina, Patrik Seçimi Şartına İtiraz Etti”, *Milliyet*, 12 Temmuz 1972, s. 7.

81 Başbakan Ferit Melen noter şartının uygulanmamasında, Ruhani liderlerin isteklerinin dikkate alındığına dair bir açıklama yapmıştır. “15 Patrik Adayının Listesi Valiye Verildi”, *Akşam*, 14 Temmuz 1972, s. 1, 7.

82 “Dimitrios Papadopoulos Fener Patriği Seçildi”, *Akşam*, 17 Temmuz 1972, s. 1,7.

telgrafında,⁸³ “Türkiye’nin bağımsızlığını dünyaya bir kez daha benimseten Lozan Antlaşması’nın yıldönümünde Türk ulusuna kazandırdığınız bu yüce eser için sizi şükran duygularıyla kutlarım” sözleriyle İnönü’yü kutladı.

1970’li yılların ortalarına doğru Türkiye hızlı bir şekilde kaotik ortama sürüklenirken dış politikada da önemli gelişmeler yaşanmaya devam etti. Türkiye ile Yunanistan arasında büyük bir krize dönüşecek olan Kıbrıs sorunu yeniden patlak verdi. Buna ilaveten Ege adaları ve kıta sahanlığı sorunları ortaya çıktı. Türkiye, Yunanistan’la yaşanan tüm bu sorunların çözümünde, Lozan Barış Antlaşması’yla kurulan dengeyi esas aldı. Bu sebeple Lozan, siyasetin dilinden hiç düşmedi. Nüfusunda ciddi sayıda Türk’ün bulunduğu ve jeopolitik/jeostratejik açıdan büyük öneme sahip Kıbrıs’ta Rumların başlattığı Enosis hareketi, Lozan’da Türkiye ile Yunanistan arasında kurulan siyasî ve arazi dengesini bozucu nitelikte olduğu gibi, Zürih ve Londra Antlaşmalarıyla sağlanan statüyü de yok etmekteydi.⁸⁴ Bununla birlikte Türk nüfusuna yönelik saldırıların artması, Türkiye’nin 1974 yılında Kıbrıs’a müdahalesini zorunlu kıldı.

Türk-Yunan dengesi, Ege adaları ve kıta sahanlığı açısından da korunmaya çalışılmıştır. Lozan’da İtalya’nın Oniki Ada üzerindeki egemenliğinin devamı kabul edilmiş, Türkiye’ye yakın, Doğu Ege adalarının bir kısmı ise asker ve silahtan arındırılması şartı ile Yunanistan’a verilmiştir. Ancak sonrasında Oniki Ada’nın statüsü değişmiş, İkinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkan İtalya ile galip devletler arasında 10 Şubat 1947’de imzalanan Paris Barış Antlaşması’nın 14. maddesi gereğince “askersizleştirilmiş olacak ve askersizleştirilmiş kalacaktır” şartıyla bu adalar Yunanistan’a devredilmiştir.⁸⁵ Türkiye’ye yakın, Doğu Ege adalarından Yunanistan’a bırakılan adalar da bu denge çerçevesinde silahtan ve askerden arındırılmıştır. Ancak Yunanistan, adaların silahsızlandırılacağına dair antlaşmaların yapıldığı dönemdeki koşulların süreç içerisinde köklü değişikliklere uğradığı ve dolayısıyla hükümlerin geçersiz olduğu iddiasıyla adaları silahlandırmaya başlamıştır. Böylece Kıbrıs sorunu sebebiyle iki ülke arasında yaşanan gerginlik daha da tırmanmıştır.

Yunanistan’ın Ege’deki adaları silahlandırmaya başlamasına karşılık Türkiye, 1964 ve 1966 yıllarında verdiği notalarla tepkisini göstermiştir. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ise Yunanistan, Türkiye’nin Doğu Ege adalarını tehdit ettiği ve güvenlik kaygısı yarattığı iddiasıyla söz konusu adaları silahlandırmaya ve tahkimata devam

83 “Ecevit Lozan’ın Yıldönümünde İnönü’yü Kutladı”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1972, s. 1, 9.

84 M. Salih Mercan, *Dış Siyasî Olaylarla İlgili TBMM’nin Gizli Oturum Görüşmelerinde Kıbrıs (1974)*, İksad Yayınları, Ankara, 2019, s. 7.

85 Fuat İnce, “Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, s. 125.

etmiştir. Bir yandan adaları silahlandırırken diğer yandan da bu adaların uluslararası statüsünü düzenleyen antlaşmaların geçerliliğini tartışma konusu haline getirmiştir. Yunanistan, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesi güvenlik endişeleri nedeniyle Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini sağlamak adına imzaladığı 1936 tarihli Montrö Sözleşmesi'nin, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin yerine geçtiği ve bu sözleşmedeki silahsızlandırmaya ilişkin hükümlerin ortadan kalktığı iddiasında bulunmuştur. Nasıl ki Türkiye bu sözleşmeye dayanarak Boğazları ve Boğazönü adalarını silahlandırıyorrsa Yunanistan da Limni ve Semadirek adalarını silahlandırabilme hakkına sahip olmalıdır. Bu iddiayı gerçeklikten uzak bulan Türkiye, Yunanistan'ı adaların silahlandırılması hususlarını karara bağlayan uluslararası antlaşmalara aykırı olarak iki ülke arasında kurulan dengeyi kendi lehine değiştirmeye çalışmakla suçlamıştır.⁸⁶ Adaların statüsünün Lozan'ın bir gereği olduğunu belirten Türkiye'nin vurgu yaptığı denge de Lozan'ın sağladığı dengedir. Ancak bu dengeyi gözetmeyen Yunanistan'ın adaları silahlandırma faaliyetlerine devam etmesi Türkiye'yi farklı önlemler almaya; 1975 yılında İzmir'de Ege Ordusu'nu kurmaya zorlamıştır.

Lozan Barış Antlaşması ile Ege'de öngörülen denge çerçevesinde Türk ve Yunan karasularının genişliği 3 deniz mili şeklinde belirlenmiştir. Yunanistan 1936 yılında tek taraflı olarak karasularını 3 milden 6 mile genişletince Türkiye de eşitlik ilkesinden hareketle 1964'te karasularının genişliğini 6 mile çıkarmıştır.⁸⁷ Ege'de kıta sahanlığının sınırları ise belirlenmemiştir. Yunanistan, 1958 Cenevre Sözleşmesi'ne dayanarak kendisine ait gördüğü kıta sahanlığında 1961 yılından itibaren petrol araştırma izinleri vermiştir. Yunanistan'ın Ege'de yürüttüğü petrol arama faaliyetlerine karşılık Türkiye, 18 Ekim 1973'de karasuları dışında ve kıta sahanlığında bulunan alanlarda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına, 27 bölgede petrol arama izni sağlamıştır. Ancak Yunanistan, kendisine ait adaların deniz yatağındaki egemenlik haklarını elinde tuttuğunu ve bu ruhsatları tanımadığını bir nota ile Türkiye'ye bildirmiştir. Türkiye tarafından 18 Ekim 1973'te verilen arama izinleri, Yunanistan'ın Semadirek, Midilli, Limni, Sakız, Boz Baba, İpsara ve Antipsara adalarının batısında bulunan deniz yataklarının üzerinde olduğundan Yunanistan için kabul edilemez görülmüştür.⁸⁸ Buna karşılık Türkiye de Yunanistan'ın tek taraflı verdiği petrol arama izinlerini kabul etmemiştir. Böylece 1973 yılında petrol arama ruhsatları sebebiyle başlayan kıta sahanlığı gerginliği 1976'da büyük bir krize dönüşmüştür.

86 Serkan Bulut, *Türkiye-Yunanistan Arasında Ege Sorunu ve AB Üyelik Sürecine Etkisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010, s. 88-91.

87 Ali Kurumahmut, *Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 19.

88 Aydın Şihmantepe, *Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2019, s. 122.

Dış politikada bu gelişmeler yaşanırken Türkiye içte de öğrenci ve işçi eylemleri ile sokakların hareketlendiği; sağ-sol, Alevi-Sünni çatışmalarıyla ideolojik ve toplumsal ayrışmaların, ekonomik sıkıntılarının ve siyasal çekişmelerin arttığı istikrarsız bir süreçten geçiyordu. Süleyman Demirel'in başbakanlığı ve AP, Milli Selamet Partisi (MSP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), MHP ortaklığında kurulan Birinci Milliyetçi Cephe Hükûmeti, kuşatıldığı dış sorunlara karşı çözüm arayışına girdi. Ancak Türkiye ve Yunanistan arasında karşılıklı nota değişimleriyle krizin büyümesinin önüne geçilemedi. Ege'de Türkiye'ye ait Hora isimli geminin petrol arama çalışmalarına başlaması, iki ülkeyi bir kez daha karşı karşıya getirdi. Yunanistan'ın Hora'yı ve petrol arama çalışmalarını engellemeye yönelik tavrı karşısında *"Hora'ya Müdahale Olursa Karşılık Veririz"* diyen⁸⁹ Demirel, bir başka açıklamasında⁹⁰ *"Bize Karşı Tehdit Vaki Olursa Göğüslemesini Biliriz"*, sözleriyle de Yunanistan'ın Türkiye'nin Ege'deki hak ve çıkarlarına karşı bir tecavüzde bulunmasının kabul edilmeyeceğini belirtti.

İki ülke arasındaki krizin büyümesi sebebiyle Demirel'in başbakanlığında MSP ve MHP'nin desteğiyle kurulan İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmeti programının dış politika başlığında Türkiye-Yunanistan ilişkileri önemli bir yer tuttu. Mecliste okuduğu hükûmet programında:⁹¹

"Komşumuz Yunanistan ile aramızdaki ilişkilerin, iki ülkenin uzun süreli menfaatlerine uygun bir düzeye çıkartılmasını arzu etmekteyiz. Aramızda mevcut bütün anlaşmazlık konularına, iyi niyetle ve yapıcı bir zihniyetle yürütülecek görüşmelerle, iki tarafı da tatmin edecek çözümler bulunabileceğine inanıyoruz." ifadeleriyle iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi için açık kapı bırakan Demirel, Türkiye'nin Ege'de haklarının korunacağını, bu haklara saygı gösterildiği takdirde ihtilafların ortadan kalkacağını vurguladı. Ege'ye ilişkin bütün haklar üzerinde *eşit yarar* ilkesine dayalı bir iş birliğinin gerçekleştirilmesi hâlinde, bu denizin *"iki ülke arasında bir dostluk ve barış denizi olacağına inanıyoruz"* diyen Demirel, kıta sahanlığı konusunda ise Lozan'a işaret etti: *"Müzakere yolu ile bu denizin özel şartlarına ve Lozan dengesine uygun, siyasi, ekonomik menfaatlerimiz ve güvenlik gereklerimizle bağdaşan ve karşılıklı rızaya dayanan bir çözüm bulmak için gayret sarf edilecektir."* Görüldüğü gibi her ne kadar kıta sahanlığıyla ilgili Lozan'da belirleyici bir ifade olmasa da Demirel'in, eşit yarar ilkesi yine Lozan Barış Antlaşması'na dayanıyordu. Ancak Demirel ve Milliyetçi Cephe Hükûmetlerinin

89 "Hora'ya Müdahale Olursa Karşılık Veririz", *Milliyet*, 16 Temmuz 1976, s. 1.

90 "Bize Karşı Tehdit Vaki Olursa Göğüslemesini Biliriz", *Milliyet*, 8 Haziran 1976, s. 1.

91 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (Cumhuriyet Hükûmetleri Dönemi)*, C. 6, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 5125.

Lozan dengesine dayanarak ve ikili görüşmelerle halledilebileceğini düşündükleri kıta sahanlığı sorunu kısa sürede aşılacak bir problem olmadı.

Lozan Barış Antlaşması'nın, Kıbrıs Barış Harekâtı ile büyük bir kriz yaşayan, Ege adaları ve kıta sahanlığı gibi sorunlarla ağır bir sınavdan geçen Türk-Yunan ilişkilerinde, Türkiye'nin çözüm arayışlarının temel çıkış noktası olduğu ve önemini koruduğu görülmektedir. Türkiye'yi uluslararası arenada bağımsız bir devlet olarak kabul ettiren Lozan, Ege'de Türkiye ile Yunanistan arasında kurulan stratejik dengenin devamını sağladığı için 1980'li yıllara kadar "*Lozan Dengesi*" Türk dış politikasının ana prensibi oldu.

Lozan, sadece Ege/Yunanistan bağlamında değil Türkiye'nin genel dış politika konularında karşılaşılan problemlerle birlikte anıldı. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası Amerika'nın Türkiye'ye uyguladığı ambargonun kalkması ABD Kongresinde tartışılırken, Lozan'ın 55. yıl dönümü kutlanıyordu. Türkiye'nin ekonomisinin yanı sıra savunma sistemine de ağır bir darbe indiren ambargonun kaldırılması tartışmaları Lozan'ı, Türkiye'nin bağımsızlığını sağlama ve dünyaya kabul ettirme yolundaki önemli adım olarak bir kez daha hatırlattı.⁹² Bu doğrultuda Lozan Tutanakları kitabını ilim âlemine kazandıran Seha L. Meray, Cumhuriyet gazetesinin "Lozan'ın Yıldönümünde" başlıklı köşe yazısında "*Nereden Nereye?*" diye soruyor, kurtuluş mücadelesinden binbir zorlukla çıkan Türkiye'nin Lozan'da dünyanın en büyük devletlerine karşı büyük bir başarıya imza attığını belirtiyordu.⁹³

Türkiye, siyasi istikrarsızlık ve ideolojik çatışmalar sebebiyle hızla 1980 Darbesi'ne sürüklendi. Ambargo sonrası yanlış ekonomi politikalarının faturasını ödeyebilmek için Amerikan yönetiminin ve IMF'in kışkacına girdi. Yaşanan bu çıkmaz, Türkiye'nin Lozan'la sağladığı siyasi, toplumsal ve ekonomik bağımsızlığını sorgulattı. Suna Kili "57 Yıl Sonra Lozan" başlıklı yazısında, Atatürk'ün önderliğinde ulusal birlik ve bütünlüğünü kazanan Türkiye'nin Lozan'la her alanda tam bağımsızlığını sağlamasına rağmen giderek dışa bağımlı hâle getirilmesini eleştiriyordu. Kili'ye göre; klasik savaş yerini ekonomik savaşa bırakmış, yeni bir sömürgecilik anlayışı doğmuştur. Bu sömürgecilik anlayışı, güçlü devletlerin geri kalmış ülke ekonomilerine yaptıkları yardımlar, yabancı sermaye ve yatırım, kalkınma yöntemleri ve gelişme reçeteleri gibi dikteleriyle ortaya çıkmıştır. Yeni sömürgecilik olgusu karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin durumu ise gerçekten acıdır. Osmanlı Devleti'nin tüm devlet maliyesini yönlendiren Düyun-u

92 "Amerika'dan Karar Beklerken Lozan'ın 55'inci Yıldönümünü Kutladık", *Hürriyet*, 25 Temmuz 1978, s. 1, 11.

93 "Lozan'ın Yıldönümünde", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1976, s. 2.

Umumiye Lozan'da tarihe karışmışsa da bugün Türk maliyesini ve ekonomi politikalarını yönlendiren, denetleyen ve Türk parasının değerini saptayan bir başka kuruluş vardır: IMF. Artık Türk hükümetleri özgür iradeleriyle politika saptayamaz duruma düşmüştür. Dış yardım ve borçlar için yabancı sermayeye ayrıcalıklar tanınması, “ülke kalkınacak” ifadesiyle ortaya çıkan bu kısır döngü, Türkiye’yi yeniden Lozan öncesi imparatorluk döneminin ortamına itmiştir. Türkiye’nin dış borçları çığ gibi büyümüş, halk günden güne fakirleşmiş ve ekonominin dışa bağımlılığı giderek artmıştır. Ekonomideki bu bağımlılık, ulusal birliğin zayıflamasına, yetki bunalımına ve ulusça güvensizliğe yol açmıştır. Lozan’dan 57 yıl sonra Türkiye, borç erteleyen, yeni borçlar bulmak için çırpınan ve borçlanmayla övünen bir ülke durumuna düşmüştür. Yeni Türk devletini yaratan ulusal güçtür. Kurtuluş Savaşı’nda ve Lozan’da dış güçlere karşı direnen ve sonuç alan Türk ulusunun, günümüzde aynı güçler karşısında boynu bükük ve zayıf hâle düşürülmesi kabul edilebilecek bir durum değildir. Hiç kuşkusuz gelecek kuşaklar ve tarih, Türk ulusunun bağımsızlık onurunu karartanları suçlayacaktır. Türkiye’nin bu zorlukları aşmaması için hiçbir neden yoktur. Yeter ki yönetici kadrolar, bağımsızlık savaşını veren, Lozan’a ulaşan, Türk devrimini gerçekleştiren önderler gibi inançlı, gerçekçi ve ulusal çıkarları her türlü siyasal ve kişisel yararların üstünde tutan erdemli kişilerden oluşturulabilsin.⁹⁴

Kili, Türkiye’nin Lozan’da sağladığı tam bağımsızlıktan giderek uzaklaştığını ve özellikle ekonomik dışa bağımlılığın ülkeyi, Düyun-u Umumiye boyunduruğundaki Osmanlı Dönemi’ne geri götürdüğünü vurguluyordu. Geline nokta Türkiye’nin iç sorunları ve dış politikasının derinleşen krizleri, Lozan Türkiye’sinin ulusal birlik ve bütünlük ruhu ve başarılı dış politikasıyla karşılaştırılırken yıl dönümleri ise Basın Bayramı ve İşçi Hakları ile birlikte anılmaya devam edecektir.

Sonuç

Kurtuluş Savaşı’nın diplomatik zaferi olarak kabul edilen Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti’nin de varoluş simgelerindedir. Bu önemine ithafen Lozan’ın imzalandığı gün, “Lozan Günü” adıyla yurt genelinde törenlerle kutlanmaya başlandı. 10 Kasım 1938’de Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünden sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçildi. Bu dönemde “Lozan İnönü’dür” sloganıyla Lozan Barış Antlaşması, bu zaferin mimarı olarak görülen İnönü ile bütünleşti. 1950’lere kadar yıl dönümleri bir bayram coşkusuyla kutlandı. 1950’de iktidara gelen DP Dönemi’nde, daha önce vurgulanan İnönü-Lozan bütünleşmesi kırılmaya, istiklal mücadelesi gibi Lozan da tüm

94 “57 Yıl Sonra Lozan”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1980, s. 2.

millete mal edilmeye çalışıldı. Bunun en önemli sebebi şüphesiz ki İnönü'nün CHP Genel Başkanı olarak muhalefette siyasete devam etmesiydi. Böylece Lozan Günü kutlamaları, siyasi gerginliklerin gölgesinde anlamını yitirmeye başladı.

Lozan kutlamaları, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yine İnönü ile birlikte anılmaya devam etti. Ancak darbe sonrası Türk siyasetini normalleştirme çabaları Lozan algısının değişmesine sebep oldu. 1970'li yılların ortalarına doğru Türkiye hızlı bir şekilde kaotik ortama sürüklenirken, dış politikada da Yunanistan'la yaşanan önemli sorunlar ortaya çıktı. Demirel'in başında bulunduğu Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi'nde Yunanistan'ın saldırgan tutumu karşısında özellikle Ege'de “*Lozan Dengesi*” Türk dış politikasının temel prensibi oldu. Bu sancılı süreçte Lozan, Türkiye'nin garantisi olarak siyaset dilinde yeniden önem kazandı.

Lozan Barış Antlaşması, günümüzde bazı kesimlerin “*zafer mi hezimet mi?*” sorusuyla ve Türkiye'yi Anadolu'ya hapseden antlaşma olarak nitelendirdikleri küçümseyici bir bakış açısıyla eleştirilmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi, hukuki ve iktisadi özgürlüğünün simgesi olarak kabul edilen Lozan Barış Antlaşması, sadece imzalandığı süreçte değil yakın dönem Türk dış politikasında da önemini hâlâ korumaktadır. Bununla birlikte Atatürk döneminde kurulan Lozan dengesi, uluslararası konjonktürdeki değişikliklerle bozulmaya başlamıştır. Türkiye için stratejik öneme sahip olan Kıbrıs, Akdeniz'deki dengenin korunması adına önem taşıırken son yıllarda Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum kesimi kendilerine yeni müttefikler bularak petrol/doğalgaz sondaj çalışmalarıyla Türkiye'yi bölgedeki enerji oyununda dışlamaya çalışmaktadır. Diğer taraftan Ege'de Yunanistan'ın kıta sahanlığı ve adalar konusundaki saldırgan tutumu, özellikle Türkiye'ye yakın adaların silahlandırılması, Lozan gibi günümüzde geçerliliğini koruyan uluslararası antlaşmaları önemli kılmaktadır. Bu sebeple Türkiye, Patrikhane ve yabancı okullar konusunda Lozan'ın ilkelerine bağlılığını sürdürdüğü gibi Akdeniz ve Ege'de de Antlaşmadan doğan haklarını güçlendirmeli ve savunmalıdır.

Türkiye için Lozan, sadece dış politik sorunlarının çözümünde değil aynı zamanda farklı uluslararası platformlara katılım ve temsil adına elini güçlendirecek bir seçenek olarak da değerlendirilmelidir. Zira Lozan, bugün birçok Batı ülkesinde görülen ırkçılık anlayışından uzak ve azınlık haklarını gözetken modern bir Türkiye Cumhuriyeti ortaya koymuştur. Bu noktadan hareketle AB'ye girmek isteyen aday ülkeler için 1993 yılında açıklanan Kopenhag Kriterlerinin “azınlık hakları” başlığının esaslarını yerine getirmek, Türkiye'nin çok öncesinde atmış olduğu bir adımdır. Türk siyasetçileri için bu

gerçeklik artı bir kazanım olarak görülmüştür. Nitekim 1996 yılında Kopenhag Kriterlerini değerlendiren Bülent Ecevit, kriterlerdeki “azınlık hakları” mefhumunun Türkiye açısından bir sorun teşkil etmediğini; Lozan Barış Antlaşması’nda yer alan hükümlerden anlaşıldığı gibi Türkiye’de ırk ayrımcılığı güdülmeyeceği için, ırk esasına göre bir azınlık kavramının da olmadığını dile getirmiştir.

Sonuç olarak Türkiye’yi dünyaya kabul ettiren Lozan Barış Antlaşması, günümüze kadar farklı bakış açıları ve eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilip uluslararası gelişmelerle birlikte getirdiği statükoyu tartışmaya açsa da hâlâ Türk dış politikasının önemli argümanlarından biridir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Arşivler⁹⁵

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü

Cumhuriyet Halk Partisi

Resmî Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Resmî Gazete

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

95 Kullanılan arşiv belgelerinin künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Dünya

Milliyet

Son Telgraf

Ulus

Vakit

Yeni Asır

Yeni İstanbul

Yeni Mersin

Yeni Sabah

Araştırma Eserler

Akdeniz, Melih: *1930'dan Yunanistan'ın Avrupa Birliği'ne girişine kadar Batı Trakya Türkleri (1930-1981)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa, 2015.

Aksoy, İlhan: "Lozan Antlaşmasında Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C.1, S. 1, 2014, s. 69-87.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Divan Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Aydın, Mehmet Korkud: "Millî Gün Kutlamalarına Bir Örnek Olarak Lozan Günü Kutlamaları (24 Temmuz 1939)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 49, 2020, s. 54-75.

Baban, Cihat: "24 Temmuz ve İnönü!", *Ulus*, 24 Temmuz 1963, s. 1, 7.

Babaoğlu, Resul, "Muhafazakâr-İslamcı Düşünce de Lozan Algısı", *100. Yılında Lozan Barış Antlaşması*, İBB Yayınları, İstanbul, s. 514-533.

Başak, Tolga: *Milli Mücadele Günleri'nde Cevat Dursunoğlu*, ATAM, Ankara, 2010.

Başgil, Ali Fuad: *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2006.

Belik, Mahmut: *Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

Benice, Etem İzzet: "Lozan Sulhunu Kutlarken", *Son Telgraf*, 24 Temmuz 1941, s. 1, 5.

Bilsel, M. Cemil: *Lozan*, C. I-II, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

Budak, Mustafa: *99 Soruda Lozan*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2018.

Bulut, Serkan: *Türkiye-Yunanistan Arasında Ege Sorunu ve AB Üyelik Sürecine Etkisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010.

Çelikoğlu, Adnan: *Bir Darbeci Subayın Anıları, 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.

- Demirel, Tanel: *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Eroğlu, Hamza: *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Emel Matbaacılık, Ankara, 1975.
- Gevgili, Ali: "İktisadi Bağımsızlık Destanı: Lozan", *Milliyet*, 24 Temmuz 1971, s. 9.
- Gökgöz, Gurbet: "Belleklerden Silinmeye Yüz Tutan Bir Gün: Lozan Sulh Bayramı" *ÇTTAD*, C. 10, S. 22, 2011, s. 95-114.
- Gülen, Ahmet: "Demokrat Parti Dönemi'nde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi Lozan Antlaşması Özel Sayısı*, 2013, s. 77-100.
- Gülen, Nejat: *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005,
- Güllü, Ramazan Erhan: *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921 - 1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- İnan, Afet: "Lozan Antlaşmasının Ellinci Yıl Dönümünde", *Milliyet*, 24 Temmuz 1973, s. 2.
- İnce, Fuat: "Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, s. 101-128.
- İnci, Salih: "Cumhuriyet Döneminde Fener Rum Patriklerinin Seçimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 22, S. 1, 2022, s. 1-36.
- İnönü, İsmet: *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler (1961-1965)*, Yay. Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2004.
- İsmail, Sabahattin: *150 Soruda Kıbrıs*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Karacan, Ali Naci: *Lozan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Karakılınc, Ferah: *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Tarihi Gelişimi Amaçları Siyasi Faaliyetleri Ulaşmak İstedığı Statü ve Türkiye'nin İzlemesi Gereken Politikalar*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 2006.
- Kılıç, Aziz: "27 Mayıs 1960 Darbesine Meşruiyet Kazandırma Çabaları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 3, 2020, s. 954-967.
- Kılıç, Sezen: *Cumhuriyet Döneminde Yabancı Okullar 1923-1938*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.
- Kırış Yıldırım, Özlem: "İsmet İnönü Dönemi Lozan Günü Kutlamaları ve Lozan'a Yeniden Bakış (1939-1945)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 71, 2022, s. 374-395.
- Kili, Suna: "57 Yıl Sonra Lozan", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1980, s. 2.
- Koçak, Cemil: *Türkiye'de Milli Şef Dönemi I, II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kurumahmut, Ali: *Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

- Kurumahmut, Ali - Tosun, Sinan Azmi: *Uluslararası Boğazlardan Geçiş ve Türk Boğazları'nın Hukuki Statüsü*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1999.
- Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, Çev. Seha L. Meray, C. I-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Meray, Seha L.: “Lozan’ın Yıldönümünde”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1976, s. 2.
- Mercan, M. Salih: *Dış Siyasi Olaylarla İlgili TBMM'nin Gizli Oturum Görüşmelerinde Kıbrıs (1974)*, İksad Yayınları, Ankara, 2019.
- Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer: *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (Cumhuriyet Hükümetleri Dönemi)*, C. 6, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.
- Oran, Baskın: *Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986.
- Öncü, Ali Servet: *12 Mart Muhtırası Dönemi Türk Dış Politikası*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2015.
- Savaş, Tolga: *Türkiye'nin Tapu Senedi; Lozan*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2019.
- Sertel, Zekeriya: “Bugünkü Sulhumuzu Lozan’a Borçluyuz”, *Tan*, 24 Temmuz 1942.
- Sezer Arıç, Ayten: *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923 - 1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Soysal, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Şihmantepe, Aydın: *Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel: Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tekeli, Esat: “Lozan Antlaşması”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1962, s. 2.
- Temizgüney, Firdes: “27 Mayıs Darbesi Sonrasında Eski Demokrat Partililerin Demokrasi Arayışlarına Bir Örnek: Bizim Ev Kulübü”, *CTAD*, S. 33, 2021, s. 289-315.
- Temizgüney, Firdes: “1960 Darbesi Sonrası Yuvarlak Masa Toplantıları: İstişare mi Askerî Vesayet mi?”, *CTAD*, S. 37, 2023, s. 107-137.
- Turan, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi 5: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Us, Asım: “Dinî Bayram İçinde Millî Bir Bayram Yaptık”, *Vakit*, 12 Aralık 1943, s. 1.
- Ünal, Kemal, “Lozan-Montrö”, *Ulus*, 24 Temmuz 1936, s. 1
- Vatansever, Müge: “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.12, S. 2, s. 1487-1530
- Yılmaz, Eren Alper: “Batı Trakya Türklerinin Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme”, *ASEAD*, C. 6, S. 3, 2019, s. 252-260.

Savaş ve Diploma Arasında: II. Dünya Savaşı'nda Belçika'nın Almanlar Tarafından İstilasası ve Türk Öğrenciler

Between War and Diploma: The German Invasion of Belgium in World War II and Turkish Students

Murat AYDOĞDU*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

ORCID: M.A. 0000-0001-6857-1211

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Aydoğdu,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail:
murat.aydogdu@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.06.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.11.2024

Son Revizyon/Last Revision: 02.12.2024
Kabul/Accepted: 02.12.2024

Atıf/Citation: Aydoğdu, Murat. "Between War and Diploma: The German Invasion of Belgium in World War II and Turkish Students." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 313-355.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1505658>

Öz

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırmasının hemen ardından Türk Hükümeti Almanya ve Fransa'daki Türk talebeleri tamamen, diğer Avrupa ülkelerinde bulunanları ise kısmen geri çekti. Ne var ki savaşın durağan seyrine aldanan hükümet bu talebelerin pek çoğunu kısa süre sonra tahsil gördükleri ülkelere geri gönderdi. 10 Mayıs 1940 tarihinde Almanlar Belçika'ya taarruz ettiklerinde Türk vatandaşı 81 talebe bu ülkede bulunmaktaydı. Taarruzu takip eden günlerde bu talebelere yaklaşık yarısı zor şartlar altında Fransa'ya geçerken, diğer yarısı bunu başaramadı. Türk Hükümeti Fransa'ya geçen talebeleri eğitimlerine orada devam etmeleri ya da memlekete dönmeleri konusunda serbest bıraktı. 1940 yılı haziran ayından itibaren Fransa'daki pek çok Türk talebe Türkiye'ye gelmeye başladı. Türk Hükümeti ancak temmuz ayı sonlarında Fransa ve Belçika'daki bütün Türk talebelerin tamamen Türkiye'ye getirilmesine karar verdi. Geri dönmeyi reddeden 12 tanesi hariç, temmuz ayından itibaren Belçika'daki Türk talebeler de Almanya üzerinden yurda dönmeye başladı.

Bu makale, arşiv belgeleri ve dönem basınından yararlanarak, Belçika'daki Türk öğrencilerin Alman taarruzu sırasında yaşadıkları olayları, Fransa'ya geçenlerin ve Belçika'da kalanların yurda getirilmeleri için gösterilen çabaları ve karşılaşılan zorlukları ele almaktadır. Ayrıca, öğrencilerin Belçika'da kendi hallerine terk edildikleri yönündeki, özellikle Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı'ya odaklanan tartışmalar, kronolojik bir düzen ve analitik bir yaklaşımla incelenmiştir. Makale, bu meselenin ortaya çıkmasında ve çözüm sürecinde Türk Hükümeti'nin payını, izlediği yöntemleri ve rolünü eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Makalenin vardığı en belirgin sonuç, Türk Hükümeti'nin savaş karşısında Avrupa'daki Türk öğrencilere yönelik tutumunun çelişkili ve rasyonellikten uzak olduğudur. Bu durumun temel nedeni, İngiltere ve Fransa'nın Alman ilerlemesini durduracağına dair aşırı iyimser bir beklentidir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'daki Türk talebeler/ öğrenciler, Belçika, Nebil Batı, Türk Eğitim Tarihi

ABSTRACT

Following Germany's attack on Poland on September 1, 1939, the Turkish government initiated the withdrawal of Turkish students from Germany and France entirely and partially from other European countries. However, misled by the initial stagnation of the war, the government soon allowed many of these students to return to their respective countries of study. By May 10, 1940, when Germany launched its offensive on Belgium, 81 Turkish students were present in the country. In the aftermath of the attack, approximately half of these students managed to cross into France under challenging conditions, while the remainder were unable to do so. The Turkish government left the students who had reached France to decide independently whether to return home. It was only in late July 1940 that a decision was made to repatriate all Turkish students from France and Belgium.

This article explores the experiences of Turkish students in Belgium during the German offensive, the efforts and obstacles encountered in repatriating those who crossed to France and those who remained in Belgium, and the debates over the perceived abandonment of these students by the Turkish government. It also critically assesses the government's role in both the emergence of this situation and the strategies employed to resolve it.

The article concludes that the Turkish government's inconsistent and often irrational approach to Turkish students in Europe was primarily influenced by misplaced optimism in Britain and France's ability to halt Germany's advance.

Keywords: Second World War, Turkish Students in Europe, Belgium, Nebil Batı, Turkish Education History

Extended Abstract

Following Britain and France's declaration of war on Germany in early September 1939, the Turkish government implemented the complete withdrawal of Turkish students from Germany and France and a partial withdrawal from other European countries. However, misled by the initially stagnant progress of the war, the government soon permitted many of these students to return to their respective countries of study. Neither Germany's offensives against Denmark and Norway nor the anticipation of attacks on the Netherlands and Belgium prompted the Turkish government to revise its policies regarding Turkish students in Europe. By May 10, 1940, when Germany launched its invasion of Belgium, 81 Turkish students were residing in the country. In the days following the offensive, approximately half of these students managed to cross into France under challenging conditions, while the remaining students were unable to do so.

Based on reports from the Turkish Ambassador to Brussels, Nebil Batı—who departed Belgium three days after the German attack and relocated to Paris—the Turkish government initially announced that all Turkish students in Belgium had successfully crossed into France. However, it soon became evident that this was inaccurate. The government subsequently began publishing lists in the press detailing the names of students who had reached France and those who remained in Belgium. Newspapers also published the names of students who returned to Türkiye from Europe during this period. Ambassador Nebil Batı's expedited departure from Belgium, leaving behind dozens of Turkish students, drew significant criticism. The students' families and

journalist Zekeriya Sertel, writing in the *Tan* newspaper, publicly criticized the ambassador's actions, highlighting the perceived abandonment of Turkish citizens in a critical situation.

While Allied forces attempted to halt the German advance in northern France, the Turkish government allowed Turkish students to decide independently whether to remain in France to continue their studies or return to Türkiye. Beginning in June, a significant number of Turkish students opted to return. However, as the German zone of occupation expanded-culminating in the fall of Paris-Turkish students in France gradually lost the opportunity to return home. In the subsequent weeks, under the guidance of the Turkish Embassy, these students began moving from one city to another within the territories controlled by the Vichy Government.

It was not until late July that the Turkish government formally decided to repatriate all Turkish students from Belgium and France. Following this decision, the Turkish Embassy in Berlin intervened on behalf of the students in Belgium, negotiating with the German government to facilitate their return through Germany. By July 1940, the Turkish students in Belgium began their journey back to Türkiye via Germany.

By mid-October 1940, 59 of the 81 Turkish students studying in Belgium had returned to Türkiye. Of the remaining students, seven were in France and Portugal, while 15 stayed in Belgium. All 15 students in Belgium were pursuing their studies independently, without the sponsorship of Turkish official institutions. In the following period, three of these 15 students chose to return to Türkiye, while the remaining 12 disregarded government warnings and refused to leave Belgium. Most of the students who returned to Türkiye due to the war, particularly those studying in Belgium on behalf of Turkish official institutions, were sent to the United States in 1940 to continue their education.

The Turkish government's approach to Turkish students in Europe during the war was marked by inconsistency and irrationality. Initially, the government repatriated students from Germany and France. However, it subsequently sent most of them back to their respective countries of study and, during the most severe phases of the war in mid-May 1940, dispatched an additional 32 Naval Construction Engineering students to Britain. At the same time, in accordance with a prior government decision, over 30 students traveled to Paris-and some to Britain- even though it was the end of the school year. These students, who undertook perilous journeys to France and Britain, were almost immediately recalled upon arrival.

This contradictory policy likely stemmed from the Turkish government's misplaced confidence in its alliance with Britain and France, formalized in the treaty of October 19, 1939. Ankara officials appeared to believe that the First World War scenario would repeat itself, with German forces failing to penetrate the French interior. Additionally, the psychological difficulty of reversing a prior decision to send students back to their schools likely complicated the implementation of a second withdrawal.

Giriş

Almanların 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmasının ardından İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte korkulan büyük Avrupa Savaşı da başlamış oluyordu. Daha ağustos ayının sonlarında Avrupa'da tahsil gören yüzlerce Türk talebe, kıtadaki gerginlik sebebiyle zaten Türkiye'ye dönmeye başlamıştı¹. Ankara Hükümeti ise savaşla birlikte ilkin sadece Almanya ve Fransa'daki talebelere odaklanarak bu iki ülkede gerek devlet hesabına gerek kendi imkânlarıyla tahsil gören tüm talebeleri eylül ayı içerisinde yurda geri getirdi. Öte yandan Maarif Vekâleti'nin tavsiyesi üzerine Başvekâlet 23 Eylül'de devlet talebelerinden Amerika'da tahsil görenlerin tamamının, İsviçre, İtalya, İngiltere ve Belçika'dakilerden ise sadece fen şubelerinde ve teknik sahada tahsil görenlerin tahsillerine devam etmelerini, diğerlerinin ise Türkiye'ye geri getirilmesini kararlaştırdı. Almanya ve Fransa dışında kendi imkânlarıyla tahsil gören talebelerin tahsillerine devam etmeleri ya da yurda dönmeleri konusundaki karar ise velilerine (eğer velileri yoksa kendilerine) bırakıldı².

İki hafta sonra (7 Kasım 1939) İcra Vekilleri Heyeti Avrupa'nın hangi ülkesinde olursa olsun, devlet hesabına teknik ve fen alanlarında tahsil gören tüm talebelerin tahsil gördükleri ülkelere geri gönderilmelerine karar verdi. Diğer alanlarda tahsil gören devlet talebelerinden tahsillerini bitirmelerine azami bir sene kalanlar da geri gönderilecekti. Kendi hesaplarına Avrupa'da tahsil gören talebeler ise hiçbir kayda tabi olmayacaklardı³. Büyük ölçüde Almanya ve Fransa'dan yurda getirilen fen ve teknik alan talebelerinin geri gönderilmesiyle ilgili bu kararlar⁴ da göz önüne alındığında Belçika'da tahsil gören devlet talebelerinin durumu şu şekilde özetlenebilir: Fen ve teknik alan talebelerinin tamamı, diğer talebelerden ise tahsillerini bitirmelerine azami bir sene kalanlar Belçika'da tahsillerine devam edecekti.

Şüphesiz hükümeti Avrupa'da tahsil gören talebeler konusunda kısa süre içerisinde daha esnek bir tutum sergilemeye teşvik eden en önemli sebeplerden biri, ortada ilan

-
- 1 Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", *Vakantivis*, Yıl: 7, Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan, Aralık 2022, s. 1260.
 - 2 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-10-0-0/142-13-20, lef 2-3. Başvekâlet aynı gün bu talebelere döviz müsaadesi verilmesi için Maliye Vekâleti'ni, pasaport işlemleri için de Dâhiliye Vekâleti'ni bilgilendirdi. Bkz. *BCA*, 30-10-0-0/142-13-20, lef 2.
 - 3 *BCA*, 30-18-1-2/89-107-4; Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1261.
 - 4 Paris Büyükelçisi Behiç Erkin'in anılarına bakılırsa Fransa ve Almanya'da tahsil görmekte olan Türk talebelerin bu ülkelerde tahsillerine devam etmelerinde Ankara'daki Fransız ve Alman Büyükelçileri Massigli ve Von Papen önemli rol oynamışlardır. Bkz. Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958*, haz. Ali Birinci, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2023, s. 472.

edilmiş bir savaş olmasına rağmen muharip tarafların fiili çatışma safhasını başlatma konusunda tereddüt içerisinde olmalarıydı. Ancak Almanların 9 Nisan 1940'ta Danimarka ve Norveç'e yönelik başlattıkları işgal hareketi üzerine Müttefiklerin Almanları Norveç'ten söküp atmaya yönelik çabalarının devam ettiği bir sırada alınan yeni bir karar, kuzeydeki bu mücadelenin Ankara Hükümeti'nin Avrupa'daki talebelere yönelik politikasını hiçbir şekilde etkilememiş olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. İcra Vekilleri Heyeti 20 Nisan 1940'ta aldığı bu kararla Maliye, Maarif ve Adliye Vekâletlerine bağlı 43 talebenin daha Avrupa'daki okullarına geri gönderilmelerini (Almanya'da okuyanlar Almanca tedarisat yapan İsviçre'deki okullara nakil ve kayıt ettirileceklerdi) kabul ediyordu⁵.

Uzun süredir hemen herkes Hollanda ve Belçika'ya yönelik bir Alman saldırısı endişesi içerisindeyken⁶ Türk Hükümeti'nin en muhtemel Alman hedeflerinden biri olduğu düşünülen Belçika'daki Türk talebeler hakkında, hele Norveç olayı da ortadayken neredeyse hiç bir ciddi tedbir almamasının sebebi ne olmuş olabilir? Eğer bu bir vurdumduymazlıktan kaynaklanmıyorsa (ki Nazilerin 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırımları sonrası Almanya ve Fransa'dan talebelerin geri çağırılması öyle olmadığına delalet etmektedir) o zaman ancak 19 Ekim 1939'da yapılan antlaşmayla kendileriyle ittifak kurulan İngiltere ve Fransa'ya duyulan güvenle açıklanabilir. Ankara ortada ilan edilmiş bir savaş olduğu halde muharip taraflardan biriyle ittifak ilişkisi içine girmekle zaten savaşta kimi favori gördüğünü belli etmiş oluyordu ve muhtemelen daha fazla Alman ilerlemesine müsaade etmeyecekleri hususunda Müttefiklerine karşı abartılı bir güven geliştirmişti. Eğer böyleyse kısa süre içerisinde bu düşüncenin fazlasıyla iyimser olduğu ortaya çıkacak ve Belçika'daki 81 Türk talebesi bir anda o güne dek görülmemiş şiddetle bir savaşın ortasında kalacaktı.

5 BCA, 30-18-1-2/90-38-9; Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1264-1265.

6 Hitler daha önce Batı'ya yönelik saldırı için 12 emir yayımlamış ve iptal etmişti. Böylesi bir saldırıyı delilik olarak gören asker-sivil kimi Alman yetkililer saldırı emirlerini özellikle Hollandalı yetkililere ihbar etmişlerdi. Hitler bu kez geri almayacağı 13. emrini tebliğ ettiğinde bu, hedefteki ülkeler tarafından şüpheyle karşılanmış olsa da İngiltere ve Fransa Norveç'in Almanlar tarafından işgalinin ardından Almanların yeni hedefinin kendileri ve genel anlamda Batı Avrupa olduğunun farkındaydılar. Bu yüzden Belçika'ya yığınak yapmak istemişler ama bu teklif tarafsız Belçika tarafından reddedilmişti. Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 23. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 329-330; Öte yandan Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı'nın Belçika Dışişleri Bakanı Spaak ile 18 Nisan 1940 tarihinde yaptığı görüşmeye dair Ankara'ya gönderdiği rapor Norveç'e yönelik Alman saldırısının Spaak tarafından Batı'ya yönelik Alman saldırısının girizgahı olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktaydı. Savaşın düğümünün Batı cephesinde çözüleceği genel kanısını paylaşan Spaak Almanlar ilkin Hollanda ya da Lüksemburg'a yönelse bile neticede Belçika'yı görmezden gelmeyeceklerine inanıyordu. Ama rapordan anlaşılacağı üzere Belçika Hükümeti son ana kadar tarafsızlığını koruma eğilimindeydi. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, 508/44325-211451-84, Dijital Görüntü Sayı Numarası (DGSN) 1-3. (Tek görüntüden oluşan belgeler için sayı numarası verilmeyecektir)

Savaşın gafil avladığı Türk talebelerin en başında Belçika’da bulunanların geldiği kesindir. Zira Belçika Avrupa’da Türk talebelerin yoğun olarak bulunduğu ülkeler içinde Alman taarruzuna maruz kalan ilk ülke olacaktı. Belçika ile eş zamanlı olarak Hollanda ve Lüksemburg da Alman saldırısına uğrayacaktı ama bu ülkeler tahsil için tercih edilen ülkeler değildi⁷. Dolayısıyla bu yeni taarruz dalgası Almanya, Fransa, İngiltere, İsviçre, İtalya gibi ülkelerde okuyan Türk talebeler için ilk anda yaklaşan tehlikeyi işaret eden bir sinyal vazifesi görürken Belçika’daki 81 Türk talebeyi ise bir anda amansızca içine alıverdi. Bu sebeptendir ki Avrupa’daki Türk talebeler söz konusu olduğunda savaşın bu safhasında üzerinde en çok durulan grup da Belçika’dakiler olacaktı.

Bu makale Başkanlık Cumhuriyet Arşivi’ne, Türk Diplomatik Arşivi’ne, bu konuda çok zengin bir kaynak olan dönem basınına, az sayıda olsa da tanıklıklara ve bu konuya değinen yine az sayıdaki akademik çalışmaya⁸ müracaat ederek Belçika’daki Türk talebelerin Alman taarruzu sırasında neler yaşadıklarını, Fransa’ya geçenlerin ve Belçika’da kalanların yurda getirilmeleri için sarf edilen çabaları ve karşılaşılan zorlukları, talebe velilerinin ikinci adresine dönuşen Sirkeci Garı’ndaki endişeli ve umutlu bekleyişi,

7 Lüksemburg’u bir kenara bırakacak olursak, bu makale yazıldığı sırada Türk Diplomatik Arşivi’nin Hollanda fonu açık değildi. Ne var ki gerek söz konusu arşivin diğer fonlarında, gerek Başkanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinde, gerek dönemin basınında, gerekse de herhangi akademik bir çalışmada Hollanda’da hatırı sayılır düzeyde Türk talebesi bulunduğuna dair veri yoktur. Bu kaynaklar Hollanda’daki Türk talebelere bahsetmekle birlikte muhtemelen bunlar iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıdaki kendi imkânlarıyla okuyan talebelerdir. Hollanda’nın tahsil için gerek devlet ve gerekse özel şahıslar için tercih edilmemesinin sebebi eğer bu ülkedeki eğitim standartları değilsen herhalde dil meselesidir. Fransızca, Almanca, İngilizce ve bir ölçüde İtalyanca’nın yanında tahsil dili olarak Felemenkçe belki de zor ve işlevsiz görülüyordu.

8 İkinci Dünya Savaşı sırasında Belçika’da tahsil gören Türk talebelerin durumuna değinen makaleler mevcuttur. Bunlardan Ayhan Sertkaya ve Yakup Yılmaz tarafından kaleme alınan “II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika’daki Türk Talebeler” başlıklı makale doğrudan bu konuyla ilgilidir. Her ne kadar konuyu doğrudan ele alan ilk makale olarak değeri yadsınmazsa da bu küçük hacimli makale meseleyi geniş bir perspektif içerisinde analitik ve bütünlüklü bir şekilde ortaya koymaktan ziyade Başkanlık Cumhuriyet Arşivi’nde mevcut belgelerin yapılan seçki üzerinden konunun şu veya bu noktasına değinmekle yetinmektedir. Konuyla ilgili çok kıymetli veriler barındıran dönem basını, çeşitli kaynaklarda dağınık bir şekilde bulunan anılar ve son zamanda araştırmacıların kullanımına açılan Türk Diplomatik Arşivi’ndeki çok önemli belgeler bu makalede kullanılmamıştır. Makale için bkz. Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, “II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika’daki Türk Öğrenciler”, *Tarih ve Gelecek*, C. 2, S. 2, Ağustos 2016, s. 130-139. Nesrin Akkor’un kaleme aldığı “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa’da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)” başlıklı oldukça hacimli makale ise söz konusu dönemde Avrupa’da eğitim alan Türk talebeler meselesini bir bütün olarak ele almaktadır. Gerek BCA ve gerek TDA belgelerinin yoğun olarak kullanıldığı makale daha çok Almanya, Fransa ve İngiltere’deki talebeler üzerinde durmaktadır. Belçika’daki talebeler meselesi ise genel talebe meselesi içerisinde yeri geldikçe değinilen ama üzerine odaklanılmayan gölgede bir mesele olarak kalmıştır. Dönem basınına müracaat edilmekle birlikte, odak noktası daha genel olduğundan, Belçika’daki talebelerle ilgili basında yer alan pek çok haber ve tartışma ile arşivlerde mevcut ve konuyla ilgili detaylar ihtiva eden kimi belgeler ve yine anılar makaleye dahil edilmemiştir. Makale için bkz. Nesrin Akkor, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa’da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)” s. 1244-1291. Savaş Sertel ve Şahin Yedek imzalı “Arşiv Belgelerine Göre Milli Şef Döneminde Türkiye-Belçika İlişkileri (1938-1950)” başlıklı makale ise konuya ancak birkaç cümleyle değinmektedir. Makale için bkz. Savaş Sertel, Şahin Yedek, “Arşiv Belgelerine Göre Milli Şef Döneminde Türkiye-Belçika İlişkileri (1938-1950)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 33, 2015, s. 353-365.

talebelerin Belçika'da kendi hallerine terk edildikleri yönünde özellikle Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı odaklı tartışmaları kronolojik bir düzende ve analitik bir yaklaşımla ortaya koymaya ve bu meselenin ortaya çıkmasındaki payıyla ve çözümlenmesinde izlediği yöntemlerle Türk Hükümeti'nin meseledeki rolünü eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmeye çalışacaktır.

1. Alman Saldırısı ve Belçika'daki Talebelerin Vaziyetine Dair Alman İlk Bilgiler

Almanlar, 10 Mayıs 1940 sabahı Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'a işgal maksatlı hava ve kara harekâtı başlattılar. 1920 yılında Fransa ile imzaladığı ittifak antlaşmasını Nazileri kışkırtmamak adına 1936'da fesheden, o andan itibaren de tarafsızlık politikasını itinayla korumuş⁹ ve Müttefik birliklerin ülkesinde konuşlanmasına müsaade etmemiş olan Belçika'ya, Alman saldırısının hemen akabinde Fransa-Belçika sınırında bekleyen 500.000 kişilik İngiliz-Fransız kuvveti girdi. Bu sebeptendir ki 15 Mayıs'ta teslim olan Hollanda'ya mukabil Belçika 27 Mayıs'a kadar direnebilecekti¹⁰.

Alman saldırısı başladığında Brüksel, Liege, Mons, Gent şehirlerinde tahsil görmekte olan Türk vatandaşı 81 talebe Belçika'da bulunmaktaydı¹¹. (Bunların çoğunluğunu teşkil eden özel talebelerin sayısını tespit etmek Ankara Hükümeti'nin epeyce zamanını alacaktı ve yazışmalarda Belçika'daki talebeler önce altmışlı, zamanla yetmişli sayılarla ifade edilecek ve nihayet 81'de karar kılınacaktı). Aynı gün Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı¹² Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta Türk diplomatik misyonu üyelerinin sağlık durumunun iyi olduğunu gerek Türk talebelerin gerek Türk vatandaşlarının

9 Belçika'nın iki dünya savaşı arası dönemde izlediği dış politika, tarafsız pozisyona geçiş süreci ve savaşın başlamasından Almanların ülkeyi işgaline kadar benimsediği tutum için bkz. Jean Michel Veranneman de Watervliet, *Belgium in the Second World War*, Pen & Sword: Military, Barnsley-South Yorkshire, 2014, s. 11-17; *Belgium: The Official Account of what happened 1939-1940*, Published for The Belgian Ministry of Foreign Office by Evans Brothers Limited, London, 1941, s. 1-25.

10 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, s. 329-331.

11 *BCA*, 30-10-0-0/142-14-10, lef 3.

12 İsmail Nebil Batı, 1888'de İstanbul'da doğdu. 1911'de Mülkiye'den mezun oldu. Maliye ve İlahe Nazaretlerinde çeşitli memuriyetler ifa etti. Millî Mücadele döneminde Anadolu'ya geçti ve TBMM Hükümeti Hariciye Vekaleti tarafından 1921 yılında Tiflis Mümessilliği Başkatipliğine getirildi. 1924'de Atina Sefareti Başkatipliğine ve Maslahatgüzarlığına tayin edildi ama aynı yıl içerisinde görevinden istifa etti. İki yıl kadar sonra Hariciye mesleğine döndü ve 1926'da Kabil Elçiliğine, 1931'de Tokyo Dâimi Maslahatgüzarlığına, 1936'da Hariciye Vekâleti Genel Sekreterlik 2. Muavinliğine ve 1937'de aynı yerde 1. Muavinliğe, 1939'da Brüksel 1. Sınıf Orta Elçiliğine, 1940'ta Merkez'de 1. Sınıf Orta Elçiliğe, 1945'te Bağdat 1. Sınıf Orta Elçiliği'ne, 1949'da Karaçi Büyükelçiliği'ne, 31 Ekim 1952'de Merkez'de Büyükelçi ünvanı ile Yüksek Müşavirliğe atandı. Bu görevde iken 18 Temmuz 1953'de resen emekliye sevk edildi. Bkz. Ali Çankaya (Mücellidoğlu), "*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte*" *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, IV. Cilt 1909 (1325 R.) – 1923 (1339 R.), *Mekteb-i Mülkiyye Me'zunları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 1352.

herhangi bir kayba uğradıklarına dair bilgiye sahip olmadığını ifade ediyordu. Lahey'den alınan bilgiye göre oradaki Türklerin durumu da iyiydi. Batı ailelerin durumdan haberdar olabilmesi adına bu bilgilerin radyo ile tebliğini rica ediyordu. Muhtaç vaziyetteki talebelere ve diğer Türk vatandaşlarına yardım edilmesinin ve şartlar müsaa-de ettiği takdirde hepsinin Fransa'ya nakillerinin zaruri olduğunu ifade eden Batı, tüm bunları gerçekleştirmek üzere 5.000 liranın ve her ihtimale karşı kullanılmak üzere elçilik emrine 100.000 frangın derhal gönderilmesini istiyordu¹³. Batı bu telgrafın Ankara'ya ulaştığı konusunda şüphe duyduğundan aynı gün Paris Büyükelçiliği vasıtasıyla önemli noktalarının bir kez daha Ankara'ya iletilmesini sağlamıştı¹⁴. Hariciye Vekâleti ertesi gün (11 Mayıs) Paris Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta şu hususların Brüksel'e bildirilmesini istedi:

“Telgraflarınızı alıyoruz. Radyoda neşriyat yaptırđık. Paraları göndereceğiz. Talebenin Fransa'ya nakli için teşebbüsatta bulunuyoruz...”¹⁵.

14 Mayıs tarihli gazeteler de Hariciye Vekâleti'ne atfen Hollanda ve Belçika'daki bütün talebelerle elçilik ve konsolosluk mensuplarının durumlarının iyi olduğunu, bu ülkelerdeki talebelerin tahsil için şartları daha müsait bir ülkeye nakledileceklerini duyuruyordu¹⁶.

Hariciye Vekâleti 15 Mayıs'ta Brüksel'e ve ihtiyaten (Brüksel'e bildirilmek üzere) Paris'e de gönderdiği telgrafta Nebil Batı'dan Fransa'ya gönderilecek talebenin sevk-iye ilgili bilgi istiyor ve Paris Konsolosluğuna 2.500 Lira gönderildiğini bildiriyordu¹⁷.

Böylece ilk anda Belçika'da öğrenim gören Türk talebelerin muharebe sahasından uzaklaştırılması adına Fransa'ya nakillerinin kararlaştırıldığı görülüyor. Gazetelere bakılırsa hükümet bunların Belçika dışındaki ülkelerde tahsillerini devam etmesinden yayanıydı. Buna mukabil sorumluluk sahası içinde Belçika da bulunan Paris Talebe Müfettişi¹⁸ Refik Günel¹⁹ bu talebelerin Türkiye'ye gönderilmesi gerektiğini düşünüyordu²⁰.

13 TDA, 508/44325-211449-16, DGSN 1-2.

14 TDA, 508/44325-211449-15.

15 TDA, 508/44325-211449-14.

16 “Belçika ve Holanda'da: Hariciye mümessillerimiz ve talebelerimiz kâmilan sıhhattedirler”, *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1940, s. 3; “Hollanda ve Belçikadaki talebe: Tahsil şeraiti daha müsait bir memlekete nakledilecekler”, *Akşam*, 14 Mayıs 1940, s. 5.

17 TDA, 508/44325-211449-12,13.

18 Nesrin Akkor, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)”, s. 1252.

19 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 471.

20 TDA, 508/44325-211450-1.

Öte yandan Belçika'daki talebelerin ve vatandaşların tahliyesi işiyle yerinde ilgilenmesi gereken Nebil Batı aslında bu sırada ülkeyi terk etmiş durumdaydı. Kendi ifadelere bakılırsa Belçika Hükümeti'nin Brüksel'den Ostend'e nakli söz konusu olduğunda²¹ Ostend'e gitmek istemiş ama öncelikle ailesini Paris'e bırakmaya karar vermişti. Yine de Paris'e geçmeden önce ivedilikle yapılması gereken bazı işleri halletmeye çalışmıştı. Bu işlerden biri de Brüksel'deki talebeler ve Türk vatandaşlarının Fransa'ya sevki için pasaport işlemlerinin yapılmasıydı. Bunu yapacak olan Anvers'teki konsolosluktu. Ancak Anvers konsolosluğuyla irtibat çok güçleşmiş olduğundan buna imkân yoktu. Bu durumda kendileriyle temas kurulan talebelere ve vatandaşlara yol varakası verilerek Fransız vizesi alınmış ve Fransa'ya sevkleri sağlanmıştı. Ayrıca Anvers konsolosu Fethi Denli ile irtibat imkânı bulunduğu oradaki talebeleri ve diğer Türk vatandaşları sevk etmesini, sonra da yoğun bombardıman altında bulunan Anvers'i terk edip Brüksel'e geçmesini ve yeni talimat gelinceye kadar oradaki talebelerin ve vatandaşların sevkiyle ilgilenmesini rica etmişti. Bundan sonra ailesi ve elçilik başkâtibi Burhan(ettin) Işın'la birlikte Fransa'ya geçmişti (13 Mayıs) ve 18'inde yine beraberinde Burhan(ettin) Işın olduğu halde Ostend'e gitmeyi planlıyordu. Nebil Batı 16 Mayıs'ta Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta tüm bu gelişmeleri aktardıktan sonra Belçika'daki ve Fransa-Belçika sınırındaki vaziyete dair karanlık bir tablo çiziyor ve daha önce talep ettiği paranın (Ostend'de kullanılması çok zor olduğundan) "Belçika'daki Türk Sefiri namına" kaydıyla Paris'teki Osmanlı Bankası'na gönderilmesini istiyordu²².

Bu arada Türk talebeler yavaş yavaş Paris'e gelmeye başlamıştı²³. (Bunlar Belçika'dan gelenlerin²⁴ yanı sıra muhtemelen Fransa'nın başka şehirlerinden gelenlerdi). 16 Mayıs'ta Paris Büyükelçisi Behiç Erkin çoğu muhtaç durumda olan bu talebelere mümkün mertebe yardım edildiğini bildiriyor, maaşlarının Talebe Müfettişliği vasıtasıyla Paris'e gönderilmesini istiyordu²⁵. Aynı gün Hariciye'den gelen cevapta ise Paris'e gelmiş olan talebelerin isimleri isteniyor, bundan sonra geleceklerin de peyderpey bildirilmesi talep ediliyordu²⁶.

21 Herman Van der Wee, Monique Verbreyt, *A Small Nation in the Turmoil of the Second World War Money, Finance and Occupation (Belgium, its Enemies, its Friends, 1939-1945)*, Translation from Dutch: Frank Parker, Leuven University Press, Leuven, 2009, s. 38.

22 TDA, 508/44325-211449-8; TDA 508/44325-211449-9 DGSN 1-2.

23 TDA, 508/44325-211449-10.

24 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 471.

25 TDA, 508/44325-211449-11.

26 TDA, 508/44325-211449-10.

Ertesi gün (17 Mayıs) Hariciye'den Erkin'e gönderilen ve Brüksel elçiliğine ait olduğu notu düşölen telgrafta Belçika'dan Fransa'ya geöen talebelerin ihtiyaöları için Paris konsolosluğuna 2.500 Lira gönderildiği tekrar bildiriliyor ve ayrıca Paris Büyökelöliği vasıtasıyla Nebil Batı namına (elöiliğin başkaca ihtiyaöları için) 100.000 Frank gönderildiğini de ilave ediliyordu²⁷.

Aynı gün Nebil Batı Paris'ten Hariciye'ye gönderdiği telgrafta Ostend'de bulunan bazı Belçikalı bakanların Brüksel'deki sefirlerle birlikte İngiltere'ye geöeceklerinin söylendiğini, kendi kararının ise şimdilik Paris'te bekleyip bu söylenti kesinleştiiğinde İngiltere'ye gitmek olduğunu ifade ediyordu. Diğer taraftan Brüksel'den telefonla aldığı bilgiye göre ölkeyi terk etmek istemeyen iki vatandaş hariö bütün talebeler ve Türk vatandaşları Belçika'dan ayrılmıştı. Ancak bunların Paris'e ulaştıkları henüz tespit edilememiştı. Nebil Batı Brüksel'in akıbeti belirsiz olduğundan konsolosluğun oradan alınmasını ve Elöiliğin muhafazasının Türk vatandaşı olan mahalli kâtime bırakılmasını öneriyordu²⁸.

2. Sirkeci Garı'nda Endişeli Bekleyiş

Bütün bu gelişmelerin Türkiye'ye yansımalarından biri de çocuklarından haber alamayan Belçika'daki Türk talebelerin ailelerinin, çocuklarının gelen trenlerde olabileceği ihtimaliyle her sabah Sirkeci istasyonunu doldurmaya başlamış olmalarıydı²⁹.

Tan gazetesinde "Günün Meseleleri" köşesinde (büyük ihtimalle Zekeriya Sertel tarafından kaleme alınmış olan³⁰) "Avrupa'daki Talebemiz" başlıklı yazıda hükümete Avrupa'daki Türk talebeler konusunda bir uyarıda bulunuluyordu. Amerikan

27 TDA, 508/44325-211449-7.

28 TDA, 508/44339-211686-20. 24.06.1994 tarihli ve 4009 sayılı "Dışişleri Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da Mahalli Katip'in görevi "yurt dışı teşkilatında genel büro işlerinin yürütölmesi amacıyla istihdam edilen memurlardır" şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07704009.pdf (öevrimiöi), Erişim Tarihi: 23.05.2024.

Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı internet sitesinde "Mahalli Katip Sekreter" kadrosuna atanma kriterleri arasında "görev yapılan ölkenin vatandaşlığına veya oturma ya da çalışma iznine sahip olmak" da belirtilmiş, görev tanımı ise "Yurtdışı teşkilatında büro hizmetleriyle ilgili mahalli işlemleri yürütme" ve "benzeri nitelikteki diğer görevleri yerine getirmek" olarak yapılmıştır. Bkz. <https://iletisim.gov.tr/turkce/kariyer/mahalli-katip-sekreter> (öevrimiöi), Erişim Tarihi: 23.05.2024; Ancak belki de "mahalli sekreter" ve "mahalli sekreter katip" arasında ayırım yapmak gerekeceği gibi Hariciye personeli olarak istihdam edilecek "mahalli katip"te arana kriterlerde farklılık olabileceğini göz önüne almak gerekir. Ancak netice olarak Nebil Batı'nın ifadelerinden 1940 senesi itibarıyla Hariciye Vekâleti kriterleri söz konusu olduğunda "mahalli katip" vazifesini yürütenlerin Türk vatandaşı olmayabileceği sonucu çıkıyor. Anlaşılan o dönem için mahalli katipler elöiliği bulunduğu ölkenin dilini iyi bilen ve öлке bürokrasisinin işleyişine vakıf, Türk vatandaşı olsun olmasın istihdam edilen personeldir.

29 "İtalyadaki Türkler: Dün gelenler", *Tan*, 18 Mayıs 1940, s. 2.

30 *Tan* gazetesinde "Günün Meseleleri" başlığı altındaki yazılar genellikle Zekeriya Sertel'in imzasını taşımakta ama kimi zaman da imzasız olarak yayımlanmaktaydı. Bizim bahis konusu ettiğimiz yazı da imzasız olarak yayımlanmıştı.

Hükümeti'nin Avrupa'daki ve bu arada Türkiye'deki vatandaşlarını yolların kapanma ihtimaline binaen geri çağırmasını örnek gösteren yazı, gerçekten de yolların birer birer kapandığını ifade ederek İsviçre veya Orta Avrupa'da bir harbin başlaması halinde Avrupa'daki Türk talebelerin kötü bir duruma düşebileceklerini hatırlatıyor ve yollar henüz açıkken Fransa ve Almanya'dakiler dâhil bütün talebelerin geri getirilmesini öneriyordu. Büyük bir süratle gelişen olaylar karşısında imtihan zamanı olması ve talebenin bir senelik emeğinin boşa gitme tehlikesi gibi sebepler ileri sürülerek risk almanın doğru olmadığı ifade edilen yazıda, hükümetin Belçika ve Hollanda'daki talebenin durumu hakkında kamuoyunu düzenli olarak bilgilendirmesi gereği vurgulanıyordu³¹. Bu uyarının son derece isabetli olduğu iş işten geçtikten sonra anlaşılacaktı.

21 Mayıs'ta gazeteler Belçika'dan Fransa'ya geçtikleri bildirilen 28 talebenin isimlerini yayımladı. Bunlardan 16 tanesi hükümet desteğiyle, 12 tanesi de kendi imkânlarıyla tahsil görenlerdendi³². Ertesi gün gazeteler Avrupa'da bulunan talebelerin vaziyeti hakkında Berlin'de ve Paris'te bulunan talebe müfettişleri tarafından Maarif Vekâleti'ne düzenli olarak haber geldiğini, bu haberlere göre Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak Belçika'da tahsilde bulunan talebelerin hepsinin Paris'e gelmiş olduğunu aktarıyordu. Alman ve Fransız şehirlerindeki talebelerin durumlarında endişeyi gerektirecek bir hal yoktu. Berlin ve Paris sefirleri ve talebe müfettişleri bütün talebelerle bizzat ilgilenmekteydiler. Maarif Vekâleti hâlihazırda bu talebelerin memlekete dönmelerini gerektirecek bir durum olmadığı kanaatindeydi. Ancak gerektiğinde geri dönmeleri için bütün tedbirler alınmıştı. Ayrıca Belçika'dan Paris'e gelen talebelere iki isim daha eklenmişti³³. Maarif Vekâleti'nin talebelerin yurda dönmelerini gerektirecek bir durum olmadığını düşünmesi ilginç ve yoruma muhtaç duruyor. Herhalde Alman taarruzunun durdurulacağına dair inanç hala diriydi.

Bu arada Paris'teki Nebil Batı'nın eşi Feriha Batı ile üç çocuğu 22 Mayıs sabahı ekspresle İstanbul'a geldiler. *Son Telgraf* gazetesi Belçika'da tahsil gören bir talebenin de aynı trenle geldiğini duyuruyordu³⁴. *Cumhuriyet* gazetesi ise yolcuların omuzlarında

31 "Günün Meseleleri: Avrupadaki Talebemiz", *Tan*, 20 Mayıs 1940, s. 5.

32 Belçika'dan Fransa'ya geçtikleri bildirilen bu talebelere hükümet tarafından desteklenenler şunlardı: Orhan Baykal, Ferit Zeki Derman, İsmail Tiner, Ali Paksoy, Nizamettin Ergil, Adnan Erkmenol, Suat Yasa, Cemal Uluand, Nezih Rona, Ömer Eskici, İlhami Bomün, Necdet Uran, Sadık Ansen, Hasan Tahsin Yalabık, Saim Yurdakoş, Hamza Batuk. Kendi imkânlarıyla tahsil görenler ise şunlardı: Fahri Gomulu, Seyfettin Budak, Veli İşman, Hüsnü Ergenç, Saffet Orhanoglu, Şakir Ulusu, Hayri Boylu, Emin Ulusoy, Nevres Sayır, Turgut Ankara, Can Çölgeçen, Alaettin Tezol. Bkz. "Belçikadaki Talebeler Fransaya Geçti", *Tasvirî Efkâr*, 21 Mayıs 1940, s. 3; "Belçikadaki Türk talebeler: İlk kafil olarak Fransaya geçenlerin isimleri bildirildi", *Akşam*, 21 Mayıs 1940, s. 2.

33 Bu isimler Salih Pekiner ve Münevver Epir idi. Bkz. "Avrupada Bulunan Talebenin Vaziyeti", *Tan*, 22 Mayıs 1940, s. 2.

34 Gazeteye göre bu talebe Rıza Rifat Akın'ın oğlu Orhan Akın'dı. Bkz. "Brüksel sefirimizin refikası geldi", *Son Telgraf*, 22 Mayıs 1940, s. 1,3.

taşıdıkları gaz maskelerine dikkat çekip trenden Belçika’da tedrisat gören birden çok talebenin indiğini duyuruyor ama sayı vermiyordu³⁵. *Tan* ise Nebil Batı’nın eği ile birlikte dört Türk talebenin geldiğini aktarıyor ama bu talebelerin nereden geldiklerine dair açık bir ibare kullanmıyordu³⁶.

21 Mayıs’ta, herhâlde Nebil Batı’nın ifadelerine güvenerek olacak, Hariciye Vekâleti Belçika’daki tüm Türk talebelerin ülkeyi terk ettiğine dair bir tebliğ yayımladı³⁷. *Tan* bütün Türk talebelerin ve sefaret memurlarının, *Cumhuriyet* ise Türk vatandaşlarının 13 Mayıs’ta Belçika’dan Paris’e geçtiklerini aktarıyordu³⁸. *Cumhuriyet* bu yolculuğun detaylarını verirken Türk vatandaşların kimisinin otomobil ve bisikletlerle kimisinin de yaya olarak Fransa’ya geçtiklerini, Nebil Batı’nın Paris’e Belçika’daki talebelerle birlikte geldiğini bildiriyordu. Batı’nın hâlen Paris’te bulunduğunu aktaran gazete Belçika’dan Fransa’ya geçen talebelerin bazılarının tahsillerine orada devam etmek ve bazılarının da Türkiye’ye dönmek niyetinde olduklarını bildiriyordu³⁹. Ancak mesela 23 Mayıs tarihli, Belçika’da öğrenim gören iki öğrencinin daha Paris’e ulaştığı gibi haberler⁴⁰ kafa karıştırıcıydı. 13 Mayıs’ta tüm talebeler Belçika’yı terk etmiş ve Paris’te toplanmış idiyse bu yeni gelenler kimdi? Öte taraftan Belçika’nın farklı şehirlerinde öğrenim gören talebelerin tümünün Alman saldırısının kaosu içinde 13 Mayıs’ta hep birlikte salimen sınırı geçip Paris’te toplaşvermeleri de aslında akla pek yatkın değildi. Ne var ki hükümetin talebeleri kurtarmak için yoğun bir çaba harcadığı (ki herhalde bu talebeleri riskli bölgelerden zamanında tahliye etmemiş olmanın ezikliği de bu çabaya eşlik

35 “Belçikadan dönenler: Sefirin ailesile bazı talebelerimiz geldi”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1940, s. 2.

36 “Dün Gelen Göçmenler”, *Tan*, 23 Mayıs 1940, s. 2.

37 “Belçikayı terkeden Türk talebesi”, *Akşam*, 22 Mayıs 1940, s. 2.

38 “Dün Gelen Göçmenler”, *Tan*, 23 Mayıs 1940, s. 2; “Belçika’dan Dönenler: Sefirimizin Ailesi ile Bazı Talebelerimiz Geldi”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1940, s. 2.

39 “Belçikadan dönenler: Sefirin ailesile bazı talebelerimiz geldi”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1940, s. 2.

40 Bu talebelerden biri Merkez Bankası tarafından desteklenen Nafiz Özsoy, diğeri ise kendi imkânlarıyla okuyan Nihat Özgür’dü. Bkz. “Belçikadan Fransaya geçen talebe”, *Akşam*, 23 Mayıs 1940, s. 6.

ediyordu) ve talebe yakınlarının umut ve endişe içerisinde bir haber bekledikleri o günlerde bu soruları sormak da kolay değildi⁴¹.

3. Belçika'daki Talebelerle İlgili Endişe Verici Haberler

Gerçekte Belçika'daki Türk talebeleri çok büyük sıkıntılara ve tehlikelere maruz kalmışlardı ve büyük kısmı ülkeyi terk etmeyi başaramamıştı. Örneğin Maden Tetkik Arama Kurumu'na bağlı olarak Mons'ta metalurji tahsil eden Şahap Kocatopçu⁴² ve dört arkadaşı Alman saldırısı başladığında paniğe kapılmışlar ve Fransa'ya kaçmaya karar vermişlerdi. Ama pasaportları geçersiz olduğundan yenilemek için Brüksel'e gitmeleri gerektiğini düşündüler. Trene binebildilerse de Brüksel'e girmeleri mümkün olmadı. Yine trenle geri

41 Bu arada bazı talebelerin yakınları haber alabilmek adına doğrudan Hariciye Vekâleti'ne müracaat etmekteydi. Bunlardan Nafi Çopuroğlu 24 Mayıs 1940 tarihiyle Kırşehir'den Vekâlet'e çektiği telgrafta kardeşi Vahit Çopur'un Brüksel'deki adresini veriyor ve endişe içinde kardeşinin vaziyetinin bildirilmesini beklediğini ifade ediyordu. Bkz. TDA, 508/44312-211097-4; Vekâlet ertesi gün Nafi Çopuroğlu'na verdiği cevapta Belçika'dan Fransa'ya geçen talebe hakkında elde edilen bilgilerin radyo ve gazetelerle ilan edildiğini, kardeşi hakkında bilgi alınır alınmaz bunun da bildirileceğini, bununla birlikte bütün talebelerin Belçika'yı terk ettikleri hakkında Vekâlet'e bilgi geldiğini ifade ediyordu. Bkz. TDA, 508/44312-211097-3; Brüksel'de ailesinin desteğiyle Siyasal Bilimler okuyan (Bkz. TDA, 508/44312-211098-41) Vahit Çopur aslında Belçika'yı terk edememişti. Ağabeyi Nafi Çopuroğlu 19 Eylül 1940 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne bu kez bir mektup göndermişti: Mektup şu şekildeydi: “Saygı değer Bôüüğümüz. Siz büyüklerimize karşı duyduğumuz büyük itimat ve güvenç hissini tesirle mektubimin cevapsız bırakılmayacağına emin olarak ve büyüklüğünüzün bizleri daima müsadde ve müsamaha ile karşılayacağına kani bulunarak zati devletinizden efradı milletten olmamız hasebile öğrenmemize imkân bulunmayan bir mesele hakkında bendenizi tenvir buyurmanız istihram eyleyeceğim şöyleki:

Belçika Bürükselde 58 rue Lomparde Wandervelde Vaternel adresinde ikamet edüp bürüksel üniversitesinde siyasal politik kısmında devamı tahsilde bulunan kardeşim Vahidettin Çopur'un Hayatı Sıhati ve vaziyeti hakkında radyoda isminin söylenmesinden başka hiçbir malumat alamadık. Kendisine Istanbulda tüccar Mehmet murat oğlu elile 200 lira göndermiştik iki ay sonra iade oldu defa ankarda merkez baytarı hüsnü elile 170 lira gonderildi bününde vüsul ve edemi vüsulünü bilemiyoruz. Kendisinin memleketimize biran evel dönmesi için herkaç liraya lüzüm varsa bunu hemen tediye amade olmamıza rağmen bizden ne birşey isteniyor nebir izahat veriliyor Taktiri devletinizdirki: bu çocukların milliyetlerinden başka kıymetli hiçbirşeyleri yokturki satup zaruretlerini def etsinler binaenaleyh böyle bir vaziyette bulunan çocuğun velisi ve kardaşı olmanın ne elim vaziyet olduğunu taktiri samilerine bırakıyorum. Siz büyüklerimizden başka derdimizi arzedecek kimsemiz olmadığı için zatidevletinizi rahatsız ettim affinizi istihramla bütün efradı ailemizi tahammülfersa ıztıraptan kurtaracak olan cevabınızı intizarla derin ihtiramatının kabul buyurulmasını temenni eylerim. 19-9-940 Kırşehirde Nafi Çopuroğlu”. Bkz. TDA, 44312-211098-41; Aslında bu sırada Vahit Çopur Almanya'ya geçmiş durumdaydı ve Türkiye'ye hareket etmek üzereydi. Nitekim Nafi Çopuroğlu'nun mektubundan dört gün sonra, 23 Eylül'de trenle Türkiye'ye geldi. Bkz. “Brükselden 7 talebemiz geldi”, *Tasviri Efkâr*, 24 Eylül 1940, s. 2; Hariciye Vekâleti yine de mektubu cevapsız bırakmadı ve 27 Eylül'de Nafi Çopuroğlu'na kardeşi Vahit Çopur'un Türkiye'ye dönmüş olması gerektiğini bildirdi. Bkz. TDA, 44312-211098-2.

42 Tam adıyla Şahabettin Şefkati Kocatopçu 1940 yılı içerisinde tahsiline devam etmesi için MTA Enstitüsü tarafından ABD'ye gönderildi. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Genel Müdürlüğü, İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkanvekilliği, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü İdari Heyeti Üyeliği, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından Kurucu Meclis Bakanlar Kurulu Üyeliği (06.01.1961- 13.07.1961), 24. ve 25. Hükümetlerde Sanayi Bakanlığı görevlerinde bulundu. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010: 4. Cilt 1960-1983*, ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, 2. Basım, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 1647; Kocatopçu 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında da Bülent Ulusu tarafından kurulan 44. Hükümet'te Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nı üstlendi ve 21 Aralık 1981'e kadar bu görevde kaldı. Suavi Aydın & Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 328; Kocatopçu 2012 yılında vefat etmiştir.

dönmeye karar verdiler. Ancak yarı yolda treni terk etmek zorunda kaldılar zira Alman bombardımanı sebebiyle demiryolu kapanmıştı. Önce yürüyerek Mons'a ulaştılar ve sonra Kocatopçu ve birkaç arkadaşı yine yaya olarak Fransa'ya doğru akmakta olan insan seline karıştılar. Yollar ceset doluydu. Ne var ki Almanlar çevirme yapmışlar ve yine karşılmasına geçmişlerdi. Geri dönmek zorunda kaldılar. Hayatlarını Belçika'da bir süre göçmenlere dağıtılan yemekle idame ettireceklerdi⁴³.

Türkiye'de de artık gerçeği örtbas etmek giderek imkânsız hale geliyordu. 26 Mayıs tarihli *Tan* gazetesi savaş sebebiyle Fransa'ya geçen (hala talebelerin hepsinin Fransa'ya geçmiş olduğuna dair hükümet bildirimine sadık kalınıyordu) talebelerin ailelerinin her gün Sirkeci garında bekleştiklerini, önceki gün de ümitleri boşa giden bu ailelerin henüz nerede oldukları hakkında net bilgi elde edilemeyen 8 öğrencinin ismini verdiklerini bildiriyordu⁴⁴. Bu öğrencilerden yedi tanesinin Belçika'dan çıkamadığı, birinin ise Fransa'ya geçebildiği daha sonra ortaya çıkacaktı⁴⁵.

26 Mayıs'ta gazetelerde görülen bir başka haber hem kafaları daha çok karıştıracak hem de çocuklarını bekleyen ailelere ümit verecek mahiyetteydi; Anadolu Ajansı'nın bildirdiğine göre Hariciye Vekâleti'ne Belçika ve Hollanda'da tahsil gören talebelerden 31 tanesinin sağ salim İngiltere'ye ulaştıkları bilgisi gelmişti⁴⁶. Ancak ertesi gün *Tan* gazetesi Londra radyosunun sadece Denizyolları adına İngiltere'ye eğitime gönderilen Türk talebelerin Londra'ya ulaştıklarından bahsettiğine dikkat çekerek haberin yanlış olabileceğini ima ediyordu. *Tan* bu haberin beklenen talebe ailelerini tereddüde düşürdüğünü, bu hususta Hariciye Vekâleti'ne müracaat edileceğini bildiriyordu⁴⁷. Aslında olan şey gerçekten de Denizyolları Umum Müdürlüğü hesabına İngiltere'ye Deniz

43 Kansı Şarman, *Türk Promethe'ler: Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2024, s. 271-275.

44 Bu öğrencilerin isimleri şöyleydi: Kemal Olçay, İbrahim Çamlı, Reşat Tamerson (Tamersoy), Osman Tanur (Tanır), Melih Kutay, Murat Ak, Vedat Özgen ve Emin Erer. Bkz. "Merakla Beklenen Talebe", *Tan*, 26 Mayıs 1940, s. 2; Bu talebelerden Vedat Özgen'in 1941 yılında Almanya'ya geçtiğine ama Türkiye'ye dönmek yerine 1943 yılı itibarıyla hala Hamburg'da ikamet ettiğine dair bkz. bu makale 95. dipnot; Osman Tanır ise 1937 yılında tahsil için gittiği Belçika'nın Müttefikler tarafından Alman işgalinden kurtarılmasından sonra bile, Aralık 1944 itibarıyla eşi ve çocuğuyla birlikte hala Belçika'daydı ve annesi Aliye Tanır'ın bilgi talebi üzerine (bkz. *TDA*, 508/44312-211098-2) Hariciye Vekâleti 8 Ocak 1945 tarihinde Ankara'daki Belçika elçiliğine müracaat edecekti. Bkz. *TDA*, 508/44312-211098-1.

45 Bunlardan Reşat Tamersoy Fransa'ya geçtiği, diğerlerinin ise Belçika'da kaldıkları bilahare ilen edilen listelerden anlaşılmaktadır.

46 "Belçika ve Hollandada tahsilde bulunan talebemiz", *Akşam*, 26 Mayıs 1940, s. 2.

47 "Bulgar Memurları Müşkülât Çıkartıyormuş: Avrupadaki Talebelerimiz", *Tan*, 27 Mayıs 1940, s. 2.

İnşaiye Mühendisliği tahsiline gönderilen 32 talebenin⁴⁸ İngiltere'ye ulaşmış olduğuna dair bilginin her nasılsa Anadolu Ajansı tarafından yanlış aksettirilmiş olmasıydı. Bu talebeler Mayıs ayının ikinci yarısının başlarında (muhtemelen 17 Mayıs) İstanbul'dan ayrılmış⁴⁹, bunların Paris'te bulunup koşullar nedeniyle İngiltere'ye geçemedikleri bilgisi 21 Mayıs'ta basına yansımış⁵⁰ ve nihayet “yeni bir yoldan ve tehlikesizce”⁵¹ İngiltere'ye ulaştıkları haberi de yine 28 Mayıs'ta basında yer almıştır⁵². Ancak 2 Haziran 1940 tarihli bir haberden bunların “şimdilik tahsil yapmalarından vazgeçilmiş, geri dönmelerinin kararlaştırılmış” olduğu anlaşılıyor⁵³. Hükümetin Alman saldırısının olanca şiddetiyle devam ettiği ve Paris'te büyük bir paniğin yaşandığı 16 Mayıs'tan⁵⁴ bir gün sonra 32 talebeyi, hem de Paris üzerinden İngiltere'ye göndermiş olmasını anlamak zordur.

30 Mayıs'ta gazetelere düşen bir başka haber ise talebelerin hepsinin Fransa'ya geçtikleri ve durumlarının iyi olduğu söylemini paramparça edecek cinstendi. *Tan* haberine göre 29 Mayıs'ta Sirkeci garına gelen trenden inenler arasında Fransa'dan dönen üç talebe bulunuyordu ve bunlardan Enver İnel garda çocuklarından bir haber alabilmek için bekleyen velilere korkunç şeyler anlatmıştı. İnel'in işittiğine göre Fransa'ya geçemeyip Belçika'da kalan talebelerden beş kişilik bir grup Brüksel'de yemek yerken hava saldırısına maruz kalmış, bunlardan Galatasaray Liseli iki kardeş; Mehmet Ali ve Etem (Tokgözlü) kurtulamamış diğerleri ise kaçmaya muvaffak olabilmişlerdi. İnel, bu kaçanların nerede olduğunu bilmemekle beraber yola yaya olarak devam etmiş olmalarının muhtemel bulunduğunu ve Alman uçaklarının elli metre mesafeden Fransa'ya giden mülteci trenlerini bombaladıklarını söylemişti⁵⁵.

48 Bu talebeler daha önce Alman tersanelerinde eğitim görmekteydi ve savaşın başlamasıyla Türkiye'ye çağırılmışlar ama İngiltere'yle varılan anlaşma neticesi eğitim için bu ülkeye gönderilmelerine karar verilmişti. Aslında İngiltere'ye deniz inşaat ve mühendisliği eğitimi almak üzere 40 talebenin gönderilmesi planlanmıştı. Bkz. Nesrin Akkor, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)”, s. 1263-1264.

49 “32 talebemiz İngiltereye gitti”, *Vakit*, 18 Mayıs 1940, s. 2.

50 “Londraya gidecek talebelerimiz Pariste kaldı”, *Vakit*, 21 Mayıs 1940, s. 2.

51 “İngiltereye giden talebelerimiz”, *Vakit*, 26 Mayıs 1940, s. 2.

52 “Talebelerimiz İngiltereye vardı”, *Vakit*, 28 Mayıs 1940, s. 2.

53 İngiltereye gönderilen talebeler geri çağırıldı”, *Vakit*, 2 Haziran 1940, s. 2.

54 Paris Büyükelçisi Behiç Erkin 16 Mayıs günü Fransa Başbakanı Paul Reynaud'nun Özel Kalem Müdürü tarafından telefonla aranarak Alman ordusunun o gün Paris'e girmesi muhtemel olduğundan mühim evrakın yakılması ve öğleden sonra Paris'i terke hazırlanılması yolunda uyarılmıştı. Erkin bu uyarıyı Hariciye Vekâleti'ne derhal bildirmişti. Aynı günün ilerleyen saatlerinde Alman ordusu Paris istikametini bırakarak Manche Denizi'ne yönelmiş, Başbakan Paul Reynaud da yine aynı gün yaptıkları görüşmede Erkin'in sorusu üzerine vaziyetin çok tehlikeli olmakla birlikte umutsüz olmadığını söylemiş ve Erkin bu görüşmeyi de derhal Ankara'ya iletmişti. Ayrıca Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda o gün hummalı bir evrak yakma faaliyeti yaşanmıştı. Bkz. Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 453.

55 “Fransadan Dönen Bir Talebenin Anlattıkları”, *Tan*, 30 Mayıs 1940, s. 2.

Paris-İstanbul arasında doğrudan yolcu taşıyan ve Paris-Lozan-Milano-Venedik-Belgrad-Sofya-İstanbul hattını takip eden Simplon/Şark ekspresinin seferleri bu dönemde sık sık kesintiye uğramaktaydı. Mayıs ayının sonlarında günler boyunca Simplon/Şark ekspresi Türkiye'ye gelememiş ve Türkiye'den de Avrupa'ya gönderilmemişti. Avrupa'dan gelenler ve Avrupa'ya gidenler konvansiyonel trenlerle seyahat etmek durumundaydı. Bu şekilde Paris'ten gelecek olanların önce İsviçre'ye geçmesi, orada da Lozan-İstanbul arası çalışan trene binmeleri gerekiyordu. 30 Mayıs'ta Belçika'da tahsil yapan talebelerden birinin daha Konvansiyonel trenle İstanbul'a geldiği haberi *Akşam* gazetesinde yer aldı⁵⁶.

4. Hükümetin Avrupa'daki Talebelerle İlgili İnatçı Tutumu

Şüphesiz ki Belçika'da iki Türk öğrencinin öldüğüne dair haber hükümeti son derece rahatsız etmişti. Hariciye Vekâleti hemen 30 Mayıs'ta Anadolu Ajansı vasıtasıyla bir tebliğ yayımladı. Tebliğde Vekâlet'in Hollanda ve Belçika'daki Türk talebesi hakkında malumat almak için gereken bütün teşebbüsleri yaptığı, talebeye dair o güne kadar hiçbir fena haber gelmemiş olduğu, Belçika'da kalanların veya Fransa'nın muhtelif şehirlerine dağıtılmış oldukları anlaşılanların isimlerinin malumat alınır alınmaz neşredileceği ifade ediliyor, hangi kaynaktan gelirse gelsin rivayetlere itibar edilmeyip resmi haberlerin beklenmesi gereği vurgulanıyordu⁵⁷.

Aslında bu bildirimle Hariciye Vekâleti o güne kadar yaptığı bildirimlerin üstünü çizerek sahadaki gerçekliğe yakın yeni bir pozisyona geçiş yapmış oluyordu. Vekâlet ilk kez Belçika'da tahsil görmekte olan talebelerin bir kısmının Belçika'yı terk edemediklerini kabul etmekle kalmıyor, bu talebelerin durumu hakkında bilgiye sahip olmadığını da itiraf etmiş oluyordu. Ve yine Belçika'dan Fransa'ya geçmiş olan talebenin tümünün Paris'te sefaretin gözetimi altında olmayıp bunlardan bir kısmının (Fransız makamlarınca şu veya bu sebeple) çeşitli şehirlere dağıtılmış buldukları da ortaya çıkmış oluyordu.

Aynı gün Hariciye Vekâleti tarafından, Belçika'da tahsil yapmakta olup kendilerinden haber alamadıkları çocuklarının akıbeti hakkında Vekâlet'e müracaat etmiş bulunan velilere de bir tebligat yapıldı. Tebligatta Belçika'da kalmış olmaları ihtimal dâhilinde bulunan talebelerin Türkiye'ye gönderilmeleri hakkında Berlin büyükelçiliğine gereken talimatın verildiği bildiriliyordu⁵⁸.

56 "Avrupa ile muvasale: Konvansiyonel trenleri Lozana kadar gidiyor", *Akşam*, 31 Mayıs 1940, s. 3.

57 "Belçika ve Holandadaki talebemizden endişeye mahal yok", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1940, s. 3; "Belçika ve Fransadaki talebelerimizin vaziyeti", *Yeni Sabah*, 31 Mayıs 1940, s. 1,3.

58 "Avrupa ile muvasale: Konvansiyonel trenleri Lozana kadar gidiyor", *Akşam*, 31 Mayıs 1940, s. 3.

Nebil Batı Belçika'daki talebelere gereği gibi sahip çıkmış ve onlar için elinden geleni yapmış mıdır ayrıca tartışılabilir ama tablonun bu noktada Hariciye Vekâleti için tatmin edici olduğunu söylemek zordur. Batı'ya güvenerek Belçika'daki tüm talebelerin ülkeyi terk etmiş olduğunu ilan eden Hariciye Vekâleti'nin kısa süre içinde Paris Büyükelçiliği'nden aldığı bilgiye göre Belçika'daki 60 kadar Türk talebenin ancak 32'si Fransa'ya geçmişti ve geri kalanların nerede ve ne vaziyette oldukları malum değildi⁵⁹. Gelen talebelerin ifadeleri Brüksel, Liège ve Mons'ta hala bazı talebelerin bulunduğunu gösteriyordu. Hariciye Vekâleti 25 Mayıs'ta Nebil Batı'ya iletmek üzere Paris Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta bu bilgilerin kendisinin ortaya koyduğu manzara-yı tekzip ettiğine dikkat çekiyor, Belçika'da kalan talebelerin isimlerinin ve tahsil gördükleri şehirlerin Paris Talebe Müfettişliği'nden öğrenilerek hâlihazırda nerelerde ve ne vaziyette bulduklarının acilen araştırılmasını ve bildirilmesini istiyordu⁶⁰. Nebil Batı'nın bundan iki gün sonra (27 Mayıs) Paris'ten gönderdiği cevap daha çok bir savun-u havası taşımaktaydı: Brüksel'den hareketinden evvel temas kurabildiği talebe ve vatandaşların Fransa vizesi almaları sağlamış, Paris'e ulaşmasından Brüksel'in düşüşüne kadar her gün, (Anvers'ten Brüksel'e taşınmış olan) konsolosla telefonla görüşmeye devam etmiş, talebenin ve Türk vatandaşların Brüksel'i terk ettikleri bilgisini de konsolosun ifadesine dayanarak aktarmış ve yine bu durumda artık konsolosun da Belçika'yı terk etmesini önermişti. Ancak Brüksel'in düşmesinin ve Belçika-Fransa sınırının muharebe alanına dönüşmesinin ardından Fransa'ya gelebilenlerin ifadelerinden, bazıları-nın vaziyet karşısında yola çıkmaktan vazgeçtikleri, yola çıkmış bazılarının geriye döndükleri, Fransa topraklarına girebilen bazılarının da Fransa makamlarınca Toulouse ve Pyréné'ye sevk edilmek istenildikleri öğrenilmişti. Belçika'da kalanlar hakkında bilgi eğer Berlin ile Brüksel arasında haberleşme yapılabiliriyorsa ancak Berlin Büyük Elçiliği vasıtasıyla edinilebilirdi. Toulouse'a ve Pyréné'ye sevk edilmiş bulunmaları muhtemel olanlar hakkında ise Paris Başkonsolosluğu tahkikata başlamış durumdaydı ancak henüz bir netice ortaya çıkmamıştı⁶¹. Böylece Brüksel'i terk eden Nebil Batı'nın bu meselede giderek daha işlevsiz bir pozisyona gerilediğini görüyoruz. Belçika'da kalan talebe meselesi Berlin Türk Büyükelçiliği – Alman Hükümeti - Brüksel Türk Konsolosluğu arasında çözümlenebilecek bir meseleye dönüşmüştü. Fransa'ya geçen talebe ile de artık kendi görev sahası olması hasebiyle Paris Büyükelçiliği ilgilenmek durumundaydı.

Bu tablo karşısında Hariciye Vekâleti 29 Mayıs'ta durumu Berlin Büyükelçiliği'ne aktardı. Hâlen Belçika'da oldukları düşünülen talebelerin tahliyesi için Brüksel'deki

59 TDA, 508/44325-211450-23.

60 TDA, 508/44325-211449-1.

61 TDA, 508/44325-211450-16.

Anvers konsolosu Fethi Denli ile Alman makamları vasıtasıyla temasa geçilerek alınacak bilginin acilen iletilmesi, ayrıca söz konusu talebelerin isimlerinin de açık telgrafla bildirilmesi isteniyordu⁶².

Öte yandan 3 Haziran 1940 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz Von Papen Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na gönderdiği notada Alman taarruzu sırasında Belçika'da bulunan ve akıbetlerinden endişe edilen Türk vatandaşlarının, özellikle de talebelerin durumunu tespit etmek için elinden geleni yapacağını bildirdi. Papen bu işte kendisine kolaylık sağlaması açısından Belçika'nın işgali sonrasında kendilerinden haber alınamayan Türk vatandaşlarının isimlerini, soy isimlerini ve son ikamet adreslerini içeren bir listenin verilmesini talep etti⁶³. Hariciye Nezareti'nin 13 Haziran'da verdiği cevapta ilgisi için Von Papen'e teşekkür ediliyor ve söz konusu öğrencilerin akıbeti ile ilgili olarak Berlin Büyükelçiliği'nden bilgi istendiği, gelişmelerden kendisinin de haberdar edileceği ifade ediliyordu⁶⁴.

Belçika'dan Fransa'ya geçen talebenin artık Paris Büyükelçiliği'nin sorumluluk sahasına girmiş bulunduğunu belirtmiştik. Alman saldırısının henüz Fransa'nın kuzey sınırlarında durdurulmaya çalışıldığı bu dönemde Paris Büyükelçisi Behiç Erkin'in Belçika'dan gelen talebe ile Fransa'da eğitim gören talebe meselelerini birbirinden ayırdığı görülüyor. Aslında ilkin hepsinin derhal Türkiye'ye gönderilmesini düşünmüştü ama sonra Fransa'da eğitim gören talebelerin ülkede kalması fikri ağır basmıştı. İşgal altına düşen Belçika'dan gelen talebelerin öğrenimlerine devam etmeleri artık zaten mümkün değildi. Ama Fransa'nın akıbeti henüz belirginlik kazanmamıştı ve üniversitelerin tam da imtihan zamanıydı. Sonuç olarak Erkin Fransa'da öğrenim gören talebenin sınavlarını ikmal edebilmeleri adına ve elbette buldukları bölgelerden tahliyelerini zaruri kılacak bir vaziyet ortaya çıkmadığı sürece (ve pasaport ve para gibi çıkış için gerekli hazırlıklar şimdiden yapılmak koşuluyla) ülkede kalmalarının ama Belçika'dan gelen talebenin derhal Türkiye'ye gönderilmesinin duruma en uygun seçenek olduğu sonucuna varmış bulunuyordu ve 21 Mayıs'ta Hariciye Vekâleti'ne önerisi de bu doğrultuda oldu⁶⁵.

62 TDA, 508/44325-211450-23. Bu arada Maarif Vekâleti de kendi imkânlarıyla Avrupa'da tahsil gören ve halen buldukları memleketlerde tahsillerine devam edemeyecekleri anlaşılan talebelerin Türkiye'ye dönüş masraflarına karşılık olmak üzere velileri tarafından elçiliklerin emrine olmak kaydıyla 200 liraya kadar döviz gönderme müsaadesi verildiğini ilan etmişti. Bkz. "Avrupadaki talebe: Kendi hesabına tahsil edenlere avdet için para gönderebilecek", *Akşam*, 25 Mayıs 1940, s. 5.

63 TDA, 508/44325-211450-22.

64 TDA, 508/44325-211450-21, DGSN 2.

65 TDA, 508/44325-211449-4.

Hükümetin Fransa ve Belçika'da öğrenim gören talebe ile ilgili aldığı ve 23 Mayıs'ta telgrafla Paris Büyükelçiliği'ne bildirdiği kararlar ise Belçika'dan Fransa'ya geçen öğrenciler söz konusu olduğunda Erkin'in radikal ve basit önerisine nispetle daha esnek ama çetrefilli bir çözüm öngörüyordu. Hükümet Fransa'da resmi ya da özel statüde tahsil gören talebenin içinde bulunulan ders yılı sonuna ve imtihanlarının bitimine kadar orada kalabileceklerine, ancak daha önce dönmek isteyenler olursa bu konuda serbest bulduklarına hükmetmişti. Belçika'dan Fransa'ya geçen talebeye gelince; bunlardan resmi statüde olanlar da Fransa'nın güvenli mıntıklarında Belçika'da aldıkları eğitime muadil eğitim veren kurumlara yerleştirilmeye çalışılacaklar, yerleştirilemeyenler Türkiye'ye gönderileceklerdi. Tedrisat gördükleri mahallerde tahsillerine mani durumlar ortaya çıkan talebelerin kısmen veya tamamen memlekete gönderilmeleri kararını Büyükelçi alacaktı. Bu arada Türkiye'ye geri gönderilecek talebelerin masrafları için Maarif Vekâleti tarafından Behiç Erkin adına 6.800 Lira gönderilmişti. Ayrıca artık Avrupa'ya talebe gönderilmeyeceğine dair karar da bilgi olarak ilave ediliyordu⁶⁶.

Ne var ki Fransa'ya yönelik Alman taarruzunun akamete uğrayacağına dair beklenti gün geçtikçe zayıflıyordu. Erkin 25 Mayıs'ta Hariciye'ye gönderdiği telgrafta verilen talimat ve gönderilen para için teşekkür ettikten sonra son telgrafını takip eden günlerde Almanların yıldırım harbinin gelişerek devam ettiğini, taarruz istikametlerinin ani değişiklikler gösterdiğini, eğer Fransa Hükümeti Paris'i terk etmek zorunda kalırsa kendisi vazife icabı onu takiben aynı şeyi yapmak zorunda bulunduğundan talebelere dair karar almak şöyle dursun onları gelişmeler karşısında vaktinde haberdar edebilmesinin bile mümkün olmayacağını bildiriyordu. Erkin'e göre Fransa'da bulunan talebeler ile ilgili olarak mevcut durumda yapılması gereken şey Fransa'da kalmakla Türkiye'ye dönmek arasındaki tercihi tamamen kendilerine bırakmaktı. Kendisi eğer Paris'i terke mecbur kalırsa talebelerle ilgilenme işini ve bu iş için kendi namına gönderilen paraları harcama yetkisini Başkonsolosa havale edecekti⁶⁷.

66 TDA, 508/44325-211449-2, DGSN 1-2; Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1267; Türkiye'ye geri gönderilecek talebelere ait masraflar için 20 Mayıs'ta Maarif Vekâleti tarafından Büyükelçi adına gönderilen 6.800 lira 15 Haziran'a kadar sarf edilebilecek, bu tarihten sonra 1940 bütçesinden ayrıca tahsisat gönderilecekti. Aynı maksatla sarf edilmek üzere diğer resmi müesseseler hesabına tahsil görmekte olan talebe için de tahsisat gönderilmesi temin edilmişti. Ayrıca özel statüdeki talebe için de ebeveynleri tarafından 200'er liranın Büyükelçi hesabına gönderilmesi için girişim yapılmıştı. Ancak söz konusu para talebeye verilmeyerek icabında kullanılmak üzere Büyükelçi'de kalacaktı. Vaziyet dolayısıyla bundan böyle yabancı ülkelere talebe gönderilmeyecekti. Talebenin tahsil vaziyetleri ve genel durumları hakkında Büyükelçilik tarafından Hariciye'nin sık sık bilgilendirilmesi isteniyordu. Bkz. TDA, 508/44325-211449-2, DGSN 2; Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1267.

67 TDA, 508/44325-211449-3.

Makalenin giriş kısmında İcra Vekilleri Heyeti'nin 20 Nisan 1940 tarihli kararıyla Maliye, Maarif ve Adliye Vekâletlerine bağlı 43 talebenin daha Avrupa'daki okullarına geri gönderilmelerini kararlaştırdığından bahsetmiřtik⁶⁸. Ders yılının bitmek üzere olduğu bir dönemde (her nedense) tekrar okuma yerlerine gönderilen bu 43 talebeden Maarif ve Maliye Vekâletleri adına tahsil gören 38 tanesi Mayıs ayı sonlarında Paris'e gelmişlerdi ki bunlardan bir kısmı Paris'te kalacak diğerleri ise Londra'ya geçeceklerdi. Hariciye Vekâleti Paris elçiliği vasıtasıyla durumdan haberdar olduğunda kendi görüşünü Maarif Vekâleti'ne bildirdi: Ders yılı sona ermiş olduğundan bunların lüzumsuz yere savaş tehlikesine maruz bölgelerde bırakılmaması ve bir dahaki ders yılı başında tekrar gönderilmeleri duruma göre o zaman düşünölmek üzere hemen Türkiye'ye geri getirilmeleri uygun olacaktı⁶⁹. Başvekâlet de aynı görüřteydi⁷⁰. Bu hadiseyi yukarıda bahsettiğimiz Denizyolları Umum Müdürlüğü tarafından büyük risklere girilerek İngiltere'ye gönderilen ama İngiltere'ye varır varmaz geri çağırılan 32 Deniz İnşaiye Mühendisliği öğrencisi vakasıyla birleştirdiğimizde hükümetin bu dönemde kafasının ne denli karışık olduğunu ve son derece irrasyonel karar ve eylemlere imza attığını söylemek hiç de zor değildir.

Belçika'dan Fransa'ya Geçen Talebeler Türkiye'ye Dönmeye Başlıyor

Ama hiç olmazsa hükümet Fransa'daki talebeleri Türkiye'ye dönme konusunda serbest bırakmış durumdaydı ve Belçika'dan Fransa'ya geçen talebeler de peyderpey yurda dönmeye başlamışlardı. Bunlardan 1 Haziran'da iki⁷¹ ve 2 Haziran'da da on talebe konvansiyonel trenlerle İstanbul'a gelmiřlerdi⁷². Bunları 4 Haziran'da gelen dört⁷³ ve 5 Haziran'da gelen beş talebe takip etti⁷⁴. 6 Haziran'da gelenlere iki talebe daha eklendi⁷⁵.

68 *BCA*, 30-18-1-2/90-38-9.

69 *BCA*, 30-10-0-0/142-14-4, lef 4.

70 *BCA*, 30-10-0-0/142-14-4, lef 1.

71 Bunlar Liege'de Sümerbank adına mühendislik tahsili yapan Cemal Uluant ve Suat Yasa idi. Bkz. "Belçikadan iki talebemiz daha geldi", *Haber-Akşam Postası*, 1 Haziran 1940, s. 4.

72 2 Haziran'da gelen on talebenin isimleri şunlardı: İktisat: Hüsnü Ergenç, Sabri Boylu, Reşat Tamersoy, Saffet Orhanoğlu, şakir Ulusoy, Mühendislik: Seyfi Budak, Emin Ulusoy, Kenan Boysan, Yüksek Maden Enstitüsünden: Adnan Erkmenol, Nizamettin Ergil. Bkz. "Belçikadan 10 talebemiz daha geldi", *Vakit*, 3 Haziran 1940, s. 2.

73 Bu dört talebenin isimleri şöyleydi: Siyasal: Münevver Epirden, Maden Mühendisliği: Ömer Eskici, Tahsin Yalabık, İsmail Tiner. Bkz. "Belçikada bulunan talebelerimizden bir kısmı daha döndü", *Vakit*, 5 Haziran 1940, s. 2.

74 Bu beş talebe Liege'de tahsil görmekteydiler ve isimleri şöyleydi: Necdet Uran, Ali Paksoy, Neziş Rona, Hamza Batuk, Salih (Pekiner). Bkz. "Bu sabah Belçikadan gelen talebemiz", *Son Telgraf*, 5 Haziran 1940, s. 1; "Belçikadan dün de bir talebe grupu geldi", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1940, s. 2.

75 Bu iki talebenin isimleri Nazif Özsoy ve Orhan Baykal'dı. Bkz. "Bu sabahki trenle Belçikadan iki talebe daha geldi", *Haber-Akşam Postası*, 6 Haziran 1940, s. 4.

Daha önce Belçika'dan çıkmaya çalışan talebelerin yaşadığı korkunç olaylardan örnekler vermiştik. Türkiye'ye dönen talebeler de gazetecilere benzer şeyler anlatıyorlardı⁷⁶. Özellikle Orhan Baykal'ın Brüksel'de buldukları süre zarfında şehrin altı kez Almanlar tarafından bombardıman edildiğini ifade ettikten sonra “*Türk sefarethanesine giremedikleri halde bir şey olmadığını*” söylemesi⁷⁷ dikkat çekiciydi ve tüm bu anlatılar doğal olarak talebelerin içerisine düştükleri vaziyette yetkili mercilerin paylarının sorgulanmasına yol açacaktı; özellikle de Brüksel elçisi Nebil Batı'nın.

Öte yandan gazeteler Belçika'da kalan talebelerin Almanya üzerinden Türkiye'ye dönebilmeleri için Berlin Büyükelçiliği'nin girişimde bulunduğu bahsediyordu⁷⁸. Gelen talebeler de Belçika'daki arkadaşlarının Almanya üzerinden Türkiye'ye dönmek üzere kısa süre içerisinde hareket edeceklerini ileri sürmekteydiler⁷⁹.

Bu gelen talebelerin ifadelerine bakılırsa Belçika'da tahsil gören 67 talebenin 35 tanesi Fransa'ya geçmiş, kalan 32 tanesi bunu başaramamıştı⁸⁰. Belçika'daki talebelerin müteakip günlerde ülkeden çıkamamalarının sebebi 17 Mayıs'tan sonra artık Belçika-Fransa sınırından geçmenin olanaksız hale gelmiş olmasıydı⁸¹. Ancak işin sevindirici tarafı gelen talebeler gerek Fransa'daki ve gerek Belçika'daki talebelerin sağlık durumlarının iyi olduğunu, tek bir tanesinin bile kazaya uğramadığını temin etmekteydiler⁸². Paris sefaretini geri dönmek isteyen talebelere büyük bir destek verirken Fransızlar da olağanüstü şartlara rağmen fazlasıyla misafirperverlik göstermişlerdi⁸³.

6 Haziran'da Hariciye Vekâleti kendisine gelen malumat doğrultusunda iki adet liste içeren bir duyuru yayımladı. Listelerden ilki Belçika'da kaldığı tespit edilen 17 talebenin ismini içeriyordu. Öte yandan duyuruda Belçika'daki konsolosluktan vize alan başka bazı talebelerin de olduğu ancak isimlerinin henüz tespit edilemediği ifade edilmekteydi. İkinci liste ise Türkiye'ye dönmek üzere Fransa'dan yola çıkan 21 talebenin

76 Bu anlatılar için bkz. “Belçikadan dün de bir talebe grubu geldi”, *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1940, s. 2; “Belçikadan On Talebe Geldi”, *Tan*, 2 Haziran 1940, s. 2; “Bir Taraftan Gidiyorlar, Bir Taraftan Geliyorlar!: 7 Talebe Geldi”, *Tan*, 5 Haziran 1940, s. 2; “Brüksel Elçimiz Ankaraya çağırıldı”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1940, s. 2.

77 “Bu sabahki trenle Belçikadan iki talebe daha geldi”, *Haber-Akşam Postası*, 6 Haziran 1940, s. 4.

78 “Brüksel Elçimiz Ankaraya çağırıldı”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1940, s. 2;

79 “Belçikadan dün de iki talebemiz geldi”, *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1940, s. 4.

80 “Belçikadan Gelen Talebeler”, *Son Posta*, 6 Haziran 1940, s. 4; “Belçikadan dün de bir talebe grubu geldi”, *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1940, s. 2.

81 “Belçikada bulunan talebelerimizden bir kısmı daha döndü”, *Vakit*, 5 Haziran 1940, s. 2.

82 “Brüksel Elçimiz Ankaraya çağırıldı”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1940, s. 2; “Bu sabah Belçikadan gelen talebemiz”, *Son Telgraf*, 5 Haziran 1940, s. 1; “Belçikada bulunan talebelerimizden bir kısmı daha döndü”, *Vakit*, 5 Haziran 1940, s. 2; “Belçikadan dün de bir talebe grubu geldi”, *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1940, s. 2.

83 “Dün Şehrimize Gelen Talebeler Ve Yabancılar”, *Tan*, 6 Haziran 1940, s. 2.

ismini ihtiva etmekteydi. Ayrıca duyuruda Hollanda ve Belçika’da bulunup da o güne kadar kendilerinden hiçbir haber alınmamış talebe kaldı ise velilerinin derhal Hariciye Vekâleti’ne müracaat ederek bunların isim ve soyadlarıyla son adreslerini bildirmeleri isteniyordu⁸⁴.

7 Haziran’da Hariciye Vekâleti Belçika’da kalan 6 talebenin isminin daha yer aldığı ilave bir liste yayımladı⁸⁵. Böylece Belçika’da kaldıkları tespit edilen talebelerin sayısı 23’e yükselmiş oluyordu.

Öte yandan Belçika’dan dönen talebeler 6 Haziran akşamı Hatay Pastanesi’nde bir toplantı yaptılar. Toplantının konusu yarıda kalan tahsilleri ve bu konuda neler yapabilecekleriydi. Sonuçta Maarif Vekâleti’ne müracaatla yeni talimat talep edilmesine karar verildi⁸⁶.

5. Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı’nın Türkiye’ye Dönüşü ve Hakkındaki Tartışmalar

Hükümet Brüksel elçisi Nebil Batı’yı haziran ayı başlarında Ankara’ya çağırdı. *Cumhuriyet* ve *Vakit* gazeteleri bunun muhtemel sebebinin Belçika’dan Fransa’ya geçen talebe hakkında kendisinden bilgi almak olabileceğini yazarken Brüksel sefaret binasının muhafazası için elçilik kâtiplerinden Hayri’nin Brüksel’de bırakıldığını ilave ediyorlardı⁸⁷. Bu sırada Batı’nın Belçika’daki talebeyle yeterince ilgilenmediği ve bu durumun şikayetlere sebep olduğu dillendirilmeye başlanmıştı. Nebil Batı Simplon/Şark ekspresiyle İstanbul’a 7 Haziran’da ulaştı. *Vakit* gazetesinin ifadesiyle “*bin müşkülâtla Belçika’dan çıkarabildiği üç sandık ve dokuz bavuldan ibaret eşyasını ve gaz maskesini beraberinde getirmişti*”. Sirkeci garında kendisini bekleyenler sadece ailesi ve yakınları değildi. Belçika’da kalan öğrencilerin endişeli ve bazıları oldukça öfkeli yakınları ile

84 Listeye göre Belçika’da kaldıkları tespit edilenlerin isimleri şöyleydi: Sami Velioğlu, Muzaffer Kaçı, Etem Tokgözlü, Ali Tokgözlü, Nazım Sunay, Hayrettin Özkul, Rauf Hamami, Hüseyin Öz(ü)kurt, Halit Yapıcı, Recep Ali Safoğlu, Cezmi Oktürk, Kutay Necdet, Behice Bakan ve eşi Sabahattin Kocatopçu (Şahap Kocatopçu olmalıdır ve o sırada evli olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık), Cafer, İbrahim Çamlı, Yusuf Kazancı. Türkiye’ye dönmek üzere Fransa’dan yola çıkanlar ise şunlardı: Hüsnü Ergenç, Hamdi Boylu, Saffet Erhunoğlu, Seyfettin Budak, Emin Ulusoy, Veli İşmen, Esat Tamersey, Nizamettin Ergil, Cemal Uluand, Adnan Erkenol, Suat Yasa, Fatma Minaurigan, İsmail Tiner, Tahsin Yalabık, Hamza Batuk, Ömer Ekinci, Münevver Epirdem, Salih Pekinel, Nezih Rona, Tahir Tasan, Fazıl Gelenbevi. Bkz. “Belçikadaki talebemiz”, *Ulus*, 7 Haziran 1940, s. 2.

85 Bu altı talebenin isimleri şöyleydi: Hidayet Aytaç, Cemal Günal, Mart Aka, Haydar Tansug, Vahid Çopur karısı ve iki çocuğu ile beraber, Taceddin Ataman. Bkz. “Belçika elçimiz dün geldi: Yeni malumat alınan talebemiz”, *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1940, s. 1,5.

86 “Belçika Ve Fransadaki Talebeler: Talebenin Dünkü İctimatı”, *Tan*, 7 Haziran 1940, s. 2.

87 “Brüksel Elçimiz Ankara’ya Çağırdı”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1940, s. 2; “Belçikada bulunan talebelerimizden bir kısmı daha döndü”, *Vakit*, 5 Haziran 1940, s. 2.

gazeteciler de oradaydı. Trenden indiğinde etrafı sarılmış ve soruları cevaplayıp gardan ayrılması yarım saatini almıştı. Gazetecilerden birinin sorusu üzerine Türkiye sınırları içerisine girdikten sonra beyanatta bulunmaya yetkisinin olmadığını, Hariciye Vekili'nden emir almadan gazetelere izahat veremeyeceğini, Paris'e dönüp dönmemesine dair kararı hükümetin vereceğini söyledi. Ancak Belçika'daki talebeyle yeterince ilgilenmediği yolundaki eleştiriye de cevap verme ihtiyacı hissetmiş, sefir olarak Belçika hükümetini takip etmesi gerektiğini ve Paris'e aceleyle gidişinin bundan kaynaklandığını söylediğinden sonra (ki bu doğru değildi) daha önce aktardığımız şekilde Belçika'dan ayrılmadan önce talebeler ve diğer Türk vatandaşlar için yaptıklarını ve aldığı tedbirleri anlatmıştı. Dolayısıyla talebeyle ilgisiz kalınmamış, ne mümkünse yapılmıştı. Paris'ten ayrıldığı sırada Belçika'dan Fransa'ya 38 talebe geçmiş durumdaydı. Kendi imkânlarıyla Belçika'da tahsil yapanlar isimlerini kaydettirmemiş olduklarından Belçika'daki bütün talebe mevcudunu ve dolayısıyla geride ne kadar talebenin kaldığını ve bunların ne durumda olduğunu bilmiyordu. Bu sırada Zikriye Özgen isimli bir talebe velisi Belçika'da bulunan oğlu Vedat'ın resmini Batı'ya göstererek malumat istemişti. Resme dikkatle bakan Batı bu talebeyi Paris'te görmüş olduğunu ifade ettikten sonra⁸⁸ diğer velileri teskin etmek için “*çocuklarınız hakkında malumat elde etmeye uğraşacağım*” demişti. Ancak Hayriye ismindeki yaşlı bir kadın oldukça sinirli bir şekilde Batı'ya şunları söylemekten çekinmemişti:

“Talebelerimizi bırakıp gitmemeliydiniz, onlarla meşgul olmalıydınız! Talebeleri toplayıp getirmeliydiniz! Sefir olmak itibarıyla biz sizi mesul tanıyoruz!.”

Nebil Batı Hayriye Hanım'ı yatıştırmak için büyük bir nezaket ve sükunetle kendisine izahat vermiş, talebelerin kendi haline bırakılmadığını, gereken tedbirlerin alındığını, Belçika'da bırakılan konsolosun oradaki talebeyle ilgileneceğini tekrarlamıştı⁸⁹.

88 Nebil Batı yanıyordu. Vedat Özgen Fransa'ya geçememiş ya da geçmemişti. 11 Temmuz 1940 tarihli gazeteler Hariciye Vekâleti'ne atfen Vedat Özgen'in Belçika'da ve sıhhatte olduğunu duyuracak (örneğin bkz. “Belçika'daki talebemiz”, *Ulus*, 11 Temmuz 1940, s. 6), Temmuz 1940 sonlarında Hükümet'in Belçika ve Fransa'daki resmi ve özel tüm talebelerin yurda getirilmesi kararına rağmen ve Almanya yolu da açıkken ismi Belçika'dan dönmeyi reddeden itaatsiz 15 talebe arasında yer alacak (bkz. *TDA* 508/44325-211448-5) ve 12 Şubat 1941 tarihi itibarıyla hala Belçika'da olduğu bilgisi Berlin Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne aktarılacaktır. Bkz. *TDA* 508/44325-211448-7; Vedat Özgen 1941 yılı içerisinde Almanya'ya geçecek ama Türkiye'ye dönmek yerine Hamburg'da ikâmet etmeye başlayacak, 13 Ağustos 1943 tarihinde ağabeyi Beyoğlu Hükümet Tabibi Doktor Zülfü Özgen'in Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta Hamburg'daki adresi verilerek sıhhat durumu sorulacak (bkz. *TDA* 501/32246-128959-2), ancak Hariciye Vekâleti Hamburg'daki bütün Türk vatandaşlarının sağlık haberi hakkında ilgililere gereken tebligatın zaten yapıldığı gerekçesiyle bu telgrafta cevap vermeyecekti Bkz. *TDA* 501/32246-128959-1; Vedat Özgen'in sonraki zamanlarda yurda dönüp dönmediği konusunda ise bir bilgiye ulaşamadık.

89 “Brüksel elçimiz Nebil Batı dün geldi”, *Vakit*, 8 Haziran 1940, s. 2; Tan gazetesi konuyla ilgili haberinde Nebil Batı'nın Belçika'dan Fransa'ya geçen talebelerin sayısını 38 değil 37 olarak verdiğini yazmaktadır. Bkz. “Brüksel Elçimiz Dün Paristen Geldi ve Ankaraya Gitti”, *Tan*, 8 Haziran 1940, s. 2.

Nebil Batı'nın gazetelere yansıyan açıklamalarının talebe velilerini ve kamuoyunu tatmin edecek mahiyette olmadığı açıktır. Meseleye hâkim olmadığı belliydi ve belki de en rahatsız edici olanı, elçi olarak vazife yaptığı ülkede öğrenim gören Türk talebelerin sayısından bile haberdar olmadığını söyleyivermiş olmasıydı. 9 Haziran'da *Akşam* gazetesinde Vâ-Nû imzalı köşe yazısı meseleyi bu noktadan ele alıyordu ama bunu kişi olarak Nebil Batı'yı hedefe koymaksızın Türk Hariciye teşkilatının diploması/diplomatlık algısını tartışmaya açmanın bir vesilesine dönüştürerek yapıyordu. Vâ-Nû Nebil Batı'nın açıklamalarından yola çıkarak Hariciye'de bir şeylerin yürümediğini tespit ederek başlıyordu yazısına. Şu veya bu ülkede devlet adına vazife yapan temsilcilerin “*talebe, çocukluk edip bizzat müracaat etmese bile*” pasaport dairesi ve sair birçok yolla kimlerin nerede ve hangi işte bulunduğunu avuçlarının içi gibi öğrenebileceklerine dikkat çeken Vâ-Nû “...*çoban, kuzuların melemesini beklemeden sürüsünü sayar...*” diyordu. Ancak Belçika'daki talebe meselesi özelinde Nebil Batı'ya getirilen suçlamaya katılmadığını, daha mühim işleri olan Batı'nın bu meseleyle şahsen değil kendisine bağlı memurlar vasıtasıyla ilgilenmesi gerektiğini ve yaptığı açıklamadan da öyle olduğunu anlaşıldığını ifade eden Vâ-Nû esas meselenin “Müsteşrik” ve (kavramsallaştırmanın Adnan Adıvar'a ait olduğunu belirterek) “Müstağrib” yetiştirmek olduğunu ifade ediyordu. Çeşitli örneklerle meseleyi açan Vâ-Nû'nun anlatmak istediği şey yabancı ülkelerde görev yapan Hariciye mensuplarının rutin resmi işleriyle yetinmeyerek Batılıların çok uzun zamandan beri yaptıkları gibi görevli oldukları ülkeleri, yetkin eserler verebilecek düzeyde, maddeten ve manen en mahrem noktalarına kadar tanıma, anlama çabası içerisine girmeleri gerektiğiydi. Herhalde Vâ-Nû Belçika'daki Türk talebelerin sayısını tespit edemeyecek denli çevreye ilgisiz bir vazife anlayışının bütün bunları başaramayacağını ima etmekteydi ama bir kez bakış açıları değiştirilebilirse Türk diplomatlarının bu hedefi gerçekleştirebilecek donanım ve zamana sahip olduklarını da düşünmekteydi⁹⁰.

Ancak Zekeriya Sertel 11 Haziran'da *Tan* Gazetesi'ndeki “Günün Meseleleri” köşesinde doğrudan Nebil Batı'yı hedef aldı. Batı'nın güçlkle kaçırıp beraberinde getirdiği söylenen üç sandık, dokuz bavul ve gaz maskesini söz konusu ederek Brüksel büyükelçisinin egoistçe davrandığını ima eden Sertel, Belçika'dan gelen talebelerin ifadelerinin Batı'nın Sirkeci garında maruz kaldığı suçlamaları haklı çıkardığını, tehlike başlar başlamaz talebeleri unutup kendini kurtarma kaygısına düştüğünün katiyet kazandığını söylüyordu. Talebelerin ondan yardım beklemeleri devletin temsilcisi olması hasebiyle

90 Vâ-Nû, “Akşamdan Akşama: Türk müsteşrikleri ve Türk “müstağribleri,, hariciyeciler arasından çıkabilir”, *Akşam*, 9 Haziran 1940, s. 3.

doğaldı ve batan bir geminin kaptanı olarak gemiyi en son terk etme mecburiyeti vardı. Bu mecburiyeti unutmuş olmasını üzüntüyle karşılamamak mümkün olmadığı gibi bazı öğrencilerin Belçika'dan yaya olarak kaçmak zorunda bırakılmaları da mazur görülecek bir ihmal değildi⁹¹.

Nebil Batı'dan bir gün sonra Paris'ten gelen Brüksel Sefareti İdari İşler Başkatibi Cemil Vafi ve Konsolosluk Servisi Başkatibi Burhan Işın da Sirkeci garında kendilerini karşılayan talebe velilerine bilindik şeyleri tekrarlamakla yetindiler: Belçika'dan Fransa'ya sefirle birlikte geçmişlerdi ve sonrasında Belçika'da kalan talebelerle ilgili olumsuz bir haber almamışlardı. Ama işgalden sonra Belçika ile Fransa arasında hiçbir iletişim ve haberleşme imkânı kalmadığından son vaziyet hakkında bilgi sahibi değillerdi⁹².

Seferlerine yeniden başlamış bulunan Simplon/Şark ekspresinin 9 Haziran'da İstanbul'a getirdikleri arasında Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin eşi Lamia Gerede ile Berlin Ticaret Ataşesi Sait Sarper de bulunmaktaydı. Talebe velilerine açıklama yapma sırası onlardaydı. Almanya'daki talebelerin durumuna dair çizdikleri pembe tablonun⁹³ ardından Sarper Belçika'daki talebelerle ilgili önemli bilgiler verdi. Bunlardan beş tanesi Hollanda'ya geçmiş ve oradan Berlin sefaretine mektup göndermişlerdi. Sarper bu mektupları Hariciye'ye teslim etmek üzere yanında getirmişti. Almanya ve Hollanda arasındaki yollar askeri nakliyat dolayısıyla kapalı bulunduğundan işgal idaresi bu öğrencilerin Almanya'ya gitmelerine müsaade etmemektedir ama Berlin sefareti bu hususta Alman Hariciyesi nezdinde teşebbüslere girişmişti⁹⁴. Bu beş öğrenci de eklenince Belçika'da kaldığı tespit edilen öğrenci sayısı 28'e çıkmış oluyordu.

Aynı gün gelen konvansiyonel treninden inenler arasında ise Belçika'dan Fransa'ya geçen iki talebe bulunmaktaydı⁹⁵.

91 "Günün Meseleleri: Belçikadaki Talebemiz Meselesi", *Tan*, 11 Haziran 1940, s. 5.

92 "Dün Sabah Avrupadan Gelenler", *Tan*, 9 Haziran 1940, s. 2; "Brüksel elçiliği erkânı geldiler", *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1940, s. 2.

93 "Almanya'da bulunan talebemizin vaziyeti", *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1940, s. 2.

94 Bu talebelerin isimleri şöyleydi: Adnan Erzinçay, Memduh Özkul, Hicri Zamangil, Nevzat Eratan ve Abdülkadir Örencik. Bkz. "Harp Sahasında Kalan Talebemizin Vaziyeti", *Tan*, 10 Haziran 1940, s. 2.

95 Bu iki talebe Fahri Gomulu ve Fethi Çorluhan idi. Bkz. "Harp Sahasında Kalan Talebemizin Vaziyeti", *Tan*, 10 Haziran 1940, s. 2.

11 Haziran'da Hariciye Vekâleti Belçika'da ve sıhhatte oldukları tespit edilen beş talebenin daha ismini ilan etti⁹⁶. Böylece Belçika'da kaldığı tespit edilen talebe sayısı 33'e ulaşmış oluyordu. Bu arada Hariciye Vekâleti 14 Haziran'da Belçika'daki talebelerin Türkiye'ye Almanya yoluyla dönmeleri için gereken girişimlerin yapıldığını resmi bir tebligatla duyurdu⁹⁷.

6. Paris Yolu Kapanıyor

Artık Fransa için daha karanlık günler gelip çatmıştı. 10 Haziran'da Fransız Hükümeti'nin terk etme kararı aldığı ve neredeyse hiçbir otoritenin kalmadığı Paris'ten güneye doğru büyük bir göç dalgası başlamış ve nihayet şehir 14 Haziran'da Almanlara teslim olmuştu. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği de Fransız Hükümeti'ni takiben 10 Haziran'da Tours'a, 15 Haziran'da Bordeaux'ya, 30 Haziran'da La Bourboule'e ve nihayet 10 Temmuz'da Vichy'ye taşınacaktı. Paris'te kalan Türk vatandaşlarının ve tabii bu arada talebelerin de tahliyesiyle Paris Başkonsolosu Cevat Dülger ilgilenecekti⁹⁸.

13 Haziran'da Sirkeci garına giren trenden inen talebeler sevinçli ama aynı zamanda geride bıraktıkları arkadaşları için endişeliydiler. Bunlardan Paris'ten gelen Nihat Yılmaz Kankat bu gelen trenin Fransa'dan gelen son tren olduğunu söylemiş ve Paris'teki son gününde yaşadıklarını anlatmıştı: “...*Gar de Lyon'dan trenimiz hareket edeli on beş dakika olmamıştı ki garın bombardıman edildiğini duyduk. Akabinde alev ve dumanların çıktığını gördük...*”. Bu son tren Fransa-İtalya hududu da kapatılmış olduğundan İtalya'ya geçebilmek için geri dönüp önce İsviçre'ye girmek zorunda kalmıştı⁹⁹.

Paris'in Almanlara teslim olmasının sonuçlarından biri şehirdeki Türk talebelerin, eğer daha önce geçmemişlerse, Fransa'nın daha güney bölgelerine geçmek zorunda kalacak olmalarıydı¹⁰⁰ ve Paris üzerinden Türkiye'ye dönüş olanaklarını da kaybetmeleriydi.

Bu arada hükümet tarafından okutulan talebelerin Türkiye'ye dönmeleri veya Fransa haricinde başka bir ülkeye nakledilmeleri halinde sarf edilmek üzere Merkez Bankası tarafından Paris konsolosluluğuna 182.142 Frank gönderilmişti¹⁰¹.

96 Bu beş talebenin isimleri şöyleydi: Nihat Bayram, Nejat Aybers, Hüseyin Ulus, Turhan Tapman, Haluk Özgen. Bkz. “Belçikadaki talebemize aid yeni liste”, *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1940, s. 3; “Dün Sabah Gelenler”, *Tan*, 12 Haziran 1940, s. 2.

97 “Pariste bulunan Türk talebeleri”, *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1940, s. 3.

98 Hüseyin Kalemli, Türkiye Paris Başkonsolosunun Raporuna Göre İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların Paris'i İşgali, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 12 S. 24, Güz 2016, s. 39-43.

99 “İtalyadan gelen talebelerimiz”, *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1940, s. 2.

100 “Pariste bulunan Türk talebeleri”, *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1940, s. 3.

101 *TDA*, 508/44325-211450-2,3,4,5.

Hariciye Vekâleti Paris Başkonsolosu Cevdet Dülger'in Fransa'daki talebelerin vaziyeti ile ilgili gönderdiği telgrafı 14 Haziran'da Anadolu Ajansı vasıtasıyla kamuoyuyla paylaştı. Buna göre o güne kadar resmi ve özel talebelerden vize ve pasaport alanların sayısı 95 idi. Paris konsoloslğunun nakdi yardımıyla ve haber vererek gidenlerin sayısı 36, yardım almaksızın veya haber vermeksizin gidenlerin sayısı tahminen 15, aldıkları nakdi yardımla Paris'ten güneye gidenlerin sayısı 15 ve gene yardım aldıkları halde imtihanlarının geç bittiğini öne sürerek gitmemiş olanların sayısı 20 idi. Bu 20 kişilik son grup Paris'in vaziyeti sebebiyle artık şehri terk etmek istemekteydiler ancak tümü askere tahsis edilmiş bulunduğundan nakil vasıtası bulunamamıştı. Bu durumda Dülger büyükelçilikteki otomobillerden birinin talebelerin en yakın ve emin bir yere nakli için acilen ve geçici olmak kaydıyla gönderilmesini istemişti¹⁰². Erkin 12 Haziran'da Tours'da Fransa İçişleri Bakanı Mandel'le görüşmüş ve Paris'te kalan 25 Türk talebenin güneye nakledilmesi için yardım istemişti¹⁰³. Erkin'in 12 Haziran itibarıyla sayılarını 25, Dülger'in ise 20 olarak verdiği talebeler Büyükelçiliğin 15 Haziran'da Bordeaux'ya nakli sebebiyle bir askeri kamyonla Bordeaux yakınlarındaki Langon kasabasına getirildiler ve Talebe Müfettişi Refik Günel gözetiminde bir yere yerleştirildiler. Ancak Erkin Bordeaux sokaklarında pek çok Türk talebe görmüş ve bunlar yersiz yurtsuz kaldıklarını, banklarda yattıklarını öne sürmüşlerdi. Bunun üzerine Erkin Fransa Eğitim Bakanlığı kanalıyla bu öğrenciler için bir yatılı okulda 40 kişilik yatak ve talebe müfettişi için de bir oda ayarladı¹⁰⁴. Ne var ki ertesi gün talebeler bu okula gitmemiş ve ikinci gün ise ancak zorlamayla gitmişlerdi¹⁰⁵. Erkin talebelerin bir kısmının gerçekte Fransa'yı terk etme niyetinde olmadıklarını ve genel anlamda talebelerin kayıtsız tavırlarının kendisine Fransız Hükümeti'ni takiben sürekli yer değiştirmenin verdiğiinden daha büyük bir sıkıntı verdiğini Ankara'ya rapor edecekti¹⁰⁶.

102 Paris konsoloslğunun nakdi yardımıyla ve haber vererek gidenler: Ergenç, Boylu, Erhanoglu, Ulusoy, Budak, İşmen, Atmersoy, Ergil, Uluand, Erkmenol, Yasa, Urgan, Tiner, Yalabuk, Batuk, Eskici, Epirden, Pekinel, Rona, Atsan, Gelenbevi, Gömülü, Ekicioğlu, Çorluhan, Dosdoğru, Ansen, Bayjai, Çölgeçen, Kankat, Turgay, Azakoğlu, Derman, Meliha, Armay, Baraz, Tiner.

Aldıkları nakdi yardımla Paris'ten güneye gidenler: Kalmıklar, Obay, Aytuğ, Bagoğlu, Güreli, Çopuroğlu, Bengisu, Kulay, Aybar, Rifat Cimboz, Ulucay, Dobra, Burcu, Cemile, Alaiyeli.

Yardım aldıkları halde imtihanlarının geç bittiğini öne sürerek gitmemiş olanlar: Gürsoy, Özbay, Aytaç, Sayar, Kocamehi, Akbay, Kamamcıoğlu, Taner, Pirinçioğlu, Tarancı, Dicleli, Barda, Yeşil, Çokdeğerli, Özgür, Öztürk, Sebuk, Çauacı, Dalayman, Necip Alaiyeli. Bkz. "Fransadaki talebemiz: Paris baş konsolosumuzdan gelen telgraf", *Akşam*, 15 Haziran 1940, s. 5; Talebelerin naklinde gösterdiği çabalardan dolayı Hariciye Vekâleti Paris Başkonsolosu Cevdet Dülger'in bir derece terfi ettirilmesine karar vermiş, Paris Büyükelçisi Behiç Erkin ise ortada terfiyi gerektirecek bir durum olmadığı yönünde kanaat belirtmesine rağmen terfi gerçekleştirilmiştir. Erkin bu terfiyi Cevdet Dülger'in Hariciye Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun en sadık adamlarından biri olmasına bağlıyor. Bkz. Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958*, s. 474-475.

103 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 459; *TDA*, 534/37395-150248-22.

104 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 471.

105 Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1275.

106 Nesrin Akkor, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", s. 1273-1277.

Öte yandan ailelerin Sirkeci garındaki bekleyişi sürmekteydi. 17 Haziran'da yedi saatlik rötarla Sirkeci'ye ulaşabilen konvansiyonel treninden inenlerin etrafı talebe yakınları tarafından sarılmış, yolcuların Fransa'da kalan Türk talebeler hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadıklarını söylemişlerdi. Bunun üzerine veliler, nerede olduklarını bilmedikleri ve hükümetin yayımladığı listelerde de yer alamayan çocukları için yeniden Hariciye Vekâleti'ne başvurma kararı almışlardı¹⁰⁷. 20 Haziran'da talebe velileri tarafından etrafı sarılan kişi bu kez Stokholm konsolosu Hasan Nuri idi. Berlin'den geçerken öğrendiklerini aktardı: Fransa'nın Alman işgali altında bulunan kesimiyle muhabere temin edilmişti ve oradaki talebelerin vaziyetinde endişeyi gerektirecek bir hal olmayıp yakında memlekete dönmeleri mümkün olacaktı. *Tan* gazetesi Hasan Nuri'nin açıklamalarına şu bilgiyi ilave ediyordu: Fransa ve Belçika'daki talebelerin geri dönüşünün gecikmesi bütün nakil vasıtalarının askeri idare emrine tahsis edilmiş olmasından kaynaklanmaktaydı ve bu yüzden Almanya içinde seyahat etmek bile çok güç hale gelmişti¹⁰⁸.

7. Belçika'da Kalan Talebeler Dönmeye Başlıyor

Belçika'daki talebelerden Muzaffer Kaçı ve Recep Safoğlu 21 Haziran'da Sirkeci'de konvansiyonel trenin inenler arasındaydı. Almanya üzerinden gelen iki talebe Liege ve Brüksel'de daha 33 talebe bulunduğunu, bunların toplu halde gelmek üzere olduklarını söylemişlerdi. *Tan* gazetesi Berlin elçiliğinin Belçika'daki talebelerin dönüşüyle ilgili yaptığı girişimlerin Alman Hükümeti'nce çok iyi karşılandığını, mümkün olan kolaylığın gösterileceğini yazmaktaydı. Kayıp talebe bulunmadığını ve hepsinin durumunun iyi olduğu temin edilmekteydi. Bir müddet nerede oldukları anlaşılamayan iki talebenin de Fransa'ya geçtikleri düşünölmekteydi. Belçika'daki talebelerin eski pansiyonlarında kalmalarına müsaade edilmiş, pasaport muameleleri tamamlananlar askeri kamyonlarla Almanya'ya sevk edilmişlerdi¹⁰⁹. *Tan* ertesi gün Fransa'daki talebelerin de gelmek üzere olduğunu duyuruyordu. Hariciye Vekâleti'ne gelen bilgiye göre hepsinin durumu iyiydi ve Paris'ten ayrılan 20 kadar talebe Bordeaux'ya salimen varmışlardı. Güney Fransa'daki talebelerin memlekete İspanya üzerinden dönmeleri için Paris ve Madrid elçiliklerine tebligat yapılmış, talebelerin ilk vasıta ile İspanya'ya geçirilmeleri için emir verilmişti. Talebelerin bütün ihtiyaçları konsolosluklar tarafından karşılanacaktı. Paris'te kalan talebeler ise Almanya yolu ile döneceklerdi¹¹⁰. 28 Haziran'da yurda dönen

107 "Konvansiyonel Treni, Dün Şehrimize 7 Saat Geç Geldi: Çocuklarını Bekliyen Ailelerin Müracaatı: Beklenen Talebemiz", *Tan*, 18 Haziran 1940, s. 2.

108 "İstilâ Edilen Yerlerde Talebemizin Vaziyeti", *Tan*, 21 Haziran 1940, s. 2.

109 Liyej ve Brükseldeki 33 Talebemiz Geliyor", *Tan*, 22 Haziran 1940, s. 2.

110 "İtalyadan Dün Gelen Yolcular: Fransadaki Talebe", *Tan*, 23 Haziran 1940, s. 2.

Lahey Ticaret Ataşesi Melih Güner Hollanda'da sadece bir Türk talebe bulunduğunu ve onun da yakında döneceğini söylemişti¹¹¹. Aynı gün basında Paris'teki talebenin harp sahası haricindeki mıntıkalara sevk edilmiş olduklarının evvelce ilan edilmiş bulunduğu hatırlatılarak bu mıntikalardaki talebelerin isimlerinin Türk elçilik ve konsoloslukları tarafından peyderpey bildirilmeye başlandığı ve bu doğrultuda Hariciye Vekâleti'ne iki adet liste geldiği duyuruluyor, listedeki talebelerin isimleri yayımlanıyordu. Bu listelere göre halen Bordeaux şehrinde olduğu bildirilen talebelerin sayısı 23, Marsilya'da buldukları bildirilenlerin sayısı ise 5 idi¹¹². Ertesi gün *Tan* Avrupa'nın harp sahalarında kalan talebelerin vaziyetinin artık tamamıyla açıklığa kavuştuğunu, Hariciye Vekâleti tarafından Bordeaux ve Marsilya'da buldukları bildirilen talebelerin İspanya yoluyla dönüşleri için yapılan teşebbüslerden olumlu netice alındığını bildirdiyordu¹¹³.

Bu arada Almanya ve Fransa arasında 22 Haziran'da imzalanan ateşkes 25 Haziran'da yürürlüğe girmişti. Bu ateşkesle Fransız topraklarının kuzeyini ve Atlantik kıyılarını kapsayan kesimini de ihtiva eden beşte üçlük bölümü Alman işgal sahası olarak kabul edilirken güney ve güneydoğu kesimi ile birlikte Akdeniz kıyılarını ihtiva eden kalan bölümü Fransız idaresine bırakılıyordu. Almanlar anlaşmaya göre 1 Temmuz'da Bordeaux'ya girecekti ve bu yüzden Türk Büyükelçiliği 30 Haziran'da şehri terk ederek La Bourboule'e geçti¹¹⁴. Erkin Bordeaux'daki Türk talebeleri Alman işgal sahası dışındaki en yakın kasaba olan Périgueux'ya göndermeye karar verdi ve Fransız makamları vasıtasıyla orada kendilerine yer temin etti. Ne var ki talebenin kayıtsız tavırları sebebiyle ancak bir bölümü Périgueux'ya nakledilebildi ve diğer bir kısmı Bordeaux'da kaldı¹¹⁵. Paris Büyükelçiliği 10 Temmuz'da bu sefer Fransa Hükümeti'nin yeni merkezi Vichy'ye nakledildi¹¹⁶. Bir süre sonra talebelerin yatıp kalkması için Lyon'da bir okul binası ayarlandı ve Périgueux'daki talebelerin buraya getirilmesine karar verildi. Ancak bu nakil işlemi de yine talebelerin tavırları sebebiyle güçlükle gerçekleştirilebildi. Ancak Erkin talebelerin Lyon'a geldikten sonra memlekete dönünceye kadar çok rahat ettiklerini söylüyor¹¹⁷.

111 "La Hays Ticaret Ataşesi Dün Geldi", *Tan*, 29 Haziran 1940, s. 2.

112 Bu talebelerin isimleri şöyleydi: Bordeaux'da olduğu bildirilenler: Enver, Necati, Nezihi Çandaş, Necat Yücutürk, Lutfi Yaşdağlı, Vecdi Türel, Cemal Pehlivanlı, Hacı Targan, Bülent Yermen, Ali İşay, Avni İnel, Mehmet Ali, Ragıp Sanca, Orhan Hamami, Cahit Tataş, Hayri Erkmen, Ekrem Kökpınar, Aron Anjel, Necip Alaiyeli, Bayan Alaiyeli, Müzeyyen Çokdeğerli, Şemsettin Kocamemi, Neşet Sirmen. Marsilyada olduğu bildirilenler: Osman Bener, Abdülkadir Ereme, Nazmi Gürel, Ahmet Çaya, Münir Belen. Bkz. "Fransadaki Talebemiz", *Tan*, 29 Haziran 1940, s. 2.

113 "Hollandadaki Ticaret Heyeti Avdet Etti", *Tan*, 30 Haziran 1940, s. 2.

114 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 470-471.

115 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 472.

116 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958...*, s. 478.

117 Behiç Erkin, *Hâtrât 1876-1958*, s. 481-482.

11 Temmuz'da gazeteler Belçika'da kalan talebelerle ilgili Hariciye Vekâleti'nin bir bildirisine yer veriyorlardı. Bildiride Brüksel'deki 3, Mons'taki 1, Charleroi'daki 1 ve Pas-de-Calais'deki 1 öğrencinin isimleri verilerek bunların sıhhatte oldukları duyuruluyordu¹¹⁸.

14 Temmuz'da *Tan* oldukça sevindirici ve tabii hükümet için de oldukça rahatlatıcı bir bilgiyi okurlarıyla paylaşıyordu: Daha önce Türkiye'ye dönen Enver İnel isimli talebenin Belçika'daki talebelerden Mehmet Ali Tokgözlü ve Ethem Tokgözlü'nün Alman bombardımanı sırasında öldüklerine dair aktardığı bilgi doğru değildi. Tokgözlü kardeşlerin ailelerine gönderdikleri mektuplar her ikisinin de hayatta ve sıhhatte olduklarını ortaya çıkarmıştı¹¹⁹. 19 Temmuz'da Belçika'daki talebelerden Nihat Özgür ve Alaettin Tezol'un halen Portekiz'de ve sıhhatte oldukları, memlekete getirilmeleri imkânının araştırılmakta olduğu bilgisi Hariciye Vekâleti'ne atfen basında yer aldı¹²⁰.

26 Temmuz ise Belçika'da kalan 12 talebenin ailelerine kavuştuğu gün oldu. Bu talebelerin isimleri şöyleydi: Necat Ayders, Nazım Sunay, Halit Yapıcı, (Mehmet) Ali Tok(g)özlü, Et(h)em Tok(g)özlü, Rauf Hamami, Hüseyin Öz(ü)kurt, Tacettin Ataman ve eşi Hesna Ataman, Mualla Olgacay, Şahap Kocatopçu ve Haluk Ulu. *Cumhuriyet*'in haberine göre bunlar taarruz esnasında buldukları yerleri terk etmişler, bilâhare tekrar dönmüşlerdi. Miktarı 20 kadar olan ve Belçika'nın muhtelif yerlerinde tahsilde bulunan talebelerin hepsi halen Brüksel'de toplanmışlardı. Ancak gazete sonra Mons'ta da beş talebe olduğunu ilave ediyordu. Belçika'da kalan talebelerin vaziyetleri iyiydi. Gelen talebeler Belçika'da kalan talebeler için gerekli paranın gönderildiğini ve Almanlar tarafından bu hususta lazım gelen her türlü kolaylığın yapılmış olduğunu Berlin'de buldukları sırada öğrendiklerini söylemişlerdi¹²¹. *Tan* ise Belçika'da hâlihazırda hepsi Brüksel'de bulunan 20 talebenin kaldığını aktarıyordu¹²². *Son Telgraf*'a göre ise Brüksel'de 20 ve Liege'de 5 talebe kalmıştı¹²³.

Bu arada Almanya Dışışleri Bakanlığı 1 Temmuz 1940 tarihinde Berlin Türk Büyükelçiliği'ne verdiği şifahi notada, Türk Hükümeti'nin 15 Temmuz'a kadar Oslo, Lahey, Brüksel ve Lüksemburg'daki diplomatik temsilciliklerini geri çekmesinin sağlanmasını istedi.

118 Bu talebeler şunlardı: Brüksel'de: Behzat Balkaya, Vedat Özgen, Fikri Tuncer, Mons'ta: Mahmut Kirazcı, Charleroi'da Kemal Kerpişçi, Pas-de-Calais'de Atam Keletyan. Bkz. "Belçika'daki talebemiz", *Ulus*, 11 Temmuz 1940, s. 6.

119 "Maarif Vekili Dün Şehrimize Geldi: Tahsildeki Talebemiz", *Tan*, 14 Temmuz 1940, s. 2.

120 "Fransadaki Talebemiz: Belçikadaki Talebemiz", *Tan*, 19 Temmuz 1940, s. 2.

121 "Belçikadan gelen talebeler", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1940, s. 2.

122 "Belçikadan 12 Türk Talebesi Daha Geldi", *Tan*, 27 Temmuz 1940, s. 2.

123 "Bu sabah Belçikadan dönen talebemiz", *Son Telgraf*, 26 Temmuz 1940, s. 3.

Öte yandan bu ülkelerdeki konsolosluklar yerlerinde kalıp vazifelerine devam edebileceklerdi¹²⁴. 15 Temmuz olarak belirlenen son çıkış tarihi daha sonra 18 Temmuz olarak revize edildi¹²⁵. Ancak zaten Belçika'daki Türk diplomatik misyonu ülkeyi terk etmiş ve Brüksel elçilik binasının ofisleri konsolosluk faaliyetleri için kullanıyor olduğundan Fethi Denli talep üzerine Almanlara sadece konsolosluk personelinin bir listesini iletmekle yetindi¹²⁶.

8. Fransa ve Belçika'da tahsil Gören Bütün Talebelerin Türkiye'ye Getirilmesi Kararı

Devletin akılcı kararlar alamaması ve net bir irade ortaya koyamaması sebebiyle pek çok talebe savaşın orta yerinde oradan oraya sürüklenmekteydi. Hariciye Vekâleti özellikle Belçika ve Fransa'daki talebelerin durumunu göz önüne alarak temmuz sonlarına doğru Başvekâleti dürtme gereği hissetti. Bunun sebebi muhtemelen talebelerin vaziyetindeki belirsizliğin ve dağınıklığın, büyük bir siyasal ve askeri kaos ortamında onlarla meşgul olması gereken elçilik ve konsolosluklara bindirdiği fazladan yükü. 24 Temmuz'da Hariciye'den Başvekâlet'e gönderilen yazıda Belçika'da ve Fransa'nın her iki kesiminde bulunan talebelerin tahsil süreçlerine, bu talebeleri okutan muhtelif müesseselerin farklı yaklaşımları sebebiyle belli ve ortak bir yön verilemediği, artık meselelerin gündelik tedbirlerden ziyade kesin ve esaslı kararlara bağlanması, bunun için de söz konusu müesseselerin yaklaşımlarının uzlaştırılması gerektiği vurgulanıyordu. Hariciye'nin bu çıkışı üzerine talebe okutan müesseselerin iştirakiyle Başvekâlet'te bir komisyon toplandı ve gerek Fransa'daki gerek Belçika'daki bütün talebelerin Hariciye'nin girişimleriyle derhal Türkiye'ye geri getirilmelerine ve bunun için gerekli paranın Paris ve Berlin elçilerine gönderilmesine karar verildi¹²⁷.

Komisyonun aldığı karar kendi imkânlarıyla okuyan talebeler için de geçerliydi. Gelmek istemeyen resmi talebenin tahsisatı kesilecek, hususi talebeye para gönderilmesine de müsaade edilmeyecekti. Hariciye Vekâleti 1 Ağustos 1940 tarihinde bu kararı Berlin Büyükelçiliği'ne bildirirken Belçika'daki talebenin iadesi için gereken paranın Berlin Büyükelçisi adına gönderilmek üzere olduğunu, Brüksel konsolosluğunun da durumdan haberdar edilerek talebelerin seyahatleri için gereken izinlerin sağlanmasını istiyordu¹²⁸.

124 *TDA*, 508/44325-211451-21, DGSN 3.

125 *TDA*, 508/44325-211451-21, DGSN 2.

126 *TDA*, 508/44325-211451-21, DGSN 7-10.

127 *BCA*, 30-10-0-0/142-14-6, lef 1-2; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, "II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika'daki Türk Öğrenciler", s. 134.

128 *TDA*, 508/44325-211450-17, DGSN 1-2.

Bu arada Türkiye'ye münferit olarak gelen talebeler görölüyordu. Belçika'da Maliye ve İktisat tahsili yapmaktayken Alman saldırısı üzerine Fransa'ya kaçan, önce Marsilya'ya oradan da İspanya'ya geçen Orhan Taner Barselona'da "Demir Şilebi"ne binmişti. "Demir Şilebi" Marsilya'ya yük götürmek üzere 31 Mayıs 1940'ta Türkiye'den yola çıkmış, Marsilya'dayken İtalya da savaşa girince yükünü boşaltma imkânı bulamadığından tarafsız Barselona limanına sığınmıştı. Burada yükünü boşaltan gemi tekrar demir alarak ağustos ayı başında Türkiye'ye gelebilmişti. *Tan* gazetesi Taner'in müthiş mahrumiyetler içinde geçen maceralı yolculuğuna ve İspanya'nın çektiği sefalete dair izlenimlerine yer veriyordu¹²⁹.

Belçika'daki talebelerin Türkiye'ye Almanya üzerinden dönmeleri konusunda bir tartışma yoktu. Fransa'da bulunan talebelerin Türkiye'ye hangi yolla getirilebilecekleri meselesinin ise hükümeti bir hayli meşgul ettiği ve aynı anda farklı girişimler yapmasına sebep olduğu görölüyor. Fransa'nın biri Alman işgali, diğeri Fransız idaresi altında iki kısma bölünmüş olması ve her iki bölgede de talebelerin bulunması meseleyi zorlaştırıyordu. Paris'te bulunan elçilik İkinci Kâtibi tarafından Alman işgali altında bulunan bölgedeki talebelerin Türkiye'ye Brüksel-Berlin yolu üzerinden gönderilebilmesi için Alman işgal idaresine zaten komisyon kararından önce 7 Temmuz'da müracaat edilmişti. Aynı içerikte bir müracaatın temmuz ayının ilerleyen günlerinde Berlin Büyükelçiliği tarafından Alman makamları nezdinde de yapılmış olduğu anlaşılıyor¹³⁰. Hariciye Nezareti 8 Ağustos'ta Berlin Elçiliği'nden aynı müracaatı bu kez Vichy Hükümeti bölgesinde bulunan talebeyi de kapsayacak şekilde tekrarlamasını istedi¹³¹. (Anlaşılan Güney Fransa'da bulunan öğrencilerin Türkiye'ye İspanya yoluyla getirilmesine dair teşebbüsler sonuca ulaşmamıştı). Bu doğrultuda Berlin Büyükelçiliği Alman Dışişleri Bakanlığı'na 10 Ağustos'ta bir nota verdi¹³². Ancak muhtemelen Fransa'nın işgal altında bulunan ve bulunmayan kısımları arasında bütün münasebetin kesik olduğunun açıklığa kavuşması üzerine bu sefer Vichy Hükümeti'nin kontrol ettiği bölgede bulunan talebenin İsviçre üzerinden sevki için Vichy'deki elçiliğe tebligat yapıldı¹³³.

129 "Demir Şilebi de Barselondan Geldi", *Tan*, 3 Ağustos 1940, s. 2.

130 *TDA*, 508/44325-211450-27, DGSN 1.

131 *TDA*, 508/44325-211450-28. Hariciye Vekâleti aynı gün (8 Ağustos) Berlin Konsolosluğu'na gönderdiği şifrede talebinin başka ülkelere nakli ya da Türkiye'ye iadesi için Maarif Vekâleti'nin gönderdiği paradan ne kadar kaldığını ve ayrıca bu paradan icabında Brüksel ve Paris konsolosluklarına ne şekilde gönderilebileceğini soruyordu. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-30; Başkonsolos Payman buna 10 Ağustos'ta verdiği cevapta bankada 346 dolar 17 santim ve kasada 130 Mark 3 fenik kaldığını, bu paranın o anki şartlarda yalnız Brüksel'e gönderilebileceğini bildiriyordu. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-31.

132 *TDA*, 508/44325-211450-25.

133 *TDA*, 508/44325-211450-27, DGSN 1-2.

Hariciye Vekâleti 21 Ağustos'ta¹³⁴ ve 7 Eylül'de Berlin Büyükelçiliği'ne Alman cevabının geciktiğini iki kez hatırlattı¹³⁵. Anlaşılan Hariciye Vekâleti Belçika ve Fransa'daki talebelerin memlekete getirilmesi büyük bir hatanın telafisi olarak görüyor ve konuya epeyce önem atfediyordu. Büyükelçi Hüsrev Gerede bunun üzerine 11 Eylül'de Alman makamlarına bir nota ile tekrar müracaatta bulundu. Alman Dışişleri Bakanlığı Türkiye Şefi'nden telefonla aldığı cevap ise umumi müşkülât aşılıncaya dek biraz daha sabredilmesi yönündeydi. Durumu Hariciye'ye bildiren Gerede bu durumda talebenin zor duruma düşmemesi için tahsisatlarının bir müddet daha gönderilmeye devam edilmesini istiyordu¹³⁶.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın konuya dair kapsamlı cevabı 13 Eylül 1940 tarihli şifahî notayla geldi. Notaya göre tarafsız devletler tebaasına mensup yabancı talebelerin Alman işgali altında bulunan topraklardan ayrılmalarına dair Alman Dışişleri Bakanlığı'nın muhtelif müracaatları Alman askeri makamlarınca Belçika-Almanya sınırından geçişlere henüz müsaade edilmediği şeklinde cevaplanmış, bunun üzerine yetkili askeri makamların dikkati bir kez daha işgal altında bulunan topraklardaki Türk talebelere çekilerek bunların Türkiye'ye dönüşünün mümkün olduğu kadar kolaylaştırılması talep edilmişti. Yetkili askeri makamlar bu konuda bir karar aldıklarında Türk Büyükelçiliği'ne bildirim yapılacaktı. Ayrıca Alman Dışişleri Bakanlığı söz konusu öğrencilerin askeri nedenlerle şimdilik ülkelerine gönderilmeleri mümkün olamazsa, zor durumdaki öğrencilerin hayatlarını idame ettirebilmeleri için gereken önlemlerin derhal alınmasını yetkili askeri makamlardan talep etmişti. Fransa'nın işgal edilmemiş bölgelerindeki öğrenciler için ise oradaki Türk diplomatik temsilciliğinin Vichy Hükümeti ile temasa geçmesinden başka yol yoktu zira Alman Dışişleri Bakanlığı'nın müdahalesi mümkün değildi¹³⁷.

Bu durum karşısında Başvekâlet Hariciye'nin¹³⁸ ve Maarif'in görüşü¹³⁹ doğrultusunda Fransa ve Belçika'da okuyan talebelerin Eylül istihkaklarının da gönderilmesi yönünde bir karar aldı¹⁴⁰.

134 TDA, 508/44325-211450-26.

135 TDA, 508/44325-211450-29.

136 TDA, 508/44325-211450-20.

137 TDA, 508/44325-211450-25.

138 TDA, 508/44325-211450-24.

139 BCA, 30-10-0-0/142-14-10, lef 6,7.

140 BCA, 30-10-0-0/142-14-10, lef 5; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, "II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika'daki Türk Öğrenciler", s. 132.

Bu arada Hariciye Vekâleti 2. Şube Umum Müdürü Faik Hozar Alman Sefareti kâtabini çağırarak Belçika'daki talebenin dönüşü meselesine önem atfedildiğini söylemiş ve Alman Büyükelçi Von Papen'in bu konuda şahsi nüfuzunu kullanmasını rica etmişti¹⁴¹.

Bu noktada bir konunun altını çizmekte fayda var. Her ne kadar Alman kontrolü altındaki bölgelerde bulunan talebelerin geri dönüşü için Alman makamlarına defaatle müracaat edilmiş ve beklenen izin çıkmamış olsa da söz konusu öğrencilerin Almanya üzerinden dönmeye başladıkları görülmektedir. Pasaport işlemleri tamamlanan bazı talebelerin askeri kamyonlarla Belçika'dan Almanya'ya götürüldüklerine dair 22 Haziran 1940 tarihli *Tan* haberine ve yine 26 Temmuz'da 12 öğrencinin ve başka tarihlerde de başka bazı öğrencilerin Almanya üzerinden dönmüş olduğuna dair haberlere yukarıda değinilmişti. O halde Alman işgal idaresi her ne kadar yabancı uyrukluların işgal bölgelerinde seyahati konusunda genel bir izin çıkarmayı uygun bulmuyorsa da şartlar elverdikçe bunların Almanya'ya geçişlerine izin verildiği sonucunu çıkartmak mümkündür. Dolayısıyla Alman makamlarından genel bir izin beklenirken yurda dönüş süreci de bir yandan işlemekteydi. Bu şekilde Belçika'dan Almanya'ya geçen yedi talebenin daha 20 Eylül akşamı Berlin'den trene bindirilerek Viyana – Belgrad yoluyla Türkiye'ye gönderilmesi planlanmıştı¹⁴². Nitekim bu yedi talebe 23 Eylül sabahı Sirkeci garına indiler¹⁴³. 25 Eylül'de Belçika'dan bir talebe kafilesinin daha gelmesi bekleniyordu¹⁴⁴.

141 *TDA*, 508/44325-211450-19.

142 Berlin konsolosu Payman durumun Belgrad'a bildirildiğini de ifade ediyordu. Bkz. *TDA* 508/44325-211450-37; Almanya'da tahsil gören talebelerin başka ülkelere veya Türkiye'ye nakilleri için Maarif Nezareti'nin kendi bütçesinden ayırıp Berlin Başkonsolosu Kemal Aziz Payman adına Deutsche Bank'ta açılmış kredi hesabında tutulan 33.884 Reichsmark (17.200 Türk Lirası) 18 Eylül 1940 itibarıyla olduğu gibi duruyordu çünkü Almanya'daki talebenin Türkiye'ye ya da başka bir ülkeye gönderilmesine dair henüz herhangi bir talimat verilmiş değildi. (Reichsmark sadece Almanya hudutları içinde kullanılabildiğinden talebenin dönüşü durumunda kullanılmak üzere Belgrad Büyükelçisi adına da ayrıca kredi açılmıştı). Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-3; Payman 19 Eylül'de Hariciye'ye Belçika'dan gelen Türk talebelerin Türkiye'ye sevk için gönderilen tahsisattan 213 Mark kaldığını, 25 Eylül'de gelecek kafil için ya avans gönderilmesini ya da Almanya'daki talebelere mahsus Maarif Nezareti'nin 33.000 Mark'ından harcama yapılmasına müsaade edilmesini istiyordu. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-37; Hariciye Vekâleti aynı gün (19 Eylül) Berlin Konsolosluğu'na gönderdiği şifrede Belçika'dan gelen talebeler için harcanmak üzere ay başında (maaşlarla birlikte) 500 Register Mark gönderileceğini, bu para geldiğinde yerine konmak şartıyla Maarif'in parasından harcama yapılabileceğini bildiriyordu. Ayrıca hususi talebeler için harcanacak para kendilerinden tahsil edileceği için bunlardan parayı iade edeceklerine dair ve Türkiye'deki açık adreslerinin yazılı olduğu birer senet alınıp Hariciye'ye gönderilmesi isteniyordu. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-35; Payman 20 Eylül'de Hariciye'ye şu hususları ilettiler: Gönderilecek 500 Register Mark bankadan ancak Ekim ortasında çekilebilecekti ama ikinci talebe kafilesi 25 Eylül'de bekleniyordu. Bu durumda Deutsche Bank'taki Maarif'in parasına müracaat etmek gerekecekti ama problem şuydu ki bu para konsolosluk adına değil kendi adına açılan bir kredi hesabında olup üçüncü şahıslara bankaya vereceği kişisel emirle tediyede bulunulabilirdi ve harcanacak paranın sonradan gelecek paradan konsoloslukça yerine konması mümkün olmayacaktı. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-36; Hariciye Nezareti 23 Eylül'de Belçika'dan gelecek talebelerin sevk için başka tertiplerden elde bulunan tahsisattan harcama yapılması ve 500 Mark gelince de yerine konması talimatını verdi. Bkz. *TDA*, 508/44325-211450-33.

143 Bu talebelerin isimleri şöyledi: Turhan Tapman, Emin Erer, Necdet Olgacay, Hüseyin Ulus, Kemal Olcay, Kemal Kutlu, Vahit Çopur. Bkz. "Brükselden 7 talebemiz geldi", *Tasviri Efkar*, 24 Eylül 1940, s. 2.

144 *TDA*, 508/44325-211450-37.

Öte yandan konuya dair Almanlardan beklenen genel iznin çıktığı Büyükelçi Gerede tarafından 2 Ekim'de Hariciye'ye bildirildi¹⁴⁵. 3 Ekim'de Hariciye Vekâleti Berlin Büyükelçiliği'nden öncelikle Alman işgali altındaki bölgelerden Belçika'daki talebelerin derhal memlekete dönüşlerinin sağlanmasını rica ediyordu¹⁴⁶. Ne var ki Eylül sonunda beklenen ikinci öğrenci kafilesi gelmedi. Bunun sebebi bürokratik engeller değil Belçika'da kalan 15 civarındaki hususi talebenin ülkeyi terk etmek istememesiydi.

9. Belçika'dan Dönmeyi Reddeden Talebeler

15 Ekim 1940 tarihinde Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta kendilerine tebligat yapıldığı halde Belçika'yı terk etmek istemeyen 15 öğrencinin isimleri bildiriliyor ve Brüksel Konsolosluğu'nun bunlara bundan sonra tahsisat vermeyeceğinin tabii olduğu değerlendirilmesinde bulunuluyordu. Gerede ayrıca Hariciye'ye bu itaatsiz öğrencilerin icap ettiği takdirde Alman resmi makamları aracılığıyla Türkiye'ye iadeleri yoluna başvurulmasının Anvers konsolosluğuna tebliğini öneriyordu¹⁴⁷.

19 Ekim'de Hariciye Vekâleti Belçika ve Fransa'da okuyan talebelerin son durumu hakkında Başvekâlet'i bilgilendirdi. Buna göre yurda iade kararından önce Belçika'da bulunan 81 talebenin 59 tanesi iade kararı sonrası yurda dönmüş, 7 tanesi hâlihazırda Fransa ve Portekiz'de, yurda dönmeyi reddeden ve hepsi de kendi imkânlarıyla okuyan 15 tanesi de Belçika'da bulunmaktaydı. Hariciye, Fransa'dakiler de dâhil olmak üzere gelmek istemeyen talebelere ne muamele yapılacağını Başvekâlet'e soruyordu. Başvekâlet'in kararı henüz dönmeyen öğrencilere sefarethaneler vasıtasıyla derhal dönmeleri için kati tebligat yapılması ve dönmemekte ısrar edenlere döviz müsaadesi verilmeyeceğinin ihtar edilmesiydi. Bu talebelere artık döviz verilmemesi de Maliye Vekâleti'ne tebliğ edildi¹⁴⁸. Ayrıca Hariciye Vekâleti 31 Ekim'de Berlin Büyükelçiliği'nden artık bu talebelere hiçbir yardımda bulunulmamasının Brüksel Konsolosluğu'na bildirilmesini istedi¹⁴⁹.

145 TDA, 508/44325-211448-2.

146 TDA, 508/44325-211448-1.

147 Bu 15 öğrencinin isimleri şöyleydi: Turgut Oğ, Hidayet Aytaç, Behzat Balkaya, Nihat Bayram, Atomer Koletyan, Cemal Güran, Yusuf Kazancı, Mahmut Kirazcı, Melik (Melih olacak) Kutay, Arom Mikaelyan, Vedat Özgen, Haluk Sarıcı, Haydar Tansug, Fikri Tuncer, Sami Velioğlu. Bkz. TDA 508/44325-211448-5.

148 BCA, 30-10-0/142-14-10, lef 1-3; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, "II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika'daki Türk Öğrenciler", s. 135.

149 TDA, 508/44325-211448-3.

12 Şubat 1941’de Berlin Büyükelçiliği Belçika’daki 15 talebe hakkında Brüksel Konsoloslugu’ndan alınan güncel bilgiyi Hariciye Vekâleti’ne ilettili. Buna göre bu talebelerin tamamı için çıkış vizesi alınmış olduğu halde bunlardan sadece iki tanesi Türkiye’ye dönmüştü ama kalan 13 tanesi Belçika’yı terk etmemekte ısrar ediyordu. Kalan 13 talebeden bazıları kaçak eşya ticareti yapmak gibi maceralara atılmışlardı. Diğer bazıları ise kendilerine hala ailelerinden para gelmesi sebebiyle hükümetin döviz müsaadesi verilmeyeceğine dair tebligatına şüpheyle yaklaşmaktaydılar. Brüksel Konsoloslugu bu 13 talebe hakkında yapılacak muameleye soruyordu¹⁵⁰.

15 Şubat’ta Hariciye Vekâleti Belçika’da kalan talebelerin isimleri, ne tahsil ettikleri ve ailelerinin Türkiye’deki adresleri hakkında Berlin Büyükelçiliği’nden acil malumat talep etti¹⁵¹. Büyükelçiliğin 8 Nisan’da verdiği şifre cevapta artık Belçika’da kalan 13 değil 12 talebeden bahsediliyordu. Bunlardan ikisi içinde bulunulan yılın temmuz ayında tahsillerini bitirebilecek, altısı henüz mezuniyet aşamasına gelmemiş olup bir süre daha tahsil etmesi gereken, dördü ise okumayı bırakmış vaziyetteydiler. Bunlardan memleketten para alamayanların yabancı tebaalar hakkındaki hükümlere göre Belçika zabıtasınca Belçika’dan ihraçları mümkün olduğu Brüksel konsoloslugundan bildirilmişti. Bu konuda Vekâlet’ten talimat talep ediliyordu¹⁵².

Ancak bu şifrede talebelerle ilgili Hariciye’nin daha önce talep ettiği isim, ne tahsil ettikleri ve ailelerinin Türkiye’deki adresleri gibi ayrıntılar mevcut değildi. 14 Nisan’da Vekâlet bu bilgilerin bir an önce iletilmesini Berlin Büyükelçiliği’nden bir kez daha istedi¹⁵³. 18 Nisan’da Berlin Büyükelçiliği listenin hazır olduğunu ve kurye ile gönderileceğini bildirdi¹⁵⁴.

Berlin’den gelen liste 8 Mayıs 1941’de Hariciye Vekâleti tarafından Başvekâlet’e sunuldu. Listede hepsi de özel statüde bulunan 14 talebenin ismiyle birlikte velilerinin isim ve adresleri yer almaktaydı. (Vekâlet’in talebine rağmen talebelerin tahsil alanları listede yer almıyordu)¹⁵⁵. Başvekâlet bu listeyi, listedeki isimler için döviz verilmemesi

150 *TDA*, 508/44325-211448-8. Bu 15 talebenin (hangi ikisinin Türkiye’ye döndüğu belirtilmemişti) isimleri şöyleydi: Cemal Güran, Yusuf Kazancı, Hidayet Aytaç, Vedat Özgen, Fikri Tuncer, Turgut Ankara, Haydar Tansuğ, Aram Mikaelyan, Behzat Balkaya, Osman Tanır, Sami Velioglu, Haluk Sarıcı, Nihat Bayram, Melih Kutay, Mahmut Kirazcı. Bkz. *TDA*, 508/44325-211448-7.

151 *TDA*, 508/44325-211448-6.

152 *TDA*, 508/44325-211448-15.

153 *TDA*, 508/44325-211448-9.

154 *TDA*, 508/44325-211448-10.

155 Bu listede daha önce bildirilen 15 talebelik listeden çıkartılmış isim Haydar Tansuğ idi. Bkz. *BCA*, 30-10-0/142-15-3, lef 2,3; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, “II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika’daki Türk Öğrenciler”, s. 137-138.

talimatıyla birlikte Maliye'ye gönderdi¹⁵⁶. (Berlin Büyükelçiliği'nin Nisan ayında Belçika'dan dönmeyi reddeden 12 talebeden bahsedip Mayıs ayında 14 kişilik bir liste göndermesi aşağıda bahsi geçecek olan iki talebenin durumlarındaki belirsizlikten kaynaklanmış olabilir).

13 Mayıs'ta Berlin Büyükelçiliği, ismi listede yer alan Haluk Sarıcı'nın, beraberinde Yunan tebaasından Cefar (Cafer olmalı)¹⁵⁷ olduğu halde Berlin'e geldiğini ve ikilinin Türkiye'ye gitmek üzere yola çıktığını Hariciye'ye bildirdi. Bunların ifadelerine göre dönmekte ısrar eden 12 talebeden Turgut (Emel) (doğrusu Turgut Ankara olmalı) ile Behzat Alkaya (doğrusu Behzat Balkaya olmalı) dışındakilerin o sene içinde tahsillerini bitirmelerine imkân yoktu ve geçimlerini İstanbul'daki ailelerine ödemek üzere Belçika'da yaşayan bazı Rumlardan para alarak sağlamaktaydılar. Büyükelçi Hüsrev Gerede bu 12 talebenin durumunun hükümetin aldığı kararlara tamamen muhalif olduğunu hatırlatarak daha önce talep ettiği talimatın bir an önce iletilmesini istiyordu¹⁵⁸. (Gerede herhalde bunların Belçika zabıtası marifetiyle Belçika'dan çıkartılması yönündeki teklifini hatırlatmaktaydı). Gerede, 9 Haziran'da talebini bir kez tekrarladı¹⁵⁹. Ertesi gün Hariciye'den gönderilen cevap Gerede'nin önerisinin uygun bulunarak Başvekâlet'e sunulduğu yönündeydi¹⁶⁰. Ancak aradan iki aya yakın bir süre geçmesine rağmen Berlin'e bu konuda bir tebligatta bulunulmadığı anlaşılıyor. Zira 5 Ağustos'ta Berlin Büyükelçiliği Belçika'daki 12 talebe hakkında talimatın bir an önce gönderilmesini tekrar istedi¹⁶¹.

Ne var ki 12 Ağustos 1941 günü Alman Dışişleri'nin Berlin Büyükelçiliği'ne verdiği nota Belçika'daki talebelerin takibini çok daha zorlaştıracak tebliğler içeriyordu. Alman Hükümeti Fransa'nın işgal altında tuttuğu sahasıyla birlikte Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve Norveç'te bulunan ve daha önce faaliyet yürütmelerine izin verdiği muvazzaf olsun fahri olsun tüm yabancı konsoloslukların kapatılmasına ve konsolosluk personelinin de (fahri konsolosların memuriyet mahallerinde kalabilip kalamayacaklarına Alman hükümeti karar verecekti) 1 Eylül 1941 tarihine kadar buldukları ülkeleri terk etmelerine karar vermişti. Konsolosluk faaliyetleri konusunda istisna yapıp

156 *BCA*, 30-10-0/142-15-3, lef 1.

157 Bu isim Belçika'da kalan talebelere dair Hariciye'nin daha önce yayımladığı listelerde mevcuttur. Şöyle bir düşünülecek olursa; ihtimal ki bu isim Yunan tebaası bir Türk'tü ve Yunanistan nisan ayında Alman işgali altına girmiş bulunduğundan Türkiye'ye dönmeyi tercih etmekteydi. Ama durum buysa bu ismin Yunanistan işgal edilmeden önce yayımlanmış listelerdeki listelerde nasıl yer aldığı sorusu yine ortada kalıyor.

158 *TDA*, 508/44325-211448-14.

159 *TDA*, 508/44325-211448-13.

160 *TDA*, 508/44325-211448-11.

161 *TDA*, 508/44325-211448-12.

yapılmayacağına daha sonra Alman hükümetince karar verilecekti. O güne kadar söz konusu ülkelerdeki konsolosluklar ve Alman işgal makamları arasında iş birliği yapılarak yürütülen işler bundan sonra alakadar devletlerin Almanya'daki misyonları tarafından yürütülecek ve bunların mercii Alman Dışişleri Bakanlığı olacaktır¹⁶².

Delaysıyla o dakikadan sonra belki de Ankara Hükümeti için en pratik yol söz konusu 12 talebeyi kendi kararlarının sonuçlarıyla baş başa bırakmaktı.

10. Talebelerin Amerika Birleşik Devletleri'ne Gönderilmesi

Belçika'dan dönen talebelerin bir kısmı kısa süre sonra tahsillerine devam etmeleri için Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmiştir. 6 Ekim 1940'ta *Tan* gazetesi muhtelif branşlardaki tahsillerini ikmal etmek üzere 21 ve 22 Eylül'de İstanbul'dan Amerika'ya hareket etmiş olan talebelerin emin ve iyi bir şekilde seyahatlerine devam etmekte olduklarını duyuruyordu¹⁶³.

14 Kasım 1940'ta İktisat Vekâleti savaş sebebiyle Türkiye'ye dönen talebelerden Sümerbank ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü adına Belçika'da okuyan 20 ve Fransa'da okuyan 1 talebenin ismini içeren bir listeyi Başvekâlet'e göndererek bu talebelerin aynı branşlarda Amerika Birleşik Devletleri'nde tahsillerine devam etmelerini teklif etti¹⁶⁴. Teklif olumlu karşılandı¹⁶⁵.

162 TDA, 525/37927-152988-62.

163 "Amerikaya Gönderilen Talebemiz", *Tan*, 6 Birinci Teşrin/Ekim 1940, s. 2.

164 Belçika'da tahsil görüp bu listede yer alanlar şu isimlerdi:

Sümerbank Talebeleri: Liege Üniversitesi: 1- Cemal Uluant (Elektrik Müh.) 2- Nezih Rona (İzabe Müh.) 3- Ethem Tokgözlü (İzabe Müh.) 4- Suat Yasa (Kimya Müh.). Bu talebelerin dördü de Sümerbank tarafından 1937 yılında Avrupa'ya gönderilecek talebeleri tespit etmek için düzenlenen ve İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi profesörlerine tarafından yapılan sınavları kazanan talebelerd. Bkz. "Sümer Bank: Umum Müdürlüğünden", *Cumhuriyet*, 22 Birinciteşrin 1937, s. 8.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Talebeleri: Mons Politeknik Fakültesi: 5- Tacettin Ataman (Maden Müh.) 6- Fethi Çorluhan (Maden Müh.) 7- Tahsin Yalabık (Maden Müh.) 8- Hamza Batuk (Maden Müh.) 9- Ömer Eskici (Maden Müh.) 10- Saim Yurdakoş (Maden Müh.) 11- Şahap Kocatopçu (Metalurji) Liege Üniversitesi: 12- Necdet Uran (Maden Müh.) 13- Orhan Baykal (Maden Müh.) 14- Hüseyin Özüktürk (Maden Müh.) 15- Ali Paksoy (Maden Müh.) 16- Muzaffer Kaçı (Elektromekanik) 17- İsmail Tiner (Elektromekanik) 18- Recep Ali Safoğlu (Metalurji) Brüksel Üniversitesi: 19- Adnan Erkmenol (Ticaret Müh.) 20- Nizamettin Ergil (Ticaret Müh.). Bkz. *BCA*, 30-10-0-0/142-14-11, lef 3,4; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, "II. Dünya Savaşı Başlangıcında ...", s. 135-137; Nadir Aşvaroğlu'nun "Türkiye'de Maden Mühendisliği Eğitimi Tarihçesi" adını verdiği araştırmasında MTA Enstitüsü adına 1936, 1937 ve 1938 senelerinde yurt dışına tahsile giden talebelerin isimleri, tahsil gördükleri ülke ve alanla birlikte verilmektedir. Bkz. Nadir Aşvaroğlu, *Türkiye'de Maden Mühendisliği Eğitimi Tarihçesi*, s. 77-79, <https://nadiravsaroglu.com/arsivler/4216> (Çevrimiçi) Erişim Tarihi: 22.06.2024. Bu listelerle MTA Enstitüsü adına Belçika'da okuyan savaş sebebiyle Türkiye'ye dönen ve bilahare ABD'ye gönderilen talebelere ait yukarıdaki liste karşılaştırıldığında iki şeyi tespit etmek mümkündür. Birincisi MTA Enstitüsü adına söz konusu üç yılda Belçika'ya gönderilen talebelerden Mahmut Kirazcı hariç hepsi bilahare ABD'ye gönderilmiştir. İkincisi ise Nizamettin Ergil'in tahsil alanının yukarıdaki listede Ticaret Mühendisliği olarak verilmesine karşın Aşvaroğlu'nun hazırladığı listede Petrol Mühendisliği olarak verilmiş olmasıdır.

165 *BCA*, 30-10-0-0/142-14-11, lef 1-2; Ayhan Sertkaya, Yakup Yılmaz, "II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika'daki Türk Öğrenciler", s. 136-137.

Talebelerin Amerika yolculuğu son derece meşakkatli ve uzun oldu. Savaş koşulları sebebiyle Atlantik Okyanusu'nu kullanmak çok daha riskli olduğundan talebeler önce Musul ve Bağdat üzerinden trenle Basra'ya götürüldüler. 1940 Aralık ayının sonlarında Basra'ya ulaşan kabile burada Hollanda bandıralı bir şileple Amerika'ya doğru yola çıktı. Hindistan ve Filipin üzerinden Pasifik Okyanusu'na çıkan gemi 1941 Mart ayı sonlarında ABD'nin güneybatı sahillerindeki San Pedros limanına vardı. Ancak talebelerin okuyacağı okullar ABD'nin muhtelif taraflarındaydı ve henüz yolculuk devam ediyordu. Mesela kimya tahsil edecek olan Suat Yasa Chicago'da bulunan Northwestern Üniversitesi'ne gidebilmek için yaklaşık 3.000 kilometrelik yolu otobüsle kat etmesi gerekecekti¹⁶⁶.

Sonuç

Almanların 10 Mayıs 1940 tarihinde Hollanda, Lüksemburg ve Belçika'ya yönelik başlattıkları taarruz sonucu Belçika'da yüksek tahsil görmekte olan 81 Türk talebenin içine düştüğü durum doğrudan doğruya dönemin Türk Hükümeti'nin aldığı/alamadığı kararlarla ilgilidir. 1 Eylül 1939'da Avrupa'da savaşın başlamasıyla birlikte Almanya ve Fransa'dakiler başta olmak üzere talebelerin önemli bir kısmının Türkiye'ye getirilmesi doğru bir karardı ama Belçika'daki talebelerin çoğu bu karara dâhil edilmemişti. Savaşın durağan seyrine aldanan hükümetin üst üste aldığı kararlarla geri dönen talebelerin önemli bir kısmını kısa süre sonra tekrar Avrupa'ya göndermesi de yanlıştı. Ancak hükümetin bu meselede tam anlamıyla bir akıl tutulması yaşadığını gösteren en çarpıcı örnek Almanların Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'a yaptıkları saldırının ardından Fransa içlerine sarmaya çalıştıkları sırada, tam da bu muazzam kaosun orta yerine yaklaşık 70 talebe daha göndermiş ve bu talebeler büyük güçlüklerle İngiltere ve Fransa'ya ulaştıklarında ise derhal geri çağırılmış olmasıdır. Bu kararların akılla mantıkla izah edilebilecek bir tarafı yoktur. Ancak yine de bir gerekçe ortaya koymak gerekirse; Ankara Hükümeti'nin bu tutumunda muhtemelen 19 Ekim 1939'da imzalanan antlaşmayla ittifak kurduğu İngiltere ve Fransa'ya karşı geliştirdiği abartılı güven rol oynamıştır. Ankara ricali büyük olasılıkla Birinci Dünya Savaşı'ndaki tablonun tekrar edeceği ve Almanların Fransa'nın içlerine sarmasına müsaade edilmeyeceği varsayımıyla hareket ediyordu. Bunu teyit eden diğer bir karar, gerek Fransa'da tahsil gören ve gerek Belçika'da tahsil görüp Fransa'ya geçebilen talebelerin Fransa'nın "güvenli" bölgelerinde muadil okullara yerleştirilerek tahsillerine devam etmelerine izin verilmiş olmasıdır. Hükümet süreç içerisinde Belçika ve Fransa'daki bütün talebelerin Türkiye'ye

166 Osman Öndeş, *Moda: Kadıköy'ün Güngörmüş Sayfyesi*, K-İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 255.

getirilmesi kararını alacaktır ama daha önce kolaylıkla yapabileceği bu işi artık büyük zorlukları ve engelleri aşarak yapmak durumunda kalacaktır. Hükümetin riskin boyutlarını doğru değerlendiremediği ortadadır.

Öte yandan talebenin önce geri çekilip sonra önemli bir kısmının tekrar okullarına gönderilmiş olması, ihtimal ki ikinci bir geri çekme kararını psikolojik açıdan zorlaştırıyordu. Buna bir şey daha ilave etmek yerinde olabilir: Tüm bu süreçte hükümetin büyük riskleri görmezden gelen tavrı herhâlde Türkiye'nin özellikle fen ve teknik sahalarda yetişmiş kalifiye elemanlara duyduğu acil ihtiyaçla ve devlet erkânının bu meseleye atfettiği önemle de doğrudan ilgiliydi.

Brüksel Büyükelçisi Nebil Batı'nın tutumu da konunun ilginç boyutlarından birisidir. Görüldüğü üzere Nebil Batı Hariciye Vekâleti'ne danışmaksızın Paris'e geçmesi sebebiyle çok zor bir vaziyete düşmüş, gerek hükümete gerek kamuoyuna karşı kendisini savunmak durumunda kalmıştır. Bu olay ailevi kaygıların bir diplomatın olağanüstü durumlarda kendi inisiyatifıyla alacağı kararlar üzerinde ne denli etkili olabileceğine ve baş ağrıtan sonuçlar doğurabileceğine dair çarpıcı bir örnek gibi durmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri¹⁶⁷

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı
Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

2. Resmî Yayınlar

TBMM Albümü 1920-2010: 4. Cilt 1960-1983, ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel,
 , 2. basım, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

¹⁶⁷ Kullanılan arşiv belgelerinin ayrıntılı künyceleri dipnotlarda verilmiştir.

3. Süreli Yayınlar¹⁶⁸

Akşam

Cumhuriyet

Haber-Akşam Postası

Son Telgraf

Tan

Tasviri Efkâr

Ulus

Vakit

Yeni Sabah

4. Araştırma Eserler

Akkor, Nesrin: “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa’da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)”, *Vakanüvis*, Yıl: 7, Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan, Aralık 2022, s. 1244-1291.

Armaoğlu, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, 23. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Aydın, Suavi & Taşkın, Yüksel: *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Belgium: The Official Account of what happened 1939-1940, Published for The Belgian Ministry of Foreign Office by Evans Brothers Limited, London, 1941.

Çankaya, Ali, (Mücellidoğlu): “*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte” Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı), IV. Cilt 1909 (1325 R.) – 1923 (1339 R.), Mekteb-i Mülkiyye Me’zunları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

Erkin, Behiç: *Hâtırat 1876-1958*, haz. Ali Birinci, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2023.

Kalemli, Hüseyin: *Türkiye Paris Başkonsolosunun Raporuna Göre İkinci Dünya Savaşı’nda Almanların Paris’i İşgali*, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 12, S. 24, Güz 2016, s. 29-56.

Öndeş, Osman: *Moda: Kadıköy’ün Güngörmüş Sayfyesi*, K-İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

¹⁶⁸ Kullanılan süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Sertel, Savaş & Yedek, Şahin: “Arşiv Belgelerine Göre Milli Şef Döneminde Türkiye-Belçika İlişkileri (1938-1950)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 33, 2015, s. 353-365.
- Sertkaya, Ayhan & Yılmaz, Yakup: “II. Dünya Savaşı Başlangıcında Belçika’daki Türk Öğrenciler”, *Tarih ve Gelecek*, C. 2, S. 2, Ağustos 2016, s. 130-139.
- Şarman, Kansu: *Türk Promethe’ler: Cumhuriyet’in Öğrencileri Avrupa’da (1925-1945)*, 2. baskı, 7. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.
- Van der Wee, Herman & Verbreyt, Monique: *A Small Nation in the Turmoil of the Second World War Money, Finance and Occupation (Belgium, its Enemies, its Friends, 1939-1945)*, Translation from Dutch: Frank Parker, Leuven University Press, Leuven, 2009.
- Veranneman de Watervliet, Jean-Michel: *Belgium in the Second World War*, Pen & Sword: Military, Barnsley-South Yorkshire, 2014.

5. İnternet Kaynakları

- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc077/kanuntbmmc077/kanuntbmmc07704009.pdf (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 23.05.2024.
- <https://iletisim.gov.tr/turkce/kariyer/mahalli-katip-sekreter> (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 23.05.2024.
- <https://nadiravsaroglu.com/arsivler/4216> (Nadir Avşaroğlu, *Türkiye’de Maden Mühendisliği Eğitimi Tarihçesi*) (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 22.06.2024.

From Friends to Foes: Romanian Diplomats in Türkiye during the Early Years of the Communist Regime (1947–1949)

Dostluktan Düşmanlığa: Komünist Rejimin İlk Yıllarında Türkiye'deki Rumen Diplomatlar (1947-1949)

Metin OMER*

*Dr., "Ovidius" University of Constanta, The Institute for Black Sea Studies; The Romanian Academy's Institute for South-East European Studies, Romania

ORCID: M.O. 0000-0003-3898-6920

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Metin Omer,
"Ovidius" University of Constanta, The Institute for Black Sea Studies; The Romanian Academy's Institute for South-East European Studies, Romania
E-mail/E-posta:
metin.omer@365.univ-ovidius.ro

Submitted/Başvuru: 10.02.2024
Revision Requested/Revizyon Talebi: 04.11.2024
Last Revision Received/Son Revizyon: 07.11.2024
Accepted/Kabul: 20.11.2024

Citation/Atıf: Omer, Metin. "From Friends to Foes: Romanian Diplomats in Türkiye during the Early Years of the Communist Regime (1947–1949)." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 357-376.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1434747>

ABSTRACT

With the establishment of the communist regime in Romania following the Second World War, officials in Bucharest embarked on a comprehensive restructuring of the country's diplomatic corps, both domestically and abroad. As part of this process, diplomats appointed during the Kingdom period were systematically recalled to Romania to ensure alignment with the new policies of the communist government. This shift also affected the Romanian diplomatic staff stationed at the Consulate in Istanbul and the Embassy in Ankara.

This study examines the stance of Romanian diplomats in Türkiye towards the political transformations in Bucharest, their responses to being recalled, and the attitudes of Turkish authorities towards representatives of the new regime. The research is primarily based on unpublished archival documents from the Romanian Ministry of Foreign Affairs and contemporary articles from the Turkish press.

Keywords: Romania, Türkiye, Aurel Decei, Nicoară Beldiceanu, Grigore Moisil

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Romanya'da komünist rejimin iktidara gelmesiyle birlikte Bükreş'teki yeni yetkililer, yurt içi ve yurt dışındaki diplomatik kadronun yeniden yapılandırılması yönünde kapsamlı bir süreç başlatmıştır. Bu anlamda devletin resmî temsilcilerinin uygulamaya konulan yeni politikalara sadık kalmasını sağlamak amacıyla Krallık döneminde atanan diplomatlar ülkeye geri çağırılmıştır. Bu süreçten Romanya'nın İstanbul'daki Konsolosluğu ve Ankara'daki Elçiliğin diplomatik personeli de etkilenmiştir.

Bu makalede Türkiye'deki Romen diplomatların Bükreş'teki siyasi gelişmeler karşısındaki tutumları, ülkeye geri çağırıldıklarında verdikleri tepki, Türk

yetkililerin yeni rejimin diplomatlarına karşı tutumu incelenmiştir. Makalenin ana kaynakları Romanya Dışişleri Bakanlığın Arşivlerinden (Arhivele Ministerului Afacerilor Externe) şimdiye kadar kullanılmamış belgeler ve dönemin Türk basınında yayımlanan makalelerden oluşuyor.

Anahtar Kelimeler: Romanya, Türkiye, Aurel Decei, Nicoară Beldiceanu, Grigore Moisi

Introduction

At the end of the Second World War, both Turkey and Romania were looking for partnership formulas to relaunch their economy and ensure their security. The situation before the war was favorable for the resumption of close special relations. In the interwar period, apart from the 1920s when the atmosphere in bilateral relations, although not conflictual, was dominated by mistrust, Ankara and Bucharest had similar objectives in foreign policy, collaborating to ensure peace in the region. The divergent points of view that the two countries had at the beginning of the interwar period on aspects such as the Straits question, the establishment of the headquarters of the Patriarchate in Constantinople (Istanbul), the residence of the Romanian Legation in Turkey¹, the belonging of the Ada-Kaleh Island, the alliances developed², the emigration of the Turkish population from Romania to Turkey did not cause major problems. These were overcome following diplomatic efforts. Moreover, starting from the 1930s, the two countries developed very close relations, which resulted in the formation of the Balkan Pact, in 1934, and Romania's support of the Turkish initiative to change the status of the Straits at the Montreux conference in 1936.³

As a consequence of the excellent relations, between the years 1939-1940, the two diplomatic representations were raised to the Embassy rank. Vasile Stoica was appointed Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Romania in Ankara (March 1, 1939-June 1, 1940), and Hamdullah Suphi Tanrıöver Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Turkey in Bucharest. Tanrıöver had been appointed minister of Turkey in Bucharest on June 12, 1931, he remained in Bucharest with the title of ambassador during the years 1939-1940, then continued to represent Ankara in Romania with the title of minister until December 4, 1944. Tanrıöver is the longest serving head diplomatic mission that Turkey had in Romania. He enjoyed the appreciation of both

-
- 1 Until 1929, Romania did not move its Legation headquarters from Istanbul to Ankara, a symbolic gesture disapproved by the Kemalist officials.
 - 2 Here I am specifically referring to the close relationship that Ankara had with the Soviet Union, a state that did not recognize the Romanian borders.
 - 3 Florin Anghel, "Romania Between Istanbul and Ankara: The Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic", in *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 2014, p. 435-450; Constantin Iordan, "La place de la Roumanie dans les relations internationales de la Turquie Républicaine jusqu'en 1925", in *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, XXXI, 1994, p. 124-125; Metin Omer, "Romanya-Türkiye İlişkilerinde Göç Perspektifi (1923-1936)", in *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 30, 2019, p. 309-332; Emanuel Ploeanu, "Romania-Turkish relations in the interwar period: issues, perceptions and solutions. The case of the Black Sea Straits' regime and Turkish-Tatar emigration", in *Revista Istorică*, XXIII/5-6, 2012, p. 433-447; Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, "Lozan Barış Görüşmelerinde Romanya", *Türkiye-Romanya İlişkileri: Geçmiş ve Günümüz Uluslararası Sempozyumu / International Symposium on Turkey-Romania Relations: Past and Present*, vol. 1, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, p. 443-459.

Romanian public opinion and Romanian officials and was granted the title of *Doctor Honoris Causa* of the University of Bucharest.⁴

The outbreak of the Second World War once again tested the relations between Ankara and Bucharest. Romania entered the war first on the side of the Nazi Germany, and from August 23, 1944, after the removal of Marshal Antonescu from the leadership of the country, on the side of the Allies. Turkey, on the other hand, managed to maintain an “active neutrality”.⁵ All this time, Romanian diplomacy tried, without success, to maintain a good level of the diplomatic relations.⁶ Even though there were no close relations between the two countries, the Turkish minister in Bucharest, Hamdullah Suphi Tanrıöver, nevertheless warned Romanian officials about the discussions held by the Great Powers regarding the post-war world order. Thus, they learned for example that the world was to be divided into spheres of influence before the Percentage Agreement.⁷

Once hostilities ended, both Bucharest and Ankara wanted to continue the excellent pre-war relations. Thus, on February 9, 1946, the Turkish minister in Bucharest, Şefkati İstiniyeli⁸ announced Numan Menemenciöglü, Ankara’s Minister of Foreign Affairs, that the Romanian Government wanted the diplomatic representations to be raised to the rank of Embassies again, just as it had been in 1940.⁹ As an expression of the desire to return to normality, the Turkish Government accepted the proposition of the Romanian side. Thus, on April 29, 1946, Grigore C. Moisil presented his letter of accreditation as

4 Metin Omer, “Agenda politică a unui intelectual din Turcia kemalistă: Hamdullah Suphi Tanrıöver, turcismul și gâgăuzii”, *Intelectualii politiciii și politica intelectualilor*, coord. Daniel Citirigă, Georgiana Țăranu, Adrian-Alexandru Herța, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016, p. 345-362; *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 030-0-010/131-940-30; <http://bukres.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 05 February 2019.

5 Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An ‘Active’ Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

6 Daniela Popescu, *Navigând în ape învolburate. România și Turcia în vreme de pace și de război (1934-1948)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, p. 236-242.

7 The information is given by the historian Şerban Papacostea, a member of an important family involved in the Romanian political and intellectual life. According to him, many of the discussions between Tanrıöver and the Romanian political elite took place in his family’s home. “Şerban Papacostea: Monarhia moare odată cu Regele”, interview conducted by Sabina Fati, in *Revista 22*, 22.11.2017, <https://revista22.ro/interviu/erban-papacostea-monarhia-moare-odat-cu-regele>, 10 October 2023.

8 He had been elevated to the rank of minister of Turkey in Bucharest by the decision of the Government of the Republic of Turkey headed by President İsmet İnönü on December 6, 1944. He had previously been minister counselor at the same Embassy. *Resmi Gazete*, 5884, December 20, 1944, p. 8058.

9 <http://bukres.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 05 February 2019. *BCA*, 030-0-010/131-940-30.

the ambassador of Romania to Turkish President İsmet İnönü.¹⁰ Moisil was not a career diplomat. Prior to his appointment to the position in Ankara, he had not worked at all in the Romanian diplomacy. Instead, he was an important Romanian mathematician, considered the founder of Romanian computer sciences. Moreover, the family he belonged to was one with strong connections in the Romanian cultural and political life.¹¹ The appointment of Moisil as ambassador to Ankara was part of the strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Romania to establish close diplomatic relations with capitals important to Bucharest. Thus, three other important Romanian intellectuals were appointed ambassadors in the same period: Simion Stoilov in Bulgaria, Iorgu Jordan in the Soviet Union, Mihai Ralea in the United States and Tudor Vianu in Yugoslavia.¹² Ankara, for its part, after Şefkati İstiniyeli ended his mission on June 25, 1947, appointed its first ambassador on June 29, 1947, in the person of Foad Hulusi Togay. He obtained his accreditation on July 6, 1947.¹³

However, the political realities and the two countries' membership in different alliance systems could not be overcome by the memory of the close pre-war relations. After August 23, 1944, for three years, Romania was ruled by a series of governments that included both communists and representatives of the historical Romanian parties, supporters of a democratic regime. On December 30, 1947, the last king of Romania, Mihai I, was forced to abdicate, and the People's Republic of Romania was proclaimed. The main driver of these changes were the communist politicians who, aided by Moscow, managed to remove, often by violence, the democratic political forces and finally established a totalitarian regime. It was increasingly obvious that Romania was in Moscow's sphere of influence, especially since, on February 4, 1948, Moscow and Bucharest signed a treaty of friendship, collaboration, and mutual aid.¹⁴ Moreover, until 1958, Soviet troops were present on Romanian territory, which was a cause for concern for Ankara officials. In addition, the Soviet Union claimed the Turkish territories of

10 *Biblioteca Academiei Române (BAR)*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2 b; *Ulus*, April 30, 1946. Gheorghe Tătărescu, Vice President of the Council of Ministers and Minister of Foreign Affairs of Romania, drafted the letter of accreditation on March 14, 1946. See *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, 568/39292-158930-27, 14.03.1946.

11 Metin Omer, "Un diplomat de tranziție. Grigore C. Moisil, ambasador la Ankara (1946-1948)", in *Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca*, LXII, 2023, p. 337-338.

12 Metin Omer, "Un diplomat de tranziție. Grigore C. Moisil, ambasador la Ankara (1946-1948)", p. 338-339.

13 *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1964-1965*, p. 307.

14 Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, third edition, Fundația Academia Civică, București, 2010, p. 86.

Kars and Ardahan and demanded the review of the status of the Straits.¹⁵ This political context had effects in Turkish domestic policy as Turkish officials any sympathy with communist parties was perceived as a threat.¹⁶

Turkey had managed to ensure a smooth succession upon the death of the Republic's founder Mustafa Kemal Atatürk in 1938 by electing İsmet İnönü as president but was facing an economic crisis because of the war. However, the transition to a multi-party political regime was shaking up Turkish political life.¹⁷

The changes in Bucharest produced by the seizure of power by the communists and the reluctance of Turkish officials to develop relations with a state that they perceived as an extension of the Soviet Union, created significant changes in terms of the life and work of the Romanian diplomats at the Embassy from Ankara and the Consulate in Istanbul. This article aims to show how the change of the political regime in Romania and the deterioration of Romanian-Turkish relations in the first years of the post-war period affected the activity of Romanian diplomats from the Romanian Consulate in Istanbul and the Embassy in Ankara.

The change of the Romanian diplomatic corps from the Republic of Turkey

The moment when the activity of the Romanian diplomacy in Turkey changed radically, was the recall from the post of the Romanian diplomats unwanted by the regime established in December 1947. This was, in fact, part of the political purge of the personnel from all the institutions that were not loyal to the communist regime. News about the dismissal of some Romanian diplomats from Turkey was published in the Turkish press since the end of December 1947. The situation was formalized through a press conference organized on December 31, 1947, at the headquarters of the Consulate General of Romania in Istanbul. During the conference, consul Petre Ionescu,

15 See Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991; Emanuel Ploeanu, *Politica Statelor Unite față de Turcia între anii 1943 și 1952*, Iași, Institutul European, 2009; Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, vol. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, p. 499-521.

16 Sabit Duman, "Stalin'in Ölümünden Sonra Türk-Sovyet İlişkileri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, vol. IX Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022, p. 604.

17 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi. Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş, İstanbul, 2010, p. 223-328.

vice-consul Vasile Bibescu, press attaché Aurel Decei¹⁸, head of service Elena Dumitrescu, official Emil Dorobanțu, in front of the Turkish and foreign press, declared that they are resigning and reaffirming their loyalty to King Mihai and that they do not want to work for an “illegitimate Government that has violated all human liberties.”¹⁹ In the article in the *Vatan* newspaper of January 1, 1948, it was shown that the moment of reading the declaration had been an emotional one, with the guards at the Consulate bursting into tears.²⁰

Details regarding the fate of the resigned Romanian diplomats began to appear in the Turkish press in the following days. Thus, according to the January 9, 1948, edition of the newspaper *Akşam*, whose editor-in-chief was for a time the Minister of Foreign Affairs Necmettin Sadak, consul Ionescu, who had been in Turkey for several months, preferred to emigrate to the USA rather than return to Romania. He arrived in New York with his wife, Liubița, on February 5, 1948.²¹ Vice-consul Bibescu who worked at the Consulate in Istanbul for 27 years, preferred to stay in Turkey and work at a bank or private company, the press attaché Decei, the administrative official Dimitrescu, Mr. Riza, the guard of the Consulate, who was a member of the Turkish community in Romania and worked at the Consulate for 27 years, all of them wanted to settle in Turkey.²²

All those who resigned, in addition to expressing their loyalty to King Mihai, accused the new Government of not sending their salaries for several months. The Ankara Embassy tried to avoid escalating the scandal and refuted the claims of the resigned diplomats. Ion Magheru, who was sent from the Embassy to take over the Consulate, stated that the resignations were for personal reasons and that they should not be given a political connotation. He stated that when the king abdicated, he did not also invite those who had sworn allegiance to him to resign. Regarding the salaries, Magheru indicated that they were not given “due to some reasons” without specifying

18 Aurel Decei (1905-1976) was an important Romanian Turkologist, author of several studies on the history of the Ottoman Empire. In 1944 he was appointed press attaché at the Romanian Embassy in Ankara. After the change of the regime in Bucharest, he preferred to stay in Turkey, where he got involved in the activities of the Romanian exile. In 1956, the Communist Security kidnapped him from West Germany where he was on a visit. In 1960 he was sentenced to death, then to hard labor. After being released in 1964, he worked at the Institute of History “N. Iorga” until he died in 1976. See Ioan Opriș, *Aurel Decei sau destinul disperării*, Editura Enciclopedică, București, 2004.

19 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2a; *Tasvir*, January 1, 1948.

20 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2a; *Vatan*, January 1, 1948.

21 *House Reports*, vol. 6 *Miscellaneous Reports on Private Bills*, II, Washington, United States Government Printing Office, 1995, Report No. 1233.

22 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2a; *Akşam*, January 9, 1948.

what those were, though he said that “some sanctions may have been used” against those who were propagandizing against the regime or refused to return to Romania, although they have been asked to do so several times. The resigned staff did not let Magheru enter the Consulate, and he had to stay at the Tokatliyan hotel.²³ The resigned diplomats justified their decision by showing that Grigore Moisil received accreditation as an ambassador sent by King Mihai and that until he submitted the letters of accreditation from the new Government, he is not recognized in Turkey.²⁴ From the consulted documents it does not appear that ambassador Moisil had to obtain the accreditation again. Regarding the situation at the Consulate, the resigned diplomats eventually vacated the building.

According to the Turkish press, on January 15, 1948, the new Romanian consul in Istanbul, Ionel Crişan arrived in Turkey. He refused to make statements regarding the situation of the resigned Romanian diplomats, saying that “he is not good at politics”. Crişan did not stay very long in Istanbul, in fact, he was working as *gerant* of the Consulate, shortly after being appointed counselor at the Embassy in Ankara and then *chargé d'affaires*.²⁵

While he was in Istanbul, Crişan made efforts to solve the problems the Consulate was facing. The return to normal functioning after the protests of the resigned diplomats happened gradually. The last to leave the consulate building was consul Petre Ionescu, who also had his residence there. He handed over the building to Magheru at the end of the first week of January 1948. Magheru took over “with a report” from Ionescu “only the situation of consular stamps, of the receipts, of the seal, and of the stamp. The rest of the archive and all objects or furniture in the Consulate were taken over without a report.”²⁶ In his report of February 2, 1948, Ionel Crişan complained about the fact that the former vice consul, Vasile Bibescu, did not hand over the recent archive and that because of this situation the new consul could not “orient himself sufficiently in his attributions”.²⁷

Solving the issue of the outstanding salaries of the resigned diplomats was another challenge that Crişan had to face. This situation affected the image of the Romanian

23 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimata 2a; *Akşam*, January 9, 1948.

24 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimata 2b; *Kudret*, January 8, 1948.

25 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimata 2a; *Vatan*, January 15, 1948.

26 *Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (AMAE)*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949), (The post-1945 documents from this fond are not yet inventoried and the pages are not numbered.).

27 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

Consulate in Istanbul. However, after the case was widely discussed in the Turkish press, Crişan met with Ionescu and Bibescu having “calm” discussions, without a “scandal in the Turkish press”.²⁸ The diplomats who demanded their monetary rights also called on the services of Turkish lawyers. One of them, Mustafa Tunalı, was no stranger to the realities in Romania, being, very likely, a close relative of the former minister of Turkey in Bucharest, Hamdullah Suphi Tanrıöver, and a member of the Turkish community in Romania who had emigrated to Turkey.²⁹ Advised by their lawyers, the resigned diplomats also sent a summons addressed to the Romanian ambassador in which they pointed out that, unlike the Embassy, the Consulate does not enjoy diplomatic immunity and that if they do not receive their outstanding salaries, they will sue the Romanian state “being able to seize and sale the furniture and the building of the Consulate”.³⁰ The summons was not sent through the Turkish institutions, but “directly to Mr. Ambassador”.³¹

Very likely, this was a strategy to put pressure on Romanian officials to solve the salary problem as quickly as possible. Moreover, the lawyer Mustafa Tunalı had a meeting with Ionel Crişan, to whom he proposed “to arrange things in such a way that the plaintiffs can collect the money they are due and at the same time avoid a trial that would give rise to a new press campaign that would be unfavorable to the Romanian State”. Moreover, the Turkish lawyer also told Crişan that a possible lawsuit would be filed against him.³² Both the summons addressed to the ambassador, as well as a possible lawsuit filed against Crişan regarding the recovery of the outstanding salaries of the resigned diplomats, had no legal basis. These were actions aimed at putting pressure on the Romanian diplomatic missions in Turkey, especially from the perspective of a possible scandal in the Turkish press. Very likely, the problem was solved because there were no more initiatives in this regard from the resigned diplomats, and the Turkish press did not address the topic anymore.

The disapproval of the regime change in Bucharest was also conveyed to the Istanbul Consulate through less orthodox methods. Thus, on April 22, 1948, the old sign on which the name “Royal Consulate of Romania” was inscribed was changed with a new one on which “Consulate of the Romanian People’s Republic” was written, but in less

28 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

29 Metin Omer, *Emigrarea turcilor și tătariilor din România în Turcia între cele două Războaie Mondiale*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2020, p. 20-21.

30 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

31 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

32 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

than 24 hours it was stolen. The theft was reported to the Governor of the Istanbul region, but the Turkish institution did not even formulate a response.³³

The new diplomats on the radar of the press and the Turkish authorities

With the change of the diplomatic staff from the Consulate General of Romania in Istanbul and from the Embassy in Ankara, the Turkish press started a campaign to denigrate and discredit the Romanian diplomats who remained in office, presenting them either as persons with non-Romanian origins promoting thus the idea that the communist regime in Romania is not specific to the Romanian people, or as agents of Moscow. Also, the Turkish press tried to promote the idea that Romanian diplomats in Turkey have a legitimacy problem as they needed a new accreditation following the political changes in Bucharest. For example, in the article “Kızıl Tehlike Var” (There is a red danger) published in the weekly *Haftalık Gazete* on February 28, 1948, it was shown that the Romanian Embassy “was cleaned of classical diplomats left from the Tătărescu period”³⁴, a special case being “the situation of His Excellency Ambassador Grigore Moisil”, who had been accredited to the Turkish Government during the reign of King Mihai. The article stated that “after the abdication of the King and the declaration of the Republic he was supposed to present his letter of credence again, but he did not do so.”³⁵

As for the campaign to discredit the Romanian diplomats, it had as its central point the idea that the representatives sent from Bucharest do not pursue the interests of their country, but “are agents of the Cominform”. This idea can be found in almost all the Turkish press, except the left-wing newspapers and magazines, which, were closed by the Government in Ankara shortly after they started to be printed. Romanian diplomats in Turkey have emphasized this perception of the Turkish press in several reports.³⁶ In addition, the press that was read in Turkey presented the Romanian diplomats suggesting that their activity has nothing to do with diplomacy. In this context, in the magazine *Europe Amérique* of August 7, 1947, it was stated that at the Romanian Embassy “everything is directed by Sterle Vasiliu, who is related to the M.V.D. (The Ministry of Internal Affairs of the USSR), the former N.K.V.D. (The People’s Commissariat for Internal Affairs), which also has its headquarters at the Romanian Embassy, and that everyone trembles before her, even Ambassador Moisil.”³⁷ In another article, which was

33 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

34 Gheorghe Tătărescu, Minister of Foreign Affairs of Romania.

35 N.Y.E., “Kızıl Tehlike Var”, in *Haftalık Gazete*, 3, February 28, 1948, p. 2, 10.

36 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

37 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 6 (1945-1948).

published at the beginning of 1948 in *Haftalık Gazete*, it was stated that “it was not lost sight of the fact that this young blonde woman, quite beautiful, inspired great respect and even fear in those who occupied even higher positions.”³⁸

These vilifications of the Romanian diplomats were not new and there had been attempts to stop them. On August 2, 1947, the Romanian ambassador to Turkey, Grigore Moisil, sent to Gheorghe Tătărescu, the Minister of Foreign Affairs of Romania, a note where he mentioned that in the articles published in the Turkish press with “attacks” on the Romanian Embassy “the name of Mrs. Vasiliu, who appears in the articles, was chosen at random from the names of our officials. Nothing in Ms. Vasiliu’s behavior justifies the attack” and that he already approached Turkish dignitaries to demand the normalization of the situation: “I contacted Mr. Hasan Saka, to whom I presented the articles. He confirmed to me that he had nothing bad to say about Mrs. Vasiliu and promised me that he would intervene immediately to stop the attacks and publications of this kind. We were able to obtain information that this promise was kept.”³⁹ But, as can be seen from the articles that continued to be published in the Turkish press, Moisil’s observation was not correct.

In some cases, to shroud the whole situation in mystery, the names of the officials concerned were not revealed. Thus, in an article published in the *Vatan* newspaper on April 19, 1948, the following was stated: “A counselor who is said to have two names and a young lady as an official arrived at the Romanian Embassy. The young lady eats table d’hôte at Karpiç⁴⁰ and drinks a bottle of beer every day. He is said to have received special diplomatic training. His facial features are cut, he wears uniform-like clothes, and he is said to speak Russian as well.”⁴¹ These articles did not only deal with the situation of the Romanian diplomats. They were part of a newsgroup in which the actions of all the diplomatic missions of the countries close to the Soviet Union were presented. They were meant to be a warning both to diplomats, whose work was hampered by this negative image, but also to Turkish citizens who might have harbored sympathies towards these regimes.

38 N.Y.E., “Türkiyede Kominforma”, *Haftalık Gazete*, 3, February 28, 1948, p. 2

39 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 5 (1946-1948).

40 Karpiç, with the official name of *Şehir Lokantası*, was the first modern restaurant in Ankara. Opened by an emigrant from Russia, Yuri Georges Karpovici, in 1928, it came to be known as “Karpiç”, after Mustafa Kemal Atatürk, a loyal customer, addressed the owner using this appellation. The restaurant was the meeting place of the diplomats in Ankara, politicians, and intellectuals.

41 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

Another aspect that the Turkish press tried to highlight was that the communist regime was not a traditional Romanian one, therefore neither were the representatives of the communist Government having any way to defend Romania's interests. Thus, for example, Ionel Crişan, first *gerant* of the Romanian Consulate in Istanbul, then counsellor and *chargé d'affaires* at the Embassy in Ankara, was presented as a doctor from Brăila with Jewish origins who later became Romanian by taking the name of Crişan, his only quality that counted for his appointment to a diplomatic post being the membership in the Communist Party.⁴²

A target around which an espionage story was woven was Hristache Zambetti, the person who succeeded Ionel Crişan as Romanian consul in Istanbul. He was presented as having “a life full of adventures”. According to *Vatan* newspaper, Zambetti (whose name, according to the Turkish media, was Zambetis) was born in Turkey, his father had a shoemaker's workshop for a long time in the Beyoğlu district. When Hristache was 8-9 years old, he moved to Romania with his family. The Turkish press also reported that in order to avoid military service, he changed his name to Cristian Vasilescu. Hristache Zambetti was also presented as working for the secret police since 1944, after the takeover of power by the communists becoming the head of the department dealing with “Turkey-Balkans”. A picture of Zambetti was published on the front page of the newspaper alongside a document showing a note dated March 31, 1947, addressed to the Romanian Consulate in Istanbul, in which a visa for Palestine was requested. He was traveling with “Lasl Luka” (László Luka⁴³) to attend an inter-parliamentary conference in Cairo. The paper states that Zambetti was participating as a member of the secret police.⁴⁴

The press articles were, in fact, an expression of the misgivings the Turkish authorities had about Zambetti. Moreover, in a meeting that ambassador Grigore Moisil had on May 31, 1948, with Fuad Carim, the Secretary General of the Turkish Ministry of Foreign Affairs, he was informed that “this person is undesirable in Turkey”.⁴⁵ In other discussions, Moisil even tried to justify the existence of two names for Zambetti, showing that it is a custom in Romania to add another name to “too common” surnames. Moisil's efforts to obtain the *agrément* for Zambetti were not only justified by a sense of duty, but also had a practical basis. In Moisil's opinion, “Zambetti, being a clever man, having skill and knowing Turkish, is very useful to us in Istanbul.”⁴⁶

42 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2b; *Vatan*, September 24, 1948.

43 Vasile Luca (1898-1963), born László Luka, was a communist politician. He was vice-president of the Council of Ministers and Minister of Finance in the Government of Bucharest (1947-1952).

44 *BAR*, Arhiva Grigore C. Moisil, LXXI, imprimat 2b; *Vatan*, September 24, 1948.

45 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 20 (1945-1949).

46 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 20 (1945-1949).

Hristache Zambetti (or Cristea Zambeti, as he signed his reports) was eventually appointed to the position of Consul General of Romania in Istanbul. However, he maintained his position for a short period, being replaced the following year. Regarding the espionage allegations, the Turkish media and authorities were not wrong. Zambetti worked for *Serviciul Secret de Informații* (the Secret Intelligence Service) until the establishment of the communist regime in Romania, later continuing his career reaching high positions in the communist *Securitate*.⁴⁷ During his time in Istanbul, in addition to the espionage allegations, he also faced a shortage of staff at the Consulate. In a report dated July 5, 1948, he complained that the only workers at the General Consulate of Romania in Istanbul were him and “a maintenance man”, a similar situation never occurring at any other diplomatic representation.⁴⁸

The Turkish press was not the only one that tried to hinder the activity of the Romanian diplomats. In a report dated May 3, 1948, prepared by Ionel Crișan, *chargé d'affaires* of Romania in Ankara, regarding the attitude of the Turkish police towards the staff of the Consulate in Istanbul and the Embassy in Ankara, the actions of the Turkish authorities directed against the diplomatic staff were presented: “The Turkish police follow us step by step, everywhere we go, either to discover the possible connections we could make with the civilians or the members of the diplomatic corps, or to prevent us from making various acquaintances or connections, or in end to isolate us and create difficulties in relation to the procurement of housing etc.”⁴⁹ Crisan indicated that the Turkish police viewed all the activities as suspicious. For example, if a Romanian diplomat “sometimes came home very late” and “the light did not go out until very late”, it meant that he works a lot and “holds clandestine meetings with various people”. At the same time, the people who rented rooms to Romanian diplomats were “questioned” by the Turkish secret intelligence service regarding the reasons that led them to do so. Moreover, they were also subjected to pressure, the Turkish police warning them that “in the event that war breaks out between Turkey and Romania, they will be the first to be deported to concentration camps”.⁵⁰ In the conclusion of his report Crișan showed that the Turkish authorities were thus achieving their goal: “Indeed these methods make our work much more difficult and force us to limit ourselves to the minimum possible.”⁵¹

47 There are not many details about his career. His personnel file can be consulted here: http://www.cnsas.ro/documente/cadrela_securitatii/ZAMBETI%20HRISTACHE.pdf, 20 September 2021.

48 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

49 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 7 (1944-1948).

50 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 7 (1944-1948).

51 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 7 (1944-1948).

The causes of this attitude were correctly identified by ambassador Moisil. On June 18, 1948, in a note sent to the Foreign Minister Ana Pauker, he indicated that the treatment applied to the Romanian diplomats in Turkey is twofold: on the one hand, the Ministry of Foreign Affairs of Turkey “has a very kind attitude, granting us all the immunities and having every solicitude for diplomatic and consular personnel,” but “the Turkish secret police are watching us closely and are sensibly seeking to prohibit contact between our officials and Turkish citizens.”⁵²

The Turkish authorities also managed to block the attempts to present a good image of the new regime in Romania. In a report dated November 27, 1948, drawn up by Ionel Crişan, *chargé d'affaires* at the Romanian Embassy in Ankara, concerning the distribution of “propaganda materials” (brochures, magazines, albums) regarding the situation in the P.R.R., he stated that “We rarely have the opportunity to find out if the material sent by us was at least read, or browsed.” The Romanian diplomat also pointed out that some packages arrived “violated” or late with missing materials. As for the readers, Crişan complained that the newspapers they received were read “almost exclusively” by the Romanian diplomatic staff. In Ankara there were only “5-6 Romanians” of which only one, George Zerva, former consul general, “today retired, he visits us”. In Istanbul, although there were more than 200 Romanians, “one cannot speak of a colony, but of a very disparate life, in which there are no ties between the Consulate and the citizens. Most of them do not even know Romanian, so we rarely have the opportunity to post the newspapers we receive.”⁵³ Crişan also showed that this type of activity was also blocked by the Turkish police who had benefited from the information provided by Nicoară Beldiceanu⁵⁴, one of the Romanian diplomats who had refused to return from their post in Romania and preferred to stay in Turkey.⁵⁵

However, the distribution of propaganda materials regarding the situation in Romania did not seem to be the main objective of the Romanian diplomacy in Turkey. In the same report, Crişan asked the Ministry to send “for personal use” on a regular basis, “works that appeared more recently and are part of the Marxist-Leninist library.”⁵⁶

52 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 7 (1944-1948).

53 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 200-212 (1945-1949).

54 Nicoară Beldiceanu (1920-1994) important Romanian specialist in the history of the Ottoman Empire. He was a researcher at the Institute of Balkan Studies in Bucharest. In 1946 he was appointed press attaché of Romania in Turkey. In 1948, as a result of the order to return to the country, he preferred to stay in Turkey. He later settled in France. See Irène Beldiceanu-Steinherr, “Beldiceanu, Nicoară (1920-1994)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, p. 181.

55 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 200-212 (1945-1949).

56 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 200-212 (1945-1949).

The answer to Crişan's request was formulated on January 27, 1949, by Cristina Luca Boico, the Director of Press and Cultural Relations in the Ministry of Foreign Affairs of Romania. Boico mentioned that Crişan's requests had been accepted and drew attention "to the importance of studying and deepening the Romanian material by the entire staff of the Legation, for which he is primarily intended." She also indicated that in the future more materials useful for "raising the political and cultural level of officials at the Ankara Embassy"⁵⁷ will be sent.

When the political regime changes, so do the holidays

The opposition of the Turkish authorities to the new regime in Bucharest can also be traced in the attitude towards the holidays marked by the Romanian diplomatic missions. If until the end of 1947 the invitations to receptions organized by the Romanian Consulate or Embassy were honored at the highest level and benefited from a wide presentation in the Turkish press, after the change of regime this attitude changed also. Not only that the invitations were no longer honored by the high-level politicians, but they were presented in the Turkish press in antithesis to the events organized by the Romanians in Turkey, opponents of the regime installed in Bucharest.

For example, on May 20, 1947, ambassador Moisil sent to the Minister of Foreign Affairs, Gheorghe Tătărescu, the report of the consul general from Istanbul, Mircea Trifon, regarding the celebration of May 10⁵⁸ at the Consulate General in Istanbul. Moisil mentioned that the reception given by the Romanian consul was highly appreciated. More than 200 people took part including the vali (prefect) of Istanbul, Admiral Hilmi Üler, the President of the Chamber of Commerce, the Director General of Customs, the consular corps, the professors at the Istanbul University and, "what is to be emphasized, many Turks". Moisil also pointed out that in this way "the traditional string of celebrating May 10 is resumed" because it had not been celebrated since 1941, "and in previous years it was celebrated mainly in the framework of the Romanian colony"⁵⁹.

A year later, the situation completely changed. According to the report written by Ionel Crişan, on June 5, 1948, the Romanian diplomats who had remained loyal to King Mihai after his abdication and preferred to stay in Turkey, and the refugees who had fled

57 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 200-212 (1945-1949).

58 On May 10, 1866, Prince Carol of Hohenzollern-Sigmaringen took the oath of allegiance before the Parliament and was proclaimed ruler of Romania. In March 1881, the Parliament voted to transform the country from a Principality to a Kingdom, and on May 10, 1881, Prince Carol was crowned king of Romania. May 10 was the National Day of Romania between 1866 and 1947.

59 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

Romania and were in Istanbul, celebrated May 10 in a festive setting. This time the action was described as organized by some “Romanian traitors from Istanbul” led by Aurel Decei, the former press attaché from the Romanian Embassy in Ankara. In his report, Crişan also mentioned that Decei “wanted to once again express his anti-popular and anti-democratic feelings in a solemn meeting. In his demagogic and dismissive speech, Decei once again attacked the democratic regime in Romania, the Minister of National Defense Mr. Emil Bodnăraş, the USSR and tried to highlight the importance that the Hohenzollern dynasty would have had for Romania.”⁶⁰

To demonstrate that the event was supported by the Turkish authorities, in addition to noting the presence of Hamdullah Suphi Tanrıöver, the former minister and ambassador of Turkey in Romania, then deputy of Istanbul, Crişan also showed that the hall where the event was held was “paved with the two portraits: of Mihai and of the President of the Turkish Republic, İsmet İnönü, sitting next to each other, in sweet harmony.”⁶¹ The reason why the Turkish authorities allowed and even supported the organization of this event was correctly identified by Crişan: “today’s regime in the R.P.R. (Romanian People’s Republic) is not accepted by the Turks”, their motives, however, were erroneously explained: “(the Turks) wanted the regime of royal, bourgeois and landlord exploitation to exist in our country instead of a popular democracy and would prefer Romania and the USSR to have the same bad relations as before the war”.⁶² In order to avoid the occurrence of similar situations in the future, Crişan informed the Embassies, Legations in Turkey, and the Ministry of Foreign Affairs of Turkey “what is the meaning of May 9⁶³ and why May 10 is not a national holiday anymore.”⁶⁴ The note did not have the intended effect. A year later, on May 10, 1949, the Consulate General of Romania in Istanbul continued to receive congratulations on the occasion of May 10 from the Istanbul Prefecture, but also from other Consulates in the city.⁶⁵

The situation has changed, however, because of the will of Ankara officials. In his report of June 18, 1949, regarding the “political, economic and social situation of Turkey”, Dorel Oprescu, *gerant* of the Consulate General of the Romanian People’s Republic (R.P.R.) in Istanbul, showed that no Turkish official participated in the May 10

60 AMAE, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

61 AMAE, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

62 AMAE, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

63 Independence Day in Romania and the commemoration of the Soviet victory against Nazi Germany in 1945.

64 AMAE, fond 71/Turcia, vol. 3-4 (1945-1948).

65 AMAE, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

celebration organized by the Romanian refugees. He also stated that the attitude of the Turkish authorities toward the Consulate “is completely changed”. Protocol relations had been resumed, the “head of the office” was invited to all official events, and the “heads of the authorities” responded positively to the invitations. The reason for this change of attitude was correctly identified in the report: “stressed by the bad economic situation and wanting to resume exchanges with the R.P.R., the Turks adopted the new attitude.”⁶⁶ At the same time, we could also add that the desire to have non-conflictual relations with a state located near its borders also contributed to the normalization of relations. This does not mean that the close pre-war relations have been resumed. Simply put, both Ankara and Bucharest accepted the new political situation and sought to normalize their relations.

Conclusions

In conclusion, we can say that the different political options of Romania and Turkey after the Second World War prevented the establishment of close relations between the two countries. This also had repercussions on the activity of Romanian diplomats in Turkey. Even if at the official level the authorities in Ankara did not initiate direct measures against the Romanian diplomatic envoys, public opinion through the media exerted constant pressure on them, putting their actions in a bad light and presenting them as enemies of Turkey, thus preventing them from achieving their goals.

The political changes in Romania have put the Romanian diplomats in Turkey in a difficult situation. Faced with the decision to return to the country where an uncertain situation awaited them, many of them chose to remain loyal to the values and principles they believed in. Thus, they started an opposition movement against the communist regime in Bucharest. The Turkish press, also encouraged by the authorities in Ankara, presented them as true representatives of their country, in contrast to the diplomats loyal to the communist regime who were seen as promoters of foreign interests.

This conflictual period in which the initiatives of the Consulate General of Romania in Istanbul and the Embassy of Romania in Ankara were hampered ended at the beginning of 1949. The acceptance by Turkish officials of the reality that the regime established in Bucharest could no longer be changed and, above all, the need to find partners to revive their economy damaged during the war, and the desire to ensure security in the region were the impulses that normalized diplomatic relations between

66 *AMAE*, fond 71/Turcia, vol. 213-220 (1945-1949).

the two countries. Even if more time had to pass until relations at the political level improved, starting from 1949 Romanian diplomats in Turkey could, at least, carry out their activities within normal limits.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This work was supported by a grant of the Ministry of Research, Innovation and Digitization, CNCS – UEFISCDI, project number PN-IV-P2-2.1-BSO-2023-0005, within PNCDI IV.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma, PNCDI IV kapsamında Araştırma, Yenilik ve Dijitalleştirme Bakanlığı, CNCS – UEFISCDI, proje numarası PN-IV-P2-2.1-BSO-2023-0005'in hibe desteğiyle desteklenmiştir.

REFERENCES

1. Archives⁶⁷

Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (AMAE)

Biblioteca Academiei Române (BAR)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

2. Periodicals, yearbooks and reports⁶⁸

Akşam

Dışişleri Bakanlığı Yıllığı

Haftalık Gazete

House Reports, vol. 6 Miscellaneous Reports on Private Bills, II, Washington, United States Government Printing Office, 1995

Kudret

Resmi Gazete

Tasvir

Ulus

Vatan

67 Further information about the archival documents used in this study is provided in the footnotes.

68 Further information about the periodicals, yearbooks and reports used in this study is provided in the footnotes.

3. Research-Review Works

- Anghel, Florin: “Romania Between Istanbul and Ankara: The Beginning of the Alliance in the First Decade of the Kemalist Republic”, in *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, No. 54, 2014, p. 435-450.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène: “Beldiceanu, Nicoară (1920-1994)”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2020, p. 181.
- Deletant, Dennis: *România sub regimul comunist*, third edition, Fundația Academia Civică, București, 2010.
- Deringil, Selim: *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An ‘Active’ Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Duman, Sabit: “Stalin’in Ölümünden Sonra Türk-Sovyet İlişkileri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, vol. IX Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022, p. 595-605.
- Gürün, Kâmuran: *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Jordan, Constantin: “La place de la Roumanie dans les relations internationales de la Turquie Républicaine jusqu’en 1925”, in *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, Vol. XXXI, 1994, p. 119-131.
- Karpat, Kemal H.: *Türk Demokrasi Tarihi. Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş, İstanbul, 2010.
- Omer, Metin: “Agenda politică a unui intelectual din Turcia kemalistă: Hamdullah Suphi Tanrıöver, turcismul și gâgăuzii”, *Intelectualii politiciii și politica intelectualilor*, coord. Daniel Citirigă, Georgiana Țăranu, Adrian-Alexandru Herța, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016, p. 345-362.
- Omer, Metin: *Emigrarea turcilor și tătarilor din România în Turcia între cele două Războaie Mondiale*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2020.
- Omer, Metin: “Romanya-Türkiye İlişkilerinde Göç Perspektifi (1923-1936)”, in *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 30, 2019, p. 309-332.
- Omer, Metin: “Un diplomat de tranziție. Grigore C. Moisil, ambasador la Ankara (1946-1948)”, in *Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca*, LXII, 2023, p. 339-354.
- Oprîș, Ioan: *Aurel Decei sau destinul disperării*, Editura Enciclopedică, București, 2004.
- Plopeanu, Emanuel: *Politica Statelor Unite față de Turcia între anii 1943 și 1952*, Iași, Institutul European, 2009.

- Plopeanu, Emanuel: “Romania-Turkish relations in the interwar period: issues, perceptions and solutions. The case of the Black Sea Straits’ regime and Turkish-Tatar emigration”, in *Revista Istorică*, Vol. XXIII/5-6, 2012, p. 433-447.
- Popescu, Daniela: *Navigând în ape învolburate. România și Turcia în vreme de pace și de război (1934-1948)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.
- Sofuoğlu, Adnan; Yıldırım, Seyfi: “Lozan Barış Görüşmelerinde Romanya”, *Türkiye-Romanya İlişkileri: Geçmiş ve Günümüz Uluslararası Sempozyumu / International Symposium on Turkey-Romania Relations: Past and Present*, vol. 1, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, p. 443-459.
- Tellal, Erel: “SSCB’yle İlişkiler”, ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, vol. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, p. 499-521.

4. Internet resources

- <http://bukres.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, 05 February 2019.
- http://www.cnsas.ro/documente/cadrede_securitatii/ZAMBETI%20HRISTACHE.pdf, 20 September 2021.
- <https://revista22.ro/interviu/erban-papacostea-monarhia-moare-odat-cu-regele>, 10 October 2023.

Resolution or Interest Oriented Policy? International Influence on the Cyprus Conflict Between 1960-1974

Çözüm ya da Çıkar Odaklı Politika mı? Kıbrıs Çatışması Üzerinde 1960-1974 Yılları Arasındaki Uluslararası Etki

Yakup KAYA* , Merve GÖNLÜHOŞ ELMAS**

*Doç. Dr. Necmettin Erbakan University,
Faculty of Social and Human Sciences,
Konya, Türkiye
**Öğr. Gör. Necmettin Erbakan University,
Faculty of Social and Human Sciences,
Konya, Türkiye

ORCID: Y.K. 0000-0002-1213-2612;
M.G.E. 0000-0002-7215-9817

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Yakup Kaya,
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Konya, Türkiye
E-mail/E-posta: ykaya@erbakan.edu.tr

Submitted/Başvuru: 03.11.2023
Revision Requested/Revizyon Talebi:
05.06.2024
Last Revision Received/Son Revizyon:
07.10.2024
Kabul/Accepted: 08.10.2024
Online Yayın/Published Online: 30.10.2024

Citation/Atıf: Kaya, Yakup., Gönluhoş Elmas,
Merve. "Resolution or Interest Oriented
Policy? International Influence on the
Cyprus Conflict Between 1960-1974" *Yakın
Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period
Turkish Studies* 46 (2024): 377-409.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1385517>

ABSTRACT

When discussing the geopolitical dynamics of the Eastern Mediterranean, Cyprus consistently emerges as one of the prominent islands in the region. Hence, the island has experienced a significant degree of international influence. The influence primarily stems from discourses surrounding peace and security, yet this study contends that the actuality diverges from this perspective. Basically, the argument posited in this article asserts that the involvement of foreign actors in the affairs of other states does not lead to the establishment of lasting peace or security. The era between 1960 and 1974 stands out as a particularly supportive timeframe for this assertion. This study aims to present the narratives of key international and regional actors during the Cyprus Crisis, thereby documenting this specific historical era. In this context, Greece and the UK are particularly noteworthy whereas Türkiye with its common history plays the most important role in keeping peace in accordance with the international law. Thus, the primary objective of this study is to uncover the underlying reality or reason behind the discourses through the implementation of a case analysis. In fact, the main idea presented in the study suggests that the prompt achievement of peace and security could be facilitated without the involvement of international actors without any ties to the region. The study provides insight into the objectives of international actors and the potential challenges faced by Cyprus.

In the article, Turkish, British and American archive documents, Turkish and British newspapers, as well as domestic and foreign copyrighted works on the subject were used.

Keywords: Cyprus, Enosis, Taksim (Division), International Influence, Türkiye

ÖZ

Doğu Akdeniz'in jeopolitik dinamikleri tartışılırken Kıbrıs'ın sürekli olarak bölgenin öne çıkan adalarından biri olduğu görülmektedir. Bu nedenle de ada önemli derecede uluslararası etkiye maruz kalmaktadır. Etki öncelikle barış ve güvenlik etrafındaki söylemlerden kaynaklansa da, bu makale gerçeğin bu perspektiften farklılaştığını savunmaktadır. Temel olarak bu makalede ileri sürülen argüman, yabancı aktörlerin diğer devletlerin iç işlerine karışmasının kalıcı barışı sağlamadığı ve güvenliği tesis etmediği gerçeğini ortaya koyuyor. 1960 ile 1974 yılları arasındaki uluslararası gelişmeler sözü edilen iddiayı destekler niteliktedir. Bu çalışmada, Kıbrıs Krizi sırasındaki kilit uluslararası ve bölgesel aktörlerin anlatılarından hareketle spesifik olarak döneme mercek tutulmaya çalışılmış ve döneme ait gelişmeler belgelenmeye özen gösterilmiştir. Özellikle Yunanistan ve İngiltere sürece müdahale eden iki uluslararası güç olarak ön plana çıkarken, Türkiye'nin ortak tarihiyle uluslararası hukuka uygun olarak barışın korunmasında önemli bir rol üstlendiği gözlenmiştir. Çalışmada bir vaka analizi uygulanarak söylemlerin altında yatan gerçeklik ya da esas sebep ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana fikri, adada barış ve güvenliğin sağlanmasının, bölgeyle hiçbir bağlantısı olmayan uluslararası aktörlerin katılımı olmadan da gerçekleştirilebileceği yönündedir.

Makalede Türk, İngiliz ve Amerikan Arşiv Belgesi ile Türk ve İngiliz gazetelerinden ve diğer yandan konuyla ilgili yerli ve yabancı telif eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Enosis, Taksim, Uluslararası Etki, Türkiye

1. Introduction

Cyprus remains a prominent concern in the East Mediterranean region due to its important geographical location, geopolitical significance, and historical relevance. Since the handover of Cyprus from the Ottoman Empire to the British, the island has not lost its importance for Türkiye. Türkiye has been dealing with the Cyprus issue and making significant efforts to bring it into accordance with international law. For instance, the agreement in Zurich on February 11, 1959, was achieved due to proactive efforts of the political leaders in Greece and Türkiye. Subsequently, on February 19, 1959, Greek, Turkish and British officials namely Harold Macmillan, Konstandinos Karamanlis, and Adnan Menderes, convened in London to engage in the signing of the fundamental agreements pertaining to the matter of Cyprus. The Zurich and London Agreements were formulated and endorsed by the respective leaders of the communities residing on the island. These agreements were grounded in the fundamental values of independence, political collaboration between the two communities, and social autonomy. The three aforementioned states, in their role as guarantor states, were dedicated to safeguarding the autonomy, geographical wholeness, security, and principles outlined in the Constitution of the newly accepted independent Republic of Cyprus. All parties involved reached a consensus through formal agreements that acknowledged the same political rights and status of both groups (Turkish and Greek Cypriots) residing on the island. Nevertheless, Enosis proponents, notably the President of the Republic of Cyprus, Archbishop Makarios, saw the aforementioned agreements as an act of treachery. According to their perspective, it is argued that Turkish Cypriots should only be granted minority rights rather than any political rights. Unfortunately, this thought killed hundreds of people on the island. On the other hand Türkiye clearly expressed its concerns on the potential harm to the newly accepted regime and has repeatedly issued diplomatic warnings to Makarios, urging him to cease these detrimental actions and uphold the existing state of affairs on the island through peaceful methods in accordance with the international law.¹ Despite numerous efforts, on December 21, 1963, Minister of Interior Affairs Polycarpos Giorkatzis, as the leader of the illegal Akritas organisation, launched a series of widespread and deliberate attacks on the Turkish Cypriot community.

The objective was to eradicate the existing rule on the island, which had been established through international agreements, and compel the Turkish Cypriots to

1 İsmail Şahin, "Türkiye'nin Kıbrıs'ta Statükoyu Koruma Çabaları ve Makarios'un Ankara Ziyareti," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V. 9, No. 42, 2016, p. 779-796.

acknowledge and embrace their minority status. The political representation rights of the Turkish Cypriots were unlawfully seized in the emergence of this system that violated international law.² Within this context, Türkiye's actions can be considered decisive in protecting its cultural and historical existence in Cyprus.

In contrast, Greece maintains that the matter concerning the society of Cypriot Greeks is a Greek concern. Prominent international actors such as Britain, the United Nations (UN), and the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) have been actively engaged in seeking a resolution to the aforementioned issue, while Greece and Türkiye, the two nations with the most stake in the matter, have encountered a deadlock. Nevertheless, the conflict persists without a resolution. The Cyprus question remains a subject of ongoing contention in contemporary discourse. The period spanning from 1960 to 1974 is widely regarded as a highly significant and intractable era. This study posits that an increased level of foreign assistance is directly correlated with a heightened severity of the crisis. Within the present framework, the article aims to examine the discourses, objectives, endeavours, and outcomes of the primary actors involved in the crises that transpired between the years 1960 and 1974. First, a historical background is provided, while subsequently perspectives of the parties involved are delivered. By providing British, Turkish and Greek perspectives, this article aims to prove that the involvement of the international community did not lead to a peaceful resolution. Ontologically it has been applied to the Critical Social Science method to draw a definitive conclusion including the peace and security dimension next to a historical narrative. Within this context, the document analysis among qualitative research techniques is commonly used while conducting case analyses. Consequently, this brings attention to both the case itself and the underlying international discourses which constitutes a serious gap in the literature.

The literary discussion in this sense, focuses mainly on the cases. It is hence possible to find many articles and scholarly discussions about the Cyprus crises between 1960-1974. However, the international involvement claiming to bring peace and security to the island has not been comparatively explored so far. Within this context, this article will concentrate on British, Turkish and Greek discourses by trying to understand whether there is a resolution based or interest-oriented policy.

2 Altuğ Günar, "Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (Kıbrıs Cumhuriyeti'nin) Avrupa Birliği Üyeliğinin Kıbrıs Sorununa Etkisi," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, No. 37, 2020, pp. 95–118.

When it comes to literary discussions, İsmail Şahin is one of the most important scholars to be read. Şahin’s scholarly contributions offer a nuanced exploration of the Cyprus issue by delving into the historical and contemporary dynamics that shape the island’s geopolitical landscape. His works, particularly “The Continental Shelf Delimitation Agreement between Türkiye and TRNC” and “Türkiye’s Efforts to Maintain the Status Quo in Cyprus and Makarios’ Visit to Ankara” provide a comprehensive analysis of the diplomatic and legal manoeuvres undertaken by Türkiye to safeguard the political rights of Turkish Cypriots and maintain regional stability. Şahin’s critical examination of the Zurich and London Agreements, alongside his detailed account of Türkiye’s strategic efforts and legal frameworks, not only enhances the understanding of Türkiye’s role as a key regional actor but also bridges historical events with present-day maritime and territorial disputes in the Eastern Mediterranean. His work is instrumental in filling gaps in the existing literature by highlighting Türkiye’s proactive stance and offering a balanced perspective on the complex interplay of international law, regional politics, and historical grievances. On the other hand, Constantinos Adamides and Costas M. Constantinou, in their chapter “Comfortable Conflict and Liberal Peace in Cyprus” from the book *Hybrid Forms of Peace: Rethinking Peace and Conflict Studies*, make a significant contribution to the literature by presenting a nuanced analysis of the Cyprus conflict and the role of international actors. Their work critically examines the prevailing dichotomy in conflict resolution approaches, emphasising the limitations and challenges faced by international entities such as the UN, NATO, and dominant nation-states in managing internal state and identity concerns. They introduce the concept of “comfortable conflict,” highlighting how prolonged conflicts can become normalised and perpetuated by various actors, leading to a state of quasi-peace that maintains stability without achieving genuine resolution. This perspective challenges the traditional view that powerful nations are inherently capable of restoring peace, instead suggesting that their involvement often leads to a superficial liberal peace that fails to address the underlying issues of identity and governance. Adamides and Constantinou’s work contributes to the literature by critiquing the efficacy of international interventions and promoting a deeper understanding of the complexities in achieving lasting peace in conflict regions like Cyprus. Another name contributing to the literature is George-Henri Soutou. Soutou’s work, particularly in his book *L’Alliance incertaine: Les Rapports Politico-Strategiques Franco-Allemands 1954-1996*, makes a significant contribution to the literature on the geopolitics of Cyprus and the broader strategic considerations of global powers. His analysis highlights the intricate web of political and strategic interests that have historically shaped the

policies of the UK, the US, and other international actors towards Cyprus. Soutou's detailed examination of the UK's strategic priorities and its deep-seated concerns about the involvement of Greece and Türkiye in Cyprus elucidates the longstanding British interest in maintaining a strategic foothold in the region. This perspective is crucial for understanding the complexities of international relations in the Eastern Mediterranean and the geopolitical imperatives that drive foreign policy decisions. It is possible to expand the literary discussion pages-long. In this context, it is plausible to deduce that there exists a notable gap in the existing body of literature, specifically in terms of research pertaining to interventions grounded in discursive approaches. This article posits that the international participation in the Cyprus issue is mostly driven by interests. It suggests that existing viewpoints on the matter have thus far been superficial and calls for a reassessment.³ In the context of our argument, focusing on the period from 1964 to 1970 provides a more distinct basis for substantiating our claims.

To ensure a thorough examination, the initial section of this essay will provide a historical context. The subsequent section will examine the British perspective over the period from 1960 to 1974, encompassing its manifestations on the island, discourses, and reasons. The third section will entail an analysis of the ongoing presence of Türkiye, followed by a comparable investigation into the condition of Greece on the island. The focal point of all components including the timeframe from 1960 to 1974 centres on a consistent thesis, which asserts that an increase in international participation leads to more profound and intricate crises.

2. Historical Background and Importance

As known, in 1878 Britain gained only unofficially control over Cyprus. However, the island was fully and unilaterally occupied by Britain in 1914, and Britain's sovereignty was definitively established through the Treaty of Lausanne in 1923. Throughout this period, both Turkish and Greek Cypriot communities coexisted under British rule. Neither Greek Cypriots nor Turkish Cypriots had a word to say over their homeland, as Britain asserted its dominance to exploit the strategic position of the island. The inability of either community to independently decide on matters reflected the overarching control exerted by Britain, driven by its strategic interests in Cyprus. Following World War II, as Britain adopted a policy of gradual decolonisation, issues

3 Constantinos Adamides ve Costas M. Constantinou, "Comfortable Conflict and Liberal Peace in Cyprus," *Hybrid Forms of Peace Rethinking Peace and Conflict Studies*, ed. Oliver P. Richmond, Palgrave Macmillan, New York, 2012, pp. 242-259.

related to the status of Cyprus began to emerge and cause international concerns, starting from 1950. For the Greek Cypriots, the main desire was the Enosis system dating two centuries back. Historically, the concept of Enosis, which is the desire of the Greek Cypriots to unite Cyprus with Greece, first emerged in 1791. Greece openly shared its Enosis aspirations with the international community in 1828, and Greek Cypriots advocating for the union of the island with Greece actively pursued this goal between 1925 and 1959.⁴ Until that time, Britain, which had pursued a pro-Greek policy on the island, relinquished this stance by opposing the Enosis concept. In 1931, the Greek Cypriots rebelled against the British rule, citing tax legislation as their reason. The rebels' defeat ushered in a period of autocratic British rule, known as "Palmerocracy" (Παλμεροκρατία), which persisted until the onset of World War II.⁵ During World War II, they reiterated their demands for annexation, rejected British proposals for constitutional arrangements, and declared Enosis as the only acceptable solution. Greece also endorsed the Greek Cypriots' annexationist aspirations. On February 27, 1947, the Greek Parliament unanimously approved the decision for Cyprus to unite with Greece. Subsequently, on November 21, 1949, Greece brought the issue to the UN, advocating for the recognition of self-determination rights for the Greek Cypriot population and the necessity of Cyprus' union with Greece. However, the UN did not accept Greece's Enosis proposal. In response, the Greek Cypriots unilaterally decided to unite with Greece through a referendum, a decision that was not recognised by the UN.⁶ During the years of the Second World War, Britain realised its obligation to abandon its strict rule on the island and pursue a search for a solution through an autonomous governance model. Successive plans were formulated by Britain for Cyprus, including Lord Winster in 1947, Jackson in 1948, First McMillan and First and Second Harding in 1955, Radcliff in 1956, Second McMillan in 1958, and the Spaak Plan in 1958. These plans shared the common goal of establishing autonomous administration on the island while maintaining Britain's sovereignty. However, the Greek Cypriots, viewing these plans as contrary to their Enosis aspirations, refused to accept any of them.⁷

In the 1950s, there was initially no sharp reaction from Türkiye to the developments on the island. The Democratic Party Government primarily considered the Cyprus issue

4 Müge Vatanserver, "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi," *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V. 7, 2012, pp. 1497–1530.

5 Ilia Xypolia, *British Imperialism and Turkish Nationalism in Cyprus, 1923-1939: Divide, Define and Rule*, Routledge, London, 2017, p. 59.

6 Nancy Crawshaw, *The Cyprus Revolt: An Account of the Struggle for Union with Greece*, Routledge, London, 1978, p. 122.

7 Müge Vatanserver, "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi," p. 1497.

as an internal matter of Britain.⁸ Undoubtedly, the government's approach was significantly influenced by the fact that the island was under British sovereignty, by Britain's status as an ally of Türkiye in NATO, and by the intention to sustain good neighbourly relations with Greece.⁹ On the other hand, in shaping such an approach towards Cyprus, the need for Türkiye to ensure its own existence and security against Soviet expansionism also played a significant role for the ruling DP government. As a NATO member, Türkiye prioritised efforts to enhance and secure its regional security. Greece's appeal to Britain to unite Cyprus with its own territory led Türkiye to focus on its ideal of forming a Balkan Alliance with Greece. Consequently, this resulted in the Turkish government of the time adopting a passive stance in Cyprus policy.¹⁰ Between 1950 and 1960, it is observed that the Democratic Party government gradually pursued four distinct policies regarding the Cyprus issue. These can be summarised as follows: from 1950 to 1955 a passive stance agreeing with the preservation and maintenance of the status quo on the island, which involved recognition of British administration; from 1955 to 1956, the proposal for annexation of the island to Türkiye; in 1956, the pursuit of the Taksim (Division) thesis; and in 1959, the establishment of an independent, bi-communal Cyprus Republic under the Zurich and London Agreements.¹¹ According to the decision emerged from the Zurich and London Agreements, under the guarantee of Türkiye, Greece, and Britain, a bicomunal, parliamentary, and constitutional order was established in Cyprus based on the population ratios of the Greek and Turkish communities. Following the elections held on December 13, 1959, Archbishop Makarios was elected President as the leader of the Greek community, and Dr. Fazıl Küçük was elected Vice President to represent the Turkish community. On August 16, 1960, with the entry into force of the Constitution, the Independent Republic of Cyprus was formally established.¹² The Independent Republic of Cyprus was quickly recognised by the United Nations.¹³ The future of the Independent Republic of Cyprus was jeopardised with the commencement of actions by the Greek Cypriots to execute their Enosis plans. From 1963 onwards, the Greek Cypriots again, aimed to realise the Enosis concept by implementing the Akritas Plan, which sought to expel Turkish Cypriots from Cyprus.

8 *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, p. 593.

9 Hüseyin Bağcı, *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, p. 103.

10 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, p. 742.

11 Yakup Kaya, Bülent Yeter, "The Cyprus Issue During Democrat Party Rule," *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*, V. 20, No. 2, 2018, pp. 215–229.

12 Murat Metin Hakkı, *Kıbrıs Çıkması*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006, p. 31.

13 "Kıbrıs Cumhuriyeti BM'ye Kabul Ediliyor," *Milliyet*, 1960, p. 1.

The events that drew global attention, such as the massacre of Turks by Greeks in the Kumsal area of Nicosia, known as the Bloody Christmas Incident in December 1963, cast a shadow over the peace and harmony sought to be established within the framework of the Independent Republic of Cyprus.¹⁴ Following the events, the leader of the Independent Republic of Cyprus, President Makarios, announced on January 1, 1964, the unilateral termination of the 1959-1960 Treaties. Türkiye, leading the initiative to bring the issue to the UN agenda, convened the Third London Conference in London. During the conference, representatives of Türkiye, Greece, and Britain, the guarantor powers of Cyprus under the Zurich and London Agreements, discussed the matter. While the Turkish side aimed to increase existing guarantees and preserve the status quo, the Greek side advocated for the Enosis ideal. However, the conference did not yield a permanent solution to the Cyprus issue.¹⁵ Moreover on November 30, 1963, Cyprus Archbishop Makarios proposed constitutional revisions known as the 13 amendments, in which Makarios tried to posit Turkish Cypriots into a position, even less eligible than a minority. This triggered a fresh crisis between the Greek and Turkish Cypriots, resulting in the conflict. The 13 Amendments also known as the 13-item plan included changes such as Proportional Representation in Public Service which meant that ratio of Greek and Turkish Cypriots in public service and the forces would be adjusted to reflect their population proportions.¹⁶ Hence the Turkish party was not content with such a plan and as tensions escalated in Cyprus and massacres against Turkish Cypriots intensified, the İnönü Government planned a military intervention in Cyprus in June 1964. However, the operation was hindered by a letter from US President Lyndon Baines Johnson, who employed a threatening language towards Türkiye, thereby preventing the execution of the operation.¹⁷ Greek Prime Minister Yorgos Papandreou, who was in the US for negotiations on the Cyprus issue, was accompanied by Turkish Prime Minister İsmet İnönü during his visit to Washington DC. Although İnönü's visit to the US was criticised by the Turkish public following the Johnson letter, it is understood that Prime Minister İnönü did not want Türkiye to be perceived as being against peace, especially considering the peaceful stance of both the US and Greece. The US President seemed to aspire to take on a role akin to that of an arbitrator in the

14 Ulvi Keser, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları," *ÇTTAD*, V. 6, No. 23, 2011, pp. 93–121.

15 Mehmet Gönülbol ve Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, p. 378.

16 "For the whole text of the 13 Amendments," <https://www.pio.gov.cy/assets/pdf/cyproblem/13%20points.pdf>. Accessed: 10 June 2024.

17 Yakup Kaya, "Türk Dış Politikasında Kıbrıs Sorunu," *Türkiye Cumhuriyeti-II Demokrasi ve Dış Politika 1938'den 2000'li Yıllara*, ed. Nurgün Koç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, p. 476.

issue on the island. The US took the initiative in restoring independence in Cyprus and implementing the London and Zurich Agreements, but concrete results did not emerge from the leaders' discussions during this process.¹⁸

Despite the initiatives led by the US, a peaceful solution could not be found in Cyprus, while EOKA (a violent pro Enosis group members) continued their atrocities against Turks. This persistent and aggressive stance of Greek Cypriots led the Turkish government to change its peaceful attitude. When the National Guard Forces, under the command of Grivas, refused to lift the general blockade on the island against Turkish Cypriots, the İnönü Government decided to intervene with Turkish jets on August 8-9, 1964, in Erenköy, successfully halting the massacres.¹⁹ Subsequent to Türkiye's action, the Turkish community residing on the island encountered economic constraints imposed by the Greek authorities.²⁰ Despite the influence of dominant powers such as the US and the Soviet Union, Türkiye embarked on such intervention, mindful of both its rights under international law and need for peace on the island. Following the military coup in Greece on April 21, 1967, which brought Colonel Papadopoulos to power, the Greeks, empowered by the administration, passed an Enosis resolution in the Greek House of Representatives on June 26, 1967.²¹ The attack launched by the combined Greek and Greek Cypriot forces on the Turkish villages of Geçitkale and Boğaziçi in Cyprus, along with the UN witnessed Turkish massacre, marked yet another crisis in 1967. In response, the Turkish Government declared that if such hostilities in Cyprus persisted, intervention would be inevitable, potentially leading to war with Greece. Consequently, the Greeks retreated from the occupied villages, and Greece was compelled to withdraw some of its forces from the island. Meanwhile, following their exclusion from the Republic Assembly, the Turkish Cypriots declared the Provisional Turkish Administration on December 23, 1967, appointing Dr. Fazıl Küçük as its head. In 1973, Rauf Denktaş, a prominent leader of the Turkish community in Cyprus, assumed leadership of the administration.²² Conversely, a rift emerged between the Greek Junta, determined to swiftly execute the Enosis Plan, and Makarios, who advocated for a more gradual approach. Consequently, Makarios was ousted from the

18 Fatma Gül Kesiktaş, "Kıbrıs Sorununun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması: Johnson Mektubu (1960-1965)," *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2005, p. 100.

19 "64 Türk Jet Uçağı Kıbrıs'ı Sürekli Bombardıman Etti," *Vatan*, 1964, p. 1.

20 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, p. 729.

21 Hakan Gürkan, "Demokrat Partiden 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesine Türk Dış Politikasında Kıbrıs Meselesi (1950-1971)," *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No. 9, 2013, p. 114.

22 Yavuz Güler, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi," *G.Ü Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, V. 5, No. 1, 2004, p. 109.

Cyprus Greek administration through a coup, and replaced by Sampson, an EOKA member, as President.²³ Türkiye condemned the coup in Cyprus and declared its non-recognition of the Sampson regime, which was supported by Greece. Similarly, the UK announced its refusal to recognise the Sampson regime that had seized power through the coup. However, the US refrained from condemning Greece and avoided declaring non-recognition of the Sampson regime. Despite Türkiye's request for support from the UK to intervene in Cyprus based on Article 4 of the Guarantee Agreement against the Sampson regime, which sought to expedite the Enosis process, Türkiye did not receive the positive response it desired. NATO announced that in the event of Türkiye's intervention in Cyprus, it would send troops to the island. In such an environment, the possibility of Türkiye intervening in Cyprus alone seemed remote.²⁴ In Türkiye, the Grand National Assembly granted Prime Minister Bülent Ecevit the authority to invoke the Guarantee Agreement and the legitimate right to self-defence as outlined in the UN Charter. On July 19, 1974, the Prime Minister was authorised to intervene in Cyprus. Moreover, it was decided that in the event of any aggression by Greece, war would also be declared against Greece.²⁵ Türkiye organised the First and Second Cyprus Peace Operations on July 20-22 and August 14-16, 1974, respectively, to halt the ongoing massacre on Turkish Cypriots and Greek Cypriots in Cyprus and to establish peace and stability on the island.²⁶ In the operations, Türkiye utilised both its rights under international law and its obligations as per the Guarantee Agreement to quell the unrest and disorder on the island and to establish a peaceful environment. As a result of the two operations, the areas where Turks were isolated were liberated from the grip of the Greek Cypriot invaders, and the massacre was brought to an end.²⁷ The Enosis advocate Sampson and the junta regime in Greece, which supported him, were compelled to step down in the face of the Turkish operation, unable to resist.²⁸ After the First and Second Cyprus Peace Operations, the US imposed a weapons embargo on Türkiye. In 1975, the autonomous Turkish administration in Northern Cyprus established the Turkish Federated State of Cyprus, with Rauf Denктаş appointed as its leader. Western powers did not view the establishment of the Turkish Federated State favourably.²⁹ Although

23 "Kıbrıs'ta Darbe Oldu Makarios'un Akibeti Meçhul," *Milliyet*, 1974, p. 1.

24 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 2. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul, 2019, p. 702.

25 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), "Fon No: 30-18-1-2, Kutu No: 317, Gömlek No: 47, Sıra No: 8," 1974.

26 "Mehmetçik Kıbrıs'ta," *Hürriyet*, 1974, p. 1.

27 "Ecevit: Artık Kimse Kıbrıs'ta Türk'ün Hakkına Dokunamaz," *Milliyet*, 1974, p. 4.

28 "Sampson da Devrildi Yunan Hükümeti de," *Milliyet*, 1974, p. 1.

29 Rauf Denктаş, *The Cyprus Triangle*, Rustem & Bro, Nicosia, 1982, p. 80.

this solution put an end to the massacres on the Island, the international community was not convinced.

3. Geostrategic Importance of Cyprus in Regional and Global Energy Security

The island had continuously to consider its diplomatic ties with its NATO partners, faced potential external interference if it pursued constitutional amendments, and was compelled to cede a portion of its territory to British governance. The absence of a definitive resolution was evident among all factions residing on the island due to the presence of several paradoxes that were enumerated.³⁰

From a pragmatic standpoint, it is worth noting that Cyprus holds considerable importance due to its strategic location in facilitating the transportation and sale of oil and natural gas resources from the Caucasus, the Middle East, and the Khazar region to Europe, with Iskenderun serving as a crucial transit point. Cyprus is also utilised for the commercialisation of Iraqi petroleum. The island possesses strategic geographical positioning that enables it to exert influence over the energy resources in the Persian Gulf and Caspian Basin catchment areas. The safety of the pipeline is of utmost importance due to its strategic location along an oil route spanning from the Persian Gulf to Europe. Cyprus possesses the potential to attain a prominent position in the realm of regional and global energy security, owing to its ability to exercise control over both present and forthcoming oil pipelines that would facilitate the transportation of crude oil from the Persian Gulf and Caspian Basin to the Mediterranean Sea.³¹ It is possible to expand this list in a natural manner. It might be argued that Cyprus possesses significant geostrategic potential for countries seeking to expand their international influence. It is intriguing to observe the efficacy with which intervening nations are able to persuade the general populace through the utilisation of discourses centred around international peace and security.

Given the strategic significance of Cyprus, it is logical to infer that the intense conflict that transpired between 1960 and 1974 was a direct consequence of its geographical location. It is widely recognised that throughout the period spanning from 1960 to 1974, the decisions taken by international organisations were significantly affected by a bipolar world order. Consequently, amid the internal strife in Cyprus,

30 İsmail Şahin, "Türkiye-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kıta Sahaneliği Anlaşması," *Adalet Dergisi*, No. 2, 2020, p. 53.

31 Fatih Mehmet Sayın, "Solution of the Cyprus Problem and Turkish Position," *Journal of Qafqaz University*, V. 24, 2008, pp. 53–62.

Greek Cypriots intermittently modified their conduct in order to align themselves with either NATO or the Soviet Union. There was a clear consensus that the current context and methods were not suitable for addressing an internal matter. If the primary objective was solely to maintain peace and security on the island, would that be the case?

A comprehensive understanding of the potential efficacy of foreign intervention in internal issues in Cyprus can be achieved by examining the perspectives of each guarantor party involved. The utilisation of the historical narrative approach in this study allows for the inclusion of many views, namely those of the British, Turkish, and Greek. The rationales behind international operations are reflected in noteworthy occurrences. In this instance, by adopting an interdisciplinary approach rather than a chronological narrative, this article will present each perspective of the interference and analyse it based on discourses and arguments.

4. “Cyprus should never be expected to attain full independence”

In 1954, Henry Hopkins, a British colonial minister, expressed the viewpoint that the attainment of full independence should not be anticipated for Cyprus.³² These words serve to emphasise the worldwide scope of the calamities that transpired in subsequent years. This elucidates the reasons behind the prolonged duration of the conflict. Türkiye, Greece, and the UK exhibited a shared reluctance to relinquish control over the island. Each individual possessed distinct motivations. According to Brian Edward Urquhart, a British civil officer in the field of foreign affairs, the situation can be characterised as follows: “Even though Türkiye and Greece are undesirable, they have mixed with the Cyprus Island, which is the strategic balance of the Eastern Mediterranean and caused work to the southeast flank of NATO. Cyprus is like the pin of a bomb in this region”.³³ It is evident that Britain expressed dissatisfaction with the involvement of both Greece and Türkiye in this particular issue. Throughout history, Cyprus has consistently held significant strategic importance for the UK, a status that remains relevant in contemporary times. This site is considered highly suitable for establishing a naval station due to its strategic location, serving as a gateway to Southeast Asia. The British presence on the island of Cyprus was deeply entrenched, to the extent that the potential loss of two-thirds of its military and government personnel would have a significant adverse impact on the

32 Andreas Theophanus, *The Cyprus Question and the EU: The Challenge and the Promise*, Intercollege Press, Nicosia, 2004, p. 26.

33 Anthony Eden, *Full Circle: The Memoirs of Anthony Eden*, Houghton Mifflin Press, Boston, 1960, p. 415.

Cypriot economy upon independence. Furthermore, it is imperative to acknowledge that the US faced a significant risk in permitting communist states to intervene and assert control in the region, disguising their actions as assistance. Subsequently, the US experienced a sense of duty to engage in the matter as well.

Given that Cyprus holds strategic importance in terms of its control over many regions such as the Middle East, Persian Gulf, Caucasus, Balkans, Eastern Mediterranean, Turkish Gulf, Aegean, Suez Canal, and Red Sea, it has consistently attracted the attention of global powers. Consequently, the US and the UK found it necessary to have a mutual understanding on the Greece-Türkiye issue. However, it may be argued that Britain held a prominent position for an extended period of time. For instance, the 13-item plan as mentioned in the historical background part, to put up by Makarios in support of Greece was collaboratively produced with the assistance of Arthur Clark, who contributed to the development of certain ideas for a revised constitution on the island.³⁴ In return, Clark was granted additional authority on the island. While one cohort of scholars characterises this relationship as primarily pertaining to personnel matters, another cohort presents British documents as evidence that the British government authorised Clark to clandestinely convey his perspectives to the archbishop. Clark expressed his remorse about Türkiye's rejection of this new constitution idea and emphasised that the protection offered in this crisis was exclusively intended for British nationals, without extending to any Turkish individuals.³⁵ The matter has progressively assumed a heightened level of significance. Despite the US' more collected approach in dealing with the seemingly unsolvable problem, Britain demonstrated a reluctance to relinquish control of the island. Following a series of unsuccessful cease-fire attempts, the parties involved ultimately reached a consensus to convene a meeting in January 1964, involving all relevant stakeholders. Nevertheless, the outcome of the meeting remained inconclusive. Britain seems to assume the duty of deploying a peacekeeping contingent. An endeavour was undertaken to depict this phenomenon on a worldwide level. The primary aim of the entity in question was to uphold its dominance inside the region, rather than to promote peace and stability. Consequently, it consistently engaged in interventionist actions, without any external assistance. Intriguingly, according to Mr. Anthony Verrier, the Defence Department's correspondent in 1964, it was suggested that the British military' involvement in Cyprus was not primarily aimed at establishing peace, but rather driven by alternative objectives.

34 George-Henri Soutou, *L'Alliance incertaine : Les Rapports Politico-Strategiques Franco-Allemands 1954-1996*, Fayard Press, Paris, 1996, pp. 361–363.

35 Christian Heinze, *Cyprus Conflict 1964-1985*, K. Rustem Brother Press, London, 1986, p. 299.

Verrier continued, “If the island is shared, these priorities cannot be maintained. Because of this, England must meddle in Cyprus’ domestic affairs”.³⁶ Ultimately, the intervention of the UN Force in Cyprus became necessary due to the unfavourable economic and military condition of Britain.

According to the US officials, British authorities exhibited a perceived lack of concern over the island. The aforementioned remark serves as a logical justification presented by the US to substantiate its engagement in the aforementioned matter.³⁷ Nevertheless, the British government’s continued attitude of interest towards this particular island exhibited the opposite approach. Cyprus’ most prominent Guarantor Power continued to hold its position. Moreover, through its military involvement, it was the most substantial contingent under the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP). According to the US sources, it is contended that Britain did not endorse Türkiye’s decision to intervene in Cyprus in June 1964. It is argued that President Johnson’s well-known letter was the one factor capable of averting the crisis. This endeavour seeks to portray the US as assuming a dominant role akin to that of a guardian figure over Britain in the context of the Cyprus situation. In contrast, British records underscore the role of the British in preventing Turkish Cypriots from engaging in violent activities thus far.³⁸ In addition, Arthur Clark and Duncan Sandys extended an invitation to Cyprus Foreign Minister Spyros Kyprianou for a meeting scheduled on December 21, 1963, which coincided with the eve of the tragic event known as the ‘Bloody Christmas.’ The Bloody Christmas, as previously stated, was organised by the EOKA and several Greek Cypriot police officers on the nights of December December 21-24, 1963, against the Turkish quarter of Lefkosa (Nicosia). According to a UN report released on September 10, 1964, 374 Turkish Cypriots were killed during this campaign, 109 Turkish villages were forced to evacuate, over 2,500 Turkish houses were severely damaged or demolished, and between 25,000 and 30,000 Turkish Cypriots became refugees.³⁹ Taking into account this information, the purpose of the meeting was to engage in discussions.⁴⁰ The UK has conveyed its intention to assume a leading role in the resolution of the Cyprus issue. Throughout the duration of the war in Cyprus, Western nations held the belief that the Turkish Republic was making preparations for a

36 Anthony Verrier, “Cyprus: Britain’s Security Role,” *The World Today*, V. 20, No. 3, 1964, p. 131.

37 Claude Nicolet, “British Policy towards Cyprus, 1960-1974: A Tale of Failure or Impotence?” *The Cyprus Review*, V. 13, No. 1, 2001, pp. 89-101.

38 Christian Heinze, *Cyprus Conflict 1964-1985...*, p. 299.

39 Report by the Secretary General on the United Nations Operations in Cyprus, S/5950, 10 September 1964.

40 Christian Heinze, *Cyprus Conflict 1964-1985...*, p. 300.

potential military intervention. This prediction can be considered reasonably accurate. London authorities also examined the possibility of Turkish bombers targeting territory under British sovereignty. On December 25, 1963, British Prime Minister Alec Douglas-Home expressed the readiness of the UK to endorse the tripartite intervention proposal being formulated by Prime Minister İsmet İnönü and Chief of General Staff Cevdet Sunay. Subsequently, Greek and Turkish military forces would be deployed to the island under the guidance and command of British leadership. Based on the available information, it can be said that Britain holds a prominent role as a Western actor in the region. Furthermore, it seems that the US aimed to remove the British from their position as part of their pursuit to establish unipolarity. The concept of Enosis, which refers to the desire for the unification of Greek Cypriots with Greece, has persisted among Greek Cypriots, supported by their patron country Greece. This has remained the case, even in the face of the UK's objective discussions on the matter. Assistant Under Secretary of State for Foreign Affairs, John Rennie, expressed concern regarding the potential consequences of premature Turkish knowledge regarding American support for Enosis. In a message addressed to Prime Minister Alexander Douglas, Rennie emphasised the disastrous implications that would arise if the Turks were to discover that the US had similarly conveyed their endorsement of Enosis. This communication occurred when American officials informed their British counterparts about their favourable disposition towards the concept of Enosis.⁴¹ Even in situations when two powerful governments aspire to monopolise decision-making authority, they are compelled to collaborate on matters that are of shared concern. The endorsement of Enosis was indeed supported by various entities, including the Defence and Overseas Policy Committee, the Central Department of the Foreign Office, and High Commissioner William Bishop.⁴² Prime Minister Home also came to the decision to select Enosis on May 29, 1964.⁴³ Acheson was responsible for the organisation of the Geneva Conference, similar to how a letter from US President Johnson effectively prevented the Turkish government from intervening in June 1964. Viscount Samuel Hood was appointed by the British government to serve as their representative during Acheson's diplomatic mission to Geneva. Acheson harboured alternative intentions, encompassing clandestine schemes aimed at influencing either Türkiye or Greece to intervene in Cyprus, so deterring the opposing faction from engaging in acts of violence.

41 *The Churchill Archives Centre*, "John Rennie to Prime Minister Alexander Douglas-Home, Memorandum: Washington Talks: Cyprus," 1964, p. 2.

42 *The Churchill Archives Centre*, "William Bishop to Duncan Sandys, 'Cyprus: Possible Long-Term Solution of the Cyprus Problem,'" 1964, p. 1.

43 David Bruce, "Embassy Telegram from London 5762 SDSNF, 1964-66, POL 23-8 CYP, Box 2084," 1964.

Irrespective of the political affiliation of the party involved, assuming the position of leadership was of utmost importance in this particular scenario. Nevertheless, due to the potential relinquishment of authority, Acheson and Ball made the strategic decision to lend their backing to Makarios in pursuit of Enosis during the month of August in 1964. The aforementioned approach proved to be a comprehensive failure, as anticipated. The British government acknowledged the potential negative consequences of rescuing Cyprus without considering the implications for Türkiye.⁴⁴ Lord Hood conveyed a message to the Foreign Office, as stated in his communication. It is reasonable to assert that the British government shown reluctance in granting the Turks authority over the island of Cyprus. The UK refrained from compromising the bilateral relationship due to its recognition of the geopolitical importance of Türkiye within the region. The US acknowledged the perspective held by Britain and mutually agreed to adopt a stance of vigilant observation towards Greece and Türkiye, intervening solely in circumstances where human lives were at imminent risk. This posed no issue provided that their interests remained secure. The observation phase took place between 1965 and 1967, a period marked by the inability of Greece and Türkiye to reach a consensus due to Makarios' strong reluctance to cede territory to the Turks. On April 21, 1967, Greece experienced a military coup d'état, during which Colonel George Papadopoulos assumed control of the government. As a result of the backing provided by the US, the influence of Russia-centric Communism had waned, leading to a rise in nationalism inside Greece. This scenario serves as a conspicuous demonstration of the bipolar world order endeavouring to reach a resolution on a momentous global matter. The Greek military regime proposed the provision of some military installations to Ankara as a reciprocal gesture for its acceptance of the concept of Enosis. Nevertheless, the Greek population was divided due to President Makarios' unwavering resistance to ceding any territory to the Turks. The events on the island came to the forefront once again in October 1967 when Rauf Denктаş, a well-known Turkish Cypriot in exile in Türkiye who was actively involved in safeguarding national interests, was detained upon his covert entry into the island. UNFICYP Chief of Staff General Michael Harbottle promptly advised General Grivas against initiating hostilities with the Turkish forces. The British ambassador in Ankara furnished details regarding the level of preparedness in Türkiye. According to certain analysts, Türkiye has experienced a decline in its influence in Cyprus and was in need of reclaiming its former position. Additionally, they would traverse from the island of Cyprus to the country of Greece. The issue was ultimately delegated by President Johnson to Undersecretary Cyrrup Vance for resolution.

44 Samuel Hood to John O. Rennie, "Letter," 14 August 1964, *FO 371/174753*, Doc. C 1015/1898, PRO, 1964, p. 2.

The British Embassy Counsellor in Washington was informed that the remaining course of action for Britain was to support solutions proposed by the US.

The British research conducted on the Settlement of the Cyprus Dispute, which was published in the early months of 1968, proposed a three-stage approach for addressing the matter.⁴⁵ The initial stage aimed at enhancing overall living circumstances, followed by bicomunal constitutional deliberations in the subsequent phase. The last step entailed the acceptance of the constitution by the Guarantor Powers, namely Britain, Greece, and Türkiye. During this period, Western countries within the NATO alliance accorded significant importance to the matter, as they harboured concerns regarding a potential partnership between Makarios and the Soviet Union. The NATO ministerial conference took place in Brussels, on November 15, 1968. The significance of upholding equilibrium within NATO with regards to Cyprus was deliberated upon by Panagiotis Pipinelis, the foreign minister of Greece, and İhsan Sabri Çağlayangil, the foreign minister of Türkiye.⁴⁶ However, both parties failed to fulfil their commitments, resulting in a further exacerbation of the crisis.

Britain claimed that Türkiye's primary motivation was its economic resources, whereas Greece's main objective was to regain its historical borders. Two divergent viewpoints were articulated regarding the principal purpose of Türkiye and Greece. One perspective presents a comprehensive advantage, whereas the other is mostly driven by idealism and emotion.

On July 15, 1974, an attempted coup against Makarios took place by the Cypriot National Guard.⁴⁷ This observation serves as a prominent manifestation of unsuccessful attempts at mediation in both the US and the UK. A significant division emerged between British Foreign Minister James Callaghan and US Secretary of State Henry Kissinger, resulting in a major rupture. While the former primarily prioritised British interests, the latter perceived the Cyprus conflict as a matter concerning NATO.⁴⁸ During this particular time frame, the UK encountered an additional challenge. On July 17, 1974, Turkish President Bülent Ecevit formally sought permission from the British government to utilise British bases in order to intervene and reinstate constitutional governance. Britain expressed its objection by asserting that the appropriate course of

45 SDSNF, "Notes on Cyprus Discussions with the British," 17 January 1968, *SDSNF File*, POL 27 CYP.

46 Samuel Hood to John O. Rennie, "Letter," 14 August 1964, p. 2.

47 William Mallinson, *Cyprus: A Modern History*, I. B. Tauris, 2005, p. 80.

48 *Henry Kissinger to President Gerald Ford*, "Telephone Conversation," Declassified Documents Reference System, 1974, p. 2.

action for Cyprus would be a decrease in military personnel rather than an increase. Following the invasion by Türkiye, the British deployed a contingent of forces to be placed under the authority of the UN. Currently, Türkiye faced the imminent possibility of military intervention by the UK. The notion that the securitisation process is limited to certain actors within the international sphere is evident in the communication wherein Britain cautions Türkiye on the reduction of its military personnel and announces its intention to deploy its own troops. In a letter addressed to President Ford, US Secretary of State Kissinger cautioned that engaging in actions against Türkiye would be highly imprudent given the prevailing circumstances.⁴⁹ Due to Türkiye's prominent status as a key member of NATO within the area, the US exhibited reluctance in engaging in intervention. In late 1974, the government of Ankara shown a contempt for international warnings and proceeded to undertake direct action in response to the Cyprus Crisis, marking its inaugural involvement in the conflict. The Turkish government's decision-making was likely influenced by its recognition that there existed a divergence in perspectives between the US-led NATO and Britain.

It is worth considering an additional point on the conduct of the US during the entirety of this procedure. Admiral Alfred Thayer Mahan, born in the US in 1840, contributed to the field of maritime geopolitics by formulating strategic approaches that elucidated the impact of the sea on the destiny of nations. His work highlighted the role of colonial trade and maritime dominance in facilitating England's prosperity, despite its limited terrestrial military capabilities, as an insular nation that exerted control over neighbouring territories. The Admiral suggested that the US of America might potentially get comparable outcomes by employing an identical strategic approach.⁵⁰ His impact on the US President T. Roosevelt and other politicians was significant. Based on the acquired knowledge, it may be argued that the conflict surrounding Cyprus can be comprehended as a war driven by interests, rather than a deliberate effort to uphold peace and security.

5. “Cyprus is the place on which lots of concentration should be given”

Mustafa Kemal, the founder of the Turkish Republic, once enquired of his army's general staff: “Let's assume that Türkiye was occupied once again. South shore is the last place where resistance battles take place. What could be the supply ways and

49 Mehmet Fatih Sayın, “Solution of the Cyprus Problem and Turkish Position,” *Journal of Qafqaz University*, V. 24, 2008, p. 56.

50 Mehmet Salih Emircan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Tören, Bayram ve Anma Günleri, *Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayınları*, Lefkoşa, pp. 80–95.

chances we would have?" After some time, he raised his finger to indicate Cyprus on the map: "Gentlemen there would exist no ways for supply of this region, unless Cyprus is in the hands of our enemies. Cyprus is the place on which lots of concentration should be given. This island is of great importance for us".⁵¹ Since the inception of the Turkish Republic, Cyprus has held significant importance within Turkish foreign policy. Individuals residing on the island, sharing common cultural practises, linguistic patterns, and ancestral heritage, are expected to stay under the jurisdiction of the Turkish government. The reputation of the Turkish Republic was adversely affected due to its observed instances of repression, violence, and infringement upon human rights. Cyprus occupies a strategically important location in the Eastern Mediterranean region and plays a crucial role in safeguarding the security of Türkiye's southern coastal areas. From an alternative perspective, oil and natural gas were transported to Iskenderun Bay through pipelines originating from Caucasia, the Middle East, and the Caspian Sea, thereafter, being traded on worldwide markets. Sales of Iraqi petrol continue to be conducted within the country. The harbours of Iskenderun and Mersin in Türkiye have emerged as crucial nodes for the country's export and import activities, garnering increasing attention over time. The harbours will serve as channels for global trade, facilitating the exportation of commodities resulting from the increased production anticipated from the GAP project. From this particular standpoint, it may be argued that Cyprus holds significant regional strategic significance. Throughout history, various governments have endeavoured to establish political and military dominance in the region surrounding the island. The occurrence of attacks targeting Turkish individuals on the Turkish side of Cyprus prompted Turkish Cypriots to establish defence organisations such as the Turkish Resistance Organisations, Black Gang and Volkan. The Turkish Resistance Organisation (TMT) was established on November 23, 1957, in a suburb of Nicosia by Rauf Denктаş, Burhan Nalbantoğlu, and Mustafa Kemal Tanrısevdi. Initially, the group issued leaflets calling for passive resistance due to limited support and resources. However, by December 1957, they began organising more actively across Cyprus. In January 1958, Rauf Denктаş and Fazıl Küçük discussed Turkish support with Türkiye's Foreign Minister, leading to a plan to formally establish the TMT, which was later approved. The plan involved a covert organisational structure with leaders sent from Türkiye, and a focus on training a 5,000-strong force, eventually aiming for 10,000 members. By August 1958, the first group of officers, including the appointed leader Colonel Rıza Vuruşkan, arrived in Cyprus. This date is marked as the TMT's official establishment. The organisation quickly grew, absorbing smaller, less

51 *Halkın Sesi*, "Interview with Rauf Denктаş," 1963.

successful groups and sending members for training to Türkiye. The TMT was critical in uniting Turkish Cypriots in their resistance efforts. However, after a while, the Cyprus Turkish Resistance Organisation as well as other resistance organisations such as the Black Gang failed in sustainability and joined Volkan.⁵² In response to the aforementioned measures, Makarios presented a comprehensive proposal for a constitutional amendment consisting of thirteen key points. Upon the announcement of a constitutional change, the newspaper named ‘Halkın Sesi’ promptly asserted that it would lead to the erosion of Turkish rights and ultimately culminate in the expulsion of Turkish individuals.⁵³ Given the potential for an enduring conflict with Greece, the Turkish government, led by Prime Minister İsmet İnönü and Chief of General Staff Cevdet Sunay, devised a strategy known as a triangle intervention in response to the escalating crisis on the island. This unsuccessful initiative serves as an exemplification of the ongoing discourse surrounding peacekeeping, as each involved party endeavours to align its actions with its strategic goals. Greece took advantage of the situation by providing military support and delivering it to Greek Cypriots, while Türkiye also engaged in similar actions. However, Britain demonstrated a deliberate attempt to exclude NATO from participating in this discourse. Due to its persistent adherence to colonial practices, Britain maintained a managerial mindset in dealing with the Cyprus issue. It is well recognised that dominance practises, such as colonialism, entail the subjugation of one group of individuals by another. The observation that Britain is assuming a prominent role in the Cyprus dispute suggests its inclination towards exerting influence on all stakeholders involved in the conflict.

Specifically, the year 1964 is widely recognised as the year when Turkish Cypriots experienced significant employment losses and subsequently sought refuge from the governing authorities. During that period, Vice President Dr. Fazıl Küçük commenced engaging in public discourse regarding his inclination towards partition, as seen by his interviews. Consequently, the notion of Taksim started to acquire traction among the Turkish population. In contrast, Türkiye suggested the deployment of a permanent military force to the island in order to enhance the protection of its population against any Greek attacks during this course of action.

The heightened assertiveness of the Turkish population can be attributed to the prevailing perception that Greek Cypriots held prominent positions within the Cyprus

52 Mehmet Salih Emircan, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Tören, Bayram ve Anma Günleri*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayınları, Lefkoşa, pp. 80–89.

53 *Halkın Sesi*, “Interview with Rauf Denktaş,” 1963.

government on the global stage. The UK submitted an application to the United Nations Security Council due to concerns of potential action by Türkiye. Given the evident dominance of Britain over the UN in comparison to the NATO, it logically prioritised its submission for membership to the former. Although the UN exhibited clear support for Greece, the NATO prioritised Türkiye's preferences due to its prominent role as a regional power influencing NATO's policy interests. The present discord between two prominent Western entities, namely Britain as the preeminent force on one front, and the US on the other, might be interpreted as indicative of a lack of a mutually agreed objective pertaining to global peace and security. Conversely, it emulates the behaviours of each participant on the island, which is oriented towards maximising benefits.

On January 31st, 1964, a peacekeeping force known as UNFICYP, consisting of 10,000 individuals, was established. Greece was granted authorisation to deploy a contingent of 950 soldiers, while Türkiye was granted authorisation to deploy a contingent of 650 soldiers.⁵⁴ İnönü recognised the necessity of intervening as each political group continued to prioritise its own interests. He expressed concern that without a shift in their approaches, the establishment of a Western union would not be feasible.⁵⁵ On June 5, 1964, the Turkish government was in receipt of a correspondence from the President of the US, Lyndon B. Johnson. This letter was dispatched as a reply to the notification made by the US government on the decision made by İnönü. The issuance of the 'Johnson Letter' to Türkiye served as a clear indication that it should refrain from adopting any stances that could potentially jeopardise its diplomatic ties with Greece. This development indicated that both the US and the UK were experiencing mounting pressure to collaborate in order to prioritise and achieve objectives aligned with Western interests.

Subsequently, Rauf Denktaş, a Cyprus nationalist who had been exiled to Türkiye, was detained by Greek Cypriot soldiers on October 31, 1967, while attempting to gain entry to the island. This event marked the commencement of the 1967 crisis.⁵⁶ At this juncture, Turkish Cypriots applied pressure on the Turkish Republic by asserting their abandonment of expectations for a military intervention from Türkiye. According to British accounts, the Turkish government perceived a decline in its status in Cyprus and

54 Jan Asmussen, "United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP)," *The Oxford Handbook of United Nations Peacekeeping Operations*, ed. Joachim A. Koops, Thierry Tardy, Norrie MacQueen ve Paul D. Williams, Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 16,

55 NSCHF, "Cyprus Crisis, Tel. No. 1599 from United States Embassy in Ankara to the State Department," 1964, p. 44.

56 Rauf Denktaş, *Hatıralar*, Boğaziçi Publishing, İstanbul, 1965, p. 44.

sought to restore it.⁵⁷ According to these sources, it was asserted that Türkiye will extend its territorial ambitions from Cyprus to Greece.

These discourses are commonly employed to galvanise the global sphere, and there exist several instances of such discourses. Ultimately, the US became involved in the conflict and appointed Undersecretary Cyrus Vance to mitigate the circumstances. As a result, Greek troops agreed to withdraw from the island on November 30, 1967. The US, UK, and Türkiye have all officially acknowledged this endeavour as a success. The formerly upbeat atmosphere, however, quickly transformed. Under the guidance of Alparslan Türkeş, Turkish nationalists persistently advocated for the invasion, intervention, and reclamation of the island, asserting its rightful ownership by the Turkish people.⁵⁸

Throughout the entirety of the process, the US exhibited a greater preoccupation with preserving amicable relations between Türkiye and Greece inside the framework of NATO, rather than prioritising the matters of Taksim or Enosis. In order for NATO to effectively accomplish its objectives in the region, it was imperative for the relations between Greece and Türkiye to maintain stability. Consequently, the US of America made efforts to facilitate a resolution between the two nations. Furthermore, it is worth noting that Russia was actively strengthening its political and economic relations with Türkiye, while simultaneously displaying a clear bias towards Greece. This bias can be attributed to Russia's awareness of the CIA's backing of the Greek military dictatorship. In 1974, NATO and the UN underwent a shift in their position towards Türkiye, adopting a significantly more diplomatic approach. In the absence of any transgressions by these players that would infringe upon the boundaries of the opposing party, no issues would arise. The Western nations held three primary concerns during this period, namely the mitigation of the perceived threat emanating from the Arab world towards Israel, the reduction of Russia's influence, and the acquisition of access to valuable natural resources. In contrast, Türkiye pursued two primary objectives. The first objective entailed securing access to affordably priced natural resources for the government. The second purpose involved diminishing its reliance on financial assistance from NATO.

The events that transpired on July 15, 1974, involving the overthrow of Makarios, led by Greek forces, revealed the existence of a clandestine desire for Enosis on the Island. Consequently, Bülent Ecevit responded decisively by deploying soldiers to the

57 *DEFE*, "Records of the British Minister of Defence, 11/539," 1967.

58 *MMTD*, "Parliamentary Records MMTD," 1967, pp. 343–348.

island, resulting in the escalation of a fresh conflict between Türkiye and Greece.⁵⁹ The question of whether NATO should initiate a military action in support of Türkiye without Russia's involvement has been raised. This observation signifies a notable change in the favourable stance of NATO and the UN towards Türkiye.

On July 20, 1974, at 05.30 Bülent Ecevit commenced the Atilla operation in Cyprus by establishing communication with William B. Macomber, the US ambassador to Ankara, and apprising him of Türkiye's decision to pursue an independent trajectory.⁶⁰ As expected, Turkish military forces arrived on the island on July 20th. Military personnel began to establish permanent residences in Cyprus and the Aegean Sea region. Interestingly, while possessing the capability to intervene in Türkiye, global Western forces made a conscious decision to refrain from doing so during that specific period. Ecevit made an abrupt effort to present himself as the accomplished protector of the island. He was commonly referred to as 'Karaoğlan', a term that symbolised the affection and admiration of the entire Turkish population. In contrast, Necmettin Erbakan, the individual who formed a coalition with him, aimed to appropriate the accomplishments of Cyprus under an Islamic framework.

The escalation of the fighting in the Aegean Sea coincided with the deteriorating conditions on the island of Cyprus. The President of Türkiye extended an offer to Greece, urging them to either reconcile their differences or consider withdrawing from NATO. On August 14, 1974, Greece declared its withdrawal from NATO's military wing as a form of protest against the alliance's perceived complacency, citing a scarcity of munitions and waning international backing as hindrances to its ability to engage in military action against the Turks. Subsequently, Ankara assumed authority over around 36% of the northern area of the island. There was a noticeable increase in Türkiye's involvement on the island. At present, Türkiye was commemorating this advancement, whilst Greece was organising protests against the US.

6. The Struggle for Enosis

The Greek faction, known as EOKA (Ethniki Organosis Kiprion Agoniston/National Organisation of the Cypriot Warriors), was established under the leadership of General to be Lieutenant Colonel⁶¹ Gregorias Grivas, and commenced efforts towards achieving

59 Ronald Meinardus, *Die Türkei-Politik Griechenlands*, p. 303.

60 CIA Report/SitRep, Gerald Ford, NSA Kissinger Scowcroft West Wing Office Files.

61 Despite the fact that he is a retired lieutenant colonel, he was appointed to be Lieutenant General after his arrival in Athens in 1959.

Greek authority in Cyprus prior to 1950. The Greek-Turkish conflict in Cyprus was ignited by the aforementioned acts. While France asserted that these actions were perpetrated against the British, it became evident that Greek Cypriots were intent on forcibly removing Turkish Cypriots.

The establishment of the Republic of Cyprus was ultimately realised in 1960 through the signing of the Zurich and London Treaties. The guarantor powers involved in the observation were Türkiye, Britain, and Greece. The inaugural President of Cyprus, Archbishop Makarios, espoused the subsequent perspectives towards the nascent Republic: “These results are certainly not complete, but the current reality has not completely blocked the way of our pursuits. With the London and Zurich Treaties, our hopes and aspirations have not been fully realised. A bastion and starting point were obtained to continue our campaign through peace. We will continue our struggle to achieve victory from this bastion and starting point.”⁶²

The establishment of this republic was perceived by Greek Cypriots as a significant advancement in their pursuit of Enosis (Greek Mandate). Consequently, Makarios expeditiously presented his widely recognised proposition for constitutional modifications, encompassing matters such as taxation, the establishment of a military force, the imposition of restrictions on the participation of Turks in state affairs, and the delineation of borders through the establishment of distinct municipalities.⁶³ Disputes arose between the President of Cyprus, Mihail Christodulu Muskos (Makarios), and his Turkish deputy, Fazıl Küçük. Consequently, the Greek population’s aspiration for Enosis (unification) and the Turkish population’s aspiration for Taksim (division) progressively grew in intensity. The memorandum put forth by Makarios had a clear disregard for the idea of equality, instead advocating for the establishment of a unitary state under Greek governance. However, it ultimately faced international rejection. Consequently, the Akritas Plan, implemented by the Greek side, gained significant traction as a means to impose punitive measures on the Turkish Cypriot population. The Akritas Plan was formulated with the aim of conveying to the international community that the issue of Cyprus had not been fully resolved despite the foundation of the new Cyprus Republic. The primary objective was to intensify the struggle while preventing external interventions, ultimately achieving Enosis through the implementation of a “fait accompli” strategy.⁶⁴

62 Fazıl Küçük, *The Cyprus Mission and Greek Brutality*, Devlet Yayınları, İstanbul, 2002, p. 14.

63 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Publishing, İstanbul, 2019, p. 785.

64 *Official Records of the General Assembly*, Question of Cyprus, A.33.115. S12722, 1978.

The event known as ‘Bloody Christmas’ occurred on 24 December 1963, as documented by Turkish sources. In the meantime, it has been documented that British High Commissioner Arthur Clark conveyed his dissatisfaction to Glafkos Clerides, the spokesman of Greek Cypriots, regarding Türkiye’s unfavourable stance towards constitutional modifications. The individual also stated that the presence of British soldiers on the island serves the purpose of safeguarding British nationals and deterring external meddling.⁶⁵ Considering the absence of Turkish involvement in this particular instance of a double date, it is reasonable to infer that the British party directed their attention towards the Greek side. In a timely manner, the Foreign Minister of Cyprus, Spyros Kyprianou, was extended an invitation to engage in discussions with Duncan Sandys, the Secretary of the British Commonwealth, and Arthur Clark. The UK demonstrated its inclination to assume a prominent position in addressing the issue of Cyprus. Nevertheless, the Turkish leadership was cognizant of the fact that engaging in a unilateral attack would inevitably result in a protracted conflict with Greece. Due to this rationale, a tripartite intervention concept was formulated by Prime Minister İsmet İnönü and Chief of General Staff Cevdet Sunay, which was subsequently acknowledged by British Prime Minister Alec Douglas-Home on 25 December 1963. Consequently, Turkish and Greek military personnel would establish a presence on the island under the authority of the British administration. Colonel Tzouveleakis, representing the Greek side, and Colonel Evsöz, representing the Turkish side, were assigned under the direction of General Peter Young. Regrettably, their joint efforts did not provide the desired outcome.⁶⁶

The frequency of violent conflicts between Greek Cypriots and Turkish Cypriots escalated. On January 22, 1964, Christos Xanthopoulos Palamas, the Foreign Minister of Greece, proposed the concept of a NATO alliance including Italian and French military forces operating under the command of the US. Nevertheless, Sir Evelyn underscored the rationale of advocating for the establishment of a community via the British Commonwealth, as opposed to NATO. Consequently, a discourse regarding the potential for collaboration between Anglo-American entities was initiated. However, it can be observed that the collaboration between Anglo-American entities appeared to have an underlying power struggle as both parties vied for dominance. The move faced significant criticism from the Russian government. Despite receiving help from Russia, Makarios also refused to accept it. Out of concern over potential intervention by

65 George-Henri Soutou, *L’Alliance Incertaine : Les Rapports Politico-Stratégiques Franco-Allemands 1954-1996*, p. 361.

66 *Foreign Office 371/174748*, “Record of Private Meeting of the Security Council 05:00,” 15 February 1964; Foreign Office to Ankara, 1964.

Türkiye, the UK sought recourse by submitting an application to the UN Security Council, ultimately leading to the establishment of the UNFICYP. During that particular era, there was a noticeable surge in the favourable perception of Russia within Greece, coinciding with the growing prevalence of communism. Additionally, during that period, President Makarios of Cyprus underwent a shift in his stance, transitioning from advocating for Enosis (union with Greece) to advocating for complete independence for the island.

Previously, the Soviet Union, via the news agency TASS, said that the state of affairs in Cyprus was a matter of global significance. Russia expressed its desire to participate in the decision-making process by advocating for the transfer of the UNFICYP to the Security Council, so enabling it to have a voice in the matter.⁶⁷ Following the discernible involvement of the Soviets in the aforementioned occurrence, the US made the decision to assume full administrative control. In this context, the US exemplified one of its objectives in countering communism.

In September 1965, a notable shift occurred as Stephanos Stephanopoulos assumed leadership from Papandreou. During this transition, Stephanopoulos publicly expressed support for Enosis, the Greek mandate, while expressing disagreement with Makarios' advocacy for absolute independence. The selection of General Grivas as the commander of the Greek forces deployed on the island of Cyprus was made. On April 21, a military coup led by Colonel George Papadopoulos resulted in the overthrow of the government of Greece. According to certain scholars, the involvement of the CIA provided support and reinforcement to the coup.⁶⁸ Consequently, as a result of the backing from the US, there was a notable surge in nationalism, whereas the influence of communism under Russian dominance experienced a drop. The Greek military regime formally requested the establishment of military sites from Ankara, proposing a potential agreement that would involve the acceptance of Enosis. President Makarios vehemently opposed the allocation of any territorial concessions to the Turkish population. Meanwhile, the advent of Grivas on the island resulted in the development of a dual authority system, known as the Makarios-Grivas system, inside the region. The military government explicitly expressed its refusal to collaborate with Makarios.

67 *Foreign Office 371/174748*, "Record of Private Meeting of the Security Council 05:00," 15 February 1964; Foreign Office to Ankara, 1964.

68 Solon Gregoriadis, *Istoria tis Diktatorias*, Kapopoulos Publishing, Yunanistan, 1975, p. 134.

According to accounts from the UK, there was a systematic escalation of Greek attacks under the leadership of Grivas. In this particular case, Britain exhibits a position that is contrary to the plans of the US to uphold its position as the primary decision-maker, while the US also assumes a prominent role by evidently capitalising on Greece's foreign policy. During the period from 1970 to 1974, Greece made efforts to exert control over Cyprus by utilising General Grivas. It is worth mentioning that the assistance provided by the US, both in terms of resources and ideological backing, played a significant role in enabling this endeavour. In contrast, the Turkish Government, in response to Grivas' actions, issued a warning over the possibility of intervention. In summary, there was an international demand for the departure of Grivas and his contingent of Greek soldiers who were armed with Greek weaponry.

Nonetheless, the UK and the US maintained significant apprehensions regarding the relationship between Makarios and the Soviet Union. This concern ultimately functioned as an additional rationale for the UK and US acting in concert. Consequently, NATO was recognised as the crucial entity requiring sustained stability. During the NATO ministerial meeting held in Brussels on November 15, 1968, an agreement was reached between Greek foreign minister Panagiotis Pipinelis and Turkish foreign minister İhsan Sabri Çağlayangil to give precedence to maintaining a balance within NATO.⁶⁹

On July 15th, 1974, Makarios was ultimately deposed in a coup, with the objective of establishing a Cypriot administration that aligned more closely with the Greek junta. On July 4, 1974, a meeting was convened by NATO Secretary General Luns with the aim of mitigating the escalating tensions between Türkiye and Greece concerning the territorial disputes involving Cyprus and the Aegean Sea. Regrettably, the Cyprus issue attained its zenith prior to the implementation of any proposed measures. Subsequently, a truce was proclaimed on July 22, 1974 in response to a request from the UN, following reports of the Greek National Guard's alleged destruction of a Turkish village. The Republic of Türkiye recommenced its military activities on July 27, 1974, coinciding with the worsening situation in Cyprus, which subsequently led to an escalation of the Aegean Sea dispute. The Turkish President extended an invitation to Greece to re-join the NATO, notwithstanding Greece's previous decision to withdraw from NATO's military wing on August 14, 1974, as a means of expressing dissatisfaction with its perceived lack of action. NATO promptly convened a crisis conference, during which Franz Krapf, the German delegate, notably expressed sympathy for his Greek

69 *The National Archives (TNA)*, "FCO 9/782 (1968-69), 'Cyprus. Intercommunal talks. Part II,'" 1969.

counterpart and deliberated on NATO's lack of action throughout the discussion. Greece also attributed responsibility on NATO leaders, namely the US, whom they perceived as being passive. During the course of the conference, the British representative issued a cautionary statement to the Turkish representative, expressing concern that the Western nations would gradually lose their empathetic disposition. Nevertheless, Ankara disregarded these concerns and proceeded to seize control of the northern region of the island in 1974. Ankara exhibited the resolve to engage in intervention due to its recognition of the divergent interests held by the US and the UK during the majority of the crisis.

Conclusion

The Cyprus dispute, a complicated and long-standing issue in the Eastern Mediterranean, has been heavily influenced by international initiatives over the years. Despite several efforts by international organisations such as the UN, NATO, and significant nations like as the UK, Greece, Türkiye and the US, a long-term solution has proven elusive. This essay contends that the nature of these interventions, which were primarily motivated by geopolitical objectives rather than real peace-building initiatives, has aggravated the conflict rather than resolved it.

The period 1960-1974 demonstrates the essential involvement of foreign actors in defining the course of the Cyprus issue. The Zurich and London Agreements, which were originally intended to create a balanced political framework for both Greek and Turkish Cypriots, quickly became points of dispute. The agreements, while well-intentioned, were weakened by Greece's and Türkiye's different nationalistic agendas, both of which are motivated by profound historical and cultural connections to the island. Greece's constant quest for Enosis, or unification with Greece, and its refusal to recognise Turkish Cypriots as not even a minority caused a standoff that international actors were unable to overcome.

Hence, it is possible to infer that the international community's approach to the Cyprus issue has been mostly interest-driven, with an emphasis on strategic and geopolitical advantages rather than resolving the Cypriot people's core complaints. External powers frequently prioritised regional security and strategic interests over promoting a true, equitable solution for the island's residents. This resulted in a type of "comfortable conflict," as characterised by Adamides and Constantinou, in which the conflict grew normalised and lasted without making meaningful progress toward peace.

Türkiye, on the other hand, has continuously highlighted the significance of maintaining Turkish Cypriots' political rights and security, reflecting its historical and cultural ties to the region. Despite repeated warnings and diplomatic efforts to protect the island's constitutional structure, Turkish concerns were generally overwhelmed by other foreign actors' larger geopolitical objectives.

The conflict's complexities were exacerbated by the British geopolitical interest in keeping a presence in the region. Britain's engagement was less about settling the conflict and more about protecting its own geopolitical interests in the face of competing ambitions from Greece and Türkiye.

Indeed, the Cyprus war exemplifies how international actions motivated by national interests can exacerbate rather than settle regional conflicts. While Greece and Türkiye have legitimate interests in the island because to their long-standing social, cultural, and historical ties, the international community's inability to prioritise a fair and inclusive resolution has exacerbated the problem. Moreover, Greece's refusal to recognise Turkish Cypriots has made the dispute intractable. Thus, the continued international participation has not only failed to bring peace but has also exacerbated differences and prolonged the Cypriot people's suffering. Within this context, it can be stated that a change towards genuine, interest-neutral mediation is required for any prospect of a long-term solution to the Cyprus issue.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

REFERENCES

I. Archival Sources

*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*⁷⁰

70 Further information about the archival sources used in this study is provided in the footnotes.

*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*⁷¹

Bruce, David: “Embassy Telegram from London 5762 SDSNF, 1964-66, POL 23-8 CYP, Box 2084,” 1964.

CIA Report/SitRep, Gerald Ford, NSA Kissinger Scowcroft West Wing Office Files.

DEFE, “Records of the British Minister of Defence, 11/539,” 1967.

Foreign Office 371/174748, “Record of Private Meeting of the Security Council 05:00,” 15 February 1964; Foreign Office to Ankara, 1964.

Henry Kissinger to President Gerald Ford: “Telephone Conversation,” Declassified Documents Reference System, 1974, p. 2.

MMTD, “Parliamentary Records MMTD,” 1967, p. 343–348.

NSCHF, “Cyprus Crisis, Tel. No. 1599 from United States Embassy in Ankara to the State Department,” 1964, p. 44.

Report by the Secretary General on the United Nations Operations in Cyprus, S/5950, 10 September 1964.

Samuel Hood to John O. Rennie: “Letter,” 14 August 1964, FO 371/174753, Doc. C 1015/1898, PRO, 1964, p. 2.

SDSNF, “Notes on Cyprus Discussions with the British,” 17 January 1968, SDSNF File, POL 27 CYP.

The Churchill Archives Centre, “John Rennie to Prime Minister Alexander Douglas-Home, Memorandum: Washington Talks: Cyprus,” 1964, p. 1-2.

The National Archives (TNA), “FCO 9/782 (1968–69), ‘Cyprus. Intercommunal talks. Part II,’” 1969.

The National Security Archive, George Washington University, “Cyprus Crisis 1964,” Tel. No. 1599 from United States Embassy in Ankara to the State Department, 1964.

UK Foreign Office, FO 371/174753 (1964), Cyprus, Political Situation.

II. Periodicals⁷²

Hürriyet

İkdam

Milliyet

Vakit

Vatan

71 Further information about the archival sources used in this study is provided in the footnotes.

72 Further information about the periodicals used in this study is provided in the footnotes.

III. Research Works

- Adamides, Constantinos, and Costas M. Constantinou: *Comfortable Conflict and Liberal Peace in Cyprus, Hybrid Forms of Peace Rethinking Peace and Conflict Studies*, ed. Oliver P. Richmond, Palgrave Macmillan, New York, 2012, pp. 242–259.
- Armaoğlu, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2019.
- Asmussen, Jan: “United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP),” in *The Oxford Handbook of United Nations Peacekeeping Operations*, ed. Joachim A. Koops, Thierry Tardy, Norrie MacQueen, and Paul D. Williams, Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 197-213.
- Bağcı, Hüseyin, *Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Crawshaw, Nancy: *The Cyprus Revolt: An Account of the Struggle for Union with Greece*. London: Routledge, 1978.
- Denktaş, Rauf: *Hatıralar*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1965.
- Eden, Anthony: *Full Circle: The Memoirs of Anthony Eden*, Houghton Mifflin Press, Boston, 1960.
- Emircan, Mehmet Salih: *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde Tören, Bayram ve Anma Günleri*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayınları, Lefkoşa, 2007.
- Denktaş, Rauf: *The Cyprus Triangle*. Nicosia: Rustem & Bro, 1982.
- Gönlübol, Mehmet, and Cem Sar: *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- Gregoriadis, Solon: *Istoria tis Diktatorias*, Kapopoulos Publishing, Yunanistan, 1975.
- Güler, Yavuz: “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi,” *G.Ü Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 5, No. 1, 2004, p. 101-112.
- Günar, Altuğ: “Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’nin (Kıbrıs Cumhuriyeti’nin) Avrupa Birliği Üyeliğinin Kıbrıs Sorununa Etkisi,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* No. 37, 2020, p. 95-118.
- Gürkan, Hakan: “Demokrat Partiden 12 Mart 1971 Askeri Müdahalesine Türk Dış Politikasında Kıbrıs Meselesi (1950-1971),” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No. 9, 2013, p. 113-135.
- Heinze, Christian: *Cyprus Conflict 1964-1985*, K. Rustem Brother Press, London, 1986.
- Ilia, Xypolia: *British Imperialism and Turkish Nationalism in Cyprus, 1923-1939: Divide, Define and Rule*. London, Routledge, 2017.

- Kaya, Yakup: “Türk Dış Politikasında Kıbrıs Sorunu,” in *Türkiye Cumhuriyeti-II Demokrasi ve Dış Politika 1938’den 2000’li Yıllara*, ed. Nurgün Koç. İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, p. 466-495.
- Kaya, Yakup, Yeter, Bülent: “The Cyprus Issue During Democrat Party Rule.” *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences* 20, No. 2, 2018, p. 215–229.
- Keser, Ulvi: “21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları,” *ÇTTAD* 6, No. 23, 2011, p. 93–121.
- Kesiktaş, Fatma Gül: “Kıbrıs Sorununun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması: Johnson Mektubu (1960-1965),” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, 2005.
- Küçük, Fazıl: *The Cyprus Mission and Greek Brutality*. Devlet Yayınları, İstanbul, 2002.
- Meinardus, Ronald: *Die Türkei-Politik Griechenlands*.
- Murat, Metin Hakkı: *Kıbrıs Çıkmazı*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Nicolet, Claude: “British Policy towards Cyprus, 1960-1974: A Tale of Failure or Impotence?” *The Cyprus Review* 13, No. 1, 2001, p. 89–101.
- Sayın, Fatih Mehmet: “Solution of the Cyprus Problem and Turkish Position,” *Journal of Qafqaz University* 24, 2008, p. 53-62.
- Şahin, İsmail: “Türkiye’nin Kıbrıs’ta Statükoyu Koruma Çabaları ve Makarios’un Ankara Ziyareti,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, No. 42, 2016, p. 779-796.
- Şahin, İsmail: “Türkiye-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kıta Sahanlığı Anlaşması,” *Adalet Dergisi*, No. 2, 2020, p. 51-70.
- Soutou, George-Henri: *L’Alliance incertaine: Les Rapports Politico-Strategiques Franco-Allemands 1954-1996*. Fayard Press, Paris, 1996.
- Theophanus, Andreas: *The Cyprus Question and the EU: The Challenge and the Promise*. Intercollege Press, Nicosia, 2004.
- Uçarol, Rıfat: *Siyasi Tarih (1789-1994)*. 4. Baskı. Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Vatansever, Müge: “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7, 2012, p. 1497-1530.
- Verrier, Anthony: “Cyprus: Britain’s Security Role,” *The World Today* 20, No. 3 1964, p. 131-137.
- William, Mallinson: *Cyprus: A Modern History*. I. B. Tauris, 2005.

IV. Electronic Sources

- Cyprus Government, “For the Whole Text of the 13 Amendments,” www.pio.gov.cy/assets/pdf/cyproblem/13%20points.pdf, Accessed 10 Haziran 2024.

Türkiye’de Ara Rejimler ve İşinsanları

Interim Regimes and Businesspeople in Türkiye

Haluk ALKAN*

ÖZ

Askeri rejimler ile işinsanları ve ekonomi politikaları arasındaki ilişki literatürde farklı açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak darbeler ile ekonomik büyüme ve istikrar arasındaki uzun ve orta dönemdeki ilişkileri inceleyen araştırmalardır. Türkiye, darbe dönemlerinin kısa süreli olması ile diğer birçok ülke örneğinden ayrılmaktadır. Bununla birlikte ara rejimlerin Türkiye’de ekonomi politikaları ve işinsanlarını temsil eden temel aktörler üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. Makale Türkiye’de ara rejim dönemlerinin işinsanlarının temsil yapısı ve davranış eğilimleri üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda öncelikle ilgili literatür taranarak analiz parametreleri belirlenmekte, ikinci olarak 1961-1965; 1971-1973 ve 1980-1983 dönemleri temelinde Türkiye’de ara rejimler ve işinsanları arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Çalışmada daha sonra askeri rejim dönemlerinde geliştirilen politikaların, yasal düzenlemelerin ve yeni kurumların sektörel düzeyde işinsanı örgütleri üzerindeki uzun dönemli etkileri analiz edilmektedir. Makalenin sonuç bölümünde ulaşılan bulgular tartışılmaktadır. **Anahtar Kelimeler:** Askeri Darbe, Ara Rejim, İşinsanları Örgütleri, Türkiye Siyaseti, Çıkar Temsili

ABSTRACT

The relationship between military regimes, businesspeople, and economic policies has been analyzed from various perspectives in the literature. These studies have primarily examined the relationship between coups and economic growth and stability over the long and medium terms. Türkiye stands out from many other countries due to the relatively short duration of its coup periods. Nevertheless, interim regimes have left lasting effects on the economic policies and key actors representing businesspeople in Türkiye. This article seeks to identify the effects of interim regime periods on the representational structure and behavioral tendencies of businesspeople in Türkiye. To achieve this, the article first reviews the relevant literature and establishes the parameters of the analysis. It then analyzes the relationships between interim regimes and businesspeople in

*Prof. Dr., (Emekli) İstanbul Üniversitesi,
İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası
İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: H.A. 0000-0002-0513-3051

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Haluk Alkan,
(Emekli) İstanbul Üniversitesi, İktisat
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası
İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: h.alkan@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.05.2024
Kabul/Accepted: 11.10.2024

Atıf/Citation: Alkan, Haluk. "Interim
Regimes and Businesspeople in Türkiye."
*Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent
Period Turkish Studies* 46 (2024): 411-437.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1488047>

Türkiye during the periods of 1961-1965, 1971-1973, and 1980-1983. The study then delves into the long-term effects of policies, legal regulations, and new institutions developed during the military regime periods on business organizations at the sectoral level. The concluding section of the paper discusses the findings.

Keywords: Military Coup, Interim Regime, Business People’s Organizations, Turkish Politics, Interest Representation

Extended Abstract

Academic studies have examined the relationship between coup periods and businesspeople from various perspectives. Most of these studies, authored primarily by economists, have focused on the statistical analysis of the long-term relationship between coups, economic growth, and stability. The literature on this subject highlights the following key points, which this article will consider:

- Coups may arise from economic crises, leading to expectations of economic recovery following the coup. In such cases, the economic policies implemented by the coup regime, the groups it supports, and the actors it includes in the decision-making process become critical.

- A coup that strategically guides the transition to new economic policies has a direct impact on the restructuring and prioritization of economic sectors, subsequently shaping the nature of competition among businesspeople.

-The organizational nature of a coup-whether carried out hierarchically within the chain of command or through collaboration among various military factions-significantly influences the direction of economic policies and the dynamics of competition between business groups.

Meanwhile, the literature on the subject has predominantly relied on research methods utilizing long-term economic data, leading to the conclusion that the effects of military regimes must be evaluated in conjunction with the policies and practices implemented during normal non-coup periods. Compared to regions such as Latin America, the Far East, and even Europe, the relatively short duration of coup periods in Türkiye requires a focused analysis specific to these transitional phases. This study primarily examines the long-term impacts of decisions made and relationships established during these interregnum periods. Additionally, it explores how interim regimes have influenced competition among sectoral groups and organizations, as well as the behavioral tendencies of businesspeople-topics that have been insufficiently explored in the existing literature.

As noted, Türkiye has not experienced prolonged military regimes, with coups instead serving as interim periods aimed at political, social, and economic restoration. However, the strategic policies and institutional changes implemented during interim regimes have had lasting consequences. In Türkiye, coups occurred during periods of significant economic policy shifts, bringing about changes among businesspeople that profoundly influenced sectoral priorities and positioning. For instance, Türkiye adopted an import-substitution industrialization policy following the 1960 coup, while the coup of September 12, 1980, laid the political and socioeconomic groundwork for implementing the January 24, 1980 decisions that facilitated the transition to neoliberal policies. Regulations introduced during the 1960 and 1971 coups significantly affected the representation and authority structures of businesspeople, further deepening divides between industrialist groups and commercial or agricultural groups within the Union of Chambers, the umbrella organization for businesspeople. These developments fostered closer relationships between large industrialists, the military, and the bureaucracy. The Turkish Industry and Business Association (TÜSİAD), representing the country's leading business elites, has consistently advocated for the formation of national consensus governments involving centrist parties during democratic periods. TÜSİAD also supported the appointment of technocrats and bureaucrats in governance. In 1979, TÜSİAD became a prominent voice of opposition to Bülent Ecevit's government, using classified advertisements as part of its counter-propaganda. Similarly, in late 1995, TÜSİAD published newspaper advertisements titled "Çağrı" (Call) to oppose a potential coalition government led by the Welfare Party (RP), openly endorsing a coalition of centrist parties. Meanwhile, commercial and agricultural groups, perceiving themselves as marginalized during the interim regimes, distanced themselves from coup administrations under the umbrella of chamber organizations. Instead, they prioritized cultivating close relationships with center-right political parties, believing this approach would better safeguard their sectoral interests. Meanwhile, commercial and agricultural groups, believing that they had been punished during the interim regimes, distanced themselves from the coup administrations under the umbrella of chamber organizations and gave importance to developing close relations with center-right political parties, as they thought doing so would allow them to protect their sectoral positions more easily.

The divergence observed during the interim regime periods played a crucial role in fostering confrontational tendencies among worker organizations representing various sectors. The punitive and reward policies implemented during these periods further exacerbated the divisions between different business groups, with confrontational

attitudes persisting even under democratic conditions. Interim regimes in Türkiye have significantly influenced numerous areas, including the formation of business organizations, the regulation of competition among business groups, and the shaping of legal frameworks. These interventions disrupted the natural consolidation of business-politics-state relations, as third-party actors frequently intervened. Consequently, this dynamic reinforced confrontational tendencies in both business and political spheres. Moreover, this type of relationship enabled political authorities in Türkiye to more easily implement selective policies targeting business groups during democratic periods.

Giriş: İşinsanları ve Ara Rejimler

Darbe dönemleri ve işinsanları ilişkisini farklı açılardan ele alan akademik çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmaların büyük çoğunluğu ekonomistler tarafından kaleme alınan ve ağırlıklı olarak istatistiki uzun vadeli analizlere dayanan darbe – ekonomik büyüme – istikrar ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda, darbelerin ekonomik büyüme ve istikrara olumsuz etkilerde bulunduğu tezi güçlü bir biçimde vurgulanmaktadır. Demokrasi ile ekonomik büyüme arasında ise tersine olumlu bir ilişki bulunmaktadır.¹ Buna karşılık bazı akademisyenler darbelerle ekonomik istikrar arasında yukarıdaki yaklaşımın aksine olumlu bir ilişkinin olduğunu ileri sürmektedirler. Huntington, askeri rejimlerin orta ve uzun vadede ekonomik büyüme için zorunlu olan koşulları ve kurumsal değişimi gerçekleştirmek suretiyle ekonomiyi yönlendirmekte belirleyici olabileceklerini ileri sürmüştür. Mollay ve Olson, Huntington’u destekleyen çalışmalar yapmışlardır.² Yüksek dış borç baskısı altındaki ülkelerde askeri rejimler uluslararası finans kuruluşlarının beklentilerine daha iyi cevap verebilen politikaları hayata geçirebilirler, karşıt ideolojik grupları baskılayarak ortodoks ekonomi politikalarını daha rahat hayata geçirebilirler, güçlü baskı gruplarının engelleyici tutumlarını frenleyebilirler.³ Biglaiser, askeri rejim ekonomik aktörler ilişkisinin şekillenmesinde darbe yönetimindeki otorite ilişkilerinin belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre; Şili örneğinde askeri rejim döneminde yaşanan ekonomik başarı, ordu hiyerarşisine hâkim bir liderlik yapısıyla ekonomik reformların hayata geçirmesi ile mümkün olmuş, buna karşılık farklı cuntaların işbirliğine dayalı olarak darbenin gerçekleştirildiği Uruguay’da, farklı çıkar grupları ile işbirliğine yönelmiş cuntacılar nedeniyle tek yönlü stratejik ekonomik kararların alınamaması ekonomide istikrarsızlığa neden olmuştur.⁴ Higgs, farklı olarak güçlü otoriter askeri rejimlerin piyasa aktörlerinin taleplerine karşılık şok kararlar ve

-
- 1 Robert J. Barro, “Economic Growth in a Cross Section of Countries”, *The Quarterly Journal of Economics*, C. 106, S. 2, 1991, s. 437; Klaus Gründler, *Political Stability and Economic Prosperity: Are Coups Bad for Growth?*, Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik: Gender Economics, ZBW - Leibniz Information Centre for Economics, Hamburg 2020, s. 24-41; Christian Bjørnskov, *Coups and Economic Crises*, IFN Working Paper -1449, Stockholm, 2022, s. 19-25.
 - 2 Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press, New Haven, 1968, s. 264-343; James M. Malloy, “The Politics of Transition in Latin America”, *Authoritarians and Democrats*, ed. James M. Malloy and Mitchell A. Seligson, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1987, s. 235-258; Mancur Olson, *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press, New Haven, 1982, 81-82.
 - 3 Barbara Stallings, “International Influence on Economic Policy: Debt, Stabilization, and Structural Reform”, *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Politics, and the State*, Ed. Haggard and R. Kaufman, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 41-88; Jeffrey A. Frieden, *Debt, Development, and Democracy: Modern Political Economy and Latin America*, Princeton University Press, Princeton, 1992, 116-135.
 - 4 Glen Biglaiser, “Military Regimes, Neoliberal Restructuring, and Economic Development: Reassessing the Chilean Case.” *Studies In Comparative International Development*, C. 34, S. 1, 1999, s.3-26.

benimsenmeyen kurumlar üretmek suretiyle ülke ekonomisinde durgunluğa yol açabileceğini ileri sürmektedir.⁵ Tyne ve Powell darbenin yöneldiği rejim yapısına göre ekonomik aktörler ve ekonomik istikrar ilişkisinin değişebileceğine dikkat çekerek, Paraguay örneğinde katı otoriter rejime karşı yapılan askeri darbenin ekonomide kurumsal temelde ilişkilerin gelişimine olumlu etkide bulunduğu sonucuna ulaşmaktadırlar.⁶ Brezilya örneği üzerine yapılan diğer bir çalışmada darbelerin küresel düzeyde geliştirilen bağımlılık ilişkilerinin bir sonucu gerçekleştiğine dikkat çekilmektedir. Bu ülkede darbeler ordu, bürokrasi, ABD yönetimi ve yerel iş grupları arasındaki dayanışmacı ilişkilerle dayanmaktadır. İşinsanları darbe öncesinde medya, düşünce kuruluşları, bazı sivil toplum örgütlerine mali destek, hükümet karşıtı etkinlikleri finanse etmek suretiyle sürecin içinde yer almakta, darbe sonrasında da ekonomik politikaların geliştirilmesine katkı vermektedirler.⁷

Konuyu Türkiye açısından ele alan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Bakırtaş, Sarı ve Koç, Türkiye’de darbelerin reel gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) üzerinde orta vadede negatif bir etkisinin olduğunu belirlemekte, buna karşılık Türkiye’de Soğuk Savaş dönemi koşullarında gerçekleştirilen 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri sonrasında yaşanan kısa süreli ekonomik iyileşmenin, bu dönemlerde ülkenin dış kaynak bulma imkânlarının genişlemesi nedeniyle mümkün olduğunun altını çizmektedirler.⁸ Karabelias, Türkiye’nin de içinde bulunduğu Güneydoğu Avrupa ülkelerinde yaşanan darbelerin önemli sonuçlarından birinin bu ülkelerdeki sanayici gruplarla ordu arasında yakın bağların geliştirilmesi olduğunu belirtmektedir.⁹ Türkiye’de ara rejim dönemlerine odaklanmış çalışmalar sınırlı olmakla birlikte işinsanları ile devlet ilişkilerine yönelik özgün çalışmalara da burada değinmek yerinde olacaktır. Robert Bianchi, Türkiye’de işinsanları grupları devlet ilişkilerinin plüralist ve neo-korporatist eğilimler arasında değişik görünüm sergilediğinin altını çizmektedir. Ona göre konjonktürel değişim ve ülkenin sahip bulunduğu tarihsel ve sosyo-ekonomik özelliklerin bir sonucu olarak devlet öncülüğüne dayalı bir korporatist eğilim işinsanları arasında genel kabul görmektedir.¹⁰ Metin

5 Robert Higgs, “Regime Uncertainty: Why the Great Depression Lasted So Long and Why Prosperity Resumed after the War”, *The Independent Review*, C. 1, S. 4, 1997, s. 561-590.

6 Clayton L. Thyne and Jonathan M. Powell, “Coup d’etat or Coup d’Autocracy? How Coups Impact Democratization, 1950–2008”, *Foreign Policy Analysis*, C. 12, S. 2, 2014, s. 1–22.

7 Cynthia Adrielle da Silva Santos, “Alessandra Costa, Corporations and the Brazilian civil-military dictatorship: the editorials of Folha de S. Paulo newspaper from a historical perspective”. *Cad. EBAPE.BR*, C. 20, S. 5, 2022, s. 690.

8 İbrahim Bakirtas, Ramazan Sari and Suleyman Koc, “Coup D’etat and Economic Growth in Turkey: Evidence from ARDL Bounds Testing Procedure”, *Panoeconomicus*, C. 71, S. 1, 2024, s. 71-94.

9 Aktaran Sadık Ünay ve Şerif Dilek, “July 15: Political Economy of a Foiled Coup”, *Insight Turkey*, C. 18, S. 3, 2016, s. 213-214.

10 Bkz. Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1984.

Heper, plüralizmin gerektirdiği sivil topluma açık hükümet yapısının ve neo-korporatizmin gerektirdiği uyumlu ilişkilerin Türkiye geleneğinde bulunmadığını, bu nedenle devletin yönlendirdiği monist bağların ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici olduğunu ileri sürmektedir.¹¹ Ayşe Buğra, Türkiye’de işinsanı devlet ilişkilerinde devlet müdahalesi alanı ile özel çıkar alanının arasındaki sınırları belirleyen kurumsal ilişki yoksunluğunun devleti ve siyasal otoritelerin belirleyiciliğini öne çıkardığını belirtmektedir.¹² Katırcıoğlu, konuya ekonomik paylaşımında merkez-çevre gerilimi boyutu açısından yaklaşmaktadır. Ekonomide kaynakların dağıtım kanalları büyük ölçüde devlet kontrolündedir. Bu yapı, özellikle ithal ikameci sanayileşme döneminde güçlendirilen büyük firmaların merkeze yerleşmesi, buna karşılık merkezdeki ilişkilerin periferisinde yarışmacı tarzda gelişme gösteren yeni işinsanı gruplarını doğurmakta ve bu iki grup arasındaki gerilim devlet ve işinsanları ilişkilerini şekillendirmektedir.¹³

Özetlenen literatür bu makalede dikkate almamız gereken aşağıdaki hususlara işaret etmektedir:

- Darbeler ekonomik krizlerden beslenebilmekte, böyle bir durumda darbe sonrasında ekonomik iyileşme beklentisi öne çıkabilmektedir. Darbe yönetiminin ürettiği ekonomi politikalarında hangi grupları destekledikleri ve karar sürecine dâhil ettikleri önem kazanmaktadır.
- Darbelerin yeni ekonomik politikalara geçişi yönlendiren stratejik bir rol oynadığı durumlar ekonomik sektörlerin değişimi ve önceliğine doğrudan etki ederek işinsanları arasındaki rekabetin biçimini etkilemektedir.
- Darbenin hiyerarşik (emir komuta zinciri içinde) ya da farklı askeri grupların işbirliği ile gerçekleştirilmiş olması ekonomi politikalarının yönü ve gruplar arasındaki rekabetin niteliğini farklılaştırmaktadır.

Konuya ilişkin literatür ağırlıklı olarak, ekonomik verilere dayalı, orta ve uzun vadeli etkiler üzerine yoğunlaşmakta, dolayısıyla askeri rejimlerle, normal dönemler içinde üretilen politika ve uygulamaların etkileri bir arada değerlendirmektedir. Bilhassa Türkiye gibi ara rejim dönemlerinin, Latin Amerika, Uzak Doğu, hatta Avrupa örnekleri ile kıyaslandığında daha kısa süreli olması, bu dönemlere odaklı analiz yapılmasını

11 Bkz. Metin Heper, “The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, Ed. Metin Heper, De Gruyter, New York, 1991, ss. 163-176.

12 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, Çev. Fikret Adaman, İletişim, İstanbul, İkinci Baskı, 1995, s.308-309.

13 Erol Katırcıoğlu, “Türk ekonomisinde Merkez Çevre Gerilimi”, *Türkiye’de Toplumsal Değişim*, Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995, s.41.

zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle ara rejim dönemlerinde alınan karar ve geliştirilen ilişkilerin uzun dönemli etkileri üzerine yoğunlaşılacaktır. İkinci olarak bu çalışmada ekonomik veri setlerinin uzun dönemli analizi yerine konunun yeterince ele alınmamış bulunan ara rejim dönemlerinde askerler ile ilişkilerde sektörel gruplar ve örgütler arasındaki rekabetin ve işinsanlarının davranış eğilimlerinin şekillenmesindeki etkileri analiz edilecektir.

Çalışma ara rejim dönemlerinde konu ile ilgili birincil kaynaklar ve gazete arşivlerinden elde edilen verilerin analizine dayanmaktadır. Ayrıca ilgili literatürden yararlanılmaktadır. Bu çerçevede üç ara rejim dönemi, 1960-1965; 1971-1973; 1980-1983, nitel-betimleyici araştırma yöntemi ile incelenmektedir. Elde edilen bulguların sonraki dönemlerdeki yansımalarına da yer yer değinilecektir. Her bir dönemde öncelikle yaşanan süreç ele alınmakta, daha sonra bu dönemlerde kurumsal kararların etkileri, karar ve ilişkilerin işinsanlarının davranışları üzerindeki etkileri belirlenerek, ulaşılan bulgular sonuç kısmında tartışılmaktadır.

1. Ödüllendirme/Cezalandırma Gerilimi Altında Ara Rejim Süreçleri

1.1. 1960 Darbesi: Bürokrasi vs. Odalar

Türkiye’de, 1970’li yılların başlarına kadar işinsanlarının örgütsel temsili kamu kurumu niteliğinde yapılandırılmış oda örgütleri ve odaların bağımlı oldukları üst kurum olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından yerine getirilmiştir.¹⁴ Bu çerçevede 1960 Darbesi dönemin tek örgütlü işinsanı organizasyonu olan Odalar Birliği için zorlu bir sürecin başlangıcı olmuştur. Odalar Birliği yönetiminin DP hükümeti ile yakın ilişki içinde hareket ettiğine inanan asker-sivil bürokrasi ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) eliti oda yönetimlerine karşı cezalandırıcı bir tutum içinde olmuşlardır. Milli Birlik Komitesi (MBK) Başkanı Cemal Gürsel tarafından Temmuz ayında açıklanan hükümet programında satır aralarında özellikle ticari gruplara yönelik sert bir politika takip edileceği hissettirilmişti.¹⁵ DP yönetimi ile sıkı bağlar geliştirdiğine inanılan odalar önce katı bir denetim sistemi altına alınmışlardır. Bu doğrultuda oda yönetimlerinin işlemlerini incelemek üzere komiteler oluşturulmuş ve bu komiteler MBK tarafından belirlenen odalarda teftiş ve yönetim görevlerini aynı anda yerine getirmişlerdir. Darbenin ilk günlerinde bu komiteler eliyle odalarda çeşitli yolsuzlukların yapıldığına dair haberler basına sızdırılmış, ancak bu iddialar daha sonra sonuçlandırılmamıştır.

14 Kemal Saybaşı,“Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, *METU Studies in Development*, S.13, Güz 1976, s. 83.

15 Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınevi, İstanbul,1968, s.475.

Örneğin Ankara Ticaret Odası, “sabıkalı” oda olarak böyle bir komitenin yönetimine verilmiş ve bu komite tarafından basına odadaki suiistimallerin üç milyon liraya ulaştığı yönünde bir açıklama yapılmıştır. Komiteye göre oda, DP yönetimi tarafından genel seçimler sırasında “şahsi servetlere müracaat” vasıtası olarak kullanılmış ve vatan cephesi açılışlarında da aynı şekilde üyelerden para toplanılmıştı.¹⁶ Bu arada görevini siyasal amaçlar doğrultusunda kullanmak suçlamasıyla tutuklananlar içinde dönemin Odalar Birliği başkanı Hayri Terzioğlu da vardı. Terzioğlu ünlü Balmumcu yolcuları arasına dâhil edilmiş, ancak bu tutuklama ve iddialardan somut bir sonuç çıkmamış ve 13 Kasım’da Balmumcu’dan ilk tahliye edilenler arasında yer almıştır.¹⁷

İkinci olarak Ağustos ayında geçici bir kanun çıkartılarak odaların tüm seçilmiş organları feshedilmiştir. Kanunla odalarda delege seçimleri yenilenecek, seçilen delegeler Birlik genel kurulunu oluşturarak yeni yönetimi belirleyeceklerdi. 12. Odalar Birliği Genel Kurulu bu geçici kanunun gölgesi altında yapıldı. CHP ve MBK seçimlerle yakından ilgilendi. Bütün önemli idari görevler CHP’ye yakın olduğu düşünülen isimlere verildi.¹⁸ Seçimler boyunca MBK ve ara rejim hükümeti odalara istenilen kişilerin seçilmesi konusunda tehditkâr bir üslup kullandı. Örneğin İTO seçimlerinden hemen önce odaya ziyaret eden Maliye Bakanı Mehmet Baydur; “Odalar kendilerine kanunlarla verilen vazifeleri yapsalardı, şimdi bu zorluklara maruz kalmazlardı. Oda meslek komiteleri politik organlar değildir. Seçimlerde sadece meslek menfaatini düşünün. Siz, meslek tesanüdünü ahlak prensibi ile bağdaştıramazsanız, hükümet de müdahale eder. İdare heyetine seçilmek bir şey değil, iş orada vazife görmektir” diyordu.¹⁹ Bu azarlayıcı üslup 1960-61 dönemine hâkim tavidir. Genellikle oda yöneticilerince getirilen talepler dinlenmekle beraber, bakanlar ve bürokratlar tarafından bu talepler azarlayıcı ve yönlendirmeci bir üslupla karşılanmaktaydı.

Ara rejim hükümeti ve yönetim ile yapılan görüşmelerde, işinsanlarına, hükümetin ve MBK’nin otoritesi vurgulanıyor ve nasıl davranmaları gerektiği sık sık hatırlatılıyordu. Örneğin, İzmir Ticaret Odasının servet beyanı konusundaki kanun tasarısı ile ilgili şikâyetlerine, dönemin Ticaret Bakanı şu şekilde cevap veriyordu; “Bu benim kanaatimdir, bu hükümetin kanaatidir, bu aynı zamanda MBK’nin hükümetle müştereken vardığı kanaattir”.²⁰ İşinsanlarını, üzerine düşen görevi bir “vazife şuuru” içinde yapacak

16 “İstanbul Sanayi Odasındaki Suiistimaller 2 Milyar Lira”, *Cumhuriyet* 20 Eylül 1960.

17 “Balmumcudan Dün 74 Tutuklu Tahliye Oldu”, *Akşam* 14 Kasım 1960.

18 Kemali Saybaşı, “Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and The Turkish Cases”, *METU Studies in Development*, S.11, Spring 1976, s. 127.

19 “Ticaret Bakanı Dün Tacir ve Sanayicinin Dileklerini Dinledi”, *Cumhuriyet* 30 Temmuz 1960.

20 “Vergi Usul kanunlarının Değiştirilmesi İsteniyor”, *Cumhuriyet* 3 Şubat 1961.

toplumsal bir birim olarak gören²¹ dönemin bu hâkim yönetim anlayışı, piyasanın öncelikleri ile ters düşüyordu. Süreçte son söz MBK ve bürokratlara aitti. Örneğin Temsilciler Meclisine iletilen “Bina ve Arazi Vergilerinin Yükseltmesine Dair Kanun” tasarısında ki oranların düşürülmesi için Meclis düzeyinde yapılan girişimler önce başarılı olmuş ve kanun, tasarıdan farklı olarak, önemli indirimler yapılarak kabul edilmişti. Ancak MBK, bürokratların yanında yer alınca, eski oranlar karma komisyon aracılığı ile tekrar Meclise getirilerek istenildiği biçimde kanun metninde yer almaları sağlanmıştır.²²

Odalar Birliği’nin 1962 yılında ithal kotalarını belirleme yetkisinin, bakanlığa devredilmesi bu açıdan önemli bir diğer gelişme oldu. Bu değişiklik, aşağıda ele alınacağı üzere Birlik’in önemli stratejik yetkilerinden birini kaybetmesi anlamına geliyordu. Odalar Birliği ve bağlı odaların talep iletme ve temsil yeteneği de bu dönemde oldukça sınırlanmıştı. Örneğin 1963 yılı içinde odalarla yapılan toplantılarda hükümete iletilen 104 talepten sonuçlandırılanların sayısı 29’u geçmiyordu. Bunların 18’i olumsuz sonuçlanmıştı.²³ 1964 yılında ise hükümete odalar kanalıyla 143 talep iletilmiş, bu taleplerin sadece 35’i olumlu sonuçlanmışken, olumsuz sonuçlananların sayısı 17’de kalmıştı. Rakamlardan anlaşıldığı üzere ağırlıklı olarak talepler askıya alınmıştı.²⁴

Sonuç olarak, toplantılar odalar için ekonomi politikaları üzerinde işinsanlarının sürece katılmalarından çok, hükümet ve bürokratların planlar doğrultusunda özel sektörün kontrol edilmesi amacına hizmet etmiştir. 1963 yılının sonlarından itibaren işinsanları arasında “karanlık odalar”dan yapılan şikâyetler yaygınlaşmıştır.²⁵

1.2. 12 Mart Muhtırası: İşinsanları Arasında Ayrışma

Odalar Birliği, 12 Mart muhtırasının hemen sonrasında, 1960 ara rejimindekine benzer uygulamalara muhatap olmamak amacıyla yönetimde bir dizi değişiklik yaptı. Yeni hükümetle daha rahat çalışacağı düşünülen Raif Onger Birlik başkanlığına getirilirken, Birlik Sekreterliğine ise Sezai Dıblan atandı.²⁶ I. Erim Hükümetinde görev alan Meclis dışından atanmış bakanların ise Odalar Birliğine bakışları pek olumlu değildi. Dolayısıyla, Birlik yönetimindeki değişime rağmen ilişkiler yine gerilim temelinde şekillenmiştir. Ara rejim hükümeti önce Birliğin ithal kotalarını dağıtım yetkisini elinden

21 Cemal Gürsel’in Temmuz 1960’da Odalar Birliği yetkilileri ile yaptığı görüşmede kullandığı ifade; “Devlet Başkanı Dün Tacirlerle Konuştu”, *Cumhuriyet* 5 Temmuz 1960.

22 “Bina ve Arazi Vergileri Kanunu MBK’nin İsteddiği Şekilde Kabul Edildi”, *Cumhuriyet* 22 Haziran 1961.

23 *İlgili Bakanlarla Özel Sektör Temsilcileri Arasında Yapılan Toplantıların Bilançosu*, TOBB, Ankara, 1963.

24 *İlgili Bakanlarla Özel Sektör Temsilcileri Arasında Yapılan Önceki Toplantıların Bilançosu*, TOBB, Ankara, 1964.

25 Bu ifade ile hükümet yetkilileri ile bürokratların bir arada çalıştıkları 11-12 kişilik komiteler kastediliyordu.

26 Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 257.

aldı ve I. Erim Hükümeti döneminde TOBB hemen hiç bir konuda muhatap alınmadı.²⁷ Kota dağıtım yetkisi işinsanları arasında Odalar Birliği'ne güçlü bir konum vermektedir. Bu yetkinin Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na devredilmesi Birliğin konumunun ne olacağına ilişkin sorgulamaları gündeme getirmiştir. Yönetim bu koşullar altında kurumsal kimliği netleştirme ve yeniden fonksiyonelleşme ihtiyacıyla karşı karşıya kalmıştır. Odalar Birliği'nin karşılaştığı ikinci sorun hükümetin odalar hiyerarşisine karşı takındığı soğuk tutumdan kaynaklanmıştır. I. Erim Hükümet Programında, dış ticarete devlet kuruluşları dışındaki kuruluşlara verilmiş bulunan yetkilerin kaldırılacağı açık bir dille belirtilmişti.²⁸ Birlik, hükümetten dış kuruluş olarak nitelenenler içinde kendisinin bulunup bulunmadığını bir basın açıklaması aracılığı ile öğrenmek istedi. Hükümetin cevabı dolaylı ama etkili bir biçimde kota dağıtım yetkilerinin Birliğin elinden alınmasıyla geldi. Yine I. Erim Hükümeti döneminde gündeme getirilen Vergi Paketi Kanun Tasarısı, Finansman Kanun Tasarısı, Belediye Gelirleri Kanun Tasarısı ve Tüketiciyi Koruma Kanun Tasarısı gibi yeni düzenlemelerin hazırlık sürecine Birlik yönetimi dâhil edilmedi. Birlik yönetiminin bakanlarla diyalog kurma çabaları ise hemen hemen hiç olumlu karşılık bulmadı.²⁹ İşinsanları süreçte zaman zaman oldukça sert bir üslupla karşı karşıya kaldı. Örneğin, Ticaret ve Sanayi Bakanı'na nezaket ziyaretinde bulunan Birlik yöneticilerine Bakan, Birliğin Ticaret Sicili Gazeteleri çıkarma yetkisinin en kısa zamanda alınacağını açıklamış, neden olarak da “Böyle karar verdik, niyetliyiz, alacağız” demekle yetinmişti. Birlik Başkanı Onger kararın nedenlerini bile tartışmamaktan yakınıyordu.³⁰

Bürokrat bakanlarla ilişkilerin gerginleşmesi üzerine Ağustos ayında Birlik yönetimi ve bazı odalar Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı ziyaret ederek kendisine bir istekler bildirgesi sundu. Bildirgede Sunay'dan hükümetle diyalog noktasında devreye girmesi istenmekteydi. İşinsanları Anayasa'dan olağan üstü hal sebepleri arasında sayılan “ağır ekonomik bunalımın” değişiklik metninden çıkartılmasını talep ettiler. Bildirgede bazı bakanlıklara devredilen Birlik yetkilerinin iadesi de istenmekteydi.³¹ Cumhurbaşkanı Sunay, Birlik ve oda temsilcilerine hükümetle diyalog sağlama sözü vermiş ve onun girişimiyle ay sonunda bir zirve toplantısı yapılması sağlanmıştı. Ancak toplantı Birlik

27 Saybaşı, “Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and The Turkish Cases”, s. 129.

28 *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*, Başbakanlık Yayını, Ankara, 1978, s. 218.

29 Raif Onger'in Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Açılış Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB, İstanbul 6-7 Eylül 1971, s.4.

30 Akt. Haluk Alkan, *Türkiye'de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamları örgütlenmeleri (Odalar-TÜSLAD-MÜSLAD)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s.199.

31 “Özel Sektör: Ekonomik Özgürlük Korunmalı”, *Milliyet* 4 Ağustos 1971.

yönetiminin beklediği bir diyalog ortamına hizmet etmediği gibi, bir prestij kaybına neden olmuştur. Hükümet toplantıya davet edilecek kişi ve kurumlar hakkında Birliğin görüşünü almadı ve katılacakları kendi seçti. Dolayısıyla toplantı hükümetçe sıcak bakılan yönetici ve işinsanlarının katıldığı bir oturum şeklinde gerçekleşmişti. Başkan Onger’in tabiriyle bu toplantı özel isteklerin iletildiği bir “perakende toplantı”ya dönüşmüştü.³²

Böyle bir ortamda kalan Odalar Birliği, oda örgütleri içinde konumunu güçlendirme ihtiyacını hissetmiş ve ülke çapında oda ve borsa başkanlarıyla dönemlik toplantılar düzenlemeye başlamıştır. İlk toplantı Eylül 1971’de İstanbul Ticaret Odası’nda yapıldı ve bu toplantı, Anadolu odaları ve büyük odalar arasında bir tartışma ve özelleştirme platformuna dönüştü. Küçük odalar yeni hükümet politikalarından, Birliğe benzer biçimde, kaygı duyduklarını dile getirdiler.³³ Bu toplantıda bazı üyeler Türkiye’de özel sektör devrinin kapadığını dahi ileri sürmüşlerdi.³⁴ Genel olarak küçük odalar, Birliğin son dönemde iyice etkisiz kaldığını, Birlik yönetimlerinin o güne kadar bölgesel farklılıklara yeterince önem vermediğini, sürekli büyük odalarla diyalog içinde bulunarak kendilerini dışladığını ve küçük odaları oy deposu olarak gördüğünü belirterek, temsil konusunda TOBB’un işlevsel olmadığını ileri sürüyorlardı.³⁵ Bu eleştiriler 1969 yılında Odalar Birliği Genel Sekreteri Necmettin Erbakan’ın, küçük odaların desteği ile Birlik başkanlığına seçilmesi ve sonrasında Demirel hükümeti tarafından görevden alınması sürecinde yaşanan tartışmaları hatırlatıyordu.³⁶ Birlik yönetimi ara rejim koşullarında küçük odaların desteğine yönelmiş ve benzer eleştirilerle karşı karşıya kalmıştı. Buna karşılık, küçük odaların eleştirilerine büyük sanayicilerin tepkisi ise daha netti: EBSO Başkanı Şinasi Ertan, “çoğunluğa tabii ki hürmetimiz var, ancak İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana olmadan bir Birlik Yönetim Kurulu olamayacağını da kabul etmeniz gerekir” diyordu.³⁷

Oda örgütleri arasında yapılan bu tartışmalardan kârlı çıkan Birlik yönetimi oldu. Yönetim öncelikle Anadolu odaları arasında, onların siyasal merkezle en güçlü iletişim kanalı olma rolünü pekiştirdi ve bu odalara daha çok dayanması gerektiğinin farkına

32 Raif Onger’in Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Açılış Konuşması, 1971, s.4.

33 Murat Furtun’un (Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı) Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB Yayını, İstanbul 6-7 Eylül 1971, s.5.

34 Ömer Beşe’nin (İzmir Ticaret Borsası Başkanı) Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB Yayını, İstanbul 6-7 Eylül 1971, s.11.

35 *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB Yayını, İstanbul 6-7 Eylül 1971, s.7.

36 Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s.253-263.

37 Şinasi Ertan’ın Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, İstanbul 6-7 Eylül 1971, s.29.

vardı. İkinci olarak büyük sanayicileri kendini savunur duruma düşürerek, temsil açısından konumunu netleştirdi. Nitekim bu toplantılardan sonra Birlik yönetimi daha açık bir şekilde, doğrudan hükümeti hedef alan eleştirileri yükseltecektir. Hükümet tarafından Meclis'e sevk edilen Madencilik Reformu Kanun Tasarısı'nı sert dille eleştiren bir raporun kamuoyuna açıklanması buna bir örnektir.³⁸ Eleştirilerden en çok nasibini olan hükümette görev alan bürokratlar olmuştur.

1971 askeri muhtırasının en önemli sonuçlarından biri, Odalar Birliğinin ithal mallarında kota dağıtım yetkilerinin bakanlığa devredilmesinden kısa bir sonra Ülkenin önde gelen sanayicilerinin TÜSİAD'ı kurmuş olmalarıdır.³⁹ Bu değişiklikler ile Odalar Birliği şemsiyesi altında örgütlenmiş farklı gruplar üzerinde Birliğin otoritesi sarsılmış ve işinsanları arasında çıkarlar temelinde ayrışma, hatta çatışma derinleştirilmiştir. 1971 sonrasında TOBB'un ithalat kotaları üzerindeki dağıtım yetkisinin alınması, büyük sanayi odalarının çatısı altında faaliyet yürütmekte olan sanayicilerin Odalar Birliği'nden bağımsız hareket edebilmelerini kolaylaştırmıştır.⁴⁰ 70'li yıllarda TİSK ve TÜSİAD, TOBB'un özel sektörün sözcüsü konumunu oldukça zayıflatılar ve otoritelerle farklı bir iletişim stratejisi geliştirdiler.

1.3. 12 Eylül Darbesi: Odalar Birliği vs. TÜSİAD

12 Eylül darbesi Türkiye'de liberal ekonomi politikalara geçişi ifade eden 24 Ocak 1980 tarihli ekonomik kararlardan kısa bir süre sonra gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle işinsanlarını yakından ilgilendiren bu kararlar konusunda darbe yönetiminin tavrı ilişkilerde belirleyici olacaktır. Darbenin hemen ardından yayınlanan 16 numaralı Milli Güvenlik Konseyi bildirisini 24 Ocak kararları ile ilgili anlaşma ve protokollerin uygulanmasına devam edileceğini açıklamıştır. Bu Türkiye'de liberal ekonomi politikasına geçilmesinin alt yapısını oluşturan 24 Ocak kararlarının askeri yönetim tarafından da sürdürüleceği anlamına gelmekteydi. Bir anlamda 12 Eylül darbesi kararların uygulanmasını hızlandırıcı ve kolaylaştırıcı bir zemin oluşturmuştur.⁴¹ Sendikal faaliyetlerin yasaklanması, kamu personeli ücret politikasının oldukça düşük düzeyde tutulması, derneklerin yürüttükleri faaliyetlerin kısıtlanması gibi birçok sınırlandırıcı düzenleme işbaşındaki yönetime kararların uygulanması konusunda geniş bir hareket alanı sağlamıştır.

38 *Madencilik Reformu Kanun Tasarısı İle İlgili Görüş*, TOBB Yayını, Ankara, 1972.

39 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s.33.

40 Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s.262-263.

41 Seyfettin Gürsel, "1980'li Yıllar ve Sonrası", *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1981-2000*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 2-6.

TÜSİAD dokuz gün kadar kapalı kalmak dışında askeri yönetimden etkilenmemiş, dönem boyunca faaliyetlerine büyük bir serbesti içinde devam etmiştir. Dernek yönetimi darbeyi olumlu karşıladı. Vehbi Koç, “İleride siyasal tarihimiz üzerinde araştırma yapacak olanlar, ordunun; milleti derin bir umutsuzluğa ve çaresizliğe düşmekten kurtardığını yazacaklardır... İtiraf edeyim ki Cumhuriyet tarihimizin en ağır şartlı bir devrini yaşamıştık ve 12 Eylül, hepimize büyük bir ferahlık getirdi.” diyecektir.⁴²

Buna karşılık, Odalar Birliği yönetimi, TÜSİAD’tan farklı olarak darbeye karşı daha mesafeli bir tavır takındı ve resmi açıklama için hükümetin açıklanmasını bekledi. Bülent Ulusu başbakanlığında kurulan hükümette Turgut Özal, Kaya Erdem, Şahap Kocatopçu ve Zeyyat Baykara gibi isimlerin bulunması Birlik yönetimi tarafından olumlu karşılanmıştır. Dönemin Odalar Birliği Başkanı Mehmet Yazar, Eylül sonlarında odalara yolladığı bir genelge ile yeni yönetimin uygulamaya konulmuş ekonomik politikayı benimsemiş olmasını haklı ve isabetli bulduklarını ifade etmiştir. Bu genelgede ayrıca yeni dönemde odaların birlik içinde hareket etmelerinin önemine dikkat çekilmiştir.⁴³ Belirtildiği gibi Odalar Birliği gerek 1960-63, gerekse 1971-73 dönemlerinde, ara rejim sürecinden yıpranarak çıkmıştı ve doğal olarak süreçte daha mesafeli bir yaklaşım sergiledi. Askeri yönetimin 24 Ocak kararlarının uygulanmasına devam edileceği yönündeki açıklaması, Odalar Birliği tarafından yeni dönemde öncekilerin aksine ideolojik bir çekişmenin yaşanmayacağı yönünde yorumlanmıştır. Yine Turgut Özal’ın ekonomi yönetimindeki rolünü sürdürmesi, “yasaklı liderler” ile en önemli bağ olarak görülmüştür.

Turgut Özal’ın 24 Ocak kararlarının uygulanması noktasında belirleyici konumunu sürdürmesi ilk başlarda büyük sanayiciler açısından da olumlu karşılandı. Selçuk Yaşar, Özal’ın göreve getirilmesiyle ordunun Demirel dönemindeki ekonomik uygulamaları onayladığının belli olduğunu belirterek; “... Önceki askeri müdahalelerde, ordu devletçilikten yanaydı. 12 Eylül’den sonra ordunun kesinlikle hür teşebbüsten yana olduğu ortaya çıktı. Bu büyük bir gelişmedir ve ülkenin ufkunu gerçeklere doğru geliştirmiştir” diyordu.⁴⁴ Darbeden üç hafta sonra Vehbi Koç görüş ve isteklerini ileten bir mektubu Kenan Evren’e ilettili. Mektup aynı zamanda büyük sanayicilerin ortamı nasıl değerlendirdiklerine ilişkin önemli ipuçları vermektedir: “Sizin başarınızın bütün milletin tek ümidi olduğuna inanıyorum” diyen Koç, askeri yönetimin 27 Mayıs’ta düşülen hatalara düşmemesini, teferruatla uğraşmak yerine temel meselelerin ele alınmasını, terör ve bölücülüğe aman vermeden bastırılmasını ve sivil idareye dönülme zamanının iyi

42 Vehbi Koç, *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, V.Koç Vakfı Yayını, İstanbul, 1987. s.50.

43 Haluk Alkan, *Türkiye’de Baskı Grupları*, s. 236.

44 Selçuk Yaşar, *Hayatım*, yy, İzmir, 1996, s.125.

hesaplanmasını önermekteydi.⁴⁵ Bu mektuptan bir hafta, müdahaleden bir ay sonra Kenan Evren tarafından kabul edilen Koç, Evren ve Haydar Saltık'a ayrıca beş sayfalık bir öneriler notu ilettiği. Öneriler notunda Turgut Özal'ın görevde kalmasının askeri yönetimden istenmiş olması dikkat çekicidir. Koç, Özal hakkında ileri sürülen bazı iddiaların, kötü niyetli insanlar tarafından üretilen ihbarlar olduğunun altını çizerek, Özal'ın mevcudun içinde meseleleri en iyi bilen insan olarak görevde tutulmasının faydalı olacağını belirtiyordu.⁴⁶ Görüldüğü gibi TÜSİAD çevreleri ölçülü bir tavır içindeydiler; bir yandan askeri yönetimi; normalleşmeye dönüş takvimi belirleme veya bu izlenimi kamuoyuna vermesi yönünde zorladılar, diğer yandan ara dönemin tüm avantajlarından en yüksek seviyede yararlanmaya çalıştılar.⁴⁷ Hükümetin kurulma aşamasında büyük sanayicilerle askerler arasında kurulan iyi diyalog kabine ve üst düzey bürokratların belirlenmesine de yansdı. Bülent Ulusu, hükümetin teknik ve ekonomik alanlarda bakanlık ve yönetici kadrolarının belirlenmesinde sanayicilerin desteğine dayanmak istemişti. Bu ortamda bazı özel sektör yöneticileri, bizzat patronlarından istenmiştir. Ulusu hükümetinin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fahir İlkel bu şekilde Koç grubundan transfer edilmiş bir isimdi.⁴⁸ Açıklanan kabine büyük işadamlarının fazlasıyla memnun etmişti.⁴⁹

Ancak 1980 darbesi sonrasında işinsanları tarafından başlangıçta desteklenen, ancak çıkar ayrımları paralelinde şekillenen gerilim yine 24 Ocak kararlarının uygulanmasından kaynaklanmıştır. 12 Eylül koşullarında kararların taviz vermez bir biçimde uygulanması, darbeden daha bir yıl geçmeden işinsanları içinden şikâyetlerin yükselmesine neden olmuştu. Genel olarak 1980 - 1981 döneminde piyasa ve sosyal gruplar üzerinde iç alımı kısıtlayıcı bir politika takip edilerek ihracat desteklendi. Üretimde net bir artış olmadan edinilen ürün fazlasını yurt dışına satılmasına dönük strateji özellikle büyük sanayiciler için bazı riskleri beraberinde getirmekteydi. Öncelikle ihracattaki artış yatırımlara yansımada. Özellikle, piyasadan para çekmeye yönelik sıkı para politikasının bir sonucu olarak yükseltilecek mevduat faiz oranları yatırımda kullanılacak kredi faizi oranlarına da aynen yansdı ve bu durum krediyi pahalı bir edim haline getirdi. İç talebin kısılması ile iç piyasaya dönük yatırım yapan bazı büyük sanayiciler, ürünlerine dış pazarda yer bulamadıklarından güç duruma düştüler. Zorlanan büyük firmalar 1981 yılından itibaren açıkça devletten yardım istemeye başladılar. Bu durum büyük sanayiciler

45 Vehbi Koç, *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, s.52.

46 Vehbi Koç, *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, s.55.

47 Yeşim Arat, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980. Turkish Experience*, Ed. Metin Heper, De Gruyter, New York, 1991, s. 142.

48 Vehbi Koç, *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, s.57.

49 Can Kırac, *Anılarımla Patronum Vehbi Koç*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 14 Baskı, 1996, s.267.

içinde de 24 Ocak kararlarının yeniden gözden geçirilmesi ve Turgut Özal’ın kararları uygulamakta gösterdiği katı tutumun değişmesi noktasında bir talebin dile getirilmesine neden oldu. Dönemin TİSK Başkanı Halit Narin 24 Ocak kararlarının yatırımları engellediğini ve bunun “namuslu müesseselerin” zararına olduğunu söylüyordu. Bu tepkilere karşı Özal tutumunu değiştirmede; “Mahdut iş çevreleri tavsiyelerini kendilerine saklasınlar” diyen Özal; sanayicilerin kısa vadeli çıkarlar yerine ülkenin uzun vadeli çıkarlarına göre hareket etmeleri gerektiğini belirterek, sistemde değişiklik beklemek yerine tempona ayak uydurmalarını tavsiye ediyordu.⁵⁰

Büyük sanayicilerden şikâyetler yükselirken, Birlik yönetimi dönem boyunca Özal ve ekibine açık destek vermeye devam etmiştir. Mayıs 1981 TOBB Genel Kurulunda da Başkan Yazar, ekonomik açıdan olumlu gelişmeleri övmüş ve hükümeti desteklediklerini açıklamıştı.⁵¹ Belirtildiği gibi Odalar Birliği, Demirel döneminin yetkili bürokrati Turgut Özal’ın kişiliğinde, olağan rejime geçişte bir güvence görmüş ve ona açık destek vermişti. Birlik yönetimi bu ılımlı tavrının karşılığını da görmüştü. 24 Aralık’ta MGK tarafından onaylanan bir kanun ile 5590 sayılı yasada Odalar Birliğinin statüsünü güçlendiren bir dizi değişiklik yapıldı. Birliğin Mayıs 1981 Genel Kuruluna Turgut Özal, Maliye Bakanı Kaya Erdem, Ticaret Bakanı Kemal Cantürk ve Sanayi Bakanı Şahap Kocatopçu davetli olarak katıldılar.

Belirtildiği gibi 24 Ocak kararlarının uygulanma biçimi konusunda büyük sanayiciler ile ekonomi yönetimi arasındaki ayrışma hükümet üzerinde baskı oluşmasına neden olmuştur. Sanayicilerin artan tepkisi Temmuz 1982’de, banker krizinin hemen ardından Özal ve iki bakanın istifa ederek hükümetten ayrılması ile sonuçlanacaktır. Ekonomi yönetimi işinsanlarının beklentilerine uygun bir reorganizasyondan yana olan Adnan Beşer Kafaoğlu’na verilmiştir. Kafaoğlu dönemi ekonomi politikaları açısından ara rejimin ikinci evresini oluşturmaktadır. Bu dönemde ağırlıklı olarak 24 Ocak kararlarının yumuşatılması ve sanayicilerden gelen taleplere daha duyarlı bir yaklaşım belirleyici olmuştur. Öncelikle mevduat faizleri iki kademedede beşer puan aşağı çekilmiştir. Otomotiv sektörü alanında bazı rahatlatıcı önlemler alınmış ve içe dönük yatırım yapmış zor durumdaki şirketlere yönelik “kurtarma operasyonları”na hız verilmiştir. Kafaoğlu yönetimini sanayiciler olumlu karşılarken, bu kez de Birlik yönetimi tarafından mesafeli karşılanmıştır.⁵²

50 “Özal: Mahdut İş Çevreleri Tavsiyelerini Kendilerine Saklasınlar”, *Milliyet* 5 Aralık 1981

51 TOBB Başkanı Mehmet Yazar’ın 36. Genel Kurul Konuşması, *Başkanların Genel Kurul Konuşmaları Cilt I*, TOBB Yayını, Ankara, 2011, s. 283-297.

52 Şebnem Gülfidan, *Big Business and The State in Turkey: The Case of TÜSİAD*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 1993, s. 96.

Dikkat çekicidir ki, kabinedeki değişiklik sonrasında TÜSİAD-hükümet ilişkilerinde bir iyileşme gözlenmişti. 1982 TÜSİAD Genel Kurul toplantısında hükümetin de zor durumda kalan şirketlere anlayış göstermesi gerektiğinin altı çizildi ve Yönetim Kurulu bu konuda hükümet nezdinde girişimlerde bulunmak üzere yetkilendirildi.⁵³ TÜSİAD ara rejim döneminde Hükümet ve bürokrasi ile bire bir ilişkiler kurmaya daha çok ağırlık verdi ve bunda ikinci dönemde hükümetle diyalog kanallarını açık bulmasının rolü büyüktü.

2. Kurumsal Statü ve Temsil Yapısının Şekillenmesinde Ara Rejim Dönemlerinin Etkisi

Askeri darbeler öncelikle Türkiye’de izlenen ekonomi politikalarında stratejik değişikliklere giderek veya bu değişikliklerin hayata geçirilmesinde gerekli koşulları oluşturmak suretiyle işinsanları üzerinde belirleyici etkilerde bulunmuştur. 1960 darbesi, 1961 Anayasasının da getirdiği düzenlemeler ekseninde bürokratik mekanizmaların ekonominin yönetiminde daha çok söz sahibi olduğu bir dönemi başlatmıştı. Özellikle Devlet Planlama Teşkilatı’nın anayasal düzeyde stratejik bir konum edinmesi bürokrasinin ekonomi yönetiminde özerk bir aktör gibi hareket edebilmesini sağlamıştı. Bu şekilde, 1960 sonrası Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme politikasına stratejik bir geçiş yaşanmıştı. Türkiye’de takip edilen ithal ikameci politikalar genel olarak, seçici bir koruma stratejisine dayanmaktaydı. Sermaye malları ve girdiler ithal ediliyor, buna karşılık içerde üretilen ürünler dış rekabete karşı korunuyordu. İthalata ve dolayısıyla döviz tahsislerine fazlasıyla bağımlı olan sanayi sektörü iç piyasada kâr oranlarını yüksek tutabiliyor, ayrıca devlet eliyle sağlanan sübvansiyon, düşük maliyetli kredi ve vergi iadelerinden dolayı veya dolaysız olarak yararlanabiliyordu.⁵⁴ Bürokratik mekanizmaların ekonominin yönetimine katılması ve sermayenin kullanımının bir plana bağlanması ticari grupların aleyhine bir gelişmeydi ve bürokratlar ağırlıklı olarak 1950’li yıllarda sermaye kesimlerinin siyasal otoritelerle geliştirdikleri etkileşimlere soğuk bakıyorlardı.⁵⁵ Buna karşılık bürokratların yaklaşımları farklı bir açıdan güçlenmekte olan sanayi çevrelerinin beklentileriyle de uyumluydu. İthal ikameci sanayileşme politikası Türkiye örneğinde büyük sanayicileri bürokratlarla işbirliğine sıcak bakan bir tutuma yönlendirirken, ticari kesimler ve tarım sektörü, siyasi aktörleri temel alan bir yaklaşımı öne çıkardılar. Bu durum yukarıda dönemselsel olarak süreçleri ele aldığımız bölümlerde belirtildiği gibi ara rejim dönemlerinde oda örgütleri ile çatışmacı, büyük sanayicilerle uyum

53 1982 Yılı Çalışma Raporu, TÜSİAD Yayını, İstanbul, s.4-5.

54 Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*; İletişim, İstanbul, Dördüncü Baskı, 1995, s.228.

55 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi, İstanbul, Sekizinci Baskı, 1996, s.130.

temelinde ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici oldu. 1980 darbesi ise 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarının sonrasında gerçekleşmiş ve darbe yönetimi bu kararların hayata geçirilmesine açık destek vermişti. Başka bir ifade ile Türkiye’nin izlediği ekonomi politikalarında diğer bir stratejik değişim yine ara rejim koşullarında hayata geçirebilmişti. 24 Ocak kararlarının uygulanma biçimi, 1960 sonrasında şekillenen sektörel gruplar arasındaki ayrışmayı derinleştirmiştir. Kararların desteklenmesi eğilimindeki Odalar Birliği ile teknokrat hükümetin yapısına müdahale eden ve kararların revizyonu konusunda askerler ile yakın ilişkiler kuran büyük sanayiciler arasındaki ayrışma yer yer çatışma boyutuna ulaşmıştır.

İkinci olarak Türkiye’de ara rejim dönemleri işinsanı örgütlerinin eğilimleri ve aralarındaki rekabete doğrudan etki eden statü değişikliklerinin gerçekleştirildiği dönemler olmuştur. 1960 darbesinden sonra 1962 yılında Odalar Birliği’nin ithal kotalarını belirleme yetkisi görüş bildirmeye çevrilerek, ithal mallarının fiyatlarını tespit ve mal listelerini hazırlama yetkilerinin ellerinden alınması Odalar Birliğinin işinsanları üzerindeki temsil gücünü sınırlandıran bir etki doğurmuştu.⁵⁶ 1971 muhtırasından sonra ise belirtildiği gibi, ithal kotaları dağıtım yetkisi Odalar Birliğinden alınarak Bakanlığa devredilmişti. Bu stratejik yetkiler Odalar Birliğine ithalat kotalarının hazırlanması ve dağıtımında belirleyici bir rol vermekteydi. Yetkiler sayesinde Odalar Birliği, ticari, zirai gruplarla, sanayiciler arasında ithal edilecek malların belirlenmesi ve sektörel dağıtım konusunda bir hakem konumunda olmuş ve bu konum Birlik çatısı altında kalmayı işinsanları için hayati kılmıştı. 1960 darbesinden sonra Odalar Birliği’nin uğradığı statü kaybı büyük sanayicileri “Sanayi Odaları Birliği” adı altında bir teşkilatlanmaya yönlendirmiş, ancak fiilen bu isim altında bazı etkinlikler gerçekleştirmelerine rağmen, girişim resmi bir statüye dönüştürülemedi.⁵⁷ Buna karşılık, TOBB içinde baskın grubu oluşturan ticari gruplar arasında da büyük şehirlerdeki ithalatçı gruplar, tarımsal ürün ihracatçıları ve büyük perakendeci tüccarlar olmak üzere bazı rakip gruplar bulunmaktaydı. Dolayısıyla ithalat kotaları ve döviz tahsisi konusunda TOBB yönetimi hiç bir zaman sanayicilerin istediği, yatırım malları öncelikli bir strateji takip etmemiş ve ticari çıkarları önceleyen kota politikasını yıllarca sürdürmüştür.⁵⁸ Belirtildiği gibi TÜSİAD 2 Nisan 1971’de, Odalar Birliğinin elinden son stratejik yetkilerin alınmasından hemen sonra, önde gelen 12 sanayicinin imzaladığı bir protokolle kuruldu.⁵⁹ TÜSİAD daha

56 Kemal Saybaşı, “Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, s. 87.

57 Süreç için bkz. Haluk Alkan, *Türkiye’de Baskı Grupları*, s. 190-191.

58 Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s.253.

59 Vehbi Koç, Nejat F.Eczacıbaşı, Sakıp Sabancı, Selçuk Yaşar, Raşit Özsaruhan, Ahmet Sapmaz, Feyyaz Berker, Melih Özakat, İbrahim Bodur, Hikmet Erenyol, Osman Boyner, Muzaffer Gazioğlu.

başlangıcında elit bir organizasyon olarak doğmuştu. Üyelerin çoğu İstanbul ve İzmir’de faaliyet gösteren sanayicilerden oluşuyordu. Üyeler arasında az sayıda Adana, Ankara, Bursa ve Eskişehirli sanayiciler de bulunmaktaydı.⁶⁰ Derneğin kurucularından Nejat Eczacıbaşı, işinsanları içinde özel teşebbüs karşısı oluşumlar karşısında sert tutum yanlısı olanlar ile daha ılımlı tavır gösterilmesi gerekenler arasında bir ayrımın varlığına işaret ederek, Dernek kurucularının sertlik yanlılarından ayrılarak, dönemin koşulları içinde işinsanları, üniversite ve bürokrasiyi aynı platform altında bir araya getirmeyi amaçladığını belirtiyordu.⁶¹ Eczacıbaşı’na göre bu girişim hem işadamlarının sosyal kimliğini vurgulayacak, hem de birtakım siyasi korkularla dikkatsiz davranışlar yapıp kamuoyu tepkisi alınmasını önleyecekti.⁶² Bu amaçla TÜSİAD yöneticileri biri doğrudan derneğe bağlı olan iki dergi yayınlamakla işe başladılar. Bunlardan dernek adına çıkartılan “Görüş” dergisi ile ekonomi ağırlıklı yayınlar yapılırken, “Devir” dergisi ile dolaylı olarak siyasal ve sosyal sorunlar konusunda büyük işadamlarının bakış açısı kamuoyunun gündemine getirilmeye çalışıldı. TÜSİAD’ın kurucularından Selçuk Yaşar, Devir dergisinin işadamlarının çıkarları doğrultusunda ılımlı bir ortam oluşturmak ve “ibrenin doğrulardan yana dönmesi” amacıyla çıkartıldığını belirtmekteydi.⁶³ Dönem boyunca Birlik yönetimi işadamları arasında çatışan çıkarları dengelemek ve bunları toplu şekilde ifadelendirmeye yönelik klasik tavrında ısrar ederken, sanayiciler spesifik çıkarlara daha çok vurgu yaptılar. Kasım 1972’de yapılan Başbakan-Bakanlar-Özel Sektör toplantısında sanayiciler, eldeki dövizlerin sanayinin ihtiyaç duyduğu ham ve ara maddelerin ithalatına ayrılması ve bu konuda işinsanları ve bürokratlardan oluşacak bir uzmanlar grubu eliyle dış ticaretin yönetilmesi talebini hükümete iletiler.⁶⁴ Bu taleplerin stratejik yetkilerini kaybeden Odalar Birliği’ndeki güç kaybının yaşandığı bir dönemde dile getirilmesi anlamlıydı. Siyasetle bağımlı kaybetmemek yönünde çaba harcayan Birlik yönetimine karşı büyük sanayiciler bürokratlarla birlikte çalışacakları mekanizmaların kurumsallaştırılmasından yana bir tutumu öne çıkardılar.

1980 darbesinden sonra, 1981 yılında getirilen 2567 sayılı kanun ile oda ve borsaların, sanayi odaları dışında, çalışma alanı ilçe sınırı olarak belirlenmiş, önceki düzenlemedeki belediye esası kaldırılarak, örgütlenme inisiyatifini daraltılmıştır. Kanunla Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’na, ticaret ve sanayi odaları ile ticaret odalarının çalışma alanlarını

60 Şebnem Gülfıdan, *Big Business and The State in Turkey: The Case of TÜSİAD*, s.25.

61 Nejat F. Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, N.Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul, 1982, s.149-158.

62 Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s.202.

63 Yaşar, *Hayatım*, s.118.

64 Ertuğrul Soysal, “Sanayimizin Hammadde Sorunları”, *Sayın Başbakan ve Bakanlar-Özel Sektör Toplantısı*, TOBB Yayını, Ankara,1972, s.16.

il sınırlarını aşmamak üzere genişletip, daraltabilme yetkisi verilmiştir. Yine bu düzenleme ile odaların gelirleri ile ilgili olarak yeni bir takım düzenlemeler getirilmiştir. Eski düzenlemede, gelirlerle ilgili kararların alınması yönetim kurulunun teklifi ile oda meclisinin onayına bırakılmışken, yeni kanun, bu konuda oda organlarının yetkilerini sınırlandırarak, nihai karar yetkisini Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’na vermektedir. Çalışma alanlarını düzenleme yetkisi gibi bu yetki de bakanlık vesayetini arttırıcı nitelikteydi. Yine odalar ile ilgili yönetmeliklerin yürürlük kazanabilmesi bakanlık onayı ile mümkün olabilecekti. Kanunla odalara siyaset yasağı getiriliyor, gerektiğinde mülki amirin inisiyatifleriyle odaların faaliyetleri askıya alınıp, yönetimleri 3-5 kişilik idari komisyonlara devredilebiliyordu. Belirtildiği gibi dönemin koşulları içinde Birlik yönetimi ile Bülent Ulusu hükümeti arasındaki yakınlaşmanın bir sonucu olarak bu düzenlemeler daha sonra gevşetilecek, ancak Turgut Özal’ın bakanlıktan ayrılması sonrasında Ağustos 1983’te çıkarılan kararnamelerle odalar üzerinde bakanlık vesayeti tekrar genişletilecektir.⁶⁵

Nisan 1983’te MGK tarafından demokrasiye dönme kararının alınması sanayiciler arasında gelecek hükümetin bileşimi konusunda tereddütler doğururken, kararın asıl yansıması Odalar Birliği içinde oldu. Başkan Yazar “sağda birlik” söylemi altında yeni partiler içinde bir birleşmenin gerçekleştirilmesi yönünde bir girişim başlattı. Bu girişim öncelikle MDP (Milliyetçi Demokrasi Partisi) ve BTP (Büyük Türkiye Partisi) arasında bir birleşmenin sağlanması yönündeki çabalarla şekillendi. BTP’nin Milli Güvenlik Konseyi tarafından kapatılması bu girişimi sonuçsuz bırakırken, Yazar bütün arzularının demokrasiye yumuşak bir geçişi sağlamak olduğunu, “sağda birlik” girişimde ise genel bir arzunun sözcülüğünü yaptığını söylüyordu.⁶⁶ Ancak gerek Kafaoğlu yönetimi ile yıldızı barışmayan, gerekse olağan rejime geçişte yürüttüğü kulis faaliyetleri askerlerin hoşuna gitmeyen Birlik yönetimi Ağustos 1983 yılında çıkarılan yukarıda ele alınan kararnamelerle cezalandırıldı. TOBB yönetimi kararnameye Başbakanlık nezdinde itirazda bulundu ama bundan bir sonuç alamadı.⁶⁷ Buna karşılık 1983 seçimleri öncesinde TÜSİAD çevresi genel olarak İngiltere tipi iki partili bir parlamenter sistemin Türkiye’de yerleştirilmesi yönünde çaba harcadı. Bu eğilim, askeri yönetimin MDP-HP (Halkçı Parti) ekseninde böyle bir sistemin kurumsallaştırılması isteğiyle de uyumluydu. Büyük sanayiciler belirttiğimiz nedenlerden dolayı Özal’ın kurduğu Anavatan Partisi’ne (ANAP) oldukça mesafeliydiler.⁶⁸ Turgut Özal partisi tarafından gösterilen bazı

65 Haluk Alkan, *Türkiye’de Baskı Grupları*, s. 243.

66 “Sağda Yeni Parti Çalışması Başladı”, *Cumhuriyet* 4 Haziran 1983

67 “Yazar: Ekonomide Bu Yıl Başarılı Olunamadı”, *Cumhuriyet* 24 Ağustos 1983

68 Kıraç, *Anılarıyla Patronum Vehbi Koç*, s.288; Vehbi Koç, *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, s.63.

adayların MGK tarafından veto edilmesinde “mahdut, ama güçlü” iş çevrelerinin rolü bulunduğunu açık bir dille ifade ediyordu.⁶⁹ Kasım 1983 seçimlerinden ANAP’ın tek başına iktidar olarak çıkması büyük işinsanları arasında tereddütle karşılanmıştır. TÜSİAD’ın seçim sonrasında toplanan ve sonuçların değerlendirildiği yüksek istişare kurulu toplantısında bazı işadamları; “Özal, işi inşallah bizi ezmeden yürütür” dileğinde bulundular.⁷⁰ Bu çekingen, ama ılımlı tavır İstanbullu büyük işinsanlarının eğilimini yansıtıyordu. Oysa seçimler öncesinde Özal’a karşı daha açık tavır alan İzmirli sanayiciler kendilerinin cezalandırılacağından emindiler. Selçuk Yaşar’ın ifadeleri ile; “Sandıktan ANAP çıktı. Böylece Türkiye’de bir “Özal devri” açılmış oldu, bu şu demekti; öncelikle Özal kendisini destekleyen işadamlarına sonsuza kadar destek olacak, ama kendisini desteklemeyenlere ise sonsuza kadar yan gözle bakacaktı”.⁷¹

Sonuç

Çalışmamızın giriş bölümünde Türkiye’de darbe yönetimlerinin kısa ömürlü olmaları nedeniyle uzun dönemli ekonomik veri setlerinden daha çok ara rejim dönemlerinde alınan karar ve geliştirilen ilişkilerin sektörel gruplar ve örgütler arasındaki rekabetin ve işinsanlarının davranış eğilimlerinin şekillenmesindeki etkileri üzerinde duracağımızı belirtmiştik. Bu çerçevede dönemsanalizimiz aşağıdaki bulgulara işaret etmektedir:

- Türkiye’de ara rejim dönemleri ekonomi politikaları ve kurumsal yapı açısından stratejik değişikliklerin yapıldığı dönemler olmuştur. Bu değişime işinsanları örgütlerinin kurumsal yapısına etki eden kalıcı değişiklikler eşlik etmiştir.
- İkinci olarak gerek politikalar, gerekse örgüt temsili açısından yapılan değişiklik ve müdahaleler büyük sanayiciler, ticari ve zirai gruplar arasında çıkarların temsilinden çok siyasal farklılaşma yönünde bir eğilim değişimine neden olmuştur.
- Üçüncü olarak; ara rejim dönemlerinde izlenen ödüllendirici/cezalandırıcı politikalar nedeniyle işinsanları arasındaki rekabet çatışmacı bir nitelik kazanmıştır. Bu nitelik demokratik dönemlerde siyasal iktidarların işinsanları üzerindeki belirleyici konum edinmesini kolaylaştırmıştır.

Türkiye’de uzun süreli askeri rejim dönemleri yaşanmamış, darbeler siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan restorasyon içeren ara rejimler şeklinde hayata geçirilmiştir. Ancak ara rejim dönemlerinde gerçekleştirilen stratejik politika ve kurumsal değişikliklerin

69 “Holdinglelerin gündemindeki Adam Özal” *Nokta*, 3-9 Ekim 1983, S. 32, İstanbul, s.10.

70 “Çankaya’daki Kucaklaşma: Sivilleşmeye Doğru”, *Nokta*, 14-20 Kasım 1983, s.49.

71 Yaşar, *Hayatım*, s.128.

etkileri kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Konumuz açısından bakıldığında Türkiye’de darbeler, izlenen ekonomi politikalarında stratejik değişim dönemlerinde gerçekleştirilmiş ve işinsanları arasında sektörlerin konum ve önceliklerini yakından etkileyen değişikliklere neden olmuşlardır. Türkiye ithal ikameci sanayileşme politikasına 1960 darbesinden sonra geçmiş, 12 Eylül 1980 darbesi ise neoliberal politikalara geçişi sağlayan 24 Ocak kararlarının uygulanması için gerekli siyasi ve sosyoekonomik zemini şekillendirmiştir.

1960 ve 1971 yıllarında işinsanlarının temsil ve yetki yapısını yakından etkileyen düzenlemelere gidilerek çatı kuruluşu olan Odalar Birliği altında sanayici gruplarla, ticari ve zirai gruplar arasındaki ayrışma derinleştirilmiş, bu süreç büyük sanayicilerle ordu ve bürokrasi arasındaki ilişkilerin yakınlaşması sonucunu doğurmuştur. TÜSİAD, 1970’li yıllarda milli mutabakat hükümetlerinin kurulması yönünde sıklıkla çağrılar yapmış, hükümete teknokrat desteği verilmesine sıcak bakan bir tutum içinde olmuştur. 1979 yılında Ecevit hükümetine karşı seri ilanlar vererek karşı propagandanın sözcülüğünü yapan TÜSİAD, 1995 yılının sonlarında bu kez olası bir Refah Partili koalisyon hükümetinin önlenmesi amacıyla, gazetelere “Çağrı” başlığını taşıyan ilanlar vererek ANAP-DYP koalisyonuna açık destek vermiştir.⁷² Buna karşılık, ara rejim dönemlerinde cezalandırıldıklarına inanan ticari ve zirai gruplar oda örgütlerinin çatısı altında yarışmacı siyasal ortamda kazanımlarını ve sektörel konumlarını daha rahat koruyabileceklerini düşündüklerinden merkez sağ siyasi partilerle yakın ilişkiler geliştirmeye önem vermişlerdir. 1997 yılında 28 Şubat sürecinde döneminde Odalar Birliği yönetiminin ve Birlik başkanlığından gelen siyasi aktörlerin, TÜSİAD ve TİSK ile birlikte Refah-Yol hükümeti karşısı ortak platform içinde yer almasını da benzer dinamiklerle açıklamak mümkündür. İşinsanları örgütleri geliştirdikleri siyasal eğilimler paralelinde zaman zaman bir siyasal muhalefet gibi hareket edebilmişlerdir.⁷³

Sektörleri temsil eden işinsanı örgütleri arasında birbirlerine karşı çatışmacı bir eğilimin yerleşmesinde de ara rejim dönemlerinin belirleyici olduğu görülmektedir. İzlenen cezalandırıcı politikalar işinsanı grupları arasındaki ayrışmayı derinleştirdikçe işinsanı örgütlerinin yönetimleri arasında karşılıklı eleştiriler öne çıkmaya başlamış, bu tutum demokratik koşullarda da devam etmiştir. 1995 yılında kurulan Ekonomik ve Sosyal Konsey içinde neden TÜSİAD’a yer verilmediğini soran gazetecilere, dönemin TOBB Başkanının “TÜSİAD girerse, neden kanarya sevenler derneği girmesin?” yönündeki

72 Can Kırac, *Anılarımla Patronum Vehbi Koç*, s.250.

73 Mustafa Delican, “Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü”, *Journal of Social Policy Conferences*, S.51, Ekim 2010, s.39.

cevabı,⁷⁴ yine TÜSİAD'ın, 1993 yılında dönemin TOBB Başkanı Yalım Erez'e siyasi beyan vermek gibi gerekçelere dayanarak disiplin cezası vermesi,⁷⁵ normal dönemlerdeki çatışmacı ilişkilere örnek olarak verilebilir. Türkiye'de ara rejim dönemlerinin işinsanı örgütlerinin oluşumundan, işinsanı grupları arasındaki rekabeti yönlendirmeye, hukuki mevzuata kadar pek çok alanda belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Bu durum, işinsanı siyaset ve devlet ilişkilerinin kendi dinamikleri üzerinde konsolide olması sürecini üçüncü aktörlerin müdahaleleri nedeniyle sınırlamış ve gerek iş dünyası, gerekse siyasette çatışmacı eğilimlerin güç kazanmasına katkı sağlamıştır. Çatışmacı ilişkiler Türkiye'de siyasal otoritelerin işinsanı grupları üzerinde seçici politikalar izleyebilmelerini kolaylaştırmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Nokta

“Balmumcudan Dün 74 Tutuklu Tahliye Oldu”, *Akşam* 14 Kasım 1960.

“Bina ve Arazi Vergileri Kanunu MBK'nin İsteddiği Şekilde Kabul Edildi”, *Cumhuriyet* 22 Haziran 1961.

“Çankaya'daki Kucaklaşma: Sivilleşmeye Doğru”, *Nokta*, 14-20 Kasım 1983, s.47-50.

“Devlet Başkanı Dün Tacirlerle Konuştu”, *Cumhuriyet* 5 Temmuz 1960.

“Holdinglelerin Gündemindeki Adam Özal” *Nokta*, 3-9 Ekim 1983, S. 32, İstanbul, s.9-11.

“İstanbul Sanayi Odasındaki Suuistimaller 2 Milyar Lira”, *Cumhuriyet* 20 Eylül 1960.
Milliyet 1 Nisan 1995.

⁷⁴ *Milliyet* 1 Nisan 1995.

⁷⁵ “Patronlar Kapıştı”, *Cumhuriyet* 25 Aralık 1992; “Patronların kavgası Çıkar çatışması” *Cumhuriyet* 24 Aralık 1992; “TÜSİAD'ın Barış Güvercini Kafeste Kaldı”, *Cumhuriyet* 5 Kasım 1993.

- “Özal: Mahdut İş Çevreleri Tavsiyelerini Kendilerine Saklasınlar”, *Milliyet* 5 Aralık 1981.
- “Özel Sektör: Ekonomik Özgürlük Korunmalı”, *Milliyet* 4 Ağustos 1971.
- “Patronlar Kapıştı”, *Cumhuriyet* 25 Aralık 1992.
- “Patronların kavgası Çıkar çatışması” *Cumhuriyet* 24 Aralık 1992.
- “Sağda Yeni Parti Çalışması Başladı”, *Cumhuriyet* 4 Haziran 1983.
- “Ticaret Bakanı Dün Tacir ve Sanayicinin Dileklerini Dinledi”, *Cumhuriyet* 30 Temmuz 1960.
- “TUSİAD’ın Barış Güvercini Kafeste Kaldı”, *Cumhuriyet* 5 Kasım 1993.
- “Vergi Usul kanunlarının Değiştirilmesi İsteniyor”, *Cumhuriyet* 3 Şubat 1961.
- “Yazar: Ekonomide Bu Yıl Başarılı Olunamadı”, *Cumhuriyet* 24 Ağustos 1983.

2. Araştırma Eserler

- Alkan, Haluk: *Türkiye’de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamları örgütlenmeleri (Odalar-TÜSİAD-MÜSİAD)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.
- Arat, Yeşim: “Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980. Turkish Experience*, Ed. Metin Heper, De Gruyter, New York, 1991, s. 135-147.
- Bakirtas, İbrahim, Sari, Ramazan and Koc, Suleyman: “Coup D’État and Economic Growth in Turkey: Evidence from ARDL Bounds Testing Procedure”, *Panoeconomicus*, C. 71, S. 1, 2024, s. 71-94.
- Barro, Robert J.: “Economic Growth in a Cross Section of Countries”, *The Quarterly Journal of Economics*, C. 106, S. 2, 1991, s. 407-443.
- Bianchi, Robert: *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1984.
- Biglaiser, Glen: “Military Regimes, Neoliberal Restructuring, and Economic Development: Reassessing the Chilean Case.” *Studies In Comparative International Development*, C. 34, S. 1, 1999, s.3-26.
- Bjørnskov, Christian: *Coups and Economic Crises*, IFN Working Paper -1449, Stockholm, 2022.
- Buğra, Ayşe: *Devlet ve İşadamları*, Çev. Fikret Adaman, İletişim, İstanbul, İkinci Baskı, 1995.
- Delican, Mustafa: “Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü”, *Journal of Social Policy Conferences*, S.51, Ekim 2010, s.12-33.

- Eczacıbaşı, Nejat F.: *Kuşaktan Kuşağa*, N.Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul, 1982.
- Frieden, Jeffrey A.: *Debt, Development, and Democracy: Modern Political Economy and Latin America*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- Gründler, Klaus: *Political Stability and Economic Prosperity: Are Coups Bad for Growth?*, Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik: Gender Economics, ZBW - Leibniz Information Centre for Economics, Hamburg 2020.
- Gülfidan, Şebnem: *Big Business and The State in Turkey: The Case of TŪSİAD*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 1993.
- Gürsel, Seyfettin: “1980’li Yıllar ve Sonrası”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1981-2000*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 2-6.
- Heper, Metin: “The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, Ed. Metin Heper, De Gruyter, New York, 1991, ss. 163-176.
- Higgs, Robert: “Regime Uncertainty: Why the Great Depression Lasted So Long and Why Prosperity Resumed after the War”, *The Independent Review*, C. 1, S. 4, 1997, s. 561-590.
- Huntington, Samuel P.: *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press, New Haven, 1968.
- İlgili Bakanlarla Özel Sektör Temsilcileri Arasında Yapılan Toplantıların Bilançosu, TOBB, Ankara, 1963.
- İlgili Bakanlarla Özel Sektör Temsilcileri Arasında Yapılan Önceki Toplantıların Bilançosu, TOBB, Ankara, 1964.
- Katırcıoğlu, Erol: “Türk ekonomisinde Merkez Çevre Gerilimi”, *Türkiye’de Toplumsal Değişim*, Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995, s.41-43.
- Kepenek, Yakup ve Yentürk, Nurhan: *Türkiye Ekonomisi*, Remzi, İstanbul, Sekizinci Baskı, 1996.
- Keyder, Çağlar: *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul, Dördüncü Baskı, 1995.
- Kıraç, Can: *Anılarımla Patronum Vehbi Koç*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 14 Baskı, 1996.
- Koç, Vehbi: *Hatıralarım Görüşlerim ve Öğütlerim (1973-1987)*, V.Koç Vakfı Yayını, İstanbul, 1987. s.50.
- Madencilik Reformu Kanun Tasarısı İle İlgili Görüş*, TOBB Yayını, Ankara, 1972.
- Malloy, James M.: “The Politics of Transition in Latin America”, *Authoritarians and Democrats*, ed. James M. Malloy and Mitchell A.Seligson, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1987, s.235-258.

- Murat Furtun’un (Ordu Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı) Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB Yayını, İstanbul 6-7 Eylül 1971.
- Olson, Mancur: *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press, New Haven, 1982.
- Ömer Beşe’nin (İzmir Ticaret Borsası Başkanı) Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB Yayını, İstanbul 6-7 Eylül 1971.
- Öztürk, Kazım: *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Raif Onger’in Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Açılış Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, TOBB, İstanbul 6-7 Eylül 1971.
- Santos, Cynthia Adrielle da Silva: “Alessandra Costa, Corporations and The Brazilian Civil-Military Dictatorship: The Editorials of Folha de S. Paulo Newspaper from A Historical Perspective”, *Cad. EBAPE.BR*, C. 20, S. 5, 2022, s. 688-707.
- Saybaşı, Kemali: “Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, *METU Studies in Development*, S.13, Güz 1976, s. 83-97.
- Saybaşı, Kemali: “Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and The Turkish Cases”, *METU Studies in Development*, S.11, Spring 1976, s. 117-133.
- Soysal, Ertuğrul: “Sanayimizin Hammadde Sorunları”, *Sayın Başbakan ve Bakanlar-Özel Sektör Toplantısı*, TOBB Yayını, Ankara, 1972, s. 13-16.
- Stallings, Barbara: “International Influence on Economic Policy: Debt, Stabilization, and Structural Reform”, *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Politics, and the State*, Ed. Haggard and R. Kaufman, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 41-88.
- Şinasi Ertan’ın Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Konuşması, *Oda ve Borsa Başkanları Toplantısı Tutanağı*, İstanbul 6-7 Eylül 1971.
- Thyne, Clayton L. and Powell, Jonathan M.: “Coup d’etat or Coup d’Autocracy? How Coups Impact Democratization, 1950–2008”, *Foreign Policy Analysis*, C. 12, S. 2, 2014, s. 1–22.
- TOBB Başkanı Mehmet Yazar’ın 36. Genel Kurul Konuşması, *Başkanların Genel Kurul Konuşmaları Cilt I*, TOBB Yayını, Ankara, 2011.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, Başbakanlık Yayını, Ankara, 1978.

Ünay, Sadık and Dilek, Şerif: “July 15: Political Economy of a Foiled Coup”, *Insight Turkey*, C. 18, S. 3, 2016, s. 205-231.

Yaşar, Selçuk: *Hayatım*, yy, İzmir, 1996.

1982 Yılı Çalışma Raporu, TÜSİAD Yayını, İstanbul.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Tarihçesi

İstanbul University Faculty of Literature History of Turkish Language and Literature Department

Ali Şükrü ÇORUK*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.Ş.Ç. 0000-0002-3511-7917

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali Şükrü Çoruk,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: alisukrucoruk@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.11.2024

Kabul/Accepted: 16.12.2024

Atıf/Citation: Çoruk, Ali Şükrü. "İstanbul University Faculty of Literature History of Turkish Language and Literature Department." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 439-472.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1580095>

ÖZ

Alanında Türkiye'nin ilk bölümü olmakla beraber İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün bu zamana kadar ayrıntılı bir tarihçesi yazılmamıştır. Kökleri 1870 yılına kadar inen, zaman içinde her bakımdan gelişerek bugüne ulaşan bir bölüm için bu durum büyük bir eksikliktir. Bu makalede bu eksikliği bir derece gidermek amacıyla, ilk dönemlere ağırlık vermek üzere, başlangıcından bugüne Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün bir tarihçesi verilecektir. Bölümün çekirdeğini teşkil eden dersler, zaman içinde meydana gelen değişiklikler, isimlendirmeler ve kurucu isimler bu makalenin esasını oluşturacaktır. Bu çerçevede İstanbul Üniversitesi ve Türkiye'de yükseköğretim ile ilgili olarak daha önce ortaya konulmuş çalışmalar, tezler ve makalelerin yanında, konuyla ilgili pek çok soruya cevap bulunacak talebe rehberleri ve öğretim kılavuzları ana kaynaklar olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dârülfünûn, Türkoloji, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ABSTRACT

Despite being the first department of its kind in Türkiye, the Department of Turkish Language and Literature at İstanbul University Faculty of Letters has yet to receive a comprehensive historical study. This lack of detailed documentation represents a significant gap for a department whose origins date back to 1870 and which has undergone substantial development over time.

This article seeks to address this deficiency by providing a historical account of the Department of Turkish Language and Literature, tracing its evolution from its inception to the present, with particular emphasis on its early periods. The study focuses on the foundational courses that formed the department's core, the changes they underwent over time, the nomenclature of the department, and its pioneering figures.

To achieve this, the research draws on a range of primary and secondary sources, including studies, theses, and articles related to Istanbul University and higher education in Türkiye. Additionally, student guides and teaching manuals serve as key resources, offering insights into various aspects of the department's history and development.

Keywords: Dârülfünûn, Turkology, Istanbul University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature

Extended Abstract

Efforts to establish a modern university (*Dârülfünûn*) in Türkiye began in the 19th century. Initiated at an intellectual level in 1846, these efforts culminated in the establishment of *Dârülfünûn* in 1863. However, this initial attempt was short-lived. A subsequent effort in 1870 proved more successful but ultimately came to an end in 1873. During this three-year university experiment, one of the limited courses offered was *Literature*, taught by the renowned educator Selim Sabit Efendi. His role as the instructor for this course, delivered over three years, represents the foundational moment for what would later become the Department of Turkish Language and Literature. Selim Sabit Efendi is thus considered the department's first lecturer.

After a 27-year hiatus, Istanbul University was reestablished in 1900 under the name *Dârülfünûn-ı Şâhane* during the reign of Sultan Abdülhamid II. Unlike the earlier attempts, this iteration of *Dârülfünûn* marked the beginning of a continuous and uninterrupted educational journey. One of its faculties was the Faculty of Literature, where the Ottoman Literature course, taught by Mehmed Ata Bey until 1908, became a cornerstone of the curriculum.

The transformative changes following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy significantly influenced the Faculty of Literature. During this period, the Literature course evolved into an independent department and was further subdivided into four areas: Ottoman Literature, Turkish Literature, History of Literature, and Linguistics. Renowned poets and writers of the era, including Mehmet Akif Ersoy, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Faik Reşad Bey, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ali Ekrem Bolayır, Yahya Kemal Beyatlı, and Cenap Şahabeddin, were among those who taught in the department during this period.

With the implementation of the 1912 regulation, further adjustments were made to the curriculum within the Department of Literature. The primary courses offered included Turkish Literature, History of Turkish Literature, Aesthetics, Arabic Literature, and Persian Literature.

Viewing literary studies through a historical lens has been a foundational approach of the Department of Turkish Language and Literature at Istanbul University Faculty of Letters. Mehmet Fuat Köprülü was instrumental in establishing this approach on a scientific basis. His 1913 article, *Method in the History of Turkish Literature*, published in *Bilgi* magazine, drew from Gustave Lanson's *Méthodes de L'histoire Littéraire* (*Method in the History of Literature*). This work marked a significant breakthrough not only in literary history but also in social sciences in Türkiye, introducing methodological rigor. That same year, Köprülü began teaching *History of Turkish Literature* courses in the department, a role he maintained for many years.

The 1915-1916 academic year marked the introduction of the German university system at Istanbul University. The Faculty of Literature was reorganized into departments of Literature, Philosophy, History, and Geography, with additional lecturers recruited from Germany. Wilhelm Friedrich Carl Giese, a Ural-Altai languages specialist from the Berlin School of Oriental Languages, became the department's first foreign lecturer. Significant reforms included the introduction of structured curricula, the division of courses into theoretical and practical components, an increase in course offerings, and the requirement for students to prepare a graduation thesis (*mütalaa-name*). Additionally, a doctorate program (*icazet ruusu*) and semester-based systems were introduced, aligning the university with modern academic practices.

One challenge faced by students in the Department of Turkish Language and Literature during the Second Constitutional Monarchy period was the scarcity of textbooks. Lecture notes taken during courses were often converted into books, though these publications were insufficient to meet the growing needs. Students also published lecture notes from their instructors in response to this gap.

Although the department primarily focused on Turkish Language and Literature, it also offered courses on the histories of Persian and Arabic literatures as well as French, English, and German literatures. In 1922, Türkiye's first Doctor of Literature graduated from the department. Ali Nihat (Tarlan) Bey defended his thesis, "*The Mesnevi of Leyla and Majnun in Islamic Literature*," on December 10, 1922, earning the title of "doctor."

The Republican period brought significant reforms to Istanbul University, particularly in 1933. The Department of Turkish Language and Literature was renamed *Turkology*. This reform involved the dismissal of some professors and the recruitment of new faculty, alongside a curriculum shift emphasizing language-based courses over literature-based ones.

In 1939, the department introduced a second literature course, *19th Century History of Turkish Literature*, taught by the esteemed poet and writer Ahmet Hamdi Tanpınar. The department's first scientific journal, *Journal of Turkish Language and Literature (TUDED)*, was launched in 1946 and still continues to be indexed nationally and internationally.

Subsequent organizational changes occurred in 1981 under the Higher Education Law, replacing the certificate system with a “Main Department” structure. The main disciplines established were:

- Department of Old Turkic
- Department of Modern Turkish
- Department of Classical Turkish Literature
- Department of Modern Turkish Literature

In 1996, the addition of the Department of Turkish Folk Literature increased the number of main disciplines to five.

Currently, students complete compulsory courses in their first two semesters, followed by a combination of elective and required courses from the third semester onward. They can also enroll in courses from other departments within the faculty to align with their interests. Student clubs, supported by the department, play a vital role in fostering students' academic and social development.

As of 2016, Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk has served as the Head of the Department of Turkish Language and Literature. By 2024, the department boasts a total of 34 faculty members, including 10 professors, 5 associate professors, 14 doctoral faculty members, and 5 research

Giriş

Bünyesinde yapılan araştırma, inceleme ve çalışmalarla dil ve edebiyat üzerinden Türk kültür ve medeniyetinin anlaşılmasına, bilinmeyen yönlerinin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunan, ürettiği bilgiyi yaptığı yayımlarla, düzenlediği bilimsel toplantılarla topluma ulaştıran, devletin kültür, sanat ve eğitim politikalarına destek veren, bir kısmı yurt dışından gelen önemli isimlerin katkılarıyla gelişen, yüksek lisans ve doktora programlarını bitiren öğrencileriyle uzun yıllar Türkiye'nin diğer üniversitelerinin bilim adamı ihtiyacını karşılayan, binlerce mezunuyla Milli Eğitim Bakanlığı'na öğretmen yetiştiren İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü alanında Türkiye'nin ilk ve önde gelen bölümdür. Bununla birlikte bölümün bu zamana kadar ayrıntılı bir tarihçesi ortaya konulmamıştır.

Biz bu makalede ilk dönemlere ağırlık vermek üzere başlangıcından bugüne Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün bir tarihçesini vermeye çalışacağız. Bölümün çekirdeğini teşkil eden dersler, zaman içinde meydana gelen değişiklikler, isimlendirmeler ve kurucu isimler bu makalenin esasını teşkil edecektir. Bu çerçevede İstanbul Üniversitesi ve Türkiye'de yükseköğretim ile ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmaların yanında, bu konuda pek çok soruya cevap bulabileceğimiz talebe rehberleri ve öğretim kılavuzları ana kaynaklarımız olacaktır.

1. Bölüme doğru ilk adımlar

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün ilk olma özelliğini sadece iştigal ettiği alanın öncüsü olarak sınırlamak, başlangıcı 19. Yüzyıla uzanan Türkiye'deki üniversite tarihini düşündüğümüzde eksik bir tanımlama olacaktır. Başka bir deyişle önceki denemeden¹ farklı olarak gerek nizamnamesiyle, gerekse kurumlarıyla ciddi ve geniş kapsamlı bir üniversite teşebbüsü sayılan ve 1870'de eğitim ve öğretime başlayan Dârülfünûnda okutulan edebiyat dersleri ile aynı zamanda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün temelleri atılmıştır. Dolayısıyla zaman içinde yaşanan gelişmeler neticesinde bugünkü şeklini alan Bölümün tesis tarihini 1870 olarak düşünmek mümkündür. Bu dönemde Çemberlitaş'ta günümüzde Basın Müzesi olarak kullanılan binada faaliyete başlayan Darülfünûn'un Hikmet ve Edebiyat Şubesi (Fakültesi) "kitabet ve edebiyat" dersi

1 İlk Dârülfünûn teşebbüsü 1846'da başlayan ve uzun bir hazırlık devresinden sonra 1863'te hayata geçirilmiştir. Fakat derslerin halka açık serbest dersler şeklinde yapıldığı bu ilk deneme kısa süre içinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleiten*, C. 54, S. 210, Ağustos 1990, s. 699-738.

hocası ünlü eğitimci Selim Sabit Efendi'yi² de Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün ilk hocası sayabiliriz. Hikmet ve Edebiyat Şubesi'nin haftalık ders programına baktığımızda diğer derslerden farklı olarak "kitabet ve edebiyat" dersine haftada 4 saat ayrılması ise bu derse verilen önemi göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.³ 1871'de başlayan ikinci eğitim öğretim yılında kitabet ve edebiyat dersinin "edebiyat-ı Türkiyye" yani Türk Edebiyatı olarak isimlendirilmesi söz konusudur. Bu tasarrufla dersin içeriği ile ismi arasında bir bütünlük oluşturulmaya çalışıldığı açıktır.⁴ Ancak çok geçmeden büyük ümitlerle hayata geçirilen ikinci Darülfünûn teşebbüsü 1873'te akamete uğrayacak, yerini yeni bir teşebbüse bırakacaktır.

1870'deki ikinci teşebbüsün hemen ardından 1874'te Dârülfünûn-ı Sultanî adıyla bugünkü Galatasaray Lisesi bünyesinde Avrupa üniversitelerini model alan yeni bir Dârülfünûn teşebbüsü söz konusudur. Beş fakülteden oluşan bu yeni teşebbüste elbette Edebiyat Fakültesi de vardır. Ancak fakülte ders programlarında Arap, Yunan ve Latin dilleri yer alırken Türk edebiyatına yer verilmemiş olması dikkat çekicidir.⁵ Kendine has bir model olduğu anlaşılan bu Dârülfünûn teşebbüsü de eğitim ve öğretimde yaşanan kesintiler ve düzensizlikler sebebiyle öncekiler gibi başarısızlığa uğrayacak ve 1881'de gündemden düşecektir.⁶

Bugünkü Türk üniversitesinin esasını oluşturan ve süreklilik açısından önceki teşebbüslerle mukayese edilemeyecek niteliklere sahip olan Dârülfünûn teşebbüsü ise Sultan Abdülhamid tarafından gerçekleştirilecektir. Ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda girilen bu teşebbüsün hazırlıkları fikir düzeyinde 1896'da başlamış ve Sultan Abdülhamid'in saltanatının 25. Yılında hayata geçirilmiştir. Bu amaçla Cağaloğlu'ndaki Mekteb-i Mülkiye'nin idadi kısmının⁷ bulunduğu bina boşaltılmış ve "Dârülfünûn-ı Şâhane"ye tahsis edilmiştir.⁸ Önceki Dârülfünûn teşebbüslerinde olduğu gibi açılan şubelerin arasında Edebiyat Şubesi de vardır. Henüz bugünkü anlamda bölümlerin oluşmadığı,

2 Türkiye'nin ilk eğitimcilerinden olan Selim Sabit Efendi (1829-1911), 1855 yılında Osmanlı Devleti hesabına Paris'te öğrenim gören öğrencileri eğitmek ve Türkçe öğretmek amacıyla Fransa'ya gönderilmiştir. Yurda dönüşünde Dârülfünûn-ı Osmanî'de görev alması söz konusu olduğu için burada kaldığı altı yıl boyunca bir yandan da eğitimine devam etmiş, matematik ve fen konularında çeşitli sertifikalar almıştır. (Bkz. Cemil Öztürk, Selim Sabit Efendi, *DİA*, C. XXXVI, s. 429)

3 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", s. 724-725

4 Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, Haz. Aykut Kazancıgil, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021, s. 46

5 Bu teşebbüsle ilgili geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş-II Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî", *Belleten*, C. 57, S. 208, Nisan 1993, s. 201-240

6 Feza Guner-gun-Sevtap Kadioğlu, "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 8, S. 1, İstanbul 2006, s. 137.

7 Bina günümüzde Cağaloğlu Anadolu Lisesi olarak kullanılmaktadır.

8 Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, s. 55

eğitim öğretim süresi önce 3 yıl düşünülen, daha sonra 2 yıla indirilen bu dönemde dersler müstakil olarak verilmektedir. *Hammer Tarihi* mütercimi Mehmed Ata Bey'in⁹ verdiği Edebiyat-ı Osmaniye de Ulûm-ı Edebiye Şubesi'nin müfredatında yer alan derslerden biridir.¹⁰

2. Meşrutiyet ve Mütareke döneminde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla yeni bir rejim ile tanışan Türkiye'de, her alanda olduğu gibi Dârülfünûnda da birtakım yenilikler yaşanacaktır. Dârülfünûnun isminin değiştirilerek "Dârülfünûn-ı Osmanî", "Dârülfünûn", "İstanbul Dârülfünûnu"¹¹ adlarını alması, Cağaloğlu'ndaki Mülkiye binasından 1909 yılında Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'na taşınması, öğretim süresinin 2 yıldan 3 yıla çıkarılması bu yeniliklerden bazılarıdır.¹² Bu dönemde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün esasını teşkil eden "Edebiyat" dersine diğer derslere nazaran ağırlık verilmesi dikkat çekmektedir. Bu ders, Edebiyat-ı Osmanî, Edebiyat-ı Türkiye, İlm-i El sine ve Tarih-i Edebiyat alt başlıkları altında önceki dönemden farklı olarak haftada 2'şer saat işlenmeye başlamıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra 1908'de ünlü yazarların ve şairlerin de bu derslere girmeye başlaması ayrıca önemlidir. Mehmet Akif Ersoy Rıza Tevfik Bölükbaşı, Faik Reşad Bey, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ali Ekrem Bolayır bu dönemde Edebiyat şubesinde ders vermeye başlayan edebiyatçılardır. İleride adlarından söz ettirecek Reşat Nuri Güntekin, Falih Rıfkı Atay, Ruşen Eşref Üneydin gibi yazarlar, Beşiktaş Kulübünün Kurucusu Şeref Has, Mehmet Zekai Konrapa, İmam-Hatip okullarının kurucusu Celalettin Ökten gibi isimler bu dönemde Mehmet Akif'in öğrencisi olmuşlardır. Bunlardan Mehmet Zekai Konrapa 1908-1909 öğretim yılında Akif'in girdiği Edebiyat-ı Osmanî dersinde tuttuğu notları ömrü boyunca saklamış, eski yazıyla tutulmuş bu notlar Ömer Hakan Özalp tarafından yeni yazıya aktarılarak 2014 yılında kitap hâlinde yayınlanmıştır.¹³ Bu dönemde hayata geçirilen diğer bir yenilik de eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalarıyla tanınan Necip Asım Yazıksız'ın 1909'dan itibaren "İlm-i El sine" derslerine girmeye başlamasıdır.¹⁴ 1912'de Maarif Nezaretinin isteği

9 Mehmed Ata Bey (1856-1919) ünlü edebiyat eleştirmeni Nurullah Ataç'ın babasıdır.

10 Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, s. 57

11 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi, C. I, Osmanlı Döneminde Dârülfünûn*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 27.

12 Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, s. 58

13 Mehmet Zekai Konrapa, *Osmanlı Edebiyatı Ders Notları*, Haz. Ömer Hakan Özalp, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014.

14 Erciment Sarıay, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı ve Eserleri*, Nevşehir Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012, s. 14

üzerine yapılan ıslahat neticesinde yukarıda sözü edilen dersler birleştirilerek her sınıfta haftada 2’şer saat olmak üzere Edebiyat-ı Türkiye ve Tarih-i Edebiyat-ı Türkiye başlıklarını altında okutulmasına karar verilmiştir. 1912 tarihli düzenlemeye göre Bölümde okutulan dersler şunlardır:

Edebiyat-ı Türkiye

Tarih-i Edebiyat-ı Türkiye

İlm-i Mehâsin

Edebiyat-ı Arabiye

Edebiyat-ı Farisiye¹⁵

1913 yılında Maarif Nezareti tarafından Edebiyat bölümüne yeni tayinler yapıldığını görüyoruz. Bu tayinler sonucunda Mehmet Fuat Köprülü’nün, çok genç denilebilecek bir yaşta 23 yaşında, 1913 yılından itibaren Tarih-i Edebiyat-ı Türkiye derslerine girmeye başlaması hem Edebiyat şubesi hem de Türkoloji sahası için bir dönüm noktasıdır. 1913 yılına ait diğer bir hadise de 1908’den beri edebiyat derslerine giren Mehmet Akif Ersoy’un Dârülfünûndan ayrılmasıdır. Mehmet Akif Ersoy’dan boşalan Edebiyat-ı Türkiye dersine ise 1914’te yakın arkadaşı Ferit Kam tayin edilmiştir.¹⁶

1915-1916 ders yılı Edebiyat Şubesi açısından pek çok yeni düzenlemenin başlangıcına karşılık gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı sürerken Dârülfünûnda Alman üniversite sistemine geçildiği bu tarihten itibaren Edebiyat Şubesinde de her anlamda yeni uygulamalar söz konusudur. Hemen belirtelim ki gerek bu öğretim yılında gerekse aşağıda görüleceği üzere 1917’de hayata geçirilen bu uygulamalar Cumhuriyet devri Türk yükseköğretimi göz önüne alındığında önceden atılmış adımlar olarak düşünülebilir. 1915-1916 düzenlemelerinde öncelikle okulun adı değişmiş, şube yerine “Fakülte” kullanılmaya başlanmıştır. “Şube” ise bölüm karşılığı olarak kullanılmaya devam edecektir. Bugünkü anlamda bölümlerin teşkili, yeni dersler, bir kısmı Almanya’dan gelen öğretim üyelerinin tayini, bölümlerde verilen derslerin “kürsü” olarak kabul edilmesi bu yeniliklerden bazılarıdır. Yeni düzenlemeler ışığında teşkil edilen Edebiyat, Felsefe, Tarih ve Coğrafya bölümleri Edebiyat Fakültesi’nin ilk üç bölümüdür.¹⁷ Berlin Şark Dilleri

15 Mehmet Ali Aynî, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, s. 69

16 Halil Çeltik, *Ömer Ferit Kam ve Âsâr- Edebiye Tedkikatı*, Gazi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, s. 4

17 Taner Tarhan-Ömer Faruk Aktin, *Edebiyat Fakültesi, DİA, C. X*, s. 400

Okulu Ural-Altay dilleri uzmanı Wilhelm Friedrich Carl Giese ise Edebiyat şubesine Almanya'dan gelen ilk yabancı hocadır.¹⁸

Yeni sistemin tatbiki sırasında görülen aksaklıklardan yahut eksikliklerden olsa gerek 1917 yılında Maarif Nezareti tarafından yukarıdaki düzenlemede revizyona gidilmiştir. Şube (Bölüm) mantığı korunmakla beraber ders sayısının azaltılması, derslerin bugünkü ana bilim karşılığı olarak “zümre” şeklinde adlandırılması ve her zümrenin altında o zümreyi ilgilendiren konularda farklı dersler açılması, dersler için hocalara müfredat hazırlama zorunluluğunun getirilmesi, lisans son sınıfta öğrencilerin bitirme tezi hazırlaması (mütalaa-name), lisans sonrasında doktora (icazet ruusu) programı konulması, sömestir uygulamasına geçilmesi, Dârülfünûnda Alman sistemine geçme yolunda atılan yeni adımlardır.¹⁹

Savaş sırasında hayata geçirilen ve yükseköğretimde bir anlamda reform niteliği taşıyan bu düzenlemeler yine savaş ve ardından gelen Mütareke şartları yüzünden tam anlamıyla uygulanamamıştır. Bütçe imkânlarının yetersizliği, Alman bilim adamlarının savaş sonunda ülkelerine geri dönmesi, İttihat ve Terakki hükümetinin iktidardan uzaklaşması da başarısızlık sebepleri arasında sayılabilir. Bununla birlikte yükseköğretimde yeni arayışlar Mütareke döneminde de devam edecektir.

Mütareke döneminde daha önce Dârülfünûn Edebiyat Fakültesine hoca olarak giren Cenap Şahabeddin ve Yahya Kemal'in bölüm değiştirmesi söz konusudur. 1914'te Dârülfünûn Lisan Mektebine Fransızca hocası olarak dahil olan Cenap Şahabeddin, bu görevinin yanında savaş sırasında bir müddet Almanya'ya giden Halid Ziya Uşaklıgil'in yerine Garp Tarih-i Edebiyatı dersine girmiştir. Cenap Şahabeddin, 1919 yılında Lisan Mektebi (bugünkü Yabancı Diller Yüksek Okulu) kapanınca Edebiyat Şubesine geçerek Türk Tarih-i Edebiyatı müderrisi olmuştur. Aşağıda yer alan ders çizelgesine baktığımızda Fuat Köprülü'nün de başka sınıflara müfredatı farklı olmak üzere aynı dersi verdiğini görüyoruz.

Dârülfünûn Edebiyat Şubesine hoca olarak 1915 yılında dahil olan Yahya Kemal ise ilk dönemde Tarih bölümünde derse girmiş ve bu bölümde “Tarih-i Medeniyet” başlıklı dersi okutmuştur. Onun Dârülfünûna hoca olarak girmesinde yakın dostu Ziya Gökalp'in

18 Mehmet Ali Aynî, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi (1900–1923)*, s. 79

19 1915 ve 1917 yıllarında yapılan düzenlemeleri 1919'da ilk defa basılan Talebe Rehberi'nde görmek mümkündür. Geniş bilgi için bkz. *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1335 [1919]

etkisi büyüktür.²⁰ Yahya Kemal Mütareke döneminde Edebiyat şubesine geçmiş ve Muallim Şerif Bey'in yerine Garp Tarih-i Edebiyatı dersine hoca olarak tayin edilmiştir. 1922 Ekim ayında ise Dârülfünûn Olayları sonunda istifa eden Cenap Şahabeddin'in yerine Türk Tarih-i Edebiyatı dersine tayin olacaktır.²¹

Dârülfünûn öğrencilerinin Meşrutiyet ve Mütareke döneminde en fazla eksikliği hissettiği konuların başında ders kitapları hususu gelmektedir. Daha önce derslerde tutulan ve sonradan kitap hâline getirilen bazı derslere ait notların ihtiyaca cevap vermediği açıktır. Türk Dili ve Edebiyatı derslerine giren bazı hocaların, bir kısmı öğrenciler tarafından ders notları da bu ihtiyaç doğrultusunda kitap hâlinde basılmıştır.²²

1915 ve 1917 yıllarında önemli düzenlemelere gidilen Dârülfünûnda bu düzenlemelerin dersler üzerinden sonuçlarını takip edebileceğimiz 1918 yılında ve Mütareke döneminde Edebiyat Fakültesi Edebiyat Şubesinde (Bölüm) okutulan dersler nelerdir, bu derslere hangi hocalar girmektedir, nasıl bir uygulama söz konusudur? Bütün bu soruların cevabını, öncesi ve sonrası hakkında da bilgi verme imkânına sahip olan Talebe Rehberlerinden öğrenmek mümkündür. Biz de yazımızın bu bölümünde Mütareke döneminde neşredilen ve öğrencilere Edebiyat Fakültesi ve Dârülfünûnu tanıtmayı amaçlayan, özellikle dersler hakkında ayrıntılı bilgiler içeren, bu yönüyle de muhtemelen alanında ilk yayın kabul edebileceğimiz Talebe Rehberleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağız.

2.1 1915 ve 1917 değişikliklerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm derslerine yansması

İlk olarak 1918-1919 öğretim yılının ikinci sömestiri (16 Şubat 1919-16 Haziran 1919) öncesinde çıkan *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi*'nin²³ “Dersler” kısmında Fakültenin ilk bölümü olarak Edebiyat şubesinin dersleri yer almaktadır. Bölümde bu dönemde toplam 11 ders vardır. Bu derslerin 8'i direkt Türk Dili ve Edebiyatı sahasını ilgilendirmektedir. Teorik ve uygulamalı (tatbikat) olarak iki şekilde öğrenciye verilen derslerin ismi yanında, hocası, hangi gün olduğu, saati, hocaların

20 Kâzım Yetiş, *Yahya Kemal-Hayatı*-, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1998, s. 150

21 Kâzım Yetiş, *Yahya Kemal-Hayatı*-, s. 153.

22 Bu dönemde ders notları kitap hâline getirilen hocaların başında Ali Ekrem Bolayır gelmektedir. Ali Ekrem'in değişik yıllarda verdiği derslere ait notlar 9 kitapta toplanmıştır. Halit Ziya Uşaklıgil, Friedrich Giese, Mehmed Fuar Köprülü, Necip Asım Yazıksız ve Ömer Ferit Kam Meşrutiyet ve Mütareke döneminde ders notları kitap olarak basılan diğer hocalardır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Dârülfünûn -Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı-*, İRCİCA Yayınları, C. II, İstanbul 2010, s. 582.

23 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1335 [1919]

öğrencilerle (müdevimîn) görüşme zamanı gibi konularda bilgi verilmiştir. Bugünü de hatırlatacak şekilde dersler için ayrıntılı bir içerik hazırlanması ve öğrencilerin sorumlu olduğu konular ve kitapların belirtilmesi dikkat çekmektedir. Dersin hangi sınıfa verildiği konusunda ise bilgi yoktur. 3 sene boyunca bir öğrencinin her sömestir Bölümden az 4 ders alma zorunluluğu göz önüne alındığında bu derslerin bir kısmının seçmeli olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

1. “Edebiyat: Müderris Ali Ekrem Bey

Ders: Salı günleri 10:05-11:05

(Mesâlik-i edebiye: Edebiyat-ı kadîmenin esasları, âyât ve ahâdis-i şerîfeden müstenbat esaslar, ulûm ve felsefe-i kadîmenin edebiyat-ı atıka üzerindeki te’sîrâtı, eski edebiyatın nazariyeleri, fûnûn-ı selâse-i edebiyye ve tarz-ı telakkîleri; maânî, beyân ve bedî ilimlerinin tahlîlen mütâlaası, tarz-ı kadîmede tasavvufun te’sîrâtı, nesr-i kadîmenin eşkâli ve esasları, nazm-ı kadîmenin eşkâli ve esasları)

Tatbikât: Mesâlik-i edebiye tatbikâtı, Pazar günleri 13:05-14:05²⁵

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Pazar günleri 15:00-16:00²⁶

“Edebiyat” başlıklı derse giren Ali Ekrem’in (Bolayır) bu derste Divan edebiyatı etrafında teorik konulara ağırlık verdiğini görüyoruz. İslâm dinine göre edebiyatın esasları, felsefe ve bilimlerin Divan edebiyatına tesiri, edebiyat teorisi, belâgat, Divan edebiyatı ve tasavvuf, eski nesrin özellikleri, nazım şekilleri 1 saat teorik 1 saat uygulamalı olan bu dersin diğerlerine oranla oldukça zengin içeriğini oluşturmaktadır.

2. “Edebiyat: Muallim İbrahim Necmi Bey

Ders: Çarşamba günleri 10:05-12:10

(Lisan-ı edebiyat: Edebiyat-ı Cedîde’de nesirlerin tekâmülü, Şinasi mekteb-i edebîsinde nesrin eşkâli ve esasları, Hâmid-Ekrem neslinde nesrin eşkâli ve esasları, Servet-i Fûnûn nesri ve esasları, nesr-i hâzır ve esasları, her devrin başlıca üstatları ve âsârı üzerinde tenkîdât ve münâkaşât)

24 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 12

25 *Talebe Rehberi*’nde yazılan ders saatleri karışıklığa meydan vermemek için bugünkü imlâ ile yazılmıştır.

26 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 14

Tatbikât: Lisan-ı edebiyat tatbikâtı, Çarşamba günleri 15:00-16:00

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Cumartesi günleri 13:00-14:00²⁷

Bölümde Ali Ekrem'in dersinden başka bir "Edebiyat" dersi daha vardır. Bu ders Muallim İbrahim Necmi (Dilmen) tarafından verilmektedir. Ali Ekrem'in aksine İbrahim Necmi bu derste nesir konusuna ağırlık vermekte ve Tanzimat sonrası Türk edebiyatı üzerinde durmaktadır. 2 saat teorik ve 1 saat uygulamalı verilen ve yeni Türk edebiyatının hasredilen bu dersin Ali Ekrem'in dersinden 1 saat fazla olması da dikkat çekicidir. Edebiyat dili, Tanzimat sonrası Türk edebiyatında nesrin gelişimi, Şinasi'nin nesir alanında getirdiği yenilikler, Hâmid-Ekrem neslinin nesir tarzı, Servet-i Fünûn nesri, nesrin hâlihazırdaki durumu, nesir alanında öne çıkan isimler ile onların eserleri üzerine yapılan tartışmalar bu dersin içeriğini oluşturmaktadır.

3. "Türk Tarih-i Edebiyatı: Müderris Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey

Ders: Cumartesi günleri 10:05-11:05 ve Perşembe günleri 09:00-10:00

(Anadolu Türklerinde tasavvufî halk edebiyatının menşei ve tekâmülü: Yunus Emre, Yunus Emre'den evvel Anadolu'da Türk hayat-ı fikriye ve edebiyesi, Yunus'un hayatı, eseri, te'sirâtı ve muakkibleri, tekke edebiyatı, Bektaşî şiiri)

Tatbikât: Cumartesi 14:00-15:00

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Cumartesi günleri 13:00-14:00²⁸

Edebiyat araştırmalarına tarih çerçevesinden bakmak geçmişte olduğu gibi günümüzde de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün temel yaklaşımlarından birisidir. Bu yaklaşımı ilk defa bilimsel bir zemine yerleştiren ise Köprülü olmuştur. Gustave Lanson'un *Méthodes de L'histoire Littéraire (Edebiyat Tarihinde Usûl)* adlı çalışmasından hareketle yazdığı ve 1913'te *Bilgi Mecmuası*'nda neşrettiği "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" makalesiyle sadece edebiyat tarihi araştırmalarında değil Türkiye'de metod düşüncesi ışığında sosyal bilimler alanında da çığır açan ve aynı yıl Dârülfünûn Edebiyat Şubesi Edebiyat Bölümünde Türk Tarih-i Edebiyatı derslerine girmeye başlayan Mehmet Fuat Köprülü bu dersi Mütareke döneminde de vermeye devam etmiştir. Haftada 3 saat olan dersin 2 saati teorik, 1 saati uygulamalı

27 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 15

28 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 15

(tatbikat) olarak işlenmektedir. Bu derste tasavvufî halk edebiyatına ağırlık veren Köprülü, bu tarzın Anadolu sahasındaki en önemli temsilcisi Yunus Emre üzerinde durmaktadır. Bunun yanında Bektaşî şiiri de ele aldığı konulardır.

4. “Türk Lisaniyatı Tarihi: Müderris Necip Asım Bey

Ders: Pazartesi günü 10:05-11:05

(Orhun Kitabelerinin tahlili)

Tatbikât: Perşembe günleri 13:30-14:30

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Pazartesi günleri 13:00-14:00”²⁹

En eski Türk yazıtları ile ilgili olarak Türkiye’de ilk yayınları yapan ve Darülfünûn’da Türkolojinin kurulmasına öncülük eden isimlerden birisi olan Necip Asım (Yazıksız) Bey, bu derste Vilhelm Thomsen ve F. W. Radloff’un çalışmalarından hareketle Orhun Kitabeleri üzerinde durmaktadır.

5. “Tasavvut: Muallim Avram Galanti Efendi

Ders: Çarşamba günü 09:00-10:00

(Maksat ve gaye, hikmet-i tabiiyyede ilm-i sem’, cihaz-ı tekellümün teşrihi, tahlil, rie, gırtlak, enbûbe-i renâne, terkîb, tasavvutun taksîmâtı, mahreçler, tasvît sistemi, savâit ve envâi, savâmit ve envâi, tahlîl; asvâtın teması, heceler, tazhîr, müddet)

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Pazartesi günleri 13:00-14:00”³⁰

Ünlü dilci Avram Galanti Efendi Bölüm’de “Tasavvut” yani ses bilgisi dersine girmektedir. Bilimsel olarak işitme duyusu, konuşma ve ses sistemi ile bu sisteme yardımcı olan organlar, vokal ve konsonantlar, heceler gibi konular Galanti’nin haftada 1 saatlik bu derste işlediği konulardır.

6. “Lisaniyat: Muallim Ahmet Cevat Bey

Ders: Pazartesi günleri 09:00-10:00

(Lisaniyat nasıl bir ilimdir; mevzûu, diğer ilimler arasında mevkii, tetebbuât-ı

29 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 16

30 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 16

lisaniyenin envâi, bünye-i elsinenin tettebbu, tettebbuât-ı lisaniyye usûllerinin tarihçesi, Türkçenin bünye-i lisaniyyesi hakkında muhtasar bir tettebbu)

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Pazartesi günleri 13:30-14:30³¹

Bugünkü anlamda “Genel Dilbilimi” dersinin karşılığı olan “Lisaniyat” dersine Ahmet Cevat (Emre) Bey girmektedir. Dilbilimi nasıl bir bilimdir ve diğer bilimler arasındaki yeri nedir, dil üzerine yapılan çalışmalar ve bu çalışmalarda tarih boyunca izlenen metodlar, Türkçenin yapısı gibi konular, haftada 1 saat olan bu dersin içeriğinde yer almaktadır.

7. “Âsâr-ı Edebiye Tetkîkâtı: Müderris Ferit Bey³²

Ders, Cumartesi günleri ve Salı günleri 09:00-10:00

(Sâbit Divanı ile Şeyh Galib ve Sümbülzâde Divanlarının tetkiki)

Talebe mürâcaatlarının kabulü: Perşembe günleri 14:00-15:00³³

Konu itibariyle Divan edebiyatına ayrılan bu derste Ferit Kam içerikte belirtilen Divan şairlerinin şiirlerini şerh etmektedir.

8. “Fransız Medeniyet ve Edebiyatı: Müderris Yahya Kemal Bey s. 17-18

Ders: Pazar günleri 11:10-12:10

(Fransız romantizm edebiyatının on sekizinci asırda menşeleri, on sekizinci asırda Fransız cemiyeti: Siyasiyye, sınıflar, servet, ahlâk, terbiye, içtimâî şerâit, on sekizinci asır edebiyatı, taklîd-i klasiklik, zekâ ve zarâfet, edebî nev’ilerde inhilâl, Jean Jacques Rousseau ve aksülamel, tabiat, his, hayal, cûşîş ve nâtıkanın tekrar doğuşu, Buffon, de Cisse, Nivelles de La Chaussée, Chénier, Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand, de Steal: İngiliz ve Alman tesirleri, Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Musset, romantizm ve egzotizm. Bu ders umûma açıktır.)

31 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335*, s. 17

32 Ferit Kam’ın 1915-1916 öğretim yılına ait ders notları daha sonra Halil Çeltik tarafından yeni harflere çevrilerek kitap halinde yayınlanmıştır (*Divan Şiirinin Dünyasına Giriş -Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı-*), Haz. Halil Çeltik, Ankara 2003).

33 Ferit Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş -Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*, s. 17

Tatbikât: Pazartesi 13:30-14:30

Talebenin mürâcaat zamanı: Çarşamba saat 14:00³⁴

1915'te Tarih Bölümü'nde yer alan "Tarih-i Medeniyet" dersiyle Dârülfünûna hoca olarak giren Yahya Kemal'i 1918-1919 öğretim yılı ikinci devresinde Edebiyat Bölümü'nde "Fransız Medeniyet ve Edebiyatı" dersini verirken görüyoruz. Bu ders için oldukça detaylı bir içerik hazırlayan Yahya Kemal, devrin siyasî ve sosyal olayları ışığında ve romantizm çerçevesinde 18 ve 19. Yüzyıl Fransız edebiyatı üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Haftada 1 saat teorik 1 saat uygulamalı olan bu dersin diğer bir özelliği de bütün Darülfünûn öğrencilerine açık olmasıdır.

Garp Tarih-i Edebiyatı (Halit Ziya Uşaklıgil'in yerine Muallim Şerif Bey), Arap Tarih-i Edebiyatı (Müderriş Mehmed Fehmi Bey), İran Tarih-i Edebiyatı (Müderriş Hüseyin Daniş Bey) bölümde bu dönemde verilen diğer derslerdir.

2.2 1919 yılında yapılan düzenlemelerin Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm derslerine yansması

Mütarekenin ikinci yılına karşılık gelen bu dönemde Dârülfünûnda olduğu gibi Edebiyat Fakültesinde ve Edebiyat Bölümünde birtakım değişiklikler söz konusudur. Bunlardan en önemlisi 1914'te faaliyete geçen ve Cağaloğlu'nda Lisan Mektebi binasında öğrenim gören İnâs Dârülfünûnu öğrencilerinin Zeynep Hanım Konağı'na yani Darülfünûna taşınması³⁵, kız (talibât) ve erkek (talebe) öğrencilere ayrı saatlerde ders yapılmaya başlanması ve yukarıda söz ettiğimiz üzere Ali Kemal'in Maarif Nazırlığı sırasında bazı hocaların Dârülfünûndan uzaklaştırılması bu değişikliklerden bazılarıdır. Bir diğer değişiklik de Bölümde Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgili ders sayısının azalması, 8'den 5'e düşürülmesidir. Bu dönemden itibaren ders içeriklerinin önceki dönemlere göre kısa tutulması ise göze çarpan bir başka değişikliktir.

1919-1920 öğretim yılının birinci sömestirinde (15 Ekim 1919-16 Şubat 1920) Edebiyat Bölümü'nde okutulan³⁶ dersler şunlardır:

34 Ferit Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş -Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*, s. 17-18

35 Bahar Baskın, "II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnâs Dârülfünûnu", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38, Mart 2008, s. 95

36 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335 [1919]

1. “Türk Tarih-i Edebiyatı: Müderris Cenap Şahabeddin Bey

Ders: Talebeye: Perşembe ve Salı günleri 11:30-12:30, Tâlibâta: Perşembe ve Salı günleri 15:15-16:15

(Şuarâ-yı hurûfiyye: Mezheb-i hurûfiyye nedir, Fazlullâh kimdir? Mezheb-i hurûfiyye ve tasavvuf; mezheb-i hurûfiyye ve hulûliyye; evhâm-ı hurûfiyye: Tefsirât-ı kâzibe, kıdem-i hurûf, ma'nâ-yı arş, beşer-i ulûhiyyet, ilâ âhirihi...)

(Kütübhâne-i hurûfiyye: Câvidân-ı Kebîr, Muhabbet-nâme, Cevâb-nâme, Arş-nâme, ilâ âhirihi...)

(Şuarâ-yı hurûfiyye-i Osmâniyyeden: Seyyid Nesîmî ve Divânı, Refî'î ve Beşâret-nâme)

Müdâvimînin mürâcaat zamanları: Salı günü 14:00-15:00”³⁷

Daha önceki dönemde Ali Ekrem Bey ile İbrahim Necmi Bey'in verdikleri “Edebiyat” dersleri kaldırılmış ve bunun yerine Köprülü'nün verdiği dersle aynı adı taşıyan yeni bir “Türk Tarih-i Edebiyatı” dersi konmuştur. Bu yeni derse Cenap Şahabeddin girmektedir. Cenap Şahabeddin'in haftada 1 saat verdiği dersin içeriğine baktığımızda genel edebiyat tarihi bilgisinden ziyade çok özel bir alanda yoğunlaşması, “Hurûflik” konusu ve bu yaklaşımın temsilcileri üzerinde durması ilginçtir. Bu yaklaşım da hocaların müfredat konusunda idare tarafından serbest bırakıldığını göstermektedir.

2. “Türk Tarih-i Edebiyatı: Müderris Köprülüzade Fuad Bey

Ders: Talebeye: Çarşamba 09:00-11:15, Tâlibâta: Çarşamba 13:00-15:15

(Edebiyat tarihi tedkikinde usûl (muhtasarân), edebiyat tarihimizin devirlere taksîmi (muhtasarân), İslâmiyetten evvelki Türk lisanı ve edebiyatı)

Tatbikat: Talebeye Cumartesi 10:05- 11:05, Tâlibâta Cumartesi 14:30-15:30

Müdâvimînin mürâcaat zamanları: Pazartesi 14:00-15:00”³⁸

Köprülü'nun, haftada 2 saat teorik 1 saat uygulama olan bu dersin teori kısmında Türk edebiyatı araştırmalarında izlenmesi gereken usûl konusuna ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca edebiyat tarihinin devirlere ayrılması meselesi ile İslâmiyet öncesi

37 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, s. 19

38 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, s. 19

Türk dili ve edebiyatı başlıkları da Köprülü'nün derslerde işlediği konulardır. Cenap Şahabeddin ile Köprülü'nün verdiği dersler aynı başlığı taşımakla beraber Köprülü'nün metod ve İslâmiyet öncesi Türk dili ve edebiyatına, Cenap Şahabeddin'in ise İslâmiyet sonrası döneme ve metin incelemelerine ağırlık verdiği görülmektedir.

3. “Türk Lisaniyatı Tarihi: Müderris Necip Asım Bey

Ders: Talebeye: Perşembe günleri 10:05-11:05, Tâlibâta: Perşembe günleri 14:05-15:05

(Türk lisânının lehçelere taksîmiyle aralarındaki farklar, Türk dilinin yazıldığı elif-bâlar hakkında malûmât, Türk lehçelerindeki tahavvülât-ı savtiyye, mukâyeseli sarfa medhal olabilecek mevâdd)

Tatbikat: Talebeye: Salı günü 10:05-11:05, Tâlibâta: Salı günü 10:05-11:05

Müdâvimînin müracaat zamanı: Salı günü 13:00-14:00”³⁹

Türkçenin lehçeleri, tarih boyunca Türklerin kullandığı alfabeler, lehçelerdeki ses değişimleri, karşılaştırmalı dilbilgisi, Edebiyat şubesinde yer alan “Türk Lisaniyatı Tarihi” bugünkü anlamda Türk Dili Tarihi dersine giren Necip Asım Bey'in derste işlediği konulardır. Haftada 2 saat olan dersin 1 saati uygulamaya ayrılmıştır.

4. “Garb Tarih-i Edebiyatı: Müderris Yahya Kemal Bey

Ders: Talebeye: Cumartesi 09:00-10:00 ve Pazartesi günü 10:15-11:15, Tâlibâta: Cumartesi 13:00-14:00 Pazartesi günü 14:15-15:15

(Fransız romantizminin şiiri: Victor Hugo, Alfred de Vigny, Alfred de Musset, Teophile Gautier)

Müdâvimînin müracaat zamanı: Pazartesi günü 15:15-16:15”⁴⁰

Geçen dönemlerde Halit Ziya Uşaklıgil ve Muallim Şerif Bey'in girdiği “Garb Tarih-i Edebiyatı” dersine bu dönemden itibaren Yahya Kemal girecektir. Ders haftada 2 saattir. Victor Hugo, Alfred de Vigny, Alfred de Musset, Teophile Gautier, bu derste Fransız romantizmi üzerinde duran Yahya Kemal'in ele aldığı başlıca şahsiyetlerdir. Özellikle Alfred de Vigny'nin yazdığı ve Yahya Kemal'in Millî Mücadele ile ilişkilendirerek bu derste anlattığı “La mort du loup” (Kurdun Ölümü) şiiri işgal İstanbul'unda Anadolu hareketine inancı pekiştiren metinlerden biri olmuştur.

39 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, s. 20

40 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, s. 20

5. “Şerh-i Mütûn: Müderris Ferid Bey

Ders: Talebeye: Pazar ve Çarşamba günleri 11:15-12:15, Tâlibâta: Pazar ve Çarşamba günleri 15:15-16:15

(Nâbî ile Sâmi Külliyyâtının tedkîki)

Talebe mürâcaat zamanı: Çarşamba 13:30-14:30”⁴¹

Eski adıyla “Şerh-i Mütûn” yani Metinler Şerhi, yeni adıyla Metin Şerhi olarak Bölümde hâlâ okutulmaya devam eden dersin hocası ise Ferit Kam’dır. Müstakil bir Divan edebiyatı dersi olan bu derste Ferit Kam’ın, Divan şairlerinden Sami ve Nabi’nin şiirlerini şerh ettiğini görüyoruz.

Edebiyat Bölümü her ne kadar Türk Dili ve Edebiyatı ağırlıklı bir bölüm olsa da diğer milletlere ait edebiyatların da ders olarak bu bölümde okutulduğunu yukarıda verdiğimiz tablolarda göstermiştik. Buna göre Mütareke döneminde 1919-1920 öğretim yılı birinci sümestirinde Edebiyat Bölümünde verilen İran Edebiyatı Tarihi dersine Hüseyin Daniş Bey, Arap Edebiyatı Tarihi dersine Müderris Fehmi Bey, Fransız Edebiyatı dersine Yahya Kemal’in yerine Muallim Şerif Bey, İngiliz Edebiyatı dersine Müderris Mahmud Bey ile Barsamyan Efendi, Alman Edebiyatı dersine Muallim Cemil Bey girmiştir.

1919-1920 öğretim yılının 1 Mart-15 Haziran 1920 arasını kapsayan ikinci döneminde Edebiyat Fakültesinin adı değişmiş Edebiyat Medresesi olmuştur. Edebiyat Bölümünde verilen derslerin başlıklarında, sayısında ve hoca isimlerinde ise bir değişiklik yoktur. Bununla birlikte doğal olarak müfredatta, dersin verildiği günlerde ve saatlerde birinci döneme göre farklılıklar söz konusudur.⁴²

1920-1921 öğretim yılı birinci dönemi öncesinde neşredilen talebe rehberi bu defa “Dârülfünûn-ı Osmanî Talebe Rehberi” adıyla basılmıştır. Daha önce Edebiyat Fakültesinin neşrettiği üç Talebe Rehberi diğer fakülteler tarafından da beğenilmiş ve kabul görmüş olacak ki Dârülfünûn yönetimi bütün fakülteleri içine alacak bir rehber neşrine karar vermiştir.⁴³ Bu uygulama daha sonraki yıllar için de geçerlidir.

41 *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi*, s. 20

42 *Dârülfünûn Edebiyat Medresesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Sene-i Dersiyesi*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1336 [1920], s. 12-13. Çalışmamıza esas olan eski yazılı Talebe Rehberlerinin Edebiyat Bölümüne ait ders çizelgelerini yeni yazıya aktaran yüksek lisans öğrencilerim Fatmanur Önür ve Sema Karagözoğlu’na teşekkür ederim

43 *Dârülfünûn-ı Osmanî Talebe Rehberi*, İstanbul 1336 [1920]

1920-1921 Talebe Rehberi'nde dikkat çeken husus ders hocalarında bir değişiklik olmaması ve programın iki sömestiri de içerecek şekilde hazırlanmasıdır. Ders içerikleri de özellikle derste üzerinde durulacak yazarlar, şairler ve eserler bazında yapılan ufak değişiklikler dışında hemen hemen önceki dönemlerle aynıdır. Ayrıca kız ve erkek öğrencilere ayrı ayrı ders verilmeye devam edilmesi, edebiyat derslerinin Dârülfünûnun -Zeynep Hanım Konağı- üçüncü katında 7 numaralı dershanede⁴⁴ verileceği ve hocaların öğrencilerle 11 numaralı odada görüşecekleri bilgisi de *Rehber*'de bir not olarak duyurulmuştur.⁴⁵

1921-1922 öğretim yılında Dârülfünûnda yaşanan bazı gelişmeler Edebiyat Fakültesine bu arada Edebiyat Bölümüne de yansımıştır. İlk olarak bu öğretim yılında kız ve erkek öğrencilere ayrı ders verme usulü kaldırılmış karma eğitime geçilmiştir. Ayrıca öğrenciler 1922 yılının Nisan ayından itibaren Millî Mücadele'ye karşı çıkan ve "hissiyât-ı milliyeyi rencide eden" öğretim üyelerinin Dârülfünûndan uzaklaştırılmaları isteğiyle dersleri boykot etmişlerdir. Rıza Tevfik, Hüseyin Daniş, Cenap Şahabeddin, Barsamyan Efendi ve Ali Kemal istifası istenen hocalardır. Bu arada Dârülfünûn tatil edilmiş, şikayetler doğrultusunda hocalar hakkında soruşturma başlatılmıştır. Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş olayların başlangıcı sırasında istifa etmiş, diğer hocalar ise 26 Haziran 1922'de Dârülfünûn Divanı tarafından görevlerinden azledilmişlerdir. Görevlerinden uzaklaştırılan Türk Tarih-i Edebiyatı dersinin hocası Cenap Şahabeddin'in yerine 2 Ekim 1922'de Yahya Kemal tayin edilmiştir.⁴⁶ Yahya Kemal'in bıraktığı Garp "Tarih-i Edebiyatı" dersine ise Müderris Şerif Bey girecektir.⁴⁷

Büyük Zafer'in ve İzmir'in kurtuluşunun ardından Yahya Kemal Edebiyat Fakültesi tarafından Atatürk'e fahrî doktora verilmesini teklif etmiş ve bu teklif Fakülte Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca o günlerde Bursa'ya gelen Gazi'yi ziyaret maksadıyla yola çıkan Dârülfünûn heyeti arasında Yahya Kemal de vardır.⁴⁸

Türkiye'nin ilk edebiyat doktoru da 1922 senesinde Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümünden çıkmıştır. Lisans (mezuniyet) sonrası doktora (icazet) başlayan Ali Nihat

44 Mütareke döneminde Edebiyat Bölümü öğrencisi olan Tanpınar bu dershanenin Zeynep Hanım Konağı'nın üst katında, şimdi Türkiyat Enstitüsü olan medresenin karşısında[kı] büyük sınıf" olduğu bilgisini vermektedir (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, III. Baskı, İstanbul 1995, s. 11)

45 *Dârülfünûn-ı Osmanî Talebe Rehberi*, s. 46

46 Kâzım Yetiş, *Yahya Kemal -Hayatı-*, s. 153. İkinci Meclise Urfa Mebusu olarak seçilen Yahya Kemal'in bu dersine sonrasında tekrar Dârülfünûna dönen Ali Ekrem Bolayır girmiştir (*İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi, 1339-40 sene-i Dersiyesine Aittir*, İstanbul, Matbaa-i Amire 1339, s. 93).

47 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1338/39 Sene-i Dersiyesine Aittir*, Evkaf Matbaası 1338, s. 88

48 Kâzım Yetiş, *Yahya Kemal -Hayatı-*, s. 169-171

(Tarlan) Bey, “İslam Edebiyatında Leyla ve Mecnun Mesnevisi” başlıklı tezini 10 Aralık 1922 tarihinde jüri önünde savunarak “doktor” ünvanını almıştır.⁴⁹ Tezini 3 yılda hazırlayan Ali Nihat Bey’in jürisinde (hakem heyeti) Fuat Köprülü, Necip Asım ve Şerif Bey yer almıştır. Dârülfünûn Konferans Salonu’nda yapılan bu tarihî tez savunması dönemin gazetelerinde Ali Nihat Bey’in fotoğrafı ile birlikte haber olmuştur.⁵⁰

1922-1923 öğretim yılında Edebiyat Bölümü derslerine baktığımızda daha önce müstakil bir şekilde verilen İngiliz Edebiyatı Tarihi ve Fransız Edebiyatı Tarihi derslerinin kaldırıldığını görüyoruz. Alman Edebiyatı Tarihi dersi ise 1925-1926 öğretim yılına kadar okutulmuştur. 1933’e kadar olan dönemde Garp Edebiyatı Tarihi, Arap Edebiyatı Tarihi ve İran Edebiyatı Tarihi dersleri ise muhafaza edilmiştir. Fransız ve İngiliz Edebiyatları Tarihi derslerinin programdan çıkarılmasıyla başlayan bu süreci aynı zamanda Edebiyat Bölümü’nün yavaş yavaş Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne dönüşmesi olarak da okumak mümkündür.⁵¹

1923 yılı Şubat ayında Edebiyat Bölümü’nden mezun olan 150 öğrenci numaralı Ahmet Hamdi Tanpınar’ın lisans bitirme tezi (mütalaaname) ise “Şeyhî’nin Hüsrev ü Şirin’i” başlığını taşımaktadır.⁵² İÜ Türkiyat Enstitüsü 4 numarada kayıtlı olan tez yıllar sonra kitap hâlinde basılmıştır.⁵³

3. Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Anadolu’daki Millî Mücadele kazanılıp 1 Kasım 1922’de Saltanat kaldırıldıktan sonra Dârülfünûnda isim değişikliğine gidilmiştir. 1933 yılında gerçekleştirilecek olan üniversite reformuna kadar “Dârülfünûn-ı Osmanî” yerine artık -Meşrutiyet döneminde de bir müddet kullanılan- “İstanbul Dârülfünûnu” adı kullanılacaktır. Bölüm yerine kullanılan “şube” kelimesinin yerini ise daha önce ana bilim dalı karşılığı olarak kullanılan “zümre” kelimesi alacaktır. “Medrese” yerine ise tekrar “Fakülte” kelimesine bir dönüş söz konusudur.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Edebiyat Fakültesi Edebiyat Zümresinde yer alan derslerde ve bu derslere giren hocalarda Mütareke dönemine göre önemli bir değişiklik söz konusu değildir. İki adet olan “Türk Tarih-i Edebiyatı” derslerinden Köprülü’nün

49 Bu tez, İÜ Türkiyat Enstitüsünde 1 numarada kayıtlıdır.

50 “Edebiyat Doktoru-Ali Nihad Bey’e İlk Defa Bu Ünvan Tevcih Edildi”, *Vakit*, 12 Aralık 1922, s. 3

51 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Dârülfünûn -Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı-*, c. 2, s. 577-578

52 Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 133

53 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Hüsrev ü Şirin (Dârülfünûn Mezuniyet Tezi 1923)*, Haz. Mustafa Koç-Şaban Özdemir, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017

verdiği ders muhafaza edilmiş, Ali Ekrem Bolayır'ın verdiği ders kaldırılmıştır. Ali Ekrem Bolayır ise “Acem Tarih-i Edebiyatı” dersine giren Ferit Kam'ın yerine “Şerh-i Mütûn” dersine girecektir.⁵⁴ Dil çalışmalarının ağırlık kazandığı bu dönemde Türkoloji tahsilini Fransa ve Macaristan'da yapan ve Necip Asım Bey'in yerine vekâleten atanan Müderris Muavini Ragıp Hulusi Özdem 1927-1928 öğretim yılında “Umumî Lisaniyat” ve “Türk Lisanı Tarihi” derslerini verecektir.⁵⁵ Doktorasını Almanya'da yapan Ahmet Caferoğlu ise 1929'da Bölümün Türk Dili Tarihi kürsüsüne müderris muavini olarak girecektir.⁵⁶

Cumhuriyet devrinde her alanda yaşanan değişim hareketinden Dârülfünûn da etkilenecektir. Zaten özellikle 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Dârülfünûnu daha iyi bir hâle getirmek amacıyla pek çok adım atıldığını yukarıda görmüştük. Bu alanda Cumhuriyet devrinde atılan en önemli adım ise Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda 1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu'dur.

Cumhuriyet'in ilânından 1933 yılına kadar olan süreçte İstanbul Dârülfünûnu hem nizamname hem de dersler açısından büyük ölçüde Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde ortaya konulan sistemi devam ettirir. Zaten reform öncesinde 1932-1933 öğretim yılında Edebiyat Bölümünde verilen dersler ve hocalar bu konuda bir fikir vermektedir:

Ders adı	Hoca
Türk Edebiyatı Tarihi I-II	Müderris Köprülüzade Fuad Bey
Garp Edebiyatı Tarihi I-II	Müderris Şerif Bey
Şerh-i Mütûn I-II	Müderris Ali Ekrem
Arap Edebiyatı Tarihi I-II	Müderris Mösyö Rescher
Türk Dili Tarihi I-II	Müderris Muavini Dr. Caferoğlu Ahmet Bey
İran Edebiyatı Tarihi I-II	Müderris Ferit Bey ⁵⁷

54 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342*, Yeni Matbaa, İstanbul 1341 [1925], s. 61

55 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 109-110

56 Sertkaya, Osman Fikri, “Ahmet Caferoğlu”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, C. XVII, 1969, s. 2

57 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Dârülfünûn -Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı-*, C. II, s. 582

4. 1933 Üniversite Reformu sonrasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İsviçreli profesör Albert Malche’in 1932’de hazırladığı rapor üzerinden 1933 yılında inkılâp fikri doğrultusunda Darülfünûn’da geniş çaplı bir reform gerçekleştirildi ve İstanbul Dârülfünûnu lağvedilerek yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu. 1 Ağustos 1933 tarihinde resmen başlayan ve dönemin Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip’in tabiriyle “ilimden ziyade idealistliğin” dikkate alındığı bu süreçte Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün esasını teşkil eden Edebiyat Zümresinde de birtakım değişikliklere gidildi. Öncelikle “zümre” tabiri terk edilerek yerine “disiplin” tabiri getirildi. En önemlisi lisans öğrenim süresi dört yıla çıkarılarak “Edebiyat” genel başlığı yerine Türk Dili ve Edebiyatı alanını içeren “Türkoloji” başlığı benimsendi. Bölümün özellikle ders adları ve içerik olarak şekillenmesi 1933 sonrasına rastlamaktadır. Tabii bu süreçte Bölümün akademik kadrosunda da değişiklikler olmuştur. Bölümde uzun yıllar “Şerh-i Mütûn” ve İran Edebiyatı Tarihi dersleri vermiş olan Ferit Kam ile yine Şerh-i Mütun dersine giren Ali Ekrem Bolayır kadro harici bırakılmış, Fuat Köprülü ve Ahmet Caferoğlu yeni dönemde yerlerini korumuşlardır. Dil Encümeni’ndeki görevi dolayısıyla 1928’de Bölümden ayrılan Ragıp Hulusi Özdem ise “Umumî Lengüistik” profesörü olarak 1933’te Üniversiteye ve Bölüme geri dönmüştür.⁵⁸

1937 itibarıyla Türk Dili Filolojisi, Türk Edebiyatı ve Arap-Fars Filolojisi kürsülerinden oluşan Türkoloji disiplininde görev yapan hocalar ile bu hocaların verdikleri dersler ve seminerler şöyledir:

Hoca	Ders ve Seminer Adı
Ord. Prof. Fuat Köprülü	Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi
Prof. R. Rahmeti Arat	Altay Şiveleri Üzerine Dil Araştırmaları
Prof. R. Rahmeti Arat	Orhun Kitabeleri Üzerine Dil Araştırmaları
Prof. R. Rahmeti Arat	Kazak Şivesi Üzerine Dil Araştırmaları
Prof. R. Rahmeti Arat	Uygur Metinleri Üzerine Dil Araştırmaları
Prof. R. Rahmeti Arat	Kutadgu Bilig (Seminer)

58 İbrahim Alaaddin Gövsa, “Özdem, Ragıp Hulusi”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946, s. 304

Prof. R. Rahmeti Arat	Uygurlar (Seminer)
Prof. R. Rahmeti Arat	Dil Bilgisi İçin Hazırlıklar (Seminer)
Prof. R. Rahmeti Arat	Dil Bilgisi (Seminer)
Prof. Ragıp Hulusi Özdem	Linguistiğe Giriş: Umumî Fonetik ve Morfoloji
Prof. Ragıp Hulusi Özdem	Genel Linguistik Temrinleri, Fonetik Kelime Tahlili ve Osmanlıcanın Vokabüleri (Seminer)
Doç. Dr. Ali Nihat Tarlan	Metinler Şerhi
Doç. Dr. Ali Nihat Tarlan	Divanlar Üzerinde Tatbikat (Seminer)
Doç. Dr. Ali Nihat Tarlan	Divan Edebiyatı (Seminer)
Doç. Dr. Ali Nihat Tarlan	Metin Tamiri (Seminer)
Doç. Ahmet Caferoğlu	Bidayetten VII. Asra Kadar Türk Şive ve Lehçelerinin İnkışaf Tarihi, Türk Şiveleri Tasnifi
Doç. Ahmet Caferoğlu	Türk Dili ve Tarihine Giriş
Doç. Ahmet Caferoğlu	Göktürkçe Abideleri
Ord. Prof. Hellmut Ritter	Arap-Fars Filolojisi (Seminer)
Doç. Dr. Ali Nihat Tarlan	Farsça
Lektör Kilisli Rıfat	Arapça ⁵⁹

1933 sonrasında getirilen yeniliklerden birisi de Edebiyat Fakültesinde disiplinlerarasılığı gözeten eğitim sistemine ağırlık verilmesidir. Bu sisteme göre öğrencilerin kayıtlı oldukları esas disiplinin yanı sıra biri zorunlu olmak üzere iki disiplin daha seçmeleri gerekmiştir. Konuya Türkoloji disiplini açısından baktığımızda öğrenci Türkoloji disiplininin yanı sıra üçüncü disiplin “Felsefe olmak üzere” Roman Filolojisi, İngiliz Filolojisi, Alman Filolojisi, Arap ve Fars Filolojileri, Sümer ve Eti Filolojileri disiplinlerinden birini ikinci disiplin olarak seçmek durumundadır.⁶⁰ Bu dönemde Türkoloji

59 Bu derslerin hangi sömestirde verildiği ve haftalık kaç saat olduğu hakkında bilgi için bkz. *Edebiyat Fakültesi 1937-1938 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1937, s. 52-56

60 *Edebiyat Fakültesi 1938-1939 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1938, s. 36

disiplini çatısı altında faaliyet gösteren ve ileride müstakil kürsüler hâline gelecek olan Arap-Fars Filolojisi derslerine 1936 yılından itibaren girmeye başlayan ünlü Alman Şarkiyatçı Hellmut Ritter, alanında sadece Bölüme değil Fakülteye de ciddi anlamda katkılar yapacaktır.⁶¹

1933 reformundan sonra Üniversite’de yerini koruyan hocalardan birisi olan Fuat Köprülü, aynı zamanda aynı yıl Edebiyat Fakültesi dekanı oldu. Yalnız bu görev Köprülü’nün ilk dekanlığı değildir. Köprülü daha önce Dârülfünûn döneminde de 1924-1931 arasında dekanlık görevine karşılık gelen Edebiyat Fakültesi reisliğinde bulunmuştur. 1935’de Kars milletvekili seçilince bu görevinden ayrılmıştır.⁶² Bununla beraber Köprülü 1941 yılına kadar Fakülte ile ilişkisini devam ettirmiştir.⁶³

Ayrıca edebiyat tarihi kürsüsü hocası Ali Nihat Tarlan⁶⁴ ve dünyaca ünlü Türkolog Reşit Rahmeti Arat 1933’te⁶⁵, Fahir İz ise 1938’de⁶⁶ Bölüm’ün hoca kadrosuna katılmışlardır.

Bilimsel bilgiyi üretme ve yaymanın yanı sıra ülkenin ve milletin menfaatine olarak hareket etmeyi de esas vazifelerinden birisi olarak telakki eden Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve öğrencileri 1936 yılında vefat eden İstiklâl Marşı şairi Mehmet Akif Ersoy’un cenaze töreninin organize edilmesinde ilk sırada yer almışlardır. Şairin 28 Aralık 1936’da Beyazıt Camii’nden kaldırılan cenazesi, aralarında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocaları ve öğrencilerinin de bulunduğu geniş bir kalabalık eşliğinde Edirnekapı Şehitliği’ne defnedilmiştir. Defin sırasında Akif’le ilgili konuşma yapanların arasında ileride hoca olarak bölüme girecek olan öğrencilerden Abdülkadir Karahan da vardır.⁶⁷ Ayrıca Akif’in vefatından iki sene sonra düzenlenen anma toplantısı (ihtifal) da Türk Dili ve Edebiyatı hocaları ve öğrencileri tarafından organize edilmiştir. 28 Aralık 1938’de Üniversite konferans salonunda düzenlenen anma toplantısında Metinler Şerhi hocası Ali Nihat Tarlan, Akif hakkında uzun bir konuşma yapmış ve öğrenciler Akif’ten şiirler okumuşlardır. Toplantıda “Çanakkale Şehitlerine” şiirini okuyan bölüm

61 *Edebiyat Fakültesi 1937-1938 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, s. 55

62 Köprülü’den sonra Coğrafya Bölümünden Prof. İ. Hakkı Akyol 1937 yılına kadar (*Edebiyat Fakültesi 1937-1938 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1937, s. 3) , İktisat Fakültesi Dekanı Ömer Celal Sarç ise 1937-1939 arasında vekil dekanlık yapmışlardır (*Edebiyat Fakültesi 1938-1939 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1938, s. 3).

63 Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *DİA*, C. XXVIII, s. 477-478

64 Müjgan Canbur, *Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan’ın Makalelerinden Seçmeler*, Ankara 1990, s. 2

65 Muharrem Ergin, “R. Rahmeti Arat’ın Eserleri” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, C. XI, 1961, s. 2

66 Günay Kut, “İz, Fahir”, *DİA*, c. EK-1, s. 684

67 “Mehmet Akif’in Cenazesi Merasimle Kaldırıldı”, *Cumhuriyet*, nr. 4536, s. 8.

öğrencisi ise Mehmet Kaplan'dır.⁶⁸ Hocalar ve öğrenciler Akif'in kabrinin yapılması için de harekete geçmiş, bu amaçla geliri kabir masraflarına harcanmak üzere Ali Nihat Tarlan'ın anma töreninde yaptığı konuşma kitapçık şeklinde bastırılmıştır.⁶⁹

Zaman geçtikçe Bölümün akademik kadrosu da genişlemeye başlamıştır. Doktorasını Almanya'da tamamlayan Sadettin Buluç 1937'de Bölüme dahil olmuştur.⁷⁰ Mehmet Kaplan ise 1939'da önce Türkiyat Enstitüsünde asistan olarak işe başlamış daha sonra Bölüme geçmiştir.⁷¹

Dil dersleri ve çalışmaları ağırlıklı Bölümde 1939 yılında ikinci bir Türk edebiyatı kürsüsü kurulmuş ve bu kürsünün başına o dönemde Güzel Sanatlar Akademisinde hocalık yapan Ahmet Hamdi Tanpınar getirilmiştir. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, Tanzimat'ın 100. Yılı dolayısıyla modern Türk edebiyatını tarih çerçevesinde ele almak ve bu konuda çalışmalar yapmak amacıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde bir kürsü kurulmasını istemiş, bu doğrultuda ihdas edilen 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi (Yeni Türk Edebiyatı) kürsüsüne hoca olarak Ahmet Hamdi Tanpınar tayin edilmiştir.⁷² Böylelikle Bölümde kürsü sayısı 3'e çıkmıştır. Ali Canip Yöntem⁷³ ve İsmail Hikmet Ertaylan 1943'te⁷⁴, Bölümde göreve başlayan hocalardır.

1946 yılında çıkan Üniversiteler Kanunu sonrasında Bölüm adı olarak Türkoloji Disiplini yerine Türk Dili ve Edebiyatı Zümresinin kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Bununla beraber “Zümre” yanında “Şube” ve “Bölüm” kelimelerinin de kullanılması söz konusudur.⁷⁵ Bölümün alanında ilk olan bilimsel yayın organı *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* de 1946 yılında yayın hayatına girmiştir. Saygın ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan dergi günümüzde de yayını sürdürmektedir.

Sertifika usulüne geçiş, 1946 sonrasında yaşanan yeniliklerden birisidir. Buna göre Fakülteye giren bir öğrenci biri zorunlu üçü seçmeli olmak üzere toplamda dört sertifika almak durumundadır. Buna göre Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne kaydolun bir öğrenci Eski Türk Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı ve Türk Dili Tarihi sertifikalarından birisini

68 “Mehmet Akif İhtifali”, *Kurun*, nr. 7532-1632, 29 Aralık 1938, s. 5. Akif ile ilgili daha sonra da yapılacak anma toplantıları hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Öztürkçü, *Ben Giderim Adım Kalır -Yeni Türk Edebiyatında İhtifaller*, İstanbul 2023, s. 669-688

69 Ali Nihat Tarlan, *Mehmet Akif*, İstanbul 1939

70 Aydın Demirtaş, *Dârülfünûndan Üniversiteye Öğretim Üyeleri*, İstanbul 2019, s. 321

71 Aydın Demirtaş, *Dârülfünûndan Üniversiteye Öğretim Üyeleri*, s. 316

72 Ömer Faruk Akün, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XII, 1962, s. 12

73 Şerif Aktaş, “Yöntem, Ali Canip”, *DİA*, C. LXIII, s. 566

74 Aydın Demirtaş, *Dârülfünûndan Üniversiteye Öğretim Üyeleri*, s. 315

75 *Edebiyat Fakültesi Öğrenci Kılavuzu (1947-1948)*, İstanbul 1948, s. 39

esas sertifika olarak alıp bu sertifika altında verilen derslere girmek zorundadır. Diğer üç sertifikayı ise gerek Bölüm içinden gerekse Bölüm dışından seçme hakkına sahiptir. Eski Türk Edebiyatı ve Yeni Türk Edebiyatı sertifikası alan öğrencilerin Arapça ve Farsça dersleri ile Alman, Fransız veya İngiliz Edebiyatları sertifikalarından birini almaları mecburîdir.⁷⁶ Sertifika usulü ufak değişikliklerle 1981 yılına kadar uygulanmıştır. Daha önce Türkoloji disiplini çatısı altında faaliyet gösteren Arap-Fars Filolojisinin ayrı bir disiplin hâline gelmesi de 1946'dan sonradır.⁷⁷

Bölüm mezunlarından olan ve 1945'te yine Bölümde "Fuzulî: Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti" başlıklı çalışmasıyla doktorasını bitiren Abdülkadir Karahan, 1947'de asistan olarak Eski Türk Edebiyatı kürsüsüne girmiştir.⁷⁸ Muharrem Ergin⁷⁹ ve Faruk Kadri Timurtaş'ın⁸⁰ yine asistan olarak Bölüme dahil olmaları ise 1950 yılına rastlamaktadır.

Osmanlı Türkçesi Dersleri: Bilindiği üzere uzun bir maziye sahip olan Türk Dili ve Edebiyatına ait metinlerin önemli bir kısmı Arap harfleriyle yazılmıştır. 1928'de gerçekleştirilen harf devriminden sonra eğitim kurumlarında eski harflerle eğitim yapılması yasaklanmıştı.⁸¹ 1928 sonrasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne giren öğrencilerin mühim kısmı ilk öğrenimlerini eski harflerle yaptıkları için Üniversiteye geldiklerinde Arap harfleriyle yazılmış Türkçe metinleri okumakta zorluk çekmiyordu. 1940'lara gelindiğinde ise eğitim-öğretim hayatına yeni harflerle başlayan ve Bölüme kaydolan öğrenciler için eski metinlere ve tarihî nitelikteki kitabelere nüfuz etmenin, genel anlamda arşiv belgelerini okumanın ve bu belgeleri okuyacak uzman kişilerin azalmasının⁸² bir problem hâline geldiği anlaşılmış olacak ki Hasan Âli Yücel'in Millî Eğitim Bakanlığı sırasında Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileri için Osmanlı Türkçesi dersi konulmuştur. Neticede gerek öğrencilerin ihtiyacını karşılamak gerekse eski belgeleri, yazıları ve kitabeleri okuyacak uzman yetiştirmek düşüncesi akademik seviyede Osmanlı Türkçesi dersinin verilmesini zorunlu hâle getirmiştir. Bu konuda Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından Dekanlık kanalıyla Rektörlüğe yazı yazılarak "Türkoloji

76 *Edebiyat Fakültesi Öğrenci Kılavuzu (1947-1948)*, s. 39-42

77 *Edebiyat Fakültesi Öğrenci Kılavuzu (1947-1948)*, s. 113-114

78 Hasan Aksoy, "Karahan, Abdülkadir", *DİA*, C. XXIV, s. 404

79 Osman Fikri Sertkaya, "Muharrem Ergin", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, s. 9-16

80 Mustafa Özkan, Faruk Kadri Timurtaş -Hayatı, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler, Ankara 2000, s. XIII

81 Bu durum 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun"un 9. Maddesinde açıkça belirtilmiştir. Kanunun ilgili maddesi şu şekildedir: "Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnurdur."

82 Vakıflar Umum Müdürlüğü çalışanlarından Mahmud Bedreddin Yazır'ın 1941 ve 1942'de kaleme aldığı *Siyakat Yazısı* (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941) ve *Eski Yazıları Okuma Anahtarı* (Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1942) adlı eserleri döneminde bu konuda görülen ihtiyaç dikkate alınarak basılmış olmalıdır.

zümresi talebesine Osmanlı grameri dersleriyle metinlerin okunması tatbikatında yardım etmek ve talebe bu hususda mümarese kazandırmak maksadile” Bölüme bir lektörlük (okutmanlık) kadrosu verilmesi istenmiş, bu istek Rektörlük tarafından 29 Kasım 1941 tarihli yazıyla Maarif Vekâletine arz edilmiş, atanacak lektörün Bölümde Eski Türk Edebiyatı derslerine giren Ali Nihat Tarlan’ın yardımcısı olarak görev yapması düşünülmüştür. Lektörlük talebi Maarif Vekâleti tarafından uygun görülmüş ve Beyoğlu Orta Mektebi edebiyat hocalarından Rıfki Melûl Meriç görevine ek olarak 2 Mart 1942’de bu kadroya atanmıştır.⁸³ Toplamda üç yıl bu derse giren Rıfki Melûl Meriç 31 Ekim 1945 tarihinde istifa etmiştir. Bu istifadan sonra Bölüm Başkanı İsmail Hikmet Ertaylan tarafından Dekanlığa yazılan yazıda Rıfki Melûl Meriç’ten boşalan Osmanlıca dersinin Bölümde bulunan “doçent ve asistanlar” tarafından yürütüleceği bilgisi verilmiştir.⁸⁴

Bölümde bu dönemde Eski Türk Edebiyatı dersleri arasında yer alan Osmanlı Türkçesi dersiyle ilgili olarak bir de ders kitabı yayınlanmıştır. Türk Dil Kurumu Gramer Kolbaşısı Ahmet Cevat Emre’nin *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri* başlığıyla öğrencilere yönelik hazırladığı bu kılavuz kitap 1947-48 yılında Edebiyat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır.⁸⁵

Osmanlı Türkçesi dersi 1950-1951 öğretim yılında bu defa “Yardımcı Sertifika” başlığı altında ve “Osmanlıca” adıyla Bölüm müfredatında yerini alacaktır. Haftada toplam 6 saat verilen bu derse ilk sene Türk Dili Filolojisi hocalarından Doç. Dr. Sadettin Buluç ve Asistan Muharrem Ergin girmişlerdir.⁸⁶ 1951-52 Öğretim yılında ise Osmanlıca dersini verenler arasına Asistan Faruk Kadri Timurtaş eklenecektir.⁸⁷

1951 yılında Bölümün Yeni Türk Edebiyatı kürsüsüne okutman olarak dahil olan Ömer Faruk Akün, 1954 yılında açılan sınavda başarı göstererek yine aynı kürsüye asistan olmuştur.⁸⁸

83 Ali Nihat Tarlan’ın bu yıllarda girdiği derslerden birisi “Metinlere Alıştırma” başlığını taşımaktadır (*Edebiyat Fakültesi Öğrenci Kılavuzu 1947-1948*, İstanbul 1948, s. 44). Rıfki Melûl Meriç ikinci sömestirde 2 saat verilen bu derse girmiş olmalıdır.

84 Rıfki Melûl Meriç’in Fakülteye ve Bölüme tayini ile ilgili bilgiler Fakülte Arşivi’nde bulunan Özlük dosyasından alınmıştır. Bu konuda yardımını esirgemeyen Fakülte personeline teşekkür ederim.

85 Ahmet Cevat Emre, *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1947-48

86 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1950-1951 Yılı*, İstanbul 1951, s. 36

87 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1951-1952 Yılı*, İstanbul 1951, s. 50. Bölümde Osmanlıca dersine giren Muharrem Ergin (*Osmanlıca Dersleri -Eski Yazı, Arapça Unsurlar, Farsça Unsurlar, Aruz, Metinler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958) ve Faruk Kadri Timurtaş (*Osmanlıca I -Eski Yazı, Gramer, Metinler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962) ileriki yıllarda bu dersin kitabını yazacaklardır. Bu kitaplar uzun yıllar Türk üniversitelerinde ders kitabı olarak kullanılacaktır.

88 Ömer Faruk Akün’ün Hizmet Belgesi, Edebiyat Fakültesi Özlük Dosyası.

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 1954 yılında yaşanan en önemli gelişme ise Türk Dili Tarihi Kürsüsünün Eski Türk Filolojisi ve Yeni Türk Filolojisi olarak ikiye ayrılması ve bunun sonucunda Bölümde kürsü sayısının 4'e çıkmasıdır. Bu yeni gelişme ile birlikte Bölümdeki sertifika sayısı ise "Türk Edebiyatı Sertifikası" ve "Türk Dili Sertifikası" şeklinde 2'ye düşürülmüştür.⁸⁹

1961-1962 Öğretim Yılı için hazırlanan *Öğretim Kılavuzu*'nda Bölüm adı olarak, bundan sonra da kullanılacak olan "Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü" ibaresi yer almaktadır. Bu yıldan itibaren sertifika sayısında da değişiklikler olmuş, daha önce bu sayı 2 iken Umumi Türk Dili, Türkiye Türkçesi, Eski Türk Edebiyatı ve Yeni Türk Edebiyatı olmak üzere 4'e çıkmıştır.⁹⁰ Ayrıca öğrenci ilk iki sömestirde girdiği derslerden başarılı olduktan sonra 3. sömestirden itibaren sertifika almak durumundadır.⁹¹ 1962-1963 öğretim yılında "Yeni Türk Dili"nin ilâvesiyle sertifika sayısı 5'e çıkmış⁹², 1967-1968 öğretim yılında ise 1961-1962 yılındaki duruma geri dönülerek sertifika sayısı 4'e düşürülmüştür.⁹³ Fakülte'de ve Bölümde Gündüz öğretiminin yanı sıra Gece (II. Öğretim) öğretiminin başlaması da 1967-1968 Öğretim yılının yenilikleri arasındadır.⁹⁴

1981 yılında çıkan Yükseköğretim Kanunu neticesinde sertifika sistemi kaldırılmış ve Bölümde bulunan kürsüler "Ana Bilim Dalı" olarak isimlendirilmiştir. Bu yeni dönemde kurulan ana bilim dalları şunlardır:

Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı

Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı

Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı

1996 yılında kurulan Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı ile birlikte Bölümdeki ana bilim dalı sayısı 5'e yükselmiştir.

Öğrenciler günümüzde ilk 2 dönemde öğrenciler ana bilim dallarına ait giriş mahiyetindeki dersleri zorunlu olarak almaktadırlar. 3. dönemden itibaren ise zorunlu derslerin

89 Bu gelişme ışığında düzenlenen ders programı için bkz. *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1954-1955 Dersyılı*, İstanbul 1954, s. 46-53.

90 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1961-1962 Yılı*, İstanbul 1961, s. 35

91 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1961-1962 Yılı*, s. 31

92 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1962-1963 Yılı*, İstanbul 1962, s. 61-69

93 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1967-1968 Yılı*, İstanbul 1967, s. 31

94 *Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1967-1968 Yılı*, s. 117

yanı sıra ağırlıklı olarak seçmeli dersleri almaları söz konusudur. Ayrıca ilgi alanına göre Fakültenin diğer bölümlerinden de ders alma imkânı vardır. Bunun yanında Bölümün desteklediği öğrenci kulüpleri de yaptıkları etkinliklerle öğrencilerin yetişmesinde, bilgi ve becerilerinin artırılmasında ve sosyalleşmesinde önemli fonksiyon icra etmektedir.

2016 yılından beri Başkanlığını Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk'un yürüttüğü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde 2024 yılı itibarıyla 10 profesör, 5 doçent, 14 doktor öğretim üyesi ve 5 araştırma görevlisi olmak üzere toplamda 34 öğretim elemanı çalışmaktadır. Bölümde yer alan anabilim dalları ve görev yapan kadrolu öğretim elemanları şunlardır:

Bölüm Başkanı: Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK

Bölüm Başkan Yardımcıları: Doç. Dr. Feryal KORKMAZ-Dr. Öğr. Üyesi Fırat KARAGÜLLE

Eski Türk Dili Anabilim Dalı

Prof. Dr. Fikret TURAN (Anabilim Dalı Başkanı)

Doç. Dr. Berker KESKİN

Doç. Dr. Feryal KORKMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Özcan TABAKLAR

Dr. Öğr. Üyesi Aslı ZENGİN

Dr. Öğr. Üyesi Ümran ERDOĞAN

Arş. Gör. Ahmet AKSU

Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Mücahit KAÇAR (Anabilim Dalı Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Bilal ALPAYDIN

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ODUNKIRAN

Dr. Öğr. Üyesi Fatih TIĞLI

Dr. Öğr. Üyesi Ömer ARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin KARAKUŞ

Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK (Anabilim Dalı Başkanı)

Prof. Dr. İsmail KARACA

Prof. Dr. Mehmet SAMSAKÇI

Doç. Dr. Nuri SAĞLAM

Dr. Öğr. Üyesi Cemile ODUNKIRAN

Dr. Öğr. Üyesi Çilem TERCÜMAN

Dr. Öğr. Üyesi Fırat KARAGÜLLE

Dr. Öğr. Üyesi İmren GECE ÖZBEY

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şerif ESKİN

Arş. Gör. Dr. Sevim GÜLDÜRMEZ

Yeni Türk Dili Anabilim Dalı

Prof. Dr. Hatice TÖREN (Anabilim Dalı Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet Naim ÇİÇEKLER

Prof. Dr. Mustafa BALCI

Prof. Dr. Uğur GÜRSU

Arş.Gör. Dr. Mizan COŞKUN ÖZGÜR

Arş.Gör. Recep Selman DOĞRU

Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (Anabilim Dalı Başkanı)

Doç. Dr. Esra BİLGE SAVCI

Doç. Dr. Zehra HAMARAT YARDIMCI

Dr. Öğr. Üyesi Seda AKSÜT ÇOBANOĞLU

Arş. Gör. Yusuf MAKİNE

Sonuç: Köklü bir geçmişe sahip olan İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün kuruluşu Türkiye’deki ilk ciddi Üniversite deneyimi sayılan 1870 yılına kadar uzanmaktadır. 1870’de Darülfünunda verilmeye başlanan ilk derslerden birisi olan “Edebiyat” dersi Bölümün çekirdeğini teşkil etmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün kurumsal anlamda şekillenmeye başlaması ise II. Meşrutiyet devrine rastlamaktadır. Cumhuriyet sonrasında 1933 sonrasında gerçekleştirilen Üniversite Reformu, 1946 Üniversiteler Kanunu ve 1981 Yükseköğretim Kanunu ile önemli aşamalardan geçen ve bugüne ulaşan Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, çağın ihtiyaçları ve yenilikleri doğrultusunda, kurucu isimlerden aldığı ilhamla dün olduğu gibi günümüzde de eğitim-öğretim faaliyetlerine ve bilimsel çalışmalarına devam etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

a) Talebe Rehberleri ve Öğrenci Kılavuzları (Kronolojik)

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi 1334 -1335 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Şuhur-ı Dersiyesi 16 Şubat -16 Haziran 1335, Evkaf Matbaası, İstanbul 1335 [1919]

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İlk Sene-i Dersiyesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335 [1919]

Dârülfünûn Edebiyat Medresesi Talebe Rehberi, 1335-1336 Sene-i Tedrisiyesi İkinci Sene-i Dersiyesi, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1336 [1920]

Dârülfünûn-ı Osmanî Talebe Rehberi, İstanbul 1336 [1920]

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1338/39 Sene-i Dersiyesine Aittir, Evkaf Matbaası 1338 [1922]

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi, 1339/40 Sene-i Dersiyesine Aittir, İstanbul, Matbaa-i Amire 1339 [1923]

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342, Yeni Matbaa, İstanbul 1341 [1925]

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928, Yeni Matbaa, İstanbul 1927

- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1938-1939 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1938
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1937-1938 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1937
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1938-1939 Ders Yılı Öğrenci Kılavuzu*, İstanbul 1938
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğrenci Kılavuzu (1947-1948)*, İstanbul 1948
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1950-1951 Yılı*, İstanbul 1951
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1951-1952 Yılı*, İstanbul 1951
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1954-1955 Dersyılı*, İstanbul 1954
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1961-1962 Yılı*, İstanbul 1961
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1962-1963 Yılı*, İstanbul 1962
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Kılavuzu 1967-1968 Yılı*, İstanbul 1967

a) Kitaplar, Makaleler

- Akün, Ömer Faruk, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, C. XII, 1962
- Ayni, Mehmet Ali, *Dârülfünûn Tarihi*, Haz. Aykut Kazancıgil, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021
- Baskın, Bahar, “II. Meşrutiyet’te Kadın Eğitime Yönelik Bir Girişim: İnas Dârülfünûnu”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38, Mart 2008, s. 89-123
- Cunbur, Müjgan, *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan’ın Makalelerinden Seçmeler*, Ankara 1990
- Çeltik, Halil, *Ömer Ferit Kam ve Âsâr- Edebiye Tedkikatı*, Gazi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997
- Demirtaş, Aydın, *Dârülfünûndan Üniversiteye Öğretim Üyeleri*, İstanbul 2019
- Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi, C. I, Osmanlı Döneminde Dârülfünûn*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009
- Emre, Ahmet Cevat, *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1947-48
- Ergin, Muharrem, *Osmanlıca Dersleri -Eski Yazı, Arapça Unsurlar, Farsça Unsurlar, Aruz, Metinler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958
- Ergin, Muharrem Ergin, “R. Rahmeti Arat’ın Eserleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XI, 1961

- Gunergun, Feza-Kadioğlu, Sevtap, “İstanbul Üniversitesi’nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 8, S. 1, İstanbul 2006, s. 135-163
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, C. LIV, S. 210, Ağustos 1990, s. 699-738
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş-II Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî”, *Belleten*, C. LVII, sayı 208, Nisan 1993, s. 201-240
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Dârülfünûn -Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı-*, İRCİCA Yayınları, C. II, İstanbul 2010
- Konrapa, Mehmet Zekai, *Osmanlı Edebiyatı Ders Notları*, Haz. Ömer Hakan Özalp, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014
- Okay, Orhan, *Bir Hülya Adamının Romanı*, Gözden Geçirilmiş III. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012
- Ömer Faruk Akün’ün Hizmet Belgesi, Edebiyat Fakültesi Özlük Dosyası
- Özkan, Mustafa, *Faruk Kadri Timurtaş -Hayatı, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler*, Ankara 2000, s. XIII
- Öztürkçü, İbrahim, *Ben Giderim Adım Kalır -Yeni Türk Edebiyatında İhtifaller-*, İstanbul 2023
- Sarıay, Erciment, *Osmanlıdan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Mütefekkir Olarak Necip Asım: Hayatı ve Eserleri*, Nevşehir Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012
- Sertkaya, Osman Fikri, “Ahmet Caferoğlu”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, C. XVII, 1969, s. 1-28
- Sertkaya, Osman Fikri, “Muharrem Ergin”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, III. Baskı, İstanbul 1995
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Hüsrev ü Şirin (Dârülfünûn Mezuniyet Tezi 1923)*, Haz. Mustafa Koç-Şaban Özdemir, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017
- Tarlan, Ali Nihat Tarlan, *Mehmet Akif*, İstanbul 1939
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Osmanlıca I -Eski Yazı, Gramer, Metinler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962
- Yazır, Mahmud Bedreddin, *Siyakat Yazısı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941
- Yazır, Mahmud Bedreddin, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1942

b) Ansiklopedi Maddeleri

- Aksoy, Hasan, “Karahan, Abdülkadir”, *DİA*, c. XXIV
Aktaş, Şerif, “Yöntem, Ali Canip”, *DİA*, C. XLIII
Akün, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *DİA*, C. XXVIII
Gövsa, İbrahim Alaaddin, “Özdem, Ragıp Hulusi”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*,
Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946
Kut, Günay, “İz, Fahir”, *DİA*, c. EK-1
Öztürk, Cemil, Selim Sabit Efendi, *DİA*, C. XXXVI
Tarhan, Taner-Akün, Ömer Faruk, “Edebiyat Fakültesi”, *DİA*, C. X

c) Gazete Haberleri

- “Edebiyat Doktoru-Ali Nihad Bey’e İlk Defa Bu Ünvan Tevcih Edildi”, *Vakit*, 12 Aralık
1922, s. 3
“Mehmet Akif’in Cenazesi Merasimle Kaldırıldı”, *Cumhuriyet*, nr. 4536, 29 Aralık
1936, s. 8.
“Mehmet Akif İhtifali”, *Kurun*, nr. 7532-1632, 29 Aralık 1938, s. 5.

Russia-Armenia Relations on the Context of Humanitarian Cooperation (1991-2023)

Rusya-Ermenistan İnsani İş Birliği (1991-2023)

Gunel MUSAYEVA*

*Dr., Institute of the Caucasus Studies of ANAS, Department of International Relations of the Caucasus States, Baku, Azerbaijan

ORCID: G.M. 0000-0002-6940-6207

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Gunel Musayeva,
Institute of the Caucasus Studies of ANAS,
Department of International Relations of
the Caucasus States, Baku, Azerbaijan
E-mail/E-posta: alieva.gun@gmail.com

Submitted/Başvuru: 24.09.2024
Revision Requested/Revizyon Talebi:
29.09.2024
Last Revision Received/Son Revizyon:
07.10.2024
Kabul/Accepted: 04.11.2024
Online Yayın/Published Online: 06.12.2024

Citation/Atf: Musayeva, Gunel. "Russia-Armenia Relations on the Context of Humanitarian Cooperation (1991-2023)." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 46 (2024): 473-501. <https://doi.org/10.26650/YTA2024-1555386>

ABSTRACT

Although cooperation in the humanitarian field between Russia and Armenia in 1991-2023 has a special place, it is important to investigate it as it has not been comprehensively researched until now. It is known that humanitarian cooperation occupies one of the important places in the foreign policy activity of every state as "soft power". Since the factor of humanitarian cooperation plays an important role in decision-making mechanisms in foreign policy, special importance is given to activities in this field between the countries. The main purpose of writing the article is to research the establishment of the contractual and legal basis of cooperation between Russia and Armenia, its goals, main forms, the dynamics of implementation and development of cooperation in the field of culture, the impact of education and information, diaspora and public organizations, cooperation in the field of science, and to make scientific and theoretical generalizations. Historical-chronological analysis, comparative analysis and critical analysis methods were used during the research.

Keywords: Russia, Armenia, Culture, Education, Information, Diaspora

ÖZ

Rusya ile Ermenistan arasında 1991-2023 yılları arasında insani alanda yapılan iş birliği özel bir yere sahip olsa da bugüne kadar kapsamlı bir şekilde araştırılmadığından araştırılması önem arz etmektedir. İnsani işbirliğinin "yumuşak güç" olarak her devletin dış politika faaliyetinde önemli yerlerinden birini işgal ettiği bilinmektedir. Dış politikada karar alma mekanizmalarında insani iş birliği unsuru önemli rol oynadığından ülkeler arasında bu alandaki etkinliğe özel önem verilmektedir. Makaleyi yazmanın temel amacı Rusya ile Ermenistan arasındaki iş birliğinin akdi ve hukuki temellerini, amaçlarını, ana formlarını, kültür alanında iş birliğinin uygulama ve gelişme dinamiklerini, eğitim ve bilgilendirme, diaspora ve kamu kuruluşlarının iş birliğine etkisini bilim alanında iş birliğini araştırmak, bilimsel ve teorik genellemeler yapmaktır. Araştırma sırasında tarihsel-kronolojik analiz, karşılaştırmalı analiz ve eleştirel analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermenistan, Kültür, Eğitim, Bilgi, Diaspora

Introduction

The end of the Cold War and the collapse of the USSR gave a different character to the relations between the Russian Federation and the Republic of Armenia, which had declared their independence. The political relations between Russia and Armenia in the 90s of the 20th century had an impact on cooperation in other areas as well. Cooperation in trade-economic, military, scientific-technical and humanitarian fields expanded. Humanitarian cooperation playing the role of “soft power” has taken a special place in mutual relations.

As is known, US Deputy Secretary of Defense Joseph Nye firstly used the concept of “soft power”. In his book he explained it as a country can achieve the results it wants in world politics because other countries - admiring its values, following its example, aspiring to its level of prosperity and openness want to follow it ¹.

Many foreign states and international structures use the term “humanitarian cooperation” in their acts for the protection of human rights and humanitarian aid. Relations in fields such as culture, science, education, sports, and tourism are included in foreign cultural policy or are regulated separately. In general, there are many terminological differences in the study of humanitarian cooperation in the academic environment.

Culture, education, science, archival work, information, mass communications, sports, tourism, and work with young people belong to the field of mutual humanitarian activity of Russia in international associations². Also, in the bilateral agreements signed by Russia with individual states, “humanitarian cooperation” includes cultural, educational, scientific, informational, sports and youth exchanges.

Humanitarian cooperation is an integral part of Russia’s foreign policy. In the “International humanitarian cooperation” section of the foreign policy concept of the Russian Federation updated in 2023, strengthening the position of the Russian language in the world, promoting the study and use of the Russian language in foreign countries, preventing the campaign of Russophobia, the formation of a single humanitarian space of the Russian Federation and the CIS member states, Russia helping to preserve the spiritual relations of the people of these countries and cooperation in the field of culture

1 Joseph S. Nye, *Soft Power: The means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, p. 76

2 “Soqlasheniye o qumanitarnom sotrudnichestve qosudarstv-uchastnikov SNQ ot 26 avqusta 2005 qoda” (Online), <https://cis.minsk.by/page/3994/soglasenie-o-gumanitarnom-sotrudnicestve-gosudarstv-ucastnikov-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv>, 6 July 2024.

and information³. According to the concept, culture plays a special role in the humanitarian field as an effective tool for overcoming conflicts between states and shaping a unifying international agenda⁴.

It is obvious that in the early 1990s there was a colossal decline in interest in the Russian language due to centrifugal tendencies both in the CMEA countries and in the republics of the former USSR. But this trend has gone in the opposite direction since the late 1990s, thanks to the fact that stable connections and commerce began to be established. The development and legal consolidation of the status of the Russian language in the constitutions and practices of its closest neighbors is one of the tasks of Russia's humanitarian policy. The linguistic revolutions that swept across the USSR in 1989 led to the adoption of laws on the state languages of the republics. The status of the Russian language was defined, at best, by the term "language of interethnic communication," which does not have a clear legal interpretation.

A lot is being done to maintain the Russian language in the world. Important aspects - radio, television, print. There are foundations, for example, Russkiy Mir (Russian World), which has opened many Russian corners around the world.

The goal of the Russian Federation in humanitarian cooperation with Armenia was to protect and expand its influence in this country. Armenia, using cultural cooperation, tried to penetrate deeper into Russian culture, science and information fields, and to cool Russia's relations with Türkiye and Azerbaijan.

1. Legal framework for humanitarian cooperation

Between 1991 and 2023, more than 20 documents on cooperation in the humanitarian field were signed between Russia and Armenia. A broad legal framework of relations has been created. Russian-Armenian intergovernmental agreements on scientific and technical cooperation on cooperation in the field of higher education (Moscow, January 11, 1993), on attestation of scientific and highly qualified professors and teachers (Moscow, 1995 June 27), in the field of culture, science and education (Istanbul, November 13, 1995); on the basis of this document, three-year exchange programs in the field of culture, science and education were signed between the governments, about establishment of pre-school educational institutions of the Ministry of Defense of the

3 "Konchepchiya vneshney politiki Rossiyskoy Federacii 2023", article 43-44 (Online) <https://www.mid.ru/ru/detail-material-page/1860586/>, 15 May 2024.

4 "Konchepchiya qumanitamoy politiki Rossiyskoy Federacii za rubejom" (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents/1829856/, 22 June 2024.

Russian Federation in the territory of the Republic of Armenia (Moscow, January 26, 1996), about the establishment of general education schools of the Ministry of Defense of the Russian Federation in the territory of the Republic of Armenia (Moscow, January 26, 1996), reception of programs of Russian television and radio broadcasting companies in the territory of the Republic of Armenia from July 1, 1997 and broadcasting terms and conditions and a number of others have been signed⁵.

During the years of President Robert Kocharyan's rule (1998-2008), a number of new steps were taken to strengthen the contractual and legal basis of humanitarian cooperation between the two countries. In 2002, intergovernmental and interagency agreements were signed between the two countries: Cooperation Program between the Ministries of Culture, Joint Declaration on Cultural Cooperation on the holding of Russian Cinema Days and Russian Culture Days in Armenia, etc. The main purpose of the documents was to deepen cooperation in the field of culture.

During the official visit of the President of Armenia to Russia on January 16-18, 2003, a joint Declaration on cooperation in the field of culture was signed. In 2005, at the summit of CIS heads of state held in August, the President of the Republic of Armenia supported Russia's initiative to sign an agreement on humanitarian cooperation in the CIS⁶.

During the years of President Serzh Sargsyan's rule (2008-2018), there were some innovations regarding cooperation in the humanitarian field. On November 11, 2009, in Moscow, the Ministers of Culture of the two countries, A. Avdeyev and A. Pogosyan, signed the Cooperation Program for 2010-2012 between the Ministry of Culture of the Russian Federation and the Ministry of Culture of the Republic of Armenia. The program involved extensive cultural exchange. In 2011, the parties signed an agreement on cooperation in the humanitarian field, which is a fundamental document for the further development of mutual activity⁷. After that, the agreement between the government of the Russian Federation and the government of the Republic of Armenia on cooperation in the field of culture, science and education dated November 13, 1995 became invalid.

5 "Mejdunarodniye soglasheniya o sotrudnichestve v sfere obrazovania, Sostavitel", *Department mejdunarodnoqo sotrudnichestva v obrazovanii i nauke Minobrnauki Rossii*, Moskva, 2009; "Rossiysko-armyanskoye gumanitarnoye sotrudnichestvo", *Spravka DIP MID RF 12-10-2011, arxiv MID RF* (Online), <http://archive.mid.ru>, 15 April 2024.

6 Grigor Grigoryan, "Gumanitarnoye izmereniye armyano-rossiyskix otnosheniy", *Rossiya i noviyе qosudarstva Yevrazii*, ИМЭМО РАН, No. 1, 2018, p. 85.

7 "Soqlasheniye mejdru Pravitelstvom Rossiyskoy Federacii i Pravitelstvom Respubliki Armeniya o sotrudnichestve v qumanitarnoy sfere" (Online), <https://intermol.su/upload/iblock/896/iqqbf7mmyvo1t0tk0r0vo6u0m8jhf971.pdf>, 16 September 2024.

The first agreement was aimed at the further development and strengthening of cooperation between the Russian Federation and the Republic of Armenia in specially defined areas - culture, science and education. The second agreement was broad in content. Here, the wider interaction between Russian and Armenian public organizations, creative associations, unions and foundations - forms of culture, science, education, youth policy, information field - covered the entire humanitarian field. The agreement updated both the legal basis of cooperation in the humanitarian field and covered all forms of cooperation. This agreement formed the basis for further development of cooperation.

After Nikol Pashinyan was elected as the Prime Minister in 2018, the country switched to a parliamentary republic with constitutional reforms. Some new steps were taken in humanitarian cooperation with Russia. On April 19, 2022, the Cooperation Program in the field of culture for the years 2022-2025 was signed between the Ministry of Culture of the Russian Federation and the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Armenia in Moscow⁸. These documents show that the legal framework of humanitarian cooperation between the two countries has been established and implemented in defined forms.

2. Cooperation in the field of culture

According to the signed documents, since 1993, cooperation has been implemented in various forms. Article 16 of the Agreement on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance signed between the two countries on August 29, 1997 provides for promoting the development of cooperation in the humanitarian field, strengthening relations in various fields of culture, helping to expand relationships between unions and associations in this field, cultural institutions, literary and artistic figures⁹. Days of Armenian culture were held in the Russian Federation on November 16, 2001. During these days, concerts, exhibitions, meetings of cultural figures, etc. were organized.

In 2002, a representative office of “Roszarubezhcenter” was opened in Yerevan in accordance with the general instructions of the administration of President Vladimir Putin in order to restore and strengthen the informational and cultural presence of Russia in the CIS countries. This representative office, which was later called “Rossotrudnichestvo”, is subordinated to the Federal Agency for CIS Affairs.

8 “Aleksey Overchuk vistupil na IX Rossiysko-armyanskom mejrejonálnom forumé” (Online), <http://government.ru/news/46553/>, 12 July 2024.

9 “Doqovor o drujbe, sotrudnichestve i vzaimnoy pomoshi mejdu Rossiyskoy Federaciyey i Respublikoy Armeniya”, Article 16 (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/47338/, 2 September 2024.

Russian art was represented at the “Golden Apricot” film festival and the “Interfest Yerevan” theater festival held regularly in Armenia¹⁰. In turn, Armenian filmmakers have participated in the international film forums “Kinoshock” (Anapa) and “Kinotavr” (Sochi) held in Russia since 1992. In 2008, Russian cultural figures visited Armenia on the occasion of the 70th anniversary of the Yerevan Russian State Drama Theater named after K. Stanislavsky, Order of Friendship of Peoples. The gatherings were part of the federal program to support Russian theaters in the CIS and Baltic countries. Yerevan Russian State Drama Theater participates in the “Meetings in Russia” festival of Russian theaters held in St. Petersburg every year.

In 2008, the season of Russian culture was organized in Armenia, and in 2009, the season of Armenian culture was organized in the Russian Federation. On the initiative of Russian President Dmitry Medvedev’s wife S. Medvedeva and Armenian President Serzh Sarkisyan’s wife R. Sarkisyan, famous ballet master, People’s Artist of the USSR, Lenin and State Prize laureate, Hero of Socialist Labor Yuriy Grigorovich at the National Academic Opera and Ballet Theater named after A. Spandarian “Spartacus” ballet was performed. The performance was organized with the help of the Moscow Bolshoi Theater and with the financial support of sponsors. The premiere took place on May 5, 2009 in Yerevan with the participation of S. Medvedeva and R. Sarkisyan¹¹. Culture figures from Russia took part in the performance.

Cultural days were important in cooperation. In 2016, the days of Armenia in Russia and Russian culture in Armenia were held. The cultural days began on August 20 in Gyumri at the ‘Hill of Honor’ memorial, which commemorates Russian officers who served during the Russo-Turkish wars of the 19th century and the Balkan Wars of 1912-1913¹². Since cultural cooperation plays an important role in bringing people closer to each other, it made sense to hold the opening ceremony of the cultural days in a complex related to military history. With this, the Armenian leadership pointed to Russian-Armenian unity in the fight against Türkiye. As it is known, in those wars, Armenian armed groups fought against the Ottoman state in the ranks of the Russian army. Therefore, the choice of the place where the opening of the cultural days was held was one of the indicators of Armenia’s attempt to cool the relations between Russia and Türkiye.

10 “ՈՍԿԵ ԾԻՐԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ (Golden apricot. A new-born symbol of Armenia)” (Online), <http://gaiff.tilda.ws/arm/about>, 4 August 2024.

11 “Rossiysko-armyanskoye qumanitarnoye sotrudnichestvo” (Online), <https://www.mid.ru/ru/maps/am/1666548/>, 11 August 2024.

12 Andrey Torin, “Dni duxovnoy kulturni Rossii – v Armenii” (Online), <https://interaffairs.ru/news/show/15819>, 1 September 2024.

The opening ceremony of the Cultural Days of Armenia, dedicated to the 25th anniversary of the establishment of diplomatic relations between the Republic of Armenia and the Russian Federation, began on November 15, 2017 in the temple complex of the Armenian Apostolic Church in Moscow with the “Prayer Sounding in Eternity” project. As it is known, the church is a holy place where moral and spiritual values are propagated, it is the house of God. Culture is the embodiment of the national spirit of each nation. Undoubtedly, national and moral values are being undermined. However, holding such gatherings in the church was an attempt to include religion in cultural politics.

The geography of Armenian cultural days covered all subjects of the Russian Federation, even municipalities. Meetings are mainly held in Sochi, Adler, Krasnodar, Rostov, Armavir, Yekaterinburg, Chelyabinsk, Zlatoust, etc., where Armenians are the majority.

11 public organizations related to Russia operate in Armenia. The main centers of Russian culture and the Russian language are the Russian-Armenian University, the Russian Drama Theater named after K.S. Stanislavsky (since 1937), the Moscow Culture and Business Center “Moscow House” (since 2007), the Russian Science and Culture Center in Yerevan (2009- since) and its branch in Gyumri (since 2017).

The main areas of activity of the Russian Science and Culture Center in Yerevan include:

- to develop bilateral humanitarian cooperation in the field of culture, science and education;
- to support the Russian language to promote education in the Russian language
- to help organizations of Russian compatriots, associations of graduates of Russian universities, non-governmental organizations interested in developing cooperation with Russia in the field of public diplomacy;
- promote interregional and innovative cooperation;
- promote international cooperation¹³.

13 “Rossiyskiy centr nauki i kulturi v Yerevane” (Online), <https://ksoors.org/rossijskij-centr-nauki-i-kultury-v-erevane/>, 4 September 2024.

The activities of the Moscow Cultural and Business Center Moscow House include:

- support and promotion of Russian culture and Russian language;
- protection of cultural heritage among Russians living in Armenia;
- patriotic upbringing of young people;
- development of cultural and business dialogue between Moscow and Yerevan;
- deepening of friendly relations between Armenia and Russia¹⁴.

Moscow House also organizes free Russian language courses in libraries, museums and various cultural centers in Armenia, and distributes propaganda materials.

In the following years, cooperation was continued and meetings were held. Among them, in May-June 2019, the exhibition “Materials on Ethnography of St. Petersburg (Western) Armenia” from the fund of the Museum of Russian Ethnography in Yerevan, the traditional “Russian Cinema Week” in Yerevan and Gyumri on May 22-26, June 17-21 Events such as the IX International Seminar “Faces of Memory”, “The latest technologies for the protection and restoration of manuscript and print heritage” in Yerevan took a special place.

On September 13, 2019, the exhibition dedicated to the 872nd anniversary of the founding of Moscow was opened at the Russian Art Museum. The works of Russian artists of the end of the 19th century, materials on the ethnography of “Western Armenia” were presented at the exhibition¹⁵. Presentation of the exhibition under the name “Western Armenia” showed Armenia’s intentions. As it is known, the Eastern Anatolian provinces of Türkiye in Armenia were called “Western Armenia”. This meant keeping unfounded territorial claims against Türkiye on the agenda of public life by using cooperation in the field of culture.

An agreement on cooperation in the relevant field was signed during the Russian Gastronomy Week held in Armenia from December 2 to 6, 2019. Although the agreement states to promote the development and protection of Russian cuisine in Armenia and Armenian cuisine in Russia, the actual goal was to show that Turkish and Azerbaijani dishes belong to Armenian cuisine.

14 “Deyatelnost, Dom Moskvi” (Online), <https://www.dommoskvy.am/>, 28 August 2024.

15 “Gumanitarnoye sotrudnichestvo” (Online), https://armenia.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/gumanitarnoe_sotrudnichestvo/, 25 July 2024.

A full-scale Armenian culture festival was held in Moscow from September 15 to December 8, 2019. Within the framework of the festival, concerts, educational lectures were held, and master classes were given in the fields of cooking, music and art¹⁶. In cooking and art classes, zurna, which is an ancient musical instrument of Azerbaijan, and “khash” (meaning - to boil, cook) dish belonging to Turkish cuisine were faked and presented under the name of Armenian cultural examples. On September 19, a meeting dedicated to the Independence Day of Armenia and the 95th anniversary of the Armenian-born French singer and actor Charles Aznavour was held in Yaroslavl. At the meeting, the “tragedies” faced by Armenians were also touched upon and thus wrongly politicized.

2020 was declared the year of Russian writer and diplomat A.S. Griboyedov in Armenia. This was not without reason. A.S. Griboyedov participated in the preparation of the Turkmenchai Treaty of 1828 as an employee of the embassy of Tsarist Russia in Tehran. The Armenians saw him as one of the culprits of their relocation to the South Caucasus, so they killed him there in the same year. The negative attitude of the Armenians towards him did not change in the later periods. In December 2019, Armenian citizen Shagen Arutyunyan threw red paint on A.S. Griboyedov’s monument in Yerevan. During the investigation, he stated that he did it in response to throwing paint on the memorial plaque of Garegin Njde in Armavir¹⁷. The desecration of the monument worried the Russian side. The Russian embassy in Yerevan called on the Armenian public to unanimously condemn this incident. Therefore, the Armenian authorities declared 2020 the year of A.S. Griboyedov.

On January 15, 2020, on A.S. Griboyedov’s birthday, employees of the Russian Embassy in Yerevan, the Russian Science and Culture Center, representatives of the Armenian Parliament, the public and youth organizations came and laid flowers in front of his monument. Despite the fact that some events were held in the country at the beginning of the year, most of these gatherings were postponed at the end. Although the main reason is given as the pandemic conditions, in fact, the start of the Second Karabakh war had an effect on it.

16 “Samiy bolshoy festival armyanskoy kulturi v Moskve” (Online) <https://armenianseasons.ru/>, 27 July 2024.

17 “Razdelayem poziciu Yerevana: posolstvo Rossii ob oskvernenu pamyatnika Qriboyedovu” (Online), <https://am.sputniknews.ru/20191203/Razdelyaem-pozitsiyu-Erevana-posolstvo-Rossii-ob-oskvernenu-pamyatnika-Griboedovu-21293692.html>, 29 July 2024.

Not only that, the number of traditionally held cultural days was reduced or canceled altogether. Another reason was related to the intentions of Nikol Pashinyan's government to prevent the promotion of Russian language and culture in Armenia. After liberating Azerbaijan's territories from occupation in the Second Karabakh War, Armenia weakened its cultural cooperation with Russia. Nevertheless, in 2022, on the occasion of the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between the two countries, the days of Armenian culture in Russia were held in the cities of Moscow and Kislovodsk.

Thus, cooperation in the field of culture was implemented in various forms on the basis of signed documents. Cooperation was particularly extensive in 1991-2018. After 2018, cooperation in the field of culture gradually declined.

3. Cooperation in the field of science and education

One of the fields of cooperation between Russia and Armenia in 1991-2023 was science and education. The Language Law adopted in Armenia on April 17, 1993 established a complete monopoly of the Armenian language in both public and private educational fields. According to the law, the Armenian language was definitely the language of teaching and learning in educational institutions. After that, Russian schools were closed in Armenia and foreign language was taught in schools as a subject. It should be noted that the Russian schools and educational institutions operating for the children of military personnel serving in the Russian military base in the country were subordinated to the Ministry of Education and Science of the Russian Federation.

Although Russian is taught as a foreign language, the number of lessons was reduced in the 2000s. There were Russian language departments in public schools in Armenia. If there were six Armenian classes in the school, one was allocated to the Russian section. Restrictions apply to sending children to Russian schools. For this, it was required to be either a citizen of Russia or a representative of national minorities. Previously, citizens who had studied in Russian in Russia or other CIS countries had the right to study in this language. Such a situation violated the rights of the Russian-speaking category of the country's population and led to their discrimination¹⁸. In Russian-speaking schools, there was a shortage of textbooks in terms of methods and subjects. Many equipments and books were sponsored by Russian centers or various foundations.

Considering the fact that the Russian language constitutes the main "soft power" of

18 Gunel Musayeva, "Polojenije ruskogo yazika v sovremennoy Armenii", *Naslediye*, Vol. 106, No. 1, p. 44-49.

Russia, such oppression of the language created certain difficulties in cooperation in the field of education.

The first big debate about the Russian language in Armenia took place in 2010, when the laws “On Language” and “On General Education” were amended at the initiative of the government. According to the amendment, 11 foreign language schools were supposed to be opened in Armenia. 2 of them should be private and 9 should be based on intergovernmental agreements. In the schools, the subjects related to Armenia were to be taught in the Armenian language¹⁹. Although the amendment created opportunities for Russian-language schools to operate, later the Dilijan International School (UWC Dilijan College) was opened, where teaching is conducted in English.

One of the forms of cooperation was the establishment of joint universities. In 1999, the Russian-Armenian (Slavic) University (RAU) was established in Yerevan. The university had 5 institutes. About 30 specialties were taught here²⁰. A training center for Armenian Russian scientists was operating on the basis of the Institute of Russian Literature of RAU. University graduates received diplomas of both the Russian Federation and the Republic of Armenia. Examinations for some specialties were conducted in Russian.

RAU was conceived and formed not only as an educational center that meets the relevant Russian standards and where lessons are conducted in Russian, but also as a Russian cultural center that can serve the restoration and development of Russian-Armenian scientific, economic, spiritual, cultural relations.

Another example of cooperation in the field of education between the two countries was held in Yerevan on February 20, 2015. An agreement was signed on the opening of a branch of Moscow State University by M.V Lomonosov and the terms of its operation. In July of the same year, the branch started accepting its first students. Training is conducted in Russian in accordance with the methodology of the program of Russian universities, and diplomas were issued by the Ministry of Education and Science of the Russian Federation accordingly. Despite the great interest of applicants who want to be admitted to the university, there are a number of requirements. The most important

19 Ayk Khalatyan, “Russkiy yazik v Armenii” (Online), <http://press-unity.com/analitika-stati/10616.html>, 28 August 2024.

20 “Pravila priyema na perviy kurs Rossiysko-Armyanskoqo Universiteta na 2024-2025 qq” (Online), https://rau.am/sveden/files/Pravila_priema_bak_rus_01.11.2023n.pdf, 12 May 2024.

requirement is that each applicant passes a written exam in Russian at the first stage²¹. Due to certain restrictions on the teaching of the Russian language in secondary schools, many applicants faced the problem of entering this university.

One of the forms of cooperation should be the education of Armenian citizens in Russian universities. According to statistics, more than 5 thousand Armenian citizens studied in Russia. 2 thousand of them were scholarships provided by the state at the expense of the federal budget. About 5,000 students studied in six branches of Russian higher education institutions²².

Every year, more than 200 places were allocated to Armenian citizens to study at Russian universities at the expense of the federal budget. In 2019, about 6,000 Armenian citizens studied at Russian universities. More than 1.5 thousand of them were financed from the federal budget. More than 4.5 thousand students studied at the Russian-Armenian University and 6 branches of Russian universities in Armenia²³.

The Russian-Armenian Youth Forum was traditionally organized by the Ministry of Science and Higher Education in Russia since 2015²⁴. Youth aged 18-35 participate in the forum. The main goal here was the formation of the Russian identity, the preservation of unity, the promotion of intercultural and interreligious dialogue, and the preservation of the Russian language. Within the framework of the forum, youth were given tasks to analyze the current state of relations between the two countries in the field of humanitarian cooperation and to review the prospects of future cooperation in the new stage, which will be included in the final resolution of the forum. Russia has given special importance to the holding of such forums among youth every year. The Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation, Sergey Lavrov, emphasized the importance of holding a youth forum during his official visits to Armenia²⁵. Therefore, the forum was one of the means of implementing the “soft power” policy in accordance with the Russian foreign policy concession.

21 “Filial MGU imeni M.V.Lomonosova v Yerevane” (Online), <https://eduscan.net/colleges/msuyerevan>, 4 June 2024

22 “Boleye 5 tisach studentov iz Armenii uchatsa v vuzakh RF: Mishustin o svyazax v sfere obrazovania” (Online), <https://am.sputniknews.ru/20230824/boleye-5-tys-studentov-iz-armenii-uchatsya-v-vuzakh-rf-mishustin-o-svyazyakh-v-sfere-obrazovaniya-64830599.html>, 11 April 2024.

23 “Gumanitarnoye sotrudnichestvo” (Online), https://armenia.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/gumanitarnoe_sotrudnichestvo/, 25 July 2024.

24 “Rossiysko-armyanskiy molodejnyy forum” (Online), <https://minobrnauki.gov.ru/press-center/announcements/71808/>, 20 August 2024.

25 “Vstupitelnoye slovo Ministra inostrannix del Rossiyskoy Federacii S.V.Lavrova v xode peregovorov s i.o. Ministra inostrannix del Respubliki Armenia A.G.Ayvazyanom” (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1420834/, 11 August 2024.

4. Cooperation in the field of information: what was the goal?

In the Russian-Armenian humanitarian cooperation, the information field has a special place. Moscow's main goal in cooperation in this field was to preserve Armenia in the Russian information space and to strengthen its counter-influence. With the information it disseminated, Armenia aimed to cool Russia's relations with Türkiye and Azerbaijan, present Ankara as a rival, and show Armenia as Russia's ally in the South Caucasus.

Russia has attached special importance to increasing the efficiency of mutual activity of states in the field of information in humanitarian cooperation. Therefore, Russia has been interested in the printing of Russian-language newspapers and magazines in Armenia. Regional versions of the newspapers *Komsomolskaya Pravda*, *MK Ararat*, *Argumenti nedeli*, *Argumenti i facti* with local supplements were published in Armenia. The newspaper *Respublika Armenii* has been published as a Russian-language state newspaper since October 1990. Since 2002, this newspaper has been published as a Russian-language version of the *Ayastani Anrapetutyun* newspaper, and later as a separate publication. Here, weekly news articles in Russian were devoted to topics related to Russia. Since 2017, the shareholder of the daily newspaper *Ayastani Anrapetutyun* and the Russian-language publication *Respublika Armenii* has been operating as part of the State Information Agency *Armenpress*. However, from June 1, 2023, the newspaper stopped its publication. The relevant decision was taken at the general meeting of authorized representatives of the State Information Agency *Armenpress*. The reason for making such a decision was justified by the final calculations of financial indicators and the low profitability of the newspaper²⁶. The funds allocated for the publication of these newspapers were directed to the preparation and publication of news in Georgian, Chinese and Persian languages on the “*Armenpress*” website, as well as to the opening of correspondent offices abroad²⁷.

In Armenia, the socio-political newspaper *Golos Armenii* is published daily in Russian. The direction of the written articles is mainly anti-Turkish, anti-Azerbaijani and anti-Russian. The newspaper mainly publishes Western-oriented articles.

26 “Gazeti ‘Respublika Armenia’ i ‘Ayastani Anrapetutyun’ prekratyat izdavatsya s 1 iyunya” (Online) <https://am.sputniknews.ru/20230401/gazety-respublika-armeniya-i-ayastani-anrapetutyun-prekratyat-izdavatsya-s-1-iyunya-57557538.html>, 5 September 2024.

27 “«Հայաստանի Հանրապետություն» և «Ռեսպուբլիկա Արմենիա» թերթերի տպագրությունը կդադարեցվի» (The printing of «*Ayastani Anrapetutyun*» and «*Respublika Armenia*» newspapers will be stopped)” (Online) <https://arm.sputniknews.ru/20230401/hajastani-hanrapetutjun-ev-respublika-armeniya-terteri-tpagrutjuny-kdadarecvi-57557226.html>, 7 June 2024.

Novoye vremya is one of the independent socio-political daily newspapers published in Russian, whose articles are mainly against the Armenian authorities. The newspaper contains articles published with disgust and caricatures.

Television and radio have a special place in cooperation in the field of information. Russian television and radio programs played a major role in spreading the Russian language in Armenia. According to the law “On Television and Radio” adopted in Armenia in 2000, public television and radio companies were allowed to allocate time for broadcasting special programs in the languages of national minorities. In addition, serious restrictions were also imposed²⁸. Armenia is the only member state of the Commonwealth of Independent States that does not broadcast news in Russian.

Russian “Perviy Kanal”, “RTR Planeta” and “Kultura”, as well as interstate “Mir” TV channels of the CIS countries were included in the free social package. That is, residents of Armenia with an ordinary television antenna on the roof still had the opportunity to receive these channels in a public multiplex.

On June 18, 2020, the Armenian parliament discussed the package of draft laws On Audiovisual Media and the amendments to the Licensing law, which provide for the amendment of the Television and Radio law. The amendment essentially defined the status of audiovisual media services and broadcasters of audiovisual information, regulated the licensing, authorization and notification procedure, the basis of rights and obligations, as well as the relations arising during the activity. The draft law was adopted by the parliament on July 16, 2020, signed by the president on August 5, and entered into force²⁹.

The main difference of the law from the previous one was that it provided for the strengthening of the state language. In fact, the new law was aimed at suppressing the Russian language in Armenia, which did not correspond to the policy of the new government. Back in June 2018, the Minister of Education and Science A. Harutyunyan took the initiative to impose a large fine on the organizers of various events, including scientific symposia, if they do not provide full simultaneous translation into Armenian³⁰.

28 “Zakon Respubliki Armenia ‘O teledenii i radio’ prinyatiy 9 oktyabra 2000 qoda” (Online) <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1464&lang=rus>, 12 June 2024.

29 “Prezident Armenii podpisal zakon ob audiovizualnix media, kotoriy zamenit zakon o SMI” (Online) http://arka.am/ru/news/society/prezident_armenii_podpisal_zakon_ob_audiovizualnykh_media_kotoryy_zamenit_zakon_o_smi_/, 13 June 2024.

30 “Ministr obrazovania Armenii priqrozil shtrafami za narusheniye zakona o yazike” (Online) <https://m.ru.armeniasputnik.am/society/20180610/12573760/ministr-obrazovaniya-gotovit-shtrafy-za-narushenie-zakona-o-yazyke.html>, 18 August 2024.

Although Russian TV channels have a fairly wide audience in Armenia, according to the requirements of the new legislation, they were broadcast only through cable television. In Armenia, not every citizen could afford it. A special agreement between Russia and Armenia had to be signed by January 1, 2021. Otherwise, it would not be possible to broadcast Russian TV channels in the multiplex. According to the law, if any foreign TV channel entered the public multiplex, then it was valid for seven years³¹.

The draft law published in January 2020 caused confusion in the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. In the first reading of the law, the Russian government stated its readiness for appropriate cooperation with the Armenian side. The Russian Embassy in Yerevan has repeatedly stated this. However, it was difficult to prepare and sign the relevant interstate agreement in a short period of time. Tigran Akopyan, chairman of the National Commission for Television and Radio, said in a statement that the presence of foreign TV channels in the multiplex “poses a threat to the national security of Armenia” and the Russian Embassy agrees with this approach. However, he stated that it was misreported because he spoke about “information” and “language security” and not about national security, and did not mention Russian TV channels at all.

After this speech, the Russian embassy in Yerevan expressed its opinion on the new law. He emphasized that although this issue is an internal matter of Armenia as a sovereign state, it will directly affect the fate of Russian TV channels broadcast in Armenia. The embassy also expressed its hope that the mentioned considerations will complete the general picture of ongoing discussions, especially that the new law will definitely have a significant impact on the information policy, which is an important part of the general complex of relations between the two countries and peoples³².

The new law envisaged the complete suppression of the Russian language. Supporters of the draft law believed that the number of people interested in other foreign TV channels in Armenia is small, while Russian channels express opinions that do not coincide with Armenia’s information policy on a number of issues and, accordingly, harm public opinion.

The law was met with criticism both in the public and in the press. For example, Boris Navasardyan, head of the Yerevan Press Club, stated that the adopted law will not limit freedom of speech, however, it protects the state’s monopoly on terrestrial

31 Ayk Khalatyan, “Armenia oqranichivaet sebe dostup k rossiyskomu televideniyu” (Online) <https://www.kommersant.ru/doc/4443065>, 24 August 2024

32 “Posolstvo RF v Armenii otreagirovalo na noviy zakon ob audiovizualnix media” (Online) http://arka.am/ru/news/society/posolstvo_rf_v_armenii_otreagirovalo_na_novyy_zakon_ob_audiovizualnykh_media, 12 July 2024.

broadcasting, which hinders the development of the media. Criticizing the state's long-standing monopoly on broadcasting, he said that if it was justified to some extent in the previous analog broadcasting era simply because of limited technological capabilities, the same approach cannot be maintained after the transition to digital broadcasting, as such a situation hinders the development of the television industry. The head of the Press Club also stated that it is wrong for the authorities to suddenly stop broadcasting Russian channels. According to him, the authorities can use violations of the law. For example, he cited the fact that television channels must comply with the election legislation and the Election Code, which stipulates a one-day silence before voting, while foreign television channels do not comply with this requirement. According to him, these sanctions can be a sufficient reason to ultimately deprive the license³³.

Drawing attention to the fact that Russian television channels are not very popular in Armenia, the director of the Caucasus Institute, political scientist Alexander Iskandaryan noted that, according to the information he had two to three years ago, less than 6% of the population watched these channels. "Perhaps there are some elements of uncertainty in the law. But I don't think there is an anti-Russian component"³⁴.

In general, the provisions of the new law on audiovisual media did not take into account the interests of numerous Armenian citizens who make up the permanent audience of Russian channels. The broadcasting of Russian TV channels did not threaten Armenia, which is a mono-ethnic country. But it seems that political goals were taken into account in the new law. The new government was clearly anti-Russian. Pro-government media and social networks were also openly anti-Russian.

According to the decision adopted in August 2020, the broadcasting of Russian TV channels in Armenia was carried out on the basis of an intergovernmental agreement. However, in September 2023, the Armenian authorities brought up the issue of closing Russian TV channels again. Lusine Badalyan, deputy of the ruling Civil Treaty faction, stated that the content of Russian TV channels is anti-Armenian and a threat to the country's security. She stated that when there is a threat to the security of the state, certain steps will be taken, regardless of whether it will be useful or not³⁵.

33 Tigran Petrosyan, "Armyanskiye analitiki iskluchili antorossiyskuyu podopleku novoqo zakona o media" (Online) <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/352792/>, 24 July 2024.

34 Tigran Petrosyan, "Armyanskiye analitiki iskluchili antorossiyskuyu podopleku novoqo zakona o media" (Online) <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/352792/>, 24 July 2024.

35 "Armenia mojet otklucit rossiyskiye telekanali" (Online), <https://www.forbes.ru/society/497573-armenia-mozet-otklucit-rossijskie-telekanaly>, 11 July 2024.

The closure of Russian TV channels was discussed in Armenia for a long time. The deputy noted that this topic comes up when every issue related to television is discussed.

Chief of Staff of the Cabinet of Ministers of Armenia, Arayik Harutyunyan, stated that the Russian press is waging a hybrid war against Armenia. On September 20, he commented on the reports that the participants of the protest action in Yerevan about the situation in Nagorno-Karabakh broke into the government building and met the American troops there as follows: “This is complete misinformation. On that day, not a single protester entered the government building, moreover, there were no American paratroopers there either”³⁶. Noting that the most disgusting propagandists of Russian TV channels are Armenians, Arayik Harutyunyan mentioned the names of Margarita Simonyan, the editor-in-chief of Russia Today, her husband Tigran Keosayan, Aram Gabrelyanov, the founder of Life, and Roman Babayan, the editor-in-chief of “Govorit Moskva” radio.

Boris Navasardyan, head of the Yerevan Press Club, also spoke in favor of shutting down Russian TV channels. He stated that the Television and Radio Commission of Armenia has already provided the government with legal grounds to cancel the intergovernmental agreement with the Russian Federation on the public multiplex broadcasting of “Perviy Kanal” and “Russia 1”. But since this was not enough, they would continue to work on alternative platforms. According to him, the Russian side confirmed the mentioned violations, and the Armenian side agreed with it³⁷.

Studies show that in 1991-2023, Russia used its organizational and intellectual resources necessary to turn Armenia into an active sphere of influence not only in the South Caucasus, but also in the region. The regime that came to power in Armenia after the “Velvet Revolution” behaved cautiously in relations with Russia. Cooperation with Russia in the field of media has been weakening since 2018.

5. The influence of diaspora and public organizations on cooperation

Humanitarian cooperation between Russia and Armenia was also influenced by diaspora and public organizations. This is not in vain. Because in modern international relations, the activity of the diaspora is also evaluated as a resource base of politics.

36 Arayik Harutyunyan, “Ով ավելի մեծ սուտ ասի, կստանա Կրեմլի կեսը. Արայիկ Հարությունյան-Whoever lies too much, half of the Kremlin is his” (Online), <https://www.aysor.am/am/news/2023/09/24/%D5%B0%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2157035>, 12 August 2024.

37 “Rossiyskiye kanali ne budut otklucat v Armenii” (Online), <https://qafqazinfo.az/news/detailru/-20820>, 22 June 2024

Armenian diaspora is also called *Spyurk* - Armenian community living outside Armenia. In the dictionary of the Armenian language, the word *spyurk* is explained as “scattering or spreading in different directions”. The word is used both as a term in scientific circulation and in social practice and everyday speech. It should be noted that the translation of the word diaspora from the ancient Greek language means “scatter, spread” and for the first time this word was used in the Greek translation of the Hebrew Bible to refer to the spread of Jews among other nations³⁸. The Jews later replaced the word diaspora with the Hebrew word *galut* (expulsion). This term is used by Jews as a significant and objective proof of the violence and tragic events they experienced in history. Armenians also want to take advantage of these steps of the Jews to present themselves as “kicked out of their homeland”.

In the second half of the 20th century, Armenian transnational networks and political projects created by them, the so-called “Armenian genocide”, “Artsakh”, etc. in foreign policy, it was used as a tool for manipulation and influencing the internal processes of other states.

The Armenian authorities viewed the Armenian organizations in Russia and the diaspora as a means of strengthening the country’s positions in the international world. The presence of Armenians living in Russia and the functioning of their organizations has affected Armenia’s relations with Russia.

According to the 2010 census data, 1,182,388 Armenians lived in Russia. In 2021, it was 946,172³⁹. Despite the large number of Armenians in Russia, most of them come to work because of the harsh living conditions in Armenia. The main reason for this is the ease of migration to Russia, the absence of language barriers and visa regime. Newly arrived Armenians were helped to settle in Russia by their relatives who settled earlier. However, most of them do not join diaspora groups at all.

Armenians immigrated to Russia not only from Armenia, but also from Uzbekistan, Georgia and other newly independent states. Therefore, the structure of the Armenian diaspora in Russia is not homogeneous. Although it is compact in some places, the settlement is not like that in the whole country. They are mostly in Stavropol, Krasnodar and Rostov regions.

38 Viktor Dyatlov, Eduard Melkonyan, *Armenyanskaya diaspora: ocherki sochiokulturnoy tipologii*, Institut Kavkasa, Yerevan, 2009, p. 8.

39 “Nacionalniy sostav Rossii 2024 (perepis 2020)” (Online), <https://www.statdata.ru/nacionalnyj-sostav-rossii>, 14 June 2024.

Armenian Spyurk was intended as a means of influence in conflicts, clashes and wars. This goal was clearly shown when groundless territorial claims against Azerbaijan began. After Armenia began to occupy Azerbaijani lands, Russian Armenians gained a new incentive for national self-organization. On March 13, 1988, the Karabakh Committee was established at the same time as the powerful rallies held every week near the Surb Harutyun church in Moscow. Its activists were Koryun Nahapetyan, Manuk Shamirov and Ruben Gevorgyan.

After that, on the initiative of Moscow Armenians and church officials, the process of uniting small organizations into a large community structure began. This led to the establishment of the Mako Cultural Society of Moscow on June 29, 1989⁴⁰. On June 13, 1990, the Mako Council and Board of Directors were established. On November 30, 1991, the founding meeting of the Moscow Armenian Community was held in the Parliament Center on Tsvetnoy Boulevard in Moscow. Ruben Melkonyan was elected the Chairman of the Council, and Gegham Khalatyan was elected the Chairman of the Management Board. On June 25, 1992, there was a split in the community. Part of the community members left the organization and formed a new Moscow Armenian Community registered on February 16, 1993. The Chairman of the Council was Samvel Grigoryan, and the Chairman of the Management Board was Gegham Khalatyan.

Some Armenian officials and clergy took the initiative to merge these two structures. As a result, a new organization was created. It became the Moscow Armenian Assembly, which was established on June 20, 1993. Serzh Jilavyan was elected its president. On the basis of the Moscow Armenian Assembly, the International Armenian Assembly was established on July 22, 1993, and the World Armenian Assembly was established in December 1994. Serj Jilavyan became the president of these structures.

The new rise in the establishment of organizations of Moscow Armenians was prompted by the law “On National-Cultural Autonomies” adopted in Russia in June 1996. Armenian organizations were established in the regions of the capital. On September 13, 1997, the city-wide Armenian autonomy was registered on the basis of the single district autonomy in the South-West district of Moscow headed by S.S. Grigoryan. On February 15, 1998, at the “Arbat” hotel, 9 autonomies of other districts of Moscow held a founding conference to create a legal city-wide structure, but it was not registered.

40 “Na puti k SAR”, *SAR* (Online), <https://sarinfo.org/about/milestones/on-the-way/>, 12 August 2024.

“Miatsum” regional public organization was established on September 4, 1999 under the chairmanship of N.Muradyan. At the founding congress held on May 25, 2000 at the “President” hotel, this organization was transformed into a new community structure with the old name of Moscow Armenian Community. The chairman of the council was N. Tevanyan, and the chairman of the board was R. Arutyunov.

The organization of Armenians living in foreign countries, including Russia, led the Armenian authorities to take a new initiative to unite all Armenians. In the autumn of 1999, the 1st congress “Armenia - Diaspora” was held in Yerevan at the initiative of the leadership of the Republic of Armenia. It was this event that formed the idea of establishing an all-Russian Armenian organization among many members of the Russian Armenian delegation participating in his work. Some representatives and groups of the Russian Armenian community had such an idea even before. The leader of one of the groups was Ara Arshavirovich Abramyan, the famous Russian entrepreneur, the main initiator and ideologist of the establishment of the All-Russian public organization Union of Armenians in Russia (UAR), the president of Soglasie Closed Joint Stock Company. It was he and some people who managed to form the initiative group and implement the idea.

The ideas of the new union differed from others. The founders of this organization concealed their main goals and declared that the organization aims to strengthen the relations between the authorities and non-governmental organizations and the Russian statehood. Because the reason for the disintegration of the previous alliances was that they were not in line with Russia’s interests. The founders of the Union stated that the goal is of national importance, and real progress towards it requires huge resources - human, intellectual, financial, etc. requires. This suggests the need to mobilize all national potential. According to them, the main condition for success was the understanding that seven million Armenians scattered around the world can become a single Armenian nation only by having clear and precise mechanisms of interaction⁴¹.

In the studied years, UAR had 85 regional and 647 city branches across Russia. Despite the large scale of the Union’s activities, many Armenians trusted it and its leadership. This mistrust increased after Ara Abramyan’s participation in the alliance with Tigran Urikhanyan from the Alliance party in the 2021 parliamentary elections and the results became known. They got only 0.95% of the vote. However, the leaders of the

41 “Ideologiya SAR”, SAR (Online), <https://sarinfo.org/about/Ideology/goals/>, 2 September 2024 .

union regularly expressed their views on the internal situation of Armenia and the policy of the current government⁴².

In Russia, there are also the Armenian Assembly, St. Petersburg Regional Armenian National-Cultural Autonomy, Rostov Armenian Community, Nairi Stavropol Regional Armenian National-Cultural Autonomy, Sochi Sevan Armenian Society, etc. Armenian organizations, Tashir Foundation under the leadership of Samvel Karapetyan, Martakert Charitable Foundation in Rostov Region, Urartu Youth and Children Support Foundation, etc. was operating.

Relations between the diaspora and the Armenian government have had some peculiarities. For many years, the diaspora was perceived as a tool to sponsor more projects in Armenia, so government officials were wary of its strengthening. Levon Ter-Petrosyan, the first president of Armenia, was not a supporter of establishing broad relations with the diaspora. Robert Kocheryan paid attention to establishing relations with Western Armenians for the purpose of sponsorship. A certain revival in the relations between the Diaspora and Armenia took place during the reign of Serzh Sargsyan. The Ministry of Diaspora was established in the country. This work was partially implemented, as it was created with influential representatives of the diaspora and members of only a few communities.

The government of N. Pashinyan abolished the Ministry of Diaspora. In its place, a new institution - the head office of the Republic of Armenia for work with the Diaspora headed by Zareh Sinanya - was created. However, the new institution and its head were repeatedly criticized. Although it previously supported the government of N. Pashinyan, during the Second Karabakh war, this institution showed a mostly negative attitude towards the existing government.

From the moment military operations began, Russian Armenians began to support Armenia. Diaspora representatives sent material aid and collected funds for financial support. First, at the end of September 2020, the Union of Armenians of Russia sent aid⁴³. During the military operations, the head of the Tashir group of companies, Samvel Karapetyan, allocated 3 million US dollars for the implementation of various projects in

42 "Armyanskaya diaspora Rossii – demografiya, politiceskoye polozheniye i obshestvennoye mneniye" (Online), <https://kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/49967>, 13 September 2024.

43 "Pervaya partiya pomoshi ot Soyuza armyan Rossii uje v puti" (Online), <https://sarinfo.org/news/novosti-sar/pervaya-partiya-pomoschi-ot-soyuza-armyanrossii-uzhe-v-puti.html>, 10 August 2024.

Armenia and the Karabakh region of the Republic of Azerbaijan, which is under the occupation of Armenia⁴⁴.

It should be noted that the so-called “humanitarian aid” from Russia to Armenia, but in fact the transportation of weapons and ammunition was carried out through Armenia Avia and Nord Star airlines. The Embassy of Armenia in the Russian Federation informed about charter flights⁴⁵. Arms and ammunition were given to Armenia under the name of “humanitarian aid”. In October 2020, it became known to the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan that the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Armenia is bringing weapons to the country under the name of “humanitarian aid” on behalf of the Armenian diaspora. Airplanes of airlines registered by the Armenian government were used for transportation. Igor Korotchenko, the editor-in-chief of the Russian magazine *Nachionalnaya oborona*, wrote about these deliveries that they were mainly financed by staunchly nationalist representatives of the Armenian diaspora, who had sufficient funds for the purchase and smuggling of weapons⁴⁶.

Until the end of September 2020, the leadership of the Union of Armenians of Russia spread information that about 20 thousand Armenians - diaspora immigrants in Russia will participate in military operations. Thus, diaspora Armenians in Russia actively participated in the process of recruiting mercenaries. They became participants in the commission of war crimes against Azerbaijan.

The defeat of Armenia in the war and the signing of the tripartite declaration between Azerbaijan, Russia and Armenia caused the anger of Armenian organizations in Russia. In this regard, representatives of some organizations demanded the suspension of financial aid to Armenia and the resignation of the prime minister. In 2021, UAR

Chairman Ara Abramyan called Nikol Pashinyan a traitor, liar and accused him of not releasing the soldiers held captive by Azerbaijan.

The majority of Russian Armenians did not support the beginning of peace processes in the region. This is where their open dissatisfaction with the activities of Nikol Pashinyan’s administration originates. The defeat in the war also showed the failure of the Armenian diaspora in Russia.

44 “Milliarder Samvel Karapetyan prodoljayet pomogat Artsakhu” (Online), <https://t.me/reartsakh/4779>, 10 June 2024.

45 “Posolstvo Armenii v Rossii” (Online), <https://www.facebook.com/armembrus>, 28 August 2024.

46 “Postavki orujia v Armeniu – put k bolshim jertvam v Karabaxskoy voyne” (Online), <https://vestikavkaza.ru/news/postavki-oruzia-v-armeniu-put-kbolshim-zertvam-v-karabahskoj-vojne.html>, 11 August 2024.

The Armenian diaspora in Russia also used the means of bribing some Russian politicians, public figures and well-known persons. Therefore, the activities of some pro-Armenian Russian MPs have had a negative impact on bilateral relations between Azerbaijan and Russia, as well as on the process of peace negotiations in the region.

Thus, research shows that the diaspora factor played a special role in Russia-Armenia relations in 1991-2023. Thus, the Armenian organizations in Russia, acting with baseless fantasies, have not been able to achieve almost anything during these years. Despite being supported by various foundations and individual Armenian businessmen, all their efforts were wasted during the Second Karabakh War.

Conclusion

According to the concept of the foreign policy of the Russian Federation, humanitarian cooperation, culture is one of the effective means for the elimination of contradictions between states and the formation of a unifying international agenda. From this perspective, humanitarian cooperation served as an important 'soft power' tool in the foreign policy of the Russian Federation between 1991 and 2023, particularly in its relations with Armenia.

Humanitarian cooperation between Russia and Armenia began in 1991 after the establishment of political relations. More than 20 documents signed in the humanitarian field between the two countries in the early 1990s provided the legal framework for cooperation in the fields of culture, science and technology, higher education, and information. However, most of these documents have not been implemented.

The high development of humanitarian cooperation between the two countries took place during the presidency of Robert Kocharyan. A number of inter-governmental and inter-departmental agreements have been signed - the program of cooperation between the ministries of culture, the Joint Declaration on Cultural Cooperation on the holding of Russian Cinema Days and Russian Culture Days in Armenia, etc.

In 2002-2017, relations between Russia and Armenia in the field of culture expanded. During these years, cultural days were widely celebrated in both countries. Armenia has promoted its culture in Russia, and there has been a mutual flow of tourists over the years.

The Youth Forum has traditionally been organized by the Ministry of Science and Higher Education in Russia since 2015. Youth aged 18-35 participated in the forum.

Within the framework of the forum, they were given tasks to analyze the current state of relations between the two countries in the field of humanitarian cooperation and to review the prospects of future interaction at a new stage, which will be included in the final resolution. The last time this forum was held during the official visit of the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation Sergey Lavrov to Armenia - in September 2023.

One of the main goals of the Russian foreign policy concept was to strengthen the role, importance and competitiveness of the Russian language. Accordingly, Russian centers operated in Armenia in the years under review. Their main activity was the widespread promotion of Russian culture and language.

Parents who want their children to study in the Russian section in Armenia must obtain a special permit and provide a reason for this. Those units provide the necessary funds to companies or centers of the Russian Federation operating in Armenia.

Studies show that in the field of education in Armenia, Russian is studied as a foreign language. Severe restrictions on language rights under a law passed in 1993 deprived citizens of the opportunity to study in the Russian language and are still in place, despite popular discontent.

These restrictions were not limited only to the field of science and education. In the field of information, there was also a fight against the Russian language. According to the law "On Audiovisual Media" adopted by the Armenian Parliament in 2020, Russian TV channels have already started broadcasting on the basis of an intergovernmental agreement. However, in September 2023, the Armenian authorities brought up the issue of closing Russian TV channels again. All measures taken by the Armenian government aimed to prevent the spread of the Russian language.

The factor of diaspora and Armenian organizations has also taken a special place in the humanitarian cooperation between the two states. Thus, one of the main activities of the diaspora is to promote Armenian values and culture, and to cool Russia's relations with Azerbaijan and Türkiye. The main activity of the Union of Armenians of Russia and other communities and organizations, which was created as a result of the joint efforts of Armenians living in Russia, is to promote Armenian ideals.

The large Armenian community in Russia is primarily the result of economic migration. Despite the fact that many of them prefer not to join the diaspora structures, a certain part of them still actively participate in the domestic and foreign politics of

Armenia. In addition, diaspora Armenians also sponsor representatives of the Russian government to promote their interests. However, the Second Karabakh War showed that the Armenian diaspora in Russia did not succeed in influencing the internal politics of Armenia.

Thus, the research of the issues of humanitarian cooperation between Russia and Armenia in 1991-2023 allows us to come to the conclusion that it was directly influenced by the state of political relations between the two states. After the independence, although the legal framework was created in the field of humanitarian cooperation, only a certain part of the signed contracts was implemented. Also the Armenian side presented Türkiye as an enemy of Russia in various exhibitions and meetings of poets and writers, which were organized mainly on cultural days in Armenia. One of the directions of the propaganda was that preventing Türkiye from entering the former Soviet territory is one of the main goals of Armenia. Armenia tried to create a Russian-Turkish confrontation in the Caucasus.

The coldness between the two states after 2018 has also had an impact on the humanitarian sector. Thus, the measures taken against the promotion of the Russian language and culture in Armenia have been expanded. This, in turn, damaged mutual understanding and mutual trust, which is the basis of the military-political alliance.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

REFERENCES

1. Scientific Research Works:

- Dyatlov Viktor-Melkonyan Eduard: *Armyanskaya diaspora: ocherki sochiokulturnoy tipologii*, Institut Kavkaza, Yerevan, 2009.
- Gevorgyan, Aleksandr: *Razvitiye i mnoqoobraziye: "staraya" i "novaya" armyanskiye diapori na sovremennom etape*, Institut Kavkaza, Yerevan, 2017.

- Grigoryan, Grigor: “Gumanitarnoye izmereniye armyano-rossiyskix otnosheniy”, *Rossiya i noviye qosudarstva Yevrazii*, ИМЭМО РАН, No. 1, 2018, p.83-87.
- Musayeva, Gunel: “Polojeniyе russkoqо yazika v sovremennoy Armenii”, *Naslediye*, Vol. 106, No. 1, p. 44-49.
- Nye, Joseph S.: *Soft Power: The means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004.

2. Online Sources:

- “«Հայաստանի Հանրապետություն» և «Ռեսպուբլիկա Արմենիա» թերթերի տպագրությունը կդադարեցվի- (The printing of «Ayastani Anrapetutyun» and «Republika Armenia» newspapers will be stopped)” (Online), <https://arm.sputniknews.ru/20230401/hajastani-hanrapetutjun-ev-respublika-armenia-terteri-tpagrutjuny-kdadarecvi-57557226.html>, 7 June 2024.
- “Aleksy Overchuk vistupil na IX Rossiysko-armyanskom mejrejonalmom forumе” (Online), <http://government.ru/news/46553/>, 12 July 2024.
- “Armenia mojet otklucit rossiyskiye telekanali” (Online), <https://www.forbes.ru/society/497573-armenia-mozet-otklucit-rossijskie-telekanaly>, 11 July 2024.
- “Armyanskaya diaspora Rossii – demografiya, politiceskoye polojeniyе i obshestvennoye mneniyе” (Online), <https://kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/49967>. 13 September 2024.
- “Boleye 5 tisach studentov iz Armenii uchatsa v vuzax RF: Mishustin o svyazax v sfere obrazovania” (Online), <https://am.sputniknews.ru/20230824/bole-5-tys-studentov-iz-armenii-uchatsya-v-vuzakh-rf-mishustin-o-svyazyakh-v-sfere-obrazovaniya-64830599.html>, 11 April 2024.
- “Deyatelnost, Dom Moskvi” (Online), <https://www.dommoskvy.am/>, 28 August 2024.
- “Doqovor o drujbe, sotrudnichestve i vzaimnoy pomoshi mejdu Rossiyskoy Federaciyey i Respublikoy Armeniya (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/international_contracts/international_contracts/2_contract/47338/, 2 September 2024.
- “Filial MGU imeni M.V.Lomonosova v Yerevane” (Online), <https://eduscan.net/colleges/msuyerevan>, 4 June 2024.
- “Gazeti ‘Respublika Armenia’ i ‘Ayastani Anrapetutyun’ prekratyat izdavatsa s 1 iyunya” (Online), <https://am.sputniknews.ru/20230401/gazety-respublika-armeniya-i-ayastani-anrapetutyun-prekratyat-izdavatsya-s-1-iyunya-57557538.html>, 5 September 2024.

- “Gumanitarnoye sotrudnichestvo” (Online), https://armenia.mid.ru/ru/countries/bilateral-relations/gumanitarnoe_sotrudnichestvo/, 25 July 2024.
- “Ideologiya SAR”, *SAR* (Online), <https://sarinfo.org/about/Ideology/goals/>, 2 September 2024.
- “Konchepchiya qumanitarnoy politiki Rossiyskoy Federacii za rubejom” (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents/1829856/, 22 June 2024.
- “Konchepchiya vneshney politiki Rossiyskoy Federacii 2023” (Online), <https://www.mid.ru/ru/detail-material-page/1860586/>, 15 May 2024.
- “Mejdunarodniye soglashenia o sotrudnichestve v sfere obrazovania, Sostavitel”, *Department mejdunarodnoqo sotrudnichestva v obrazovanii i nauke Minobrnauki Rossii*, Moskva, 2009.
- “Milliarder Samvel Karapetyan prodoljayet pomogat Artsaxu” (Online), <https://t.me/reartsakh/4779>, 10 June 2024.
- “Ministr obrazovania Armenii priqrozil shtrafami za narusheniye zakona o yazike” (Online), <https://m.ru.armeniasputnik.am/society/20180610/12573760/ministr-obrazovaniya-gotovit-shtrafy-za-narushenie-zakona-o-yazyke.html>, 18 August 2024.
- “Na puti k SAR”, *SAR* (Online), <https://sarinfo.org/about/milestones/on-the-way/>, 12 August 2024.
- “Nacionalniy sostav Rossii 2024 (perepis 2020)” (Online), <https://www.statdata.ru/nacionalnyj-sostav-rossii>, 14 June 2024.
- “Pervaya partiya pomoshi ot Soyuzu armyan Rossii uje v puti” (Online), <https://sarinfo.org/news/novosti-sar/pervaya-partiya-pomoschi-ot-soyuza-armyanrossii-uzhe-v-puti.html>, 10 August 2024.
- “Posolstvo Armenii v Rossii” (Online), <https://www.facebook.com/armembrus>, 28 August 2024.
- “Posolstvo RF v Armenii otreagirovalo na noviy zakon ob audiovizualnix media” (Online), http://arka.am/ru/news/society/posolstvo_rf_v_armenii_otreagirovalo_na_novyy_zakon_ob_audiovizualnykh_media, 12 July 2024.
- “Postavki orujia v Armeniu – put k bolshim jertvam v Karabaxskoy voyne” (Online), <https://vestikavkaza.ru/news/postavki-oruzia-v-armeniu-put-kbolsim-zertvam-v-karabahskoj-vojne.html>, 11 August 2024.
- “Pravila priyema na perviy kurs Rossiysko-Armyanskoqo Universiteta na 2024-2025 qq.” (Online), https://rau.am/sveden/files/Pravila_priema_bak_rus_01.11.2023n.pdf, 12 May 2024.

- “Prezident Armenii podpisal zakon ob audiovizualnix media, kotoriy zamenit zakon o SMI” (Online), http://arka.am/ru/news/society/prezident_armenii_podpisal_zakon_ob_audiovizualnykh_media_kotoryy_zamenit_zakon_o_smi/, 13 June 2024.
- “Razdelayem poziciyu Yerevana: posolstvo Rossii ob oskvernenii pamyatnika Qriboyedovu” (Online), <https://am.sputniknews.ru/20191203/Razdelyaem-pozitsiyu-Erevana-posolstvo-Rossii-ob-oskvernenii-pamyatnika-Griboedovu-21293692.html>, 29 July 2024.
- “Rossiyskiy centr nauki i kulturi v Yerevane” (Online), <https://ksoors.org/rossijskij-centr-nauki-i-kultury-v-erevane/>, 4 September 2024.
- “Rossiyskiye kanali ne budut otklucut v Armenii” (Online), <https://qafqazinfo.az/news/detailru/-20820>, 22 June 2024
- “Rossiysko-armyanskiy molodejnyy forum” (Online), <https://minobrnauki.gov.ru/press-center/announcements/71808/>, 20 August 2024.
- “Rossiysko-armyanskoye gumanitarnoye sotrudnichestvo (Online), <https://www.mid.ru/ru/maps/am/1666548/>, 11 August 2024.
- “Rossiysko-armyanskoye gumanitarnoye sotrudnichestvo”, *Spravka DIP MID RF 12-10-2011, arxiv MID RF* (Online), <http://archive.mid.ru>, 15 April 2024.
- “Samiy bolshoy festival armyanskoy kulturi v Moskve” (Online), <https://armenianseasons.ru/>, 27 July 2024
- “Soqlasheniye mejdu Pravitelstvom Rossiyskoy Federacii i Pravitelstvom Respubliki Armeniya o sotrudnichestve v qumanitarnoy sfere” (Online),
- “Soqlasheniye o qumanitarnom sotrudnichestve qosudarstv-uchastnikov SNQ ot 26 avqusta 2005 qoda” (Online), <https://cis.minsk.by/page/3994/soglasenie-o-gumanitarnom-sotrudnicestve-gosudarstv-ucastnikov-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv>, 6 July 2024.
- “Vstupitelnoye slovo Ministra inostrannix del Rossiyskoy Federacii S.V.Lavrova v xode peregovorov s i.o. Ministra inostrannix del Respubliki Armenia A.G.Ayvazyanom” (Online), https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1420834/, 11 August 2024.
- “Zakon Respubliki Armenia ‘O televidenii i radio’ prinyatiy 9 oktyabra 2000 qoda” (Online), <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1464&lang=rus>, 12 June 2024.
- “ՈՍԿԵ ԾԻՐԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԽՈՐՀՐԳԱՆԻՇ (Golden apricot. A new-born symbol of Armenia)” (Online), <http://gaiff.tilda.ws/arm/about>, 4 August 2024.

- Harutunyan, Arayik: “Ով ավելի մեծ սուտ ասի, կստանա Կրեմլի կեսը. Արայիկ Հարությունյան- “Whoever lies too much, half of the Kremlin is his” (Online), <https://intermol.su/upload/iblock/896/iqqbf7mmyvo1t0tk0r0vo6u0m8jh971.pdf>, 16 September 2024.
- <https://www.aysor.am/am/news/2023/09/24/%D5%B0%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2157035>, 12 August 2024.
- Khalatyan, Ayk: “Armenia oqranichivaet sebe dostup k rossiyskomu televideniu” (Online), <https://www.kommersant.ru/doc/4443065>, 24 August 2024.
- Khalatyan, Ayk: “Russkiy yazik v Armenii” (Online), <http://press-unity.com/analitika-stati/10616.html>, 28 August 2024.
- Petrosyan, Tigran: “Armyanskiye analitiki iskluchili antorossiyskuyu podopleku novoqo zakona o media” (Online), <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/352792/>, 24 July 2024.
- Torin, Andrey: “Dni duxovnoy kulturi Rossii – v Armenii” (Online), <https://interaffairs.ru/news/show/15819>, 1 September 2024.

